

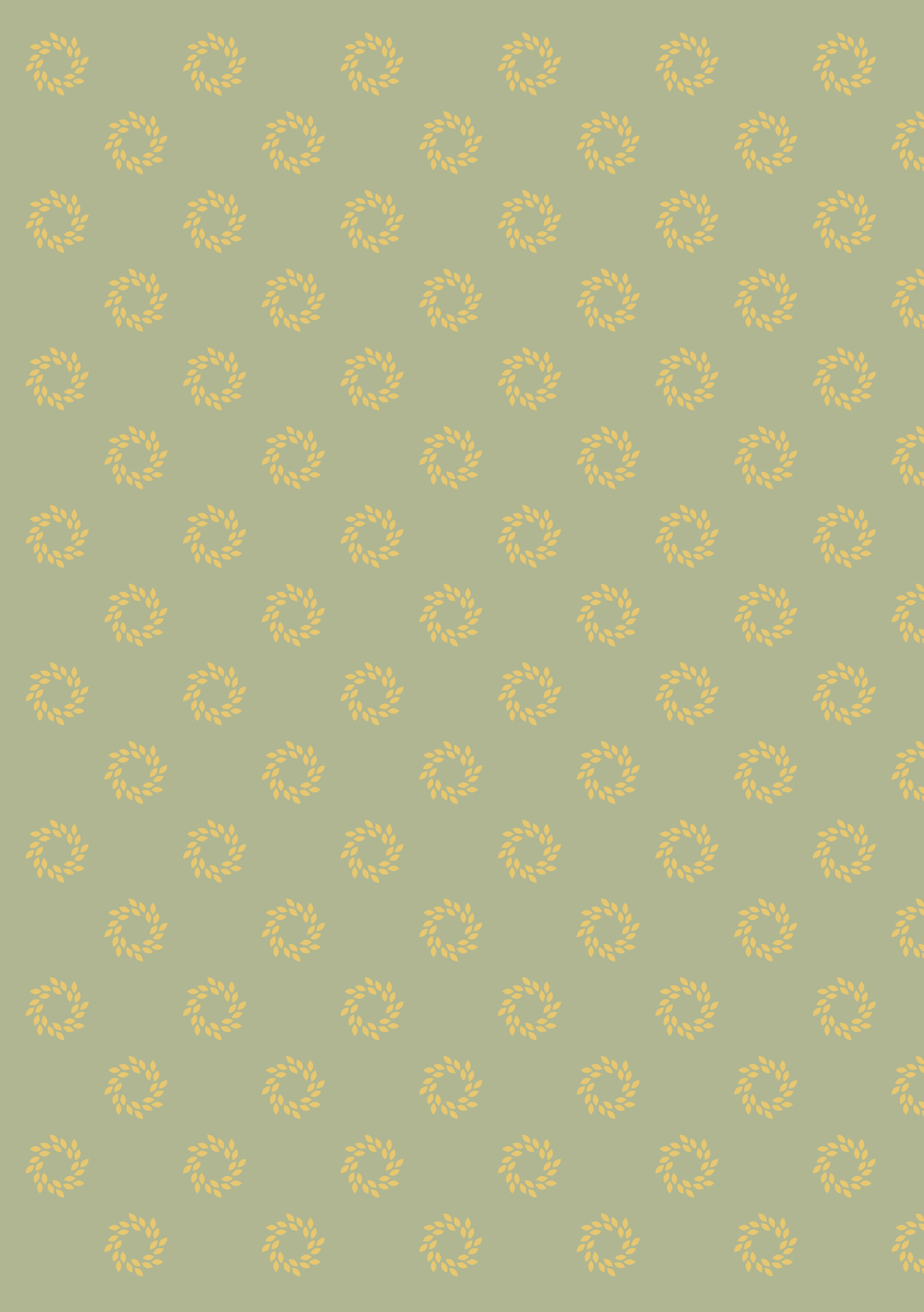
Jitka Balcarová, Eduard Kubů,
Jiří Šouša (edd.)

VENKOV, ROLNÍK A VÁLKA

v českých zemích a na Slovensku
v moderní době

Národní
zemědělské
muzeum

Národní
zemědělské
muzeum

**VENKOV, ROLNÍK A VÁLKA
V ČESKÝCH ZEMÍCH A NA SLOVENSKU
V MODERNÍ DOBĚ**

VENKOV, ROLNÍK A VÁLKA V ČESKÝCH ZEMÍCH A NA SLOVENSKU V MODERNÍ DOBĚ

Jitka Balcarová
Eduard Kubů
Jiří Šouša (edd.)

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

2017

Recenzenti:

prof. PhDr. Aleš Zářický, Ph.D.; doc. PhDr. Jana Englová, CSc.

*Publikace vznikla za podpory Ministerstva zemědělství ČR
na Dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace pro rok 2017.*

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době:
kolektivní monografie / editoři: Jitka Balcarová, Eduard Kubů, Jiří Šouša.

– Praha: Národní zemědělské muzeum, s. p. o., 2017

Anglické resumé

ISBN 978-80-86874-87-6

316.334.55-054.4 * 63-051 * 355.48:314 * 355:316.3 * (437.3) * (437.6) * (048.8:082)

– venkovské obyvatelstvo – Česko

– venkovské obyvatelstvo – Slovensko

– rolníci – Česko

– rolníci – Slovensko

– obyvatelstvo a válka – Česko

– obyvatelstvo a válka – Slovensko

– válka a společnost – Česko

– válka a společnost – Slovensko

– kolektivní monografie

355/359 – Vojenství. Obrana země. Ozbrojené síly [15]

Autoři subkapitol:

ÚVODEM (Jitka Balcarová – Eduard Kubů – Jiří Šouša); I.1 (Václav Černý), I.2 (Richard Stojar);

II.1 (Eduard Kubů – Jiří Šouša), II.2 (Karel Řeháček), II.3 (Pavel Novák),

II.4 (Ivan Jakubec – Jan Štemberk); III.1 (Jan Hájek – Václav Matoušek), III.2 (Bronislav Chocholáč),

III.3 (Jiří Jurok), III.4 (Marta Dobrotková), III.5 (Zuzana Lopatková), III.6 (Jaroslav Šůla),

III.7 (Vojtěch Klíma), III.8 (Josef Šrámek), III.9 (Miroslav Svoboda), III.10 (Václava Vondrovská),

III.11 (Jan Drlík); IV.1 (Jaroslav Čechura), IV.2 (Bohuslav Rejzl), IV.3 (Barbora Štolleová),

IV.4 (Ludovít Halon – Miroslav Sabol), IV.5 (Jitka Balcarová), IV.6 (Miloš Hořejš), IV.7 (Pavel Dufek),

IV.8 (Jana Burešová), IV.9 (Jiří Fialka), IV.10 (Miroslava Kubatová Pitrová – Alena Fišarová);

ZÁVĚREM (Eduard Kubů – Jiří Šouša)

Fotografie na obálce:

Na obálce je výřez z obrazu Poslední majetek (olej na plátně, 43 × 52 cm) připisovaného Carlu Spitzwegovi (1808 Unterpfaffhofen – 1885 Mnichov), považovanému za jednoho z nejvýznamnějších německých malířů období biedermeieru. Malba zachycuje scénu z rekvírování koní pro vojenské účely. Neveselý námět dokázal umělec odlehčit. Postavičky důstojníka a nešťastné vesničanky působí až komicky a lehký úsměv vyvolává i pohublý kůň, který se v předtuše neblahého osudu nechává jen neochotně vyvést z ubohé stáje. Obraz ve vlastnictví Národního zemědělského muzea, s. p. o.

Frontispis:

Obrázek Z války zpět k pluhu byl otištěn v selském kalendáři. Allgemeiner Bauern-Kalender für das Jahr 1918, Winterberg, Wien, New-York: J. Steinbrener [1918], nestránkováno.

ISBN 978-80-86874-87-6

© Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

© Jitka Balcarová, Eduard Kubů, Jiří Šouša;

u jednotlivých kapitol a subkapitol přísluší copyright jejich autorům.

OBSAH

Úvodem

Venkov, rolník a válečná historiografie

střední Evropy 17.– 20. století. 11

Foreword

Countryside, Peasants, and Farmers in the Historiography

of Wars in Central Europe, 17th–20th Century 15

I. ROLNÍK AKTÉREM VOJENSKÝCH OPERACÍ 19

I.1 Odvod branců, délka vojenské služby a návrat vysloužilců

do venkovské společnosti. Panství Protivín 1780–1830 21

I.2 Venkov – dějiště partyzánské války. 37

II. ROLNÍK A VÁLEČNÁ APROVIZACE 47

II.1 Z časů, kdy nebylo co jíst... český sedlák/rolník za Velké války 49

II.2 Život venkovského obyvatelstva v okolí Plzně v době Velké války (1914–1918) 69

II.3 Bernardovští zemědělci za druhé světové války 83

II.4 Cestování mezi městem a venkovem za druhé světové války.

Turistika, rekreace či aprovizace? 93

III. ROLNÍK – OBĚŤ VÁLEK. 107

III.1 Třicetiletá válka a zemědělská krajina.

Výpovědní možnosti písemných, archeologických, kartografických

a ikonografických pramenů na příkladu bitvy u Třebele (1647) 109

III.2 Gruntovní peníze a válka.

K majetkovým a finančním poměrům poddaných na Moravě během třicetileté války 125

III.3 Poslední vítězná bitva českého stavovského povstání u Nového Jičína

24. července 1621. Důsledky války pro venkovské město a jeho zázemí. 133

III.4 Protiabsburské stavovské povstání Františka II. Rákócziho

a jeho dopad na vesnické obyvatelstvo. 147

III.5 Dopad vojenských událostí na venkovské obyvatelstvo

v Bratislavské župě na počátku 18. století 159

III.6 Kronikáři českého Podorlicka 18. století jako dokumentaristé

slezských válek aneb Když „se stejská na světě živu býti“. 169

III.7 Postilionská trubka ve víru války. Venkovská poštovní stanice

v Pozořicích a Žarošicích a bitva u Slavkova 183

III.8 „Nešťastné jsou obce, na jejichž polích krvavé furie války v zkázyplném reji zuřily...“

Život na královéhradeckém venkově ve válečném roce 1866 189

III.9 „Tak juž só tu!“ Dopady prusko-rakouské války na městečko Klobouky u Brna 209

III.10 „Jest mi tak smutno, že to není k vypsání...“ První světová válka

v mikrosvětě Marie Duškové z Mahouše 229

III.11 Rolník, kůň a voják (17. až 20. století) 239

CONTENT

IV. ROLNÍK VE VÍRU VÁLEČNÝCH A POVÁLEČNÝCH SYSTÉMOVÝCH ZMĚN	245
IV.1 Důsledky dlouhé války: žáby, želvy, perlorodky – nebo druhé nevolnictví? Hospodářské inovace na panství Třeboň a Hluboká nad Vltavou	247
IV.2 Zaměstnávání uprchlíků v Čechách v době první světové války	259
IV.3 Český rolník v Protektorátu Čechy a Morava v soukolí povinných dodávek	273
IV.4 Role Německa při modernizaci zemědělského venkova na Slovensku v letech 1939–1945	287
IV.5 Německá idea venkovského osidlování a její podoby v českých zemích od konce 19. století do vypuknutí druhé světové války	301
IV.6 Německý rolnický přesídlenec na území Protektorátu Čechy a Morava 1942–1945. Plány a realita	315
IV.7 K souvislostem a okolnostem státní zemědělské politiky v letech 1945–1947	341
IV.8 Venkov a zemědělství v Československu na počátku 50. let 20. století v kontextu „studené války“	353
IV.9 Boj o zrno na československém industrializovaném venkově (50.–80. léta 20. století)	361
IV.10 Zakládání JZD v obci Velká Losenice – osud jedné selské rodiny	371
Závěrem Rolník, důležitá, ale často obětovaná figurka na válečné šachovnici	383
Summary The Farmer, an important but often sacrificed piece on the wartime chessboard	389
Seznam pramenů a literatury (výběr)	397
Jmenný rejstřík	417
Místní rejstřík	423
Seznam autorů	431

I. THE FARMER AS ACTOR IN MILITARY OPERATIONS	19
I.1 Recruitment, Length of Military Service and the Return of Veterans to Rural Society The Protivín Estates 1780–1830.	21
I.2 The Countryside – Theatre of Partisan War	37
II. THE FARMER AND WARTIME PROVISIONING	47
II.1 From the times when there was nothing to eat... The Czech Farmer during the Great War	49
II.2 The Life of the Rural Population in the Pilsen Area in the Time of the Great War (1914–1918)	69
II.3 The Farmers of Bernardov during the Second World War	83
II.4 Travel between Town and Country during the Second World War. Hiking, recreation or provisioning?	93
III. THE FARMER – VICTIM OF WARS.	107
III.1 The Thirty Tears War and the Agricultural Landscape An exploration of the value of written, archaeological, cartographic and iconographic sources using the example of the Battle of Třebel (1647)	109
III.2 Peasant Money and War. The property and financial conditions of serfs in Moravia during the Thirty Years War.	125
III.3 The last victorious battle of the Rebellion of the Bohemian Estates at Nový Jičín on the 24th of July 1621. The consequences of the war for a rural town and its hinterland	133
III.4 The Anti-Habsburg Rebellion of Francis II Rákóczi and its Consequences for the Rural Population	147
III.5 The Impact of Military Events on the Rural Population in the Bratislava Region at the Beginning of the 18th Century	159
III.6 The 18th-Century Chroniclers of the Bohemian Podorlice Region as Recorders of the Silesian war or “When it is so sad to be alive in the world.”	169
III.7 The Postilion’s Bugle in the Maelstrom of War. A rural post office in Pozořice and Žarošice and the Battle of Slavkov (Austerlitz)	183
III.8 “Unhappy are the villages on whose fields the bloody furies of war have raged in destructive frenzy...” Life in the countryside around Hradec Králové in the war year of 1866	189
III.9 “They’s already here!” The impact of the Austro-Prussian War on the small town of Klobouky by Brno	209
III.10 “I am so sad that I cannot express it in writing...” The First World War in the Micro-world of Marie Dušková of Mahout	229
III.11 Farmer, Horse and Soldier (17th – 20th Century)	239

IV. THE FARMER IN THE STORMS OF WARTIME AND POST-WAR CHANGES OF POLITICAL AND ECONOMIC SYSTEM	245
IV.1 The Consequences of Long-Term War: Frogs, turtles, pearl shells – or a second serfdom? Economic innovation on the estates of Třeboň and Hluboká nad Vltavou	247
IV.2 The Employment of Refugees in Bohemia during the First World War	259
IV.3 The Czech Farmer in the Protectorate of Bohemia and Moravia and the Machinery of Compulsory Supplies	273
IV.4 The Role of Germany in the Modernization of the Agricultural Countryside in Slovakia in the Years 1939–1945	287
IV.5 The German Idea of Rural Settlement and its Forms in the Czech Lands from the End of the 19th Century to the Outbreak of the Second World War	301
IV.6 The Everyday Life of the German Immigrant Farmer on the Territory of the Protectorate 1942–1945	315
IV.7 The Contexts and Circumstances of State Agricultural Policy in the Years 1945–1947	341
IV.8 The Countryside and Agriculture in Czechoslovakia at the Beginning of the 1950s in the Context of the “Cold War”	353
IV.9 The Battle for Grain in the Czechoslovak Industrialized Countryside (1950s–1980s)	361
IV.10 The Founding of a JZD (Agricultural Cooperative) in the village of Velká Losenice – The Fate of One Farming Family	371
Summary	
The Farmer, an important but often sacrificed piece on the wartime chessboard	389
Selected Sources and Literature	397
Name Index	417
Place Index	423
Author Index	431

ÚVODEM

VENKOV, ROLNÍK A VÁLEČNÁ HISTORIOGRAFIE STŘEDNÍ EVROPY 17.– 20. STOLETÍ

Národní zemědělské muzeum předkládá odborné i širší zájmové veřejnosti původní vědecké dílo přispívající do diskurzu jednoho z velkých témat moderních agrárních dějin, tj. postavení venkova a venkovana v období válek, počínaje válkou třicetiletou a konče válkou studenou. Časový záběr publikace je v titulu vyjádřen pojmem „moderní doba“. Jako počátek moderní doby bývá obvykle označován závěr 18. století, kdy byly položeny základy sociálně-ekonomických změn vedoucích k formování moderního kapitalismu, ať se již jedná o změny vyvolané nástupem průmyslové revoluce, či proměny v oblasti intelektuální, kulturní i politické nastolené Velkou francouzskou revolucí. Současně si však uvědomujeme, že ve střední Evropě byly ony změny v počátcích prosazovány ve významné míře shora, rodily se jen zvolna, postupně. Přípravné období velkých modernizačních proměn hospodářství historikové zhusta nazývají protoindustrializací, jejíž počátky spatřují ve střední Evropě ve druhé polovině 17. století. Historikové politických a sociálních dějin právem hovoří o období raného kapitalismu, jehož počátky ovšem většinou posouvají pro oblast západní Evropy o další století vzad. Naše práce vnímá modernitu jako širší pojem, řadí k ní i přípravné období 17. a 18. století.

Oba velké válečné konflikty dvacátého století, opatřované adjektivem „světové“, byly ve střední Evropě, a zvláště pak v českých zemích a na Slovensku, katalyzátorem sociálně-ekonomických změn, jež snesou označení „transformační“. Systémové změny zahrnovaly sféru vlastnickou, ekonomickou, sociální i kulturní. Jednalo se tedy o procesy celostní, jež se samozřejmě realizovaly i v zemědělství. Tematicky závažné dílo souvisí s přípravou nových expozic českého zemědělství a života venkova. Je výrazem úsilí o intenzifikaci tradičního oboru historického bádání, historické agraristiky. Kniha vznikla ve spolupráci s širokou odbornou českou i slovenskou veřejností, kterou se podařilo pro projekt získat. Podíleli se na něm pracovníci univerzit, ústavů Akademie věd, muzeí, archivů a dalších institucí, jednotlivci. Vyjadřuje úsilí Národního zemědělského muzea stát se jedním z protagonistů a koordinačních center rozvoje odborného agrárního historického bádání v České republice.

Venkovan (sedlák, rolník) se v dějinách válek a ozbrojených konfliktů promítá zcela samozřejmě, přesto se v nich vlastně ztrácí, bývá jejich opomíjeným aktérem i pasivně nahlíženým a manipulovaným objektem. Autorům publikace jde o jeho zviditelnění, o pochopení jeho sociálně-ekonomických rolí i neblahých, často tragických osudů. Záměrně jsme použili nejprve pojem venkován, tedy obyvatel venkova. Jím se primárně rozuměl člověk zabývající se obděláváním půdy a chovem hospodářských zvířat, člověk žijící na venkovské usedlosti. Jeho označení se směrem k současnosti měnila, obsahově profilovala. Původní nediferencované středověké latinské homo, subditus, rusticus apod. nahradily pojmy poddaný či sedlák. Vrcholný i pozdní středověk a raný novověk přináší diferenciaci venkovského

obyvatelstva zabývajícího se obděláváním půdy, a to na principu jejího rozsahu, velikosti usedlosti a k půdě vázaného hospodářského zvířectva, jež se principiálně promítaly do výše odváděných daní a dávek. Nejstarší katastr poddanské půdy v Čechách z padesátých let 17. století zvaný berní rula standardizuje tři kategorie venkovského obyvatelstva, a to sedláky, chalupníky a zahradníky/domkáře. Sedláci obdělávali největší usedlosti, zpravidla o velikosti jednoho či půl lánu, chalupníci usedlosti o rozloze čtvrt lánu a zahradníci/domkáři (baráčníci) vlastnili pouze domek s přílehlou drobnou výměrou půdy – zahradou.¹

Dnes obvyklé pojmy rolník a zemědělec jsou až produktem 19. století. Označení rolník sice má kořen ve staročeském slově *role* = pole, nicméně slovo rolník středověká či raně novověká čeština nezná. V 19. století se však postupně vžilo a na jeho konci se užívalo jako stavovské označení vlastníka usedlosti s menší až střední výměrou polí. Paralelně v 19. století žije pojem sedlák jako představitel majetnější vrstvy vesnice; chalupník či domkář pak zůstali v hierarchii venkova na spodní příčce držitelů půdy. Mezi nimi a sedlákem se regionálně objevují rozličná označení středního a menšího zemědělského producenta, a to pod názvy *půlláník*, *čtvrťláník* aj. Na přelomu 19. a 20. století tak vedle sebe žijí dva pojmy označující obyvatele venkova zabývajícího se obecně agrární produkcí, a sice sedlák a rolník, často užívané promiskue. Nebylo výjimkou, že se i majitelé velkých statků označovali za rolníky. Zvláště to platilo u majetných představitelů agrárního hnutí, kteří se chtěli přiblížit mase svých stoupenců. Nejmladším, víceméně uměle vzniklým pojmem je dnes již samozřejmě přijímaný zemědělec. Ten zevšeobecněl až v poslední čtvrtině 19. století. Do té doby se označovalo zemědělství jako *hospodářství* a zemědělec jako *hospodář*. *Hospodář* je tedy dalším synonymem sedláka/rolníka. Neužíval se však jako označení stavovské, vyjadřoval především pozici majitele usedlosti, patriarchálně řídicího její chod.

Pojem rolník je dnes nejen obecně dobře srozumitelný, ale vyjadřuje stavební kámen českého zemědělství první poloviny 20. století, založeného na principu soukromého vlastnictví půdy a podnikání na střední a malozemědělské úrovni. Substantivum *zemědělec* či adjektivum *zemědělský*, ač se poměrně hojně užívala již

1 Je na místě připomenout, že terminologie vyjadřující sociální stratifikaci venkovského obyvatelstva se na jednotlivých dominiích lišila, a badatelé raného novověku jsou proto nuceni pro interpretaci ve svých dílech hledat styčné body. Srov. VELKOVÁ, Alice, Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a v první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy, Praha 2009, s. 58–59; ŠTEFANOVÁ, Dana, Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft: Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, Wien 2009, s. 29–46; BŮŽEK, Václav, a kolektiv, Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty, Praha 2010, s. 140–141; BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (edd.), Sedláci si dělají, co chtějí: sborník vybraných studií a článků historika Jaroslava Čechury, Praha 2012; PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, Markéta, Život poddaných v 18. století: osud nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police, Praha 2015. Jasno do diskurzu sociální stratifikace vesnice nevnese ani základní demografická příručka *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, či přehled sociálních dějin českých zemí od sklonku 18. století do počátku století dvacátého MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002. Zjednodušení směrem k pojmu sedlák přijal pro 50. léta 20. století Karel Jech v publikaci *JECH, Karel, Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008, či *týž, Soumrak selského stavu*, Praha 2001.

v závěru habsburské monarchie a v období první republiky, jsou spojena především s kolektivizovanou agrární produkcí po druhé světové válce a ve své všeobecnosti postrádají vlastnický náboj; jsou zejména výrazem profese. Pro období 17. až 19. století bylo standardním pojmenováním hlavního protagonisty venkova sedlák, kolektivně selský stav. S ohledem na jasnost a srozumitelnost titulu jsme však setrvali u „překlenujícího“ pojmu moderní doby – rolník, nicméně stejně dobře by kniha mohla nést název „Venkov, sedlák a válka“. Rolníka jsme upřednostnili i proto, že sedlák je ve 20. století již považován za užší kategorii, označující majetného venkovana.

Podstatné je pro „laskavého“ čtenáře sdělení, že přes hojnost publikací věnovaných agrární produkci i jednotlivým producentům je spojení „rolníka“ a „války“ v prostředí českých zemí a Slovenska nové. Velké syntetizující monografie k dějinám zemědělství – připomeňme z poslední doby díla Magdaleny Beranové a Antonína Kubačáka „Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě“², Pavla Nováka a kol., „Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století“³ či etnologicky laděnou knihu „Lidová kultura“ vyšlou v tematické řadě Velkých dějin zemí Koruny české⁴ – se problematice rolníka ve vztahu k válečným konfliktům a konsekvencím z toho vyplývajícím programově nevěnují. Obdobně to platí pro instruktivní „Dějiny hmotné kultury“, sepsané pod redakcí Josefa Petráně,⁵ a dvoudílnou práci Milana Hlavačky a kol., „České země v 19. století“.⁶ K tematice rolníka a války se nevyjádřila ani historiografie vojenská.⁷ Problematiku pak neposunulo kompendium Zdeňka Jindry – Ivana Jakubce a kol., „Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie“⁸ či kolektivní monografie „Slovensko v 20. století. V mezivojnovom Československu 1918–1939“.⁹

Jedinou prací, jež v naznačeném kontextu funkčně propojuje válku s jejími efekty, důsledky a obyvatelstvem venkova je rozsáhlé kolektivní dílo vzniklé pod vedením Václava Průchy. Pojednává hospodářské a sociální dějiny Československa.¹⁰ S jeho koncepcí se v základních obrysech editoři mohou ztotožnit, současně však dodávají, že rolník/zemědělec jako strukturovaná entita zde není rozpracován. Syntetizující charakter díla logicky neumožňoval analytické přiblížení dílčích zájmových skupin a jednotlivců. Právě v tom spatřujeme pro 20. století významné znalostní vakuum.

2 BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.

3 NOVÁK, Pavel, a kol., *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha 2007.

4 *Lidová kultura. Velké dějiny zemí Koruny české*, Praha – Litomyšl 2014.

5 PETRÁŇ, Josef, a kol., *Dějiny hmotné kultury. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, I, II, Praha 1995.

6 HLAVAČKA, Milan, a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, I, II, Praha 2014.

7 Srov. především *Vojenské dějiny Československa*, I–IV, Praha 1985–1989.

8 JINDRA, Zdeněk – JAKUBEC, Ivan, a kolektiv, *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015.

9 *Slovensko v 20. století. V mezivojnovom Československu 1918–1939*, 3. svazek, Bratislava 2012.

10 PRŮCHA, Václav, a kolektiv, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 1. díl 1918–1945; 2. díl 1945–1992, Praha 2009.

Rozsáhlá literatura o selských rebéliích v českých zemích ve starších i novějších podobách se sice potkává s tematikou rolníka a vojáka, nikoliv však rolníka a války. Naše pozornost se upínala k historiografickým dílům, která by se rolníkem/sedlákem, jeho sociálně-ekonomickou rolí zabývala systémově a v hlubokém detailu.

Mohlo by se zdát, že zkoumání rolníka, jeho úlohy, chování za války a po ní, tj. v období bezprostředních důsledků války a jejich doznívání, je samoučelné. Dosavadní historiografie jako by tomu napovídala. Avšak není tomu tak. Naopak! Ne všechny, ale v zásadě téměř všechny dlouhodobé války, války svým záběrem globalizující, zásadním způsobem ovlivnily příští vývojové linie společnosti. Podmínky, v nichž se odvíjely, poskytovaly podněty směřující k opravě důsledků války, zlepšení situace trpícího venkova a jeho obyvatelstva, snažily se hledat obranné mechanismy proti důsledkům válek příštích. V 19. a 20. století války nepochybně přispívaly k artikulaci požadavků venkovského obyvatelstva, spoluotvíraly cesty k jeho širší participaci na občanské společnosti, veřejném a politickém životě. Autorský tým projektu vyjadřuje naději, že tomuto porozumění svým dílem přispěje i předkládaná kniha.

JITKA BALCAROVÁ – EDUARD KUBŮ – JIŘÍ ŠOUŠA
editoři kolektivní monografie

FOREWORD

COUNTRYSIDE, PEASANTS, AND FARMERS IN THE HISTORIOGRAPHY OF WARS IN CENTRAL EUROPE, 17TH–20TH CENTURY

This original scholarly work is brought to the academic and general public by the National Agricultural Museum in Prague. Its subject is one of the great but hitherto neglected themes of modern agrarian history: the relationship of the countryside and rural population to war in the modern age, starting with the Thirty Years War and ending with the Cold War. The “modern age” is conventionally considered to have started in the later 18th century, with the onset of the industrial revolution and the great political, cultural and intellectual watershed of the French Revolution. We are well aware that in Central Europe these great changes were initially driven mainly from above and were comparatively slow and belated. Yet the roots of the modern reach back to processes defined by economic historians as “proto-industrialization” and early capitalism, and even if these can be identified in parts of Western Europe as early as the 16th century, they can be traced at least to the later 17th century in Central Europe. Our book therefore employs a generous definition of the modern era, and includes studies of war and the countryside in the “early modern” 17th and 18th centuries. Naturally it also focuses on the indisputably modern 20th century, characterized by two global conflicts. In the Czech Lands and Slovakia both “world” wars were catalysts of social and economic changes that can be regarded without exaggeration as “transformational”. Property rights, the economy and social life were all subject to drastic systemic change that affected every aspect of existence including agriculture.

This thematically ground-breaking book has been conceived and published in the context of the development of new permanent exhibitions on Czech agriculture and the life of the countryside. It seeks to deepen and diversify the traditional field of agricultural history. It has been made possible by cooperation and support across the whole Czech and Slovak specialist and academic public and is the fruit of the efforts of staff of the universities, institutes of the Academy of Sciences, museums, archives and other institutions. It embodies the aspirations of the National Agricultural Museum to become a leading light and coordinating center of the advance of specialist agricultural historical research in the Czech Republic.

The agricultural population – above all the peasant farmer – make passing appearances in the history of wars and armed conflicts, but tend to dwindle into the background, neglected as agents in events and regarded mainly as just passively suffering what war brings. It is the aim of the authors of this book to bring the “countryman” into the spotlight, and to understand his social and economic roles in war and his unfortunate, frequently tragic fate. In the Czech original, the term we have used is primarily “venkovan”, which translates as “countryman” (from “venkov” – the country as opposed to the town), or inhabitant of the (rural)

countryside. This has primarily meant a person making a living by tilling the soil and breeding farm animals – a person living and/or working on a farm. The Czech terminology referring to the rural population has changed considerably over the centuries as it has in other language. The original undifferentiated earlier medieval Latin designation “homo subditus”, “rusticus” was replaced by the terms serf (“poddaný”) or peasant (“sedlák”). The High and Late Middle Ages saw greater differentiation of the rural population based on the size and character of farms and herd of animals and reflected in different levels of taxes and other obligations. The earliest surviving register of land cultivated by serfs in Bohemia, dating from the 1650s and known as the Berní rula [Tax Law] uses three standardized categories of rural population: sedláci [peasant farmers], chalupníci [cottagers] and zahradníky/domkáře [gardeners/small house occupiers]. Among serfs the sedláci cultivated the largest farms, usually of the order of one or a half lans [a lan being a unit of land corresponding to approx. 18 hectares], while chalupníci cultivated farms of around a quarter lan and zahradníky/domkáře had only a small house with adjacent small plot – garden.¹

The terms usual in Czech today are rolník (farmer), and zemědělec (agriculturalist), and are the products of the 19th century. Although the term “rolník” has its roots in the old Czech word “role” = “pole”, meaning field, it was unknown in medieval or early modern Czech. It gradually caught on in the 19th century, however, and by the end of that century was used as a class characterization of the owner–cultivators of small to medium–sized farms. In parallel, in the 19th century we see the meaning of the old word “sedlák” (farmer/peasant farmer) shift somewhat and come to refer to the more affluent class of farmers in the village, while chalupník (cottager) or domkář (householder) remained down in the social scale as the lowest stratum of land holders. For middling and smaller agricultural producers between this lowest rank and the now affluent “sedlák” (an English equivalent might be “yeoman farmer”) we find various regional terms such as “půlláník” and “čtvrťláník” [half–lan holder, quarter–lan holder and so on]. At the turn of the 19th/ 20th century, then, we find two established terms for inhabitants of the

1 It should be pointed out that the terminology expressing the social stratification of the rural population differed from domaine to domaine and that researchers on the early modern period are forced to look for equivalences. See Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a v první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, pp. 58–59; Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft: Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen*, Wien 2009, pp. 29–46; Václav BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, pp. 140–141; Jaroslav ČECHURA, *Sedláci si dělají, co chtějí: sborník prací profesora Jaroslava Čechury*. Veronika BOHÁČOVÁ, Veronika KUCROVÁ (eds.), Praha 2012; Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud nebo volba? : k demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*, Praha 2015. Nor has clear light been thrown on the situation by the basic demographic handbook published under the title “Dějiny obyvatelstva českých zemí”, Praha 1996 or the outline of the social history of the Czech Lands from the end of the 18th century to the beginning of the 19th century by Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002. Simplification regarding the concept of “sedlák” was adopted for study of the 1950s by Karel Jech in *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008 or also K. JECH, *Soumrak selského stavu*, Praha 2001.

countryside concerned with agricultural production generally: “sedlák” and “rolník”, often used interchangeably. It was not unusual for even the owner of a very large farm to call himself a “rolník”. This was particularly true of wealthy leaders of the agrarian movement who wanted to stress commonality of interests with their less affluent supporters. In Czech the most recent and more or less artificially created term is the today current and universally accepted “zemědělec.” This became common currency in the last quarter of the 19th century. Up to that time “zemědělství” (later “agriculture” in the abstract) had been interchangeable with “hospodářství” (later “economy” but also specifically “farm”) and “zemědělec” with “hospodář”. “Hospodář” was another synonym for “sedlák”/“rolník”, but it was not used to define the whole class and primarily denoted a farm owner patriarchally running his farm (historically it also meant “Lord” in the biblical sense, but not in the aristocratic sense).

Today the term “rolník” for “farmer” is not only generally understood in Czech but also refers to the building block of Czech agriculture of the first half of the 20th century, i.e. the farmer as private owner of land at the middling and smaller farm level. Although quite frequently employed in the last years of the Habsburg Monarchy and during the First Republic, the more modern noun “zemědělec” [“agriculturalist”] or adjective “zemědělský” [agricultural], is today associated mainly with collectivized agricultural production after the Second World War. They therefore lack connotations of ownership and denote instead a kind of occupation or profession.

For the reader, more important than these terminological complications is the simple fact that despite the abundance of publications devoted to agricultural production and individual producers, the academic juxtaposition of “farmer” and “war” is something new in the Czech Lands and Slovakia. The major synthesizing histories of agriculture (we might mention from recent times the work of Magdalena Beranová and Antonín Kubačák “The History of Agriculture in Bohemia and Moravia”², Pavel Novák et al., “The History of Material Culture and the Everyday Life of the Czech Countryside of the 19th and First Half of the 20th Century”³ or the ethnologically slanted book, “The Culture of the People” in the thematic edition series, “A Major History of the Lands of the Bohemian Crown”⁴) do not address the relationship of the farmer to military conflicts and its consequences in any focused way. The same is true of the instructive “history of material culture” compiled under the editorship of Josef Petráníš⁵ and the two–volume work by Milan Hlavačka et al., “The Czech Lands in the 19th Century”⁶. Nor have the military historians considered the theme,⁷ and it has likewise been neglected by the collective work by Zdeněk Jindra

2 Magdalena BERANOVÁ – Antonín Kubačák, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.

3 Pavel NOVÁK et al., *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha 2007.

4 Lidová kultura. Velké dějiny země Koruny české, Praha – Litomyšl 2014.

5 Josef PETRÁŇ et al., *Dějiny hmotné kultury. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. I, II. Praha 1995.

6 Milan HLAVAČKA et al., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*. I, II. Praha 2014.

7 See above all *Vojenské dějiny Československa*, I–IV, Praha 1985–1989.

– Ivan Jakubec et al., “The Economic Rise of the Czech Lands from the Mid–18th Century to the End of the Monarchy”⁸ and the collective monograph. “Slovakia in the 20th Century. In Inter–war Czechoslovakia 1918–1939.”⁹

The only publication to link war and its effects and consequences with the rural population in the context outlined is a lengthy collective work on the economic and social history of Czechoslovakia edited by Václav Průcha.¹⁰ The editors of this present volume endorse this treatment in its basic outlines, but must note that the agricultural community is not addressed here as a truly structured entity. The synthesizing character of the work naturally precludes a detailed account of the various different interest groups and individuals involved, and it is precisely here that we can see an important gap in knowledge of the 20th century. The extensive literature on peasant rebellions in the Czech Lands in older and more recent forms touches on the themes of the peasant and the soldier, but not on the theme of the farmer and war. Meanwhile, in historiographical works that deal systematically and in detail with the peasant/farmer and his social–economic role, attention to the theme of the rural population and war has been patchy or absent.

Study specifically of the farmer’s role and behavior during war and its aftermath might at first sight seem a rather obscure, niche interest. Historiography up to the present even somehow suggests this by its neglect of the subject. Yet on the contrary! Not all wars, but essentially all longer wars, wars globalizing in extent, have affected the history of societies in fundamental ways. The conditions in which they were played out then provided impetus and motivation for tackling the consequences of war, improvement of the situation of the suffering countryside and its population, and efforts to find defensive mechanisms against the effects of future wars. In the 19th and 20th centuries wars undoubtedly contributed to the articulation of the demands of the rural population, and opened the way for their broader participation in civic society, public and political life. The authorial team hopes that this book will illuminate this process and contribute to an understanding of the historical and present role of the countryside.¹¹

JITKA BALCAROVÁ – EDUARD KUBŮ – JIŘÍ ŠOUŠA

editors of the collective monograph

I. ROLNÍK AKTÉREM VOJENSKÝCH OPERACÍ

8 Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC a kolektiv, *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015.

9 Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918–1939, 3. zväzok, Bratislava 2012.

10 Václav PRŮCHA et al., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, Vol. 1. 1918–1945; Vol. 2. 1945–1992, Praha 2004; 2009.

11 Příspěvek s názvem: Úvodem. Venkov, rolník a válečná historiografie střední Evropy 17.–20. století, vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s.p.o. pro rok 2017.

I.1 ODVOD BRANCŮ, DÉLKA VOJENSKÉ SLUŽBY A NÁVRAT VYSLOUŽILCŮ DO VENKOVSKÉ SPOLEČNOSTI. PANSTVÍ PROTIVÍN 1780–1830¹

GEOGRAFICKÉ VYMEZENÍ A CHARAKTERISTIKA LOKALIT

Výzkum byl proveden metodou sondy na třech vesnicích panství Protivín v jižních Čechách. Zvolené lokality měly různou lidnatost i charakter osídlení. Počtem obyvatel největší lokalitou byly Kestřany,² kde v roce 1780 evidovala vrchnostenská kancelář 400 poddaných.³ Druhou zkoumanou vsí byl Selibov ležící na hlavní silnici mezi Pískem a Českými Budějovicemi a vzdálený přibližně 8,9 kilometru východním směrem od Kestřan. K roku 1780 zde bylo vrchností evidováno 253 poddaných.⁴ Poslední lokalitou, pro niž byla získána data, byl Vítkov, který je dnes součástí městyse Štěkeň.⁵ Na rozdíl od dvou předchozích lokalit nacházejících se v okrese Písek spadá již Vítkov pod okres Strakonice.⁶ Ve Vítkově se k roku 1780 v době vyhotovení soupisu poddaných mělo nacházet 139 poddaných.⁷

PRAMENY A METODIKA VÝZKUMU

Problematika odvodů, vojenské služby a zpětného začlenění vysloužilců byla zkoumána v rámci období padesáti let, to jest mezi roky 1780–1830. Horní hranici určil sám charakter pramenů, neboť rokem 1830 končí souvislá řada soupisů poddaných. Toto půlstoletí bylo rozděleno na dva přibližně stejně dlouhé úseky. Dělicím bodem zde byl rok 1802. Toho roku byla zrušena doživotní vojenská služba a zavedena délka služby podle druhu vojska. Zkoumaný vzorek 165 mužů tak byl rozdělen na dva celky podle roku, kdy byli poprvé zachyceni ve vojenské službě. Ze vzorku byli vyřazeni ti vojáci, kteří svou službu nastoupili před rokem 1780. První tvořilo 78 jedinců, kteří nastoupili vojenskou službu v letech 1780–1802, a druhý 87 mužů, kteří do ní vstoupili v letech 1803–1830. Tím pro následnou komparaci vznikly dva početně

- 1 Příspěvek vznikl v rámci realizace projektu Grantové agentury Jihočeské univerzity 096/2016/H „Postavení mladších sourozenců v sociální struktuře venkova. Specifika českého prostředí v kontextu zahraničního bádání (stav a možnosti výzkumu)“.
- 2 V pramenech se objevuje i označení Staré Kestřany pro odlišení od sousedních Nových Kestřan, plánovaně založené plavecké osady. Obec se nachází v okrese Písek, přibližně 6 kilometrů od okresního města. Dostupné online: <<https://cs.wikipedia.org/wiki/Kest%C5%99any>> [25. 11. 2016].
- 3 Státní oblastní archiv v Třeboni (dále jen SOA Třeboň), fond: Velkostatek Protivín (dále jen Vs Protivín), knih. č. 376, inv. č. 457, sign. V AU No 6/83, pag. 294–306.
- 4 Tamtéž, pag. 72–82.
- 5 Ves leží 2,5 kilometru severovýchodně od Štěkne a 4 kilometry severozápadně od Kestřan. Změřeno pomocí mapového portálu, dostupné online: <www.mapy.cz> [26. 11. 2016].
- 6 Dostupné online: <<https://cs.wikipedia.org>> [25. 11. 2016].
- 7 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 376, inv. č. 457, sign. V AU No 6/83, pag. 272–276. Podmiňovací způsob zde byl užit zcela záměrně, jelikož uvedené počty obyvatelstva se týkaly těch poddaných, kteří se ve vsi měli nacházet. Značný počet poddaných v době, kdy vrchnostenské komise zpracovávaly soupisy, se ve vsi nenacházel. Jednotlivci vykonávali čelední službu v jiných vsích panství, byli v učení, na vandru či sloužili v armádě. Čím větší vesnice byla, tím větší byl podíl nepřítomných poddaných. Ze 400 evidovaných obyvatel Kestřan jich komise roku 1780 ve vsi nenalezla plných 160. Podobně se v době vyhotovení soupisu v Selibově nevyskytovalo 56 osob a v případě Vítkova 23 poddaných.

vyrovnané celky. Pro přehledné zpracování a vyhodnocení dat o jednotlivých osobách byla vytvořena databáze v programu Excel.

Základním pramenem byly poddanské soupisy.⁸ Jejich vznik souvisí jednoznačně s potřebou vrchnosti evidovat nejdříve sirotky a později všechny poddané. Sirotky vrchnost evidovala účelně, jelikož představovali důležitou pracovní rezervu pro vrchnostenské dvory a poddanská hospodářství. Za sirotky byly během 17. a 18. století v pozůstalostním řízení pokládány veškeré pozůstalé osoby po zemřelém hospodáři, tedy jak vdova, tak i děti, které již dosáhly dospělosti. Děti přestaly být považovány za sirotky, až když se osamostatnily, tedy až když uzavřely sňatek, přejaly usedlost či živnost.⁹ Pokud byl například naverbován syn hospodáře, zůstal dlouho ve vojenské službě a vrátil se v době, kdy jeho otec byl již mrtev, a sám se neoženil, byl stále přes svůj pokročilý věk považován za sirotka.¹⁰ V době po třicetileté válce dochází k nahrazování sirotčích seznamů *soupisy poddaných* (německy *Mannschaftsbuch, Seelenregister, Mannschaftsreister*). Ty bývaly každoročně aktualizovány a byly do nich zapisovány i děti do jednoho roku věku. Tímto způsobem byly zápisy vedeny přibližně od konce 17. století až do roku 1850.¹¹

Na počátku 18. století se postupně podařilo Schwarzenberkům dokončit vznik panství Protivín, když statek Kestřany koupil Ferdinand ze Schwarzenberka¹², a s touto změnou nastoupily i správní postupy typické pro schwarzenberská panství. Počínaje rokem 1700¹³ až do roku 1830 je vedena téměř každoroční evidence stavu obyvatel panství, která je uložena ve fondu Vs Protivín.¹⁴

Druhým základním pramenem využitým pro tuto studii byly gruntovní knihy uložené ve fondu Vs Protivín. Zkoumány byly knihy pro vsi Kestřany (1700) 1705–1850 (1883),¹⁵ Vítkov u Štěkně (1696) 1705–1850 (1883)¹⁶ a Selibov (1683) 1739–1850 (1877).¹⁷ Zápisy převodů jednotlivých nemovitostí sloužily především k objasnění osudů navrátilivších se vysloužilců a jejich zpětného začlenění do venkovské společnosti.

8 Možnostmi, jak badatelsky zužitkovat poddanské seznamy, se zabýval KŘIVKA, Josef, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, *Historická demografie* (dále jen HD), 1970, 4, s. 50–58.

9 GRULICH, Josef, *Populační vývoja životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008, s. 74.

10 Příkladem může být Václav Talafous, narozený dne 13. 9. 1731 v Drahoně. V roce 1755 byl odveden k armádě, kde zůstal až do roku 1802, a pokud je známo, do konce života se neoženil. Po smrti svého otce Jana Talafousa (1696–1770) byl od roku 1770 veden mezi sirotky až do doby, kdy v soupisech chybí, neboť pravděpodobně zemřel, byt matriční záznam o jeho úmrtí nebyl nalezen.

11 MAUR, Eduard, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 64–67.

12 SMOLKOVÁ, Anna, *Vznik a vývoj fondu panství a velkostatku Protivín, jeho pořádání, archivní uložení a dosavadní badatelské využití*, *Archivum Trebonense*, 1991, 7, s. 30–31.

13 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 284, inv. č. 365, sign. V AU No 5/1, knih. č. 284. Výjimku tvoří ročníky 1806–1807, 1809 a 1819, kdy soupisy chybějí, a ročníky 1816–1817, 1820–1821, 1822–1823, 1824–1825, 1826–1827 a 1828–1830, kdy jsou vedeny pro dva a více let v rámci jedné knihy. Dostupné online: <<https://digi.ceskearchivy.cz>> [15. 11. 2016].

14 K vrchnostenské správě obecně DOBEŠ, Jan – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*, Praha 2005, s. 229–238. Na fungování, proměny a reformy vrchnostenské správy na jiném panství Schwarzenberků v jižních Čechách se zaměřil například ZÁLOHA, Jiří, *Správa panství Českých Krumlov a náplň činnosti jejích orgánů v 19. století*, *Archivum Trebonense*, 1991, s. 71–99.

15 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 76, inv. č. 157, sign. (V.AU 19/5) OS Písek 56.

16 Tamtéž, knih. č. 127, inv. č. 208, sign. (V.AU 45/1) OS Písek 52.

17 Tamtéž, knih. č. 112, inv. č. 193, sign. (V.AU 38/2) OS Písek 60.

Obr. 1 Vítkov. Povinný císařský otisk stabilního katastru (1837).

Zdroj: Ústřední archiv zeměměřičství a katastru, Aplikace: Archivní mapy, dostupné online: <www.archivnimapy.cuzk.cz> [3. 3. 2017], grafické zpracování: Milan Wöfl.

Neméně důležitým pramenem, který doplnil informace získané ze soupisů poddaných a gruntovních knih, byl spisový materiál týkající se vojenských záležitostí, uložený ve fondu Vs Protivín, a matriční knihy, zejména z římskokatolických farností Kestřany, Myšenec, Protivín a Štěkeň, do jejichž obvodů spadaly zkoumané lokality.

POMĚR OBYVATELSTVA A MUŽŮ VYKONÁVAJÍCÍCH VOJENSKOU SLUŽBU
Procentuální zastoupení mladých i ostatních mužů vykonávajících vojenskou službu v rámci venkovské společnosti kopírovalo dějinný vývoj, respektive válečné události přelomu osmnáctého a devatenáctého století.

Tabulka č. 1 – Počet evidovaného obyvatelstva a mužů vykonávajících vojenskou službu (1780–1830)

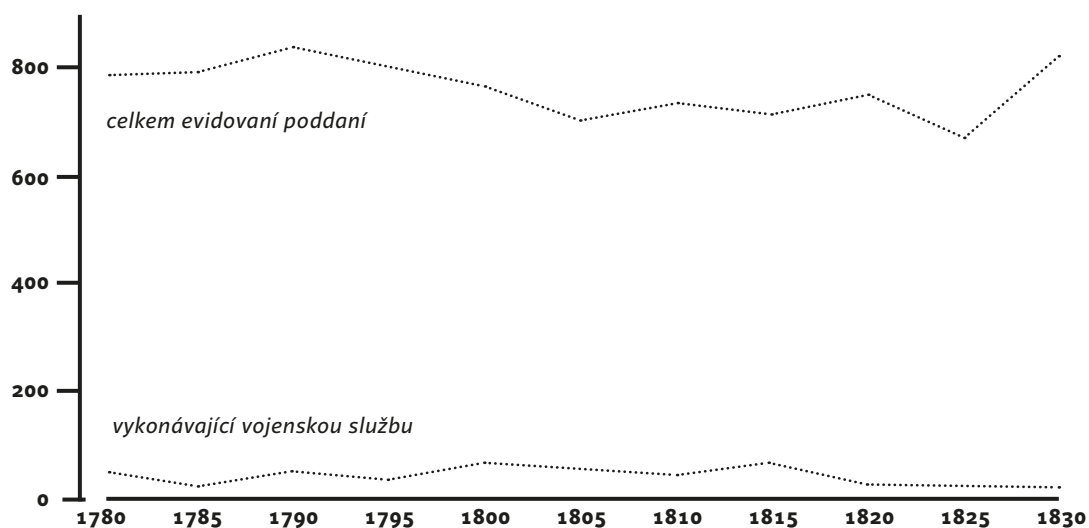
ROK	LOKALITA								
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Všechny lokality		
	Evid.	Voj. sl.	Evid.	Voj. sl.	Evid.	Voj. sl.	Evid.	Voj. sl.	%
1780	400	28	253	14	130	9	783	51	6,5
1785	402	15	251	7	141	3	794	25	3,1
1790	420	26	247	17	165	3	832	46	5,5
1795	383	14	253	15	167	5	803	34	4,2
1800	359	34	248	22	157	7	764	63	8,2
1805	315	31	242	23	147	6	704	60	8,5
1810	380	34	213	9	137	8	730	51	6,9
1815	372	41	207	9	138	14	717	64	8,9
1820	370	19	241	1	139	7	750	27	3,6
1825	315	9	231	6	124	5	670	20	2,9
1830	423	9	254	2	145	9	822	20	2,4

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 457, 462, 467, 472, 477, 1029, 1031, 1036, 1039, 1041, 1043.

Nárůst je patrný již v období rakousko-turecké války z let 1788–1791. Mezi roky 1780 až 1785 došlo k poklesu počtu mužů evidovaných vrchností jako vojáci z 6,5 % na 3,1%. Do roku 1790 došlo k nárůstu vojáků na 5,5 % z celkového počtu obyvatel. Přes mírný pokles v dalších pěti letech došlo k nárůstu mezi lety 1795 a 1800. Zde již byl patrný vliv francouzských revolučních válek, které přešly do válek napoleonských.¹⁸ V roce 1800 vrchnostenští úředníci zaevidovali 63 mužů pocházejících ze tří zkoumaných vsí ve vojenské službě. Procentuální zastoupení v rámci evidované populace se téměř zdvojnásobilo – ze 4,2 % na 8,2%. Vysoké počty válkou zaměstnaných mužů přetrvaly s mírným poklesem kolem roku 1810 až do roku 1815, kdy vojenskou službu mělo konat 64 ze 717 obyvatel Kestřan, Selibova a Vítkova, tedy 8,9%.

Je však nutné připomenout, že početní i procentuální nárůst mužů vykonávajících vojenskou službu byl spojen s poklesem populace zkoumaných lokalit. Přestože mezi roky 1780–1795 došlo k nárůstu počtu obyvatel, populace zkoumaných tří lokalit mezi lety 1795 a 1805 vytrvale klesala. V roce 1805 v nich žilo, resp. bylo evidováno pouze 704 poddaných oproti 832 v roce 1795. Jistá stagnace počtů poddaných trvala až do roku 1830, kdy byl naopak zachycen výrazný nárůst počtu poddaných – z 670 k roku 1825 na 822 osob v roce 1830.

Graf č. 1 – Celkový počet evidovaného obyvatelstva a vojáků (1780–1830)

Zdroj: Graf vypracován autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 457, 462, 467, 472, 477, 1029, 1031, 1036, 1039, 1041, 1043

Bylo by jednoduché dát pokles obyvatelstva do souvislosti s válečnými událostmi a jejich dopadem na venkovské obyvatelstvo v podobě omezení zdrojů obživy, nemocí či nižšího počtu mužů v populaci. Definitivní objasnění tohoto jevu by však

Tabulka č. 2 – Vojenská služba jako důvod nepřítomnosti ve vsi (1780–1830)

ROK	LOKALITA								
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Všechny lokality		
	Nepřít.	Voj. sl.	Nepřít.	Voj. sl.	Nepřít.	Voj. sl.	Nepřít.	Voj. sl.	%
1780	65	28	56	14	23	9	144	51	35,4
1785	75	15	39	7	12	3	126	25	19,8
1790	64	26	30	17	21	3	111	46	41,4
1795	33	14	31	15	23	5	87	34	39,1
1800	47	34	36	22	17	7	100	63	63,0
1805	49	31	30	23	13	6	92	60	66,7
1810	74	34	21	9	19	8	114	51	44,7
1815	64	41	18	9	24	14	106	64	60,4
1820	48	19	19	1	14	7	81	27	33,3
1825	25	9	25	6	9	5	59	20	33,9
1830	34	9	53	2	22	9	109	20	18,3

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 457, 462, 467, 472, 477, 1029, 1031, 1036, 1039, 1041, 1043.

vyžadovalo podrobnější analýzu populačního vývoje jednotlivých vsí, popřípadě farností, založenou na matriční evidenci.

Ještě více patrný byl růst podílu vojáků mezi v době soupisu ve vsích nepřítomným obyvatelstvem. Zde byl zaznamenán odlišný trend oproti celkovému vývoji počtu poddaných. V letech 1780–1795 došlo k postupnému poklesu počtu nepřítomných osob ve vsích ze 144 na 87. Ve vztahu k celkové populaci se snížilo zastoupení těchto osob z 18,4 % na 10,8%. Následný vývoj byl stabilní s výjimkou roku 1825, kdy došlo k poklesu na 59 nepřítomných osob z 81 v roce 1820 a následně k nárůstu na 109 v roce 1830. Nárůst mezi roky 1820–1830 mohl souviset s oživením ekonomiky, nutností pohybu pracovních sil, jakož i s nárůstem populace ve zkoumaných lokalitách.

Jestliže v roce 1780 se vojáci na nepřítomnosti s 51 případy ze 144 podíleli 35,4 %, tak po poklesu v roce 1785 na 25 mužů ze 126 nepřítomných (19,8 %) došlo k růstu jejich podílu. Tento růst vyvrcholil v období let 1800, 1805 a 1810, kdy zastoupení vojáků mezi nepřítomnými poddanými přesáhlo 60 %.

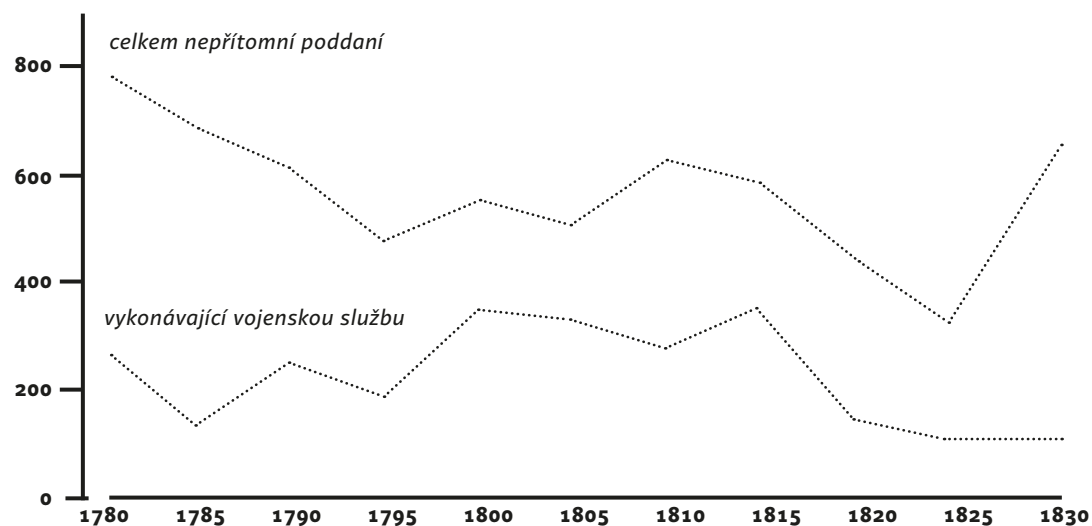
Na snížení jejich podílu se projevil konec válečných operací v roce 1815. Již v roce 1820 se vojáci podíleli na počtu nepřítomných osob pouze 33,3 %, což je téměř poloviční stav oproti roku 1815. Na konci sledovaného období sloužilo v armádě 20 mužů, kteří se na počtu 109 nepřítomných poddaných podíleli pouze 18,3 %.

ODVODY – VĚK A SOCIÁLNÍ STATUS BRANCŮ

Verbování, které předcházelo odvodům, mělo být oficiálně až do roku 1781 dobrovolné a verbíři se měli vyvarovat lsti a násilí. Praxe se však od této normy značně odlišovala. Vrchnost se snažila chránit si pracovní sílu, a tak s verbíři spolupracovala, přičemž na svých panstvích se hodlala v první řadě zbavit nespokojenců, buřičů

18 KOL. AUTORŮ, Vojenské dějiny Československa, 2. (1526–1918), Praha 1986, s. 264–281.

Graf č. 2 – Podíl vojensky sloužících mužů na nepřítomném obyvatelstvu (1780–1830)

Zdroj: Graf vypracován autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 457, 462, 467, 472, 477, 1029, 1031, 1036, 1039, 1041, 1043.

a rebelů. Verbíři se rovněž často zaměřovali na sirotky, tuláky, pobudy a potulující se osoby.¹⁹

V roce 1781 došlo k reformě a přechodu od verbování k odvodům. To bylo umožněno mimo jiné kvalitnější státní správou, která díky konskripčním měla lepší přehled o možných odvedencích.²⁰ Nově zavedený tzv. konstrukční systém již byl založen na myšlence všeobecné branné povinnosti, která se však netýkala všech vrstev obyvatelstva. Řadové mužstvo bylo doplňováno z řad venkovského obyvatelstva, řemeslníků a dělníků. Naproti tomu stál důstojnický sbor, doplňovaný z řad nižší šlechty a bohatších vrstev obyvatelstva monarchie.²¹

Odvod rekrutů byl plně v režii vrchnosti a jejích úředníků. Vrchnost tak určila, kdo půjde k odvodu, i zajistila, že se dotyčný dostaví. V místě odvodu byli rekruti podrobeni lékařské prohlídce, která měla rozhodnout, zda jsou, či nejsou vhodní pro vojenskou službu. Ti, kteří byli shledáni vyhovujícími, byli zařazeni mezi rekruty a čekali na rozdělení k jednotlivým plukům.²² Pro protivínské panství byl odvodním místem Týn nad Vltavou, který někteří rekruti navštěvovali opakovaně, aby bylo shledáno, že zůstávají schopni služby.²³

19 ŠULÁK, Ladislav, Povídaní o bílém kabátě aneb Verbování a odvody, 1. Malovaný kraj. Národopisný a vlastivědný časopis Slovácka, 2012, 48, 3, s. 8.

20 Takovýchto soupisů je ve fondu Vs Protivín dochována celá řada. U jednotlivých mužů bylo uvedeno jméno a příjmení, věk, adresa bydliště včetně čísla popisného a buď druh vojska, nebo důvod nevhodnosti pro vojenskou službu. SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, k. č. 107, inv. č. 1928, sign. IV. K, 6. Více ke konskripčním MAUR, E., Základy, c. d., s. 48–51.

21 ŠULÁK, L., Povídaní, c. d., s. 8.

22 Tamtéž.

23 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, k. č. 107, inv. č. 1928, sign. IV. K, 6, fol. 146–148.

Tabulka č. 3 – Sociální status odvedenců (1780–1802)

PŮVOD	LOKALITA							
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
syn sedláka	7	15,9	7	35,0	2	14,3	16	20,5
syn selského výměnkáře	2	4,5	0	0,0	1	7,1	3	3,8
syn chalupníka	0	0,0	0	0,0	1	7,1	1	1,3
syn domkáře	1	2,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0
podruh	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
syn podruha	7	15,9	3	15,0	1	7,1	11	14,1
sirotek	26	59,1	7	35,0	6	42,9	39	50,0
ostatní	0	0,0	3	15,0	3	21,5	6	7,7
neurčeno	1	2,3	0	0,0	0	0,0	2	2,6
CELKEM	44	100,0	20	100,0	14	100,0	78	100,0

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 157, 193, 208, 459–462, 465–475, 477, 1025; tamtéž, fond: Sbirka matrik Jihočeského kraje, inv. č. 2663, 2665, 5538, 5540.

Odvody se staly povinnou, mnohdy násilnou součástí venkovské každodennosti. Odvodům podléhali všichni muži od 17 do 40 let, pokud měli sloužit u vozatajstva, tak od 17 do 50 let.²⁴ Úředníci si byli velmi dobře vědomi důležitosti hospodářského zázemí, a tak bylo stanoveno, že odvody nesmí narušit zemědělskou, řemeslnou, manufakturní či pro armádu určenou výrobu. Dále neměl být omezen chod dolů, železáren či lodní dopravy. Synové z bohatých rodin se z vojenské služby za 300 zlatých mohli vykoupit.²⁵

V roce 1802 došlo v období panování císaře Františka I. v reakci na vývoj válečných událostí k reformě vojenské služby. Byla zrušena doživotní služba a zavedena délka služby podle druhu vojska: 10 let u pěchoty, 12 u jezdeckta, 14 u dělostřelectva a ženistů.²⁶

V případech sledovaných tří vesnic se předpokládá, že čím nižší byla sociální vrstva, tím více poskytovala rekrutů, podařilo doložit pouze částečně. V období let 1780–1802 pocházeli rekruti nejčastěji z řad sirotků. Sirotci bez rozlišení jejich předchozího rodinného zázemí tvořili ve starším období polovinu všech odvedených mladých mužů. Poněkud překvapivé bylo zjištění, že na druhém místě v počtu odvedenců se nacházeli synové selských hospodářů, kteří s 16 osobami tvořili 20,5 % z nich. Třetí nejčastější skupinou, která poskytovala armádě nové rekruty, byli synové podruhů s 11 případy a podílem 14,1 %. Počty rekrutů z ostatních skupin venkovského

24 STARA, Karel Alois, Vývoj vojenství v českých zemích z pohledu genealogie, in: HÁSEK, Václav, a kol. (edd.), Sborník učebních textů kurzu pro pokročilé rodopisce, Praha 2007, s. 236–237.

25 ŠULÁK, L., Povídaní, c. d., s. 9.

26 Reforma délky vojenské služby byla dílem arcivévodky Karla, který byl roku 1801 jmenován do funkce prezidenta dvorské válečné rady a ještě téhož roku 12. září válečným a námořním ministrem. KOL. AUTORŮ, Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918, Praha 2003, s. 203; HAVEL, Petr, Sloužit až do roztrhání těla. Doba vojákovy „ležení“ od konce třicetileté války dodnes, Dějiny a současnost. Kulturně historická revue, 2006, 28, 12, s. 30–32.

Tabulka č. 4 – Sociální status odvedenců (1803–1830)

PŮVOD	LOKALITA							
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
syn sedláka	4	7,8	3	16,7	2	11,1	9	10,3
syn selského výměnkáře	0	0,0	0	0,0	3	16,7	3	3,5
syn chalupníka	14	27,5	3	16,7	0	0,0	17	19,6
syn domkáře	12	23,6	4	22,2	0	0,0	16	18,4
podruh	2	3,9	0	0,0	0	0,0	2	2,3
syn podruha	2	3,9	1	5,5	6	33,3	9	10,3
sirotek	13	25,5	7	38,9	0	0,0	20	23,0
ostatní	4	7,8	0	0,0	7	38,9	11	12,6
neurčeno	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
CELKEM	51	100,0	18	100,0	18	100,0	87	100,0

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 157, 193, 208, 1027–1040, 1042–1043; tamtéž, fond: Sbirka matrik Jihočeského kraje, inv. č. 2663, 2665, 3551, 5540, 5541

obyvatelstva byly v řádu jednotlivců a nejvíce (6) jich pocházelo ze skupiny ostatní.²⁷ Zmíněné čtyři nejfrekventovanější skupiny z hlediska počtu odvedenců tvořily 92,3 % všech rekrutů.

Je však nutné připomenout, že toto složení bylo v letech 1780–1802 v jednotlivých lokalitách rozdílné. Zatímco v případě Kestřan a Vítkova byl podíl selských synů 14–16 %, v případě Selibova tvořili tito muži s počtem 7 případů z 20 značných 35 %. Podobná situace panovala i u sirotků. V Selibově tvořili sirotci shodně se syny sedláků 35 % odvedenců, zatímco ve Vítkově s 6 zástupci ze 14 odvedených 42,9 %. Nejvyšší zastoupení měli sirotci v Kestřanech, kde se s 26 jedinci podíleli na celkovém počtu odvedenců 59,1 %.

V období let 1803–1830 se rozložení sociálního původu odvedenců stalo rovnoměrnějším. Stále sice byli nejpočetnější skupinou sirotci s 20 z 87 odvedených mužů a zastoupením 23 %, ale jejich počty klesly a celkový podíl se snížil o více než polovinu oproti předcházejícímu období. Pokles bylo možné pozorovat i u synů ze selských rodin, jejichž podíl klesl na 10,3 %, když vojenskou službu nastoupilo 9 z nich. Velmi výrazným se jeví nárůst počtu odvedených synů z chalupnických a domkářských rodin. U synů chalupníků došlo k nárůstu z 1,3 % na 19,6 %, když z 87 odvedenců z let 1803–1830 bylo 17 chalupnických synů. Podobně znatelný je nárůst synů domkářů, kteří v období 1803–1830 tvořili 18,4 % rekrutů s 16 zástupci. Synové z podružských rodin se na celkovém počtu odvedenců podíleli 10,3 % s 9 případy.²⁸

27 Do této skupiny byli zahrnuti členové rodin vrchnostenských zaměstnanců, jakými byli zahradníci, kuchaři, panští hajní, ale mimo jiné rovněž synové vesnických kovářů.

28 K podobným výsledkům došla i Alice Velková pro západočeské Štáhlavsko. Doložila, že z mužů narozených v letech 1791–1800 byli nejčastěji na vojnu povoláni synové domkářů a sedláků (kolem 22 %). VELKOVÁ, Alice, Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850, in: MAUR, Eduard – GRULICH, Josef (edd.), Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Praha 2006, s. 83–84.

Tabulka č. 5 – Věk odvedenců (1780–1802)

VĚK PŘI ODVODU	LOKALITA							
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
10–14	1	2,3	0	0,0	1	7,1	2	2,6
15–19	3	6,8	2	10,0	2	14,3	7	9,0
20–24	20	45,5	11	55,0	5	35,8	36	46,2
25–29	10	22,8	5	25,0	2	14,3	17	21,9
30–34	3	6,8	0	0,0	0	0,0	3	3,8
35–39	2	4,5	0	0,0	1	7,1	3	3,8
40–44	2	4,5	1	5,0	0	0,0	3	3,8
45–49	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
50–54	2	4,5	0	0,0	1	7,1	3	3,8
55–59	1	2,3	0	0,0	2	14,3	3	3,8
60–64	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
65–69	0	0,0	1	5,0	0	0,0	1	1,3
CELKEM	44	100,0	20	100,0	14	100,0	78	100,0

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 459–462, 465–475, 477, 1025; tamtéž, fond: Sbirka matrik Jihočeského kraje, inv. č. 2663, 2665, 5538, 5540.

Záleželo však také na sociální struktuře v daných lokalitách, neboť podobně jako ve starším období i v letech 1803–1830 existovaly mezi nimi rozdíly. Značnou roli zde hrála též velikost populace dotčených vesnic. Jestliže v případě Selibova tvořili 3 synové ze selských rodin 16,7 % odvedenců ze vsi, tak v případě Kestřan tvořili 4 synové ze stejné sociální skupiny pouze 7,8 %. Tento rozdíl je dán počtem rekrutů z jednotlivých vesnic v závislosti na jejich velikosti. Sirotci tvořili s 13 případy v Kestřanech 25,5 % a se sedmi případy z 18 v Selibově 38,9 %. Značně odlišná situace panovala v případě rozložení rekrutů podle sociálních skupin ve třetí lokalitě – Vítkově. Zde pocházeli rekruti pouze ze čtyř skupin: z 18 rekrutů byli 2 selští synové (11,1 %), 3 synové selských výměnkářů (16,7 %), 6 synů podruhů s vysokým zastoupením 33,3 % a 7 ze skupiny ostatní s 38,9 %. V období let 1803–1830 tak byl Vítkov prost rekrutů z chalupnických či domkářských rodin.

Zásadní roli u odvodu hrál věk rekrutů. S ohledem na široké věkové rozpětí dané reformou z roku 1781 bylo možné očekávat rozložení rekrutů napříč tímto spektrem. Nicméně v období před rokem 1802 byl nejčastějším rekrutem muž od 15 do 30 let věku. Tito odvedenci se na celkovém počtu podíleli 77,1 %. Vůbec nejčastěji byli odváděni muži ve věku 20–24 let, kterých bylo 36, a tvořili tak 46,2 % rekrutů. Ostatní věkové kategorie byly zastoupeny velmi rovnoměrně v řádu jednotek procent. Toto rozložení bylo v jednotlivých lokalitách velmi podobné, když v Kestřanech tvořili rekruti ve věku 20–29 let 68,3 % s 30 zástupci z celkových 44, v Selibově celkových 80,0 % s 16 zástupci z 20. Mírně odlišná byla situace ve Vítkově, což však může být způsobeno nízkým počtem odvedených mužů. V letech 1780–1802 zde vojenskou službu nastoupilo pouhých 14 odvedenců, z nichž polovina byla ve věku 20–29 let.

Tabulka č. 6 – Věk odvedenců (1803–1830)

VĚK PŘI ODVODU	LOKALITA							
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
10–14	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
15–19	9	17,6	1	5,5	6	33,3	16	18,4
20–24	35	68,6	13	72,3	10	55,6	58	66,8
25–29	5	9,8	4	22,2	2	11,1	11	12,6
30–34	1	2,0	0	0,0	0	0,0	1	1,1
35–39	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
40–44	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
45–49	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
50–54	1	2,0	0	0,0	0	0,0	1	1,1
55–59	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
60–64	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
65–69	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
CELKEM	51	100,0	18	100,0	18	100,0	87	100,0

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 1027–1040, 1042–1043; tamtéž, fond: Sběrka matrik Jihočeského kraje, inv. č. 2663, 2665, 3551, 5540, 5541.

Ze zkoumaného vzorku vyčnívají dva muži odvedení ve věku čtrnácti let. Prvním byl Václav, syn selského výměnkáře Lukáše Vlka neb Koudelky z Vítkova, evidovaný jako voják roku 1794,²⁹ a druhým sirotek z Kestřan František Kuneš, evidovaný k roku 1800.³⁰ Oba měli podobné osudy, neboť ani jeden z nich se již domů nevrátil. Po určité době je vrchnost jednoduše přestala vést v evidenci. Odvodní věk obou mužů se však nepodařilo ověřit v matričních knihách. Podobným dojmem působí věk nejstaršího odvedence z období let 1780–1802, selského výměnkáře ze Selibova Jakuba Šatavy, který roku 1797 měl nastoupit vojenskou službu ve věku 69 let.³¹ Ani on se již do vsi nevrátil a jeho osud nebyl vrchnosti znám.³²

Oproti staršímu období došlo v souvislosti s reformou z roku 1802 v letech 1803–1830 ke změně věkové struktury odvedenců. Při téměř shodné situaci ve všech třech zkoumaných lokalitách byl věk 85 z 87 rekrutů, tedy celých 97,8 % z nich, 15–29 let. Pouze po jednom zástupci bylo odvedeno z věkových kategorií 30–34 let a 50–54 let. Stejně jako v předcházejícím období tvořili nejsilnější skupinu muži ve věku 20–24 let, kteří s 58 zástupci tvořili 66,8 % všech odvedenců z let 1803–1830.³³

29 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 390, inv. č. 471, sign. V.AU No 6/97, pag. 337.

30 Tamtéž, knih. č. 396, inv. č. 477, sign. V.AU No 6/103, fol. 185v.

31 Tamtéž, knih. č. 393, inv. č. 474, sign. V.AU No 6/100, pag. 89.

32 V roce 1808 z evidence natrvalo zmizel. SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 949, inv. č. 1030, sign. IIA 5AU No 1/6.

33 Přes obecně tradovanou nespolehlivost soupisů poddaných se podařilo prokázat, že případy do 3 let věku tvoří 94,2 %. Z 86 případů ověřených pomocí matriční evidence byly zaznamenány tyto odchylky: 0 – 26,7 %; 1 rok – 38,4 %; 2 roky – 17,5 %; 3 roky – 11,6 %; 4 roky – 4,6 %, 6 let – 1,2 %.

Tabulka č. 7 – Délka služby (1780–1802)

DÉLKA VOJENSKÉ SLUŽBY	LOKALITA							
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
0–9	9	20,5	4	20,0	0	0,0	13	16,7
10–14	2	4,5	1	5,0	1	7,1	4	5,1
15–19	1	2,3	1	5,0	1	7,1	3	3,8
20–24	2	4,5	1	5,0	1	7,1	4	5,1
25–29	1	2,3	1	5,0	0	0,0	2	2,6
30–34	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
35–39	0	0,0	1	5,0	0	0,0	1	1,3
Zemřel v průběhu	9	20,5	4	20,0	3	21,5	16	20,5
Neurčeno	20	45,4	7	35,0	8	57,2	35	44,9
CELKEM	44	100,0	20	100,0	14	100,0	78	100,0

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 459–477, 1025–1043.

DÉLKA SLUŽBY

Při hodnocení délky vojenské služby je nejviditelnější vliv reformy ze 4. května 1802, kdy došlo k opuštění modelu doživotní služby. Nejdůležitější bylo se z vojenské služby vůbec vrátit, neboť zejména ve starším období se do rodné vsi z vojenské služby nevrátilo 51 odvedenců ze 78 (65,4 %).

V rámci této části odvedenců je třeba rozlišovat dvě skupiny. První jsou ti, o jejichž smrti během služby byla zpravena vrchnost. K tomu došlo v 16 případech ze 78. Tedy v průběhu vojenské služby, ať v boji či z jiné příčiny, zemřelo 20,5 % všech branců, kteří nastoupili vojenskou službu mezi roky 1780 a 1802. Dalších 35 mužů (44,9 %) se do rodné vsi již nikdy nevrátilo a vrchnost o nich neměla žádné zprávy. Takové muže po určité době, když již byl vzhledem k věku jejich návrat nepravděpodobný, vrchnost z evidence jednoduše vyřadila. U mužů, kteří se do rodné vsi vrátili, byla nejfrekventovanější délka služby do deseti let. Takto odsloužilo 13 z 27 navrátilivších se mužů (48,1 %). Naopak 15 a více let sloužilo 10 mužů (37,0 %).

Jestliže tedy před reformou z roku 1802 sloužilo 37 % mužů z těch, kteří se vrátili, déle než 15 let, pak po reformě žádný z odvedenců tuto hranici nepřekročil. Muži odvedení v letech 1803–1830 se vrátili z vojenské služby ve 47,1 % případů. Do deseti let sloužilo 21 ze 41 navrátilců (51,2 %). Zbýlých 20 jedinců, tedy 48,7 %, strávilo mimo domov deset až patnáct let.

Pravděpodobně v souvislosti se zlepšením komunikace či fungování státní správy byly výrazně eliminovány případy mužů, jejichž osud zůstal vrchnosti neznámý. Takových případů bylo v letech 1803–1830 již pouze 8 z 87 (9,2 %), což je znatelný pokles oproti 44,9 % v předcházejícím období. Více než čtvrtina odvedených mužů během výkonu služby zemřela. Stalo se tak v 22 případech (25,3 %). Naopak na konci sledovaného období v roce 1830 bylo stále v aktivní službě 16 mužů, tedy 18,4 % z odvedených v mladším období.

Tabulka č. 8 – Délka služby (1803–1830)

DÉLKA VOJENSKÉ SLUŽBY	LOKALITA							
	Kestřany		Selibov		Vítkov		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
0–9	11	21,6	6	33,3	4	22,2	21	24,1
10–14	9	17,6	2	11,1	4	22,2	15	17,3
15–19	3	5,9	0	0,0	2	11,1	5	5,7
20–24	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
25–29	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
30–34	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
35–39	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
stále slouží	9	17,6	2	11,2	5	27,8	16	18,4
zemřel v průběhu	14	27,5	6	33,3	2	11,1	22	25,3
neurčeno	5	9,8	2	11,1	1	5,6	8	9,2
CELKEM	51	100,0	18	100,0	18	100,0	87	100,0

Zdroj: Tabulka vypracována autorem na základě údajů v SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, inv. č. 1027–1043.

Nejdéle sloužícím ve zkoumaném vzorku byl Václav, syn selibovského sedláka Vojtěcha Šálka. Václav se narodil v Selibově v roce 1763.³⁴ Odveden byl v Týně nad Vltavou 14. prosince 1789 v necelých sedmadvaceti letech k dragounům.³⁵ Po dlouhých 27 letech služby se roku 1817 ve věku 54 let vrátil do rodné vsi, kde dožil na statku u svého bratra. Zde na č. p. 20 jako svobodný 29. prosince 1836 zemřel v 73 letech na souchotiny.³⁶

NÁVRAT DO VENKOVSKÉ SPOLEČNOSTI

Návrat vysloužilců a jejich zpětné začlenění do venkovské společnosti po deseti i více letech služby jistě nebylo jednoduché. Už jen proto, že se vraceli pro ně do téměř cizího prostředí, kde doufali, že stále žijí jejich sourozenci, příbuzní či přátelé z let dospívání.

Nejhorším možným scénářem pro vojáky byla smrt v době výkonu služby. Ve starším období potkal tento osud 16 z 78 mužů (20,5%). V mladším období byla smrt ve službě častější a týkala se 22 z 87, tedy více než čtvrtiny odvedenců (25,3%). Nejvyšší poměr zemřelých během služby měl v mladším období Selibov, a to třetinu odvedených.³⁷

Značné procento odvedených zmizelo v soukolí válečných událostí a jejich rodiny ani vrchnost se již nikdy nedozvěděly, jaké byly jejich skutečné osudy. Zejména ve starším období, kdy se takto „ztratilo“ 44,9% všech odvedenců (35 osob). Naproti tomu mezi roky 1803–1830 se nepodařilo doložit osudy již pouze u 9,2% (8 osob).

34 Pokřtěn byl 2. 1. 1763. SOA Třeboň, fond: Sběrka matrik Jihočeského kraje, Farní úřad (dále FÚ) Protivín, knih. č. 7, NOZ (1758–1772), pag. 53.

35 Tamtéž, fond: Vs Protivín, k. č. 107, inv. č. 1928, sign. IV. K, 6, fol. 166.

36 Tamtéž, fond: Sběrka matrik Jihočeského kraje, FÚ Myšenec, knih. č. 9, Z (1831–1871), pag. 44.

37 Konkrétně 6 z 18 odvedených mužů zemřelo během výkonu služby.

Důvodem k odložení návratu do rodné vesnice mohlo být i svobodné rozhodnutí dotyčného pokračovat ve službě. Kapitulant, tedy vysloužilého vojáka, který dobrovolně sloužil dále,³⁸ se nicméně podařilo prokazatelně doložit pouze v jednom případě. Stal se jím Josef, syn kestřanského chalupníka Matouše Švantnera, který byl poprvé zaevidován coby voják v osmnácti letech v roce 1804.³⁹ Vojenskou službu vykonával až do konce sledovaného období, tedy 26 let. Avšak teprve v posledním soupise poddaných z let 1828–1830 byl označen jako „Capitulant“.⁴⁰

Pokud však dotyčný voják přečkal vojenskou službu ve zdraví, měl v podstatě tři možnosti uplatnění. Prvním a nejdůležitějším krokem na cestě ke zpětnému začlenění do venkovské společnosti byl sňatek. Samozřejmě zde hrál svou roli věk vysloužilců a v tomto ohledu reforma z roku 1802.

Do výchozích lokalit se z celkového počtu 165 odvedených mužů vrátilo do roku 1830 zpět 65 z nich (39,4%). Z těchto 65 mužů vstoupilo do manželství krátce po svém návratu 40 vysloužilců (61,5%).⁴¹

Druhou možností uplatnění po návratu z armády byl zisk usedlosti. Takové štěstí mělo 16 z 65 navrátilců (24,6%). Bylo zde několik cest, kterými bylo možné dosáhnout jejího zisku. Nejčastěji získali nemovitost jejím převzetím za života či po smrti otce, a to ve dvou třetinách případů (12 z 16). Takto převzal Jan Madar neb Koníček v rámci dědického řízení, kdy jeho děd nezanechal poslední vůli, dominiální chalupu č. p. 45 v Kestřanech.⁴² Dvěma navrátilcům se podařilo získat nemovitost skrze sňatek⁴³ a zajímavý je i případ Víta Těhleho z Vítkova, jenž nejspíše za část během vojenské služby naspořených peněz koupil po deseti letech služby dne 30. září 1820 chalupu č. p. 6 od Jana Domina za 400 zlatých vídeňské měny. Vít musel nepochybně úspory mít, neboť se zavázal zaplatit 350 zlatých z kupní ceny do osmi dní po uzavření kupní smlouvy.⁴⁴

Jinou cestu k vlastní svébytnosti zvolil kestřanský sirotek Tomáš Černý, který se po konci vojenské služby v roce 1792 oženil⁴⁵ s Františkou Hájkovou a získal svolení vrchnosti k výstavbě chalupy v Kestřanech. Ta později obdržela číslo popisné 53.⁴⁶

Třetí možností, jak se stát platným členem venkovské komunity, bylo řemeslo. Nejjednodušší bylo pokračovat v řemesle po otci. Řemeslu se věnovalo celkem 8 navrátilců. Kovářství si zvolili 4 z nich, přičemž ve třech případech převzali výkon tohoto řemesla ve zkoumaných lokalitách po svých otcích. Zbývající navrátilcec Vojtěch Baloušek z Kestřan, který se kovářem učil nejpozději od roku 1798,⁴⁷

38 ELZNIC, Václav, *Glosář pro rodopisce a kronikáře*, Praha 1978, s. 33.

39 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 947, inv. č. 1028, sign. IIA 5AU No 1/4, s. 311.

40 Tamtéž, knih. č. 962, inv. č. 1043, sign. IIA 5AU No 1/19, s. 436.

41 S ohledem na velikost zkoumaného vzorku byly analyzovány možnosti zpětného začlenění vysloužilců pro celé období let 1780–1830.

42 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 76, inv. č. 157, sign. (V.AU 19/5) OS Písek 56, fol. 494.

43 Tímto způsobem získali domkářskou živnost Matěj Baloušek z Kestřan, který se oženil do Dobevi, a Václav Mareš, rovněž z Kestřan, který se přičlenil na domek ve Lhotě u Kestřan.

44 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 127, inv. č. 208, sign. (V.AU 45/1) OS Písek 52, fol. 238.

45 Tamtéž, fond: Sběrka matrik Jihočeského kraje, FÚ Kestřany, knih. č. 12, O (1784–1828), pag. 4.

46 Tamtéž, fond: Vs Protivín, knih. č. 76, inv. č. 157, sign. (V.AU 19/5) OS Písek 56, fol. 520.

47 Tamtéž, knih. č. 394, inv. č. 475, sign. V AU No 6/101, pag. 357.

se v roce 1804 přiženil na sousední panství Osek.⁴⁸ Další dva vysloužilci se stali zedníky a jeden krejčím. Velkou vzdálenost od domova za řemeslem urazil Bartoloměj Pašek, bratr sedláka v Kestřanech. Vojenskou službu u Landwehru⁴⁹ nastoupil ve 22 letech v roce 1810.⁵⁰ Později se vyučil tesařství a po absolvování vandrovnické cesty zůstal se svolením vrchnosti ve Vídni.⁵¹

Bohužel ne všichni vysloužilci se vrátili v plném zdraví. K válečným konfliktům vždy patřili i ti, kteří sice přežili, ovšem nikoli bez následků. Válečných invalidů bylo ve zkoumaných lokalitách zaznamenáno šest. Otázkou však zůstává míra jejich postižení, neboť 4 z nich se po návratu oženili. František Jareš ze Selibova měl sloužit mezi roky 1796–1805, přičemž již roku 1802 ho vrchnost evidovala jako invalidu.⁵² To mu však nebránilo v uzavření sňatku a převzetí kovářského řemesla po otci.⁵³ Míra jeho postižení zůstává nejasná, přestože roku 1815 je označen jako „patentní invalida“.⁵⁴ Odlišný osud měl Vavřinec Těhle z Kestřan, který sloužil mezi roky 1800–1821, přičemž již následujícího roku 1822 si vrchnostenští úředníci poznamenali, že se nachází „in Prager Invalid Haus“.⁵⁵

Odvod přinášel brancům značně nejistou a nebezpečnou budoucnost, zejména v neklidném období válek přelomu 18. a 19. století. Mnoho mužů, zvláště ve starším sledovaném období, se během vojenské služby ztratilo, aniž by jejich blízcí v rodné vsi či vrchnost samotná tušili, kde skončili či jaké byly jejich osudy. Odvedení mladých mužů z venkova rovněž znamenalo citelnou ztrátu pracovní síly, která se v průběhu válečných let projevila mimo jiné i omezením pracovní migrace za čelední službou v jiných lokalitách panství Protivín.

V období let 1803–1830 se počet odvedenců, u nichž nebylo možné určit jejich osudy, nápadně snížil. Příčinu by bylo možné hledat ve zlepšení státní správy či lepší komunikaci vojenských orgánů s vrchnostenskými úředníky. Samotná skutečnost, že vrchnost takové muže evidovala do té doby, dokud nebylo vzhledem k jejich teoretickému věku naprosto jasné, že se již nevrátí, napovídá, že případy, kdy se vysloužilec objevil v rodné vsi po mnoha letech, nebyly výjimečné.

* * *

Zásadním momentem, který tento výzkum jasně potvrdil, byl vliv reformy z roku 1802. Zrušení doživotní služby dalo mnohým mladým mužům vidinu sice velmi vzdáleného, ale přece jen reálného konce jejich mnohdy nedobrovolné služby státu. Muži, kteří sloužili před touto reformou v některých případech pro dnešní mladé muže nepředstavitelných 40 let, se touto reformou stali minulostí.

48 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 947, inv. č. 1028, sign. IIA 5AU No 1/4, s. 320.

49 Ke zřizování *Landwehru* v průběhu napoleonských válek na Moravě: SVOBODA, Miroslav, Zřizování zeměbrany na jižní Moravě r. 1808, in: SVOBODA, M. (ed.), Hranice na jižní Moravě a její obrana od doby římské. XXX. mikulovské sympozium, 22.–23. října 2008, Brno 2008, s. 227–248.

50 SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, knih. č. 950, inv. č. 1031, sign. IIA 5AU No 1/7, pag. 293.

51 Dle soupisu poddaných pro roky 1824–5. Tamtéž, knih. č. 960, inv. č. 1041, sign. IIA 5AU No 1/17, pag. 324.

52 Tamtéž, knih. č. 945, inv. č. 1026, sign. IIA 5AU No 1/2, pag. 112.

53 Stalo se tak mezi roky 1805 a 1808. Tamtéž, knih. č. 949, inv. č. 1030, sign. IIA 5AU No 1/6, pag. 74.

54 Tamtéž, knih. č. 955, inv. č. 1036, sign. IIA 5AU No 1/12, pag. 80.

55 Tamtéž, knih. č. 959, inv. č. 1040, sign. IIA 5AU No 1/16, pag. 283.

Proměnu v souvislosti s reformou z roku 1802 prodělala i sociální struktura odvedenců. Oproti období let 1780–1802, kdy polovinu rekrutů tvořili sirotci, kteří vzhledem k jejich často neutěšenému postavení ve venkovské společnosti mohli naverbováním jen získat, bylo rozložení odvedenců v letech 1803–1830 do značné míry sociálně vyrovnané, i když sirotci mezi nimi stále tvořili nejpočetnější skupinu.

Výzkum rovněž prokázal, že pokud muži přečkali útrapy vojenské služby, mohli se v závislosti na jejich výchozím sociálním postavení v době odvodu do jisté míry dobře zpětně začlenit do venkovské společnosti. Samozřejmě mohl následovat i sociální propad, ale skutečnost, že přes 60 % z nich uzavřelo krátce po návratu sňatek a několik jich i převzalo rodinné hospodářství, to potvrzuje. Mnozí z nich si z bojiště odnesli trvalé zdravotní následky, které je mohly odkázat na pomoc druhých, vrchnosti či státu. Ale někteří z nich byli zřejmě schopni se dobře inkorporovat do vesnické společnosti, a dokonce vykonávat do značné míry náročné řemeslo, jakým bylo kovářství.

Cílem tohoto výzkumu nebylo objasnění všech témat spojených s vojenskou službou a jejími dopady na venkovskou společnost, ale především poukázat na velmi zajímavou problematiku, která se v české historiografii nedočkala téměř žádného zpracování. I s ohledem na omezený prostor pro tuto studii musely některé aspekty týkající se vojenské služby zůstat stranou. Podrobnější výzkum by si zasloužily například sňatkové strategie vysloužilců, rozložení branců podle druhu vojska či studium migrací v souvislosti s místem výkonu služby v armádě. To jsou otázky, které stále čekají na zpracování, a to nejen pro brance z jihočeského Protivínska.

VÁCLAV ČERNÝ

I.2 VENKOV – DĚJIŠTĚ PARTYZÁNSKÉ VÁLKY¹

Válečné události ve střední Evropě v novověku měly téměř vždy citelný dopad na civilní populaci a zejména na venkovské obyvatelstvo. Městská urbanizovaná společnost sice byla rovněž vystavena negativním důsledkům válečných tažení, s ohledem na svou většinovou profesní specializaci nebyla však předmětem tak důsledné exploatace ze strany vlastních a zejména nepřátelských armád, jako tomu bylo u venkovského obyvatelstva. Urbanizované obyvatelstvo mohlo být vystaveno značné daňové zátěži, rekvizicím či nutnosti platit kontribuce, před přímou bojovou činností na svém teritoriu však bylo většinou lépe chráněno a až na výjimky se nestávalo předmětem rozsáhlých represí. Oproti tomu venkovská populace, jejíž způsob obživy zajišťovaly komodity téměř beze zbytku využitelné pro potřeby vojsk, mohla utrpět a také většinou utrpěla značné materiální škody, které ohrožovaly i její samotnou fyzickou existenci. Tažná zvířata, dobytek i drobné zvířectvo, zásoby osiva a potravin, dřevo, to vše bylo pro operující armády cenným příspěvkem pro zajištění vlastního zásobování v dobách, kdy vzhledem k nerozvinuté komunikační síti a omezeným logistickým schopnostem nebylo možné zajistit zásobování svých vojáků vlastními prostředky.

V mnoha případech externí zásobování představovalo pouze omezený doplněk a řada vojsk, například v éře třicetileté války, žila z území, na němž se právě nacházela, a transformovala válku v proces, ve kterém vyhladovění místní populace představovalo jeden z nástrojů aplikované strategie. Náhlý vpád kvantitativně velkých sil dokázal z venkovského prostoru vysát vše dostupné a způsobit značné problémy i v letech následujících po vlastních válečných událostech. Například utrpení místního obyvatelstva v okolí slavkovského bojiště nepominulo ani po uzavření míru a stažením vlastních i nepřátelských armád, ale kulminovalo v následujícím roce, kdy se nedostatek osiva a dobytka odrazil na hladovění a zhoršeném zdravotním stavu zdejší populace.

Vznik mohutných armád postavených na konskripčním základě přinesl nutnost zajištění vlastního kvalitního zásobování, neboť v řádově vyšších počtech operujících vojsk se již nedalo spoléhat na využití limitovaných lokálních zdrojů. Rovněž rozvoj komunikačních sítí i nových druhů dopravy významně posílil logistické schopnosti a moderní vojska již nebyla přímo závislá na exploataci území, ve kterém se pohybovala. Nicméně tato modernizace s sebou rovněž přinášela, resp. výrazně posílila fenomén moderně pojaté partyzánské a guerillové války. S jejími projevy se můžeme setkat v evropském kontextu již v éře napoleonských válek v prvních dvou dekádách 19. století. Velké operující armády se v nepřátelském prostředí stávaly celkem logicky více závislé na komunikačních liniích udržujících spojení s vlastním či spojeneckým teritoriem, z něhož zásobování vycházelo, a úměrně tomu docházelo i k většímu úsilí protivníků narušovat tyto zranitelné linie, někdy v přímé součinnosti s místní civilní populací. Partyzánská válka se tak

¹ Příspěvek vznikl v rámci řešení výzkumného projektu Univerzity obrany s názvem DZRO Strategické alternativy (STRATAL) 2016–2020.

stala nástrojem, který mohl velmi efektivně vázat značné síly nepřítele a znesnadňovat jeho působení na vlastním území.

V jednotlivých konfliktech a válkách na evropském kontinentu se pochopitelně velmi výrazně projevovaly rozdíly dané geografickými podmínkami, charakterem společnosti i kulturními a civilizačními rozdíly. Zalidněné regiony s velkým podílem urbanizované populace, které se vyznačovaly vyspělou komunikační sítí a prostupností terénu, nepředstavovaly pro vedení partyzánského boje nijak vhodný prostor. Oproti tomu regiony s opačnými charakteristikami, většinou izolované v částečně nepřístupných prostorech daných geografickým reliéfem, pochopitelně požadavkům na efektivní realizaci některých forem partyzánské války vyhovovaly v daleko větší míře.

Od přelomu 18. a 19. století a v následujících dekádách se setkáváme s prvními novodobými partyzánskými či povstaleckými kampaněmi v regionech vzdálených od mocenských center, eventuálně ležících v rozsáhlém prostoru, jež nebylo možné efektivně kontrolovat pravidelnými silami. Partyzánská válka v moderní podobě ovšem znamenala pro venkov jistý návrat do minulosti, neboť zde jedna z bojujících stran byla opět přímo závislá na využívání lokálních zdrojů, materiálních i lidských. Partyzáni sice neměli k lokální populaci zcela lhostejný vztah, jako tomu bylo v dobách žoldnéřských armád, měli reálný zájem na dlouhodobé kooperaci, nikoliv na jednorázovém vytěžení zdrojů, jejich vlastní činnost však přesto ani v přátelském prostředí nebyla prosta kontroverzí. Řada partyzánských bojovníků nemusela být nijak spjata s regionem působnosti, mohli přicházet ze vzdálených a pro realizaci partyzánského boje nevhodných lokalit, mohli pocházet z měst, kde zanechali v relativním bezpečí své vlastní rodiny, a mohlo jít v řadě případů i o jedince využívající nacionálních či ideologických programů k prosazení svých osobních zájmů. Takoví lidé byli pochopitelně schopni více hazardovat s životy a osudy místních obyvatel a realizovat akce, po kterých se dala očekávat tvrdá reakce protivníka, či si vynucovat podporu násilím a terorem. Běžný venkovan, obvykle rolník, byl naopak silně spjat se svým domovem a na rozdíl od mobilních bojovníků konvenčních i partyzánských formací v podobných konfliktech většinou riskoval daleko více, nejen osobní fyzickou újmu, ale i ztrátu rodiny, jejího majetku, možnosti obživy pro své potomky apod. Ne vždy byla rovněž místní populace nakloněna některé z bojujících stran, nemusela se ztotožňovat s cíli a ideami ani jedné z nich, a často se tak ocitala mezi pomyslnými mlýnskými kameny.

Státní či okupační moc neměla na rozdíl od urbánních center nad rozsáhlejším venkovským prostorem zcela pevnou kontrolu, takže tohoto faktoru mohly vždy využívat partyzánské skupiny, nicméně regulérní síly většinou neměly zásadní potíže s obsazením problematického teritoria, byť jen na časově omezenou dobu. Nepsané pravidlo, že při kontrole území den patří vojákům a noc partyzánům, se často naplňovalo, stejně tak jako charakteristika, že prostory partyzánské působnosti mohou být nestálé.² Z toho ovšem vyplývala pro civilní populaci neblahá zkušenost, že ozbrojené zásahy regulérních sil daleko častěji postihovaly právě ji,

nikoliv mobilní partyzánské oddíly, které se mohly z dotčeného teritoria před příchodem protivníka stáhnout a ponechat místní bez jakékoliv ochrany. Ačkoliv dle známého citátu klasika partyzánské války Mao Ce-tunga se partyzáni mají mezi civilní populací pohybovat jako ryba ve vodě, takto přirozeného stavu většinou dosaženo nebylo a vztah civilistů a partyzánů byl často vztahem jednostranného závazku plnění povinností těch prvních, vynucovaného silou a hrozbami ze strany těch druhých. Reakce konvenčních sil také většinou nijak neusilovala o *vítězství v srdcích a myslích* venkovské populace, ale spíše preferovala drakonické tresty a represe, aby odradila kohokoliv od podpory svých obtížně dosažitelných protivníků.

Patrně první rozsáhlá a dlouhodobá partyzánská válka v novodobých evropských dějinách probíhala ve francouzském Vendée, kde místní venkovské obyvatelstvo povstalo vůči zvůli a tyranii nové revoluční vlády. Také zde se projevilo úzké sepětí partyzánské taktiky a venkovské populace, významná urbanizovaná centra se povstalcům nikdy nepodařilo získat pod svou kontrolu a i tato skutečnost se odrazila na jejich konečné porážce. Éra napoleonských válek přinesla další příklady rostoucího potenciálu partyzánských a guerillových forem boje v moderních evropských konfliktech. Nejvýkonnější konvenční ozbrojené síly své doby, armády francouzského císařství, byly při svých taženích konfrontovány s aktivitami neregulérních protivníků, na které dokázaly jen s obtížemi adekvátně reagovat. Často tak činily pouze formou masivních represí vůči nepřátelsky smýšlejícímu civilnímu obyvatelstvu, jako tomu bylo v případě Španělské války za nezávislost, z níž pochází i samotný termín guerilla.

Poněkud mytizovaným příkladem partyzánské války, jako vzepětí sil širokých vrstev venkovské populace vůči cizím vetřelcům, je často uváděna ruská Vlastenecská válka z roku 1812. Zde však onen partyzánský rurální element představoval kvalitativně i kvantitativně omezený doplněk konvenčně vedených vojenských operací, nicméně se stal díky své ideové státotvornosti pevnou součástí ruského národního narativu. Autochtonnost venkovských partyzánských či povstaleckých skupin čelících vnějším nepřátelům ovšem byla velmi atraktivní i v jiných národních narativech, ze středoevropského prostředí lze uvést tyrolského patriota Andrease Hofera, jenž se stal jednou z ikonických postav rakouského národního pantheonu a dodnes živým symbolem emancipace Jižního Tyrolska.

Druhá polovina 19. století přinášela díky rozmachu železnice a budování masivních armád založených na všeobecné branné povinnosti éru, v níž již regulérní armády nemohly být ani částečně závislé na exploataci teritoria, v němž se právě nacházely, a oproti minulosti tedy i určitou úlevu pro místní, zejména venkovské obyvatelstvo. Neboť zvláště na jeho bedra v minulosti primárně dopadala nutnost zabezpečovat obživu a jiné potřeby vlastních i nepřátelských armád. Vznikající teorie partyzánských válek se v této době snažily aplikovat do nových poměrů zkušenosti z válek revoluční i napoleonské Francie a dalších konfliktů.

Model občana ve zbrani aplikovaný pro potřeby partyzánské války však mohl být reálně uplatnitelný jen na venkovskou populaci, neboť městská centra se zpravidla vždy stávala opěrnými body konvenčních sil, které zde mohly mít rozmístěny

2 VITANOVSKÝ, Václav, *Vojenská strategie koaličního pojetí* (1968), Praha 1991, s. 183.

koncentrované a silné posádky, dostačující k tomu, aby odradily potenciálně nepřátelskou populaci od nežádoucích aktivit většího rozsahu. Volání po všenárodním odporu tak mohlo být většinou vyslyšeno jen v izolovaných oblastech a nesetkávalo se často se zánícenou odezvou. Víze francouzských patriotů, že nepříznivě se vyvíjející situaci ve francouzsko-pruské válce z let 1870–1871 zvrátí masivní nasazení a úsilí vlasteneckých *francs-tireurů*, se nepotvrdila, navzdory skutečnosti, že guerillová taktika opět prokázala svůj nemalý potenciál paralyzovat a komplikovat vojenské operace protivníka. Reakce pruské armády však také upozornila, že válečné útrapy civilní populace nejsou minulostí a výskyt partyzánských protivníků je řádově násobí. Na aktivity *francs-tireurů* reagovaly pacifikační akce, které tvrdě zasahovaly vesnice nacházející se v blízkosti a jejich obyvatelstvo. V dotčených oblastech byli bráni a popravováni rukojmí a ničen i zabavován majetek osob nijak nezúčastněných na ozbrojených akcích francouzské rezistence. Jak partyzánské, tak i protipartyzánské operace tohoto konfliktu v mnoha směrech předznamenaly podobné postupy, které se v evropských podmínkách měly s daleko větší intenzitou odehrát v budoucích válkách.

Střední Evropa v tomto kontextu představovala obecně prostor poměrně nevhodný, nicméně v některých periferních oblastech se s projevy i vedením partyzánské války můžeme setkat, v ojedinělých případech i v poměrně velké intenzitě. V severovýchodní části středoevropského prostoru probíhala v polovině 20. století dlouhodobá rezistence litevského hnutí odporu nejprve vůči říšské okupační moci, po jejím odchodu pak vůči okupační moci sovětské. Mnohaleté partyzánské hnutí zde v relativně velmi omezeném prostoru přežívalo díky zalesněné či nepřístupné močálovité krajině a silné podpoře litevského venkova. Jedním z důvodů ozbrojené rezistence byla i násilná kolektivizace zemědělství doprovázená represemi a deportacemi rolníků. Hlavní odpor byl zlomen až počátkem 50. let 20. století, po značné infiltraci tohoto hnutí ze strany sovětských bezpečnostních složek a deklarovaných hrozbách rozsáhlého přesídlení obyvatelstva z regionů podporujících litevské partyzány. Význam tohoto partyzánského hnutí dokládá i skutečnost, že během osmi let v řadách tzv. *lesních bratrů* působilo přes 77 tisíc Litevců, vzhledem k celkové velikosti litevské populace enormní počet přímo zapojených osob. Motivy boje litevských partyzánů byly různé, od odporu vůči kolektivizaci, boji za osvobození národa až po zoufalství a útěk před nejistotou civilního života, který přinášela sovětizace země.³ Podobně jako i u jiných partyzánských hnutí, rolníci často žili dvojitým životem a své odbojové aktivity museli kombinovat s prací na svých hospodářstvích.

Do určité míry atypické prostředí představovalo z hlediska možnosti realizace partyzánské války Polsko, jehož střední i východní části ztrácely středoevropský charakter. Ačkoliv se jednalo povětšinou o rozsáhlý rovinatý prostupný terén, relativně nízká hustota zalidnění a nízká kvalita komunikací zde vytvářely pro uplatnění partyzánských forem boje celkem příhodné podmínky, a to jak v 19., tak i ve 20. století. Zkušenosti důstojníci napoleonské armády, veteráni řady tažení na

3 ŠVEC, Luboš, Dějiny pobaltských zemí, Praha 1996, s. 241.

evropském kontinentu od Pyrenejského poloostrova po Moskvu, charakterizovali v prvních dvou dekádách 19. století Polsko jako „nejchudší a nejhorší zemi Evropy, kde za Odrou končily silnice a byl možný pouze pochod v písku a strašném bahně, většina půdy ležela ladem a ta trocha obyvatelstva, na niž narazili, byla špinavá tak, že si to vůbec nelze představit“.⁴ Nelichotivá kritika stavu polských komunikací se objevila i v letech první a druhé světové války, nicméně v kombinaci s polským patriotismem přinášela problémy podmanitelům polského území. Zkušenosti nabyté v polských povstáních v první polovině 19. století se také staly základem pro první novodobé teoretické studie o tomto fenoménu.⁵ A rovněž i poslední velké polské povstání z roku 1863 mělo převažující charakter partyzánské války. Tradice polské rezistence a relativně vhodné podmínky přispěly k aktivizaci polského odboje i v letech druhé světové války, kdy se s partyzánskými formami boje můžeme setkat již bezprostředně po porážce polské armády v září roku 1939. Jedno z největších partyzánských hnutí se objevuje i v těsném sousedství Polska, či jej částečně prostupuje. Ve východní periférii středoevropského prostoru, na území bývalé rakousko-uherské Haliče, se etablovalo ukrajinské nacionální hnutí, jehož ozbrojené složky vedly v první polovině 20. století intenzivní partyzánskou válku. Nejznámějším aktérem je nepochybně *Ukrajinská povstalecká armáda*, která sváděla mnohaletý boj se sovětskou mocí a polskými bezpečnostními silami, ale občas i s německou stranou a jinými ukrajinskými ozbrojenými formacemi.⁶ Z velkých partyzánských armád vzniklých v evropském prostoru za 2. světové války byla patrně UPA nejvíce spjata s rurálním prostředím, neboť nemohla spoléhat na externí materiální podporu ze strany svých spojenců, a to zejména v poválečném období. Závěrečná fáze její existence je spojena i s hromadnými deportacemi ukrajinského obyvatelstva do vnitrozemí Sovětského svazu a Polska, které měly za cíl zbavit UPA sociální a zásobovací základny. Jen při tzv. operaci Vísła došlo k etnické očištění Bieszczad, jihovýchodního cípu poválečného Polska, a prakticky celá tamní ukrajinská rolnická populace byla vysídlena do nově nabytých území na západě a severu polského státu, přičemž tento krok byl interpretován jako prevence či nezbytnost pro stabilizaci poměrů, nikoliv jako aplikace principu kolektivní viny.⁷

Jedna z nejintenzivnějších partyzánských kampaní probíhala v letech druhé světové války v jihovýchodní periférii střední Evropy, v horských a zalesněných oblastech Slovinska. Slovinské partyzánské hnutí se vzhledem ke své izolovanosti etablovalo téměř nezávisle na proslulém jugoslávském partyzánském odboji. Specifické okolnosti zde umožnily vybudovat efektivní organizaci i v prostorově velmi omezených podmínkách, zároveň však zdejší situace vyvolala reálnou občanskou válku zapříčiněnou vnějšími faktory a zasahující primárně venkovské obyvatelstvo. Zdejší venkovská populace byla v některých oblastech postavena před dilema, zda aktivně podporovat či přinejmenším tolerovat aktivity partyzánů indoktrinovaných

4 MARBOT De, Marcellin, Paměti, Praha 1999, s. 173.

5 STOLZMAN, Karol Bogumir, Partyzantka czyli Wojna dla ludów powstających najwłaściwsza, Warszawa 1959.

6 TEJCHMAN, Miroslav, Ve službách Třetí říše, Praha 1999, s. 161.

7 MYŚLIŃSKI, Stanisław, Ve stínu trojzubce, Praha 1973, s. 118.

komunistickou ideologií a riskovat reálnou hrozbu své vlastní fyzické existence a zkázy svých domovů, nebo participovat na protipartyzánských opatřeních okupačních sil, k nimž ovšem nechovala jinak sebemenší sympatie. Tvrdý útlak etnických Slovinců na území, které Itálie získala již po první světové válce, byl s ještě větší intenzitou praktikován i na nově nabytém teritoriu po porážce Jugoslávského království na jaře roku 1941 a podobný útlak zažívali Slovinci i na území, které v této době připadlo Německé říši. Italská okupační správa dala jasně najevo, že na jakékoli partyzánské akce bude reagovat vypalováním vesnic a dalšími brutálními opatřeními, která na sebe nenechala po objevení se prvních příznaků partyzánského odboje dlouho čekat. Slovinští rolníci se tak ocitli v krajně obtížné situaci, kdy neexistovalo jakékoli přijatelné nekontroverzní východisko, a v nemalém počtu zvolili cestu kooperace s jinak nenáviděnými italskými a německými okupanty, jen aby uchránili své domovy před odvetnými represemi. Ze strany okupantů dostávali Slovinci nežijící ve městech často zcela jednoznačnou nabídku: buď od nich přijmou výzbroj, slíbí poslušnost a budou sami potírat partyzánské skupiny ve svém bezprostředním okolí, nebo budou čelit fyzickým exekucím, spálení vesnic a deportacím rodin mimo svůj kraj či vlast. Deportace směřovaly většinou do odlehlých teritorií bývalé Jugoslávie, v italském případě například na chorvatské ostrovy, jako je Rab, které však tehdy nepožívaly renomé žádoucí turistické destinace a kde byly velmi tvrdé životní podmínky.⁸

Svou roli v procesu utváření kolaborantských jednotek hrála i skutečnost, že konzervativnímu slovinskému venkovu nekonvenovaly myšlenky centralizovaného marxistického jugoslávského státu a vyhlídky na levicové sociální experimenty, a to zejména kolektivizace jejich hospodářství, jež se již za války mohla od komunistického partyzánského odboje v případě jeho vítězství očekávat. Jména Lenin, Stalin, Tito neměla u běžné slovinské populace zase až tak kouzelný zvuk a mobilizační potenciál, jak to popisovala poválečná propaganda.⁹ Slovinští rolníci spoluvytvářeli pod kuratelou italské a německé okupační správy formace *Antikomunistické milice* a později tzv. *Slovinské domobrany*, jejichž cílem bylo zabránit partyzánům využívat okolní území k jakýmkoliv aktivitám. Na podobné úrovni působily i zprvu spontánně vznikající oddíly tzv. *Vesnické stráže* chránící venkovskou populaci před násilným vynucováním materiální a jiné podpory ze strany partyzánů. Boj slovinských domobranců s partyzány byl v poválečných podmínkách vítěznou stranou pochopitelně značně dezinterpretován, slovinští domobranci byli dehonestováni jako aktivní fašisté a ochotní kolaboranti, byť realita jejich působení v letech války byla značně komplikovanější.

V některých regionech docházelo k silným bojovým střetům, které doprovázela jak krajní nesmlouvavost typická pro občanské války, tak i krutost charakteristická pro partyzánské a protipartyzánské operace. Proslulým se stal zejména region dolenského Kočevje, který si v letech 1943–1944 vysloužil označení *slovinský Alcazar*, s odkazem na heroickou obranu stejnojmenného opevněného zámku v Toledu za jeho obléhání marxistickými silami v letech španělské občanské války. Samotné

8 GODINA, Ferdo, Spomini na partizanska leta, Ljubljana 1948, s. 51.

9 Tamtéž, s. 113.

město Kočevje se také v zimě 1943 ocitlo v několikatýdenním obklíčení partyzánských brigád a jeho německo-slovinskou posádku před zničením zachránilo jen dočasné příměří a následný vyprošťující zásah německých jednotek, který přinutil slovinské partyzány k ústupu.¹⁰

Jak slovinští partyzáni, tak i domobranci si vysloužili za své bojové kvality uznávaný respekt ze strany svých spojenců i protivníků, na utrpení civilního obyvatelstva během války však nic zásadního změnit nemohli. Nezúčastnění civilisté, snažící se zůstat stranou probíhajícího konfliktu, také často neodpovídali představám partyzánských ideologů či poválečných interpretů dějin a jejich postoj k tzv. národně osvobozeneckému boji byl značně skeptický. O tom svědčí i některé vzpomínky partyzánských bojovníků, stěžujících si na malé pochopení ze strany venkovanů, kteří v partyzánských jednotkách neviděli lidové vojsko, ale ve shodě s okupační mocí bandity či nežádoucí vetřelce.¹¹ Osud slovinských domobranců byl v mnoha ohledech tragický, spjatí spíše s tradičním venkovským životem a katolickou vírou než s moderními ideologiemi 20. století, jako byly komunismus a nacismus, stali se přesto obětí jejich regionální konfrontace během válečných let. Hlavní motiv angažovanosti domobranců – snaha uchránit své rodiny a domovy před hrůzami partyzánské války a drastickými represemi okupantů – ilustruje nelehký život venkovské rolnické populace v podobných dějinných událostech. Bezprostředně po konci války se staly tisíce z nich obětí poválečného vypořádávání se s kolaboranty i opoňenty nového totalitního režimu a dilema, které je spojeno s jejich rozhodnutím i osudy, do dnešních dnů rozděluje slovinskou společnost.¹²

Na území Protektorátu Čechy a Morava byly pro vedení intenzivnějších forem partyzánské války značně obtížné geografické i společenské podmínky. Jednalo se obecně o území relativně hustě zalidněné, s vyspělou komunikační sítí, kde pouze některé izolovanější regiony umožňovaly omezenou existenci nepočetných skupin. Malá rozloha těchto enkláv silně limitovala hlavní taktický prvek partyzánské války, manévr v prostoru, tj. v tomto případě možnost vyhnout se přímé konfrontaci, unikat před postupem protivníka a zachovávat si přitom možnost vlastní iniciativy. Příznivá nebyla ani samotná povaha terénu, horský či alespoň zalesněný prostor netvořil větší kompaktní území, omezené partyzánské aktivity tak na různém stupni probíhaly v období let 1944–1945 i na nepokryté otevřené rovině a někdy až v těsném sousedství větších měst, včetně moravské zemské metropole Brna. Skrovné partyzánské hnutí se celkem přirozeně koncentrovalo do oblastí pohoří Moravsko-slezských Beskyd, kde jistou výhodou poskytovala i zdejší hranice se Slovenskem, či v omezené míře i do zalesněných částí Moravské vrchoviny. V tomto prostoru se postupně vytvořily dvě hlavní partyzánské oblasti, tzv. východomoravská, zahrnující území od Beskyd po Bílé Karpaty, a západomoravská na Moravské a Drahanské vrchovině.¹³

10 GUČEK, Milan, Bojna pot Šercerjeve brigádě, Ljubljana 1982, s. 43.

11 Tamtéž, s. 49.

12 REJDA, Zdeněk, Slovinská domobrana 1943–1945. Nепublikovaná diplomová práce, Masarykova univerzita Brno 2007, s. 57.

13 BARTOŠ, Josef – TRAPL, Miloš, Dějiny Moravy, 4., Svobodný stát a okupace, Brno 2004, s. 253.

Podobně jako geografické ani společenské podmínky neposkytovaly vhodnou platformu pro rozvoj odbojových aktivit v guerillových formách. Stav, který v protektorátu nastolila okupační správa, nevytvářel zásadní tlak, který by vedl k aktivnímu odporu, tak jako tomu bylo v případech některých jiných okupovaných zemí. Pokud se zdejší obyvatelstvo nezapojilo do odbojových aktivit, nebylo obecně vystaveno represím a válečné události se jej dotýkaly v menší míře, než tomu bylo u jiných národů válčících či okupovaných států. Etničtí Češi a Moravané nebyli povolováni do vojenské služby ani nebyli objektem plošného útlaku nebo dokonce likvidace, jako tomu bylo v případě jejich spoluobčanů romského či židovského původu. Bezpečnostní situaci navíc zajišťovaly i místní složky protektorátní vlády typu četnictva, které sice byly vnímány jako aktér kolaborující s okupační mocí, na druhé straně přece jen vycházely z místních poměrů a neměly zcela kontroverzní charakter. Dalším limitujícím faktorem byla skutečnost, že většina operujících partyzánských skupin byla výrazně prostoupena sovětským elementem a představovala z pohledu části obyvatelstva nežádoucí ideologický import hodnot, kterých bylo možné se obávat. V případě venkovské populace to byly zejména obavy z kolektivizace zemědělství, které se skutečně měly naplnit, byť s časovým odstupem, v poválečném období. Zdejší partyzánské skupiny navzdory snahám o udržení přísné disciplíny zahrnovaly často kontroverzní jedince. Ne pro všechny partyzány byl prioritou bezproblémový vztah k lokální venkovské populaci, o kterou se měli především opírat, a projevy násilí a kriminálních aktivit z jejich strany nebyly zcela ojedinělé. Pro venkovany i zde při kontaktech s partyzány vyvstávalo klasické dilema: spolupráce s nimi byla vysoce rizikovou činností, represe ze strany okupační správy byly drakonické a zasahovaly nejen aktivní představitele či sympatizanty odboje, ale i jejich rodiny a nezáčastněné okolí. Výmluvným svědectvím v tomto směru zůstává osud kopaničářské osady Ploština, přezdívané valašské Lidice, kde v samotném závěru války bylo upáleno či jinak usmrceno dvacet čtyři jejích obyvatel. Pro mnohé nebyl zcela zřejmý ani smysl partyzánského boje v této fázi války, jakkoliv významná odbojová činnost nemohla průběh událostí nijak zásadně ovlivnit či urychlit, na zdejší úrovni mohl mít prakticky jen symbolickou hodnotu a cena za ni se mohla zdát ohroženým skupinám obyvatel pochopitelně příliš vysokou. Tím spíše, že výrazná sovětská angažovanost v československém partyzánském hnutí představovala přece jen cizorodý prvek i zdroj již zmíněných obav. Vznik a působnost partyzánských skupin v moravském venkovském prostoru v závěru války byly do značné míry podmíněny povstáním na sousedním Slovensku, blízkostí východní fronty a infiltrací sovětských partyzánů, kteří představovali dominantní řídicí prvek. Určitou roli mohla sehrát i skutečnost, že na konci roku 1944 začali být okupační správou povolováni na zákopové práce mladí muži pracující v zemědělství, takže zde byl v jejich případě reálný důvod pro odchod mimo dosah okupační moci.

Smysluplnost odbojového hnutí partyzánského charakteru ve středoevropském prostoru byla projednávána na podzim roku 1944 i v Německé říši. Pohyb front směrem k německým hranicím a hasnoucí naděje na pozitivní zvrát v dosavadním vývoji vedl některé představitele nacistického režimu k úvahám o budování regionálních partyzánských struktur aktivovaných v okamžiku, kdy by dotčené říšské teritorium obsadila nepřátelská vojska. S touto myšlenkou přišli političtí

představitelé, vojenští činitelé a praktici se však vůči ní stavěli většinou krajně skepticky. Z jejich strany bylo argumentováno tím, že takovéto odbojové hnutí by muselo mít konkrétní a konstruktivní politické cíle i silnou externí materiální podporu, která se však nedala odnikud očekávat. V německých podmínkách nebyl spatřován vhodný terén, velká hustota populace i komunikačních sítí byla nepříznivým faktorem. Jistá, byť pouze časově omezená pozitiva byla zpětně formulována jen v případě hypotetických omezených aktivit v horách a lesích tzv. *Alpské pevnosti*, pokud by sloužily ke krytí evakuace vojáků a civilistů z východu na západ. V jiných případech se dalo očekávat, že by jakákoliv rezistence podobného charakteru pouze vyvolala drakonická protipatření, přičemž ani obyvatelstvo, ani německý stát by z toho neměli sebemenší užitek. Jeden z tehdy konzultovaných představitelů, praktik speciálních operací a znalec partyzánského způsobu boje Otto Skorzeny, ve svých pamětech tehdejší úvahy zhodnotil slovy, že každý rozumný Němec může být rád, že nedošlo k realizaci těchto plánů.¹⁴

Hypotetickou možností rozsáhlejší rezistence v podmínkách obsazeného a poraženého Německa ovšem mimo uvedené faktory znesnadňovala i únava společnosti z dlouhodobé války a fakt, že většina lidských zdrojů, z nichž obvykle může partyzánské hnutí čerpat, byla již spotřebována na válečných frontách v konvenčně vedeném konfliktu. A v německém prostředí svou roli patrně hrála i skutečnost, že vojenští představitelé byli formováni v duchu tradiční válečné školy, která partyzánskou válku pokládala za nepřilíš efektivní a s ohledem na reakci protistrany příliš nákladný způsob boje, který je navíc nedůstojný vojáků pravidelné armády. Zajímavé svědectví najdeme například i v memoárové literatuře popisující události posledních týdnů války a prvních týdnů sovětské okupace v Pomořansku, kdy německý důstojník, představitel staré pruské školy, odmítl návrh místního přesvědčeného nacisty na formování protisovětského odboje guerillového typu jako nesmyslnou iniciativu nekompetentního civilisty.¹⁵ Zcela ojedinělé projevy nacistické rezistence na spojenci obsazeném německém území, spojované zejména s aktivitami organizace *Wehrwolf*, tento rozšířený skeptický pohled patrně potvrzují.

* * *

Partyzánská válka se ve středoevropském prostoru nestala tak rozšířeným jevem, jako tomu bylo či stále je v jiných částech světa, ani zde nepředstavovala fenomén, který by zásadním způsobem ovlivnil dějinné události. V probíhajících ozbrojených konfliktech představovaly partyzánské aktivity v zásadě vždy jen podpůrný prvek hlavního válečného úsilí, které realizovaly konvenční síly na svých bojištích. Nicméně podobně jako v jiných regionech i zde je viditelné těsné sepětí partyzánského způsobu boje s venkovským prostředím, včetně všech negativních doprovodných jevů, jež takováto forma války venkovskému obyvatelstvu přinášela.

RICHARD STOJAR

14 SKORZENY, Otto, *Mé velitelské operace*, Praha 1994, s. 161.

15 KROCKOW von, Christian, *Hodina žen*, Praha 1996, s. 62.

II. ROLNÍK A VÁLEČNÁ APROVIZACE

II.1 Z ČASŮ, KDY NEBYLO CO JÍST... ČESKÝ SEDLÁK/ROLNÍK ZA VELKÉ VÁLKY¹

Motto:

„Lichva, nezasloužené zisky,
vydírání i ziskuchtivost jedinců
– to všechno pohánělo šílený tanec drahoty.“²

Kapitalistická přeměna středních rolnických a větších selských hospodářství druhé poloviny 19. století kráčela ruku v ruce s technicko-technologickou modernizací. Ta si žádala stále větších nákladů. Do výroby vstupovaly nové zemědělské stroje a technika. Střídavé hospodaření potřebovalo lepší osivo a nové druhy plodin, kladlo větší nároky na hnojení, zejména uplatnění hnojiv umělých. Modernizovalo se i selské stavení a hospodářské budovy. Množství zděných objektů stoupalo, kvalita půdy se zlepšovala pomocí meliorací. Zkvalitňoval se chov hospodářských zvířat. Nároky na investice výrazně sílily od osmdesátých let 19. století. Venkov stále více využíval investiční úvěr a od přelomu 19. a 20. století výrazněji také úvěr provozní, který nesloužil k zajištění hotových peněz, jako spíše k překlenutí nedobrého vývoje podniku. Významnou roli přitom hrály záložny, spořitelny, dílem také banky, ale především od devadesátých let 19. století zakládané raiffeisenky (kam-peličky). Výrobně založené zadlužení zdánlivě slibovalo zhodnocení provedených investic a jejich brzké splacení. Do umořování dluhů však razantně vstoupily jako negativní faktor agrární krize.³ Ke zhoršování problému přispíval i vcelku pozitivní demografický vývoj. Počet dětí dožívajících se dospělosti totiž významně stoupl a jejich „vybytí“, tj. náklady na alternativní povolání či výplatu podílů synům, kteří nebyli určeni k hospodaření na rodném statku, stejně jako výdaje na věna dcer rostly. S každou novou generací břemena usedlostí stoupala. Obdobně působil prodlužující se věk nejstarší generace na výměnku. Úvěry na vyplacení nároků rodinných příslušníků (tzv. držebnostní úvěry) se stávaly běžnými.⁴

Zadlužení venkova zatíženého, jak výše naznačeno, množstvím převážně neproduktivně spotřebovaných úvěrů rychle narůstalo a podvazovalo rentabilitu rolnických/selských hospodářství (zadlužení velkostatků je otázkou specifickou, spočívalo na svébytném spektru příčin). Před I. světovou válkou představovala zadluženost drobných a středních venkovských hospodářství velmi závažný ekonomický a sociální problém, jenž začínal společně s dalšími faktory, především

¹ Příspěvek vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.

² MILLER, Jan, Z tradic selského rodu Vinduškova. Památník světové války, 4. kniha, Praha 1935, s. 179.

³ Agrární krize závisely na specifických podmínkách zemědělství, významnou roli v nich hrály klimatické výkyvy. V českých zemích se jednalo především o hluboké agrární krize v 80. až 90. letech 19. století a poté od druhé poloviny 20. let do poloviny 30. let 20. století.

⁴ Srov. nejnověji BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín, Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 307–311.

zmrtvělým trhem s půdou a jejím přebujelým pachtem, ohrožovat stabilitu systému.⁵ S uvedenými skutečnostmi od počátku pracovala i Česká strana agrární založená roku 1899. Zadlužení vystupuje ve všech jejích předválečných programových dokumentech. Mělo být řešeno cestou „vyvazení“ za pomoci státu.⁶ Podle bývalého funkcionáře agrární strany Vladimíra V. Dostála se dokonce hospodářská situace venkova, jmenovitě sociální tíseň vyplývající ze zadluženosti, stala v roce 1899 hlavním podnětem k jejímu založení.⁷ Od poloviny prvního desetiletí 20. století se vedení agrární strany v čele s Antonínem Švehlou⁸ orientovalo právě na nejhůře zadlužením postiženou střední třídu venkova.⁹ Strana získala vliv na družstevní svépomocné hnutí, především pak družstevnictví peněžní, které poskytovalo nejlepší (nejlevnější) úvěr na trhu. Ekonomická mizérie drobného a středního zemědělského podnikání tak upevňovala pozici českých agrárních na politickém trhu. Ti na přelomu prvního a druhého decennia 20. století stáli i u vzniku dvou peněžních ústavů bankovního typu – Moravské agrární a průmyslové banky v Brně a především Agrární banky v Praze.

Do nepříznivého vývoje základního článku zemědělské výroby, tj. rolnického a selského hospodářství, trpícího vysokým zadlužením zásadním způsobem vstoupila Velká válka. S jejím rozvojem a přechodem ke dlouhodobé stagnující válce zákopové se objevovaly nové a nové problémy. K zadlužení přistupovala stále tíživější absence nejkvalitnější složky pracovní síly, mužů mezi dvaceti až čtyřiceti lety, povoláných na frontu. Vyreklamování z důvodů nepostradatelnosti pro chod hospodářství bylo spíše výjimečné. Práce na usedlosti se přesouvala na ženy, přestárlé muže, dospívající mládež a dílem i děti. Tyto skupiny obyvatelstva neměly dostatečné fyzické dispozice, ale ani dostatečné znalosti a zkušenosti.¹⁰ Zeslábl i potenciál tažné síly, neboť koně byli rekvírováni pro potřeby armády a skot podléhal povinným dodávkám. Omezený, časově ohraničený přísun pracovních sil, válečných uprchlíků, nezaměstnaných a domobranců dočasně uvolněných na špičkové polní práce, stejně jako krátkodobé zápůjčky erárních koní či nákup vybrakovaných koní vojenských nemohly situaci významněji zlepšit. Armáda spotřebovávala i větší část kapacit chemického průmyslu, což znamenalo nedostatek

5 Vladimír Dostál s odkazem na práci Jana Kožaného uvádí, že v posledním čtvrtstoletí 19. století bylo především v důsledku předlužení prodáno v exekčním řízení více než 120 000 rolnických hospodářství (KOŽANÝ, Jan, *Knihovni zadlužení a exekční prodeje nemovitostí*, Chrudim 1906; DOSTÁL, Vladimír V., Antonín Švehla: profil československého státníka, Praha 1990, s. 10).

6 Problematika zadlužení se stala již součástí programu Sdružení českých zemědělců, přijatého v roce 1896, následně pak programu České strany agrární v roce 1903 a programu České strany agrární pro Moravu a Slezsko z roku 1904; HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (edd.), *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, Praha 2007, s. 39, 67, 79–80.

7 DOSTÁL, V. V., Antonín Švehla, c. d., s. 12.

8 FRANKENBERGER, Otakar – KUBÍČEK, J. O., Antonín Švehla v dějinách československé strany agrární, Praha 1931; MILLER, Daniel E., Antonín Švehla – mistr politických kompromisů, Praha 2001.

9 Srov. DOSTÁL, Vladimír V., *Agrární strana: její rozmach a zánik*, Brno 1998; ŠOUŠA, Jiří – MILLER, Daniel E. – HRABÍK SAMAL, Mary (edd.), *Úlože a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách*, Praha 2001.

10 Uvedené skutečnosti příznačně dokumentuje příspěvek Václavy Kalousové v této kolektivní monografii, založený na korespondenci do armády povoláného malorolníka z jihočeské vesnice Mahouš (okres Prachatice) se svou doma hospodařící manželkou.

strojených hnojiv. Nedostávalo se krmiv pro hospodářská zvířata. Stárlo a bylo amortizováno technické vybavení statků. Možnost jeho obnovy byla limitována kapacitami železářského a strojírenského průmyslu, rovněž dominantně orientovaných na potřeby války.

Důsledky působení uvedených faktorů se projeví ve zhoršeném obdělávání půdy a klesajících výnosech (u obilovin a brambor na konci války ve srovnání s jejím počátkem až o polovinu). A aby toho nebylo dost, ke snižování produkční schopnosti a rentability zemědělství přispívala i nepříznivá klimatická vybočení roku 1915 a pak opakovaně let 1917 a 1918. Stát poměrně brzy zavedl regulaci trhu potravin, stále přísnější a důslednější kontrolu jejich produkce.¹¹ Prováděly se prohlídky zásob na jednotlivých usedlostech, a to za asistence vojska. Jejich výsledky byly prakticky vždy pozitivní, „něco“ přebývalo nad povolená množství určená k osevu a vlastní spotřebě, ale nebyly takové, aby podstatněji ovlivnily potravinovou situaci.¹²

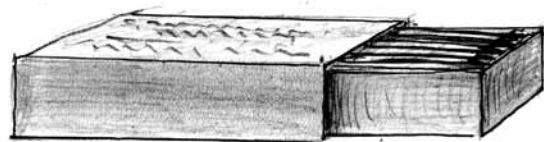
Otázka výživy obyvatelstva se stávala strategickou. Se zhoršujícími se produkčními podmínkami, zvyšující se hladinou cen potravin, spekulativně výrobci i obchodníci vyháněnou vzhůru, a klesajícím objemem produkce distribuovaným za regulované ceny (k první regulaci cen došlo již v listopadu 1914) kvalita výživy obyvatelstva rychle klesala. Jeho nezemědělská část, zejména ve městech, upadala do tíživého nedostatku. Potravinový deficit měl za následek rychlý rozvoj černého trhu. Nedostatek potravin se s koncem války neuzavíral, regulovaný trh přetrvával i v dalších letech a byl odbouráván postupně. Stejně tak pozvolna „odumíral“ i černý trh. Válečný nedostatek a logicky také konjunktura agrárních výrobků přetrvávaly i v prvních letech míru.

Černý trh vytvořil své specifické kanály, sítě překupníků, kteří bezohledně parazitovali na krizové situaci. Osoby, které přeprodávaly potraviny a transferovaly je do měst, byly dobově nazývány keřasové (od německého Kettengeschäft – řetězový obchod). Pojem keřas je spojen s hanlivou představou člověka krajně ziskuchtivého, v provádění podloudných nezákonných obchodů bezcitného, krutě bezohledného. Keřasové netvořili s ohledem na šíři černého obchodu tenkou profitující skupinu. Obvodní lékař pražského příměstí Hlubočep v Národních listech v červnu a červenci 1916 ve svém pojednání o možnostech výživy a cenách potravin charakterizoval situaci prostými všeřikajícími slovy, „nastala všeobecná lichva“.¹³ Nabízí se představa, že keřasem byl především lichvářský obchodník, ale keřasové se rekrutovali ze všech vrstev střední a nižší třídy. Byli mezi nimi zemědělci, venkovští a městští řemeslníci, tovární dělníci, úředníci, učitelé, a když ne kněží samotní, tak i některé

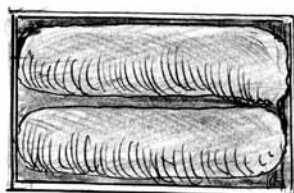
11 Blíže srov. KUČERA, Rudolf, *Život na příděl: válečná každodennost a politika dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013. K přídělovým systémům za I. světové války srov. ŠTĚPEK, Jiří, *Sto let přídělových systémů na území bývalého Československa 1915–2015, I. (1915–1945)*, Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, Praha 2014, s. 23–26.

12 Např. v březnu 1917 vynesla takováto prohlídka v obci Květnici nedaleko Prahy pouhé 4 q obilí, ale neodhalené zásoby činily podle odhadu kronikáře na 50 q. Státní okresní archiv Praha–východ (dále jen SOKA Praha–východ), fond: Archiv obce Květnice, Kronika obce 1915–1989.

13 MERHAUT, Antonín, *Zásobování a výživa lidu v době válečné, zvláštní otisk z Národních listů z 18. 6. a 25. 6. a 2. 7. 1916*, Praha 1916, s. 16.

Obr. 1 Párek v přirozené velikosti.
Zdroj: SOkA Příbram,
Vlastivěda L. Malého.

„Párek uxenek“ v přirozené velikosti r. 1918. uloženy pohodlně do krabičky sinek.

farské kuchařky si „zakeřasily“.¹⁴ Nežli „keřasovo zboží“ doputovalo k poslednímu kupci – konzumentovi, bylo vysoce předraženo. Nedostatek byl ale takový, že nakonec vždy nalezlo svého zákazníka. Nenasycení a podvyživení lidé byli ochotni za jídlo obětovat i poslední rodinné cennosti. V roce 1917 dospěla situace již tak daleko, že státní dirigismus v přidělovém hospodářství kolaboval. Kronika obce Květnice (20 km od Prahy směrem na Český Brod) přinesla povzdech: „Jest teď bída se vším. Na vše jsou lístky, ale nic není k dostání. Moučenky, cukřenky, tučenky, kávenky, petrolejky, a kdo ví ještě, jaké ty -enky všechny jsou.“ „Na lístek o spotřebě mouky dostávají [lidé – pozn. aut.] místo 1,4 kg jen půl kilogramu.“¹⁵

Stojí otázka, velmi zásadní, jaká byla role rolnictva a zejména bohatších sedláků v naznačené „hře“ s konzumním deficitem, ať již na trhu legálně regulovaném či na trhu černém. Náleželo rolnictvo a sedláci k jejím obětem či profitentům? Byli rolníci a sedláci startovní částí řetězce vydělávajícího na válečné bídě, či tím, koho válka a její důsledky semílaly v podobě graduujícího zadlužení, rekvizic a rostoucích odvodů? Doboví politikové, národohospodáři, publicisté, stejně jako historikové v tom nebyli zajedno. Svě věděli překupníci i ti, kteří od nich nakupovali. Stejně nesnadné bylo odpovědět na danou otázku v makrorozměru, tj. v pohledu shora, v širších sociálně-ekonomických souvislostech. Bezprostředně po válce ji

14 MILLER, Jan, Z tradic selského rodu Vinduškova. Památník světové války, 4. kniha, Praha 1935, s. 231. V této publikaci jde sice o modelový příklad českého selského rodového hospodářství, její autor Jan Miller (dříve Müller) ovšem čerpal z osobních zážitků a zkušeností rolníka v obci Podmoky na Poděbradsku. Pramenně nejhodnotnější je právě část z období Velké války, kterou v první verzi psal bezprostředně po skončení konfliktu. Millerovo monumentální čtyřsvazkové dílo bylo vysoce pozitivně přijato Josefem Pekařem ve zprávách Českého časopisu historického, v nichž Pekař uvedl, že se Millerovi podařilo „vylíčit vlivy a účinky války – hlavně hospodářské – na život a poměry vesnického obyvatelstva“. Český časopis historický, 1921, 27, s. 507–508. Dále srov. Český časopis historický, 1935, 41, s. 213, 648–9.

15 SOkA Praha–východ, fond: Archiv obce Květnice, Kronika obce 1915–1989.

oživil a znovu vynesl do středu pozornosti široké veřejnosti nevalný stav československých financí a měny.

Mladá Československá republika již roku 1919 přišla se vcelku logickým opatřením v podobě zavedení dávky z majetku a jeho přírůstků za války. Šlo o to, komu poskytnout slevu a naopak koho spravedlivě, alespoň zčásti, postihnout za jeho nemravné válečné zisky. Dávka byla vnímána jako jedno z opatření v boji s poválečnou inflací, jež stahovalo množství papírových peněz z oběhu. Do značné míry se však minulo efektem. Ne všichni si za svůj válečný profit pořídili nemovitosti či velký movitý majetek, jenž byl do té míry nepřehlédnutelný, že musel být přiznán. Příznačné je, že zákon a jeho důvodová zpráva explicitně neříkaly, proti jaké skupině lidí se reálně obrací, jaká sociální skupina bude dávkou nejpodstatněji zasažena. V této souvislosti je ovšem třeba dodat, že válečné zisky nepředstavovaly jen zisky z černého trhu s potravinami, ale také zisky průmyslu pracujícího na státních zakázkách a zisky plynoucí z legálního obchodu. V něm mimořádné místo zaujímal obchod s potravinami, jejichž oficiální – úředně stanovené maximální ceny – průběžně stoupaly. I když výkupní ceny byly samozřejmě nižší než úředně stanovené ceny pro velkoobchod, od nichž se odvíjely ceny maloobchodní pro spotřebitele, přinášely zemědělcům množství hotových peněz, na které nebyli dříve zvyklí. Při úsporném způsobu života na drobných i středních rolnických usedlostech byla standardem snaha výdaje omezovat na nezbytné komodity a služby, které si hospodář či hospodyně nedokázali zajistit sami. Prodej zemědělských produktů komisionářům určeným orgány státu i na černém trhu tak vytvořil základ skokově narůstajících příjmů rolnictva, prostředky ke splácení dluhů. Investiční možnosti podvazovala nezkušenost žen v nakládání s penězi, což byla klasicky záležitost muže-hospodáře. Avšak ani on ve svých stereotypch myšlení zpravidla nebyl schopen dlouhodobých investic, k nimž se na trhu nemovitostí nabízelo jen omezené množství příležitostí, a tíhl spíše k teauraci peněz.

HISTORICKÁ LITERATURA A JEJÍ OBRAZ ZEMĚDĚLCE VE VÍRU DRAHOTY

Prestížní národohospodář Antonín Pimper, po válce šéfredaktor národohospodářské rubriky Národních listů, ve svém detailním díle o bankovních obchodech v průběhu Velké války opakovaně naznačuje, že tím, kdo dosahuje největších zisků, je venkov a s ním zájmově spojené peněžní ústavy, které ve srovnání s jinými dosahovaly několikanásobně vyšších přírůstků vkladů.¹⁶ Radikální porozumění, třídně vyostřené, přinesla první velká poválečná syntéza československých dějin, tzv. Maketa. Ta válečné zisky delimitovala „české agrární velkoburžoazii“, dílem pak „české obchodní buržoazii“ a „určitým skupinám obchodníků a rolníků, které provozovaly keřasování“. Z posledních se měla rekrutovat „maloburžoazní vrstva válečných zbohatlíků (keřasů)“. K tomu dodává, že „část drobného a především středního rolnictva využila zvýšené poptávky po poživatinách a vysoké cenové hladiny zemědělských produktů k tomu, aby docílila vyšších zisků a aby se

16 PIMPER, Antonín, České obchodní banky za války a po válce. Nástin vývoje z let 1914–1928, Praha 1929.

zbavila tíživého břemena vysokého zadlužení“. Tato skupina již tedy nebyla totožná s nemravnými profitery ožebračujícími za lichvářské ceny statisíce pracujících měst i venkova. Naopak se připouštělo, že střední a malý rolník byl sužován rozsáhlými a bezohlednými rekvizicemi. Nabízený obraz je tedy rozporuplný a především nevyargumentovaný.¹⁷ Specializovaná studie o dopadech válečného hospodářství na české zemědělství v letech 1914–1918 z pera Rudolfa Fraňka závěrem deklarovala, aniž to ovšem dostatečně pramenně doložila, že „válka umožnila některým skupinám rolnictva, aby zmenšily nebo dokonce odstranily své zadlužení, které před válkou dosahovalo obrovských rozměrů“.¹⁸

Nesporně nejvýznamnější prací, a vlastně jedinou monografií věnovanou zadlužení českého zemědělství vůbec, je kniha Vlastislava Laciny z roku 1978. Soustředila se sice na období meziválečné, její vstupní část ovšem pojednává i o zadlužení v období Rakousko-Uherska. Autor s problematikou obeznámený (čerpal i ze zkušeností vlastní rolnické rodiny) se soustředil na vznik zadlužení zemědělství a jeho strukturu. Připomíná, že hypotekární dluhy zemědělských závodů z nich odčerpávaly peníze, jež se hromadily v bankách a posléze se přelévaly do investic v průmyslu, přičemž samo zemědělství trpělo jejich nedostatkem. Přelévání kapitálu ze zemědělství do průmyslu vysvětluje nižší mírou zisku zemědělského podniku ve srovnání s podnikem průmyslovým. Zásadním je tvrzení, že inflace v období první světové války vedla k rozsáhlému znehodnocení dluhů a zčásti i jejich splacení.¹⁹ Neříká se ovšem blíže, o jakou část venkova a rolnictva se jedná. Základní příčina zadlužení je spatřována v malé rentabilitě a konkurenční schopnosti zemědělské malovýroby v českých zemích.²⁰

Monografie Zdeňka Jindry o první světové válce z roku 1984 konstatovala, že na spekulativním stoupání cen vydělávali „velcí kapitalisté, spekulanti, obchodníci a překupníci a v neposlední řadě velcí pozemkoví vlastníci, kteří nekontrolovane účtovali státu a spotřebitelům přemrštěné ceny, ale své peněžní závazky, dluhy, úvěry a úroky spláceli rychle znehodnocujícími se penězi“. Dovožovalo se, že inflace podpořila majetkovou koncentraci ve společnosti, přičemž „bohatí více bohatli a chudí více chudli“. Měřítkem tohoto procesu se stala buržoazie na jedné straně a dělnická třída na straně druhé.²¹ Tento v principu správný směr uvažování ovšem zapomněl na jednu vcelku specifickou skupinu obyvatelstva, tj. drobné a střední rolnictvo, které se díky pokoutnímu prodeji rovněž přižívovalo na potravinovém nedostatku.

Práce vzniklé po roce 1990 se badatelsky problematice zadlužení zemědělství nevěnovaly. Díla syntetická ovšem přinášela názory kompetentních historiků zobecňující jejich dlouhodobou zkušenost s problematikou. Na prvním místě je třeba jmenovat „Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě“ Magdaleny Beranové

17 Přehled československých dějin, II. 1848–1918, sv. 2., 1900–1918, Praha 1960, s. 1142.

18 FRANĚK, Rudolf, Důsledky válečného hospodářství pro české zemědělství (1914–1918), Sociologie a historie zemědělství, 1., 1965, s. 21–34.

19 LACINA, Vlastislav, Zadlužení kapitalistického zemědělství v českých zemích v letech 1918–1938, Praha 1978, s. 16.

20 Tamtéž, s. 20.

21 JINDRA, Zdeněk, První světová válka, Praha 1984, s. 205.

a Antonína Kubačáka, jež konstatovaly dramatický nárůst (zhruba šestinásobný) hypotekárního zadlužení v periodě let 1868–1910 a současně pak připouštěly, že válka umožnila některým zemědělcům, aby své zadlužení snížili, nebo se jej dokonce zbavili.²² Velké dějiny zemí Koruny české, díl XII., při objasňování aprovidační problematiky českých zemí přišly s neortodoxní tezí, kterou ovšem bude třeba dalším bádáním ověřit, a sice že „českému rolníkovi se nechtělo podporovat válečné úsilí habsburské monarchie a vyhovovala mu vyčkávací taktika (zvláště v letech 1917–18) tím spíše, že zaujal klíčové postavení na černém trhu a nejen potravinami“.²³ Zásadní otazník vyvolává dovětek „nejen potravinami“. Tezi o politické rezistenci českých zemědělců, jež rezultuje ve špatném plnění dodávek obilí, šířila rakouská armáda a byrokracie přičítající řadu problémů vnitropolitických, hospodářských i jiných „zrádnému nacionálně českému živlu“.²⁴

Velmi dobrý vhled do vývoje cen potravin a jejich distribuce přináší monografie Ivana Šedivého „Češi, české země a Velká válka“, která uvádí index vývoje maloobchodních cen vybraných druhů zboží s východiskem roku 1914. Obsáhle vysvětluje výši pokut za nepovolené prodeje, přijímání obilí do mlýnů bez mlecích a šrotovacích výkazů, nehlášení porážky a neodvedení stanoveného množství sádla.²⁵

Již zmiňovanému Vladimíru V. Dostálovi se z jeho díla o dějinách agrární strany problematika dluhů za I. světové války vytratila, třebaže dluhy před válkou jsou jedním z nosníků jeho argumentační klenby. Zemědělci tvoří podle jeho názoru jednu z obětí válečné nouze, jež dostávala ve stanovených cenách výrobků nespravedlivě nízkou odměnu za svou práci a navíc se stala obětí záště spotřebitelské veřejnosti.²⁶

Střízlivé soudy o roli zemědělství v hospodářském vzestupu českých zemí v závěru 19. století přináší kolektivní učební text vydaný pod redakcí Zdeňka Jindry a Ivana Jakubce. Obeznaled sleduje proces zadlužování zemědělců včetně jednotlivých typů úvěrů. Vysvětluje inflaci, připomíná problémy zásobování a černý trh, nezkoumá však, kdo z něj čerpal největší užitek. Autoři se bohužel soustředili na období do I. světové války a nástin doby válečné je spíše epilogem díla než integrální součástí výkladu.²⁷

Černým trhem a aspekty jeho fungování jako badatelským problémem se nezapomíná ani práce Rudolfa Kučery „Život na příděl“, zkoumající každodennost dělnictva za I. světové války.²⁸ Problémy nedostatku potravin se zde objevují kontextuálně často, aniž životu ve městě staví jako protipól obraz života venkova, jenž by nutně přinášel vhled do námi zkoumané problematiky. Naznačuje ovšem, a to

22 BERANOVÁ, M. – KUBAČÁK, A., Dějiny zemědělství, c. d., s. 308, 311.

23 BOROVIČKA, Michael – KAŠE, Jiří – KUČERA, Jan P. – BĚLINA, Pavel, Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XII. b, 1890–1918, Praha 2013, s. 650.

24 V tomto smyslu píše ministerský předseda a správce ministerstva orby Ernst Seidler českému místodržiteli – dokument č. 72, in: Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, sv. 4., 1917, Praha 1996, s. 176–77.

25 ŠEDIVÝ, Ivan, Češi, české země a Velká válka 1914–1918, Praha 2001, s. 244–46.

26 DOSTÁL, V. V., Agrární strana, c. d., s. 46.

27 JINDRA, Zdeněk – JAKUBEC, Ivan, a kol. Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, Praha 2015, s. 483–89, (kapitolu o dějinách zemědělství do roku 1914 zpracoval A. Kubačák.)

28 KUČERA, R., Život na příděl, c. d., s. 24–29.

považujeme za velmi cenné, proměnu postavení kvalifikovaného dělníka a rolníka v sociální hierarchii společnosti, před válkou si stál lépe dělník, během války vzrostla váha a prestiž venkovana, dříve nazíraného jako omezeného chrapouna, hňupa. O rekonstrukci obrazu černého trhu s potravinami roku 1919 se pokusil ve své bakalářské práci Lukáš Zítka.²⁹ Analýza Národních listů a Práva lidu naznačuje dva diskurzy. Oba ukazují oběti černého trhu, nikoliv explicitně jeho profity. Symptomatické je, že v pojetí Práva lidu je drobný a střední rolník především poškozeným.

HLEDÁNÍ ODPOVĚDÍ

Problematika zemědělského zadlužení a její souvislost s nedostatkem potravin a černým trhem za I. světové války tedy zůstává systematickým výzkumem nedotčena. Není divu. Základní problém totiž představuje skutečnost, že se jednalo o praktiky nezákonné, trestně stíhané, a tudíž oběma stranami, prodávajícími i kupujícími, skrývané a utajované. Ani jedna z nich nechtěla narušit cenný funkční kontakt. Koneckonců prodávající i kupující měli z nelegálního obchodu užitek, o který nechtěli přijít. Stopy po nelegálním obchodu jsou proto „neviditelné“, nezůstávají po nich hromadné otisky v podobě pramenů účetní, resp. evidenční povahy. Většina informací má charakter jednotlivostí a pohybuje se v oblasti tvrzení, vzpomínek či třeba příběhů krásné literatury, pro něž prakticky neexistuje možnost ověření. Již jen pojmenování problému ve vztahu ke konkrétním společenským skupinám v sobě skrývalo rizika v podobě konfliktů a sociálního pnutí. Přitom skupina lidí, jimž nebylo stydno z nedostatku potravin těžít, zjevně nebyla jednotná a zahrnovala příslušníky rozličných sociálních vrstev venkovských i městských.

Naše kladení otázek záměrně vztahuje problém profitu z obchodu s potravinami, legálního i černého, pouze k jedné skupině obyvatelstva, a sice relativně velké homogenní skupině středního a drobného rolnictva, z valné části zadluženého. Řešení badatelského rébusu má několik vstupů, jež by měly být kombinovány a vzájemně konfrontovány, přičemž každý se odvozuje od poněkud jiného kladení otázek a využití odlišných typů materiálů.³⁰ Následně nabízíme sled úvah a odpovědí, jež v budoucnu nepochybně naleznou další rozpracování, doplnění, ujasnění a třeba i korekci.

Ojedinelou sondou v rozměru jedné středočeské vesnice, pramenně důkladně podloženou, je pasáž o první světové válce v knize Josefa Petráně „Dvacáté století

29 ZÍTKA, Lukáš, Keřas a keřasení na stránkách českého denního tisku po 1. světové válce. Nepublikovaná bakalářská práce, Brno: Masarykova univerzita 2015.

30 Připomeňme několik markantních oblastí možné analýzy: 1) Pohyb hypotekárního a dalšího zadlužení na venkově v rozměru zemí, obcí a také jednotlivců. 2) Chování přímých aktérů na trhu prodávajících a kupujících. 3) Změny držby nemovitostí a jejich zatížení (splácení/nárůst hypotekárních dluhů). 4) Pohyb úspor na běžných účtech a vkladních knížkách. 5) Obraz černého trhu ve veřejném prostoru. 6) Zkoumání černého trhu (obchodu) v jeho vazbě na hustotu příměstských železničních tratí, které hrají v drobné aprovizaci klíčovou roli. 7) Mentalita sedláka/rolníka, zejména jeho porozumění válečné inflaci. 8) Role zájmových sdružení a svazů v hájení partikulárních zájmů zemědělců. 9) Umělecké ztvárnění černého trhu a profitu sedláků, především v realistickém románu. Pochopitelně by bylo možné hledat i vstupy do problému další, bude ovšem zjevně platit, že čím budou sofistikovanější, tím komplikovanější a náročnější bude jejich pokrytí informačními zdroji.

v Ouběnicích“.³¹ Dozvídáme se, že většina ouběnických zemědělců „ulila“ před úřady nějaký přebytek vlastní produkce a také, že zdejší sedláci žádali od Pražáků „zjistně přemrštěné ceny“ a ke konci války, kdy peníze ztrácely svou hodnotu, běžně brali za své produkty šperky a drahé kovy, také ovšem textil, tabák či petrolej, ceněným artiklem byly smaltované hrnce.³² Nejvíce se obohatili mlynáři a velcí sedláci. Sedláci vyplatili většinu dluhů váznoucích na gruntech jako dědické podíly, stejně jako jiné závazky. Nadto na základě údajů kroniky místní kampeličky došel autor k poznání, že místním zemědělcům se dařilo velmi dobře, neboť úspory vzrostly oproti roku 1914 nominálně téměř pětkrát a kampelička už v roce 1915 stanovila v přetlaku peněz limit nejvyššího vkladu na 100 000 korun, jenž se do roku 1918 zvýšil na 200 000 korun, a to přesto, že úroková míra klesla ze 4,5 na 1 procento.³³

Analýza Josefa Petráně dovozuje, že i agrární oblast oproti jiným s komparativní nevýhodou nevalné bonity půdy a s relativně nepříznivými klimatickými podmínkami (tzv. Česká Sibiř) za I. světové války mohla v období nedostatku realizovat mimořádný zisk. Tím spíše to platilo pro oblasti s kvalitní polabskou půdou a v nepříliš velké vzdálenosti od Prahy. Svědectví o tom přináší svou explicitností výjimečný dokument – školní kronika dvoutřídní obecné školy v Podmokách. Místní učitel zde shrnul jako pozorovatel zvenčí vývoj majetkových poměrů tamních sedláků/rolníků takto: „Ze sedmdesáti zápůjčkových účtů před válkou zbylo do nynější doby sotva dvacet. Číslice úsporných vkladů stoupla z 50 na 200 000 K přesto, že větší rolníci úspory své jinde umísťují a že na válečné půjčky splaceno bylo 50 000 K. Jeden z rolníků zdejších koupil živnost o výměře 14 ha za 52 tisíce korun a z dvouletých úspor hotově ji zaplatil.“³⁴ To vše se podařilo převážně prací žen, jež na kvalitní půdě dokázaly zajistit osev, sklizeň, její zhodnocení a peníze většinou ukládaly u podmockého spořitelního a záložního spolku (kampeličky). Tolik dva markantní pramenně hutně podložené příklady.

Nahodilých poznámek více či méně informovaných současníků, neověřených ovšem legitimitou zdroje (neuvádí se věrohodný pramen ústně či písemně zachyceného tvrzení), lze pochopitelně najít relativně značné množství. Takový příklad přináší i výše zmíněná práce Rudolfa Kučery, který zveřejnil zápis z deníku jihočeského tesaře Vojtěcha Bergera na podzim 1917: „Nyní jsou sedláci páni a oni to také dávají najevo. Mají dost chleba, buchty, koláče, uzené, tvaroh, máslo, živobytí dost a tady si namazají chleba a ještě se s ním ukazují. Mnohý má ještě trochu citu, ale mnohý nedá nic, a když tak za tabák, to povětšinou dávají malý kousek. Doba se změnila, rolníci mají zisk, uloží si peníze a dobře se nají.“³⁵ Do jihočeské

31 PETRÁŇ, Josef, 20. století v Ouběnicích, Praha 2009, s. 139–162.

32 Tamtéž, s. 157–160; SOKa Příbram, fond: XII, Ladislav Malý, Aprovizační vlastivěda, s. 9 (za laskavé upozornění a zprostředkování tohoto pramene autoři děkují prof. PhDr. Haně Pátkové, Ph.D., z FF UK a PhDr. Věře Smolové, vedoucí SOKa v Příbrami); srov. MILLER, J., Z tradic selského rodu, c. d., s. 226–7.

33 PETRÁŇ, J., 20. století v Ouběnicích, c. d., s. 157–160.

34 SOKa Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem, fond: Archiv obce Podmoky, Pamětní kniha obecné školy podmocké. Řídící učitel, který ji vedl, odkazuje u konkrétních údajů na účetní knihy místní kampeličky. Mimo citované pasáže školní kronika přináší celou řadu zajímavých informací o hospodářské situaci na venkově, zejména o regionálním vývoji cen za Velké války.

35 KUČERA, R., Život na příděl, c. d., s. 37.

Obr. 2 Pamětní kniha obecné školy v Podmokách. Zdroj: SOkA Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem.

ho regionu (Táborsko – Tučapy) je situován i údaj v pamětech Emila Kreibicha, jenž konstatoval, že v důsledku vysokých cen obilí a dobytka za války a bezprostředně po ní se podařilo místním zadluženým sedlákům dluhy „setřást“ a ještě zahospodařit slušný kapitál.³⁶ Vcelku přesvědčivá je i poznámka nezávislého pozorovatele (lékaře) působícího na Českobrodsku (Kounice), tedy v úrodném Polabí, jak připomíná studie Petera Heumose věnovaná zásobování dělnického obyvatelstva ve městech v Čechách za Velké války: „Rolnictvo je vedle podnikatelů ve válečném průmyslu jedinou skupinou, která si za války plní kapsy [...]“.³⁷

Systematické zhodnocení majetkové evidence v jedné, případně komparativně několika lokalitách, které by vypovídalo o masivnosti obohacování a oddlužování velkých sedláků či středních rolníků, zatím nemáme k dispozici. Neznáme ani strukturu zadlužení vlastníků selských/rolnických usedlostí, natož jeho úhrnnou výši. K dispozici však máme vývoj hypotekárního zadlužení v českých zemích vázajícího na venkovském majetku ve srovnání s veškerým hypotekárním zadlužením. Po odečtení nemovitostí městských a deskových velkostatků, převážně šlechtických, se ukázalo, že podíl venkova „středního a drobného“ dosahoval v roce 1868 78 %,

³⁶ SOkA Děčín, Pozůstalost Emila Kreibicha, „Tučap und ich“, rkp., s. 3.

³⁷ HEUMOS, Peter, „Dejte nám brambory, nebo bude revoluce.“ Hladové nepokoje, stávky a masové protesty v českých zemích v období 1914–1918, in: První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slovák a Němci. Pro společnou Česko-německou a Slovensko-německou komisi historiků sestavili Hans Mommsen, Dušan Kováč a Jiří Malíř za spolupráce Michaely Markové, Brno 2000, s. 210. Srov. KODEDOVÁ, Oldřiška, Z kroniky obce Kounic u Českého Brodu. K první světové válce. Sborník k dějinám 19. a 20. století 1, 1972, s. 168.

za třicet let klesl na 68 % a těsně před válkou stagnoval na 65 %. V jejím průběhu pak klesl o necelé jedno procento. Před válkou i po válce tedy dvě třetiny hypotekárních dluhů příslušely venkovským vrstvám. Stagnace se týká pouze podílu zadlužení venkova (bez velkostatku) na celkovém zadlužení. Samo zadlužení v absolutních číslech dramaticky roste, v roce 1868 tvořilo 0,764 miliardy korun, roku 1901 již 3,154 miliardy, v roce 1914 pak 4,340 miliardy korun a gradovalo roku 1915 na částce 4,350 miliardy korun.³⁸ V následujících třech válečných letech v absolutních číslech klesalo, ale jen velmi málo. V roce 1918 se zastavilo na 4,225 miliardy. Pokles čtyř válečných let činil pouhých 127 milionů korun.³⁹ V kontextu velkých čísel bychom mohli spíše říci, že zadlužování se zastavilo a stagnovalo.

Výše uvedená čísla vyvolávají otázku, zda válečná poptávka po potravinách za horentní ceny černého trhu skutečně rezultovala v oddlužování venkova, tj. zda je tvrzení o bohatnutí rolnictva opodstatněné. Vlastislav Lacina uvedená čísla reflektuje, ale v naznačeném směru nekomentuje, pouze připomíná, že hypotekární dluhy tvořily jen část selských/rolnických zadlužení.⁴⁰ Zemědělci totiž mohli splácet a také spláceli přednostně dluhy nehypotekární (směnečné, lombardní, kontokorent, tj. úvěr v běžném účtu aj.). Statistika hypotekárního zadlužení problém jako takový spíše zatemňuje a zkresluje. Je totiž třeba si uvědomit, že reflektuje jen hypotekární zadlužení u velkých peněžních ústavů, tj. bank a spořitelén. Dluhy a vklady u drobných svépomocných peněžních institucí, označovaných jako ústavy lidového peněžnictví (kampeličky/raiffeisenky, okresní hospodářské záložny a další spolky), nebyly rakouskou statistikou systematicky sledovány, a právě u nich se koncentrovaly vklady ze středních a nižších vrstev českého venkovského obyvatelstva. Tuto skutečnost vyjadřují i výše uvedené příklady. Statistikou zachycené nevelké hypotekární oddlužování proto obohacování vesnice a její profit nevyklučuje.

Do řešení problému je však nezbytné zakalkulovat ještě další faktory. Na prvním místě se jedná o rolníkův vztah k inflaci, jejímu vnímání. Inflace totiž principiálně

³⁸ Trend rostoucího zadlužování venkova je patrný v předválečném období i v sousedním Německu. Důkladná říšská statistika nepracuje jen s globálními čísly hypotekárního zadlužení, ale zadlužení analyzuje také podle účelu a ve vztahu k majetkovým kategoriím. V roce 1902 připadalo na malo-rolnické dlužníky 18,5 % dluhů, na střední sedláky 22,8 % dluhů a na alodiální velkostatek 33,1 %. Průměrné zadlužení jedné usedlosti činilo 26,4 %. Zadlužení ovšem mělo v Německu před válkou v podstatné míře i pozitivní obsah, neboť ze 43 % se jednalo o doplatky kupní ceny nemovitostí, 5 % připadalo na přestavbu nebo výstavbu budov, 2,6 % pak na meliorace, zvýšení kapitálu apod., tj. více než polovina zadlužení připadala na produktivní investice. Na druhou stranu nelze říci, že neproduktivní zatížení dluhy bylo zanedbatelné – 41,4 % představovaly náklady na umoření dědických nároků sourozenců a 3,8 % se odvíjelo z hospodářských problémů usedlosti. Viz FABIAN, Friedrich, Die Verschuldung der deutschen Landwirtschaft vor und nach dem Kriege. Inaugural = Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät der Universität Leipzig, 1930, s. 11–21. Žel statistika, která je k dispozici pro české země, nabízí jen globální čísla hypotekárního zadlužení, která nejsou průměrem vztažena k typu usedlosti. Můžeme jen předpokládat, že váha neproduktivního zatížení v českých zemích byla ještě vyšší než v Německu, neboť trh s půdou byl v posledních letech existence habsburské monarchie zmrtnělý, a tudíž masový nákup nemovitostí nepřipadal v úvahu a je třeba říci, že dobová literatura a prameny nepřinášejí o takovém fenoménu informace.

³⁹ LACINA, V., Zadlužení kapitalistického zemědělství, c. d., s. 17–18.

⁴⁰ Tamtéž, s. 18–20.

dluhy znehodnocovala, tedy „umenšovala“. Sám vývoj hladiny cen proto rolnictvo průběžně „oddlužoval“ a sedlák/rolník vývoj inflace nepochybně vnímal v každodenní zkušenosti jako nejen rostoucí, ale i zrychlující se. Řečeno jinak, každý další týden a měsíc zadlužení zemědělce zmenšoval a snižoval. Sedlák/rolník vidí i zvyšující se množství bankovek se snižující se kupní silou, ale zvyšujících se nominálů.⁴¹ Vidí i pokles reálné hodnoty státních cenných papírů, v polovině roku 1918 klesly jejich ceny na 12–17% nominálu.⁴² Pravděpodobné vysvětlení skutečnosti, že v oblasti hypotekárních dluhů, tj. dluhů velkých, oproti menším dluhům každodenním není splácení starých závazků znehodnocenými inflačními penězi výrazněji patrné, spočívá v tempu inflace, jež slibovala další a další zlevňování.⁴³ Avšak ti, kteří kalkulovali příliš dlouho, svou možnost zbavit se dluhů nakonec propásli. V souvislosti s Rašínovou měnovou reformou bylo v březnu 1919 zadrženo 50% hotovostí, které zmrtvila nucená státní půjčka, další prostředky odčerpala dávka z majetku a jeho přírůstku za války⁴⁴ a nezbytná rekonstrukce ve válečných letech vysoce amortizovaného a neobnovovaného inventáře. Válka skončila a deflace první poloviny dvacátých let vrátila dluhy tam, kde byly. Přišla nová vlna zadlužování, kdy po konjunktře prvních poválečných let ceny zemědělských výrobků zvolna nabraly sestupnou tendenci. V roce 1928 se již hovořilo o nové agrární krizi.

Bohatnutí venkova za Velké války vcelku jednoznačně prokazují velká čísla stoupajících úspor v peněžních ústavěch. A je tu ještě jeden markantní faktor, snaha venkova nakupovat nemovitosti, zejména půdu, stroje, ale i jiné cennosti. Znalec vývoje českého obchodního bankovníctví, výše zmíněný Antonín Pimper, registroval zvýšenou poptávku po půdě v souvislosti s rostoucími zisky zemědělců již v prvním roce války.⁴⁵ V dalších letech opakovaně konstatuje, že pozemky a reality slouží jako dobré investice pro ukládání válečných zisků, je v nich spatřováno

41 BRUCKER, Mathias, Die Kriegswirtschaft Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg. Rüstungsproduktion, Mannschafts- und Offiziersersatz, Transportsystem, Ernährungs- und Finanzwirtschaft sowie Kriegssozialismus, Uni Wien, Magisterarbeit 2010, s. 141. Oběh bankovek se v Rakousko-Uhersku v letech 1914–18 zvýšil 14x (z 2,19 miliardy K k 25. 7. 1914 na 31,48 miliardy K k 31. 10. 1918).

42 VOŽICKÝ-PIGL, František, Kronika světové války 1914–1919, 1., Praha 1919, s. 499.

43 Do souboru faktorů zdůvodňujících, proč hypotekární zadlužení zemědělců v oficiálních statistických letech 1914–1918 razantněji neklesalo, lze započíst i argumentaci dluhy při nátlaku na upisování válečných půjček, jimž se převážná většina Čechů vyhýbala jako rizikové investici. Na českém venkově dokonce kolovala fáma, že jejich upisování bude povinné. Vysvítá to z dopisu vrchního ředitele Agrární banky Karla Svobody nejmenovanému agrárnímu poslanci z 29. 2. 1916, v němž mu radí, aby si zatížil statek mírným dluhem, a tím se zbavil tlaků či povinnosti upisovat. NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří, Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911–1938 (1948), Praha 1996, s. 74; Archiv České národní banky, Agrární banka, AB/211/1, Dopis Karla Svobody z 29. 2. 1916.

44 Rašínova měnová reforma byla základem vzniku měny nového státu – koruny československé. Okolkování bankovek Rakousko-uherské banky, z nichž se staly státovky Československé republiky, spojila skupina národohospodářů kolem Aloise Rašína s vnitřní státní půjčkou a daní z majetku včetně jeho přírůstku za války, které měly novému státu „opatřit“ finanční prostředky v první fázi jeho existence i určité peněžní rezervy pro další fungování. Viz zákon č. 84/1919 ze dne 25. 2. 1919, jímž se ministr financí zmocňuje, aby provedl nařízením okolkování bankovek a soupis jmění za účelem uložení majetkové dávky. Srov. ŠOUŠA, Jiří, Rašínova měnová reforma v roce 1919 (1920), in: ŠOUŠA, Jiří, Mezi brázdou a bankovním úvěrem. O agrárních a peněžních dějinách 19. a 20. století. K vydání připravili KAHUDA, Jan – KUBŮ, Eduard – JUNĚCOVÁ, Jiřina – NOVOTNÝ, Jiří, Praha – Pelhřimov 2012, s. 49–58.

45 PIMPER, A., České obchodní banky, c. d., s. 57.

bezpečné uložení kapitálu.⁴⁶ V závěru války poptávka po půdě vysoce překračovala nabídku a ceny byly vyhnány do takové výše, že se nákup stával spíše výjimečnou záležitostí. Hodnota nemovitostí v Praze stoupla o 100%, přestože činže v průběhu války reálně klesaly.⁴⁷ Válka a inflace znehodnocovaly peněžní kapitály, ale zhodnocovaly kapitály věcné. Válka přinesla zemědělcům nadbytek úspor, pro něž nebylo bezpečné efektivní umístění. Úspory rostly ve všech typech peněžních ústavů, méně na vkladních knížkách, více na běžných účtech. Jestliže u velkých obchodních bank vzrostly úspory dvojnásobně, u agrárních peněžních ústavů – Agrární banky a Moravské agrární a průmyslové banky – bylo tempo růstu vkladů výrazně rychlejší. Ve stejném období vzrostly třikrát.⁴⁸

Parlamentní projednávání zákona o dávce z majetku a jeho přírůstku za války a jeho novely vyvolalo bohaté diskuze v poslanecké sněmovně, stejně jako v senátě. Přesto, že dotčená skupina lidí, jejichž majetek vzrostl, není výslovně pojmenována, můžeme ji celkem snadno identifikovat. Je totiž patrné, kdo se za tuto skupinu „bral“, hájil její zájem a snažil se hranici propouštěného přírůstku zvýšit a posunout mez směrem nahoru, a to z 10 000 korun na 20 000 korun. Byli to především reprezentanti agrární strany, kteří hájili zájem své středostavovské klientely. Nepřímo tak připouštěli, že právě ona je tím, koho se opatření bytostně dotýká.⁴⁹ Dalším nepřímým důkazem zlepšení materiální situace zemědělců za války je skutečnost, že zadlužení je jedním z kruciólních problémů programů agrární strany před první světovou válkou, nikoliv však v první polovině 20. let, kde se „překvapivě“ vůbec neobjevuje.

Bard českého venkova Jan Vrba ve svém posledním románu ze selského prostředí s výmluvným názvem „Venkov jedna rodina“ vykreslil svého druhu příznačný příběh průměrného až podprůměrného sedláka Václava Konopáče, jenž v době Velké války nestydatě, ba extrémně využil své „obchodnické vlohy“ a stal se nekorunovaným králem černého trhu jedné nejmenované chodské vesnice. Ze zadluženého nevýnosného gruntu se náhle stal zlatý důl, „neboť v čase války sypalo všechno obilí více do měšců než do pytlů“.⁵⁰ Statek stačil oddlužit a nashromáždit dostatečný kapitál, aby jej přeměnil v moderní výrobní jednotku. Znalec Vrbova díla ví, že autor pro svou tvorbu čerpal inspiraci v sociální realitě, která mu byla důvěrně známa. Je zřejmé, že načrtnutý obraz harmonoval s praktickou zkušeností války. Janu Vrbovi nelze podkládat dobou vydání podmíněné ideologické motivace.

46 Tamtéž, s. 68, 82. Dne 9. 8. 1915 proto mělo být vydáno císařské nařízení o omezení zcizení pozemků za války.

47 VOŽICKÝ-PIGL, F., Kronika, c. d., s. 490.

48 PIMPER, A., České obchodní banky, c. d., s. 76; NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří, Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911–1938 (1948), Praha 1996, s. 68–71; ŠOUŠA, Jiří, Zemědělská správa a některá východiska vzestupu agrární strany v Čechách, 1914–1918, in: ŠOUŠA, J., Mezi brázdou, c. d., s. 184–186.

49 Srov. např. záznam diskuze k danému problému na půdě senátu Národního shromáždění Republiky československé, zákon č. 309/1920 z 8. dubna 1920, dostupné online: <www.senat.cz/informace/z_historie/tisky/1vo/stena/188_schuz/S188002.htm> [5. 3. 2017].

50 VRBA, Jan, Venkov jedna rodina. Chodský román o dvou dílech, 2., Praha 1948, s. 378–379; srov. ŠOUŠA, Jiří, Poslední český selský román. Jan Vrba, Venkov jedna rodina. Chodský román o dvou dílech, Praha 1948, in: KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – ZÁŘICKÝ, Aleš (edd.), Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948, Praha 2014, s. 623n.

Analýzy opřené o nepřímé důkazy a jen dílčí pramenné výpovědi aktérů můžeme podpořit všeobecnou kontextuální úvahou. Ta říká, že černý trh byl reálnou součástí válečného každodenního života. Mohl se jí stát proto, že tresty za aprovizační podvody a machinace i poměrně velkého rozsahu byly oproti obdobným přeštokům za druhé světové války relativně mírné. Kuriózní případ se stal v Rochlicích, tehdy předměstské vsi Liberce, v září roku 1917, kde ženu odsouzenou za polních propustili na svobodu, neboť v žaláři pro ni neměli stravu.⁵¹ Zpravidla se také nejednalo o tresty ohrožující život a dlouhodobou svobodu, stát se vesměs spokojoval s rekvizicemi, peněžitými pokutami v násobcích cen zboží do 20 000 K, případně tresty tuhého vězení v rozsahu od jednoho týdne do jednoho roku.⁵² Ještě komplikovanější pak bylo postihovat drobné přeštoky v rozsahu několika kilogramů brambor či bochníku chleba, které byly věci velmi častou a někdy i tiše tolerovanou,⁵³ jindy však nesmlouvavě stíhanou zabavením převážených potravin, a to i v malých množstvích. Je nasnadě, že trestní a kárná opatření nebyla s to postavit pevnější hráz černému trhu⁵⁴ a způsobu zásobování měst, jež záhy získalo přídomek „batoňový“. V „kronice“ Františka Pigla Vožického⁵⁵ můžeme číst: „Tisíce žen jezdí každým vlakem z Prahy, Vídně atd. na venkov; tam sedí hospodáři na polích s decimálkou, ženy si nakopou brambor, zaplatí 60 hal. za 1 kg a vlekou se s pytlí až 50 kg na nádraží.“⁵⁶

Zdeněk Jindra v knize o první světové válce uvádí dobový citát: „Kdo může, jezdí na venkov [...], aby co možná nejvíce za drahé peníze nakoupil pod rukou.“⁵⁷ Citát dokládá velmi příznačně, a je pochopitelně k dispozici množství dalších obdobných zpráv, že služeb černého trhu za Velké války fakticky využívaly téměř všechny vrstvy obyvatelstva – ať na straně prodávajících či kupujících, logicky tedy i drobní a střední zemědělci, bez jejichž aktivní každodenní účasti by onen „batoňový obchod“ nebyl myslitelný. Právě produkce v oblasti mléka, másla, vajec,

51 VOŽICKÝ-PIGL, F., Kronika, c. d., s. 412.

52 EXNER, Franz, Krieg und Kriminalität in Österreich, Wien 1927, s. 42–59. Císařské nařízení o opatřeních k zajištění zásobování obyvatelstva z 1. 8. 1914, in: Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, sv. 1., 1914, s. 44–47. Rekvizice, jež se zaměřily na zemědělce, kteří neplnili dodávky. Probíhaly za vojenské asistence zejména v posledních dvou válečných letech, kdy však komisaři za menší aprovizační „přilepšení“ často zavřeli oči. Srov. BO-ROVIČKA, M. – KAŠE, J. – KUČERA, J. P. – BĚLINA, P., Velké dějiny zemí Koruny české, c. d., s. 649.

53 Jan Miller uvádí v souvislosti s dovozem brambor do Prahy tzv. aprovizáky, tedy lidi nakupující pro vlastní potřebu přímo od venkovanů v drobném: „Trval stále zákaz soukromého zásobování, však nouze lámala veškeré příkazy, a stalo se toto mlčky trpěným.“ MÜLLER, Jan, Památník světové války 1914–1918. Odstín velkých událostí v české vesnici, Praha 1920, s. 107.

54 Svaz českých měst hovoří v dané souvislosti o odcizení obyvatelstva veřejné moci a hlubokém otřesení právního citu v nejširších vrstvách obyvatelstva, které je důsledkem opožděných a neúčinných zásahů státní moci, jež „nedovede včas a za přijatelné ceny opatřit nebo zabezpečit a spravedlivě rozdělit, čeho obyvatelstvo potřebuje“. Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, sv. 4, 1917, s. 158.

55 František Vožický-Pigl (1867–1929), majitel domu na Vinohradech, hostinský, provozovatel kabaretu „U kuřího oka“, literát – autor dvou desítek povídek, románů a divadelních her, vlastník vydavatelství. Ve své kronice světové války publikované vlastním nákladem shromáždil množství dokumentů nejen politických, vojenských, ale i hospodářských a sociálních, kulturních aj., předestřených v perspektivě vnímavého Pražana.

56 VOŽICKÝ-PIGL, F., Kronika, c. d., s. 399.

57 JINDRA, Z. – JAKUBEC, I., Hospodářský vzestup českých zemí, c. d., s. 488.

charakteristická pro maloproducenty, zaznamenala i na regulovaném trhu největší zdražení. Jestliže ceny cukru, mouky či brambor v roce 1914 představovaly mezi 40 až 45 % ceny téhož zboží v roce 1918, ceny mléka, másla či vajec se pohybovaly pouze mezi 10 až 15 % cen na konci války. Je zřejmé, že těmito druhy zboží se nejčastěji a nejsnadněji obchodovalo na černém trhu, z něhož i drobní zemědělci mohli čerpat svůj profit.⁵⁸ Jindrový údaje potvrzují i prameny regionálně zakotvené, vykazující jen nevelké odchylky. Např. ve středovýchodních Čechách (okolí Městce Králové) činila podle Jana Millera⁵⁹ v roce 1918 rekviziční cena za jeden metrický cent pšenice 55 K, na černém trhu pak 800 K (tj. 1454 %), u žita se stejnou rekviziční cenou se prodával metrický cent na černém trhu za 600 K (1090 %), nejlevnější byl ječmen – rekviziční cena činila 50 K, na černém trhu se platilo 300 K (600 %).⁶⁰ Pouhých třicet kilometrů od Prahy, také v Polabí, byly ceny nepříliš odchylné směrem dolů – za jeden metrický cent pšenice se na černém trhu platilo 500 K (1000 %), za cent žita 400 K (800 %) a za cent ječmene 350 K (700 %).⁶¹ Na podobný poměr cen poukazuje i zajímavý údaj o relaci čistého zisku na jednu dojnicu v rozdílu výnosu v roce 1914 a v roce 1916, který v ročním průměru stoupl z 50 K na 400 K (800 %) a jehož hlavním zdrojem byl černý trh.⁶²

Pozoruhodným a čtenářsky vděčným zdrojem informací o válečné potravinové nouzi jsou vzpomínky řídicího učitele ze Staré Huti u Dobříše Ladislava Malého. Své válečné strasti se zajištěním živobytí pro rodinu vtělil do rukopisu, který zřejmě v budoucnu zamýšlel dopracovat a publikovat.⁶³ Text opatřený titulem „Aprovizační vlastivěda“ je deníkem jeho válečných cest za černým obchodem. Poznatky čerpané z jeho díla mají neobyčejnou, ba přímo jedinečnou hodnotu, ukazují akční radius zoufalého člověka, který byl schopen z Podbrdská cestovat vlakem až na Českomoravskou vrchovinu či na jih Čech a běžně pěšky zvládal putování kolem 20 kilometrů s desítkami kilogramů na zádech či na vozíku. Mapy, které k tomuto účelu vyhotovil, dokládají jeho nezlomné úsilí. Své téměř stostránkové dílo autor opatřil množstvím pohlednic i vlastních perokreseb. Popisy návštěv selských a rolnických usedlostí jsou řazeny podle jednotlivých lokalit. Vyplývá z nich, že osu jeho zájmů tvořily velké statky a mlýny, nicméně jeho pozornosti neunikala ani rolnická hospodářství.

Cesty byly pečlivě promyšleny. Ladislav Malý navštěvoval místa aprovizací již vyzkoušená podle informací svých známých, dále pak usedlosti příbuzných, příležitostně zkoušel i místa neznámá, ale spíše mimochodem, na doplnění. Přijímání,

58 JINDRA, Z., První světová válka, c. d., s. 210–211.

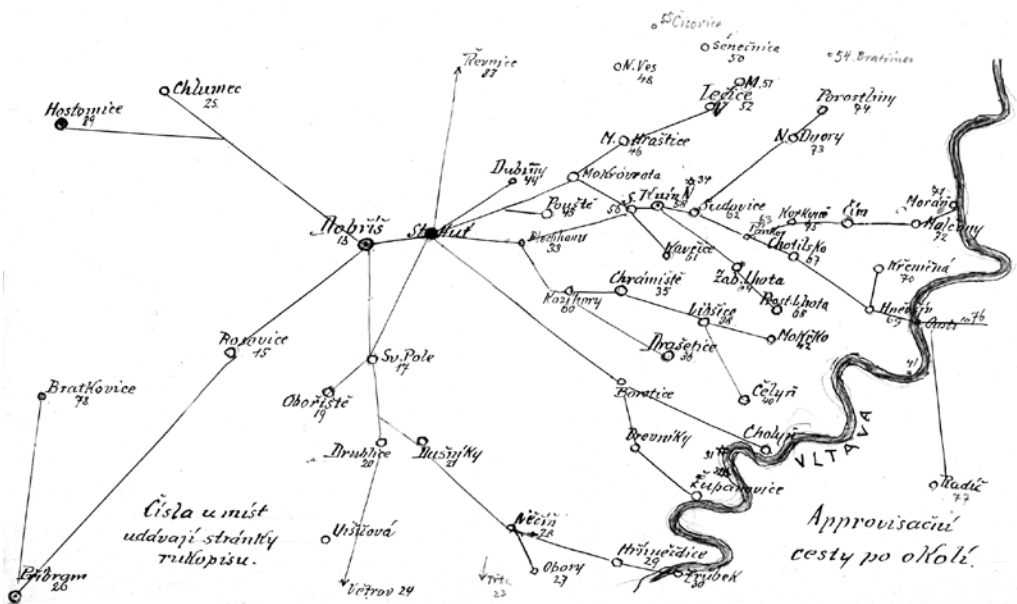
59 Jan Miller (1870–1937), rolník, český a československý politik. V letech 1906–1907 a 1919–1919 starosta v rodných Podmokách, 1925–1929 senátor Národního shromáždění za Československou národní demokracii, v jejímž rámci zastupoval skupinu Rolnická jednota. Přispíval do denního tisku a byl literárně činný.

60 MILLER, J., Z tradic selského rodu, c. d., s. 182.

61 SOKA Praha-východ, fond: Archiv obce Vyšehořovice, Kronika obce 1871–1951, s. 78 (za laskavé zprostředkování tohoto pramene autoři děkují Mgr. Haně Vrchotické, archivářce SOKA Praha-východ).

62 MERHAUT, A., Zásobování a výživa, c. d., s. 19.

63 Koncem války již Malý uveřejnil soubor povídek věnovaných střednímu Povltaví. Srov. MALÝ, Ladislav, Poklad víly Vltavy, Dobříš 1918.

Obr. 3 Mapa cest Ladislava Malého.

Zdroj: SOKA Příbram, Vlastivěda L. Malého.

a to je do značné míry v literatuře málo připomínané, byli aprovizační návštěvníci velmi často s nevolí, ba výhrůžkami. Zejména u velkých sedláků se zhusta setkávali s odmítnutím. Stížnosti na „nadutou selskou lakotu“ a neurvalé až násilné chování jsou hojné a periodicky se opakují. Úspěch aprovizačních túr nebyl vždy zaručen, „nejednou se [Malý] vracel s prázdným pytlem a žaludkem“. Co je však zřejmé, nebezpečí ztráty potravin nakoupených na černém trhu při setkání se státní mocí úspěšně vzdoroval, nikdy nebyl chycen.⁶⁴ Malého text jednoznačně ověřuje tvrzení, že nejen sedláci, ale i drobné a střední rolnictvo se podílelo na zásobovací bídě nezemědělského prostředí a prodávalo své potraviny, jak jinak než za cenu na černém trhu obvyklou, tj. horentní, a tím získávalo nezanedbatelné finanční prostředky k umožnění svých závazků, oddlužení. Ke zlepšení ekonomické situace českého venkova dochází za paradoxní situace, totiž při dramatickém poklesu jeho produkční schopnosti, která na konci války dosáhla téměř 50 % oproti roku 1914.

Je obecně známo, že ve válce bohatne především velkopodnikání, má-li ovšem jeho produkce strategický obsah, tj. slouží-li vedení války či výživě obyvatelstva (zvláště je-li napojena na státní zakázky). Klasickým příkladem je Baťa, ale také třeba velké oděvní firmy z Prostějova, jakými byli Rolný či Nehera. Hovořit o válečných ziscích Škodových závodů v Plzni či Vítkovických železáren v Ostravě snad ani není třeba. V nesrovnatelně menší míře mohlo z válečného nedostatku těžit i regionální řemeslné malopodnikání. Svérázný příklad nabízí např. řemenářská výroba v obci Metylovice na úpatí Moravskoslezských Beskyd, která se od raného novověku profilovala jako vysoce specializovaný producent řemenářské výroby – především pak bičů. Tito malovýrobci řadící se do nižší střední třídy užívali ke zlepšení

64 SOKA Příbram, fond: XII, Ladislav Malý, Aprovizační vlastivěda.

své ekonomické situace a splácení dluhů (většinou z nich se dluhy splatit podařilo) stejný instrument jako malorolnictvo, tj. prodej svého, za války nedostatkového zboží z velké části na černém trhu. Symptomatické je, že mezi rolníky a řemenáři fungoval jistý specifický druh kontaktu, jenž nese označení barterový obchod.⁶⁵

Rébus pojmenovaný na počátku studie jsme dořešili, tj. opatřili kladnou odpověď. Agrární venkov na válečné nouzi široce vydělával. Uvedené příklady směřují do oblastí s vynikajícími produkčními podmínkami a do oblastí pedologicky i klimaticky průměrných. Přes zřejmé zisky rezultující z válečného nedostatku však i nadále trvá otázka, zda mohou být sedláci a střední rolníci označeni za profity Velké války. Klíčovým faktorem odpovědi je celková ziskovost zemědělství v závislosti na soustavném růstu cen potravin v legálním obchodu a v umocněné podobě na černém trhu. Do kalkulace je třeba započítat i periferní produkční oblasti, okrajové jak přístupem k trhu, tak málo příznivými produkčními podmínkami. V sousedních zemích střední Evropy, východním Prusku či Slovinsku, analogie hledat nelze. Podmínky českých zemí byly významně odlišné, hlavní známkou odlišnosti je vysoké širokospektrální zadlužení venkovských usedlostí. K tomu přistupuje skutečnost, že i v českých zemích byla situace místně a regionálně specifická, a to jak výší výnosů, tak dopravní dostupností. Její cena a hustota vytvářely elementární předpoklady pro rozvoj batohové aprovizace. Regulované maximální ceny potravin byly odlišně upraveny v jednotlivých zemích monarchie. Nejvýše šplhaly ve velkých městech. V příloze jsme pro ilustraci připojili tabulku sestavenou na základě cen na pražském trhu v letech 1913–1918, kterou si pořídil jeden z pražských restaurátérů František Zavřel, provozovatel podniku na nádraží Františka Josefa (dnes Hlavní nádraží v Praze).

Je tu ještě jeden aspekt. Hlubší zkoumání problémů naznačuje, že i ti, kteří si pomohli prodejem zemědělských produktů za vysoké válečné ceny a díky nim zapravili své dluhy (legální i ty druhé), často v konečných následcích trpěli, neboť i oni nakonec museli bojovat s důsledky války, ať již v podobě ztrát a zranění (zmrzačení) svých blízkých či třeba opotřebení mrtvého i živého inventáře hospodářství vyžadujícího obnovu, tedy značné investice. Jejich role za války měly další stinné stránky – rekvizice nebo zápas s „nájezdy“ hladových obyvatel měst plenících pole před sklizní (rozšířený polní pych). Zemědělci se nacházeli pod soustavnými tlaky dozorů a kontrol, fungovaly žňové komise, přicházely namátkové kontroly. Tajné sýpky a utajované zásoby nebyly nevyčerpatelné,⁶⁶ sedlák/rolník s nimi „hospodářil“, snažil se prodat co nejvýhodněji, ale také musel uspokojit širší rodinu, známé a známé jejich známých a právě v tomto posledním bodě není divu, že zhusta, zejména mimo dobu sklizně na konci zimy, docházelo k odmítání, jež na sebe bralo pro odmítnuté škleb surové bezcitnosti. Válečná nouze i obchod s potravinami mimo oficiální trh, v každém případě krutě nerovný, neměl jen jednu tvář. Obě strany černého obchodu měly své obtíže a „pravdy“.

65 Barterový obchod či jen barter je směnný obchod, tj. výměna zboží nebo služeb za jiné zboží či služby bez použití peněz, nebo při alespoň částečném započtení hodnoty zboží či služby jiným zbožím nebo službou.

66 Srov. MARKEL, Martin, Dějiny Jaroslavic, Kyjov 2006, s. 137–140; TÝŽ, Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria. Politika jihomoravských Němců v letech 1848–1919, Brno 2010, s. 236.

Vývoj trhu po válce navíc zemědělcům nabídl jen několik málo konjunkturálních let. Opožděným důsledkem války byla i nadvýroba, která koncem dvacátých let srazila zemědělství jako celek „na kolena“. Příklad čerpaný z prózy Jana Vrby, kdy válečné zisky umožnily modernizaci a rozšíření statku, a tím založily kvalitativně novou existenci sedláka/rolníka, ovšem na druhé straně není zcela výjimečný,⁶⁷ není však ani jevem hromadným. U „vítězů a poražených“, tj. profitentů a „těch, co ztráceli“, je třeba situaci posuzovat „případ od případu“. Příznačné jsou záznamy již zmiňovaného Františka Pigla Vožického, jenž ve svém neobyčejně obsáhlém díle na venkov jako celek nežehral a nemravný zisk opakovaně přičítal městským keťasům: „Rozmnožila se kasta sprostředkovatelů, potravinových ‚komisionářů‘, kteří žádnou živnost neohlásili, daně neplatí – muži i ženy, ale inserují a nabízí vše možné, zboží ani nevidí, ale bohatnou ze zisků [...]“⁶⁸ Nicméně Pígl opakovaně připouští, že sedlák, venkovan také bohatne. Zhruba ze stejné doby jako předchozí citát pochází i zápis: „Sedlák už lacino neprodá, zvykl si on i řezník na vysoký výdělek.“⁶⁹ Národní listy v létě 1916 slovy Antonína Merhauta přičítaly díl viny za drahotu i venkovu, s tím, že agrární kruhy si dobře zdůvodnily zvyšování regulovaných cen, čímž ovšem dále roztáčely spirálu zdražování. Ve vztahu k černému trhu pak otevřeně napsaly, že i zemědělec se podílí na lichvě, která není jen výsledkem působení překupníků (keťasů).⁷⁰ V roce 1918 byli ve městě dobře oblečení lidé selského zevnějšku také příležitostně napadáni, povětšinou však jen verbálně. Jan Miller uvádí osobní zážitek z Vršovic, kde ho lidé z „fronty“ čekající na prodej mouky nevybíravě osočili výkřiky: „Nacucaný keťase, selský vornáte, zloději, špinavý agrárníku atd. – řekni doma, že už na vás vytrhnem, my vám to vybilíme.“⁷¹

Předložená analýza diskurzu o rolích českých sedláků a rolníků v aprovizační partii o přežití nezemědělského obyvatelstva za I. světové války v podmínkách kolabujícího řízeného hospodářství a bujícího černého trhu s potravinami je dokladem, že v sociálních a hospodářských dějinách, které jsou výslednicí paralelně probíhajících procesů často protikladně působících, jen zřídkakdy přichází na jednoduchou otázku adekvátně jednoduchá a jednoznačná odpověď. Paušalizujícím závěrům v neprospěch selstva a rolnictva staví závoru, jak výše naznačeno, celá řada skutečností. Peníze se sice v jejich domácnostech hromadily, hospodářství však upadala, synové umírali na bojištích. Navíc mezi produkujícími zemědělskými a konzumujícími městskými vrstvami se nacházejí i přechodné sociální skupiny sdílející „výhody“ i „nevýhody“ města stejně jako venkova. Připomeňme v předpolí velkých aglomerací žijící kovorolníky, tj. osoby pracující v továrnách, ale obhospodařující současně i menší výměru půdy. U sedláků/rolníků dochází ke stagnaci hospodářství, ovšem i k jeho oddlužování, v extrémní nouzi mysleli všichni především

67 Svaz českých měst ve svém přípisu Zemské správní komisi pro království České z 24. 8. 1917 hovoří o prohlubování hospodářských a sociálních rozdílů, a to nejen mezi bohatými a chudými, ale mezi bohatci starými a novými, kteří „mnohde žijí ještě lépe nežli za míru“. Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, sv. 4., 1917, s. 158.

68 Citát je zapsán k březnu 1917. Srov. VOŽICKÝ-PIGL, F., Kronika, c. d., s. 344.

69 Tamtéž, s. 340.

70 MERHAUT, A., Zásobování a výživa, c. d., s. 14, 19–21.

71 MÜLLER, J., Památník světové války, c. d., s. 99.

na sebe, jisté je, že český venkov nehladověl a závěr války mu přinesl dočasnou komparativní výhodu v porovnání s městem při hospodářské obnově.

Teze o parazitování venkovského obyvatelstva na obyvatelstvu městském v kritickém čase Velké války se nám jeví jako přexponovaná. Do seriózní historie ne zcela patří otázka: „Co by bylo, kdyby?“ V našem případě by se jednalo o to, jak by vypadala vyživovací situace nižších a středních městských vrstev nebýt černého trhu a „batohového zásobování“. Ty měly v české společnosti zvláště příznivé podmínky rozvoje díky skutečnosti, že převážná část českého obyvatelstva měst v první, maximálně druhé generaci tkvěla svými kořeny na venkově, a mohla tak do značné míry spoléhat na solidaritu svých příbuzných a známých. Sotva lze popřít, že černý trh v podmínkách kolabujícího státního přidělového systému pomohl mnohým přežít a reprezentoval důležitou část městské spotřeby potravin. Jeho podíl na zásobování města, byť nelegální a spojený s keťasem a hamižnou nemravností, měl i svou světlou stránku.

* * *

Velký historik českého venkova Kamil Krofta v závěru své klasické práce „Dějiny selského stavu“ v roce 1919 napsal: „Ale teprve světová válka 1914–1918, jež hospodářským plodinám dala cenu nikdy neslýchanou, dokonala hmotné povznesení rolnictva. Výnosnost selské půdy vzrostla tak, že dluhy z dřívější doby na ní vězevší vymizely snad úplně a někde sedlákům bylo i možno nákladnými investicemi zvýšiti cenu svých statků a převésti do svých rukou značné množství půdy velkostatkářské.“⁷² Naše studie Kroftův optimismus o vysokém hmotném povznesení rolnictva, nota bene na úkor velkostatku nesdílí, nepopírá však jeho základní tezi o poklesu tíživého zadlužení. Autor v době, kdy své dílo psal, neměl k dispozici specializované studie a není žel zřejmé, na čem se jeho slova zakládají. Nejspíše šlo o empirii regionálně podloženou, jež dala podklad tezi ne zcela badatelsky ukotvené (Krofta také použil nejisté „snad“). Jsme toho názoru, že další detailní regionálně založené studie naše porozumění ověří.

EDUARD KUBŮ – JIŘÍ ŠOUŠA

72 KROFTA, Kamil, Dějiny selského stavu (Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě, 2. Vydání, uspořádal a doplnil Emanuel Janoušek, Praha 1949, s. 439.

Tabulka: Přehled nákupních cen potravin od prosince 1913 do června 1918 sestavený Františkem Zavřelem, restaurátorem na nádraží císaře Františka Josefa v Praze

Druh zboží	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Zdražení v %	Pořadí ve výši zdr.
Hovězí maso 1 kg	1,80	1,90	4,80	6,00	10,00	14,00	608	20.
Vepřové maso 1 kg	1,90	2,50	6,60	10,00	24,00	46,00	2321	8.
Telecí maso 1 kg	1,60	1,96	3,60	6,60	14,00	18,00	1025	17.
Skopové maso 1 kg	1,40	1,92	3,60	8,00	16,00	24,00	1614	
Sádlo vepřové 1 kg	1,60	2,56	8,00	16,00	40,00	58,00	3525	4.
Lůj hovězí 1 kg	1,10	1,52	5,80	10,00	20,00	40,00	3538	3.
Mouka č. 01 kg	0,48	0,72	2,00	3,00	8,00	16,00	3233	6.
Vejsce 1 kopa (60 ks)	3,60	10,60	14,00	26,00	58,00	72,00	2018	10.
Máslo 1 kg	3,00	4,00	8,00	18,00	38,00	64,00	2033	9.
Hrách 1 kg	0,50	0,70	1,65	4,00	10,00	18,00	3500	5.
Čočka 1 kg	0,40	0,90	2,00	4,00	12,00	20,00	4900	2.
Rýže 1 kg	0,52	0,90	2,80	16,00	36,00	62,00	11 823	1.
Husa 1 kus	5,00	8,00	14,00	22,00	60,00	70,00	1300	15.
Kuře 1 kus	1,00	2,40	3,20	6,00	16,00	26,00	2500	7.
Kachna 1 kus	2,80	5,00	6,00	10,00	28,00	40,00	1507	13
Brambory 100 kg	7,00	11,00	18,00	22,00	60,00	120,00	1714	12.
Cukr 100 kg	78,50	83,50	95,00	250,00	800,00	160,00	1938	11.
Káva zrnková 1 kg	4,10	4,80	6,00	20,00	68,00	90,00	2095	8.
Čaj 1 kg	10,00	18,00	30,00	40,00	136,00	160,00	1500	14.
Šunka 1 kg	4,20	6,00	11,50	20,00	40,00	56,00	1233	16.
Víno 1 litr	1,00	1,20	1,80	3,50	6,00	8,40	740	18.
Pivo obyčejné 0,5 l	0,14	0,28	0,30	0,60	1,00	1,10	685	19.

Zdroj: VOŽICKÝ-PIGL, F., c. d., s. 483. Na první pohled je nárůst cen potravin až děsivý, je však třeba připomenout, že se jednalo o silně inflační peníze, i když „klasicky“ růst příjmů významně zaostával za růstem inflace.

II.2 ŽIVOT VENKOVSKÉHO OBYVATELSTVA V OKOLÍ PLZNĚ V DOBĚ VELKÉ VÁLKY (1914–1918)¹

Motto:

„Však oni to sotva tak provedou, ví oni dobře, kde je základ živobytí, a když zemědělec nebude pracovat, že nebudou živi ani ti nejprvnější.“²

ÚVOD

Venkovské obce v okolí Plzně byly v době války v dobrém i špatném ovlivněny svým sousedstvím s průmyslovým a zbrojním střediskem monarchie. Značná část obyvatelstva těchto obcí docházela či dojížděla do zaměstnání do plzeňských průmyslových podniků (zejména Škodových závodů), čímž měla jistotu pravidelné a celkem slušné mzdy. Zároveň však využívala i pozitiv venkovského života, obzvláště snazší možnosti získat potraviny a některé další předměty denní potřeby za vcelku přijatelné ceny. Tato kombinace se vzhledem ke stále se zhoršujícím zásobovacím poměrům plzeňského obyvatelstva stala nezanedbatelnou výhodou.

Sousedství Plzně mělo však i stinné stránky: v době nejvyšší průmyslové produkce plzeňských zbrojovek a strojíren a nevídané migrace dělnictva z celé monarchie do Plzně bylo město velmi rychle přeplněno a nově přichodící dělníci hledali ubytování právě v okrajových částech Plzně a okolních vesnicích.³ Tak se stalo, že se relativní blahobyt venkovského obyvatelstva, který byl ve srovnání s obyvateli Plzně patrný zejména v prvních dvou válečných letech, s přibývajícím počtem nových obyvatel, odkázaných na obecní aprovizaci, rychle ztrácel a rozdíly mezi životem ve městě a na blízkém venkově se stíraly.

Přesto však žilo po celou dobu války venkovské obyvatelstvo vesnic širšího okolí Plzně s výhodou svých drobných i větších hospodářství. I když jejich majitele stíhala jedna rekvizice za druhou, měli přesto celou řadu možností, jak si mohli udržet relativně slušnou životní úroveň. Mnozí z nich dokonce díky své vynalézavosti v budování skrýší na zatajené potraviny během války značně zbohatli a po válce odcházeli do Plzně, kde zakupovali nemovitosti, pozemky a začali ve velkém podnikat.

MOBILIZACE A JEJÍ DŮSLEDKY PRO VENKOV

Prvním významným omezením venkovského obyvatelstva byla v době války nesporně mobilizace, v jejímž důsledku bylo v nejméně vhodném čase, přímo v době vrcholících žní, odvedeno na frontu mnoho hospodářů a námezdních zemědělských

¹ Příspěvek vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.

² Deníček bábiniky Sýkorové, s. 20 (ve vlastnictví Evy Beranové z Klatov, 31 stran rukopisu, autor děkuje E. Beranové za laskavé zapůjčení paměti).

³ ŘEHÁČEK, Karel, Válkou vyvolané populační proměny a jejich důsledky v Plzni v letech 1914–1918, Documenta Pragensia (dále jen DP), v tisku.

dělníků. O hospodářství se tak musely postarat rodiny majitelů usedlostí. To se však brzy ukázalo být značně problematické, neboť manželky, děti či staří rodiče hospodářů nedokázali bez dostatku pracovních sil hospodářství udržet, což vedlo k častým prodejům usedlostí spekulantům, kteří však již dále nehospodařili a počítali s tím, že po válce na parcelaci levně nakoupených pozemků vydělají.

Poměry dospěly tak daleko, že bylo zcizování pozemků nakonec nutné omezit císařským nařízením č. 234 z 9. srpna 1915, které stanovilo po dobu mimořádných válek vyvolaných poměrů omezení některých právních úkonů, zejména pak zcizování pozemků sloužících k zemědělskému nebo lesnímu hospodářství či jejich dlouhodobé pronájmy nad 10 let. Tyto majetkoprávní akty podléhaly schválení komise pro obchod pozemkový, která sídlila v Plzni a jejíž obvod tvořil plzeňský soudní okres. Komisi tvořili přednosta okresního soudu, zástupce okresního hejtmanství, starosta příslušné obce, v jejímž katastru ležely dotčené pozemky, a zástupce Zemědělské rady království Českého. V případě rovnosti hlasů rozhodoval hlas předsedy, komise byla usnášeníschopná za přítomnosti předsedy a jednoho dalšího člena. Zcizení pozemků nesměla komise schválit, pokud ho měl kupec v úmyslu celý nebo rozdělený dále prodávat se ziskem, měl-li v úmyslu spojit pozemky s dalšími a vytvořit velkostatek a měly-li pozemky takový charakter, že by mohly být vyňaty ze zemědělského fondu a použity k jiným účelům.⁴

Kromě neschopnosti rodin odvedených majitelů hospodařit vedl často k bankrotům usedlostí také fakt, že mnozí vlastníci nestačili před svým odvodem vypořádat své soukromoprávní a hospodářské záležitosti a zanechali svá hospodářství zadlužená. Tato situace, stejně nebezpečná jako výše uvedené drobení statků, však netrápila pouze venkovské obyvatelstvo, ale také např. řemeslníky a obchodníky z měst. Úřady na obtíže plynoucí z nevyrovnaných majetkoprávních vztahů zareaigovaly poměrně rychle a na základě výnosu ministerstva vnitra z 10. srpna 1914 vznikla při pražském místodržitelství Hospodářská zemská úřadovna pro soukromé záležitosti osob mobilizovaných, jejíž činnost spočívala v bezplatném právním poradenství a péči o rodiny mobilizovaných. V každé obci posléze vzniklo místní sdružení zmíněné úřadovny, které se skládalo z 5–7 „domobranou nepovinných, s poměry místními obeznámených, inteligentních a důvěryhodných“ členů (zejména duchovních, advokátů, notářů, učitelů, obchodníků atd.). Praxe však ukázala neefektivnost zřizování místních sdružení v každé obci zvlášť, a tak šel vývoj v této oblasti cestou vytváření jednoho sdružení s působností pro celý okres. V Plzni tak byla ustanovena Hospodářská právní poradna pro vojíny a příslušníky jejich rodin, v jejímž čele stanul jako předseda sám plzeňský purkmistr JUDr. Václav Peták.⁵

Tak jak se válka prodlužovala a zhoršovala se zásobovací situace, byl státní aparát nucen věnovat stále větší pozornost co nejhospodárnějšímu průběhu zemědělských prací s cílem zajistit maximální výnosy kvalitních produktů. Z toho důvodu byly na základě nařízení ministerstva orby z 5. srpna 1914 a nařízení Zemské správní komise království Českého z 8. srpna 1914 ve všech obcích zřízeny komise

4 ŘEHÁČEK, Karel, Dopady války na každodenní život obyvatelstva Plzně a okolních obcí (1914–1918), *Minulostí západočeského kraje* (dále jen MZK), 2007, 42, 1, s. 312.

5 ŘEHÁČEK, K., *Dopady války*, c. d., s. 311.

pro žně (častěji též žňové komise) jako orgány koordinace žňových a polních prací a jako základní jednotky organizace veřejného zprostředkování práce v zemi. Tyto komise měly totiž rovněž za úkol zajistit potřebné množství pracovních sil, zejména na vysoce kvalifikovaných. Těch zproštěných vojenské či domobranecké povinnosti však moc nebylo, a tak vydalo ministerstvo zeměbrany na základě intervence ministerstva orby v srpnu 1914 nařízení všem vojenským velitelstvím, podle něhož byli od odvodu po dobu žní osvobozeni ti domobranci, „které nelze nahraditi obyčejnými dělníky“.⁶ Takovíto lidé, zejména ti, kteří byli způsobilí „k obsluhování zemědělských strojů k mlácení a čistění obilí, orání a podobným úkonům, a dále osoby, které hospodářská družstva potřebují k provádění dodávek obilí“, mohli ke své vojenské jednotce nastoupit později, nebo – „zcela výjimečně a v případech velevnutných“ – jim byla udělena dovolená. Žádosti o tyto výjimky podávaly politické okresní úřady, které musely potvrdit nutné osvobození ve veřejném zájmu. Vzhledem ke značnému objemu agendy byly již v roce 1915 tyto pravomoci delegovány na obecní úřady, čímž však vznikala celá řada problémů.⁷

V praxi totiž docházelo k masovému zneužívání těchto „hospodářských“ dovolených na polní práce, bohatí i méně majetní sedláci měli vždy dostatek možností, jak mohli ovlivnit rozhodnutí obecních zastupitelstev, která pak běžně potvrzovala i naprosto nepravdivé údaje, a zemědělci se tak minimálně dvakrát ročně (jarní a podzimní zemědělské práce) úspěšně vyhýbali vojně. Vážný problém nastal ale tehdy, kdy majitelkou usedlosti byla žena-vdova, která zaměstnávala v době míru hospodáře, s nímž nebyla v příbuzenském poměru a který následně narukoval. Podle výnosu ministerstva zeměbrany ze 4. března 1915 mohli totiž žádosti o dovolené na zemědělské práce podávat pouze příbuzní, v ostatních případech byla žádost bezpředmětná. Tato skutečnost nastala např. v případě vdovy Matyldy Tylové ze Skvrňan u Plzně, která cestou Okresního hejtmanství v Plzni požádala 16. března 1915 o uvolnění svého společníka a zástupce Antonína Míška kvůli jarní setbě a hospodářským pracím. V žádosti napsala: „Mám majetek a polnosti ve výměře 4 ha 77 a. Po dobu druhého roku jsem samotná a pracím těm sama nerozumím a jsem čistě odkázána na jmenovaného.“⁸ Skvrňanský starosta Josef Lodr dopisem z 27. března 1915 sice potvrdil, že „Antonín Míšek skutečně jest zástupcem Matyldy Tylové, veškeré práce jí v obchodě a hospodářství obstarával“,⁹ ale Okresní hejtmanství v Plzni žádost Míškové o den později odmítlo potvrdit a postoupit k dalšímu řízení s tím, že se nejedná o osoby v příbuzenském poměru.

Jinak bylo ovšem žádostem celkem vyhovováno, což dokazuje např. případ skvrňanského maloročníka Josefa Kondra, který měl narukovat v období sklizně, 15. července 1915. Podal proto žádost o odklad nástupu, kterou zdůvodnil tím, že „jest samojediný k vykonávání prací těchto a byla by sklizeň úrody na jeho pozemcích

6 Archiv města Plzně (dále jen AMP), fond: Obecní úřad (dále jen ObÚ) Doubravka, k. č. 216, spisy 1914–1919, dopis Okresního výboru v Plzni z 25. 8. 1914 o sdělení Okresního hejtmanství v Plzni z 24. 8. 1914.

7 Tamtéž, odkaz na výnos ministerstva války z 2. 9. 1915.

8 Tamtéž, fond: ObÚ Skvrňany, k. č. 1095, žádost M. Tylové z 16. 3. 1915.

9 Tamtéž, dopis starosty J. Lodra z 27. 3. 1915.

Obr. 1 Obsluha parní mlátičky na poli (1916).
Zdroj: Archiv města Plzně, fond: Sběrka fotografií, nesign.

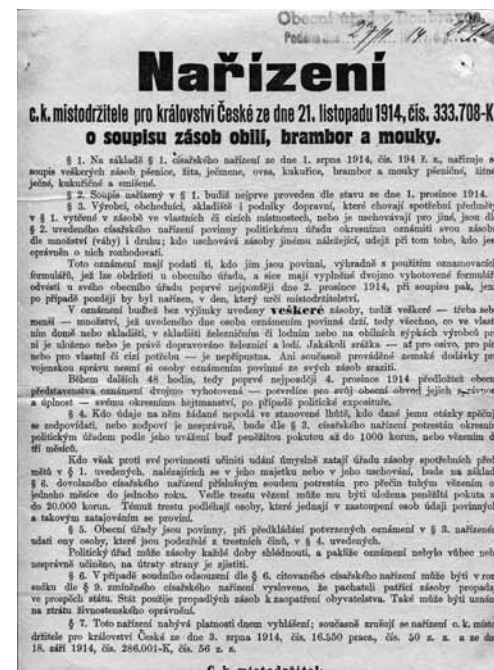
ohrožena, kdyby mu žádná dovolená udělena nebyla.¹⁰ Žádosti bylo vyhověno a nástup na vojnu byl Kondrovi odložen na 16. srpna. Kromě vojáků na dovolené zajišťovali na začátku války polní práce také nezaměstnaní dělníci a řemeslníci z měst či uprchlíci z Haliče a Bukoviny, kteří byli rozděleni do jednotlivých obcí.

K zajištění žní bylo rovněž najímáno námezdní dělnictvo z nejbližšího okolí, ale i z jiných oblastí celé monarchie. Kromě tuzemských zemědělských dělníků tak na českých polích pracovali dělníci z Černé Hory, kteří byli najímáni ve skupinách na základě jednotných smluv za ubytování, stravu a mzdu. Kromě zemědělských dělníků pomáhali při žních také váleční zajatci a příslušníci vojenských pracovních oddílů. Vojenské úřady v mnoha případech poskytovaly rolníkům pomoc i tím, že jim v době žní zdarma propůjčovaly erární (ovšem mnohdy krátce předtím zrekrvované) koně, potahy a vozy. Jejich propůjčení však ve skutečnosti úplně zdarma nebylo. O tom svědčí dopis Okresního výboru v Plzni z 24. října 1914, kterým byly obce v okolí Plzně požádány o bezplatné dodávky slámy pro lazaret pro rekonvalescenty ve školní budově v Komenského ulici v Plzni za to, „že byli rolnictvu erární koně v době žní propůjčeni“.¹¹ V Plzni a okolí byly pověřeny propůjčovat vojenské koně k nutným polním pracím (jednalo se zejména o tzv. těžké koně) 35. pěší a 22. dělostřelecký pluk. O propůjčení žádali přímo obce nebo jednotliví hospodáři u velitelů nejbližších vojenských oddílů zmíněných pluků, za zdravotní stav a včasné vrácení propůjčených koní ručily obecní úřady.¹² I toho však zemědělci dovedli využít ke svému prospěchu a drželi si koně tak dlouho, jak jen to šlo.

¹⁰ Tamtéž, žádost Josefa Kondra z 1. 7. 1915.

¹¹ Tamtéž, fond: ObÚ Doubravka, k. č. 216, spisy 1914–1919, dopis Okresního výboru v Plzni Obecnímu úřadu v Doubravce z 24. 10. 1914.

¹² Tamtéž, dopis Okresního výboru v Plzni všem obcím v zastupitelském okrese Plzeňském z 8. 8. 1914.

Obr. 2 Nařízení o revkizích obilí, brambor a mouky (1914).

Zdroj: Archiv města Plzně, fond: Obecní úřad Doubravka, k. č. 216.

REKVIKIZICE A ZÁSOBOVACÍ POTÍŽE NA VENKOVĚ

Také dodávky potravin pro armádu byly nepřijemným zásahem do majetkových poměrů převážně venkovského obyvatelstva. Rekvizice probíhaly na základě zákona o válečných úkonech. Obec měla povinnost dodat určité množství rekvizic, tato povinnost byla buď rozdělena na jednotlivé povinníky (např. výrobce a obchodníky s obilím), nebo ji obec plnila sama jako celek. Na námitky mnoha obcí, že rekvizice ohrožují zásobování jejich vlastního obyvatelstva, nebraly státní úřady zřetel. Okresní hejtmanství v Plzni se s těmito námitkami vypořádalo jednoznačně a přímočaře už na podzim 1914, když ve vyhlášce z počátku listopadu 1914 uvedlo: „Na námitky, že ta která obec nemůže množství plodin jí uložené bez ohrožení vlastní aprovizace odvésti, nemůže býti brán zřetel, ježto nehledě k tomu, že se spotřeba chlebových plodin mnohými povoláními k válečné službě v porovnání k normální spotřebě zmenšila a ještě dále zmenší, musí se obyvatelstvo již nyní s tím sprátemi, že k jeho výživě místo plnoobsažných potravin dle potřeby i náhražky musí býti přibírány.“¹³ Ani problém nedostatku pracovních sil v době žní nikoho příliš nezajímalo. Úřady a denní tisk se sice výzvami snažily motivovat obyvatelstvo měst, aby vypomohlo při sklizňových pracích, tyto výzvy však byly relativně úspěšné jen v blízkém okolí velkých měst, kam nebylo zapotřebí dlouho a draze dojíždět. V plzeňském Českém deníku bylo v jedné z mnoha těchto výzev mj. uvedeno: „Kdo můžeš, účastni se polních prací sklizňových! Kritická situace nynější oslabila chod výrobních a obchodních podniků, a tak se mnoho lidí ocitlo bez zaměstnání. Vojenské povinnosti jsou prosti, vlastnímu povolání zatím věnovati se nemohou, a proto

¹³ Tamtéž, fond: ObÚ Bolevec, k. č. 1338, spisy 1914, vyhláška Okresního hejtmanství v Plzni ze 4. 11. 1914.

Obr. 3 Rekvizice koní v Plzni (1914).

Zdroj: Západočeské muzeum v Plzni, fond: Sběrka fotografií k 1. světové válce, sign. DKS 4274.

by nejlépe mohli přispěti v polních pracích sklizňových. Aby tyto práce byly řádně a zdárně provedeny, to jest zájem nejen zemědělstva, nýbrž všech stavů a vůbec všeho obyvatelstva. Tak jediné znemožní se nouze, obvyklý to strašlivý průvodce válečné příšery, a od toho také závisí obnova pravidelných poměrů výrobních a obchodních.¹⁴

Kromě potravin měli navíc obyvatelé venkova povinnost odvést eráru všechny způsobilé koně a vozy, což rovněž činilo značné těžkosti při žňových pracích.¹⁵ Nabídnout vozy a koně museli všichni jejich majitelé, erár si však vybral jen ty nejlepší. Vozy měly být vybavené uzavírkou, lucernou, nádobou na mazadlo, pytlkem na oves, nádobou na nápoj, pící na pět dnů a pokud možno i plachtou s obručemi, koně měli být dodáni s chomoutem, ohlávku s řetězem nebo provazem, několika rezervními podkovami, ozubci a podkováky. Přehlídka vozů a koní z okolí Plzně se konala na velkém vojenském cvičišti poblíž dělostřeleckých kasáren v Plzni, první přehlídka se uskutečnila 12. září 1914. Odvody koní se opakovaly několikrát ročně a erár alespoň zpočátku nabízel i celkem slušné výkupní ceny.

Rekvizice se však netýkaly pouze potravin, domácího zvířectva či vozů a potahů. Potřeby zbrojního průmyslu a nedostatek kovů k výrobě munice znamenaly i nutnost odevzdat kovové předměty. Již v prosinci 1915 byla obyvatelstvu dána povinnost do 31. ledna 1916 nahlásit všechny předměty z olova, v dubnu 1916 bylo ohlašování zásob kovů rozšířeno i na ostatní pro vedení války potřebné komodity (měď,

14 Denní zprávy, Český deník, 3 (50), 201, 4. 8. 1914, s. 5.

15 Tamtéž, fond: ObÚ Lobzy, k. č. 1380, vyhláška Obecního úřadu Lobzy majitelům koní z 8. 9. 1914.

Obr. 4 Rekvírované sáně (1915).

Zdroj: Západočeské muzeum v Plzni, fond: Sběrka fotografií k 1. světové válce, sign. DKS 23411.

cín, nikl) a začala jejich rekvizice.¹⁶ Rekvizice se v první řadě dotkly především výrobců, obchodníků a spolků, ve druhé polovině roku 1916 byla povinnost odevzdat kovové předměty rozšířena i na civilní obyvatelstvo. Aby bylo patrné, o jak velký zásah do života lidí šlo, je možno uvést následující příklady odváděných kovových výrobků: cín (pivní trubky a pípy, výčepní tácy, koupací vany), mosaz (kobercové, držadlové a záclonové tyče), nikl (např. dvacetihaléřové mince), měď (prádelní kotle).

Kromě snah po úsporách ve spotřebě byla zavedena velmi přísná evidence potravin a dalšího zboží denní potřeby. Už 3. srpna 1914 vydalo Místodržitelství pro království České v Praze nařízení soupisu všech zásob nezbytných spotřebních předmětů, zejména pšenice, žita, ovsa, sena a mouky. Ze soupisu byly vyňaty zásoby pod 100 metrických centů obilí či sena a pod 50 metrických centů mouky. Zásoby byly povinny pod hrozbou vysokých finančních i trestních postihů oznamovat politickému okresnímu úřadu všechny korporace, které s nimi obchodovaly nebo je skladovaly (např. výrobci, obchodníci, skladiště, dopravní podniky) vždy dvakrát do měsíce, od 1. listopadu pouze každý první den v měsíci.¹⁷

K dalšímu zásahu do majetkových poměrů došlo 21. listopadu 1914, kdy pražské místodržitelství vydalo nařízení o soupisu zásob obilí, brambor a mouky. Na jeho základě měl být proveden soupis veškerých zásob pšenice, žita, ječmene, ovsa,

16 Nařízení ministra obchodu č. 391 ř. z. z 19. 12. 1915, o povinnosti oznamovati předměty z olova, nařízení ministeria obchodu a zemské obrany č. 118–123 ř. z. z 28. 4. 1916, jimiž byla stanovena povinnost oznamovat zásoby kovů, slitin, směsí a výrobků z nich.

17 AMP, fond: ObÚ Bolevec, k. č. 1338, spisy 1914, nařízení místodržitele pro království České z 3. 8. 1914, jež se týče soupisu zásob nezbytných spotřebních předmětů.

kukuřice, brambor, pšeničné, žitné, ječné, kukuřičné a smíšené mouky podle stavu k 1. prosinci 1914. Povinnost ohlásit zásoby měly opět všechny výše uvedené korporace, rozdíl oproti předchozímu soupisu však spočíval v tom, že hlášení podléhaly veškeré (třeba sebemenší) zásoby.¹⁸ V březnu 1915 se povinnost sepsat zásoby mouky a obilí poprvé dotkla všech obyvatel. Každý byl nucen přiznat podle nejlepšího vědomí a svědomí, kolik mouky má ve svém hospodářství, domácnosti a závodě. Zvláštní komise pak konaly přímo v bytech náhodné prohlídky a při zjištění zatajených zásob vyměřovaly pokuty, převyšující několikanásobně cenu zatajeného zboží. Další soupis mouky v domácnostech byl proveden 25. května 1915. Poté bylo každému ponecháno sedm kilogramů na osobu, s nimiž měl vystačit do nových žní, a přebytečnou mouku musel přenechat za běžnou cenu moučnému úřadu. Malé příděly ponechané venkovskému obyvatelstvu již tehdy vyvolaly vlnu nevole. Barbora Sýkorová z Přeštic o tom ve svých pamětech uvedla: „S toho nemůže na žádný způsob být někdo živ, zvláště na venku, kde musí každý těžce pracovat.“¹⁹ Na podzim 1915 už ve svých záznamech psala: „Jsou veliké obtíže se živobytím. Co jsme se přes léto napracovali a naplahočili, abychom měli co jíst, a teď nám to chtějí všechno vzít a umořit nás hladem. Vymáhají na nás stále větší a větší dávky obilní.“²⁰ Kromě potravin podléhaly ohlašovací povinnosti rovněž zásoby cukru, kávy nebo třeba konopných motouzů či sušených švestek (1916) a u venkovského obyvatelstva také dobytka (1915), slámy (1916) či osetých pozemků.

Souписы zásob a jejich úřední kontroly způsobovaly mezi obyvatelstvem značnou paniku. Zemědělci byli neustále varováni před zatajováním zásob a vyzýváni k plnění vlasteneckých povinností. Již v roce 1915 však různým způsobem ukrývali zásoby obilí a mouky, dokonce se ve velkém pekly chleby, jelikož, jak konstatovala B. Sýkorová, „chléb, ačkoliv tvrdý, přece nám bude v hladu dobrý“.²¹ Po zjištění přebytků byly zásoby navíc zabaveny a jejich majitelé pokutováni podle zákonných nařízení. U zásob obilí, které nebylo možno zabavit okamžitě, měli majitelé pět dnů na to, aby je odvedli do skladiště hospodářského družstva, kde jim byla vyplacena maximální státem stanovená (zdaleka však nikoliv tržní) cena. Zatajování potravin se stalo vážným problémem a státní orgány ho stíhaly velice přísně. Lichvářské jednání sedláků totiž zásadním způsobem negativně ovlivňovalo zásobovací situaci civilního obyvatelstva a zatajování potravin způsobovalo nejen jejich nedostatek, ale rovněž prudký nárůst cen. O tom, jak bylo zatajování zásob rozšířené, vypovídá výsledek kontroly, která proběhla 19. června 1915 v Doudlevcích u Plzně: ze 17 kontrolovaných sedláků byly u 15 z nich zjištěny přebytky mouky a obilí v rozsahu 4330 kg.²²

Kvůli rostoucímu zatajování potravin a dalším větším či menším podvodům se během války poměrně radikálně změnila i postoje státních úřadů vůči zemědělcům. Na začátku války převládala ve vztazích k rolnictvu blahovolná vlídnost

18 Tamtéž, fond: ObÚ Doubravka, k. č. 216, spisy 1914–1919, nařízení místodržitele pro království České z 21. 11. 1914 o soupisu zásob obilí, brambor a mouky.

19 Deníček báby Sýkorové, c. d., s. 6.

20 Tamtéž, s. 15.

21 Tamtéž, s. 7.

22 AMP, fond: ObÚ Doudlevce, k. č. 1371, formuláře o provedené kontrole z 19. 6. 1915.

a směřovaly k němu dojemné výzvy s vlasteneckým patosem. Ve výzvě ministerstva orby z 19. srpna 1914 např. stálo: „Rolníkům rakouským! Velká, avšak vážná doba činí na rolníky rakouské těžké požadavky. Tisíce rolníků stojí ve zbrani a bojují statečně za čest a velikost naší vlasti. Avšak neméně připadá rakouským rolníkům úkol pečovat o to, aby proslavené vojsko a lid v zemi zbylý netrpěly hladu. Nejsilnější paže zaměnily kosy meči. Avšak kmeti, ženy a děti napínají své slabé síly a nahraňují s obdivuhodným úspěchem ty, kteří za císaře a říši, za vlastní hroudu a svobodu rolníků do boje vytáhli.“²³ Výzva obsahovala mnohé dobře míněné rady, jak je třeba pracovat a co pěstovat. Rolníci měli pěstovat především ty plodiny, které budou nejdůležitější k zajištění základní výživy všeho obyvatelstva, zejména pšenici, žito, luštěniny, brambory a kukuřici. Výzva však vycházela z předpokladu, že „nám bude zase údělem požehnání míru dříve, než první osení se zazelená“.²⁴ Tento předpoklad se ale nenaplnil a postoje státu ke zpočátku tolik opěvovaným rolníkům se v důsledku vývoje situace v zásobování značně změnila a další roky války přinášely už jen neustálá omezení, zákazy a překážky.

V letech 1915–1918 byla ještě více zpřísněna evidence potravin, od prvovýroby až po distribuci. Ihned po dokončení jarního osevu byly obce povinny podat hlášení o množství osetých pozemků. Žně probíhaly za úřední a často i vojenské asistence, rolníci byli nuceni k rychlému vymlácení obilí a k odvodům povinného množství eráru. Nedostatek pracovních sil v zemědělství byl řešen nakomandováním vojáků na výmlat, čímž opět erár kontroloval celý proces a bránil ztrátám, které by mohly nastat. Ztráty měly být minimalizovány i tím, že mlynáři nesměli od zemědělců požadovat tzv. měřičné v obilí, jak bylo zvykem, ale v penězích. Ani tak však plnění erárních dodávek nezavdávalo úřadům příliš důvodů ke spokojenosti. Sedláci se snažili taktizovat a s odvody čekali až na zimní měsíce, které přinesly obvykle vyšší výkupní ceny. Tento postup byl natolik rozšířený, že vedl koncem léta 1915, kdy navíc po velice suchém jaru nebyla příliš velká úroda obilovin, k prvnímu velkému kolapsu v zásobování potravinami.

Na neochotu zemědělců dodat včas potřebné obilí zareagoval místodržitel pro království České Max hrabě Coudenhove 8. září 1915 následujícím varováním: „Výsledek nákupu obilí obilním ústavem válečným v Čechách zůstává daleko pozadu za potřebou. Vinu na tom má ona část zemědělců, která počítá s tím, že později budou přejímací ceny zvýšeny, a důsledkem toho své obilí nedává mlátiti a k prodeji nenabízí, ač by mohla. Byv k tomu zmocněn vládou prohlašuji tímto, že čekati na pozdější zvýšení cen je úplně marné. Majitelé obilí, kteří přes to budou i nadále zdržovat své zásoby, pomáhají věci našich nepřátel, prohřešují se proti vlasti a vydávají se nejostřejším státním opatřením, která v nejbližší době nastanou, kdyby bylo při dosavadním postupu zemědělců setrváno.“²⁵ Také Okresní hejtmanství v Plzni vyzvalo v lednu 1916 starosty obcí v okolí Plzně, aby osobně dohlédli na řádné odvody potravin a aby rolnictvo „podvolilo svůj osobní zájem zájmu

23 Tamtéž, fond: ObÚ Skvrňany, k. č. 1096, výzva ministerstva orby z 19. 8. 1914.

24 Tamtéž.

25 Tamtéž, vyhláška Místodržitelství pro království České v Praze z 8. 9. 1915.

Obr. 5. Válečná zabijačka (1916).
Zdroj: Archiv města Plzně, fond: Sbirka fotografií, nesign.

veškerenstva a učinilo zbytečným použití donucovacích prostředků“.²⁶ Ještě v listopadu 1916 se snažil Okresní výbor v Plzni o dohodu mezi městem Plzní a starosty okolních obcí, která měla umožnit „nalézt cesty k obyvatelstvu venkovskému a pohnouti je, aby v dnešních dobách dovážením a prodejem mléka, másla a vajec do Plzně situaci obyvatelstvu královského města Plzně usnadňovalo“.²⁷ Venkovské okolí Plzně zaplavovaly stovky obyvatel města, kteří podle pamětnice B. Sýkorové „každého dne přijdou na venkov koupit mouku, vejce, mléko a často jdou chudáci s nepořízenou, neboť i na venku se již nedostává“.²⁸

Kvůli vysokým rekvizicím pro stát, velmi špatné úrodě, způsobené nevydařenou zimou 1916/1917, a citelnému nedostatku umělých hnojiv však snahy o změnu poměrů k lepšímu nebyly příliš úspěšné. Zásobovací situace se prudce zhoršovala a venkovské obyvatelstvo s obavami očekávalo další rekvizice. B. Sýkorová o tom píše: „Psal můj muž, že se jim tam [na frontě – pozn. aut.] nedostává maso. To znamená asi, že budou nám dobytek rekvírovati, nejprve tučné voly, ač je jich již velice málo, potom dobytek dojný a tažný. Dále se předpovídá, že po žních zabaví všechny mlýny a nesemelou nežli podle předpisu.“ Ve vzpomínkách se však již zároveň objevují první náznaky nespokojenosti se situací. „To bychom pak vyskakovali a žádnou těžkou práci nezastali. Však oni to sotva tak provedou, ví oni dobře, kde je základ živobytí, a když zemědělec nebude pracovat, že nebudou živi ani ti nejprvnější,“²⁹

26 Tamtéž, dopis Okresního hejtmánství v Plzni z 11. 1. 1916.

27 Tamtéž, dopis Okresního výboru v Plzni starostům okolních obcí z 28. 11. 1916.

28 Deníček bábiniky Sýkorové, c. d., s. 18.

29 Tamtéž, s. 19–20.

poznávaná Sýkorová. Tlak na zásobování obyvatel měst se ve druhé polovině války ještě zvyšoval. Pamětnice B. Sýkorová vzpomíná: „Mezi lidem bída hrozná! Ani bramborů se lidé nemohou najísti dosyta. Když je hospodář veze do města, musí je prodávat strážník, aby se lidé o ně neseprali. Rolníkům je též hůř, nemohou semlíti obilí. Ve mlýnech nemohou stačit z nedostatku pracovních sil a také vody je málo. [...] Jest to divno, jak ty lidi v městech jsou živi, musí to být hrozné. Lidé prosí o sousto prodat, peněz má každý dost, neptají se lidé, co to stojí, jen když to dostanou, a jak děkují potom.“³⁰

Špatná zima 1916/1917 navíc způsobila značné rozdíly ve výnosech nejen mezi jednotlivými obcemi, ale často i mezi hospodáři z jedné vsi. Obecní úřady byly nuceny zjistit pravý stav úrody dvůr od dvora a rozdělit hospodáře podle předpokládaných výnosů z hlediska rekvizic do čtyř skupin na škále dobrá úroda – neúroda. Zrekvírovány byly všechny zásoby brambor, dokonce ani brambory na sadbu zemědělcům nezbyly, takže „se zdálo, že nepočítají se živobytím na druhý rok“.³¹ Přesto se stále silněji ozývaly apely na rolníky, aby dodávali potraviny vyhladovělému obyvatelstvu. Ve výzvě Ústřední jednoty českých hospodářských společenstev v království Českém z října 1917 např. stálo: „Český lide venkovský! Dodávej všechno to, co po úhradě tvé vlastní, zákonem stanovené potřeby přebývá, jedině komisionářům Válečného obilního ústavu, neboť tím dodáváš své plodiny do spolehlivých rukou a umožňuješ, aby veřejné zásobování netrpělo, aby dávky nezásobnému obyvatelstvu byly přidělovány pravidelně a nezkráceně a aby každý nezásobený obdržel spravedlivý díl, který dle velikosti dodávek mu přísluší.“³²

Přísné restriktce se však netýkaly pouze potravin. Nedostatek plsti a koňských houní vedl k tomu, že bylo majitelům dobytka nařazeno při hřebelcování koní a hovězího dobytka sbírat vyčesanou srst a odvádět ji příslušným sběrnám. Omezeno bylo rovněž stříhání ovcí a chovatelé dostali pod hrozbou pokuty 5000 korun nebo půlročního vězení zákaz stříhat ovce častěji než dvakrát ročně (buď jednou ročně v květnu, nebo dvakrát ročně v červnovém a prosincovém termínu). V květnu 1916 byly zrekvírovány všechny zásoby ovčí vlny a bylo přísně zakázáno jakkoli s nimi dále nakládat. Nedostatek přádelných látek v důsledku výpadků dovozu bavlny měl být vyřešen zvýšením tuzemské produkce domácích přádelných rostlin (len, konopí). Kromě toho měl být jejich nedostatek nahrazen částečně i kopřivovými vlákny a chmelovými úponky. Nedostatek textilií měl být řešen využíváním sušených kopřivových vláken a obce byly vyzývány k tomu, aby „se podporoval vzrůst kopřivy na místech jí svědčících“ (např. v olšových lužních lesích s vlhkou silnou půdou a světlým porostem).³³

DALŠÍ PROBLÉMY VÁLEČNÉHO ZEMĚDĚLSTVÍ

Zemědělcům ztěžovaly práci také rozmary počasí. V březnu 1915 bylo Plzeňsko postiženo povodněmi, následovalo velice teplé a suché léto, které způsobilo

30 Tamtéž, s. 22.

31 Tamtéž, s. 29.

32 ŘEHÁČEK, K., Dopady války, c. d., s. 308.

33 AMP, fond: Obú Doudlevice, k. č. 1371, vyhláška Okresního hejtmánství v Plzni z 14. 8. 1916.

hospodářům značné škody a přispělo k nižší úrodě. Problém však spočíval v tom, že veškeré rekvizice a daně byly stanoveny již dávno před sklizní a vycházelo se při tom z osetých či osázených polních ploch. Postižení zemědělci tak trpěli vlastně dvakrát: jednou tratili v důsledku nízké úrody, podruhé kvůli pokutám a byrokratickým překážkám.

Dalším problémem venkova byl rovněž nárůst nemocnosti hospodářských zvířat. Část chorob byla způsobena krměním nevhodnými a podřadnými krmivými, část připadla na vrub nákaz, které byly do okolí Plzně zavlečeny především domácími zvířaty uprchlíků z Haliče a Bukoviny, část onemocnění byla zapříčiněna dovozem jatečných zvířat ze zahraničí, zvláště z Uher. Jednalo se zejména o obávané epidemie slintavky a kulhavky, skvrnivky a moru vepřů, prašiviny koní či nákazy vztekliny. Při výskytu těchto onemocnění byla zaváděna radikální veterinární protiepidemická opatření. Jednalo se především o zákaz transportu a prodeje jakéhokoliv dobytka z postižených obcí, zavedeno bylo rovněž omezení vstupu obchodníkům s dobytkem a všem osobám, majícím co do činění s dobytkem, do cizích stájí, zvířata musela být uzavřena, postižené dvory zřetelně označeny, ke zvířatům směli jen ošetřovatelé a zvěrolékaři. Zdechliny zvířat musely být nejprve posypány vápnem nebo polity vápenným mlékem a 3% roztokem lyzolu, teprve pak směly být převezeny na krytých vozech na mrchoviště, kde byly zakopány nejméně dva metry hluboko a před zahrabáním opět posypány vápnem nebo polity vápenným mlékem. Povozy, které vezly uhynulá zvířata, musely být opět pečlivě dezinfikovány. Hospodářská zvířata (především koně a hovězí dobytek) válečných uprchlíků musela podle místodržitelského výnosu z 5. září 1916 procházet osmidenní karanténou, která však mohla být libovolně prodlužována.

Problémy nastaly i v souvislosti s nedostatkem krmiv pro hospodářská zvířata. V únoru 1915 byla nařízena tzv. uzávěra obilí, podle níž byly podstatně omezeny krmné dávky (např. kůň mohl zkonzumovat maximálně 3 kg obilí denně). Nedostatek krmiv pro zvířata, způsobený rovněž jejich zvýšenou rekvizicí pro armádu, byl řešen používáním náhrad z plodin, které se hodily ke krmění až po mnoha úpravách. Krmivo bylo z velké části nahrazováno tzv. válečnými pícninami pro dobytek. Jednalo se např. o využití bobové slámy, slámy z kukuřice, vikve a řepky, na cukr bohatého vřesu, divokých kaštanů a žaludů, odřezků z vinné révy, listů olše, lípy, topolu, jilmu, lísky nebo jasanu.³⁴ Řešením bylo vše dohromady semlít na rostlinnou moučku, která se podávala buď jako otruby, nebo se přimíchávala jako šrot nebo jemná řezanka k hodnotnějšímu krmivu. Další alternativní možností bylo využití polních škůdců ke krmění dobytka. Podle vyhlášky Zemské správní komise království Českého v Praze bylo „třeba využítovati dle možností všech věcí, hodících se na krmivo, byť by se jich v normálních dobách bylo málo všímalo“.³⁵ Jednalo se především o chrousty, kteří se sbírali jako polní škůdci a kteří mohli být využitelní při krmění vepřů a kuřat. Návod na jejich použití byl následující: „Již

34 Tamtéž, fond: ObÚ Skvrňany, k. č. 1095, dopis Okresního výboru v Plzni z 8. 11. 1915. Pokyny a rady zemědělcům vydávala Ústředna pro krmiva (oddělení pro náhradní píci) ve Vídni, která se obrátila na veřejnost s letákem s názvem Připomínka, jak jest sdělovati listnaté a lesní seno.

35 Tamtéž, k. č. 1096, vyhláška Zemské správní komise království Českého v Praze z 13. 5. 1916.

čerstvých chroustů lze použití ke krmění kuřat a jiné drůbeže a možno je také přidávati ke krmivu vepřů, třeba k bramborům. Krmí-li se jimi brav, nutno je dobře spařiti. Raději se však doporučuje chrousty sušiti, čímž se získá velmi výživné a trvalé krmivo, jež možno přidávati ke krmivu bravu, drůbeže a zejména rybám.“³⁶ Problémy s nedostatkem krmiv trápily i chovatele včel, kteří potřebovali svým včelstvům dodávat cukr. V době války museli včelaři přejít na nouzové krmění, kdy mohlo být na příkrmování včel použito ročně nejvýše 5 kg cukru na jeden úl. Podmínkou vydání zmíněného množství cukru však bylo potvrzení, že v dané lokalitě panují takové povětrnostní poměry, kvůli nimž jsou včelaři nuceni včelstva příkrmovat, aby nedošlo k jejich uhynutí během zimy. Nedostatek krmiva spolu s úředně stanovenými odstřely měly negativní vliv i na stav lesní zvěře, který byl dle názoru Okresního hejtmanství v Plzni „silně ztenčen“.³⁷ Jedním z opatření proti dalšímu snižování stavů lesní zvěře byla jeho ochrana před škůdci, zejména toulavými psy a kočkami, které okresní hejtmanství nařizovalo střílet, pokud se přiblížili příliš blízko revírům nebo obytným domům.

Značné úsilí bylo věnováno také omezování ztrát na potravinách a dalších důležitých komoditách. Ochranná opatření byla zaměřena především na celý proces polních prací od zasetí přes sklizeň až po zpracování a uložení úrody. Bojovalo se proti polním škůdcům, např. třásněnce (puchýřnatce), která napadala obiloviny, osivo se mořilo proti sněti mazlavé, v době od vysetí do vyklíčení obilovin byly vydávány přísné zákazy vypouštění holubů do přírody, sbírali se chrousti, housenky, ponravy, ničily se mšice, hubili se hraboši za pomoci tyfových myších bacilů, strychninového obilí či arzenového těsta, byla vydána nařízení o hubení kryš pižmových (ondater), které působily škody na rybnících (hubily ryby a podryvaly hráze). Byla naopak vydána velmi přísná opatření k ochraně ptáků a jiných užitečných zvířat, převážně těch, která se živila hmyzem – např. havrana polního (hubil chrousty, krtonožky a ponravy) nebo krtka či ježka.

Vedle polních zvířecích škůdců působili citelné ztráty rolníkům také lidé. Vzhledem k tomu, že kvůli nedostatku pracovních sil zůstala v roce 1914 značná část úrody (např. zásoby píce a slámy) na polích, mnohdy daleko od lidských obydlí, musela být zvýšená péče věnována i prevenci před náhodnými či úmyslnými požáry a krádežemi. Polní a lesní pých byl v době personálního oslabení policie, četnictva a městských institucí skutečně vážným problémem. Situace se průběžně zhoršovala po celou dobu války, k největším potížím docházelo v letech 1917–1918. Rolníci si stěžovali na řádní davů městského obyvatelstva, které vycházelo do polí, uřezávalo obilné klásky, vytrhávalo trsy brambor a pošlapávalo louky. Další problém představovali vojáci z plzeňských posádek, kteří pro změnu plenili městské, obecní i soukromé lesy, protože potřebovali smrkové a dubové ratolesti k ozdobě svých polních čepic. Lesní úřad v Plzni popsal jejich invaze slovy: „Pouštějí se v lese, kam padnou, do ořezávání mladých smrků a nechávají stát pouhé kostry nebo utínají stromky u samé země a ničí tak mladé lesní kultury velice radikálně.“³⁸ Města

36 Tamtéž.

37 Tamtéž, k. č. 1097, vyhláška Okresního hejtmanství v Plzni z 15. 5. 1917.

38 AMP, Městský úřad Plzeň, magistrátní registratura (1880–1942), k. č. 625, sign. 30/1/16, zpráva Lesního úřadu v Plzni z 11. 5. 1916.

a obce však byly proti řádění lidských polních a lesních škůdců téměř bezmocné: jednou z možností, byť omezenou, bylo zaměstnávání invalidních vojáků, ale ve většině případů se ochrana proti škůdcům omezila jen na upevňování tabulek se zákazem poškozování polního majetku a vylepování obdobných vyhlášek, což však nemělo a ani nemohlo mít valnějšího významu. Úřady rovněž stíhaly vyšlapávání pěšin v polích, kudy si dělnictvo často zkracovalo cestu do práce.

* * *

Obce nacházející se v bezprostřední blízkosti města Plzně prošly během války poněkud odlišným vývojem než venkovské lokality ve větší vzdálenosti. Důvodem byl prudký rozvoj plzeňské průmyslové aglomerace, rozšiřování výrobních kapacit a silná migrační vlna, která přivedla do města a jeho okolí tisíce obyvatel ze všech koutů monarchie. Tato skutečnost znamenala především značné nároky na zásobování města potravinami a dalšími předměty denní potřeby a na ubytování nově příchozích obyvatel. Protože Plzeň příliv obyvatel kapacitně nedokázala zvládnout, musely část péče o nově příchozí převzít okolní obce. To pro ně znamenalo především zatížení obecních apozicací, a jelikož s dynamickým růstem počtu obyvatel obvykle dopředu nepočítali rekviziční plánovači, nedostatek brzy zavládl i na plzeňském venkově.

Kromě toho se obyvatelstvo obcí v okolí Plzně muselo vyrovnávat se všemi potížemi, které válečný stav venkovu přinášel, zejména s rekvizicemi, nedostatkem pracovních sil, špatnou kvalitou krmiv pro dobytek, nedostatkem umělých hnojiv a v neposlední řadě také s vyšší nemocností hospodářských zvířat. V souvislosti s příjíždějícími transporty s uprchlíky z Haliče zápasily obce v okolí Plzně s obávanými nákazami zvířat. Dalším problémem rolníků z obcí v okolí Plzně byla i vyšší míra polních krádeží. Na druhou stranu však měli rolníci, a zejména ti nepoctiví, zajištěnou dostatečně početnou a movitou klientelu, která využívala především ve druhé polovině války relativní dostupnosti venkovských obcí k nákupům potravin a dalších předmětů denní potřeby. Zemědělské obyvatelstvo obcí v okolí Plzně tak na válce spíše profitovalo a díky tomu bylo na konci války obvykle ještě bohatší a ve větší míře se stěhovalo do města, kde za své peníze zakupovalo nemovitosti a usazovalo se v něm.

KAREL ŘEHÁČEK

II.3 BERNARDOVŠTÍ ZEMĚDĚLCI ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY¹

V kutnohorském okresním archivu se dochoval pro okres Kutná Hora ojedinělý fond – daňová příznání občanů obce Bernardov k dávce z majetkového přírůstku a k dávce z majetku podle zákona č. 134 z 15. května 1946. Tato mimořádná dávka měla zlikvidovat mimořádné zisky v období války. Příznání k této mimořádné dávce jsou poměrně vzácná a dochovala se pouze pro některé obce.²

Daňová příznání mají omezenou výpovědní hodnotu. Umožňují totiž poznat jen legální majetek a pouze částečně a zprostředkovaně příjmy a vydání a jejich věcnou strukturu. Nelegální příjmy z černého trhu zůstávají stranou a nemáme k dispozici relevantní zdroje pro kvalifikovaný odhad jejich výše. Přesto se daňovými příznáními je třeba zabývat. Při absenci vhodnějších pramenů k posouzení hospodářské situace jednotlivých usedlostí, resp. obyvatel Bernardova představují jediný zdroj informací, podle něhož můžeme posoudit hospodářskou, resp. finanční situaci jednotlivých daňových poplatníků v Bernardově. Je jisté, že reálná situace obyvatel byla lepší, než ji dokládají daňová příznání.

Bernardov je situován na úpatí Železných hor a pozemky bernardovských zemědělců leží z převážné části v nížině. Půda, především hnědozem na písčitéch nánozech říčky Doubravky, výše na rulovém podkladě, je zde úrodná. Zemědělství bylo v Bernardově zaměřeno zejména na pěstování cukrovky a obilí, z něhož na trh byla dodávána především pšenice. Z dobytka se zde choval hlavně skot a prasata. Doplňkově se pěstovalo ovoce.

Bernardov nepatřil k velkým obcím. Při posledním meziválečném sčítání lidu v roce 1930 zde žilo 260 osob a tento počet se do dalšího sčítání v roce 1950 zmenšil na 223 osob, tedy o 14 %. Patřil sice k depopulačním obcím, ale pokles obyvatel zde nebyl příliš výrazný. Ve srovnatelném období zde stálo 62 a 65 domů. I v tomto ukazateli patřil Bernardov k obcím, které se pouze mírně stavebně rozrůstaly.

Formuláře daňového příznání sice mají kolonku výměra, ale z 86 poplatníků výměru uvedlo pouze 45. Pokud je rozdělíme do kategorií používaných tehdejší statistikou, pak čtyři poplatníci patřili mezi drobné zemědělce do půl ha, dalších sedm hospodařilo s 0,5–1 ha zemědělské půdy a sedm vlastnilo 1–2 ha půdy. Dohromady platilo daně 18 trpasličích zemědělských závodů. 24 závodů disponovalo 2–5 ha. Tyto zemědělské závody je možno označit jako domkářské. Devět závodů, jež měly mezi 5–10 ha polností, patřilo chalupníkům, podle novější terminologie představovaly již střední zemědělské podniky. Jen tři závody lze označit za menší selské usedlosti. Jejich výměra se pohybovala mezi 10–20 ha. Výše uvedený přehled dokládá, že sociální struktura obyvatel Bernardova nebyla příliš polarizována. Bernardov

¹ Příspěvek vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.

² V okrese Kutná Hora se dochovala pro jedinou obec – Bernardov. Zde se příznání zachovala z důvodů administrativních změn. Tato obec totiž v letech 1949–1960 náležela do soudního okresu Přebouč a politického okresu Pardubice. Daňová příznání byla převedena do kutnohorského archivu dodatečně po roce 1960, kdy byly zrušeny malé okresy, a obec Bernardov byla připojena k okresu Kutná Hora.

tak byl obcí spíše s menšími, nanejvýš středními zemědělci. Vedle nich zde fungoval i jeden bývalý hospodářský dvůr, který získal jeho majitel koupí již před pozemkovou reformou od novodvorského velkostatku.

Berní úřady oslovily po válce všechny osoby, které podávaly v předchozím období daňové přiznání. Mezi oslovenými byli nejenom zemědělci, ale i příslušníci dalších třinácti profesí. Daňový formulář byl doručen i dvanácti výměnkářům a čtyřem osobám, které uvedly, že jsou v domácnosti, a dvěma zemědělským dělníkům.³

Z celkového počtu 86 poplatníků platilo mimořádnou daň 28 osob. Pokud poplatníky rozdělíme podle velikosti obhospodařované zemědělské půdy, zjistíme, že dokonce i jeden nejmenší zemědělský závod do půl ha platil mimořádnou daň. Mezi vlastníky 0,5–1 ha nebyl žádný plátce této mimořádné daně. Mezi rolníky s 1–2 ha byli tři plátci, mezi závody s 2–5 ha devět plátců. Dalších 7 závodů obhospodařovalo 5–10 ha a spadali sem i dva rolníci s výměrou mezi 10 a 20 ha. U šesti poplatníků nebyla obhospodařovaná výměra zemědělské půdy uvedena.

Průměrná částka zaplacená na dani koreluje se vzrůstající výměrou. Závod s necelým půlhektarem půdy zaplatil 1150 Kčs. Závody s 1–2 ha v průměru 6 233, přičemž rozptýl se pohyboval mezi 100 a 14 450 Kčs. Závody s 2–5 ha zaplatily v průměru 3 248 Kčs. Zde se rozpětí pohybovalo mezi 100 a 8 600 Kčs. Závody obhospodařující 5–10 ha zaplatily v průměru 13 007 Kčs. Tady se rozptýl pohyboval mezi 450 a 33 750 Kčs. Konečně největší bernardovští rolníci s více než 10 hektary zaplatili v průměru 167 250 Kčs – nejméně 105 150 a nejvíce 210 280 Kčs. Pro úplnost dodejme, že poplatníci, kteří neuvedli výměru obhospodařované půdy, zaplatili v průměru 1458 Kčs a zaplacené částky se pohybovaly mezi 200 a 4 750 Kčs.⁴

Velmi zajímavé je porovnání výše placené daně podle profese. Pouze pět plátců mimořádné daně nebylo zemědělci. Patřili mezi ně dva hospodští, kovář, dva zaměstnanci ČSD a jeden dělník. Hospodští a kovář vlastnili také polnosti. Největší částku na dani zaplatil hospodský, který měl současně přes pět hektarů zemědělské půdy. Státní kasu podpořil částkou 25 250 Kčs. Kovář s 1,5 ha polí zaplatil na mimořádné dani 14 450 Kčs. Jeden ze zaměstnanců drah zaplatil 4 150 a druhý 450 Kčs, stejně jako jediný dělník, který musel zaplatit tuto mimořádnou daň.

Daň se odečítala z vázaných vkladů. Teprve když vázané vklady nepokryly vyměřenou daň, byly vybírány v hotovosti. Pro plátce to bylo přijatelnější, než kdyby museli z po měnové reformě zbylých peněz splatit vyměřenou daň. Celkový výnos daně v Bernardově dosáhl částky 483 900 Kčs. Z této částky nezemědělci zaplatili 53 650 Kčs, tj. 11%. Podíl jednotlivých velikostních skupin zemědělců na vybrané dani se nedá vyčíslit, protože část z nich uvedla jenom svoji profesi – zemědělec,

3 Jednalo se o zaměstnance ČSD, kováře, soustružníka, hajného, litografa, cestáře, povozníka, kočího, truhláře, elektromontéra a služku. Poplatníkem byl i správce pastevního družstva v pohraničí a „soukromník“.

4 Výši daně nemůžeme pro nedostatek pramenů srovnat s příjmy jednotlivých velikostních i profesních skupin obyvatel Bernardova. Je však možné srovnání s údaji o výši důchodů zemědělců (pracovního plus kapitálového), zjištěné dotazníkovým šetřením Zemědělského ústavu účetnicko-správoevdného pro léta 1926–1930. Průměrný důchod v Kčs na hektar zemědělské půdy tehdy v řepařské oblasti činil 2292 Kčs. „Průměrný“ bernardovský zemědělec zaplatil daň z přírůstku majetku ve výši 5979 Kčs, což odpovídalo ročnímu důchodu z 2,61 ha zemědělské půdy.

ale nikoliv výměru. Z uvedeného je zřejmé, že se zemědělci sice na vybrané mimořádné dani podílili z 89%, ale že během války nezbohatli zdaleka všichni. Naproti tomu jediní dva hospodští, jediný kovář a jediní dva zaměstnanci ČSD žijící v Bernardově se stali plátci mimořádné daně.

Bohužel pro nedostatek pramenů není možné porovnat, zda je tato částka vzhledem k běžné daňové výnosnosti obce Bernardov vysoká či nízká. Můžeme ale tuto částku porovnat s poválečnými rozpočty obce. Veškeré příjmy obce dosahovaly v roce 1946 výše 79 265 Kčs, o rok později již 102 838 Kčs a v zlomovém roce 1948 57 249 Kčs. Výnos daně z přírůstku majetku během válečných let tak představoval v letech 1946, 1947 a 1948 610%, 471% a 1195% výdajů obce Bernardov. Vybraná částka byla z pohledu státního rozpočtu zanedbatelná a ve větších a bohatších vesnicích byla nepochybně mnohem vyšší. Ze zorného úhlu malé obce typu Bernardova by z vybrané částky byla schopna žít dva a půl roku až šest let.⁵

Daňová přiznání ukazují velmi nízkou finanční gramotnost poplatníků. Z celého množství dochovaných daňových přiznání pouze přiznání jednoho hospodského a největšího z rolníků jsou skoro bez chyb a dodatečných oprav úředníků berního úřadu.⁶ Téměř vždy se poplatníky spočítaná částka daně a částka spočítaná úředníkem berního úřadu lišily. Vždy ve prospěch poplatníka. Výjimečně je dochováno i opravné přiznání k dani, z něhož je patrné, že došlo ke komunikaci mezi poplatníkem a berním úřadem. Pak je toto přiznání již bez typických, červeným inkoustem psaných oprav. Poplatníci nevěnovali přiznání dostatečnou pozornost a často nechávali některé údaje, které bezprostředně neovlivňovaly výši daně, nevyplněny. Berní úřad netrval na jejich doplnění.

Klíčovým problémem daňových přiznání je jejich věrohodnost. Veškeré finanční údaje musely být řádně doloženy přílohami, jako byly výpisy z účtů u peněžních ústavů, výkazy výměr a příslušnými smlouvami o nákupu půdy, doklady o změnách rodinného stavu apod. Paralelně s fyzickými osobami podávaly přiznání i právnické osoby. Vše, co mělo smluvní podklad, který proběhl účetnictvím nebo bylo zaknihováno či zapsáno do veřejných knih, bylo berním úřadem kontrolováno a nemohlo ujít jejich pozornosti. Zde k daňovým únikům nedocházelo. Co mohlo zůstat stranou pozornosti berního úřadu, jsou neoficiální příjmy pocházející z nikde nepodchycených obchodních transakcí. Nepochybně existovaly, ale jejich rozsah lze těžko odhadnout.⁷

5 Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Kutná Hora, fond: Místní národní výbor Bernardov, inv. č. 2, kniha zápisů finanční komise obce: Vydání obecního rozpočtu činila v roce 1946 112 258 Kčs, v roce 1947 123 233 Kčs a v roce 1948, kdy probíhala elektrifikace obce, 267 199 Kčs. Hospodaření obce každoročně končilo schodkem (1946: 32 993 Kčs, 1947 20 395 Kčs, 1948 209 950 Kčs). Schodek byl vždy na základě žádosti uhrazen ze státního rozpočtu.

6 U jednoho z největších zemědělců je nápadný rozdíl mezi prvotním a opravným daňovým přiznáním, kde byly dodatečně vyplněny některé odpočitatelné položky. Zde pravděpodobně došlo ke konzultaci s „daňovým poradcem“, případně přímo s berním úředníkem.

7 Čím blíže ke konci války, tím větší byl na oficiálním trhu nedostatek potravin a tím více rostly jejich ceny na černém trhu. Václav Průcha uvádí srovnání cen na oficiálním a černém trhu, které se v závislosti na druhu potravinářského zboží pohybovaly na deseti až čtyřicetinasobku úředních cen, ale např. u sádla dosahovaly v závěru války až sedmdesátinasobku úřední ceny. Průcha rovněž konstatuje, že na černém trhu se podíleli v menší míře i rolníci a drobní řemeslníci. PRŮCHA, Václav, Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 1., 1918–1945, Praha 2004, s. 505–506.

V následující části příspěvku se pokusíme objasnit, jak zemědělci i ostatní obyvatelé Bernardova využili získané mimořádné příjmy vzniklé v období nacistické okupace. Daňová příznání umožňují velmi dobře sledovat, do kterých oblastí směřovali poplatníci získané prostředky. Příznání samostatně evidovala přírůstky zemědělského majetku – půdy, hospodářských budov, strojů a dobytka.⁸ Dále byl sledován pozemkový a domovní majetek zahrnující stavební pozemky a budovy, které nesloužily výdělečné činnosti, tedy především budovy obytné. Zkoumán samostatně byl i výdělečný majetek představovaný především živnostmi. Posledním druhem majetku, který byl sledován odděleně, byl majetek jinaký. Jednalo se o platidla, vklady, cenné papíry, různé pohledávky, pojistné, drahé kameny a výrobky z nich.

Na vesnici patřil k nejdůležitějším majetkům zemědělský a lesní. Tento druh majetku vykázalo celkem 57 poplatníků. Vedle zemědělců to byl i kovář, oba dva zaměstnanci ČSD, dva dělníci a tři obyvatelé Bernardova bez uvedené profese.

Velmi rozdílný zemědělský majetek vlastnily jednotlivé velikostní skupiny zemědělců. Průměrná výše zemědělského majetku u zemědělských závodů do půl ha zemědělské půdy dosahovala 35 296 Kčs. Tento údaj je však poněkud zavádějící, neboť mezi čtyřmi poplatníky této kategorie jeden vykázal zemědělský majetek ve výši 112 844 Kčs, což je více, než činí průměr u rolníků nad 10 ha. Průměrný přírůstek zemědělského majetku v této velikostní skupině zemědělců dosáhl 12 474 Kčs, tj. jednalo se o úbytek. Bylo to zásluhou jednoho poplatníka, který vykázal úbytek 74 730 Kčs. To znamená, že před válkou měl zemědělský majetek ve výši 81 730 Kčs. Pokud ho nezapočteme do průměru, přírůstek této skupiny činil 7 959 Kčs. Uvedené výsledky naznačují, jak moc je ošidné usuzovat na reálnou hospodářskou pozici rolníků pouze na základě výměry obhospodařované půdy.⁹

Jedenáct poplatníků mimořádné daně z kategorie rolníků 0,5–2 ha vykázalo zemědělský majetek v průměrné výši 23 977 Kčs. V této kategorii byl jediný zemědělec, který vykázal úbytek zemědělského majetku, a dalších šest nevykázalo změnu výše tohoto majetku. Průměrný přírůstek tak i s těmito zemědělci činil 7 889 Kčs. Nejpočetnější zemědělci se 2–5 ha, kterých bylo 21, vlastnili zemědělský majetek v průměrné výši 46 060 Kčs. I v této kategorii dva zemědělci vykázali úbytek zemědělského majetku a dalších šest nevykázalo ani přírůstek, ani úbytek. Průměrný přírůstek tak i s těmito zemědělci dosáhl výše 10 925 Kčs. Zemědělci s 5–10 ha zemědělské půdy vykázali průměrnou výši zemědělského majetku 80 852 Kčs. V této kategorii již nebyl žádný rolník, který by vykázal úbytek, ale čtyři z deseti nevykázaly přírůstek ani úbytek. Průměrný přírůstek i s nimi tak činil 2 880 Kčs. Konečně v největší velikostní kategorii zemědělců s více než 10 ha činil průměrný vykázaný zemědělský majetek 79 598 Kčs. Jeden ze tří těchto zemědělců spočítal úbytek majetku během válečných let na 273 400 Kčs. Pokud ho započítáme

8 K zemědělskému majetku patřily i menší podniky potravinářského průmyslu, pokud zpracovávaly převážně vlastní zemědělské suroviny, dále kamenolomy, cihelny a hliníky, pokud byla jejich produkce spotřebována vlastním zemědělským závodem. Zákon č. 134 Sb./1946, s. 972.

9 Reálnou hospodářskou pozici rolníka neurčovala pouze výměra zemědělské půdy, ale i počet hospodářského zvířectva, zejména dojníc a koní, dále počet a druh mechanizačních prostředků, zvláště zdrojů energie. Velký vliv měl i stav a vybavenost hospodářských staveb, provedených meliorací a také specializace výroby.

do této skupiny, pak u ní nastal průměrný úbytek ve výši 85 773 Kčs, což je zkreslující. Pokud ho vynecháme, pak zbývající dva vykázali přírůstek v průměrné výši 8040 Kčs.¹⁰

U nezemědělských kategorií vypadala výše zemědělského majetku a přírůstku na tomto majetku následovně: u dvou dělníků obnášel majetek výši 6886 Kčs. Jeden zaznamenal úbytek 44 844 Kčs a u druhého se stav tohoto druhu majetku během války nezměnil. Průměrný zemědělský majetek dvou zaměstnanců činil 14 343 Kčs a žádný z nich nevykázal přírůstek ani úbytek zemědělského majetku. Další tři nezemědělci uvedli v daňovém příznání zemědělský majetek ve výši 82 677 Kčs. Jeden z nich zaznamenal úbytek a zbylí dva změnu výše tohoto druhu majetku nevykázali. Pokud spočítáme průměr, pak průměrná ztráta této skupiny poplatníků činila 4186 Kčs. Kovář vykázal zemědělský majetek ve výši 50 400 Kčs a tato výše se během války nezměnila.

Pozemkový a domovní majetek měl z hlediska mimořádné daně z majetku a válečných přírůstků na majetku občanů Bernardova okrajový význam.¹¹ Pouze osm poplatníků vykázalo tento druh majetku. Ze zemědělců to byli pouze čtyři, jeden z kategorie se 2–5 hektary zemědělské půdy, jenž vykázal majetek ve výši 22 000 Kčs, který přes válku nevzrostl. Druhý s více než 5 ha půdy uvedl pozemkový a domovní majetek ve výši 4000 Kčs a opět nevykázal žádný přírůstek. Další dva zemědělci neuvedli výměru půdy, jeden z nich vlastnil domovní a pozemkový majetek v hodnotě 8000 Kčs a přírůstek uvedl 9600 Kčs. Druhý uvedl hodnotu svého pozemkového a domovního majetku 10 000 Kčs a přírůstek nevykázal. Jeden ze zaměstnanců ČSD vykázal majetek v hodnotě 19 200 Kčs a neuvedl žádný jeho přírůstek během válečných let. Jedna výměnkářka přiznala domovní a pozemkový majetek ve výši 10 000 Kčs, který se během války nezvýšil. Zajímavý je domovní a pozemkový majetek dvou dělníků. První si za války pořídil domek s malým (nezemědělským) pozemkem za 33 000 Kčs, ale zřejmě o něj přišel, neboť nevykázal žádný pozemkový a domovní majetek v okamžiku šetření. Druhý vykázal poválečný domovní a pozemkový majetek ve výši 20 000 Kčs, který se během války nezměnil.¹²

Výdělečný majetek, tj. zpravidla živnostenské provozovny, vykázali pouze tři poplatníci, a to obchodník, který přiznal válečný přírůstek 104 503 Kčs a hodnotu tohoto majetku po válce ve výši 82 522 Kčs. Kovář uvedl, že jeho výdělečný majetek během válečných let vzrostl o 116 619 Kčs a kupodivu tuto kolonku vyplnila i jedna výměnkářka, která uvedla přírůstek 43 528 Kčs. Po válce však již žádnou hodnotu výdělečného majetku neuvedla. Svoji živnost prodala nebo postoupila.

10 Hodnocení úrovně jednotlivých finančních ukazatelů výrazně zkresluje málo početný vzorek zemědělců příslušné velikostní skupiny. Úkolem budoucího výzkumu je tento vzorek rozšířit o další sondy na vesnicích jiných okresů. Skutečnost, že řada zemědělců nevykazuje přírůstek ani úbytek zemědělského majetku, nesvědčí ani tak o jejich hospodářských výsledcích, jako spíše o skutečnosti, že získat nový zemědělský majetek bylo v podmínkách války mimořádně obtížné.

11 Domovní a pozemkový majetek byl tvořen finančním vyjádřením hodnoty obytných budov a nezemědělské půdy.

12 Vykázaný nárůst majetku i u drobných nezemědělských vrstev dokládá, že i ony byly zapojeny do černého obchodu s potravinami. Jelikož nemohly zvětšit svůj zemědělský majetek, který by jim generoval dodatečný zisk, ukládaly své příjmy do jiných druhů majetku, především nemovitosti.

Hned po zemědělském majetku měl na vesnici největší význam majetek jinaký. Jednalo se především o peníze, ať již v hotovosti nebo uložené v peněžních ústavech, cenné papíry a drahé kovy a kameny a šperky. Vykázali ho všichni poplatníci bez rozdílu profese i velikosti jiných druhů majetku. Zemědělci jako celek vykazali jinaký majetek ve výši 15 764 Kčs, zatímco ostatní obyvatelé Bernardova ve výši 8 051 Kčs. V průměru připadalo na bernardovského daňového poplatníka 11 913 Kčs jinakého majetku. Velikost jinakého majetku v jednotlivých velikostních skupinách zemědělců kolísala. Největší jinaký majetek vykazala skupina nejmenších zemědělských závodů, a to ve výši 32 559 Kčs. Zemědělci s více než 10 ha zemědělské půdy vykazali 24 970 Kčs jinakého majetku. Nejméně tohoto druhu majetku vlastnili zemědělci se 2–5 ha, kteří vykazali v průměru 3 733 Kčs jinakého majetku. Pro srovnání: obchodníci vykazali jinaký majetek ve výši 4 114 Kčs, řemeslníci pouhých 29 Kčs, dělníci 6 336 Kčs a výměnkáři vlastnili jinaký majetek ve výši 26 392 Kčs. Toto zdánlivě vysoké číslo však skrývá skutečnost, že jinými druhy majetku výměnkáři příliš nedisponovali.

Na jinaký majetek se můžeme podívat i z pohledu jeho přírůstku či úbytku během válečných let. Zde dostaneme poněkud odlišný obrázek. Nejvyššího přírůstku jinakého majetku dosáhli obchodníci se 75 595 Kčs. Naopak nejnižší přírůstek zaznamenali řemeslníci, pouhých 7 563 Kčs. Dokonce i dělníkům vzrostl jinaký majetek o 11 550 Kčs a výměnkářům o 15 125 Kčs. Mezi zemědělci vzrostl jinaký majetek nejvíce rolníkům s více než 10 hektary zemědělské půdy. Přírůstek v této skupině činil 233 895 Kčs. Nejhuře na tom byli rolníci se 2–5 ha, kteří vykazali přírůstek ve výši 25 514 Kčs. Obě velikostní kategorie ještě menších zemědělců dokázaly jinaký majetek během válečných let rozhojnit o více než 32 000 Kčs.

Zemědělský, domovní a pozemkový, výdělečný a jinaký majetek tvořily dohromady celkový majetek. Průměrný celkový majetek bernardovského daňového poplatníka činil 110 552 Kčs. Nejvyšší celkový majetek vlastnili obchodníci s 163 290 Kčs, následováni zemědělci, kteří v průměru vlastnili celkový majetek ve výši 142 753 Kčs. Za nimi se umístili řemeslníci s průměrným celkovým majetkem 123 702 Kčs. Na opačném konci spektra stáli dělníci s 20 816 Kčs a výměnkáři s 51 089 Kčs celkového majetku na jednoho poplatníka. Mezi zemědělci byly ve výši celkového majetku značné rozdíly. Ani zde celkový majetek lineárně nestoupá. Největší celkový majetek měli rolníci s více než 10 ha, a to ve výši 374 933 Kčs. Naopak nejmenší zemědělské závody pod 0,5 ha vykazaly celkový majetek ve výši 99 723 Kčs. Zde se odráží skutečnost, že kombinace námezdního poměru s malým zemědělským závodem, který zřejmě byl schopen vedle samozásobení produkovat i nějaké přebytky pro trh, byla úspěšnější než „čisté“ zemědělské závody.

Od celkového majetku se odečítaly jednak odpočty a dále dluhy a břemena. Odpočty závisely především na počtu vyživovaných rodinných příslušníků jednotlivých poplatníků a na pojištění osob. To bylo v zemědělství rozšířeno jen minimálně. Dále sem patřily pravidelné příspěvky a dary, opět na venkově nepříliš časté. Tyto odpočitatelné položky byly závislé na rodinné situaci a jen minimálně na vlivu války na ekonomiku. Jednalo se o poměrně vysoké částky, které se u zemědělců podle velikostních skupin pohybovaly od 51 400 do 68 333 Kčs. Odpočty měly

vzhledem k výměře jednotlivých skupin zemědělců víceméně vzrůstající tendenci. Nebyly způsobené větším počtem dětí, ale pojištěním, případně dobrovolnými příspěvky. Průměrný odpočet nezemědělských obyvatel Bernardova dosahoval výše 34 040 Kčs a skrýval v sobě značné rozdíly. Nejvyšší odpočty uplatňovali obchodníci se 70 000 Kčs a nejmenší dělníci se 14 444 Kčs na jednoho poplatníka.

Podstatně významnější položku tvořily dluhy a břemena. Ty již bezprostředně souvisely s hospodářskou situací jednotlivých poplatníků, která byla ovlivněna válkou. Průměrné zadlužení všech bernardovských poplatníků činilo 19 604 Kčs. Právě v dluzích a břemenech existují nejvýraznější rozdíly mezi zemědělci a nezemědělci. Zatímco nezemědělci byli zadluženi do výše 6 209 Kčs, zemědělci dlužili v průměru 32 998 Kčs, tj. více než pětinasobek. Obchodníci jako jediní nevykazovali žádné dluhy. Řemeslníci se zadlužili do výše 1 200 Kčs a dělníci do výše 4 983 Kčs. Ze zemědělců byli nejméně zadluženi rolníci hospodařící s 2–5 ha. Jejich dluh dosahoval průměrné výše 8 780 Kčs. Naopak nejvyšší dluh měli rolníci největší, s více než 10 ha zemědělské půdy. Zde činil průměrný dluh 73 133 Kčs. Hned za nimi stáli nejmenší zemědělci do půl ha s dluhem 58 424 Kčs, následováni rolníky s 0,5–2 ha s dluhem v průměrné výši 24 597 Kčs. Podle Průchy se podařilo části zemědělců během válečných let oddlužit. Pro bernardovské zemědělce to zřejmě neplatilo, míra jejich zadlužení vyjádřená v procentech zemědělského majetku převyšovala, s výjimkou závodů se 2–5 ha, meziválečný průměr ve srovnatelných skupinách řepařské výrobní oblasti z let 1926–1930. Mladší údaje nejsou k dispozici. Je však možné vzhledem ke skutečnosti, že zadlužení rostlo až do roku 1935 a poté stagnovalo, že došlo ke sblížení míry celostátního a bernardovského zadlužení. S vysokou mírou pravděpodobnosti se ale podařilo oddlužit bernardovským obchodníkům a řemeslníkům. První z nich neměli žádné dluhy, druzí ve výši 1 % jejich celkového majetku.¹³

Daň z přírůstku majetku dosahovala v Bernardově průměrné výše 12 117 Kčs. Existovaly však velmi výrazné rozdíly mezi jednotlivými poplatníky. Nezemědělci zaplatili v průměru 3 221 Kčs, zemědělci průměrně 21 013 Kčs. Jedinou skupinou obyvatel Bernardova, která neplatila žádnou daň, byli dělníci. Výměnkáři zaplatili pouze 32 Kčs. Na opačném konci spektra byli rolníci s více než 10 ha zemědělské půdy, kteří zaplatili daň ve výši 111 800 Kčs. Výše daně vcelku pravidelně stoupá s výměrou obhospodařované půdy. Vysokou daň platili i obchodníci, kde výše zaplacené daně dosáhla 12 783 Kčs. V celém Bernardově se vybralo na dani 542 093 Kčs.

13 Velikost dluhu v % ze zemědělského majetku

	0–0,5 ha	0,5–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha
Bernardov	185,5	102,6	17,4	17,2	92
Čechy, řepař. oblast	0–0,5 ha 22,6		2–5 ha 19,5		5–20 ha 14,8

V 30. letech dosahovaly dluhy v průměru českých zemí výše 2 400 Kč/ha zemědělské půdy. Celkové zadlužení v předvečer druhé světové války je v českých zemích odhadováno na 27 miliard Kč. Minimálně třetina zemědělských závodů hrozila exekuce.

Podle LACINA, Vlastislav: Zadlužení kapitalistického zemědělství v českých zemích letech 1918–1938, Praha 1978, s. 136, 144–145.

Z toho 57 949 Kčs zaplatili nezemědělci, především obchodníci, kteří uhradili 38 349 Kčs. Zbývajících 484 144 zaplatili zemědělci. Co do celkového objemu stoupá objem vybrané daně lineárně od nejmenších zemědělců k největším. Zatímco u zemědělských závodů do 0,5 ha se vybrala daň ve výši 1150 Kčs, u rolníků s více než 10 ha to bylo již 335 500 Kčs.

Obyvatelé Bernardova vlastnili po válce celkový majetek ve výši 8 422 456 Kčs. Z toho 84 % se nacházelo ve vlastnictví zemědělců. Vzhledem k nerovnoměrnému rozdělení počtu zemědělců v jednotlivých velikostních skupinách držela největší majetky skupina rolníků se 2–5 ha, následována zemědělci s 5–10 ha. Celkový přírůstek majetku během válečných let dosáhl výše 303 058 Kčs, což představovalo oproti předválečné výši celkového majetku nárůst o 3,7 %. Zemědělský majetek dosahoval v Bernardově souhrnné výše 3 858 970 Kčs, z toho 69 % ho bylo v držení zemědělců. Naproti tomu jinaký majetek, tedy především peníze, dosahoval celkové výše 1 034 660 Kčs. 61 % z něj bylo v držení zemědělců. Právě u tohoto druhu majetku byly nejlépe patrné zvyky obyvatel vesnice týkající se hospodaření s penězi. Především u obchodníků, méně již u řemeslníků a ze zemědělců pouze u větších velikostních kategorií zemědělských závodů je zřejmá snaha minimalizovat zisk rozdělením úspor do několika peněžních ústavů. Často se jedná o různé typy těchto ústavů. Jednalo se zejména o kampeličky v blízkém okolí a o družstevní záložnu v Kutné Hoře, případně Kolíně. Peníze v hotovosti jsou vykazovány jen v malých částkách do výše 5000 Kčs. Právě zde musíme předpokládat největší daňové úniky.¹⁴ Naznačují to dluhy u soukromých osob, které někteří obyvatelé Bernardova zahrnuli do odpočitatelných položek. Je zajímavé, že mezi nimi figurují nejenom obchodníci, u nichž se prodej na dluh předpokládá, ale i drobní zemědělci.

Vysvětlení tohoto jevu musíme hledat v možnostech zemědělců, kam vložit peníze. Investiční příležitosti byly totiž výrazně omezené. Součástí daňových příznání je i výkaz změn zemědělského, případně i dalšího majetku v naturální podobě. Z něj je zřejmé, že pouze minimum zemědělců během války stavělo. Jednalo se spíše o drobné přístavby, resp. přestavby. Nejčastějším vylepšením zemědělského majetku byla instalace napáječek do chlévů. V některých usedlostech byla vyměněna střešní krytina. Investiční aktivita utichá směrem ke konci války. Základním důvodem byl nedostatek stavebního materiálu. Využívalo se sice místních surovin a materiálu z bouráček, ale železo, cement, cihly a tašky bylo nutno kupovat a to bylo velmi problematické. I zde platilo, že výstavba pro potřeby armády měla absolutní přednost. S tím poněkud kontrastuje nacistická podpora výstavby domků a bytů pro zemědělské dělnictvo, která měla stabilizovat pracovní síly v zemědělství.¹⁵ Stavby

14 Z válečné doby pochází v řadě případů i peníze, které jejich vlastníci nevyměnili při měnové reformě v roce 1953, protože se báli, že by nedokázali zdůvodnit jejich původ. Na Kutnohorskou byl např. zachycen případ nájemců mlýna Rabštejnka u Staré Lhoty (dnes zatopeno přehradou Vrchlice) rodiny Seckých. Ti nevyměnili v roce 1953 několik set tisíc korun ani v nevýhodném poměru 1 : 50 a s odstupem několika let matka nájemce rozdávala jako zajímavost tisícikoruny svým vnoučatům. I přestože na válce „vydělali“, patřili pro svoje vstřícné chování vůči nemajetným lidem během války i po ní k oblíbeným rodinám.

15 Ve státním rozpočtu bylo vyčleněno na výstavbu domků pro deputátníky a čeledi postupně až 100 milionů ročně. Ještě v roce 1943 bylo možné udělit podporu, která dosahovala 40–60 % stavebního nákladu na výstavbu „stabilizačních“ bytů a domků. S výstavbou se počítalo až do roku 1945. ŠTOLLEOVÁ, Barbora, Pod kuratelou německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava, Praha 2014, s. 158–159.

tudíž během druhé světové války spíše chátraly, resp. byla prováděna pouze nezbytná, materiálově nenáročná údržba. Obdobně tomu bylo se zemědělskou mechanizací. Strojů byl nedostatek a jen několik zemědělců si pořídilo zemědělské náradí, jako byl potažní pluh, v jednom případě i stabilní motor.¹⁶ Další možností zvelebování zemědělského majetku byl nákup zemědělské půdy. Ten byl zcela výjimečný a jednalo se o zaokrouhlování pozemků v řádu desetin hektaru. Nákup chovného dobytka je zaznamenán v jediném případě. Vzácně byly provedeny na malé výměře i meliorace. Hnojení strojenými hnojivy se do vykazovaných výdajů nepromítalo, ale pokles poválečných výnosů ukazuje, že půda nebyla dostatečně hnojena.¹⁷ Pro zemědělce bylo velmi problematické zvelebovat zemědělský majetek. To je i důvod, proč u nich rostl jinaký majetek. Jelikož měl peněžní povahu, a postihla ho tudíž poválečná měnová reforma z roku 1945, měly všechny sociální i profesní kategorie obyvatel venkova ve značné míře vázané vklady. V celé obci dosáhla výše vázaných vkladů objemu 4 380 764 Kčs, což představovalo více než osminásobek celkového objemu daně z přírůstků majetku vybrané v Bernardově.

* * *

Závěrem můžeme konstatovat, že obyvatelé Bernardova bez rozdílu profese během války co do výše v penězích vyjádřeného majetku zbohatli. Důvod je prostý. Na rozdíl od obyvatel měst si potraviny pro svoji obživu v případě zemědělců zcela, či u nezemědělců alespoň zčásti, zajišťovali sami. Ušetřené peníze za nákup potravin a peníze utržené za potravinové přebytky tvořily základ tohoto válečného „zbohatnutí“. Dalším, systémovým důvodem válečného zbohatnutí venkova byla nacistická zemědělská politika, která byla ve srovnání s jinými Němci okupovanými územími vůči českému zemědělství šetrná. Němci totiž předpokládali, že časem přejdou venkovské usedlosti do německých rukou, a nechtěli jim předávat vydrancovaná hospodářství.¹⁸ Vzhledem k nedostatku surovin však zemědělci nemohli svůj majetek dostatečně zvelebovat, mnohdy ani udržovat. To se ukázalo zcela zřetelně po válce, kdy výrazně klesly výnosy hospodářských plodin, snížila se užitkovost hospodářských zvířat a začala se projevovat zanedbaná údržba budov, meliorací i strojů. Zákon o mimořádné dani z válečného přírůstku na majetku však tyto zadržované investice a odložené opravy nerespektoval. Pro něj byl rozhodující vykázaný nárůst majetku.

Aniž bychom zpochybňovali existenci „keřasů“, tj. válečných zbohatlíků, kteří na válce opravdu vydělali a nebyli ochotni za války pomáhat potřebným, celkově daňová příznání obyvatel Bernardova dokládají, že se sice měli oproti obyvatelům

16 Problematické bylo zejména pořízení samohybných strojů, zejména traktorů, neboť všechny motorové stroje s výkonem větším než 20 koňských sil byly vyloučeny ze zásobování pohonnými hmotami a byly předělávány na dřevoplyn.

17 Hnojení jako prostředek intenzifikace rostlinné výroby bylo státem podporováno snížením cen umělých hnojiv. Záhy se však začal projevovat jejich nedostatek, a výnosy tak klesaly. ŠTOLLEOVÁ, B., Pod kuratelou, c. d., s. 208–209. Hektarové výnosy jednotlivých plodin klesly mezi lety 1938 a 1945 následovně: pšenice z 2,25 na 1,40 q/ha, žito z 2,00 na 1,21 q/ha, u brambor z 14,51 na 10,61 q/ha a u cukrovky, klíčové plodiny pro bernardovské zemědělce, z 28,52 na 22,31 q/ha. Historická ročenka českého zemědělství 1918–2010, Praha 2011, s. 32, 36.

18 ŠTOLLEOVÁ, B., Pod kuratelou, c. d., s. 297–298.

z měst o něco lépe, netrpěli hladu, ale byli mimořádnou daní z přírůstku na majetku postiženi. Daň jim totiž odebrala možnost urychleně realizovat zadržené investice a dohnat zanedbanou údržbu. Nic na tom nemění ani skutečnost, že peníze během války disponovaly i chudší vrstvy, které dokonce výjimečně mohly peníze půjčovat ještě chudším lidem. Zda šlo o lichváře, nebo jen sociálně citící lidi, neumožňuje daný typ pramene posoudit. Přesto můžeme konstatovat, že daňová přiznání, ač nepostihují majetek poplatníků daně v úplnosti, jsou hodnotným pramenem k poznání hospodářské situace venkovských vrstev.

PAVEL NOVÁK

II.4 CESTOVÁNÍ MEZI MĚSTEM A VENKOVEM ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY. TURISTIKA, REKREACE ČI APROVIZACE?¹

Cestovní ruch, tedy cestování pro zábavu, poučení, poznání, odpočinek či posílení vlastního zdraví, se v meziválečném období stal nedílnou součástí života většiny vrstev československé společnosti. V závislosti na společenském postavení a disponibilním kapitálu byly voleny destinace letních či zimních dovolených. Pro příslušníky vyšších a často i středních vrstev mělo největší atraktivitu moře. Střední společenské vrstvy a též vrstvy nižší se musely spokojit s dovolenou na domácí půdě. Domácí cestovní ruch nabýval na významu v souvislosti s hospodářskými a politickými problémy, do kterých se Evropa ve 30. letech dostávala. Dopady hospodářské krize se ještě podařilo eliminovat obchodními dohodami a clearingovým zúčtováním zahraničních cest, ale politické obtíže konce 30. let již představovaly významnou překážku mezinárodního cestovního ruchu.² V roce 1938 a 1939 výrazně poklesly počty Čechoslováků (Čechů a Slováků) vyjíždějících do zahraničí,³ stejně jako počty zahraničních turistů směřujících do Československa/protektorátu. Výjezdový cestovní ruch se vzhledem k zaváděným administrativním bariérám stával širším vrstvám nedostupný.

Cílem příspěvku je sledovat, jak se německá okupace českých zemí a vypuknutí druhé světové války odrazilo v možnostech Čechů cestovat, s jakými problémy se cestovní ruch obyvatel protektorátu potýkal a jaké formy cestovního ruchu se ve zkoumaném období stávaly nosnými, dostupnými a případně preferovanými. Autoři chtějí sledovat, jakou úlohu sehrával český venkov a jak se vyvíjela jeho návštěvnost.

Nejprve jsme si položili otázku, zda se v době druhé světové války dá hovořit o existenci a případně i rozvoji cestovního ruchu. Odpověď na tuto otázku je jednoznačně kladná, ačkoli z pohledu rozvoje či stagnace tohoto odvětví služeb netvoří sledované období jednotnou etapu. Znesnadněním a znemožněním volnočasových cest do zahraničí se pro protektorátní občany otevírala jen možnost domácího cestovního ruchu, tedy cestování po území protektorátu. Kdo by však očekával, že s ohledem na okupaci a blížící se válečný konflikt byl cestovní ruch cíleně omezován, tak by alespoň v prvních letech války byl překvapen. Neopakovala se tak situace z doby první světové války, kdy bylo zřetelné ihned od jejího počátku turistické cesty jako zbytečné zakázat. Tato proměna souvisela nejen s rozvojem cestovního ruchu, který v meziválečném období probíhal, ale též s proměnou životního

¹ Příspěvek vznikl v rámci realizace grantového projektu GAČR č. 16-07164S Pod dohledem Třetí říše. Cestovní ruch v letech 1939 až 1945.

² K cestovnímu ruchu v meziválečném období srov. ŠTEMBERK, Jan, Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu, Pelhřimov – Praha 2009.

³ Například v návštěvnosti slovinského Bledu se českoslovenští/čeští hosté propadli z druhého místa (v roce 1937 přijelo 1507 hostů z ČSR) na páté místo (roku 1939 přijelo z protektorátu 201 hostů). JANŠA-ZORN, Olga, Zgodovina blejskega turizma od začetka do leta 1941, Kronika. Časopis za krajevno zgodovino 1984, 32, 2/3, s. 195.

stylu, který bylo těžké rychle změnit, a jasný zákaz by vyvolával širší společenský odpor, který byl okupanty vnímán jako zbytečný. Cestovní ruch se mohl spolehnout i na podporu protektorátních orgánů. V oběžníku ministerstva školství a národní osvěty ze dne 4. dubna 1939 bylo jasně uvedeno, „že podpora turistického ruchu jest jedním z důležitých kulturních úkolů nejen z důvodů ideových, turistických a rekreačních, ale také národohospodářských a ukládá občanské výchově nové pracovní podmínky“.⁴ Hlavní důraz byl kladen na rekreační a národohospodářskou dimenzi turistiky. Pro plnění nových pracovních úkolů měl být člověk připraven a rekreace a regenerace sil byla důležitým předpokladem. Možnosti volnočasového cestování tak byly omezeny na turistiku (pohyb v přírodě) v podobě individuálních či organizovaných výletů a zájezdů turistickými spolky, letní byty či návštěvu příbuzných (pobyt na venkově), tramping (pobyt v přírodě), návštěvu měst s jejich kulturními podniky, která byla určena primárně pro lidi z venkova, a pak formy masové organizované dovolené (např. tábory mládeže a pobyty v rámci zotavovací akce Odkaz Reinharda Heydricha nebo Radosti ze života).

Náš zájem bude směřovat do oblasti českého a moravského venkova, který měl poskytnout rekreaci a regeneraci pracovních sil. Je poněkud humorné, že turistické spolky na omezení zahraničních cest pohlížely spíše s povděkem a akcentovaly vlastenectví spojené s pro národ složitou dobou. „A tak, jako dosud, bude turistika i nyní požeňáním českých krajů, neboť nejen z nutnosti dané nynějšími poměry zůstaneme letos všichni doma, ale hlavně a především z přesvědčení, že na svůj národ a na svoji zemi musíme pamatovat vždy a přede vším ostatním.“⁵ Na druhou stranu se území protektorátu stalo skutečnou doménou českých turistů, zahraniční návštěvnost s ohledem na stupňující se napětí citelně poklesla a ani příjezd turistů z Německa nedosáhl očekávaných čísel.

Český venkov a venkovská městečka a města však mohla poskytnout ještě více než jen odpočinek a pobyt v přírodě. Venkov nabízel přírodní atraktivitu, kulturní a technické pamětihodnosti, stejně jako památná místa (místa „české historické“ paměti), kterými kráčela historie (samozřejmě „veliké“ události národních dějin), návštěvu náboženských míst (poutě) a památek. Vedle těchto vlastenecky motivovaných cest se však nabízely i přízemnější důvody k cestám na venkov, které byly spojeny se snahou přilepšit si ke skromným a stále se tenčícím přidělům potravin. Český venkov se svou převažující zemědělskou podobou samozřejmě nabízel snazší získání potravin, dobově označované jako „aprovizace“. Aprovizace spojená s cestami za příbuznými, případně po vesnických gruntech se stávala jedním z nových motivů cest protektorátních občanů na český venkov. Po celkem krátké meziválečné době tak bylo navázáno na zkušenosti z první světové války, kdy se v souvislosti s aprovizací rozšířil směnný obchod. Ve výčtu nesmí chybět ani omezené možnosti pobytu mimo (městské) bydliště, dále objevování dosud neobjevených či nedostatečně známých a navštěvovaných lokalit, čistší životní prostředí a větší klid než ve městě a v neposlední řadě také úkryt před represivními orgány. Samozřejmě, že se v příspěvku budeme zabývat jen vybranými aspekty.

4 Oběžník ministerstva školství a národní osvěty č. 38.481/39 ze 4. 4. 1939, Časopis turistů, 1939, 51, 4, s. 67.

5 Z turistické domácnosti, Časopis turistů, 1939, 51, 4, s. 68.

Mezi základní limity pro „protektorátní cestovní ruch“ patřila délka nárokové dovolené pro zaměstnance, která se v průběhu doby okupace snižovala, kapacita venkovských ubytovacích zařízení, možnosti lístkového systému i potenciál veřejné dopravy, jejíž výkony se v osobní dopravě s postupující dobou válečného konfliktu redukovaly.

LETNÍ BYTY

S problematikou letních bytů se setkáme jak v dobových pramenech, výpovědích pamětníků, tak i v odborné literatuře.⁶ Letní byty, praxe pro majetnější vrstvy už z dob monarchie, se možná ještě ve větší míře uplatnily i za okupace. Již v době první světové války byla hledána venkovská stavení, která představovala v době válečné až klasický únik před chvatem a riziky velkoměsta. Obvykle byla destinace vybrána z hlediska příbuzenských, rodinných vazeb, dostupnosti či čistě subjektivních osobních důvodů. Podle charakteru a funkce v zaměstnání pobývala rodina z města na vlastním či pronajatém letním bytě po celé období prázdnin, nebo otec rodiny zde trávil jen část dovolené. Kromě čistšího vzduchu a lepšího přístupu k potravinám nahrávaly i politické důvody – snaha být méně nápadný. Jednou z takových destinací byly rekreační oblasti nedaleko Prahy. Jako příklad můžeme zmínit Řež u Prahy.⁷

Příměstská obec ležící v malebném vltavském údolí na „dohled“ od Prahy lákala letní hosty již v meziválečném období. Mnoho vil se již od počátku okupace stávalo trvale obydlenými. Rozhodně na to měla vliv kromě čistšího vzduchu také lepší dostupnost potravin, byť ne vždy výhradně legální cestou, tedy prostřednictvím lístkového systému. „Během 2. světové války se řada ‚luftáků‘ přestěhovala do svých vil na stálo a žila v nich celoročně. Velkou roli v jejich rozhodnutí bezpochyby hrála lepší dostupnost k černému trhu potravin, který se v souvislosti se systémem potravinových lístků soustředil právě na venkov, kde bylo možno obstarat přece jen více potravin než ve městě. Řada lidí pak zůstala v obci na stálo i po válce.“⁸

Jako další příklad poslouží životní osudy národohospodáře Jiřího Hejdy. Jeho rodina užívala před válkou chatu ČKD na Křivoklátsku. Na počátku okupace při rozvázání pracovního poměru v ČKD tuto chatu odkoupil a věnoval jako dárek své manželce Louise. „Když jsem projednával svůj odchod z ČKD, požádal jsem, aby mně odstoupili chatu, kterou jsem pro ně koupil před třemi roky. Dnes, kdy odpadají vojenské obchody, nemá pro ně stejně žádnou cenu. Souhlasili. Tak jsem získal chatu, kterou jsme si s Louisou tak zamilovali, kam jsme jezdili od jara do podzimu na sobotu a neděli, někdy dokonce i jen na hodinu po obědě – ve čtyři už jsem podepisoval v ČKD – zkrátka bylo to takové místo oddechu, že mu není rovno široko daleko. Hluboké lesy, nekonečné možnosti vycházek do přírody opravdu panenské, kam nechodí ani výletníci, ani turisté, protože tu nejsou žádné pamětihodnosti. Když se rozhodlo, že opustím ČKD, litovala Louisa jen toho, že ztrácíme chatu.“

6 Např. ŠOUKAL, Jiří, Fenomén letních bytů v první polovině 20. století. Nепublikovaná bakalářská práce, Praha: FF UK, 2011; TÝŽ, Dovolena na letním bytě, in: ŠTEMBERK, J., a kol., Kapitoly z dějin cestovního ruchu, Pelhřimov – Praha 2012, s. 115–131.

7 ŠOUKAL, J., Řež jako rekreační oblast v 1. polovině 20. století, Naše vesnice, 2010, č. 1, s. 5–10.

8 Tamtéž, s. 9.

Byla ráda, že nebudu už v tom nepřátelském prostředí, které mě přece jen enervovalo, ale po chatě se jí bude stýskat. Neřekl jsem jí, že už ji mám. 20. července má narozeniny. Navrhl jsem jí, abychom se toho dne jeli podívat k naší bývalé chatě. Nechtěla, vymlouvala se, že jí bude smutno, protože se s ní těžce loučila. Přesto jsem ji vylákal, a když jsme dojeli až k chatě, dal jsem jí klíče: „To je můj dárek k tvým dnešním narozeninám.“⁹ Nakonec o tuto chatu Hejdovi přišli, neboť stála na pozemku státních lesů a bylo jí podle smlouvy v případě vyzvání odklidit. Tento požadavek vyřešil Hejda originálním způsobem – rozložením a odvezením chaty. „V továrně to tedy jde dobře, horší je, že nemůžeme ven z Prahy. O chatu, kterou Louisa tolik milovala, jsme přišli. Jezdili jsme tam, dokud jsem měl auto, téměř každý týden, trávili jsme tu soboty i neděle i pozdě na podzim. Ale v roce 1940 jsem najednou dostal německy psané vyrozumění, abych chatu odklidil. Stojí totiž na pozemku, který patří státním lesům, a ve smlouvě stojí výslovně, že může být kdykoli požadováno její odklizení.“¹⁰

Rodina bývalého prezidenta Státního úřadu statistického Františka Weyra užívala až do roku 1941 letní byt v Postupicích na Benešovsku.¹¹ Letní měsíce na letním bytě pravidelně trávil i známý prvorepublikový ministr železnic Josef Hůla. Poslední léto svého života (1942) pobýval s rodinou v penzionu Skalka v Mníšku pod Brdy. Volný čas trávil sbíráním borůvek a hub. S pobytem byl zjevně spokojen, protože si ho prodloužil až do konce září.¹²

Letní byty nebyly doménou jen Prahy a Brna, ale i dalších významných městských a průmyslových center, jako byla Plzeň. Např. do obce Zahradka u Nepomuka na Plzeňsku na letní byt jezdil s rodinou na celou dobu prázdnin od roku 1941 profesor plzeňské reálky Vojtěch Ježek (mlýn u Bártů č. 6), který byl udán pro ilegální činnost, zatčen, vězněn na Borech a nakonec popraven v Lipsku v dubnu 1945.¹³

V případě, že se tradiční letní byt rodiny ocitl po Mnichovu v okupovaném pohraničí, tak si rodiny opatřovaly náhradní letní byty v protektorátních lokalitách. Příkladem může být výpověď prof. MUDr. Vladimíra Beneše, DrSc., jehož rodiče vlastnili chatu u Stříbra, která byla zabrána Němci. Náhradním letním bytem se stal byt v Čižicích.¹⁴

Skutečnost, že letní venkovské pobyty představovaly masovou záležitost, dokládá i dohled úřadů nad cenami letních bytů. Neúměrnému zdražování, které vyvolávala zvýšená poptávka, měla zabránit cenová omezení, kdy pronajímatelé mohli požadovat maximálně stejnou cenu jako v roce 1938.¹⁵ Případné předražování bylo stíháno. Letníci či luftáci, jak byli letní hosté dobově označováni, si mohli přijít k čerstvým vajíčkům, masu, zelenině a k dalším potravinám. Ani pobyt ve venkovském hotýlku nemusel představovat velkou nevýhodu. Pro stálé hosty se v kuchyni

9 HEJDA, Jiří, Žil jsem zbytečně, Praha 1991, s. 210–211.

10 Tamtéž, s. 230–231.

11 WEYR, František, Paměti, 3., Brno 2004, s. 21, 24, 51.

12 Státní okresní archiv (dále jen SOkA) v Rakovníku, fond: Josef Hůla, k. č. 1, inv. č. 1.

13 Dostupné online: <<http://www.obec-cizkov.cz/cs/zahradka/historie/vojtech-jezek/R92-A1476/>> [15. 2. 2017].

14 Dostupné online: <<http://www.pametnaroda.cz/story/benes-vladimir-1921-3392>> [6. 3. 2017].

15 Naše informační služba. Český turista, 1941, 7, 6, s. 136.

vždy něco našlo. Je sice skutečností, že potravinové lístky bylo nutné odevzdávat i při nákupu jídla v restauraci či hostinci, ale na druhou stranu řada hostinských se snažila svým stálým hostům přilepšit a odběr ne všech pokrmů byl vázán na lístek. Bez lístku bylo možné koupit např. některé druhy polévek. Naproti tomu fakt, že z omezeného přidělu se v domácích podmínkách dalo uvařit více, než host dostal v restauraci, měl za následek, že mnoho turistů se při krátkodobých výletech omezovalo spíše na zásoby přinesené z domu. Hostinští se také často setkávali s výmluvami hostů, kteří při placení uváděli, že si lístky zapomenuli doma, nebo smlouvami, aby jim hostinský ustríhl lístek s nižší gramáží.

TURISTIKA – CESTA NA VENKOV JAKO VLASTENECKÁ POVINNOST

Klub českých turistů, dominantní turistický spolek, prožil nástup německé okupace bez větších problémů a po celou dobu okupace pokračoval ve své činnosti. „Zájem našeho národa a jeho budoucnost vyžadují nezbytně, aby KČT, který v minulém roce [1939; pozn. aut.] podroben byl změnám, vytrval s úzkostnou obezřetností tak, aby veškeré překážky byly postupně odstraňovány.“¹⁶ Na počátku roku 1940 zahájil Klub českých turistů spolupráci s organizací Radost ze života. Jednalo se o kulturně osvětovou složku Národního souručenství, která vznikla v červnu 1939 po vzoru německé KdF (Kraft durch Freude) a zaměřila se na péči o kulturní rozvoj, a tím i péči o volný čas obyvatelstva. Podle dohody, která byla mezi Radostí ze života a Klubem českých turistů uzavřena, měl Klub zajistit technickou stránku akcí, tedy vhodný cíl, průvodce a případně též přenocování.¹⁷ Radost ze života tak podporovala cestování spojené s turistikou, trávením volného času v přírodě a návštěvou kulturních památek. Dostupnosti cestování pro širší vrstvy napomáhala i úzká spolupráce s referátem výletních vlaků státních drah. Radost ze života se též podílela na organizování prázdninových venkovských pobytů pro české děti. Tato forma oficiální podpory vycházející z nejvyšších míst protektorátu usnadnila v prvních letech války cestování. Turistiku popularizovaly i přednášky a reportáže vysílané Českým rozhlasem. Turistika byla vnímána jako prostředek poznání okleštěné vlasti, posilování národního uvědomění a aktivním pohybem v přírodě i upevňování vlastního zdraví. Cestování bylo oficiálně vykládáno jako užitečná forma rekreace a znovunabytí pracovní síly, nikoli jako zábava.¹⁸ Činnost akce Radost ze života byla citelně omezena po nástupu Reinharda Heydricha do úřadu zastupujícího říšského protektora. V oblasti péče o rozvoj mládeže spojené i s organizováním a trávením volného času přecházela na nově zřízené Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. Klub českých turistů navázal spolupráci i s Kuratoriem, kdy se podílel na výchově a organizované péči o dorost.¹⁹ Výhoda spolupráce byla spojena též s finanční stránkou, která zlepšovala rozpočty jednotlivých odborů klubu turistů.

16 Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámorsk), fond: Klub českých turistů – župa Orlická Hradec Králové, kn. č. 3, Zápis ze župní valné hromady KČT župy Orlické z 21. 4. 1940.

17 Radost ze života, Časopis turistů, 1940, 52, 1, s. 16.

18 S příchodem léta, Časopis turistů, 1940, 52, 6, s. 81.

19 Z činnosti KČT, Časopis turistů, 1944, 56, 5, s. 74.

Návštěvu venkova podporovala i dobová hesla typu „Češi do českých hor“²⁰, „Poznej svou vlast“²¹ a „Venkov očekává letní hosty“²². Významným limitem se staly úpravy železničních osobních tarifů z 1. října 1940, kdy byla ponechána výjimka jen pro nedělní zpáteční jízdné v okolí Prahy.²³

V prvních letech okupace se do volby cílů turistických výletů promítaly vzednuté vlastenecké nálady. Pro některé památky (např. Karlštejn či Kutnou Horu) překonává turistická návštěvnost v roce 1939 a 1940 nejlepší roky meziválečného období a stává se rekordní. Obecně historická místa patří mezi velmi oblíbená – „památné hrady Zvíkov a Orlík a celé krásné střední Povltaví přitahovaly proudy turistů, zvláště mládeže o prázdninách“,²⁴ venkovské odbory a župy KČT tak mohly jásat nad zvýšeným zájmem turistů, a to i o místa, která se dříve potýkala spíše s nedostatkem návštěvníků.

Pobyt na venkově včetně česko-moravských hor byl dobově podporován i z hlediska sociální pomoci chudým či chudším českým krajům. Turistický věstník odboru Klubu českých turistů v Pardubicích v roce 1940 napsal: „A vy, komu, zdraví a poměry dovolí i v zimě se vypravit do pohoří, jistě nezapomenete přibaliti do baťohu aspoň nějakou maličkost, která se hodí zkrhlému dítěti. I dobrý výdělek můžete poskytnouti horalům a v odměnu přivésti domů dřevěnou hračku z Krouné, či z Pojizeří české sklo nebo šperk z našich polodrahokamů. Na jaře a v létě chceme tam na svých zájezdech přinést výdělek více.“²⁵

Nesmírně zajímavou úvahu přinesl časopis Český turista v roce 1941 pod názvem „Proč se turisté vyhýbají našemu venkovu?“. Příčiny autor spatřoval jednak v nedostatečném upozornění či informaci a jednak v omezeném přenocování. „Druhou příčinu vidíme v tom, že turista nemá na venkově příležitosti k přenocování, nechce-li pozdě večer chodit od stavení ke stavení. Obce by mohly zcela dobře odpomoci tomuto nedostatku a svésti do sebe proud turistů, kdyby při stavbě kulturních, obecních, záloženských nebo jiných budov, jakož i škol pamatovaly 1–2 místnostmi se 4–6 lůžky na turisty.“²⁶ A přimlouval se za zhotovení jakéhosi seznamu možných ubytovacích kapacit v obci. „Pro přechodnou dobu by měla každá obec provésti aspoň soupis místností, kde by bylo možno přechodně nocovati, a uložit je u starosty, který by byl informátorem do obce zavítavších turistů. Zastávky turistů v našich vesnicích budou znamenati pro ně nejen přínos hospodářský, ale i přispějí k vzájemnému lepšímu poznání obyvatel měst a venkova. Představitelé našeho venkova si musí uvědomiti, že turistika není dnes svátečním výletováním, nýbrž

20 Češi do českých hor, Turistický věstník odboru Klubu českých turistů v Pardubicích, 1939, 18, 1, s. 19.

21 Heslo podporované akcí Radost ze života. Něco o turistickém ruchu, Český turista, 1939, 5, 8–9, s. 63.

22 Plakát „Kam na dovolenou?“, Cestovní zpravodaj, 1939.

23 Vyhláška ministerstva dopravy ze dne 1. 10. 1940 c), D 48803-IV/3 1940 (Věstník pro železnice a plavbu, II. věci přepravní a tarifní, č. 80 a 40), Z úředních vyhlášek a nařízení, Český turista, 1940, 6, 10–11, s. 69.

24 Státní oblastní archiv v Třeboni (dále jen SOA Třeboň), fond: Klub českých turistů – turistická župa Písek, k. č. 2, Zpráva o činnosti odboru KČT v Mirovicích za rok 1939.

25 Zimní vzpomínky, Turistický věstník odboru Klubu českých turistů v Pardubicích, 1940, 19, 6, s. 73.

26 Proč se turisté vyhýbají našemu venkovu?, Český turista, 1941, 7, 2, s. 36.

jedním z nejlepších lidových rekreačních hnutí. Vedení snahou podpořiti co nejvíce rozvoj této lidové turistiky, chceme a budeme podporovati náš venkov v úsilí, aby se proud turistů obrátil směrem k němu; na druhé straně pak chceme a budeme podporovati venkov v jeho snažení, aby v něm turisté našli svoje zalíbení.“²⁷

Kromě informací o oblasti a ubytování se diskutovalo i o úloze hostinských zařízení a jejich zaměstnanců pro turistický ruch. Předpokládala se samozřejmá ochota pomoci, poskytnout informace, tedy funkce dnešních informačních turistických center. „Turista totiž nepřichází do hostinských místností pouze za tím účelem, aby se najedl, napil nebo pobavil, nýbrž také proto, aby si zde po vykonané cestě odpočinul, zpracoval v klidu nabyté dojmy a připravil se na další pokračování svého předsevzatého turistického programu.“ „A proto znamená službu turistovi, když hostinský a jeho zaměstnanci jsou znalí místních poměrů a jsou ochotni a schopni býti turistovi co nejvíce nápomocni.“²⁸ Samozřejmostí měly být informace o jízdních řádech, mapa, pohlednice, psací potřeby, lékárnička atd. Situaci mohlo zlepšit podle autora členství hostinských v turistických spolcích. „Majitelé hostinských živností, zejména v turisty vyhledávaných krajích, mají býti členy turistických spolků jim nejbližších a udržovati s nimi stálé spojení, a je-li možno, býti po př. v nich činnými.“²⁹ Mělo se jednat o jakýsi turistický standard služeb pro turisty a návštěvníky. „Jde však o to, [...] aby i ty nejmenší hostinské podniky a chaty v místech ležících stranou měst a od dopravních cest vzdálených byly opatřeny tak dalece, aby těm běžným potřebám svých hostů z veleobce turistů mohly v každé době učiniti zadosť [...]“³⁰

Nástup dopravních omezení ve veřejné autobusové dopravě je spojen s podzimem 1939,³¹ u železniční dopravy se tak stalo až o rok později. Rušeny byly dálkové autobusové linky a linky vedené souběžně se železniční tratí. U většiny ostatních linek došlo k omezení jízd pouze na pracovní dny a jasně byl formulován i důvod zachování provozu, když bylo veřejně vyhlášeno, že přednost při dopravě mají lidé jedoucí do zaměstnání a děti do škol. Ostatní mohli být svezeni, pokud byla volná kapacita vozu. S účinností od 12. října 1940 byly zrušeny na železnici turistické slevy. Jedinou turistickou slevou, která zůstala zatím zachována, bylo poskytování 25% víkendové slevy pro obyvatele Prahy při cestách na vybraných tratích do vzdálenosti cca 30 km od města. Omezování slev šlo ruku v ruce s omezováním výkonů v železniční osobní dopravě. Odebrání turistických slev však nemělo za následek citelný pokles cestujících. Od počátku roku 1941 se zvyšoval tlak na omezení cestování veřejnou dopravou. Tyto výzvy byl nucen podpořit i Klub českých turistů. „Vzhledem k úředním výzvám, aby byly omezeny všechny nikoli nezbytně nutné cesty železnicí, vyzývá ústřední výbor KČT své složky, aby při výletech nebylo pokud možno používáno železnice a výlety pořádány pěšky do bližšího okolí.“³² Ačkoli byla proklamována nutnost omezit cestování vlakem na výlety, realita byla odlišná. Na stránkách

27 Tamtéž.

28 BENEŠ, Václav, Co požaduje turista od hostinských živností, Český turista, 1941, 7, 5, s. 89.

29 Tamtéž, s. 91.

30 Tamtéž.

31 ŠTEMBERK, Jan, Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století, Praha 2010, s. 86–87.

32 Používání vlaků při turistice, Časopis turistů – zpravodajská část, 1941, 53, březen 1941, s. 3.

oficiálního časopisu Klubu českých turistů Časopisu turistů se opakovaně setkáváme s výlety, které začínají na nádražích či vysloveně odkazují na skutečnost, že do místa turista dojde vlakem. Na druhou stranu se však častěji objevují návrhy na výlety do okolí měst a novinku představuje koncept týdenní pěší dovolené.

Od roku 1941 narůstají komplikace, se kterými se musí turistika potýkat. Je to zřetelně patrné z výročních zpráv jednotlivých odborů KČT. Blatenský odbor KČT zhodnotil svou činnost v letech 1941 a 1942 takto: „Výletní činnost byla ještě v roce 1941 dobrá, neboť uspořádáno bylo celkem 10 výletů celodenních a tři několika-denní. V roce 1942 vůbec odpadla. Lyžařství věnovalo se v roce 1941 celkem 15 členů a rovněž v roce 1942 se neprovádělo.“³³ Pokles turistických aktivit však neměl dopad na spíše rostoucí zájem o venkovské letní byty. Výnos ministerstva vnitřní záležitostí ze dne 23. února 1942 zakazoval organizaci a konání všech lyžařských závodů a hromadných výletů, zákaz se ovšem netýkal aktivit jednotlivců. Zákaz hromadných turistických akcí byl doplněn obecným zákazem propagace cestovního ruchu. I přes tento zákaz ale nadále vycházel Časopis turistů, jehož vydávání bylo zastaveno až v roce 1944.³⁴ Aktivity KČT se ke konci války stále více omezovaly. Přesto si uvědomoval, že „má-li být uchován, musí nutně nějakou činnost vyvíjeti“,³⁵ obecně se však omezoval na organizační aktivity a maximálně na údržbu stávajících objektů, značení apod.

Výrazně limitován byl od roku 1942 provoz turistických nocleháren. Ještě v roce 1941 byly všechny odbory KČT vyzývány, aby otevřely ve svém obvodu turistickou noclehárnu. Mnohé z nocleháren byly zabírány pro válečné účely či ubytování německého obyvatelstva prchajícího z východní Evropy. U nocleháren, které se podařilo udržet v provozu, je však patrné, že návštěvnost od roku 1943 slábne. Poněkud výjimečný je zápis turistické župy Českého ráje z roku 1944: „Jelikož letošního roku je patrný velký příliv turistů hlavně z řad mládeže, která je organizována v Kuratoriu mládeže, dále pak přichází mnoho dělnictva, které hledá v našem kraji osvěžení, je třeba zřídit noclehárny hlavně po dobu prázdnin.“³⁶ Ve vztahu k roku 1944 se jedná o ojedinělý záznam tohoto obsahu. Je to snad vysvětlitelné specifickou polohou a dobrou dostupností Českého ráje. I údaje za rok 1943, které se týkají návštěvnosti nocleháren v oblasti Českého ráje, ukazují zajímavá čísla 3722 osob, z nichž nejvíce nocovalo v Jičíně (2500).³⁷

TRAMPING

Trampské hnutí se rozvinulo v meziválečném období a stalo se téměř československým specifíkem.³⁸ Tramping byl výsadou nižších společenských vrstev z velkých

33 SOA Třeboň, fond: Klub českých turistů – turistická župa Písek, k. č. 2, Zpráva o činnosti odboru KČT v Blatné za r. 1941–1942.

34 Tamtéž, k. č. 1, Oběžník č. j. 5002 ze 14. 7. 1943.

35 Tamtéž, fond: Klub českých turistů – župa Železnohorská Pardubice, kn. č. 2, Kniha zápisů 1943–1945, Zápis z XXIII. valné schůze turistické župy Železnohorské 16. 4. 1944.

36 Tamtéž, fond: Klub českých turistů – župa Českého ráje Jičín, k. č. 1, inv. č. 17, Zápis o výborové schůzi z 18. 6. 1944.

37 Tamtéž.

38 K dějinám trampingu srovnej např. WAIC, Marek – KÖSSL, Jiří, Český tramping 1918–1945, Liberec 1992.

měst a směřoval právě do přírody v okolí těchto měst. Peripetie, které prožíval v meziválečném období, celkem zdárně přestál a vyrostl v masové neorganizované hnutí. Tramping jako hnutí, které bralo inspiraci ze svobodného prostředí „Divokého západu“, a též jeho neorganizovanost představovaly zásadní problém. Nicméně právě neorganizovanost zabránila případnému zakazu. Trampové však naráželi na stále častější kontroly a leckdy i pronásledování ze strany bezpečnostních složek. Ačkoli pobyt v přírodě nebyl vnímán jako závadná činnost, tak přece jen bylo v trampech spatřováno potenciální a často i reálné riziko. Ačkoli mnozí do přírody vyráželi za účelem úniku z města a skutečného světa, tak bylo dost těch, kteří tyto cesty využívali k odbojové činnosti. Výjimkou nebyl ani fakt, že trampové sloužili jako „zásobovači“ rodících se partyzánských skupin (např. v horním Posázaví).

APROVIZACE A SMĚNNÝ TRH

Vítaným pramenem k těmto specifickým motivům cestovního ruchu vyjma pramenů úřední proveniencí jsou nejrůznější prameny osobní (subjektivní) povahy typu pamětí, vzpomínek, obecních či soukromých kronik.

Tenčíci se přiděly a rostoucí nedostatek základních potravin nutil městské obyvatelstvo hledat náhradní zdroje. Samozřejmě s nárůstem osob, které se tímto způsobem snažily vylepšit zásobování své rodiny, přicházela represivní opatření od kontrol a zabavování potravin až po exemplární a tvrdé tresty. Mezi „aprovizáčníky“ bychom pochopitelně našli široké spektrum různých osob, od těch, kteří měli aprovizaci jako hlavní motiv cesty a nezajímali se o krásy českého/moravského venkova, až po ty, kteří si svůj výlet po českých vlastech jen zpestřili čerstvými vajíčky, mlékem, masem, zeleninou či ovocem.

Vhled do této problematiky přináší vzpomínka paní Hany Šimánové (roz. Bürgerové; *1931) z Plzeňska. „Otec táhl batoh po zemi, aby ho nezavřeli [...]. Nedostatečně přiděly se lidé z města snažili doplnit dovážením potravin z venkova, kde je získávali výměnou za nejrůznější věci a cennosti. Říkalo se tomu ‚aprovizace‘, tedy zásobování. S odstupem času může to označení znít ironicky, ale tenkrát šlo o holý život, protože tato praxe byla oficiálně zakázaná. Na většině protektorátních nádraží tyto přečiny kontrolovali němečtí úředníci za asistence policistů i vojáků. Němci dělali ve vlcích štáry, a pokud narazili na někoho, kdo vezl jídlo, okamžitě ho zavřeli.“³⁹ Mezi obyvatelstvem zavládla solidarita a vzájemně si snažilo pomáhat při hledání způsobů, jak získané potraviny „propašovat“ domů. Lidem pomáhali i strojvedoucí, kteří často na chvíli zastavili či zpomalili vlak kus před stanicí, aby ti, kdo potřebovali, mohli včas vystoupit ještě před německou kontrolou. Vzhledem ke kontrolám na nádražích se k převozům zásob využívala i kola. Dokládá to příklad pamětníka Petra Horáčka z Chrudimi. „V Chrudimi fungoval výměnný obchod mezi městem a venkovem. Protože na nádražích byly prováděny namátkové kontroly, přiváželi si Chrudimáci potraviny z venkova nejčastěji na kole v tlumocích a koších.“⁴⁰ Cykloturistika se stávala novým trendem, který nabýval na masovosti.

39 Dostupné online: <<http://mapa.skrytemesto.cz/detail/238>> [21. 1. 2017].

40 VANÁČEK, Lukáš, Byla to hrozná doba, vzpomíná pamětník na březnovou okupaci, Jičínský deník, 16. 3. 2013, dostupné online: <<http://www.denik.cz/pardubicky-kraj/byla-to-hrozna-doba-vzpomina-pametik-na-breznovou-okupaci-20130315-spo3-mdop.html>> [18. 2. 2017].

Jízdní kolo začalo představovat jediný dostupný individuální dopravní prostředek, jehož provoz nepodléhal omezením, a jeho využití nebylo jen v oblasti aprovizace. Setkáme se tak po celou dobu existence protektorátu s častou propagací této formy cestování, která umožnila dosahovat větší rychlosti než pěší chůze a současně přinášela i zdravé sportování. Největší výhodou měli ti, kteří již jízdní kolo vlastnili. Ve válečném hospodářství byla koupě nového jízdního kola problém. Hlavní nedostatkovou součástí představovaly pláště kol. Zájemce o koupi jízdního kola musel předložit žádost na obecní (městský) úřad a teprve po jejím schválení okresním úřadem si mohl jízdní kolo zakoupit.

Další z ilustrujících vzpomínek pochází od Ing. Zdeňka Trinkewitze, jednoho ze zakladatelů současného Svazu průmyslu a dopravy. „S postupem války se přiděly postupně snižovaly a zejména obyvatelé měst doslova trpěli hladem a jednostrannou nekvalitní výživou. Vyjížděli proto na venkov, kde měli známé, a sháněli něco na přilepšenou. Venkovské „šelmy“: sedláci, řezníci a obchodníci s koloniálem (souhrnně keřasové, nověji zvaní šmelinaři) situaci zneužívali a prodávali jim předražené potraviny nebo je vyměňovali za šperky, umělecké předměty nebo za průmyslové zboží. Aby měli co prodávat, chovali neohlášená prasata, zatajovali před úřady část úrody nebo předválečné zásoby zboží. Za to riskovali vězení, za heydrichiády i smrt celé rodiny. Bylo ale možné přilepšovat si i legálně.“⁴¹

Publikované příběhy a historiky se vzácně doplňují a potvrzují. Zajímavou zprávu nám zanechal pisatel obecní kroniky obce Nezvěstice (Plzeňsko). Pamětní kniha obce nezvěstické popisuje situaci na nádražích při odvozu potravin do Plzně následovně: „Poněvadž přiděly potravin byly slabé, počalo se z měst jezdit na venkov za aprovizací. Jezdily hlavně ženy. Vlaky a autobusy byly jich plné. V poledne a večer se vracely s nákupem. Některé počaly se získanými potravinami obchodovat. Prodávaly za vysoké ceny, keřasovaly či šmelinařily. Úřady bránily nákupu potravin na venkově. Vysílaly kontrolory a četníky k vlakům a autobusům. Když to byli naši lidi, zavírali často oči. Četníci bývali obávanější. Vidál jsem, že četník stával u pokladny nádražní. Díval se, jaká zavazadla cestující nosí. Často kufr neb tašku prohlédl a zboží, které se nesmělo převážet, zabavil. Jak se rozneslo, že je tu kontrola, již nikdo k pokladně nešel. Když vlak přijel, vyšli aprovisačníci z úkrytu a spěchali do vlaku. Horší situace byla pro všechny, když přijela kriminální policie.“⁴² Podoba aprovizace „jediné brněnské“ rodiny se stala i námětem jedné z epizod známého českého televizního seriálu „Vlak dětství a naděje“.

Potraviny a jejich přesun z místa produkce do místa spotřeby byly za protektorátu velmi přísně regulovány, jak jsme již výše doložili. Na dodržování pravidel upozorňoval metodický článek JUDr. Antonína Kučery, odborového rady na ministerstvu zemědělství, z února 1942 v periodiku Družstevník, nazvaný „Přeprava vlastních potravin“. V článku uvedl, že potraviny lze přepravovat, ale jen

41 TRINKEWITZ, Zdeněk, Z mého života, s. 6. Svedectví-soucasnika-zivotopis-(1), dostupné online: <<http://www.sensen.cz/narodni-kronika/listovat-kronikou/narodni-kronika/svedectvi-soucasnika>> [21. 1. 2017].

42 Pamětní kniha obce nezvěstické, s. 315, dostupné online: <http://www.portafontium.eu/iipimage/30560378/soap-pj_00655_obec-nezvestice-1925-1944_3150> [1. 3. 2017].

za předpokladu, že „jde o přiměřené množství potravin, že můžeme prokázat jejich původ a osvědčiti, k jakému účelu je vezeme s sebou [...]. Může tu tudíž jít vždy jen o množství, které připadá na příslušný lístek.“⁴³ Ohledně samozásobitelů autor článku doporučoval mít potvrzení obecního úřadu s účelem a délkou cesty, a to jak v případě obchodní cesty, tak cesty k příbuzným či na kratší dobu. „Budiž zdůrazněno, že i zde může jít jen o množství, které odpovídá době, po kterou se samozásobitel zdrží mimo domov.“⁴⁴ A autor článku dodal, že „nikdy nemůže a nesmí jít o potraviny značného množství a že musí jít o potraviny, které jsou určeny pro osobu, která cestuje, anebo pro příslušníky její domácnosti. Že pak ti, kdož jezdí za svým povoláním a vezou si jídlo s sebou, nemusí mít vůbec zvláštního průkazu a ani nemusí toto denní množství jídla nějakým způsobem osvědčovat, vyplývá samo sebou, nehledě k tomu, že kontrolními orgány nebudou proto zpravidla vůbec pozastaveni.“⁴⁵

I v oficiálním tisku se přiznávalo, že se vázané hospodářství často nedodrží. Příkladem může být zpráva v Českém turistovi z roku 1942. „Hosté znají dobře váhu a množství zboží na potravinové lístky, přesto však někteří jedinci zacházejí někdy příliš daleko, že svádějí obsluhující personál k obcházení platných zásobovacích předpisů.“⁴⁶

Není náhodné, že se v periodickém tisku za okupace objevovaly vzpomínky na život v době první světové války, které se týkaly obcházení povinnosti potravní daně (akcizu). Zařazení tohoto námětu do povolených novin a časopisů jistě navozovalo veselé laděná témata doby císařské. V Národních listech v listopadu 1940 byly otištěny vzpomínky na akciz.⁴⁷ Ukazovaly, jakých lstí se používalo při „pašování“ vína do Prahy (dotyčný raději víno vypil), drůbeže z Karlína do Prahy (uhlíř nosil nůši obrácenou, avšak s háky, na kterých visela drůbež), srnce (zabaleno jako nebožtíka) či prasete (využití dvojsmyslnosti slova „prase“ nejen pro označení vepře, ale i otlělého člověka).

Dodejme, že akciz, tedy úřad potravní daně z monarchie byl zrušen v protektorátu 28. května 1942, na Slovensku až 1. července 1944. V článku „Zlevnění zboží po zrušení potravní daně v Praze a v Brně“,⁴⁸ uveřejněném v Národní politice na konci května 1942, se otevřeně kalkulovalo s tím, že vládním nařízením z 28. května 1942 s platností od 1. června 1942 zrušená potravní daň na čáře sníží spotřebitelské ceny některých druhů zboží v Praze a v Brně. Snížení ceny se však týkalo jen ceny kaprů a margarínu, avšak ve velmi malém rozsahu: u 1 kg kapra z 20,40 K na 20 K a u 1 kg margarínu z 19,60 K na 19 K. Současně nesměli obchodníci v Praze a v Brně připočítávat potravní daň ke stanoveným cenám rýže, luštěnin, jedlých olejů, cukru, cukrovinek, čerstvé zeleniny, čerstvého a sušeného ovoce, skořápkového ovoce a suchých plodů, brambor, krmiva, sena a slámy, sladkovodních a mořských ryb.

43 KUČERA, Antonín, Přeprava vlastních potravin, Družstevník, 25. 2. 1942, s. 47.

44 Tamtéž.

45 Tamtéž, s. 48.

46 Také host má povinnosti, Český turista, 1942, 8, 8, s. 142.

47 ŠUBRT, Josef, Žerty kanonýrů z Celetné ulice, Národní listy, 12. 11. 1940, s. 3.

48 Národní politika, 31. 5. 1942, s. 4.

VZTAH MĚSTA A VENKOVA JAKO IDYLA?

Ne vždy (jednodenní) putování do přírody přineslo kýžený cíl a úspěch. Příkladem je článek v protektorátních novinách „Město a venkov v praxi“ z roku 1940. Mladý manželský pár si udělal výlet do Karlštejna. Část cesty uskutečnil vlakem, část pěšky. V poledne dorazil do Karlštejna. Dvojice našla pěkný, travnatý břeh s přístupem do Berounky. Zdálo se, že odpolední „siestě“ nic nebrání. „Ale naše dvojice se neměla dlouho radovat z pobytu na zeleném měkkém koberci u řeky. Do ticha, přerušovaného jen hukotem vody u jezu, vpadne bezohledně mužský hlas: „Na vás dva jsem čekal celý rok. Tu trávu jsem si tu koupil právě pro vás, abyste mi ji pováleli“ [...]. Naše dvojice chladnokrevně přijala studenou sprchu a snažila se kompromisem zachránit situaci. Vynořila se jim blesková vzpomínka z minulosti na podobné případy, které se daly spravit dvěma korunami za osobu, při čemž jim bylo ponecháno až do večera užívací právo nad dvěma čtverečními metry trávy.“⁴⁹ Článek končil ponaučením pro obě strany: „Měšťané musí pochopit, že se působí rolníku velké škody, když se jde místo po cestičce či po mezi přímo po kultuře. Na druhé straně však si venkované musí uvědomit, že měšťák jede na venkov proto, aby si odpočinul, a k tomu potřebuje také, aby si mohl u vody sednout na kousek trávy a aby se s ním jednalo spíše jako s hostem, než s vetřelcem.“⁵⁰

* * *

Mnichovské události, vznik protektorátu a vypuknutí druhé světové války výrazným způsobem zasáhly oblast cestovního ruchu. Přijímaná omezení zásadně limitovala možnost cestování do zahraničí. Pro občany se tak otevíral pouze domácí cestovní ruch v hranicích protektorátu. Ten v letech 1939 a 1940 byl z velké části motivován nemožností vyjet do zahraničí, hledáním „náhradních“ destinací a těž vzednutím vlasteneckých nálad, které hnaly obyvatelstvo na místa národní historie. Od roku 1942 je zřetelná snaha aktivity spojené s cestovním ruchem i na území protektorátu omezovat. Přes řadu vydaných úředních opatření a zákazů se však nepodařilo turistické cestování zastavit.

Český venkov a venkovská městečka a města se stala vítaným cílem lidí utíkajících z velkých měst. Mohly však nabídnout více než jen odpočinek a pobyt v přírodě. Nabízely přírodní atraktivitu, kulturní a technické pamětihodnosti, stejně jako památná místa (místa „české historické“ paměti), kterými kráčela historie, návštěvu náboženských míst (poutě) a památek. Venkov tedy poskytoval zdravější prostředí, možnost regenerace duševních i fyzických sil v přírodě a posilování vlastenecky motivovaného cestování. Vedle těchto výletů se však nabízely i poněkud přízemnější, pro život však zásadnější důvody k cestám na venkov, které byly spojeny s přílepkem ke skromným válečným přídělům potravin.

Právě oblast tzv. aprovizace se stala novým motivem putování lidí na venkov, ať v podobě letních bytů, turistických cest nebo jen účelových výletů. A vzhledem ke zhoršování hospodářské situace nabývala stále více na významu.

Během války se uplatnilo několik forem cestování na venkov. Mezi nimi měly své místo jak individuální (rodinné) cesty mířící na letní byty, soukromé pobyty a nakonec zájezdy pro získání potravin, tak cestování organizované povolenými spolky (např. KČT) i rekreační pobyty zaměstnanců a mládeže (letní tábory a zotavovací akce v rámci Odkazu Reinharda Heydricha nebo Radosti ze života).

IVAN JAKUBEC – JAN ŠTEMBERK

49 RUBEŠOVÁ, Hana, Město a venkov v praxi, Národní noviny, 4. 6. 1940, Národní archiv v Praze, fond: Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv, 2159, k 93.

50 Tamtéž.

III. ROLNÍK - OBĚŤ VÁLEK

III.1 TŘICETILETÁ VÁLKA A ZEMĚDĚLSKÁ KRAJINA. VÝPOVĚDNÍ MOŽNOSTI PÍSEMNÝCH, ARCHEOLOGICKÝCH, KARTOGRAFICKÝCH A IKONOGRFICKÝCH PRAMENŮ NA PŘÍKLADU BITVY U TŘEBELE (1647)¹

Následující příspěvek se poněkud vymyká z podoby obvyklých historických studií a textů, jak jsou prezentovány na běžných odborných setkáních historiků či v tradičních historiografických časopisech a periodikách. Jeho odlišnost spočívá – lapidárně řečeno – v akcentu na krajinu. Nechceme zde obsáhle rozebírat různé koncepty pojmání krajiny, pestrou škálu definic, co vlastně krajina je a co není. Na toto téma existuje mezi odborníky různých směrů rozsáhlá diskuze. Pro naše potřeby bohatě postačí víceméně konsenzuální konstatování, že na formování „krajiny“ se podílejí proměnlivou měrou (nicméně měrou společnou) dva činitelé, jejichž poměr se mění případ od případu: jednak příroda, jednak člověk. A právě prolínáním těchto dvou prvků, tedy vlivů přírodních a vlivů antropogenních (antropomorfních), jejich „průnikem“ vzniká to, co označujeme pojmem „krajina“.

Vztah historika a této krajiny, resp. vztah historikem zkoumaného objektu – tedy historických dějů – a krajiny (a zejména obraz tohoto vztahu v myslí historika), se pochopitelně vyvíjel a měnil. Budeme-li trochu generalizovat, lze konstatovat, že v tradičním pojetí byla krajina chápána poněkud pasivně, jen jako určitá dekorace či kulisa, uvnitř které se odehrávaly historické děje. Pokud jí byl přiznán určitý vliv na historické dění, tak pouze vliv v zásadě jednosměrný, tj. jak krajina ovlivňovala zkoumaný děj. V několika posledních desetiletích se však krajina stala nejen pouhou pasivní kulisou, ale objektem zájmu celé řady odborníků, jak historiků, archeologů a dalších „historicky“ orientovaných odborníků, tak i četných přírodovědně zaměřených specialistů (geografů, botaniků, geologů, ekologů aj.). Je tedy nejen zkoumáno, jaký vliv měla příslušná krajina na konkrétní historické dění (to je ten starší, „jednosměrný“ přístup), ale také jak historické děje ovlivňovaly samotnou krajinu. Nebo dokonce co nám dané či sledované proměny příslušné krajiny mohou říci o povaze či konkrétní podobě oněch zkoumaných historických jevů.

Řadu těchto otázek řeší jak starší, tak i některé nově se formující obory. Z těch tradičnějších je to např. historická geografie, z těch nověji formulovaných či etablovaných např. regionální antropologie, krajinná archeologie, kulturní ekologie, environmentální dějiny, antropologická regionalistika atd.² Rozdíl v zaměření, shody či naopak drobné odlišnosti všech zmíněných disciplín v přístupu ke krajině zde pochopitelně rozebírat nemůžeme.³ Jedním z oborů u nás relativně nových

1 Příspěvek vznikl v rámci realizace grantového projektu Proměněná země: interdisciplinární výzkum vlivu třicetileté války na venkovskou krajinu Čech, GA ČR č. 15-03380S.

2 Nosnou aplikaci některých nových přístupů naposledy shrnuje publikace BLAŽKOVÁ, Tereza – ČERVINKOVÁ, Petra (edd.), Krajina jako antropologická čítanka, Praha 2015.

3 K rozrůstání oborů jen v oblasti novověké archeologie srov. nejnověji MATOUŠEK, Václav, Archeologie novověku – univerzální disciplína pro studium třicetileté války, průmyslové revoluce i současné konzumní společnosti? (Několik poznámek k přesahování zájmu archeologie za hranice středověku), *Hospodářské dějiny – Economic History* 2013, 28, 1, s. 67–86.

je i industriální archeologie, ovšem nikoliv v „doslovném“ chápání (jako „vykopávání továren“), ale v tom britském, tzn. velmi širokém pojetí, které zahrnuje a při výzkumu příslušného objektu společně uplatňuje několik u nás zpravidla samostatně pojímaných vědních oborů.⁴

Příklon k fenoménu krajiny jde tedy řadou různých směrů. Nelze nevidět, že někteří badatelé – nejspíš v poněkud překotné snaze vyrovnat se vyspělejším historiografům – se pokoušejí krajinu uchopit možná až příliš duchovně a od materiálních konkrétně někdy trochu odtažitě. Jsou vytvářeny sofistickované koncepce, vznikají efektní, nicméně často diskutabilní a nejednou i poněkud matoucí až ezoterické pojmy, jako např. „paměť krajiny“, „krajina jako palimpsest“, „úloha genia loci“ apod. Zcela správné asi není ani ztotožňovat určitý typ krajiny s konkrétním historickým obdobím, či dokonce takovýto konstrukt „historické“ krajiny utvářet a jeho statickou podobu nekriticky prosazovat a na celé období tvrdošijně uplatňovat.⁵

Důvod, proč jsme se rozhodli náš na vývoj krajiny zaměřený příspěvek zařadit do společnosti studií zabývajících se vztahem zemědělského venkova a válečných konfliktů, je prostý. Produkční či ekonomickou činnost lidstva lze – velmi zhruba – rozdělit na tři oblasti, tři sektory – totiž primární, sekundární a terciární. Tedy (zjednodušeně) na agrární/zemědělskou výrobu, výrobu řemeslnou a průmyslovou (sekundér) a posléze terciér, tedy např. služby, obchod, peněžnictví apod. To je všeobecné konstatování. A nyní k té krajině. Posledně zmíněný sektor, terciér, má vliv na krajinu zcela minimální. Probíhá (odehrává se) většinou v městských celcích, nebo dokonce – zejména v poslední době – v čistě virtuálním, od fyzického okolí zcela odtažitě světe. U sekundéru je již vliv na krajinu mnohem výraznější. Tento sektor se realizuje v podobě produkčních jednotek, továren, průmyslových podniků atd., tedy prostřednictvím jistých prostorových, byť lokálně ohraničených celků. Lze tudíž hovořit o místním či bodovém impaktu na krajinu. Zdaleka největší vliv na krajinu má ale pochopitelně sektor primární – tedy zemědělská výroba a činnosti s ní spojené. Zde můžeme bez nadsázky hovořit o zcela jednoznačném impaktu, a to impaktu plošném. Z právě řečeného pak vyplývá zcela zřetelný překryv pojmů krajina a rolník, nebo, chcete-li, téměř rovnítko mezi pojmy krajina a venkov či krajina a zemědělství.

Naše první pokusy o komplexní studium krajiny pak přímo souvisí s výzkumem válečných akcí. Před více než pětadvaceti lety jsme ze studentského entuziasmu iniciovali a posléze i realizovali kombinovaný průzkum místa vojenské srážky ze sedmileté války (konkrétně z léta roku 1759) u obce Nebesa (dříve Himmelreich) nedaleko západočeské Aše.⁶ Tehdejší víceméně spontánní akce, která měla všechny

4 Shrnuje MATOUŠEK, Václav, *Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální*, Praha 2010, s. 18–24.

5 Např. v naší odborné literatuře poměrně frekventované používání pojmu „barokní krajina“ oprávněně kritizuje MAUR, Eduard, *Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny? Český časopis historický* 2007, 105, 3, s. 621n.

6 KUBŮ, František – HÁJEK, Jan – MATOUŠEK, Václav, *Srážka u Nebes. Sborník příspěvků z komplexního výzkumu vojenské epizody ze sedmileté války*, Cheb 1992. Též MATOUŠEK, Václav – HÁJEK, Jan – KUBŮ, František – MEDUNA, Petr, *A complex investigation of a field fortification of the seven year's war (1756–1763) at the site of Nebesa by Aš (Asch)*, in: *Studies in postmedieval archaeology* 1, Prague 1990, s. 29–66.

Obr. 1 Bojiště u Třebele. Srážka dne 22. srpna 1647. Pohled od západu.

Zdroj: Rytina, M. Merian, *Theatrum Europeum* VI. Strahovská knihovna. Digitalizace D. Klein.

atributy studentského podniku (včetně společenské stránky), posléze vyústila v sérii naprosto seriózních badatelských záměrů a počínů. Řada z těchto výzkumných aktivit pokračuje dodnes.

BITVA U TŘEBELE

Asi nejvýznamnější ze zmíněných aktivit je výzkum bojiště z třicetileté války – poměrně rozsáhlého prostoru, na němž proběhla tzv. bitva u Třebele. Z hlediska celkového průběhu zmíněného mnohaletého válečného konfliktu šlo o nepřiliš významnou srážku mezi švédskou armádou a císařskými vojsky v létě 1647.

V červnu 1647 vyrazil švédský velitel švédských vojsk v německých zemích generál Carl Gustav Wrangel se svými oddíly o síle cca 20 000 mužů do Čech. Přes Schweinfurt a Bamberk se přiblížil k Chebu a po krátkém obléhání bylo město 17. července dobyt. Po neúspěšném pokusu získat město zpět se císařská armáda dala začátkem srpna na ústup do vnitřních Čech. Císař Ferdinand III. se ubytoval v Plzni, jeho armáda se rozložila u Touškova. Švédové postupně dobyli záchytný bod u Kynžvartu a vtáhli do města Planá. Jejich předvoj postupoval dále na východ, překročil hluboké údolí dnešního Kosího potoka a nevelkou posádkou obsadil hrad Třebel. Po krátkém váhání vyrazil císařský maršál Holzapfel švédským oddílům v ústretu a rozhodl se zabránit dalšímu postupu švédských oddílů vybudováním obranné linie, která by využila výhodné přírodní podmínky – hluboce zaříznuté

údolí Kosího potoka, jehož strmé svahy byly navíc chráněny hradem Třebel a umocněny masivem dnešní Vlčí hory. Velmi rychle zlikvidoval švédskou posádku hradu a na protilehlé, západní straně údolí vybudoval několik předsunutých pevnůstek. Švédská vojska mezitím prošla Planou a na polích jihovýchodně od ní, v dostatečné vzdálenosti od předsunutých bašt císařských vojsk, začala budovat opevněné ležení. Podobně se zachovali i císařští, kteří si vybudovali tábor na východ od zmíněného údolí v okolí Černošína. Po několika dnech menších bojových šarvátek dne 22. srpna císařská vojska skrytě překročila Kosí potok a nenadálým postupem podnikla útok na švédské šance. Zcela zaskočit Švédy se jim ale nepodařilo, útok byl odražen. Další dny opět vyplnily drobnější potyčky, většinou v prostoru mezi opevněními. Začátkem září se švédská armáda, trpící nedostatkem zásob a proviantu, zvedla a odtáhla směrem na Teplou. Severovýchodně od obce se Švédové opevnili, zatímco císařští zmíněné město obsadili. Oba tábory tentokrát nedělily „průsmyky a vody“, jako u Třebele. Po zhruba deseti dnech a několika bojových střetech Švédové císařská vojska zahnali. V důsledku zásobovacích potíží i změněné vojensko-politické situace ale nemohl generál Wrangel svou převahu využít a přes Žatec a Kadaň jeho oddíly postupně odtáhly zpět do Saska a německých zemí.

I když z celkového hlediska vývoje třicetileté války bitva u Třebele nic podstatného nevyřešila, zabránila postupu švédských vojsk do nitra Čech. Přibližně třítydenní působení obou armád v krajině, jejich doložené vojenské střety a zejména vybudování mnoha polních pevnostních objektů slibovaly, že při podrobnějším průzkumu bude možné nalézt celou řadu terénních i materiálních relikvií vztahujících se ke zmíněné bitvě.

Pro volbu místa třebelské bitvy jako objektu širšího (nejen) archeologického výzkumu bylo důležitých ještě několik dalších okolností. K několik týdnů trvajícímu měření sil došlo v relativně řídké osídleném prostoru mezi městečky Planá u Mariánských Lázní a Černošín. Tedy v oblasti, jejíž krajina nebyla ve svém následném vývoji poznamenána žádnými příliš velkými změnami a zásahy, ať již v 18. století či v průběhu postupně se prosazující industrializace země, tedy v 19. a první polovině 20. století. Jde tudíž o oblast relativně nedotčenou, která slibovala v sobě v poměrně hojné míře konzervovat relikty z onoho vojenského střetu. Jediným větším zásahem do podoby krajiny byla stavba tzv. císařské silnice v první třetině 19. století. Nově vybudovaná (resp. upravená) komunikace mezi Černošínem a Planou, přes hluboké údolí Kosího potoka, byla součástí hlavního zemského dopravního tahu směrem na Cheb a dále do Horní Falce. Jinak zůstával zdejší kraj bez větších krajinných změn. Citelným zásahem ovšem bylo vysídlení německého obyvatelstva po r. 1945. Avšak i tato kontroverzní dějinná epizoda paradoxně přispěla k petrifikaci celé řady tradičních krajinných prvků (v některých případech došlo i k vývojové regresi krajiny), a tedy k větší možnosti zachování terénních pozůstatků zmíněné bitvy.

ARCHEOLOGIE NOVOVĚKÉHO VOJENSTVÍ – REKAPITULACE

Archeologické studium pravěkých a historických válečných událostí se soustřeďuje zatím především na identifikaci a dokumentaci pravěkých a historických bojišť a jejich dílčích komponent (opevnění, výzbroje, výstroje, válečných hrobů apod.).

Pro pojmenování archeologického studia pravěkého a historického vojenství se u nás i v zahraničí používá paralelně několik termínů, jejichž obsah se do značné míry překrývá: archeologie vojenství (Military Archaeology), archeologie konfliktů (Conflict Archaeology) nebo archeologie bojišť (Battlefield Archaeology). Počátky tohoto studia je možné sledovat od 19. století. Shrnující monografie i reprezentativní sborníky dokládají, že v celosvětovém kontextu se tento archeologický obor začal mimořádně dynamicky rozvíjet zejména od 80. let 20. století.⁷ Charakteristickým jevem novodobých terénních výzkumů je přitom masové uplatňování a zcela systematické využívání moderních technologií – např. prospekce pomocí detektorů kovů či dálkový průzkum země pomocí leteckého snímání, v posledních letech pak i laserové skenování zemského povrchu metodou LIDAR.⁸

Naznačené obecné trendy výzkumu se uplatňují i u nás.⁹ Dosud asi největší pozornost byla v našich zemích věnována období raného novověku a zejména třicetileté války. Nejstarší známý výzkum provedl před více než sto lety J. Renner na bojišti u Rakovníka z roku 1620.¹⁰ Pro nově se formující obor je příznačné, že archeologicky pojaté studium vojenských aktivit na našem území probíhalo zpočátku v rámci ojedinělých akcí, často v podobě záchranného archeologického výzkumu. Touto formou byly např. několikrát po sobě zkoumány hromadné hroby na bojišti na Bílé hoře.¹¹ Kvalitativní posun ve vývoji archeologie vojenství v českých zemích lze pozorovat od počátku 80. let 20. století, kdy postupně proběhlo (nebo dosud probíhá) několik systematických, široce interdisciplinárně pojatých výzkumů. Prvým z nich byl v letech 1980–84 výzkum bojiště z roku 1759 v Nebesích u Aše.¹² Od roku 1988 probíhá (s občasnými přestávkami až do současnosti) rozsáhlý výzkum bojiště z roku 1647 pod hradem Třebelí na Tachovsku.¹³ V roce 2005 začalo systematické zkoumání soustavy polních opevnění na slezsko-uhersko-polské

7 SCOTT, Douglas – BABITS, Lawrence – HAECKER, Charles (edd.), *Fields of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War* 1., 2., Westport (Connecticut) – London 2007; HOMANN, Arne, *Battlefield Archaeology of Central Europe – With a Focus on Early Modern Battlefields*, in: *Historical Archaeology in Central Europe*, Society for Historical Archaeology, Special Publication No. 10, MEHLER, Natascha (ed.), Rockville 2013, s. 203–230; MELLER, Harald (ed.), *Schlachtfeldarchäologie*. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. Oktober 2008 in Halle (Saale). *Tagung des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 2*, Halle (Saale) 2009; MELLER, Harald – SCHEFZIK, Michael (edd.), *Krieg. Eine archäologische Spurensuche*. Halle (Saale) 2015.

8 Přehledně shrnuje GOJDA, Martin, *Výzkum, dokumentace a mapování novověkých polních opevnění prostřednictvím letecké prospekce, fotografie a laserového skenování – Identification, documentation and mapping historical field defensive features through aerial reconnaissance, photography and airborne laser scanning*, in: GOJDA, Martin – JOHN, Jan (edd.), *Archeologie a letecké laserové skenování země – Archeology and airborne laser scanning of the landscape*, Plzeň 2013, s. 38–49.

9 Naposledy GRABOLLE, Roman – MATOUŠEK, Václav – MEDUNA, Petr – SMRŽ, Zdeněk, *Die Schlacht bei Třebel/Triebel im Jahr 1647 und weitere Untersuchungen zur Archäologie des Krieges in der Tschechischen Republik*, in: MELLER, H. (ed.), *Schlachtfelderarchäologie*, c. d., s. 173–186.

10 RENNERT, Jan, *Srážka u Rakovníka v r. 1620*, in: *Věstník Muzejního spolku královského města Rakovníka a politického okresu rakovnického*, 1, Rakovník 1912.

11 Shrnuje HAVEL, Josef, *Hromadný hrob bělohorských bojovníků – Ein Massengrab der Krieger vom Weissen Berg/Bílá hora*, *Archaeologica Pragensia*, 1980, 1, s. 227–231.

12 MATOUŠEK, V. – HÁJEK, J. – KUBŮ, F. – MEDUNA, P., *A complex investigation*, c. d., s. 29–66.

13 MATOUŠEK, Václav, *Třebel. Obraz krajiny s bitvou*, Praha 2006.

hranici.¹⁴ Od roku 2006 je pak (s přestávkami) realizován soustavný výzkum bojiště z roku 1621 mezi Rozvadovem a Waidhausem.¹⁵ Od roku 2010 pak znovu probíhá systematické studium bojiště z roku 1620 u Rakovníka.¹⁶

Charakteristickým znakem současné etapy archeologického výzkumu novověkého vojenství v našich zemích je silící důraz na vyhledávání a dokumentaci historických polních opevnění a opevňovacích soustav. Specifickým projektem, který dosud nemá – alespoň pokud je nám známo – v zahraničních výzkumech ani publikacích obdoby, je systematické mezioborové studium rytin válečných událostí našich zemí v díle M. Meriana.¹⁷ Zatím jen okrajová pozornost archeologicky orientovaného studia je věnována dopadům válečných konfliktů na civilní obyvatelstvo. Předmětem ojedinele realizovaných výzkumů jsou v tomto případě vesnická sídla zaniklá v důsledku válečných událostí.¹⁸

VÝSLEDKY KOMBINOVANÉHO STUDIA BITVY U TŘEBELE

Není na tomto místě možné podat všechny závěry a výsledky, k nimž se došlo v průběhu celé řady let probíhajících výzkumů.¹⁹ Omezíme se pouze na některé z nich, a to především na ty, jejichž interpretace může vést k alespoň částečné rekonstrukci dopadů zmíněné bitvy na zdejší krajinu a její zemědělské prostředí, tedy obecně na dopad války na rolníka a proměnu jeho nejbližšího okolí ve válečné době a také v časech bezprostředně následujících.

14 KRUL, Martin, Stavebněhistorický vývoj jablunkovských šancí, Sborník příspěvků z 11. specializované konference stavebněhistorického průzkumu uspořádané 12.–15. června 2012 v Žacléři, Sborník 2013, 11, s. 113–119.

15 ALTOVÁ, Blanka – KÖSSL, Aleš – MATOUŠEK, Václav – PROCHÁZKA, Zdeněk – ŠIMEK, Jan, Tzv. Tillyho šance u Rozvadova ve světle terénní dokumentace a ikonografických pramenů, předběžná zpráva, in: ČERNÁ, Eva – KULJAVCEVA-HLAVOVÁ, Jana (edd.), Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 2003–2007, Sborník k životnímu jubileu Zdeňka Smrže, Most 2008, s. 359–374; MATOUŠEK, Václav, Zpráva o 1. sezoně systematického archeologického výzkumu bojiště z roku 1621 u Rozvadova, Sborník Muzea Českého lesa v Tachově 2011, 32, 11, s. 3–13; MATOUŠEK, Václav, Předběžná zpráva o 2. a 3. sezoně archeologického výzkumu bojiště u Rozvadova z roku 1621, Sborník Muzea Českého lesa v Tachově 2013, 33, s. 3–14.

16 BLAŽKOVÁ, Kateřina (ed.), Bitva u Rakovníka 1620, Rakovník 2011.

17 Pro podrobnější analýzu ikonografických pramenů není na tomto místě dostatek prostoru. Závěry výzkumu předběžně shrnují MATOUŠEK, Václav – BLAŽKOVÁ, Tereza, The image and reality of battlefields from the Thirty Year's War. A preliminary report on a project for the systematic study of engravings of the battlefields from the Thirty Year's War in the territory of the Czech Republic, in: Studies in Post-Medieval Archaeology 2012, 4, s. 269–288; dále např. MATOUŠEK, Václav – ZIMOVÁ, Růžena – JANATA, Tomáš, Optický klam generála Kleinträtla. Rytina bojů u Teplé v září 1647 ve světle mezioborového studia, in: CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMUNEK, Robert (edd.), Krajina jako historické jeviště. K počtě Evy Semotanové, Praha 2012, s. 63–80.

18 Shrnují SYMONDS, James – VAŘEKA, Pavel, Paysans et soldats. Archaeologie des villages de Bohême abandonnés durant la guerre de trente Ans, in: GUILAINE, Jean – SEMELIN, Jacques (edd.), Violences de Guerre, violences de masse. La Découverte, Paris et Inrap, 2016, s. 129–145. Do této skupiny lze volně přiřadit i podrobný průzkum vesnických sídel a jejich plužin zaniklých v důsledku válek (husitských a následujících), který na střední Moravě uskutečnil v 70. a 80. letech minulého století Ervín Černý. Naposledy ČERNÝ, Ervín, Výsledky výzkumu zaniklých středověkých osad a jejich plužin. Historicko-geografická studie v regionu Dražanské vrchoviny, Brno 1992.

19 Jen výsledky získané do roku 2004 shrnuje téměř čtyřsetstránková monografie MATOUŠEK, Václav, Třebel. Obraz krajiny s bitvou, Praha 2006.

Archeologický výzkum bojiště z třicetileté války pod hradem Třebelí byl zahájen v roce 1988 a s přestávkami probíhá vlastně až do současnosti.²⁰ Relativně komplexní zkoumání zahrnuje jak studium samotné bitvy, tedy průběhu a podoby jednotlivých vojenských akcí a jejich materiálně-terénních pozůstatků, tak průzkum (převážně povrchový) širšího okolí zmíněných vojenských reliktiů. Tedy vlastně vytváření představy o podobě okolní zemědělské krajiny, v jejímž rámci se zmíněné operace odehrávaly. Původní výzkum vyšel v první řadě z detailního průzkumu dochovaných zbytků polních opevnění. K jejich identifikaci v nepřehledném terénu významně přispěla kritická kartograficko-uměnovědná analýza dvou rytin publikovaných v VI. svazku Merianova Theatra Europaea. Na základě kombinace výsledků terénního průzkumu jednotlivých reliktiů bitvy, dále poznatků o vývoji krajiny bojiště, získaných v souvislosti s tímto výzkumem, a rovněž i závěrů kritického studia zmíněných rytin tak můžeme formulovat několik tezí, které umožňují vytvoření poměrně konkrétní představy o dopadu bitvy u Třebele na zdejší zemědělskou krajinu. A to i přesto, že archeologický výzkum prvoplánově zaměřený na vliv bitvy na sídelní strukturu a produkční podmínky v prostoru bojiště dosud proveden nebyl. Důslednou interpretací velké části získaných výsledků lze – byť zčásti jen nepřímou či „sekundárně“ – zdokumentovat i některé prvky tvárnosti zdejší zemědělské krajiny a její proměny v důsledku zmíněné vojenské akce a po ní.

Prostor bezprostředně zasažený bitvou zaujímá plochu přibližně 50 km². Zahrnoval dvě města (Planou na západě a Černošín na východě), devět vesnických sídel a několik samot, především mlýnů. Druhotně zasažen byl však podstatně větší okruh. Písemné prameny hovoří např. o výjezdech císařské jízdy až do 50 km vzdáleného Horšovského Týna.

Velikost obou armád lze odhadovat na 20 000 vojáků na každé válečné straně. K nim je ovšem třeba připočítat ještě dalších 20 000 osob doprovodu (např. řemeslníky, obchodníky, rodiny vojáků, nevěstky a další). A také tisíce koní a dobytka. Tyto masy lidí i zvířat, jejich usídlení, obživa i odpady, kladly obrovské nároky na zemědělské zázemí širokého okolí. Jen pro hrubé srovnání lze uvést, že populace necelé dvacítiky sídelních lokalit bezprostředně zasažené oblasti, včetně dvou městeček (a tedy – nepřímou – i vyživovací schopnost příslušného regionu), činila o dvě století později necelých sedm tisíc obyvatel, tedy přibližně desetinu (!) odhadovaného lidského zatížení v době zmíněné vojenské akce. Zásobování potravinami a krmivem také představovalo největší problém obou armád. A to přesto, že kupř. švédské oddíly přijely od Chebu poměrně dobře vybaveny. Z Horní Falce a Norimberka jim tam přivezlo jídlo, píci a municí údajně celkem dva tisíce vozů (!).²¹ Problémy se sháněním potravin nejen že způsobovaly časté „spížení“ výpady jednotlivých vojenských oddílů do poměrně širokého okolí (viz výše), ale stály i za samotnými vojenskými operacemi na bojišti. Kupř. právě zvěst o tom, že velká část Švédů opustila ležení za účelem získání zásob, vyprovokovala dne 22. srpna útok císařských jednotek na švédské opevnění a postarala se tak vlast-

20 K jednotlivým etapám výzkumu blíže srov. MATOUŠEK, V., Třebel, c. d., s. 46–51.

21 „[...] zwey tausendt wagen mit Profiant auss der Pfaltz undt genugsambe Kriegsmuniton von der Stadt Nürnberg.“ DUDÍK, Beda, Schweden in Böhmen und Mähren 1640–1650, Wien 1879, s. 252.

ně o největší vojenský střet celé třebelské válečné epizody. Jinou srážku zase o několik dní později vyvolala zpráva, že velké množství koní švédské strany odešlo na pastvu, což podnítilo císařské k výpadu a ukořistění asi 300 zvířat. Od zajatců se také dozvěděli, že švédský protivník má prý zásoby již jen na 7–8 dní. A byly to údajně právě zásobovací potíže, které nakonec způsobily, že začátkem září obě armády svá ležení u Třebele opustily.²²

Nešlo ale pouze o výživu lidí a koní. V obou leženích bylo třeba zřídit také celou řadu provizorních příbytků, tj. kromě stanů (které asi převažovaly) i velké množství dílen, stájí, skladišť atd. I když část velení obou armád byla ubytována v nedalekých dvou městečkách, Plané a Černošíně, většina ubytovacích a dalších logistických kapacit byla soustředěna právě v uzavřených opevněných táborech, resp. specifických dočasných sídlech. Na straně švédské je rozsah tábora možné stanovit s vysokou mírou přesnosti na 6 km². Rozsah císařského tábora lze odhadovat zhruba na 8 km². Mezi oběma základními tábory se nacházel prostor vlastního bojiště o rozloze přibližně 15 km².

Podklady pro bližší představu o vnitřním uspořádání táborů dosud nemáme k dispozici. Kombinace studia ikonografických a kartografických pramenů s terénním průzkumem však přinesla relativně podrobné informace o opevňovacích soustavách obou armád. Základní tábory obou soupeřů byly opevněny souvislými fortifikačními liniemi. Jejich průběh a sled, stejně jako existence dalších fortifikačních prvků, šly mimo a často „napříč“ strukturou dosavadní organizace zemědělské půdy. Krátkodobě, nicméně o to intenzivněji, měnily tradiční a dlouhou dobu předtím (i potom) praktikované „land-use“ postižených lokalit.

Jak doložily provedené sondy, základem opevnění byl příkop o šíři 110–250 cm a hloubce 40–70 cm. Ze zeminy vytěžené při hloubení příkopu byl vytvořen zemní val o šíři základny kolem 140–150 cm a výšce 30–70 cm. Hojné nálezy zuhelnatělých tenkých větví, zejména borovice a břízy, naznačují, že na valu stály proutěné koše naplněné zeminou.

Průběh opevnění švédského tábora lze stanovit s vysokou mírou přesnosti. Uvnitř švédského tábora se nacházely dvě zemědělské osady – Týnec a Vysoké Sedliště. Jejich podoba, dočasná funkčnost jednotlivých objektů i celá „infrastruktura“ se musely zcela podřít vojenským potřebám. Podobně na tom jistě byly i další okolní osady, byť nestály přímo v prostoru vojenského ležení.

Zadní část švédského tábora pak byla otevřena k nedalekému městu Planá. I ono neslo značnou tíhu vojenského pobytu. Přibližně po čtyři týdny bylo obsazeno švédským vojskem a většina měšťanů musela „hostit“ alespoň 50 vojáků. Uvádí se, že jen v domě jistého Wolfganga Schmidta bylo nakvartýrováno 120 mužů včetně jednoho generálmajora.²³

Průběh linie opevnění tábora švédských protivníků, císařských vojsk, můžeme odhadovat jen s jistou pravděpodobností. Uvnitř vlastního císařského tábora,

22 MATOUŠEK, V., Třebel, c. d.

23 SENFT, Eduard, Geschichte der Herrschaft und Stadt Plan in Böhmen (Illustriertes Heimatwerk in zwei Bänden), Erster Band, Plan bei Marienbad 1932, s. 194.

Obr. 2 Císařská reduta u obce Svahy. Současná podoba v terénu (stav k roku 2003). Zdroj: autorem fotografie Václav Matoušek.

rozloženého v polích na druhé (východní) straně údolí Kosího potoka, se tak pravděpodobně nacházela jedna zemědělská osada a dvě městečka. V předsunuté pozici, na protilehlé (západní) hraně potočního údolí, pak císařská armáda vybudovala celkem tři dělostřelecké bašty a dvě čtvercové reduty.

Poměrně přesnou představu máme o charakteru prostoru mezi oběma tábory. Tato oblast byla vlastními vojenskými střety postižena asi nejintenzivněji. Mezi čelem švédského tábora a hranou údolí se nacházelo pět zemědělských osad – Křínov, Otín, Svahy, Zliv a Vížka. Na obhospodařovaných pozemcích těchto vsí vybudovaly obě válčící strany bezmála deset fortifikačních celků. Kromě sedmi obdélných a jedné hvězdicové reduty zde na polích severovýchodně od obce Svahy vzniklo jedno složitě strukturované opevnění (v držení císařských vojsk). V terénu se zatím podařilo identifikovat tři obdélné reduty. Největší z nich, císařská reduta poblíž obce Svahy, má rozměry 17 × 17 m (měřeno na koruně valu). Val je dochovaný místy až do výšky 160 cm, příkopy byly široké až 400 cm a hluboké až 80 cm. Příkladným čelním stěnou valu obráceného směrem k nepříteli byla zvýšena nástavbou, z níž se dochovalo torzo zuhelnatělého proutěného výpletu. Další obdélné reduty, tentokrát švédské, byly vybudovány severovýchodně od základního švédského tábora. Před obcí Otín na mírném návrší stála obdélná reduta o rozměrech 31 × 26 m, chráněná příkopem vylámaným ve skále v šíři 110–140 cm a hloubce 40–60 cm.

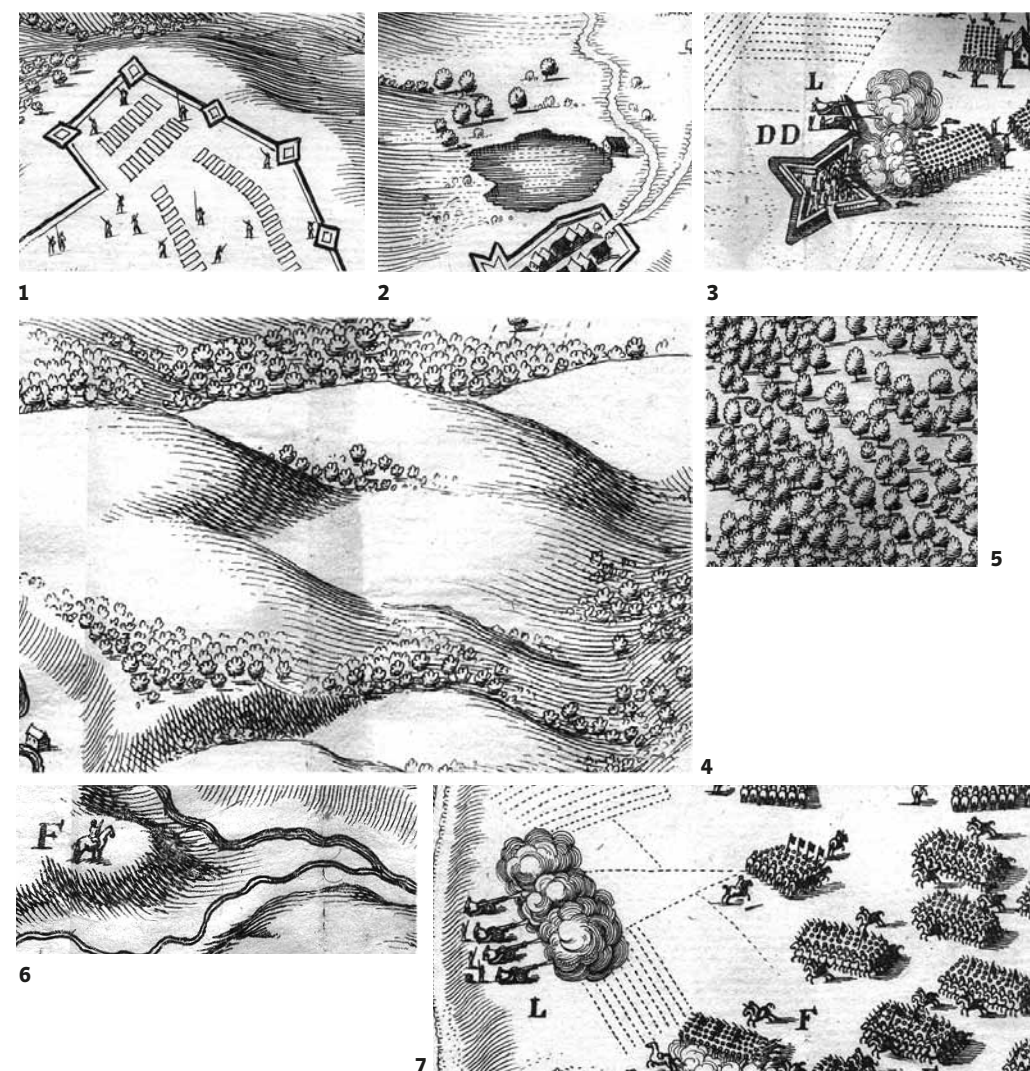
Obr. 3 Bojiště u Třebele, stav 19. srpna 1647. Pohled od jihu.

Zdroj: Rytina, M. Merian, Theatrum Europeum VI. Strahovská knihovna. Digitalizace D. Klein.

Z vytěženého materiálu byl navršen hlinito-kamenitý val o šířce 120 cm a výšce asi 40 cm. Severovýchodně od obce Křínov se na skalnatém výběžku nad údolím Kosího potoka nachází reduta vybudovaná na půdorysu nepravidelného lichoběžníku o rozměrech 21 × 20 × 25 × 23 m. Valy jsou dodnes dochovány do výšky 30–50 cm, příkopy jsou dnes 30 cm hluboké.

Specifickým reliktem švédské opevňovací soustavy je půlkruhové dělostřelecké opevnění o průměru 23 m na vrchu Hrotek v čele švédského tábora. Kromě artillerie se zde údajně nacházelo i pozorovací stanoviště generála Wrangela. Opěrný bod vznikl na místě staršího lomu na vulkanit. Do obnažených skalnatých okrajů lomu vysekali Švédové čtyři střílny a prostor mezi nimi zvýšili násypy kamenů a zeminy vytěžené z odvalu lomu na úpatí kopce. Dno lomu zasypali rovněž zeminou z odvalu a vytvořili tak nájezdové rampy ke střílnám. Důsledkem těchto vojenských úprav někdejšího lomu (tj. zasypaní/zavalení těžebního místa množstvím odpadního materiálu) potom bylo, že přestal být využíván. Místní obyvatelstvo si pak zdroj stavebního materiálu pro svá obytná i hospodářská stavení našlo jinde, tam, kde kýžená surovina byla snadněji přístupná a těžitelná.

Písemné prameny uvádějí, že před odchodem z bojiště Švédové svůj polní tábor zapálili. Archeologické doklady požáru zatím zjištěny nebyly, nicméně je pravdou, že ve vnitřním prostoru švédského tábora podrobnější sondáže dosud provedeny nebyly. Pozůstatky spálených dřevin jsou ovšem hojně nacházeny na jednotlivých opevněních. Je otázka, zda je tyto nálezy možné přímočaře interpretovat jako důsledek záměrné vojenské destrukce při opouštění příslušného území, či zda byl

Obr. 4 Krajinné prvky z veduty bitvy u Třebele.

1 – nároží základního tábora (kurtiny a bastiony, schematicky řady stanů a postavy vojáků); 2 – část města opevněného valem, vodní plocha a souběh cest; 3 – útok pěšího oddílu na hvězdicovou redutu a dělostřeleckou baterii. Scéna se odehrává na poli (naznačeny hranice polních tratí); 4 – okolní kopcovitá krajina (údolí a úpatí kopců zalesněny); 5 – les; 6 – jízdní hlídka na návrší nad soutokem vodotečí; 7 – bitevní scéna uprostřed polí (střelba dělostřelecké baterie, pohyb jezdeckých oddílů a samostatných jezdců, naznačeny hranice obhospodařované plůžiny).

Zdroj: Rytina, M. Merian, Theatrum Europeum VI. Strahovská knihovna. Digitalizace Václav Matoušek jr.

tento způsob likvidace až součástí následných úprav terénu místními rolníky – tedy relativně jednoduchou metodou zrušení fortifikačních konstrukcí a navrácení celého prostoru jeho původnímu zemědělskému užívání.

Vlastní bojiště bylo po dobu bitvy prakticky neobyvatelné. I všechny okolní vesnice a města obsadila armáda. Přesto, že pravděpodobně bylo již po žních,

prodělaly příslušné zemědělské pozemky značnou devastační změnu. Pole se přeměnila ve vojenské tábory, část dokonce v bitevní pole, v nejlepším případě v pastviny pro vojenské koně.

Nejhůře bylo postiženo samo území vojenských střetů. Text v *Theatru Europaeu*, včetně legendy k rytinám, upřesňuje, že mezi přední linií švédského tábora a hranou údolí Kosího potoka projížděly neustále švédské jízdní pluky o počtu asi tisíce koní. Probíhalo zde i vzájemné ostřelování z předsunutých fortifikací. Je tedy důvodné předpokládat, že v prostoru bojiště byla zlikvidována většina vegetace na polích, lukách a pastvinách. Zde ležící vesnice nejen že neplnily své běžné funkce a byly zřejmě zcela neobyvatelné, ale byly dokonce využívány i jako místa skrytého soustředění části armád pro překvapivý protiútok.

Citelně byly zasaženy také okolní lesy, jednak jakožto zdroj topiva pro přípravu potravy několika desítek tisíc lidí, především ale jako zásobárna stavebního materiálu na nejrůznější stavby a konstrukce, ať již týlového (logistického), či zejména fortifikačního charakteru. Při experimentální stavbě modelu vzorového polního opevnění bylo zčásti zjištěno a zčásti odhadnuto, že jen na výstavbu jediného nevelkého vojenského objektu o rozměrech cca 24 × 24 m bylo zapotřebí 400–500 dřevěných kůlů přibližně 2,5 m dlouhých. A to nehledě na velké množství drobnějších větví, používaných pro výplet zeminou plněných fortifikačních košů.²⁴

Na císařské straně bojiště byl hned v úvodní fázi bitvy vážně poškozen hrad Třebel. V rámci projektu preventivního boření hradů v pohraničních oblastech jeho trosky dlouho stát nevydržely.²⁵ Již na jaře r. 1648 totiž nařídil císař Ferdinand III. tepelskému klášteru, aby zajistil likvidaci jeho ruin. Demoličních prací se zúčastnilo 60 mužů vybavených železnými pákami, mezi nimi též 6 zedníků a 6 tesařů. Práce trvaly téměř dva týdny, a dokonce si vyžádaly i oběti na životech – pod narušenou zdí prý zahynuli tři tesaři.²⁶ Na troskách hradu byla později postavena rozměrná barokní sýpka a hájovna. Je příznačné, že stavba sloužící zemědělským účelům tak nahradila pevnostní objekt, poté co za posledním výstupem jeho fortifikačního účelu spadla opona. Nicméně (asi na památku popisovaných událostí) byly do zdi bývalé hájovny vsazeny 4 železné dělové koule, dvě o průměru 9,5 cm (pravděpodobně z lehkého polního děla) a dvě o průměru 13,5 cm (asi z obléhacího děla – moždíře),²⁷ které tam jsou dodnes.

O osudu dalších sídel v prostoru bojiště v písemných ani ikonografických pramenech takovéto podrobné zmínky již nenacházíme. Víme, že Planá byla v zápolí vojenského ležení švédské armády, Černošín byl zase součástí základního tábora císařských vojsk. Obce Týnec a Vysoké Sedliště ležely uvnitř švédského základního tábora. Obě vsi byly po bitvě patrně zcela zničeny. Nejasný je osud obce Olbramov, která se pravděpodobně nacházela v severní části císařského tábora. Obce Svahy

24 Ke stavbě experimentálního modelu polního opevnění podrobněji srov. MATOUŠEK, V., Třebel, c. d., s. 165–169.

25 K osudu mnoha českých hradů po třicetileté válce ROUBÍK, František, Boření hradů v Čechách v polovici 17. století, *Časopis turistů* 1941, 53, s. 128–131.

26 SEDLÁČEK, August, Hrad, zámky a tvrze Království českého, 13., Plzeňsko a Loketsko, Praha 1905, s. 134.

27 KRÍŽEK, Leonid – ČECH, Zdirad J. K., Encyklopedie zbraní a zbroje, Praha 1999, s. 66, 109n., 168n.

Obr. 5 Povrchový výzkum plužiny. Dochovaná hranice pozemku – nakupená kamenná řada. Zdroj: autor fotografie Václav Matoušek.

a Zliv se rozkládaly v prostoru před čelem švédského tábora, kde se dne 22. srpna odehrál největší střet obou armád v průběhu třítýdenních bojů. Svahy byly po bitvě poničeny ze všech obcí v prostoru bitvy nejvíce. Silně poškozena byla i obec Vížka, která se nacházela jižně od bojiště, nad soutokem Kosího potoka a Mže.

O velké životaschopnosti zdejšího vesnického obyvatelstva svědčí fakt, že ani jedna z obcí v prostoru bojiště v důsledku bitvy nezankla. Regenerační možnosti venkova naznačují i údaje z berní ruly necelých deset let po bitvě, které dokonce uvádějí i překvapivě malý počet pustých statků ve zkoumaných lokalitách. Kromě většího množství zaniklých hospodářství v obcích Svahy (9) a Olbramov (7) je ve všech ostatních postižených lokalitách uváděn většinou jeden (Křínov, Otín, Zliv, Kořen), maximálně dva pusté statky (Vížky). Ani jeden pustý statek není uveden u obcí Vísky, Stan a překvapivě ani u Týnce a Vysokého Sedliště, které byly součástí švédského tábora.²⁸

Velká většina polních opevnění třebelské bitvy byla původně vybudována na zemědělsky využívaných pozemcích – polích, lukách, pastvinách. Z hlediska dalšího využívání této půdy jsou zajímavé výsledky kombinovaného archeologického terénního výzkumu. Část opevnění byla poškozena již v průběhu bitvy. Ikonografické prameny např. naznačují požár reduty jižně od obce Svahy. Většina pevnostních staveb však bitvu přečkala bez většího poškození a po odchodu vojsk zůstala na polích a lukách prakticky nedotčena. Tím nesporně komplikovala následné zemědělské využití těchto pozemků. Nejjednodušším způsobem nutné destrukce

28 Shrnuje MATOUŠEK, V., Třebel, c. d., s. 174. Též DOSKOČILOVÁ, Marie, Berní rula 23. Kraj Plzeňský, 1., Praha 1952.

překážejících fortifikací bylo zapálení dřevěných nebo proutěných prvků, které udržovaly a zpevňovaly použitý sypký materiál – zdejší hlinitopísčitou zeminu. Již jsme uvedli, že zuhelnatělé dřevo bylo nalezeno i na místech, která na vedutách nejsou označena jako hořící. Lze se tedy domnívat, že za těmito požáry stáli místní obyvatelé. Zapálení dřevěných prvků urychlilo rozklad celé konstrukce, neodstranilo však vybudované terénní nerovnosti. Pozůstatky opevnění proto musely být likvidovány mechanicky. Zatímco desítky tisíc vojáků, včetně velkého počtu na zákopnické práce specializovaných oddílů,²⁹ postavily opevňovací soustavy patrně velmi rychle,³⁰ pouhých několik set zdejších obyvatel rozptýlených po více než desítkách vesnic na likvidaci zbytků opevnění pracovalo celou řadu let. A nejen proto, že jejich prvořadým zájmem nepochybně byla oprava zničených obydlí a dalších hospodářských objektů.

Je přirozené, že likvidovány byly přednostně objekty jednodušší (kurtiny) a především na místech, kde skutečně překážely zemědělské činnosti – tj. zejména uprostřed polí. Až na výjimky proto nacházíme dochované relikty opevnění pouze na okrajích zemědělských areálů (viz níže). Dochovaný úsek opevnění u Řešanova (resp. jeho zachování) lze vysvětlit i tím, že tato část fortifikace probíhala pouhých pár metrů od cesty a souběžně s ní. Majitelé pozemků tak asi několik metrů půdy raději oželeli, než by se pouštěli do pracné likvidace výrazných nadzemních tvarů. Tomu, že odstranění terénních pozůstatků bitvy i v bezprostředním okolí sídel – a tedy na nejužívanější zemědělské půdě – bylo otázkou řady let, nasvědčuje i ojedinelá písemná zpráva, týkající se velké hvězdicové reduty u Vysokého Sedliště.³¹

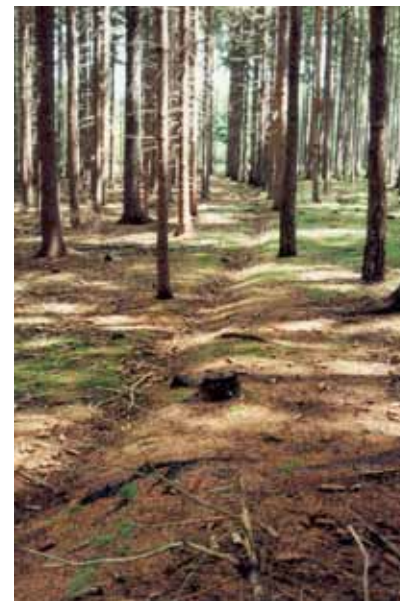
Specifickou informací o vývoji krajiny po bitvě je právě lokalizace dochovaných zbytků opevnění ve vztahu k zemědělsky využívané půdě. V souvislosti s komplexním studiem prostoru bitvy byl totiž proveden rozsáhlý terénní průzkum širokého okolí. Ten – kromě celé řady dalších poznatků – přispěl k vytvoření představy o někdejší rozsahu tratí a plužin zemědělské orné půdy. Získané výsledky zmíněného terénního průzkumu doplnily a rozhojnily i naše obecné znalosti o variabilitě konkrétní podoby v krajině dosud dochovaných hranic bývalých zemědělsky využívaných pozemků. Na základě výsledků terénní rekonstrukce krajiny (resp. rozsahu orné půdy), doplněné o studium map stabilního katastru, tak nakonec bylo zjištěno, že ze sedmi dochovaných reliktních polních opevnění se celkem tři (Svahy, Křínov a císařská dělostřelecká bašta jihozápadně od Olbramova) nacházely v době bitvy na hranici zemědělských pozemků a lesa. Dvě dochované fortifikace byly postaveny na skalnatých vyvýšených polohách (Hrotek, Otín) a pouze dva relikty základního opevnění švédského tábora (u Řešanova a u Zlivu) se zachovaly v místech, kde je sice dnes lesní porost (ten také přispěl ke konzervaci terénních pozůstatků zmíněných fortifikací), v době bitvy však s vysokou pravděpodobností šlo o zemědělsky využívanou půdu. Tímto konstatováním je do značné míry potvrzen vcelku logický

29 Byli to např. tzv. schanzknechti (budovali opevnění – Schanze) či tzv. sapěři (budovali obléhací příkopy – sapy).

30 Srov. exkurz o experimentální stavbě reduty: MATOUŠEK, V., Třebel, c. d., s. 165–169.

31 „[...] beim Hohenzetlischer Maierhofe wurde erst im Jahre 1651 eine Schanze weggeräumt [...]“.

SENF, E., Geschichte der Herrschaft, c. d., s. 195.

Obr. 6 Povrchový výzkum plužiny. Dochovaná hranice pozemku – mělký příkop. Východně od obce Olbramov (stav roku 1999)

Zdroj: autor fotografie Václav Matoušek.

předpoklad, že sedláci (nebo majitelé panství) přednostně likvidovali pozůstatky opevnění na orné půdě. Opevnění vybudovaná na okrajích zemědělských pozemků nebo na pastvinách a skalních výchozech zanechali procesům přirozeného rozpadu. Úsilí vynaložené na relativně pracnou destrukci zbytků pevnůstek asi nebylo ekvivalentní užitné hodnotě takto získaných pozemků, a tak byly tyto nevelké úseky půdy v blízkosti lesa (či komunikace – viz výše stav u Řešanova) ponechány svému osudu. Analogickou situaci je možné pozorovat na bojišti u Rozvadova z roku 1621, kde, jak dokládá dobová rytina, se všechny relikty opevnění, které se dodnes dochovaly, nacházely v prostoru porostlém již v době bitvy řídkým lesem. Dochované opevnění rakouské armády z roku 1759 u obce Nebesa u Aše rovněž leželo na rozhraní zemědělské půdy a lesa.³² Martin Gojda pak připomíná podobné poměry i na dalších lokalitách.³³

Bezprostředním důsledkem vojenských operací jsou ztráty na životech. Nejinak tomu bylo i u Třebele. Mezi více než tisícovkou mrtvých jen na švédské straně byl kupř. i synovec nejvyššího švédského velitele generálmajor Wilhelm Wrangel. Pohřbívání obětí, stejně jako ošetřování raněných, kladlo přirozeně značné nároky na místní sociální „infrastrukturu“. Bitva se ostatně odrazila i v místních názvech. Polním tratím nad Planou se ještě dlouho říkalo „Blutacker“ (Krvavá pole). A nezůstalo přitom jen u ztrát na straně bojujících armád. Kolik rolníků a dalších obyvatel zahynulo v bezprostředním důsledku vojenských akcí, přesně nevíme. Nicméně fatální byly pro místní obyvatelstvo i vojskem zavlečené nemoci. Na „švédský mor“, jak se tehdy říkalo úplavici, zemřelo koncem léta roku 1647 pouze v Planě cca 120 osob. Mezi prvními byla i dcera plánského purkmistra Martina Ortmana.³⁴

32 KUBŮ, F. – HÁJEK, J. – MATOUŠEK, V., Srážka u Nebes, c. d., s. 66.

33 GOJDA, M., Výzkum, dokumentace a mapování, c. d., s. 42.

34 Celkově k následkům bitvy a jejím dopadům na okolní zemědělské obyvatelstvo srov. SENF, E., Geschichte der Herrschaft, c. d., s. 194–198.

Popisované vojenské akce svou devastací zemědělských pozemků a objektů i výrazným narušením běžného hospodářského koloběhu představovaly znatelný zásah do v zásadě autarkního způsobu tehdejší zemědělské produkce, znamenaly citelnou trhlinu v zajišťování obživy místního obyvatelstva. Postižený region naštěstí nezůstal odkázán pouze na vlastní síly a v době po bitvě se mu dostalo významné pomoci. Z podnětu tehdy vrchního polního maršála knížete Václava Lobkovic (pozdějšího prezidenta dvorské válečné rady) obdrželi obyvatelé šlikovského panství Planá dvakrát zásilku obilí z Bavorska. Část této zásilky byla zaplacená až po několika letech, konkrétně v r. 1655. Zbytek nesplacené částky byl pak dokonce věnován jako dar poddaným hraběte Šlika.³⁵ Újmy obyvatelstva postiženého ležením císařské armády na švamberském panství (okolí městečka Černošín) mělo zase částečně zmírnit privilegium z r. 1654, kterým Ferdinand III. udělil Janu Bedřichu ze Švamberka právo pořádat v Černošíně pravidelné dobytčí a koňské trhy.

* * *

Stopy lidských aktivit jednotlivých období se v krajině postupně ukládají, někdy přes sebe, někdy ale vedle sebe, aniž by se nějak výrazně narušovaly. Bitva u Třebele skončila, vojska odtáhla, mrtví byli pohřbeni, ostré kontury pevnostních linií začal obrušovat čas. Jako kapky vody na kámen nahlodával každodenní život místních rolníků pozůstatky vojenských akcí. Jednotlivé horizonty „paměti“ zdejší zemědělské krajiny se tak dále vrstvily v toku všedních let. Nedokázal je výrazněji narušit ani střet dvacetisícových armád nejvýznamnějších evropských mocností první poloviny 17. století. Krajina se postupně vracela ke své původní tvářnosti. Města i vesnice stojí tam, kde před 350 lety, nezměnila se příliš ani jejich podoba. Přesto tomu, kdo jí rozumí, dovede krajina ve svých drobných detailech vypovídat o předchozím vývoji a nastalých změnách. Lesem pokryté terasy někdejších polí svědčí o tom, kde byl dříve volný obhospodařovaný prostor. Zarostlé úvozy cest dodnes zachovávají směry dávných komunikací. Lidové pověsti, tradující souvztažnost zdejší krajiny s bitvou, postupně upadly v zapomnění a jejich zbytky odešly s odsunem německého obyvatelstva. Nicméně i tak je v kraji pod bývalým hradem Třebelí dochováno, resp. zakonzervováno množství informací o vývoji předchozích časů, včetně zmíněné vojenské srážky. Je dobré o těchto informacích vědět a naslouchat jim. A to i přesto, že poslední, už jen málo zřetelné stopy polních opevnění, kdysi budovaných, bráněných a dobývaných za cenu hektolitrů potu a krve, se dnes ztrácejí v lesním porostu. Graficky výpravné veduty tehdejších bojů, jež vzrušovaly raně novověkého čtenáře, zaujmou nyní spíše jako pozoruhodné obrazy krajiny než jako svědectví o zmařených životech a velkých materiálních ztrátách. Bitvou způsobená přeměna původně fortifikační stavby – hradu Třebel – v rozhodně nedramatický a všednodenní banální objekt – obilní sýpku – je pak zcela příznačná a symbolická. Dokládá více než výmluvně platnost rčení: „Všecka sláva – polní tráva...“

JAN HÁJEK – VÁCLAV MATOUŠEK

III.2 GRUNTOVNÍ PENÍZE A VÁLKA. K MAJETKOVÝM A FINANČNÍM POMĚRŮM PODDANÝCH NA MORAVĚ BĚHEM TŘICETILETÉ VÁLKY¹

V jedné z mála hospodářských instrukcí, které vznikly na Moravě během třicetileté války, může pozorný čtenář objevit následující konstatování: „[...] mnozí [rozuměj držitelé nemovitostí – pozn. aut.] [...] několik vejrunkův zadržují, tudy se gruntové spouští, hospodáři v nouzi a sirotci o svou spravedlnost přicházejí.“² Při prvním přečtení se text jeví jako málo srozumitelný a nedává ani tušit, že je v něm ukryt poměrně velmi přesný obraz důsledků jednoho z důležitých fenoménů doby – rozpadu systému splácení nemovitostí poddanského obyvatelstva. Fenoménu, který bude v následujícím textu společně s dalšími faktory analyzován ve snaze postihnout dopady dlouholetého válečného konfliktu na venkovské obyvatelstvo. Výzkum tak reflektuje proměnu badatelských témat spojených s třicetiletou válkou, k níž dochází v posledních několika letech v české historiografii. Starší bádání, které přibližovalo zejména politický kontext konfliktu, detailní popis jednotlivých vojenských tažení, biografie hlavních postav válečných událostí apod., je nyní rozšiřováno o další výzkumné oblasti. K nim patří například dopady války na civilní, zejména městské obyvatelstvo.³ Jestliže měšťanům byla věnována zvýšená pozornost, vesničany ponechával výzkum povětšinou stranou.

Jednou z možností, jak prohloubit poznání rozmanité škály důsledků války na obyvatele vesnic a městeček, je sledování finančních hledisek při nabývání a majetkovém transferu poddanských nemovitostí v době konfliktu. Řadu poznatků o existenci a rozsahu splátkového systému, cenách gruntů, velikosti závdavků, gruntovních peněz a úvěrového podnikání jednotlivých poddaných a institucí působících ve vesnickém prostředí v tomto období obsahuje větší množství prací,⁴

- 1 Příspěvek vznikl v rámci projektu Centra pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání. Grantová agentura České republiky, reg. č. 14-36521G.
- 2 KALOUSEK, Josef (ed.), Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698, Archiv český, 23. sv., Praha 1906, s. 106.
- 3 Srov. např. KILIÁN, Jan, Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648, České Budějovice 2008; KILIÁN, Jan, Vojenské násilí ve městech za třicetileté války. Se zvláštním přihlédnutím k Plzeňsku, Folia Historica Bohemica, 2014, 29, 1, s. 5–29; monotematické číslo časopisu Historie – Otázky – Problémy s názvem Turek, Švéd a Prajz. Vojenský živel versus město a venkov českého raného novověku, Historie – Otázky – Problémy (dále jen HOP), 2011, 3, 1, 228 s.
- 4 CHOCHOLÁČ, Bronislav, K hospodaření poddaných na pernštejnském panství v druhé polovině 16. a v první polovině 17. století, Časopis Matice moravské (dále jen ČMM), 1990, 109, s. 83–111; CHOCHOLÁČ, Bronislav, Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století, Brno 1999; CHOCHOLÁČ, Bronislav, Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století, Český časopis historický (dále jen ČČH), 2001, 99, s. 59–84; CHOCHOLÁČ, Bronislav, Poddaní na venkově, in: BOROVSÝ, Tomáš – CHOCHOLÁČ, Bronislav – PUMPR, Pavel (edd.), Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století, Brno 2007, s. 292–336; JANÍK, Přemysl, Poznámky k hospodářskému postavení obyvatel Bojkovic v 17. století. Nепublikovaná diplomová práce. Brno: Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2002; ODEHNAL, Petr, Po spálení města Klobouk. Hospodaření poddaných na jihovýchodní Moravě ve stínu válečných událostí 17. a počátku 18. století. Nепublikovaná disertační práce. Olomouc: Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2007;

jejichž autoři je předložili v rámci časově širše koncipovaného studia finančních poměrů poddaných v prvních stoletích raného novověku.⁵

Výzkumy založené především na analýze zápisů pozemkových knih byly prováděny na několika panstvích v různých částech Moravy. Převahu mezi nimi měla západní oblast země.⁶ Cílem tohoto příspěvku bylo tyto dosud rozptýlené poznatky shromáždit, vyhodnotit, a pokud to aktuální stav bádání dovolil, srovnat s výsledky z období konce 16. a počátku 17. století, respektive poválečného časového úseku 2. poloviny 17. století. Uvedená komparace by měla zjistit, zda a do jaké míry se zkoumané jevy změnilы vlivem probíhajícího dlouholetého vojenského konfliktu.

Na úvod je nutné připomenout, že ve všech sledovaných lokalitách se jednalo o zakoupené usedlosti a v předbělohorském období v nich existoval splátkový systém cen gruntů.⁷ V této době jeho rozšiřování napomáhala časté střídání hospodářů na usedlostech (zejména na menších gruntech) a celkové zdražování všech usedlostí vlivem cenové revoluce. Jejím průvodním jevem bylo zvyšování cen zemědělských plodin a námezdné práce poddaných a z hlediska finančního pronikání výrazně inflačních tendencí do peněžního oběhu, které byly způsobeny používáním velkého množství drobných mincí s nízkým obsahem stříbra.⁸ V praktické rovině majetkové držby to znamenalo, že kupující nebyl schopen ve většině případů okamžitě nebo v krátkém časovém intervalu zaplatit celou hodnotu gruntů, proto byla obvykle cena rozdělena do dvou částí. První – nejčastěji největší splátkou – byl

- VALŮŠEK, David, Zákupní držba na Telčsku od konce 16. století do roku 1800 (na základě rozboru pozemkových knih vesnic Nevcehle, Strachoňovice a Doupě). Nepublikovaná diplomová práce. Brno: Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 1998; VANĚK, Pavel, Postavení poddaných na boskovickém panství na konci 16. a v 1. polovině 17. století ve světle pozemkových knih. Nepublikovaná diplomová práce. Brno: Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 1997; VOHNICKÝ, Aleš, „Léta Páně koupil jest dům za sumu področní...“ Proměny ekonomických a sociálních poměrů obyvatel městečka Dřevohostice od konce 16. do začátku 18. století, Sborník Státního okresního archivu Přešov 2014, Přešov 2014, s. 49–61; částečně též ODEHNAL, Petr, „Paměť se činí, že se peníze gruntovní pasírují.“ K hospodaření poddaných na východní Moravě v 17. a počátkem 18. století, Východní Morava (dále jen VM), 2011, 1, s. 43–64; a TÝŽ, Nad zlomkem gruntovní knihy vsi Šanov z druhé poloviny 17. století, VM, 2013, 3, s. 19–35.
- 5 Na druhou stranu je nutné konstatovat, že zmíněné finanční faktory nebyly vždy sledovány ve všech uvedených výzkumech, resp. nebylo vždy možné z nich extrahovat údaje týkající se válečného období.
- 6 Srov. výše uvedenou literaturu. Výzkumy na jednotlivých panstvích byly prováděny na různém počtu lokalit (jedna až pět), jedna z nich byla obvykle městečkem nebo výjimečně malým městem. Finanční poměry držitelů usedlostí v době třicetileté války studoval B. Chocholáč na panství Pernštejn (ve vesnicích Černovice, Chlébské, Olešnička, Sejřek a v městečku Štěpánov), Telč (ve vesnicích Hostěnice, Růžená a v městečku Mrákotín) a Žďár nad Sázavou (ve vesnicích Počítky, Radešín a v městečku Dolní Bobrová); P. Janík na panství Bojkovice (ve stejnojmenném městečku); P. Odehnal na panství Brumov (ve vesnicích Lipina, Mirošov, Smolina, Tichov a ve městě Valašské Klobouky) a Nový Světlav (částečně ve vesnici Sehradice); D. Valůšek na panství Telč (vesnice Doupě, Nevcehle a Strachoňovice), P. Vaněk na panství Boskovice (vesnice Krhov, Skalice, Sudice a Žďárná) a A. Vohnický na panství Dřevohostice (ve stejnojmenném městečku).
- 7 Obecně k jeho počátkům na moravském venkově srov. CHOCHOLÁČ, B., Poddání, c. d., s. 300.
- 8 VOREL, Petr, Od pražského groše ke koruně české 1300–2000. Průvodce dějinami peněz v českých zemích, Praha 2000, s. 145.

závdavek,⁹ který se poskytoval hned při realizaci majetkové transakce nebo nedlouho po jejím provedení.¹⁰ Zbývající částka byla rozdělena do několika ročních splátek. Tyto splátky cen usedlostí byly označovány jako gruntovní peníze.¹¹ Většinou je vyplácel věřitelům hospodář působící na gruntu, méně často vdova, popřípadě rychtář jako tzv. peníze uložené *na právě*. Příjemcem gruntovních peněz byly nejčastěji jednotlivé osoby, méně často instituce, jakými byly sirotčí a zádušní pokladny, ojedinele cechy, obce apod. Část prostředků získávala i vrchnost, jako například peníze po zběhlých poddaných aj.

Pro přiblížení cen gruntů a jejich proměn v období sledovaného válečného konfliktu je možné ke komparaci použít dosavadních poznatků z výzkumů prováděných na Boskovicku, Dřevohosticku, Telčsku a Žďársku.¹² K výraznému poklesu ceny usedlosti zde došlo tehdy, pokud byl grunt přímo zasažen rabováním vojáků, požárem a následně došlo k jeho zpusnutí. V takových případech, jichž však bylo zaznamenáno malé množství,¹³ byla při další majetkové transakci stanovená cena jen zlomkem původní hodnoty.

Pokud grunty nebyly přímo postiženy výše uvedenými zásahy, byl pokles cen gruntů na zmíněných panstvích nulový nebo jen minimální, nejvýše o desetinu původní předbělohorské hodnoty.¹⁴ Dokonce ještě v prvních válečných letech (počátkem 20. let 17. století) je možné u některých gruntů sledovat mírné zvýšení

- 9 Někdy je v literatuře používán termín závdanek. VANĚK, P., Postavení poddaných, c. d., s. 60n. Varianty označení závdavku v pramenech viz PROCHÁZKA, Vladimír, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963, s. 314n.
- 10 Podobně charakterizoval závdavek V. Procházka. Jeho původ spatřoval v kolonizačním zákupu, v němž byl samostatnou kupní cenou, která se na rozdíl od pozdější doby platila najednou. PROCHÁZKA, V., Česká poddanská nemovitost, c. d., s. 308–309.
- 11 Další označení v češtině: peníze purkrechtní, dědičné, roční, poroční, výroční a vejrunkové, a v němčině: Wehrung, Nachzahlung, Nachfrist, uvádí PROCHÁZKA, V., Česká poddanská nemovitost, c. d., s. 318.
- 12 Obecně k výzkumu cen poddanských usedlostí, jejich tvorbě, proměnám a úskalím při jejich interpretaci srov. CHOCHOLÁČ, Bronislav, Preis der Bauernhöfe, Verschuldung und Ratensystem. Eine Fallstudie zu den finanziellen Transaktionen der Untertanen bei Besitzübertragungen in Westmähren im späten 16. und im 17. Jahrhundert, in: CERMÁN, Markus – LUFT, Robert (edd.), Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 99), München 2005, s. 98–103; ŠTEFANOVÁ, Dana, Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsheerrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750, (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien, Band 34), Wien – München 2009, s. 86–94.
- 13 Viz například, že ve zkoumaných lokalitách na Telčsku a Žďársku z celkového počtu 92 cenových údajů pouze dva vykazovaly zmíněný propad cen. Srov. CHOCHOLÁČ, B., Selské peníze, c. d., tabulky na s. 77 a 89–90.
- 14 K žádnému snížení cen domů během války nedošlo ani v městečku Dřevohosticích, jak konstatoval A. Vohnický. VOHNICKÝ, A., Léta Páně, c. d., s. 55. Stabilitní výši cen ve vesnicích boskovického panství zaznamenal také P. Vaněk. VANĚK, P., Postavení poddaných, c. d., s. 35n. D. Valůšek zjistil dokonce mírný růst cen u větších usedlostí (půllánových a větších). VALŮŠEK, D., Zákupní držba, c. d., s. 63–67.

ceny.¹⁵ Zda a v jaké míře se v něm promítly inflační pohyby mince,¹⁶ se však bohužel nepodařilo zjistit. Absence výrazného snížení cen většiny usedlostí svědčí o tom, že samotný fakt probíhajícího válečného konfliktu neovlivnil hodnotové nivó venkovanů.

Naopak odraz zhoršujících se finančních poměrů zájemců o usedlost je možné pozorovat na tom, jak velký podíl představoval reálně vyplacený závdavek vůči ceně usedlosti.¹⁷ V průběhu války k různě velkému poklesu tohoto podílu došlo prakticky ve všech zkoumaných lokalitách na bojkovickém, telčském a žďárském panství.¹⁸ U městečka Bobrová na Žďársku bylo snížení největší, podíl závdavku na ceně poklesl na pouhou pětinu předbělohorských hodnot.¹⁹ Větší množství finančních prostředků ze závdavku v předválečném období dávalo prodávajícímu (pokud je získal) větší šance k novému zakoupení se na jiné usedlosti. Tím mohla být podporována směnnost gruntů ve zkoumaných lokalitách a jistý živnostenský přístup poddaných ke gruntu pozorovatelný na panstvích západní Moravy v předbělohorském období zejména u držitelů majetkově menších gruntů. Grunt byl držen potud, pokud přinášel hospodáři užitek a rozsahem odpovídal jeho schopnostem a silám vlastní rodiny. Když se držitel usedlosti cítil „na víc“, nebylo většinou možné přikoupit další polnosti, proto starou usedlost prodal a zakoupil se na větší (podobně i v opačném případě).²⁰ Pokles reálně vyplaceného závdavku v průběhu války při zachování téměř nezměněné výše cen usedlostí však tyto možnosti podstatně omezoval.

Podobně nepříznivý vývoj z hlediska věřitelů vykázal i průzkum gruntovních peněz. Ve srovnání s předbělohorským obdobím během třicetileté války prakticky bez výjimky došlo ke snížení vejrunkových splátek stanovených v rámci podmínek majetkové transakce, ale také k ještě výraznějšímu propadu reálně zaplacených gruntovních peněz. Tyto skutečnosti pak vedly k prodlužování ideální i reálné doby splatnosti gruntů a ve svém důsledku rozšiřovaly v lokalitách počet dlouhodobě nebo trvale zadlužených usedlostí splátkami.

Pro předbělohorské období dosavadní bádání obecně prokázalo velmi dobrou platební morálku hospodářů, která se projevovala jak ve výši splátek, tak i v jejich pravidelnosti pokládání. Přesto byl rozsah zadluženosti gruntovními splátkami

15 Podobný růst průměrných cen usedlostí, který u selských gruntů trval do poloviny 20. a u chalup do počátku 30. let 17. století, zaznamenal J. Koumar pro mělnické panství. KOUMAR, Jiří, „... k velikému ztenčení skrze vojáky a jinou vojenskou zběř týž statek přišel...“ Odraz třicetileté války v transferu poddanských nemovitostí na mělnickém panství, HOP, 2011, 3, č. 1, s. 88.

16 K tomu obecně srov. KOSTLÁN, Antonín, Finanční zhroucení ve střední Evropě na počátku třicetileté války, Folia Historica Bohemica, 1985, 8, s. 285n.

17 Do podílu nebyly zahrnuty fiktivní formy závdavku, jakými byly například dary od rodičů, dědické podíly hospodářů nebo jejich manželů. Srov. CHOCHOLÁČ, B., Selské peníze, c. d., s. 98–99; JANÍK, P., Poznámky, c. d., s. 65.

18 S výjimkou Hostěradic, u kterých byl velmi nízký počet údajů ke statistickému zpracování, a Počítek, u nichž nelze provést komparaci hodnot s předbělohorským obdobím z důvodu absence pozemkové knihy. Srov. CHOCHOLÁČ, B., Selské peníze, c. d., s. 100. Pokles o několik procent uvádí pro mělnické panství také J. Koumar. KOUMAR, J., „... k velikému ztenčení skrze vojáky a jinou vojenskou zběř týž statek přišel...“, c. d., s. 90.

19 CHOCHOLÁČ, B., Selské peníze, c. d., s. 100.

20 Tamtéž, s. 155–156.

na jednotlivých panstvích rozdílný. Na novohradském panství bylo zadluženo ve 2. polovině 16. století jen 39% usedlostí, na Telčsku koncem 16. a počátkem 17. století (1580–1619) byla už zadlužena zhruba polovina gruntů, na mělnickém panství v téže době (1584–1620) to již bylo 67% statků a 61% chalup a na česko-krumlovském panství v 1. čtvrtině 17. století bylo zadluženo dokonce 71% usedlostí.²¹ I když rozsah zadluženosti gruntů v předbělohorském období rostl, nelze jej jednostranně interpretovat jako odraz zhoršující se poddanské ekonomiky. Na zadluženost usedlostí těmito splátkami měla vliv ideální doba splatnosti, která reflektovala dojednané podmínky transakce mezi kupcem a prodávajícím, resp. nabyvatelem gruntu a dědici, týkající se výše ceny, závdavku a vejrunkových splátek. Dále skutečná doba splatnosti gruntu, v níž se promítala platební morálka hospodáře, jež závisela na aktuálním výnosu usedlosti, počtu osob, které musela živit, a na celkové výši pohledávek. A v neposlední řadě frekvence směn usedlostí. Časté střídání hospodářů (zejména na menších gruntech) v předbělohorském období udržovalo, resp. zvyšovalo zadluženost gruntů splátkami. Je zde patrný už výše uvedený živnostenský přístup ke gruntu ze strany jeho držitelů.

Výzkumy provedené pro období války s přesahem i do poválečného období ukázaly na západní Moravě (stejně tak i bádání Jiřího Koumara na Mělnicku), že se zadluženost usedlostí prohloubila na více než 90%. Na konci 17. století se bylo možné ve zkoumaných lokalitách setkat se zaplacenou usedlostí jen výjimečně.²² Příčinou tohoto stavu bylo prodlužování doby splatnosti usedlostí a faktické neplacení gruntovních peněz hospodáři. V konečném důsledku to mohlo vést na některých panstvích až k úplnému rozpadu splátkového systému, jak k tomu došlo po válce například na Boskovicku, Pernštejsku či Strážnicku.²³

Jiné řešení zadluženosti gruntů v poválečném období, přesněji pro poslední čtvrtinu 17. a počátek 18. století, přiblížil Petr Odehnal pro východní Moravu (konkrétně pro Sehradice na novosvětlovském panství). Upozornil na několik možností oddlužení gruntů, kterého bylo možné dosáhnout buď bezúplatným nabytím gruntu, popřípadě zaplacením usedlosti hotovými penězi (oba případy nevyžadují splátkový systém), nebo stanovením nízkých cen gruntů (pouze do

21 Srov. HOLAKOVSKÝ, Milan, Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách, Jihočeský sborník historický, 1993, 62, s. 77–78; CHOCHOLÁČ, B., Selské peníze, c. d., s. 112n.; VALŮŠEK, D., Zákupní držba, c. d., s. 83–85; KOUMAR, J., „Má zaplacen, žádnému nic nedluží...“ Finanční aspekty majetkového transferu poddanské nemovitosti na mělnickém panství v 17. století, Ústecký historický sborník, 2011, 1, s. 38.

22 Viz CHOCHOLÁČ, B., Selské peníze, c. d., grafy s. 113–115; KOUMAR, J., „Má zaplacen, žádnému nic nedluží...“, c. d., s. 301–302.

23 Na Boskovicku se záznamy o ročním splácení usedlostí po válce objevují ještě krátce po roce 1651 (ovšem již ne u všech gruntů) a pak zcela mizí. Na Pernštejsku ustaly záznamy placení gruntovních peněz po roce 1658, později se objevovaly pouze zápisy o změně majitele. Poslední záznamy majetkových transakcí v pozemkových knihách ve vesnicích strážnického panství byly provedeny v 1. polovině 60. let 17. století. Srov. VANĚK, P., Postavení poddaných, c. d., s. 76; CHOCHOLÁČ, B., K hospodaření, c. d., s. 94; viz elektronickou edici knih Národního ústavu lidové kultury dostupnou online: <<http://www.nulk.cz/zdroje-informaci/digitalizovane-historicke-prameny>> [18. 9. 2017]; MAINUŠOVÁ, Helena, Obchod gruntovními penězi na strážnickém panství na konci 16. a počátkem 17. století, Ceny, mzdy a měna, 1965, č. 10, s. 7.

50 zlatých moravských!) při zachování jisté úrovně splátkového systému gruntu.²⁴ Ve srovnání s výzkumy na Moravě představila odlišný obraz o splátkovém systému poddanských gruntů v poválečném období Dana Štefanová pro několik lokalit frýdlantského panství v Čechách. Tamní hospodáři totiž ve 2. polovině 17. století pokládali vejrunkové splátky velmi pravidelně a soustavně, dostatečné množství finančních prostředků získávali nejen ze zemědělské produkce, ale také participací na protoindustriální domácí výrobě.²⁵

Jak už bylo uvedeno výše, gruntovní peníze nedostávali pouze jednotlivci, ale získávaly je i instituce – sirotčí a zádušní pokladny. Do sirotčích pokladen přicházely peníze ve formě uhrazených vejrunkových splátek od nových držitelů usedlostí. Těmito prostředky uvedení hospodáři spláceli dědické podíly nedospělým dětem, kterým již vznikl nárok na jejich výplatu. Při výzkumu na západní Moravě bylo sledováno množství položených gruntovních peněz do sirotčích pokladen (nikoliv celkové množství prostředků, které se v sirotčích truhlicích nacházelo!). Ukázalo se, že se ve všech zkoumaných lokalitách (s výjimkou Radešína na žďárském panství, kde tyto hodnoty nebylo možné před rokem 1618 zjistit) dostaly během předbělohorského období výše uvedeným způsobem do sirotčích pokladen řádově stovky zlatých moravských. Existence finančních prostředků v sirotčí pokladně tak dávala hospodářům určitou naději v případě, když došlo k hospodářské krizi na usedlosti způsobené např. živelnou pohromou apod. Bylo tu možné získat finanční prostředky k opravě domu, na nákup obilí apod.

Během třicetileté války se do sirotčích pokladen dostalo několikanásobně méně prostředků než v období předbělohorském.²⁶ U lokalit z telčského panství to nebyla ani desetina předbělohorského stavu (8,7%). Ve 2. polovině 17. století zde nebylo dokonce vyplaceno do sirotčí pokladny vůbec nic.²⁷ S poklesem splácení usedlostí se snižovalo i množství finančních prostředků, jež se dostaly do sirotčí pokladny.²⁸ Jestliže se prodlužovalo splácení usedlostí, přicházelo později na řadu i vyplácení dědických podílů sirotků. Ti mezitím dospěli, a mohli si tudíž vybírat vejrunky sami. Od konce třicetileté války na vesnicích, ve kterých byl ochromen splátkový systém nebo došlo k jeho zániku, tato „kampelička“ ztrácela na významu. Z širšího hlediska českých zemí to však neznamená, že by ve 2. polovině 17. a v 18. století sirotčí pokladny a peníze v nich uložené přestaly existovat.²⁹

Kromě sirotčích pokladen byly odváděny gruntovní peníze také do zádušních pokladen. Do nich přicházely prostředky z vejrunkových splátek jako odkazy stárnoucích hospodářů nebo jejich manželek, jako platby, které děti zaplatily záduší

24 ODEHNAL, P., „Paměť se činí, že se peníze gruntovní pasírují“, c. d., s. 47.

25 ŠTEFANOVÁ, D., Erbschaftspraxis, c. d., s. 122–124.

26 Srovnání bylo možné provést jen pro telčské panství a městečko Bobrová na žďárském panství.

27 CHOCHOLÁČ, B., Selské peníze, c. d., s. 133.

28 I přesto, že mělo být na některých panstvích neplacení vejrunků pokutováno. Srov. KALOUSEK, J. (ed.), Řády selské, c. d., s. 217.

29 J. Křivka z celozemských údajů o zadlužení poddaných v Čechách z konce roku 1771 zjistil dluhy na sirotčích penězích ve výši 2 089 581 zlatých, což představovalo 9,29 % všech dluhů poddaných v zemi (s výjimkou vejrunkových splátek). KŘIVKA, Josef, Zadlužení poddanského zemědělství na roudnickém panství v 18. století, (Rozpravy Československé akademie věd, řada společenských věd, ročník 96, sešit č. 2). Praha 1986, s. 60. Bohužel obdobné údaje pro Moravu nejsou k dispozici.

za odsloužené mše za jejich zemřelé rodiče, nebo jako plnění předchozího skoupení gruntovních peněz zádušní pokladnou, jmenovitě kostelníky, kteří se o ni měli starat.

Množství položených gruntovních peněz do zádušních pokladen ve srovnání se sirotčími pokladnami dosahovalo ve zkoumaných lokalitách telčského panství v předbělohorském období pouze pětiny hodnoty. Během třicetileté války se však příliv peněz do tamních zádušních pokladen navýšil a dosáhl v průběhu 17. století svého vrcholu. Lze se domnívat, že hlavními příčinami tohoto stavu byly dva faktory. Prvním bylo zpožděné vyplácení gruntovních peněz, které záduší skoupilo už v předbělohorském období, ale jejichž platba proběhla až za války. Druhým faktorem mohla být v neisté válečné situaci zvýšená potřeba víry, jež mohla vést k těsnějšímu přimknutí se k církvi, a tudíž i ke zvýšení její podpory odkazy ze strany poddaných.

* * *

Bylo by ukvapené hodnotit jednotlivé položky finančního hospodaření venkovského obyvatelstva v době třicetileté války jednostranně negativně. Absence výrazného poklesu cen usedlostí ve zkoumaných lokalitách a naopak zjištění jejich stability jsou odrazem přetrvávajícího hodnotového standardu poddaných v době konfliktu. Naopak příznakem zhoršující se finanční solventnosti nabyvatelů usedlostí ve srovnání s předbělohorskými poměry byl úbytek fakticky vyplácených prostředků v závavku. Příjemci splátek, tj. věřitelé, přicházeli o finanční prostředky tím, že se prodlužovala doba splatnosti gruntů, snižovala se vyplácená hodnota vejrunků, popř. že tyto peníze nebyly dočasně či trvale vypláceny vůbec. Pozbývali finanční prostředky, které jim měly umožnit zakoupit se na usedlosti, nebo jim usnadnit jejich životní situaci, pokud tito věřitelé byli vdovami, sirotky, podruhy nebo výměnkáři. Na druhé straně hospodářům působícím na gruntech, ze kterých peníze měly být vypláceny, pokles nebo dokonce zánik vyplácení pohledávek jejich držbu usedlosti usnadňoval. Zda zkušenost s omezeným placením nebo neplacením vejrunkových splátek vůbec, kterou získali hospodáři během třicetileté války a jež měla dopad i v období rostoucího zatížení držitelů usedlostí daňovými a vrchnostenskými břemeny ve 2. polovině 17. století, byla jedinou příčinou poklesu intenzity (Telčsko), resp. úplného zániku splátkového systému poddanských gruntů na panstvích (Boskovicko, Pernštejnsko, Strážnicko), nebo byla jen součástí společného působení dalších příčin, jakými byla například dlouhodobá nepříznivá hospodářská situace držitelů gruntů, nezáměr vrchnostenské správy na jednotlivých panstvích o vedení pozemkových knih apod.,³⁰ je otázkou pro další bádání v oblasti finančního hospodaření poddaných na moravském venkově.

BRONISLAV CHOCHOLÁČ

30 K některým důvodům zániku systému srov. CHOCHOLÁČ, B., Preis der Bauernhöfe, c. d., s. 117.

III.3 POSLEDNÍ VÍTĚZNÁ BITVA ČESKÉHO STAVOVSKÉHO POVSTÁNÍ U NOVÉHO JIČÍNA 24. ČERVENCE 1621. DŮSLEDKY VÁLKY PRO VENKOVSKÉ MĚSTO A JEHO ZÁZEMÍ¹

ČESKÉ STAVOVSKÉ POVSTÁNÍ A BITVA U NOVÉHO JIČÍNA

Je dostatečně známo, že české stavovské povstání v letech 1618–1620 na svou obranu zorganizovalo českou armádu zprvu pod vedením generálporučíků Jindřicha Matyáše Thurna a Jiřího Fridricha Hohenlohe.² Na zemském a stavovském principu vznikly obdobné armády ve Slezsku v roce 1618 a na Moravě a v obojích Lužicích v roce 1619. Tyto povstalecké armády dosáhly několika cenných vítězství proti císařské armádě Habsburků Matyáše II. a Ferdinanda II., například Jindřich Matyáš Thurn zvítězil v bitvách u Jindřichova Hradce 27. srpna nad Dampierrem, u Čáslavi ve dnech 10.–16. září, u Pelhřimova 4. listopadu a Lomnice nad Lužnicí 9. listopadu 1618 nad spojeným vojskem Buquoye a Dampierra, Fridrich z Tiefenbachu a moravský zemský hejtman Ladislav Velen z Žerotína s moravskou armádou zvítězil v bitvě u Dolních Věstonic 5. srpna 1619 nad Dampierrem apod.³ O porážce tohoto povstání rozhodly dvě základní skutečnosti, a sice jednak vystoupení katolické Ligy na straně Habsburků od léta 1620 a současně rezignace protestantské Unie na jakoukoli pomoc novému českému králi Fridrichovi Falckému, zvolenému českým sněmem v Praze 26. srpna 1619, v o něco pozdější ulmské smlouvě z 3. července 1620.⁴ Druhou rozhodující skutečností se stala stupňující se finanční a vojenská pomoc Španělska, zatímco finanční pomoc Nizozemí a Velké Británie byla pouze omezená a zcela nedostatečná.⁵

Nicméně i po vojenské porážce povstání v bitvě na Bílé hoře u Prahy 8. listopadu 1620 zůstaly ještě nedotčené bojeschopné armády, a sice jednak moravských stavů na Moravě a jednak slezských stavů ve Slezsku.⁶ Zatímco moravská armáda kapitulovala postupně v prosinci 1620 a v lednu 1621, tak slezská armáda pod velením knížete Jana Jiřího Krnovského (1577–1624) podnikla válečnou kampaň

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumné činnosti Muzea Novojičínska pro období 2016–2017.

² JURK, Jiří, Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku, Nový Jičín 2000, s. 424n., 427n., 352–353; KAVKA, František, Bílá hora a české dějiny, Praha 1964; POLIŠENSKÝ, Josef, Třicetiletá válka a evropské krize 17. století, Praha 1970, s. 107; PETRÁŇ, Josef, Staroměstská exekuce, Praha 1972, 1985, s. 81, 92 a 206; POJAR, Miloslav, Jindřich Matyáš Thurn, muž činu, Praha 1998, s. 77n. a 89n.

³ PROCHÁZKA, Zdeněk, a kol. (edd.), Vojenské dějiny Československa, 2., Praha 1986, s. 83–86; SKÁLA, Pavel ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře, JANÁČEK, Josef (ed.), Praha 1984, s. 72, 89–90, 95–97, 176–178.

⁴ BAHLCKE, Joachim, Falcko-české království (Motivy a působení zahraničně politické orientace Falce od české královské volby po ulmskou smlouvu 1619–1620), Časopis Matice moravské, 1992, 111, s. 227–251.

⁵ K finanční pomoci Španělska ve výši asi 6 mil. zl. a naopak Nizozemí pouze 600 tis. zl. a Anglie asi 150 tis. zl. srov.: WINKELBAUER, Tomas, Nervus belli Bohemici. Die finanziellen Hintergründe des Scheiterns des Ständeaufstands der Jahre 1618 bis 1620, Folia historica Bohemica, 1997, 18, s. 173–223, 198, 222.

⁶ PROCHÁZKA, Z., a kol. (edd.), Vojenské dějiny, c. d., s. 88–90; SKÁLA, P. ze Zhoře, Historie česká, c. d., s. 306–335.

ve dnech 13. července 1621 až 28. října 1622, kdy vytáhla z Nisy ke spojení s armádou sedmihradského knížete Gábora Bethlena.⁷ Po spojení obou armád u Trnavy koncem července a v srpnu 1621 došlo k opětovnému rozdělení a návratu slezské armády přes severní Moravu a Opavsko a nejprve k částečné kapitulaci v garnizónách v Bílovci, Fulneku a Odrách a poté k odchodu do posledního útočiště, a sice pevnosti povstalců v Kladsku.⁸

Tažení slezské armády pod vedením kalvínského knížete Jana Jiřího Krnovského se zúčastnila řada vůdců českého stavovského povstání: Jindřich Matyáš Thurn, jeho syn František Bernard Thurn, Ladislav Velen z Žerotína, Václav Bítovecký z Bítova, Jan Skrbenský z Hřiště, Beneš Pražma z Bílkova, Ehrenfried Berbisdorf z Berbisdorfu, Ctibor Žernovský z Žernového a vůdce Valachů Jan Adam z Víckova.⁹ Tato armáda kromě Nisy při průchodu Slezskem a Moravou obsadila nejen řadu měst, jako Svídnici, Minsterberk, Opolí, Hlubčice, Kladsko, Krnov, Opavu, Hradec nad Moravicí, Bohumín, Fulnek, Bílovec, Nový Jičín a při návratu ještě Uherský Brod, Strážnici, Uherský Ostroh, Veselí nad Moravou, Odry, Šternberk a Bruntál a spolu s povstálými Valachy Zlín s hradem Lukovem, Vizovice, Malenovice, Vsetín, Valašské Meziříčí, Hranice, Drahotuše, Lipník s hradem Helfštejnem, Holešov, Těšín, Kelč, Příbor a částečně Přerov, ale také zvítězila v poslední vítězné bitvě českého stavovského povstání u Nového Jičína 24. července 1621.¹⁰

Již předtím od února až do června 1621 obsadila část východní Moravy císařská armáda pod vrchním velením maršálka Tomasse Caraccioliho v Olomouci, a sice čtyři kompanie Neapolitánců o síle 400–600 mužů pod velením plukovníka Carla Spinelliho, praporec německé pěchoty asi o 300 mužích a pět valonských jízdních kompanií o síle přibližně 500 mužů pod velením plukovníka Jeana Gauchiera. Spinelliho Neapolitánci zabrali města Lipník, Hranice a Jablunkov s tamějším průsmykem, Gauchierovi Valoni a Španělé současně Nový Jičín, Valašské Meziříčí, Fulnek a Hradec nad Moravicí, a postavili se tak jako závora do cesty tažení knížete Jana Jiřího Krnovského.¹¹ Navíc Jean Gauchier s Neapolitánci z Nového Jičína přepadl a povraždil osobní gardu knížete Krnovského o 100–300 mužích a ukořistil jeho praporec na zámku v Raduni u Opavy v noci z 21. na 22. července 1621. Tím snad chtěl Gauchier zajmout knížete Krnovského nebo zastrašit Krnovského armádu, ale ta u vědomí své síly 22. července obsadila města Hradec nad Moravicí a Bílovec a 23. července Fulnek.¹²

7 Kníže Jan Jiří Krnovský byl současně od narození jako druhorozený syn braniborského kurfiřta a markraběte Jáchyma Fridricha (1546–1608) braniborským markrabím, i když jen titulárně. HRUBÝ, František, Pád českého povstání na Moravě r. 1620, Český časopis historický (dále jen ČCH) 1923, 29, s. 71–120, 358–388; FUKALA, Radek, Role Jana Jiřího Krnovského ve stavovských hnutích, Opava 1997, s. 15, 18, 20, 103–109n.; TÝŽ, Jan Jiří Krnovský: Stavovské povstání a zápas s Habsburky, České Budějovice 2005.

8 FUKALA, R., Role Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 114–124.

9 HRUBÝ, František (ed.), Moravské korespondence a akta z let 1620–1636, I., 1620–1624, Brno 1934, II., 1625–1636, Brno 1937, zde I., s. 200–202, 257.

10 DOSTÁL, František, Valašská povstání za třicetileté války (1621–1644), Praha 1956, s. 18n.; JUROK, J., Nový Jičín. Historie, kultura, lidé, Praha 2011, s. 92–96.

11 POLIŠENSKÝ, J., Třicetiletá válka, c. d., s. 152n.; FUKALA, Radek, Tažení Jana Jiřího Krnovského v roce 1621 a bitva u Nového Jičína, in: Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín (dále jen VSONJ), 1992, 49, s. 45–54; s menšími doplňky TÝŽ, Role Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 103–105, 109–113.

12 SCHULZ, Hermann, Markgraf Johann Georg von Brandenburg – Jägerndorf Generalfeldoberst, Halle 1899, s. 116–117.

Dne 24. července 1621 Krnovského armáda přitáhla před Nový Jičín. Podle pozdější zprávy z roku 1665 došlo na předměstí Nového Jičína ke skutečné bitvě, kdy se jeho dvěma či třem tisícům mužů postavili císařští plukovníka Gauchiera.¹³ Teprve po příchodu povstalecké jízdy pod velením Františka Bernarda Thurna se císařští stáhli do města.¹⁴ Po příchodu hlavní části Krnovského armády bylo proti Novému Jičínu nasazeno šest velkých děl a buď jejich palbou s asi 30 výstřely, nebo podpálením předměstí na několika místech důstojníky podle zprávy kronikáře Hanse Bärnera bylo zapáleno předměstí a město.¹⁵ Podle zprávy z roku 1665 ale město chytlo od stodol, zapálených na rozkaz knížete Krnovského, a tak po několika hodinách boje museli císařští opustit město, přičemž se zachránil pouze Gauchier se sedmi vojáky a jeho následující Neapolitánci byli po jednom exekučně popraveni.¹⁶ Krnovští zřejmě vnikli do města severní Dolní branou, neboť jižní Horní branou prchali před požárem císařští, kteří byli následně obklíčeni na Horním předměstí a asi 300–600 Neapolitánců zde bylo podle lišících se zpráv organizovaně pobito, zatímco Němci dostali milost a byli přijati do Krnovského armády.¹⁷ Podle zprávy knihy krejčovského cechu shořela obě předměstí až na šest domů před Horní branou v Žilinské ulici a jeden dům před Dolní branou a ve městě shořelo vše včetně kostelů, fary, školy, špitálů a mlýnů plných obilí (stejně jako měšťanských domů s obilím) kromě jedné čtvrtě kolem radnice a Židovské ulice, vojáci měšťanům bránili v hašení požáru, ale ani vítězší Krnovští nijak měšťany nezabýjeli kromě jedné osoby.¹⁸ Nepovraždění obyvatel města Krnovského vítěznou armádou svědčí o tom, že kníže Jan Jiří Krnovský pokládal měšťany Nového Jičína za spojence.

Zpráv knihy krejčovského cechu a městské rady a starších z 9. prosince 1665 vůbec nevyužil historik Radek Fukala.¹⁹ Až na jeden fakt ohledně časového údaje

13 D'ELVERT, Christian, Monumenta rerum Bohemico-Moravicarum et Silesiacarum. Sectio I. Scriptores. Theil I., Mährische und schlesische Chroniken, im Namen der historisch-statistischen Sektion der k. k. mähr. schl. Gesellschaft, Brno 1861, s. 390–391, a překlad z latiny in: JUROK, Jiří, Městské opevnění a boje o Nový Jičín. Vydáno u příležitosti 700. výročí první písemné zmínky o městě Novém Jičíně 1313–2013. Katalog výstavy. Muzeum Novojičínska, Nový Jičín 2013, s. 25, 27; podle Zprávy městské rady a starších Nového Jičína o bitvě u Nového Jičína v roce 1621 (pravděpodobně za přítomnosti pamětníků) z 9. 12. 1665, tamtéž, na s. 7–8 o bitvě obecně.

14 HRUBÝ, František, Z vídeňských papírů Jindřicha Matyáše hraběte z Thurnu, ČCH, 1928, 34, s. 473–573, zvl. s. 503 k účasti Františka Bernarda z Thurnu v bitvě.

15 Eine Neutitscheiner Chronik, angelegt im Jahre 1607 von dem Bürger Mathias Scheitenhauer, fortgesetzt von Hans Bärner, Johann Haas und anderen. Das deutsche Kuhländchen, 1919, 1, s. 28, překlad in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 20, podle novojičínského kronikáře Hanse Bärnera.

16 D'ELVERT, Ch., Monumenta, c. d., s. 391, překlad in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 27.

17 BECK, Josef, Geschichte der Stadt Neutitschein (Nový Jičín) und deren Umgebung, Nový Jičín 1854, o bitvě na s. 186–189, podle pozn. 1 na s. 189 se Beck opíral o tři prameny, a sice kronikáře H. Bärnera, knihu krejčovského cechu a zprávu z roku 1665, jejíž opisy podle něj pořídili hejtman Czingler pro Tomáše Pešinu a syndik Neisser pro svou novojičínskou kroniku v roce 1724, tamtéž na s. 188 psal o obklíčení prchajících z města ve volném poli a následném povraždění všech kromě Němců. ROLLEDER, Anton, Dějiny města a soudního okresu Odry, Odry 2002, s. 135, zmiňuje oloupení a zabití čtyř soukeníků z Oder vracejících se z Nového Jičína v době bitvy. Mezi zabitými v bitvě byl podle zachovalé kamenné desky důstojník španělského (neapolského) jízdního pluku Franciscus de Clereq ze španělského Nizozemí.

18 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., s. 21, překlad in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 20–21, podle Zápisu v knize ustanovení a článků krejčovského cechu v Novém Jičíně; srov. TÝŽ, Nový Jičín, c. d., s. 94.

19 FUKALA, R., Tažení Jana Jiřího Krnovského, passim; TÝŽ, Role Jana Jiřího Krnovského, passim. Asi proto autor píše o pobytí 500 Neapolitánců přímo ve městě, což spíše vylučuje zpráva městské rady a starších z 9. 12. 1665; TÝŽ, Tažení Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 50; TÝŽ, Role Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 111.

z druhé zprávy, že bitva započala v 5 či 6 hodin ráno, zprávy městské rady a starších nevyužil ani historik Jaroslav Zezulčík.²⁰ Přitom podle latinské frazeologie této zprávy 5 či 6 hodin ráno by mělo znamenat 5 či 6 hodin po východu slunce, tj. v 10 či 11 hodin dopoledne 24. července 1621.

Podle dalších zpráv kronikářů Matyáše Scheitenhauera a Hanse Bärnera zůstává trochu sporný samotný den bitvy; zatímco Matyáš Scheitenhauer nejméně na dvou místech uvádí datum 24. července, tak Hans Bärner uvádí na jednom místě 25. července 1621.²¹ V knize krejčovského cechu a ve zprávě městské rady a starších z 9. prosince 1665 se přesné datum neuvádí vůbec. Z důvodu rychlého postupu Krnovského armády lze se však spíše přiklonit k datu bitvy 24. července 1621, jak učinili již historici Josef Beck a Jaroslav Zezulčík, zatímco historici Josef Polišínský, Josef Janáček a Radek Fukala píší spíše nesprávně o datu 25. července 1621. Navíc J. Janáček k témuž datu položil mylně smrt plukovníka Gauchiera, jenž obdobným způsobem v šarvátce v předvečer bitvy na Bílé hoře se svým plukem rozehnal uherskou jízdu.²² Některá literatura dokonce zcela chybně uvádí datum bitvy u Nového Jičína k 28. červenci 1621!²³ Dosud dosti zasutou zůstala zpráva údajně opět kronikáře Hanse Bärnera, že kníže Jana Jiří Krnovský hodoval celou noc z 23. na 24. července u hraběte Baltazara Cetryše z Kinšperka na zámku v Kuníně, načež pan Cetryš ráno v rukou správce, rentmistra, justiciára a kronikáře Hanse Bärnera (1592–1664) zemřel. Jestliže již 23. července Krnovský obsadil Kunín, asi 5 km od Nového Jičína, potom k bitvě u Nového Jičína nejspíš došlo právě již následující den 24. července 1621.²⁴

V rozličných dobových zprávách se také různě udává počet pobitých Neapolitánců od 300 přes 400, 500 až po 600 povražděných.²⁵ Rovněž celkový počet Krnovského armády je odhadován různě, valašskomeziříčský kronikář Ondřej Sivý píše o 12 tisících mužů, dopisovatel anglických novin z 29. října 1621 píše o 14 tisících, z toho o 6 tisících Němcích a 8 tisících Uhrech, takže zde vyvstává otázka, zda

20 ZEZULČÍK, Jaroslav, Zpráva o strašné řeži. Španělská vojska v českých zemích na počátku třicetileté války a bitva u Nového Jičína roku 1621. Katalog výstavy, Nový Jičín 1996, s. 6. Autor píše tamtéž na s. 7 o pobytí 400–500 Neapolitánců přímo ve městě, což právě vylučuje zpráva městské rady a starších z 9. 12. 1665.

21 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., s. 14 (zde dvakrát zápis kronikáře M. Scheitenhauera) a s. 28 (H. Bärner), překlad in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 18, 19, 20.

22 BECK, J., Geschichte der Stadt Neutitschein, c. d., s. 187; ZEZULČÍK, J., Zpráva o strašné řeži, c. d., s. 6, druhé datum 25. 7. 1621 u POLIŠENSKÝ, J., Třicetiletá válka, c. d., s. 152; JANÁČEK, J., Valdštejn a jeho doba, Praha 1978, s. 225; TÝŽ, poznámka k edici SKÁLA, P. ze Zhoře, Historie česká, c. d., s. 420, pozn. 42; a k účasti Gauchiera na Bílé hoře tamtéž, s. 318; FUKALA, R., Tažení Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 50; TÝŽ, Role Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 111.

23 PROCHÁZKA, Z., a kol. (ed.), Vojenské dějiny, c. d., s. 92, na mapě na s. 89, chybně datována i Mansfeldova prohra u Záblatí poblíž Vodňan k 10. 3. 1619 místo správného data 10. 6. 1619, tamtéž, s. 85.

24 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., s. 22, uvedeno pouze jako odkaz na kroniku H. Bärnera, nejde o přímou citaci kroniky, k 24. 7. JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 7n., a zřejmě ještě nesprávně ve dvou dnech 24. a 25. července, TÝŽ, Nový Jičín, c. d., s. 94.

25 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., s. 14 (Matyáš Scheitenhauer); ZIEGLER, Paul, Von Neu-Titscheiner Stadtarchiv, Neu-Titschein 1937–1938, s. 117 (zpráva z Vídně z 28. 7. 1621); HRUBÝ, F., Moravské korespondence, I., c. d., s. 171–174, č. 119 (Ondřej Sivý), II., s. 523–528, č. 305 (neznámý měšťan); totéž in: DOSTÁL, F., Valašské Meziříčí v pamětech třicetileté války, Ostrava 1962, s. 121, 145, překlad a přetištění in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 19, 22, 24.

8 tisíc Uhrů nebylo již pomocné vojsko knížete Gábora Bethlena, a neznámý valašskomeziříčský kronikář informuje dokonce o 20 tisících mužů Krnovského armády táhnoucích přes Valašské Meziříčí.²⁶ Z těchto vyšších počtů pramenů zřejmě vycházeli dřívější němečtí historici Hermann Schulze a Josef Ullrich, kteří odhadovali počet Krnovského armády při vytažení z Nisy na 8 tisíc mužů.²⁷ K tomuto číslu při začátku tažení se přiklonil též Radek Fukala, po dalším verbování v Opavě a okolí počet zvýšil až na 12 tisíc mužů. Stejný počet 12 tisíc mužů Krnovského vojsku přisoudili, ale již při odchodu z Nisy, Josef Polišínský a Josef Janáček.²⁸ Přitom již výše jsme uvedli, že zpráva městské rady a starších Nového Jičína z 9. prosince 1665 odhadla Krnovského armádu na pouhých 2 až 3 tisíce mužů. Nejpravděpodobněji lze proto uzavřít, že Krnovského armáda zřejmě měla při vyloučení až přílišného podcenění počtu armády o 3 tisících mužů nejspíše asi 6–8 tisíc mužů. Rozporně je uváděn v literatuře útěk plukovníka Jeana Gauchiera přes Skalky do Valašského Meziříčí buď se sedmi vojáky podle pramenů, nebo s šesti úprchlíky, anebo až s padesáti vojáky, což ovšem není údaj pramenů, ale místního badatele Josefa Ullricha.²⁹

Již výše uvedené svědectví o zabití pouze jednoho měšťana vítěznými vojáky knížete Jana Jiřího Krnovského naznačilo možné spojení Krnovského armády s protestantskými obyvateli Nového Jičína. V tomto směru rozsáhlá obvinění na adresu města vznesl o tři roky později kardinál a olomoucký biskup František z Dietrichštejna. Podle jeho listů z 3. ledna, 10. dubna, 5. června a 23. září 1624 vinil Nový Jičín, že byl „jiskrou všeho kacírství a rebelie“ na Moravě, což se těžko mohlo týkat pouze menší aktivity města během českého stavovského povstání, ale spíše aktivního příklonu města k luterství a vyhnání katolického faráře v roce 1584. Rozsáhlá obvinění sepsal zejména v listu z 5. června 1624, podle nich Novojičínští zpravovali Krnovského o situaci, přechovávali evangelické „predikanty“, Gauchierovu jednotku zřejmě po návratu z Raduně nechtěli pustit do města a sami si zapálili město. Tato Dietrichštejnova obvinění ovšem odjinud nejsou potvrzena.³⁰

V pobělohorských obžalovacích protokolech byli skutečně z Nového Jičína obviněni purkmistr Jan Meltzel jako hlavní rebelant, písař Baltazar Hoffmann jako vrtkavý kacír a hlavní původce, dále obchodník se suknem Daniel Vala a městský

26 HRUBÝ, F., Moravské korespondence, I., c. d., s. 171–174, č. 119, II., s. 523–528, č. 305; totéž in: DOSTÁL, F., Valašské Meziříčí, c. d., s. 121, 145; POLIŠENSKÝ, J., Valaši a Valašsko v anglických pramenech 17. století, Naše Valašsko, 1947, 10, s. 101–107 (dopisovatel ang. novin), přetištěno in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 22, 24.

27 SCHULZ, H., Markgraf Johann Georg von Brandenburg, c. d., s. 115; ULLRICH, Josef, Markgraf Johann Georg von Brandenburg – Jägerndorf, Das Kuhländchen, 1921, 3, s. 25–29.

28 POLIŠENSKÝ, J., Třicetiletá válka, c. d., s. 152; JANÁČEK, J., Valdštejn a jeho doba, c. d., s. 223; FUKALA, R., Tažení Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 48; TÝŽ, Role Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 109.

29 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., s. 22, 28 (údajné zprávy Jana Jiřího Krnovského); D'ELVERT, Ch., Monumenta, c. d., s. 391, překlad in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., na s. 22, 27 k Gauchierovi a dalším sedmi úprchlíkům; BECK, J., Geschichte der Stadt Neutitschein, c. d., na s. 188 k Gauchierovi a šesti úprchlíkům; ULLRICH, J., Markgraf Johann Georg von Brandenburg, c. d., s. 28; a podle něj FUKALA, R., Tažení Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 50; ZEZULČÍK, J., Zpráva o strašné řeži, c. d., na s. 7 k Gauchierovi a asi 50 uprchlíkům.

30 ZIEGLER, P., Vom Neu-Titscheiner Stadtarchiv, c. d., s. 86–89, překlad in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 24–25, obecně TÝŽ, Nový Jičín, s. 94, 96.

písař Jiří Mlýnek. První tři postupně odešli do exilu, z toho Jan Meltzel do Trenčína a Daniel Vala do Púchova, pouze Jiří Mlýnek přijal katolickou víru.³¹

Z novojičínské knihy dluhů z let 1602–1624 víme, kolik město stál pobyt jak Gauchierovy jednotky, a sice 2328 zlatých, tak předchozí pobyt Stubenvollova pluku z moravské stavovské armády, zdržující se tu na počátku roku 1621, než byl získán do císařských služeb. Stubenvollovi město vyplatilo obdobnou částku 2500 zl., přičemž sám Stubenvoll městu půjčil 10 000 zl.³²

Přes vypálení města, materiální ztráty a finanční náklady Nového Jičína samotná bitva a vítězství armády knížete Jana Jiřího Krnovského nad císařskou posádkou Jeana Gauchiera 24. července 1621 nejen pomstilo povraždění Krnovského osobní gardy na zámku v Raduni a prokrestilo protestantské armádě cestu přes východní Moravu na Slovensko ke spojení se sedmihradskou armádou knížete Gábora Bethlena, ale mělo i bezprostřední politický dopad na situaci na Moravě. Císař Ferdinand II. a jeho dvorská rada museli upustit od vynesení rozsáhlých hrdelních trestů jako v Čechách a rovněž potrestání odbojné šlechty a měst konfiskacemi muselo být odloženo na léta 1622–1623. Z moravských povstálých stavů byli později popraveni pouze dva šlechtici, a sice Václav Bítovský z Bítova a Fridrich z Tiefenbachu. Současně lze bitvu u Nového Jičína hodnotit jako bezprostřední odvetu za bitvu na Bílé hoře 8. listopadu 1620 a staroměstskou exekuci v Praze 21. června 1621, ve které bylo popraveno 21 čelných protagonistů českého stavovského povstání v čele s Václavem Budovcem z Budova. A ne nakonec tuto bitvu lze plným právem označit za poslední vítězství povstálých stavů v letech 1618–1622.³³

Jednotky Krnovského armády se po dobytí několika měst na jihovýchodní Moravě a neúspěšném pokusu o dobytí Olomouce 12. listopadu 1621 jednak přímo přes Šternberk a Bruntál odebraly do Kladska a jednak se částečně vrátily do východních garnizon v Bílovci, Fulneku a Odrách, kde kapitulovaly po jednodenním boji 18. ledna 1622. František Bernard z Thurnu se spolu s hrabětem Janem Filipem Ortenburkem z Těšína s dvěma praporci dragounů a několika kornetami jízdy uchýlili do pevnosti Kladsko, kde vytrvali v odporu až do 28. října 1622.³⁴ Kladsko s Náchodem původně od počátku roku 1621 obsadila jednotka Krnovského armády pod velením plukovníka Segera Spee a posádka stažená z obleženého Budyšína spolu se vzbouřenými východočeskými sedláky. Po obležení jednotkami saské armády, polskými kozáky – lisovčíky – a konečně císařskými se asi 1800 mužů pod velením Františka Bernarda z Thurnu vzdalo 28. října 1622 na svobodný odchod.³⁵

31 JUROK, J., Nový Jičín, c. d., s. 96–97.

32 Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Nový Jičín, fond: Archiv města (dále jen AM) Nového Jičína, inv. č. 310, fol. 3r.

33 JUROK, J., Nový Jičín, c. d., na s. 96 o odkladu exekucí a konfiskací na Moravě; TÝŽ, Městské opevnění, c. d., na s. 9 o tomtéž a o odvetě za Bílou horu a staroměstskou exekuci.

34 FUKALA, R., Falcká válka a hrdinná obrana Kladska, in: 550 let hrabství kladského 1459–2009, 550 lat hrabstwa klodzkiego 1459–2009, Trutnov 2009, s. 171–197.

35 Tamtéž, s. 178, 181–182 a 186–187; TÝŽ, Kladsko a pokus stoupenců Friedricha Falckého o zvrát poměrů v letech 1621–1622, in: Kladský sborník, 4, Hradec Králové 2001, s. 43–56; WIESE, Hermann, Die Belagerung von Glatz im Jahre 1622, Zeitschrift des Vereines für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 1876, 13, s. 113–150.

Samotný kníže Jan Jiří Krnovský po spolupráci s Gáborem Bethlenem při počátku cesty do Braniborska zemřel po dlouhodobé nemoci v Levoči 12. března 1624.³⁶

KAŽDODENNÍ NÁSLEDKY TŘICETILETÉ VÁLKY

Působení třicetileté války na tehdejší obyvatelstvo můžeme rozdělit na ovlivnění ve třech oblastech: bezprostřední následky válečných střetnutí, působení vojáků mezi jednotlivými bitvami a jejich zásobování a ubytování prostřednictvím plenění, rekvírování, výpalného a dragonád a konečně vliv války na rozšíření epidemií a hladomorů, na finanční nároky státu (zvláště kontribuci), na jeho náboženská politická opatření (rekatolizaci a nucenou emigraci) a vůbec kromě narušení politických poměrů příchodem cizích armád rovněž narušení ekonomické a sociální situace včetně nárůstu kriminality.

V našem případě během bitvy u Nového Jičína a dalších vojenských tažení na severovýchodní Moravě došlo k vypálení Nového Jičína a povraždění 300–600 nepřátelských španělských žoldnéřů, tzv. Neapolitánců.³⁷ Obdobně například dánský generál Arnošt Mansfeld vypálil vesnice kolem Brušperka, Nového Jičína a Lipníka včetně města Frenštátu při svém tažení v srpnu roku 1626 a město Příbor 18. srpna téhož roku. Tehdy ve městě shořely všechny tři kostely až do roztavení některých zvonů, takže musely být opraveny zvony, hodiny a nově vymalováno ve farním kostele.³⁸ Opětovně vypálilo švédské vojsko město Příbor 17. srpna 1643. Místní švédská posádka z Fulneka v síle 2000 rejtářů vypálila Valašské Meziříčí a Krásno 14. února 1648 včetně povraždění asi 100 měšťanů, když předtím požadovala 10–12 tis. tolarů výpalného. K dalšímu vraždění došlo například před bitvou u Nového Jičína v Raduni 22. července 1621, ještě dříve padlo asi 300–600 Valachů při jejich porážce při útoku na Valašské Meziříčí 9. března 1621 od císařských Španělů a později následovala poprava více než 140 Valachů po porážce posledního, třetího valašského povstání ve Vsetíně v roce 1644.³⁹ A rovněž po porážce druhého valašského povstání a dobytí města Hranic císařskými následovaly v roce 1627 tzv. hranické jatky s popravou 11 čelných měšťanů.⁴⁰

36 FUKALA, R., Role Jana Jiřího Krnovského, c. d., s. 138; přitom se v dosavadní literatuře uvádí i jiná data 24. 3. 1624, např. BECK, J., Geschichte der Stadt Neutitschein, c. d., s. 190, pozn. 1, ale i 2. 3. a 24. 4. 1624.

37 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., s. 14 (Matyáš Scheitenhauer); ZIEGLER, P., Von Neu-Titscheiner Stadtarchiv, c. d., s. 117 (zpráva z Vídně z 28. 7. 1621); HRUBÝ, F., Moravské korespondence, I., c. d., s. 171–174, č. 119 (Ondřej Sivý), II., s. 523–528, č. 305 (neznámý měšťan); totéž in: DOSTÁL, F., Valašské Meziříčí, c. d., s. 121, 145, překlad a přetištění in: JUROK, J., Městské opevnění, c. d., s. 19, 22, 24. Srov. zde poznámku č. 25.

38 FIALOVÁ, Vlasta (ed.), Kronika holešovská 1615–1645, Holešov 1967, s. 72; SOKA Nový Jičín, fond: AM Frenštátu, rkp. Kostelní kniha, na fol. 5r k Mansfeldovi v roce 1626; JUROK, J., Příbor v 16.–18. století a piaristické gymnázium, in: Piaristé v Příboře. Sborník příspěvků z odborného symposia 300 let piaristického gymnázia v Příboře, konaného 1.–3. června 1994, Nový Jičín 1995, s. 30–53; SOKA Nový Jičín, fond: AM Příbora, Listiny, inv. č. 23, listina z roku 1628; HRUBÝ, F., Moravské korespondence, II., c. d., na s. 38–39 zpráva o vypálení Příbora z 18. 8. 1626.

39 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., na s. 38 k roku 1643, tamtéž, na s. 14, 21 a 28 k Raduni v roce 1621; DOSTÁL, F., Valašské Meziříčí, c. d., s. 121 (Ondřej Sivý), s. 144 (neznámý měšťan) k roku 1621, k datu 9. 3. 1621, s. 133 (pozn. 90), k roku 1648, s. 126 a s. 150–151; TÝŽ, Valašská povstání 1620/1644, Vsetín 1966, s. 22, 25, 42n. k roku 1644.

40 INDRA, Bohumír, Odboj města Hranic 1620–1627 a jeho povstání, Olomouc 1940, s. 13n.; JUROK, Jiří, J. A. Komenský a česko-bratrsko-kalvínská feudální společnost Moravy (Přerov, Fulnek a Hranice),

Mezi bitvami příslušníci jednotlivých vojenských jednotek zcela obvykle vypalovali domy, plenili zámky, kostely a domy, otevřeně loupili a znásilňovali ženy. To vše činili polští lisovčáci při vpádu na Moravu, kdy protáhli kolem Nového Jičína a čtyři z nich byli poté státi mečem a jeden rozčtvrcen na náměstí v Novém Jičíně 13. února 1620. Stejně tak císařští Neapolitánci před bitvou u Nového Jičína plenili a znásilňovali ženy ve Valašském Meziříčí. Novojičíňští museli poskytovat nucené ubytování císařským Neapolitáncům, poté dalším nejrůznějším císařským plukům, Dánům v čele s Mansfeldem 20. srpna 1626 včetně výpalného 1150 říšských tolarů, 11 000 liber chleba a 72 věder piva a ještě později Švédům v roce 1643, tehdy se to dotklo i Štramberka, Šenova a Kunína. Téhož roku Švédové vyplenili po 3. červenci Tovačov, Odry, Fulnek a Potštát, odehnali dobytek od Nového Jičína a Přerova a výpalné uložili Novému Jičínu. Současně císařští vyplenili Hranice a Bílovec. Podobně Švédové vyplenili Nový Jičín v letech 1645 a 1647 a současně prvního jmenovaného roku městu uložili výpalné 6 tis. říšských tolarů a též uložili výpalné v roce 1647. Téměř ve stejném roce, 10. listopadu 1646, Švédové generála Artwedta Wiertenbergera vyplenili města Valašské Meziříčí a Krásno a o rok později švédská posádka z Fulneka dvakrát, 2. září a 21. října 1647, obě města vyrabovala, poprvé z radnice v Meziříčí uloupili 500–600 zlatých ze shromažďovaného výpalného a podruhé uloupili přes 150 postavů sukna, různé látky, koření, kramářské zboží a přes 60 koní.⁴¹ Zejména pleněním a rabováním se vyznačovali povstalí Valaši za prvního valašského povstání v roce 1621 ve Vizovicích, Zlíně, Lukově, Valašském Meziříčí, Hranicích, Kelči, Kopřivnici a Příboře, kde zabili i několik lidí, stejně jako předtím vojáky na hradě Lukově a v Malenovicích.⁴² Mimo válečná léta 1620–1622, 1626–1627 a 1642–1648 se téměř každoročně do měst nakvartýrovaly císařské jednotky se svými finančními požadavky a leckde pomáhaly s násilnou rekatolizací.

Ze třetí zmíněné sféry lze například uvést epidemie řádicí mezi zraněnými a nemocnými vojáky, jako mezi jednotkami Krnovského armády v Novém Jičíně v roce 1622 a mezi Dány na hradě Starý Jičín v roce 1627. V prvním případě byli nemocní odvezeni do Oder a v druhém případě zase byli na hrad Starý Jičín po 17. červenci 1627, po kapitulaci dánské posádky, najati tovaryši a nádeníci z Oder, aby hrad vyčistili od mrtvých těl vojáků.⁴³ Nejstrašnější nemoc mor a současně hla-

Časopis Slezského zemského muzea, 1997, 46, s. 97–119. K Hranicím jako středisku českobratrství, kalvínství a luterství v oblasti mezi Přerovem a Fulnekem, tzv. Moravským Holandskem srov. tamtéž, s. 107n. Tři valašská povstání navázala na české stavovské povstání vedené režijně podnikající a podnikatelskou šlechtou ze severních Čech, srov. JUROK, J., Česká šlechta a feudalita, c. d., s. 182, 186, 356–358.

41 Eine Neutitscheiner Chronik, c. d., na s. 14 k lisovčákům v roce 1620, tamtéž, na s. 21 k ubytování Neapolitánců v roce 1621, tamtéž, na s. 29 k ubytování a výpalnému Dánů, tamtéž, na s. 38 k ubytování a plenění Švédů v roce 1643, tamtéž, na s. 45 k plenění a výpalnému Švédů v letech 1645 a 1647; DOSTÁL, F., Valašské Meziříčí, c. d., na s. 145 k Neapolitáncům v roce 1621, na s. 149–150 k letům 1646 a 1647.

42 DOSTÁL, F., Valašské Meziříčí, c. d., s. 119–122. Zbraně vydal Valachům, svým poddaným, z Valdštejnovy zbrojnice na Lukově Jan Adam z Víckova ještě za českého stavovského povstání v červnu 1620 – podle FIALOVÁ, Vlasta, Jan Adam z Víckova, moravský emigrant a vůdce Valachů 1620–1628, Brno 1935, s. 38, takže revoluční vývoj povstání nebyl vyloučen, srov. JUROK, Jiří, Frenštát od husitské revoluce k českému stavovskému povstání, VSONJ, 1981, 28, s. 31.

43 ROLLEDER, A., Dějiny města, c. d., s. 136, 140.

domor zažily například Valašské Meziříčí a Krásno v roce 1624, kdy zde od Velikonoc do svátku sv. Václava 29. září údajně zemřelo přes 2000 lidí. Současně obě města zasáhla velká dražota po devalvaci rakouské mince, tzv. kaládě, přičemž již v předchozím roce Valašské Meziříčí vydalo na císařskou armádu 32 000 zlatých a zadlužilo se do výše 16 000 zlatých a obdobně v roce 1624 vydalo na císařské dalších 67 622 zl. Samotného valašskomeziříčského kronikáře Ondřeje Sivého postihl další císařský patent proti evangelíkům, takže musel 2. května 1638 odejít do emigrace do Trenčína v Uhrách.⁴⁴

Z jiného pramene, z úředních záznamů, a sice z městských početních rejstříků města Příbora, se dovídáme právě o zvyšujících se finančních požadavcích státu. V příjmech města místo převahy příjmů z půjčování gruntovních peněz, z aktiv od staré městské rady a půjčování sirotčích peněz v době předbělohorské nyní na prvním místě stanuly příjmy z nové daně z hlavy (pozdější kontribuce 1047 slezských zlatých) před příjmy z půjčování sirotčích a gruntovních peněz v roce 1627. Naopak ve vydáních města ve válečném roce 1627 jednoznačně převažovaly vojenské výdaje 1518 slezs. zl. v roce 1627, z toho Mansfeldově armádě a jeho důstojníkovi (Alexandru) Holubovi (z Nadějova) do Frýdku 448 zl. a do Nového Jičína 458 zl. a císařské armádě, chorvatskému pluku, 334 zl. a císařským obléhajícím Dány na hradě Starý Jičín 246 zl. (před 17. červencem 1627). Nic tehdy nevynesly Mansfeldem či Holubem vypálené tři městské dvory (Petrovský, Hájovský a Stikovecký), cihelna, mlýn, rybník Borovec a lesy.⁴⁵ Obdobně v letech 1641 a 1642 nejvíce vynášela vedle převodu aktiv z dluhopisů kontribuce, a sice 513 a 700 slezs. zl. před půjčováním gruntovních peněz a příjmů z různých pronájmů. Ve všech třech analyzovaných letech přitom příjmy města dosahovaly přes 2800 slezs. zl. a výdaje byly jen o několik desítek zlatých nižší, kromě roku 1641, kdy obnášely přes 1600 slezs. zl. Rozdílné výdaje nacházíme v letech 1641 a 1642, v prvním ze jmenovaných let, v podstatě v mírové době, na prvním místě sledujeme výdaje na různé občanské potřeby (424 zl.), zatímco opět ve válečném roce 1642 nejvíce šlo na válečné výdaje 1092 zl., z toho císařské armádě 400 zl., hukvaldským mušketýrům 227 zl., městským mušketýrům 65 a 179 zl., Valachům vyslaným do Kroměříže na dva měsíce 200 zl. a valašské salvě guardii (ochranné jednotce) 21 zl. Druhý největší výdaj byl určen na splacení kontribuce ve výši 375 zl. oproti obilní kontribuci a platby na gildpferda (daň na zbrojného koně) pouhých 91 zl. v předchozím roce.⁴⁶

44 DOSTÁL, F., Valašské Meziříčí, c. d., s. 123, 125, 145–146.

45 JUROK, J., Hospodářský a každodenní život města Příbora v 16.–18. století na podkladě městských účtů, VSONJ, 1996, 50, s. 7–24; TÝŽ a kol., Dějiny města Příbora, Nový Jičín – Příbor 2002, s. 66–68, podle městského početního rejstříku z roku 1627 uloženého v SOKA Nový Jičín, fond: AM Příbor, inv. č. 1084, fol. 14v, 30v, 2r–29v, 43r, 44r. V uvedeném článku a knize autor analyzoval následující městské početní rejstříky Příbora za léta: 1591, 1592, 1599, 1603, 1617, 1618, 1627, 1641–1642, 1657–1658, 1691, 1704–1708, 1738–1740, 1756 a 1782, nerozebral ostatní existující početní rejstříky z let: 1628, 1630, 1633–1634, 1637, 1640, 1647, 1648–1649, 1649–1650, 1650, 1653–1654, 1669–1671, 1671–1673, 1674–1676, 1685–1688, 1757, 1760, 1763–1764, 1765–1766, 1780 a 1781. Jedná se o inv. č. 1078–1110, číslování je přerušeno inv. č. 1903, které se vztahuje k druhému početnímu rejstříku z roku 1592. V rejstřících se počítalo na slezské zlaté.

46 JUROK, J., Hospodářský a každodenní život, c. d., s. 10, 12, podle spojeného městského početního rejstříku za léta 1641 a 1642, srov. SOKA Nový Jičín, fond: AM Příbor, inv. č. 1090, fol. 3r–11v, 13r–30r, 36r–42r, 43r–59r.

Další vojenské výdaje ovšem město registrovalo například v kolonkách hoštění vzácných návštěv. Tak 26. února 1641 vydalo neuvedenou částku na hoštění dvou verbířů a bubeníka verbujících zde pro zemskou hotovost a podobně 3. dubna 1642 neuvedenou částku na poručíka, fendrycha a pět důstojníků a o den později na 18 jezdců, 15 pěších a bubeníky z arciknížecí, tj. zřejmě biskupské tělesné kompanie, verbující vojáky. Při dalším verbování vojáků na hrad Hukvaldy za přítomnosti pana úředníka (hejtmana), zřejmě Martina Varkoče z Nopšic, a purkrabího, zřejmě Karla Choryňského z Ledské, město 5. června 1642 zaplatilo za dva mázy vína. Při příjezdu „pagaji císařské“, tj. bagáže či trénu, 15. června téhož roku její důstojníci vypili 13 mázů vína na účet města a navíc na opravu od trénu polámaných „šraňků“, tj. vyplétaného plotu, muselo město vynaložit 1 zl. 15 grošů a 3 denáry. Protože Příbor požádal 17. července velitele Hukvald o ochrannou jednotku – salvu quardii, přijeli do města o tři dny později poručík, fendrych a 20 mušketýrů, kteří bohatýrsky vypili vína za 10 zl. a dodatečně ještě stáli 4 zl. (později nahrazení salvou quardii 41 Valachů). Méně vína se vypilo dokonce při následujícím mustruňku (kontroly vyzbrojení) obecní hotovosti 5. srpna, a sice 36 mázů vína za 5 zl. Dne 7. srpna městem projel císařský plukovník Joachym Mitzlaff z Opavy a 17. září se Příbor podílel na vypravení proviantního konvoje do tábora u Kroměříže. A opět se pilo při příjezdu hukvaldského úředníka, purkrabího a Jana Konického při prohlídce zbraní měšťanů a nákupu luntů (zapalovacích zámeků), provazů a střelného prachu do mušket, a sice 18. listopadu 29 mázů vína. Jednou se zápisy dotkly aktivity povstálých Valachů, a to 21. května 1642: „při příjezdu p. auředníka k panu fendrychovi strany soldátův co jich Valaši honili na [Hybach?], vypito vína 8 mázův po 5 gr., činí 1 R. 4 gr.“ Jak vidno, i válečné porady se v době války řešily pitím vína.⁴⁷

Zdalo by se, že s válečnými poměry by měla vzrůstat též městská kriminalita, v Příboře trestaná nejen hrdelním právem, ale i pokutami udělovanými městskou radou. Z části dochované smolné knihy města Frenštátu se zápisy vyššího městského soudu v Příboře z let 1580–1626 závěry činit nemůžeme, neboť zde bylo dochováno svědectví o pouhých čtyřech popravených zločincích v Příboře v letech 1580–1600 a pěti ve Frenštátě v letech 1580–1626. Pouze poslední popravený Václav Štěkava z Kunčic (pod Ondřejníkem?) byl popraven ve Frenštátě v době třicetileté války zřejmě dne 4. března 1626.⁴⁸ Zajímavé poznatky o nehrdelní kriminalitě naopak získáváme po srovnání výše pokut v Příboře v první polovině 17. století, v době míru a třicetileté války, a sice že nejvyšší částku pokut nalezneme v předválečném roce 1617 a hned poté v roce 1618, a to ve výši 51 slezs. zl. 33 gr. 1 den. a 46 slezs. zl. 4 gr. 3 den. V roce 1617 bylo městskou radou uděleno nejvíce 27 pokut, z toho nejvyšší 6 zl. dokonce rychtáři (!) Matěji Tlamičkovi za zmrhání (otěhotnění) svobodné dívky v jeho domě a dvě pokuty obdržel Pavel Sarkander, bratr svatého Jana Sarkandera, k 23. listopadu za totéž: „Od Pavla Sarkandera, že se od něho dívka

47 JUROK, J., Hospodářský a každodenní život, c. d., s. 14, podle spojeného městského početního rejstříku za léta 1641 a 1642, srov. SOKA Nový Jičín, fond: AM Příbor, inv. č. 1090, fol. 28v, 43r–51v, 15v, 54v a 55r. Značka R. znamená zlatý, zde slezský zlatý – 36 grošů.

48 BALETKA, Tomáš, Kniha vyznání zločinců a prodejů obecních zahrad městečka Frenštátu pod Radhoštěm z let 1580–1626, Hlasy muzea a archivu ve Frenštátě pod Radhoštěm, 1996, 13, 1–2, s. 41–50, (v edici na s. 42 a 49).

s učněm jeho zmrhala 3 R. “ A též za jeho nadávky učiněné: „Ad 14. Julii. Od Pavla Sarkandera, že jsouc opilý Jakuba Knúra zlými slovy ušeredil a na něho večerního čiasu vyvolával, což že i jiným sausedům činí, přijato 3 R. 32 gr.“ Naopak v době přítomnosti Mansfeldova vojska v roce 1627 byla vybrána zdaleka nejmenší částka pokutného 3 zl. 20 gr. pouze ve čtyřech pokutách. Zajímavé pokuty byly uděleny v roce 1641 a částečně v roce 1642, celkově přibližně ve výši 29 zl., a následující rok 22 zl. V roce 1641 nejvyšší pokutu přes 10 zl. zaplatili měšťané, kteří se nezúčastnili volby nové městské rady, dále museli zaplatit pokutu dohromady 30 gr. tři měšťané, že „v řece do vršek ryby lovili a hajného zhyzdili [nadávali – pozn. aut.] a bítí chtěli“, Ondra Weychle 18 gr. „strany vepře z šatlavy vzatého, co dítky kausal“, a nakonec: „Přijato pokuty od manželky Jiřího Matule o zhanění a hanlivými slovy zlehčení zdejšího rektora 1 R. 24 gr.“ Podobně ve válečném roce 1642 byli pokutováni dva měšťané za prodej kořalky po domech v Novém Jičíně a snad poprvé „od Jiříka Hostka za neúctu [místa?] posvátného u St. Kříže 2 R. 8 gr.“ Za celé období ale nejvíce pokut udělovala městská rada za přestupky narušující autoritu městské rady.⁴⁹

O vlivu války na ekonomické a sociální poměry v podobě postižení funkčnosti obchodních cest, obchodu a vůbec směny zboží určitým způsobem vypovídají městské početní rejstříky Příbora v dalších kolonkách o almužnách udělovaných cestujícím městem, o hoštění význačných návštěv, proplácení městských posílů a v příjmech z mýta na mostě přes nedalekou říčku Sedlnici. Opět z celého období zachyceného v městských početních rejstřících v letech 1591–1782 vybereme pouze údaje z doby předbělohorské, třicetileté války a doby pobělohorské. Příbor ležel na význačné evropské obchodní cestě mezi Itálií (Římem) a Polskem (Krakovem) a městem udělované almužny cestujícím byly významnou sociální dávkou pro mobilní vrstvy tehdejší feudální společnosti. Velmi obecně řečeno, při průměrném udělení takových almužen 15–30 cestujícím za rok od konce 16. století a v 17. století, z tohoto počtu zřetelně vynikají těsně předválečná léta 1617 a 1618, kdy bylo 132 a poté 59 cestujících či přesněji almužníků. Naopak závažné narušení této obchodní cesty dosvědčuje pouhých 9 cestujících v době Mansfeldova tažení v roce 1627 a ve válečných letech 1641 a 1642 se počet cestujících v podstatě vrací na průměrnou úroveň se 17 a 21 cestujícími, stejně jako v pobělohorské či poválečné době v roce 1657/1658 s 20 cestujícími či almužníky. Na základě dalších zápisů původu a profese cestujících jsme se mohli pokusit o zjištění tehdejšího tzv. pasivního geografického horizontu města Příbora, když jsme předpokládali předávání zpráv o světě od těchto cestujících zapisujícímu městskému úředníkovi. V předbělohorské době nejvíce cestujících či almužníků přicházelo z Turecka či Turky obsazeného Balkánu, ze Slezska, Moravy, Moskevské Rusi (ovšem jako cílové země pro 16 vojáků směřujících do žoldnéřské služby v roce 1617), Itálie, Německa, Polska a Uher. Za třicetileté války nejvíce cestujících přicházelo z Moravy, Turecka či tureckého

49 JUROK, J., Hospodářský a každodenní život, c. d., s. 16, 18, podle městských početních rejstříků z let 1617, 1618, 1627, 1641 a 1642, srov. SOKA Nový Jičín, fond: AM Příbor, inv. č. 1082, fol. 14r, 13r, inv. č. 1083, fol. 14r, inv. č. 1084, fol. 10v a inv. č. 1090, fol. 11r, 41v a 10v. K druhům přestupků a počtu pokut v letech 1591–1740, in: TÝŽ, Hospodářský a každodenní život, c. d., s. 22–24; TÝŽ a kol., Dějiny města Příbora, c. d., s. 77.

Balkánu, Slezska, Itálie, Polska a Uher a obdobné to bylo i v roce 1657/1658. Z hlediska profese nejvíce cestujících v předbělohorské době představovali pohořelí, vojáci a propuštění vězni z Turecka či tureckého Balkánu, zatímco za třicetileté války převažovali propuštění vězni z Turecka či tureckého území, náboženští poutníci a studenti a žáci. Zvětšující se počet cestujících z náboženských důvodů dosvědčuje početní rejstřík z roku 1657/1658 především se zapsanými mnichy, náboženskými poutníky a kněžími. Otázkou ovšem je, zda almužny v době rekatolizace městští představitelé neudělovali přednostně právě církevním osobám.⁵⁰

Obdobné narušení obchodní cesty v roce 1627 jsme mohli potvrdit i z kolonky příjmů z příborského mýta, na jehož základě jsme při znalosti zdaněného naloženého či prázdného vozu 3 bílými penězi mohli vypočítat výši projíždějících vozů v obou směrech v jednotlivých letech: 1591 – 2721, 1592 – 2840, 1599 – 4336, 1603 – 1417, 1617 – 5637, 1618 – 4997, 1627 – 1306, 1641 – 6378, 1642 – 3292 a 1657/1658 – 3031 vozů. V roce 1627 projel mýtem nejmenší počet vozů – 1306, zatímco nejvyšší počet vozů – 6378 – projel mýtem v době přestávky ve válčení v roce 1641. Denně mýtem projíždělo nejvíce 18 a nejméně 4 vozy oběma směry.⁵¹

* * *

První část příspěvku analyzuje všechny známé prameny k poslední vítězné bitvě českých stavů u Nového Jičína dne 24. července 1621. Podle dosud málo využitých pramenů (kromě historika Josefa Becka) knihy ustanovení a článků krejčovského cechu a zprávy městské rady Nového Jičína z 9. prosince 1665 jsme dospěli k reálnosti skutečné bitvy při příchodu Krnovské armády s Gauchierovými Neapolitanci před hradbami Nového Jičína, nejspíše na severním Dolním předměstí, a k pobití 300 až 600 Neapolitanců exekučním způsobem až po opuštění města, nejspíše na jižním Horním předměstí. Podle zmínek kronikářů Matyáše Scheitenhauera a Hanse Bärnera jsme se přiklonili k datu bitvy 24. července 1621 a k útěku pouze Jeana Gauchiera a sedmi jezdců. Počet Krnovské armády lze spíše odhadnout na 6 až 8 tisíc mužů. Kromě spojenectví měšťanů Nového Jičína s Krnovské armádou jsme odmítli ostatní obvinění novojičínských od kardinála Františka z Dietrichštejna.

Druhá část příspěvku diferencuje následky třicetileté války ve třech sférách: v době bitev, dále působení vojáků v období mezi bitvami a konečně všeobecný vliv války na rozšíření epidemií a hladomorů, na finanční požadavky státu a vojenské výdaje měst, narušení nejen politických, ale zejména ekonomických a sociálních poměrů včetně kriminality. Tyto následky války jsou přiblíženy v regionu

severovýchodní Moravy a zejména města Příbora především rozborem jedinečně zachovaného pramene – řady městských početních rejstříků a částečně městských kronik. Na základě zmíněných pramenů jsou názorně doloženy tragické dopady bitev, povstání, působení vojáků mezi bitvami, rozšíření epidemií a hladomorů, vzrůst finančních požadavků státu a vojenských výdajů měst včetně narušení obchodních cest.

JIRÍ JUROK

50 JUROK, J., Příbor v 16.–18. století, c. d., s. 35–39, 44, podle městských početních rejstříků z let 1591, 1592, 1599, 1603, 1617, 1618, 1627, 1641, 1642 a 1657/1658, srov. SOkA Nový Jičín, fond: AM Příbor, inv. č. 1078, fol. 39r, inv. č. 1903, fol. 26r, inv. č. 1079, fol. 65r, inv. č. 1080, fol. 24r, inv. č. 1082, fol. 28r–29v, inv. č. 1083, fol. 28rv, inv. č. 1084, fol. 29r, inv. 1090, fol. 28rv a inv. č. 1094, fol. 28r. Naopak tzv. aktivní geografický horizont představovaly vlastní cesty měšťanů, jejich rozsah byl ovšem podstatně skromnější od Olomouce a Kroměříže po Opavu a Těšín; TÝŽ a kol., Dějiny města Příbora, c. d., s. 75–76.

51 JUROK, J., Hospodářský a každodenní život, c. d., s. 19 (srov. pozn. 11); TÝŽ a kol., Dějiny města Příbora, c. d., s. 49.

III.4 PROTIHABSBURSKÉ STAVOVSKÉ POVSTÁNÍ FRANTIŠKA II. RÁKÓCZIHO A JEHO DOPAD NA VESNICKÉ OBYVATELSTVO¹

Bitva u Hrnčiarovců,² k níž došlo 26. prosince 1704, byla součástí povstání Františka II. Rákócziho, poslední a největší uherské vzpoury proti Habsburkům. Toto povstání vešlo do dějin pod názvem „kurucké války“, protože vzbouřencům se říkalo „kuruci“ a jejich protivníkům z řad císařského vojska „labanci“. Přesněji řečeno, pojem „kuruci“ se užívá pro povstalecké vojáky z Uher, kteří v letech 1514 až 1711 bojovali proti Habsburkům. Tento výraz se užíval především koncem 17. století, ale například František II. Rákóczi tak svá vlastní vojska neoznačoval. Protivníky kuruců byli vojáci habsburské monarchie, zvaní též labanci. Jádro kuruckého vojska tvořili poddaní, z nichž mnozí byli Slováci. Původ slova kuruc dosud nebyl uspokojivě vysvětlen. Matthias Bel³ tvrdil, že slovo „kuruc“ je odvozené z maďarského označení pro křižáky, respektive z latinského pojmu *crutianus*.⁴ Labanci byli přívrženci císařských vojsk bojujících v Uhrách. Původ slova se odvozuje buď z archaického maďarského výrazu „lafanc“, což znamená ubohý, zlý či nepovedený, nebo z posměšného německého „Lauf Hans“. Později výraz označoval jen císařské žoldnéře a vojáky z Uher.⁵ Bitva, jakož i celé povstání, měla neblahý dopad na Trnavu a zejména na postavení poddaných nejen v jejím okolí, ale na území celých tehdejších západních Uher.

Rákócziho povstání v letech 1702–1711 bylo největším a nejkomplikovanějším protihabsburským povstáním v dějinách Uher.⁶ Tato vzpoura, vedená uherským velmožem Františkem II. Rákóczim⁷, měla více méně stejné cíle jako dřívější proti-

- 1 Příspěvek vznikl v rámci řešení grantu Ministerstva školství Slovenské republiky KEGA č. 019TTU-4-2015, Kultúrno-historické aspekty vzniku trnavských tlačí 2. polovice 18. storočia na Filozofické fakultě Trnavské univerzity v Trnavě.
- 2 Bitva je v historické literatuře označovaná pouze jako bitva u Trnavy, ale je zřejmé, že se odehrávala blíž k Hrnčiarovcům nad Parnou než k Trnavě. Bojovalo se daleko od městských hradeb a obyvatelé poddanské obce Hrnčiarovce se ujali patronátu nad památníkem padlých kuruců. Do dějin však střet vešel pod názvem bitva u Trnavy. Analogicky se pak i o závěrečném boji kuruckého povstání mluví jako o bitvě u Trenčína (1708), ačkoliv se bojovalo na polích u obce Trenčianská Turná.
- 3 Známý slovenský polyhistor, rodák z Očové (1684–1749), encyklopedista, pedagog, evangelický kazatel, průkopník slovenského osvícení a jeden z nejvýznamnějších evropských vědců 18. století. Jeho nejslavnější dílo se jmenuje „Historicko-zemepisný poznatok o súvekom Uhorsku (Notitia Hungariae novae historico geographica)“.
- 4 První kurucové byli původně příslušníci armády Juraje Dóži, kteří měli v rámci křižáckých válek zasáhnout proti osmanské říši. Turci tímto pojmem označovali uherské utečence zpod habsburské nadvlády.
- 5 ŠKVARNA, Dušan, a kol., Lexikón slovenských dejín, 3. vydání, Bratislava 2006, s. 242–243; podobně i Kronika Slovenska, s. 291, dostupné online: <[https://sk.wikipedia.org/wiki/Kuruc_\(povstalecký_vojak\)](https://sk.wikipedia.org/wiki/Kuruc_(povstalecký_vojak))> [10. 12. 2016].
- 6 DOBROTKOVÁ, Marta, Bitka pri Trnave v povstaní Františka II. Rákociho, in: KÓNYA, Peter (ed.), Povstanie Františka II. Rákócziho 1703–1711 (v novšom priblížení), Prešov 2005, s. 124–132.
- 7 František Rákóczi II. (27. 3. 1676, Borša až 8. 4. 1735, Tekirdağ, Otomanská říše) byl sedmihradský velmož. Jeho matka, chorvatská šlechtična Helena Zrinská, byla dcerou chorvatského bána Petra Zrinského. Jeho matka se později vdala za velmože Imricha Tököliho, který se tak stal nevlastním otcem Františka II. Rákócziho. Když měl František pouhých jedenáct let, byl od matky násilně odloučen. V letech 1688–1692 byl na příkaz císařského dvora vychováván v německém duchu v českých klášterních jezuitských kolejiích v Českém Krumlově, Jindřichově Hradci a v Praze. V roce 1700

Obr. 1 František II. Rákóczi (1676–1735), který povstal proti vládnoucím Habsburkům. Zdroj: dostupné online: <https://cs.wikipedia.org/wiki/František_II._Rákóczi> [15. 12. 2017].

habsburská hnutí,⁸ ale vyznačovala se i jistými specifickými znaky. Povstání vypuklo v době, kdy turecké nebezpečí již pominulo. Stalo se však součástí celoevropského konfliktu, a sice války o španělské dědictví, která proti sobě postavila Bourbony a Habsburky.⁹ František II. Rákóczi doufal v pomoc ze zahraničí, zejména z Francie, případně ale i z Polska, Slezska nebo ze Švédska. Náboženská otázka, která v předešlých vzpourách hrála významnou roli, zde relevantní nebyla: koneckonců i sám Rákóczi byl původně katolík. Rákócziho¹⁰ povstání vzešlo ze širšího hnutí odporu poddaných, kteří revoltu zprvu podporovali anebo s ní alespoň sympatizovali. Pod kurucké zástavy s bojovým heslem „S Bohem za vlast a svobodu“ se hrnuli příslušníci skoro všech společenských vrstev a tříd, kteří měli pocit křivdy.¹¹ Hlavním podnětem pro poddané byl Rákócziho patent ze dne 28. srpna 1703, kterým velmož osvobozoval po čas služby v kuruckém vojsku poddané, včetně jejich žen

byl zatčen pro podezření z přípravy povstání, ale z vězení ve Vídeňském Novém Městě se mu podařilo v roce 1701 s pomocí císařského kapitána Gottfrieda Lehmana utéct do Polska. Odtamtud se pak počátkem června 1703 vrátil do vlasti s cílem začít povstání.

- 8 Pojmem protihabsburské povstání se označuje ozbrojené vystoupení zástupců uherských a sedmihradských stavů, kteří se zasazovali o zachování uherské stavovské ústavy, svých práv a svobod. Bojovali proti Habsburkům, a to v letech 1604 (začátek Bocskaiova povstání) až 1711 (uzavření míru v Satu Mare).
- 9 Válka o španělské dědictví si vyžadovala přítomnost nejlepších císařských vojsk, takže v Uhrách zůstal z císařských ozbrojených sil v podstatě jen Montecuccoliho pluk v okolí Mukačeva a hradní posádky.
- 10 Rákóczi zprvu váhal, zda se coby příslušník šlechty má postavit do čela povstání poddaných, ale zvítězila v něm touha změnit poměry v Uhrách a získat zpět ztracené postavení a majetek.
- 11 Jak uvádí vojenský historik Vojtech Dangel, v době, kdy povstání vrcholilo, pod Rákócziho zástavami bojovalo podle některých pramenů až 116 700 mužů. Šlechta k povstání zaujala odmítavý postoj, Rákócziho sliby poddaným viděla s nelibostí, ale lákalo ji obnovení starých svobod.

a dětí, od veškerých vrchnostenských dávek a povinností.¹² Finančně postání podpořil i francouzský král a polská šlechta, což Františkovi II. Rákócziho umožnilo najmout několik set žoldnéřů. V odpovědi na jeho výzvy se pak do povstání zapojily tisícovky nespokojenců jak z řad šlechty, tak z řad poddaných.

V roce 1703 využili nespokojení stavové skutečnosti, že velká část císařských vojsk odtáhla na bojiště v Itálii a Francii, kde se válčilo o španělské dědictví, a vyvolali nové povstání. V jeho čele stál František II. Rákóczi, nevlastní syn Imricha Tököliho,¹³ který žil v exilu v Polsku.

Povstání vypuklo v Zátisi a rychle se šířilo směrem na západ. Ve snaze získat co nejširší podporu vydal Rákóczi v roce 1703 patent, který poddané v jeho vojsku osvobozoval od veškerých povinností vůči jejich vrchnosti. Podařilo se mu získat i několik významných velitelů císařských vojsk a s jejich pomocí pak v průběhu roku ovládl téměř celé území Slovenska.

Povstalecký tábor však nebyl jednotný: uherská šlechta se ke vzpouře přidávala neochotně a obyvatelé východouherských protestantských měst požadovali navrácení zabavených kostelů, k čemuž Rákóczi coby katolík váhal dát souhlas. Později se také začala zhoršovat hospodářská situace.¹⁴

V průběhu července a srpna 1703 povstanci dobyli většinu hradů a měst na severozápadu Uher. V září se jim podařilo získat horní města, což císařský dvůr přimělo zorganizovat proti kurucům vojenskou výpravu. Císařským vojskům se pod vedením generála Leopolda Schlicka a Štefana Forgáče podařilo u Levic rozpráší kurucké jednotky a středoslovenská horní města dobýt zpět. V bitvě u Zvolena se pak kurucké oddíly pod vedením Mikuláše Berčeniho vzchopily a císařské jednotky porazily. Do konce roku se kurucům podařilo obsadit bezmála celé Slovensko kromě Bratislavy, Košic, Prešova, Trenčína, Nitry a pevností Leopoldov, Nové Zámky a Komárno. Koncem roku 1703 už Rákóczi velel přibližně třicetitisícovému vojsku a o tři roky později čítala jeho armáda podle střízlivých odhadů přes sto tisíc vojáků.¹⁵

Počátkem roku 1704 musel vídeňský dvůr vykonat nejnutnější kroky potřebné k tomu, aby alespoň dočasně pozastavil katastrofální vývoj událostí v Uhrách, protože bezmála celá země se postavila na stranu Rákócziho a ztotožnila se s jeho požadavky. Do Uher byl povolán Evžen Savojský, který na císařův rozkaz opustil italské bojiště a přišel do hlavního města země, do Bratislavy, aby provedl reorganizaci zbytků císařského vojska. Evžen Savojský odvolal z funkce vrchního velitele

12 DANGL, Vojtech, Slovensko v zrkadle kuruckého odboja (1), Historická revue, 1988, 99, 9, s. 7.

13 Imrich Tököli (1657–1705) byl sedmihradský kníže, respektive král Horních Uher, vůdce protihabsburského povstání uherské šlechty v letech 1678–1687. Jeho současníci mu přezdívali i „slovenský král“ („tót király“) nebo „kurucký král“. Jako krále ho titulovala i osmanská říše, ale sám se označoval za knížete Horních Uher, vazalského státu osmanské říše, který se původně rozkládal přibližně na území východního a středního Slovenska (až po Váh). Později zasahoval až na západní Slovensko, ale v letech 1683–1685 byl postupně dobyt habsburskými jednotkami.

14 Ke zhoršení hospodářské situace přispělo i vydání bezcenných měděných mincí, takzvaných „libertášů“. Říkalo se jim tak podle nápisu na mincích *Pro libertate!* (Za svobodu!). Protože to byly úvěrové peníze, způsobily hospodářský rozvrat a vedly k ochuzování obyvatelstva. Měnily se za stříbrné mince se stejnou nominální hodnotou v poměru 1 : 3 a často i horším.

15 DANGL, Vojtech, Bitky a bojiská, Bratislava 1984, s. 155.

Obr. 2 Veduta Trnavy, zač. 40. let 18. století. Autorem veduty je Rakušan Josef Jäger (1721–1793).

Zdroj: RADVÁNI, Hadrián, Stará Trnava v obrazoch, Trnava 1994, s. 30; barevná podoba veduty v souborné práci Ladislava Šebáka: dostupné online: <<https://sebak.blog.sme.sk>> [13. 11. 2016].

císařských vojenských sil generála Schlicka a na jeho místo dosadil Siegberta Heistera.¹⁶

V lednu 1704 byl v Trnavě v latině a maďarštině zveřejněn politický manifest Františka II. Rákócziho nazvaný *Obnovily se rány slavného království uherského*. Dokument byl antedatovaný k 7. červnu 1703. Tento manifest byl určen především zahraničí a části uherské šlechty, která se ještě nepřidala na stranu povstalců. Vyzýval obyvatelstvo křesťanských zemí, aby se přidalo k boji proti Habsburkům. Autorem manifestu byl kancléř Františka II. Rákócziho Pavel Rádaj. Tento spis vyjmenovával veškeré křivdy, jichž se vídeňský dvůr na Uhersku dopustil. Stálo zde mimo jiné, že zemské zákony jsou porušovány tím, že v císařské armádě jsou všichni vyšší důstojníci cizinci. Kritizoval skutečnost, že vláda nad Uhrami je v rukou dvorské rady a domácí stavové jsou z ní vyloučení. Uherská šlechta si stěžovala i na to, že jí nebyl navrácen majetek na územích osvobozených od Turků a místo toho skončil z větší části v rukou cizinců. Autoři manifestu protestovali proti nesvolávání zemského sněmu a vládě cizích úředníků. Manifest se stavěl i proti výraznému zvýšení daní, které vedlo k ozebračování lidu i země. Ve spisu stálo též obvinění, že se přestaly svolávat soudy a v zemi zavládlo bezpráví. Kritizovalo se nepřiznání svobody vyznání protestantům i udělování vysokých církevních hodností cizincům. V závěru manifest protestoval i proti uvěznění Františka II. Rákócziho. Bezpochyby také zásluhou tohoto svolání se pod kuruckými vlajkami sjednotili všichni obyvatelé bez ohledu na společenské postavení, národnost a náboženství.

Samotné město Trnava se kurucům bez odporu vzdalo. Měšťané museli vydržovat kuruckou posádku a dodávat jí jak zbraně, tak i sukno na ošacení. Císařské vojsko mělo v úmyslu na jaře 1704 kurucké jednotky ze západního Slovenska vyhnat, a proto Rákóczi svou posádku z Trnavy stáhnul. Novou stránkou

16 MRVA, Ivan, Kurucká vojna na Slovensku a jej dôsledky v r. 1704–1711, Historický časopis 1996, 44, 4, s. 585.

kuruckého povstání byla jeho nebývalá masovost. Slováci se účastnili i následující kurucké bitvy u Smoleníc, vpádu na Moravu a dalších střetů na slovenském území. Hromadně vstupovali do kuruckých oddílů Ladislava Očkaje, Celdera a Javorjky a o jejich počtu vypovídá i skutečnost, že v mnohých oddílech se velelo slovensky. Slováci se do Rákócziho vojska dostávali i povinnými odvody nebo v důsledku místních povstání.¹⁷ Slovenští poddaní se nechávali do kuruckých jednotek verbovat kvůli nespokojenosti se svým postavením i z nenávisti vůči vrchnosti. Císařskému vojsku se nepodařilo ovládnout západní Slovensko, protože v bitvě u Smoleníc 28. května 1704 zvítězili kuruci pod vedením Očkaje, Berčeniho a Károlyho. Vítězství povstalců v bitvě u Smoleníc bylo velkou morální vzpruhou nejen pro celkový rozvoj kuruckého odboje na slovenském území, ale i pro slovenské obyvatelstvo, které se na vítězství výrazně podílelo. Vítězstvím u Smoleníc se povstalcům otevřela možnost ovládnout celé západní Slovensko, odkud pak mohli podnikat vpády do Rakouska a na Moravu. Do Trnavy se pak znovu vrátila kurucká posádka.

Situace se však zkomplikovala v souvislosti s postupným upřednostňováním stavovského postavení šlechty a bojem za její výsady, tedy za obnovení uherské stavovské ústavy a vyhnání cizinců, kteří podporovali Habsburky. Rákóczi přestal mluvit o slibech poddaným, kterým zprvu sliboval zlepšení jejich postavení a zdůrazňoval princip svobody pro každého. Díky těmto nadějím se mu dařilo doplňovat své vojsko. Proto také vydal takzvaný „levický“ patent v řeči srozumitelné prostému lidu, tedy slovensky. V tomto manifestu sliboval, že pokud se poddaní zapojí do povstání, budou na věčné časy osvobozeni od placení povinných plateb i poddanských dávek.¹⁸

Na podzim roku 1704 se Rákóczi zdržoval v Hlohovci. Přípravoval vojenské akce, jejichž cílem mělo být dobytí pevností Leopoldov a Nové Zámky. Nové Zámky kapitulovaly v noci ze 16. na 17. listopadu 1704. Po tomto úspěchu se Rákóczi rozhodl dobýt i Leopoldov, který bránil plukovník Schwarzenau. Na pomoc Leopoldovu se však vydal generál Siegbert Heister, jemuž se podařilo získat posily z Bavorska a Štýrska. Rákóczi zanechal polovinu svého vojska u Leopoldova a s druhou částí se přesunul k Trnavě, kde hodlal zastavit Heisterův postup. Přesun chtěl provést v noci z 25. na 26. prosince, ale na radu Mikuláše Berčeniho jej odložil na ráno. Tak došlo k tomu, že císařská vojska dorazila k Trnavě současně s kuruckými oddíly a Rákóczi neměl možnost vybrat si vhodné místo pro bitvu.¹⁹ Ve čtvrtek 26. prosince 1704 se pak na polích mezi Hrnčiarovcami, Bielym Kostolem a Trnavou odehrála jedna z nejvýznamnějších bitev celých kuruckých válek.²⁰ Ráno byli oba velitelé informováni o síle svých protivníků. Rákóczi měl k dispozici jízdní oddíl o počtu 12 000 mužů a 7 800 pěšáků, ale jen šest děl. Heisterovy jednotky byly přibližně

17 Rákóczi si v dopisech Mikuláši Berčeniimu stěžoval na jejich nízkou účast a ptal se ho na radu, jak by bylo možné Slováky rozhybat.

18 DANGL, V., Bitky a bojiská, c. d., s. 156.

19 Rákóczi se původně chtěl s císařským vojskem utkat v prostoru mezi Trnavou, Cíferem a Seredí, konkrétně u osady Vlčkovce, ale musel se přizpůsobit pohybu císařského vojska, které postupovalo přímo na Trnavu.

20 Byla to druhá velká Rákócziho bitva v průběhu povstání a první, kterou vedl osobně.

stejně početně silné, ale měl čtyřikrát více artilerie.²¹ Rákócziho oddíly si k boji vybraly asi tři kilometry širokou a šest až sedm kilometrů dlouhou vyvýšeninu, tedy plochu, která byla ke střetu zhruba dvaceti tisíců mužů dostačující. Východní kraj bojiště byl tvořen potokem Trnávka a na západním okraji se rozkládalo údolí potoka Parná, jehož koryto bylo v té době rozmokřené. Vyvýšenina se rozkládala přibližně šest až sedm metrů nad údolím potoků.²²

Ve městě zůstalo jen 200 hejduků z Hontianské župy pod velením plukovníka Adama Duly. Tento oddíl se bitvy nezúčastnil. Rákóczi měl z bitvy obavy, protože neznal ani Trnavu, ani okolní terén, ani přístupové cesty k bojišti. Předpokládal, že město, které leží v údolí a před ním teče potok, k boji vhodné není. Proto se rozhodl a přesvědčil o tom i velitele svých vojsk, že lepší bude postavení západně od potoka Trnávka. Velením pravého křídla pověřil Mikuláše Berčénioho a na čelo levého křídla postavil Antona Esterházyho. Ve svých pamětech se Rákóczi zmiňuje, že měl málo schopných důstojníků, jednotlivé pluky vedli lidé „posbíraní“ cestou a jen jeho osobní přítomnost zabránila tomu, aby vyhladovělé vojsko neprolomilo brány města a nezačalo rabovat.²³

Heister postavil své vojsko čelem k Trnavě na šířku, a to od Bielého Kostela, kde se na potoce Parná nacházel Kamenný mlýn, ve tvaru podélného čtyřúhelníku,²⁴ v prvním šiku stálo jezdecktvo a jezdecké a pěší oddíly se střídaly. Uprostřed byla umístěna většina dělostřelectva a na křídlech pak další děla. I v druhém šiku se nacházely jak jezdecké, tak pěší oddíly a mezi dvěma šiky na levém křídle stál pod ochranou jezdecktva i zásobovací vojenský oddíl. Na křídlech dvou hlavních šiků na obou stranách byly vždy dvě pěší a dvě jezdecké čety, které tvořily pravidelný čtyřúhelník. Za zády druhého šiku stálo dalších deset jezdeckých rot jako záloha. Císařské vojsko tvořilo přibližně dva kilometry širokou frontovou linii, přičemž levé křídlo stálo sto až dvě stě kroků východně od Kamenného mlýna a pravé křídlo několik set kroků od hrnčiarovského mostu přes potok Parná. Heister skončil s rozestavováním vojska kolem poledne, přibližně ve stejnou dobu jako Rákóczi a jeho jednotky před potokem Trnávka.

Rákóczi chtěl původně také rozestavět své síly do několika linií, čemuž nasvědčuje i skutečnost, že střed vojska, tedy pěšáci byli ve dvou liniích a mezi nimi stálo šest děl. Pravděpodobně i křídla měla být členěná do vícero linií, ale nedošlo na to. Ani Esterházi, ani Berčeni, kteří veleli křídlům, nedali rozkazy k rozestavení do vícero šiků.²⁵ Kuruci stáli západně od říčky Trnávka, zády k městským hradbám, roztáhnutí ve tvaru kosého půlměsíce.²⁶

21 Protivníci byli početně takřka vyrovnání, ale císařské vojsko mělo víc děl. Průběh boje však ukázal, že tato skutečnost nebyla podstatná, a o výsledku bitvy rozhodly jiné okolnosti. Štefan Ručka ve své knize Trnava čili historicko-miestopisný nástin krutých osudov a pamätností tohto slobodného kráľovského mesta slovenského (1868) odhaduje počet Rákócziho vojáků na 30 000 mužů. Maďarský historik K. Thaly uvádí, že na obou stranách bojovalo přibližně stejně mužů.

22 Rozmístění vojsk v bitvě u Trnavy dokumentuje i soudobá perokresba A. Károlyiho.

23 MARKÓ, Árpád, Nagyszombati csata, Századok, 1933, 67, s. 401–429.

24 Tamtéž, s. 401–429.

25 DANGL, Vojtech, Slovensko v zrkadle kuruckého odboja (3). Bitka pri Trnave 26. decembra 1704, Historická revue, 2000, 9, 1.

26 Srov. BELL, Matheus, Notitia Hungariae novae Historico-geographica. Pars II. Tomus II, Vídeň 1736, s. 64–65.

Obř. 3 Kamenný kříž z roku 1806 v obci Hrnčiarovce nad Parnou. Pomník padlým kurucům, který nechala jménem svým a jménem svého manžela postavit Judita Leskovská.

Zdroj: dostupné online: <<http://www.vets.cz/vpm/mista/okres/147-trnava/>> [12. 1. 2017].

Po prvním útoku kuruckých vojsk se zdálo, že se vítězství přikloní na jejich stranu. Získala jednoznačnou převahu. Císařskému vojsku hrozila porážka a Heister už pomalu přemýšlel o ústupu. Bitva však probíhala nekoordinovaně. Kurucké oddíly se v boji rozdrobily, vymkly se velení a některé jednotky začaly plenit zásobovací oddíly. K chaosu přispěla i zrada oddílu velitele Scharudiho, který se přidal na stranu císařského vojska. Narušení linie na straně kuruců bylo signálem k protiútoky a jeho logickým důsledkem byla Scharudiho zrada. Generál Heister zaútočil na kuruckou pěchotu a Berčénioho jezdecktvo. Zatlačené pravé křídlo kuruců se dalo na útek. Na levém křídle bojovalo Esterházyho jezdecktvo a husarské pluky Očkaje, Andrásyho a Baloga. Ty se ale také přidaly k plenění a o bitvě bylo více méně rozhodnuto. Bitva u Hrnčiarovců Rákócziho přesvědčila, že bez pravidelné profesionální armády nemá naději na úspěch. Ustoupil k Šintavě²⁷ a Heister coby vítěz vtáhnul se svými pěšáky do Trnavy. Jezdecké oddíly rozdělil na ubytování po okolních vesnicích.²⁸ Kurucké ztráty v bitvě nebyly vysoké, nanejvýš 400 mužů,²⁹ zatímco císařské vojsko přišlo o přibližně tisíc mužů.

27 Vzdálená od Trnavy přibližně 20 km na jihovýchod.

28 NEMEČKAI, Štefan, Historia Parochiae Gerensciensis. Rukopis Dejín hrnčiarovskej farnosti z r. 1835, s. 86, Archiv Rímskokatolíckeho farského úradu (ďalej jen ARKFÚ) Hrnčiarovce nad Parnou, inv. č. A-II-1.

29 Počty padlých kuruců se udávají různé. Historik Ivan Mrva se kloní k počtu 600 padlých mužů. Srov. MRVA, I., Kurucká vojna, c. d., s. 585. Více současných zdrojů se však spíše přiklání k počtu 400 padlých. Podle údajů z církevních matrik pochovali trnavští poddaní 180 kuruců (které zřejmě i zaopatřili). Nemečkai ve své Historii farnosti Hrnčiaroviec uvádí 400 kuruců, proto se kloníme k názoru, že to nebylo ani více, ani méně.

Bitva u Hrnčiarovců měla smutnou dohru. Generál Heister dal nemilosrdně pozabíjet všechny zraněné a nemocné kuruce, které v Trnavě našel.³⁰ V poledne 28. prosince 1704 zazněly Trnavou salvy oslavující jeho vítězství a v místní katedrále dal sloužit na počest vítězné bitvy slavnostní Te Deum.³¹

U hrobů padlých kuruců, které pochovali trnavští řeholníci, byly na jejich památku vztyčeny tři dřevěné kříže.³² V roce 1806 posvětil Martin Palšovič, farář z nedalekých Brestovan, nový kamenný kříž, který dala na památku kuruců postavit hrnčiarovská vdova Judita Lieskovská.³³ Na kříži je nápis a chronogram, podle něhož je možné místo posledního odpočinku padlých kuruců najít.

Zachovala se historická píseň neznámého autora, která vypráví o bitvě u Hrnčiarovců a svědčí o tom, že na straně kuruců stály široké lidové masy a často si je idealizovaly. Historický i jazykový rozbor básně provedli Juraj Žudel, Rudolf Krajčovič a Štefan Rudohradský.³⁴ Text písně o bitvě u Trnavy/Hrnčiarovců v roce 1704 zní takto:

*Skodu welku poznala, uherska kragina
neb gest spustatena od Turka tyranna.
Ano na wsse strani, ti Turczy tyranni
kterižto rabugi tu uhersku žemi.
Kdiz Hayster nemeczky, do Modri prityahel
swug list gest napisal a kuruczom poslav.
Chcete se briniti, anebo poddati
uherscy wytyazi dagte my wedety!
Ocskagy kapitan, nadherni mladi pan,
ten list gest preczital, takto odpowed dal:
Chceme se briniti z nassimi wytyezi,
pane Yezu Kriste bud nam na pomoczi!
Ten Hayster nemeczky, na to se rozchnewal
z swogim strassnim woyskem k Ternawe pospichal.
Ocskagi kapitan, nadherni pekni pan,
ten tabor nemeczky, tri razi obehnal.
Ten Hayster nemeczky, welicze banoval,
swich milich wojakuw, welicze lytował.
Yesscze powidali, že wytyezuw neni,
že su pochinuly, w teg franczuskeg zemi.
Nebudu veriti tomu, nigda wicze,
ani rabowati, yuž nepugdu wicze.*

30 MRVA, I., Kurucká vojna, c. d., s. 594; DANGL, V., Bitka pri Trnave, c. d., s. 9.

31 NEMEČKAI, Š., Historia Parochiae Gerensciensis, c. d., s. 6.

32 Tamtéž.

33 Sumu deseti zlatých od vdovy Judity Lieskovské přijal 15. 5. 1806 farář Ján Zbrankovič. Srov. ZBRANKOVIČ, Ján, Projectum Canonicae Visitationes per Cel. P. P. Alexandrum a Rudna 1832, ARKFÚ Hrnčiarovce nad Parnou, inv. č. A-I-3.

34 ŽUDEL, Juraj – KRAJČOVIČ, Rudolf – RUDOHRADESKÝ, Štefan, Slovenská historická pieseň o bitke pri Trnave v roku 1704, Slovenská archivistika, 1966, 1, 1, s. 103–121.

*Lebo mi zchinuli mi werni woyaczi,
kteri se branili, až do krwi wsseczi.
Ty uherscy pani zradu uczinili
sedmihradске kniže chitivity su chteli.
Wi uhersci pani, nademnu ste zradni
wi wsseczi zchinete a smrt podstupite,
a slobodi wasse wssetki potratite.
Ty uhersczy pani, w poli u Ternawi
Bohu dekovali, že odnesli hlawy. Amen.*

Text vznikl pravděpodobně v roce 1705, nejpozději pak v roce 1708. Předpokládá se, že autorem *Piesne* byl básník slovenské národnosti, vzdělaný, s politickým rozhledem a dobře obeznámený s poměry v zemi i vojenskými událostmi, které v té době na území západního Slovenska probíhaly. Je tedy pravděpodobné, že v tomto prostředí žil. Sympatizoval s protihabsburským kuruckým odbojem a podporoval Rákócziho snahy, což básnický vyjádřil opěvováním Ladislava Očkaje,³⁵ který byl tehdy velmi populární. Očkaj představoval kuruckého hrdinu, jenž vešel do povědomí širokých lidových vrstev. Když si v té době děti hrály na kuruce, tak nepřátele vedl Heister a kurucké oddíly Očkaj.³⁶

Skutečnost je ale taková, že obyvatelé Trnavy – a nejspíš ani jejich poddanských vesnic – se do Rákócziho vojska nijak nehrnuli. Berčení v dopise adresovaném Rákócziho³⁷ nejen prosí o pomoc a účast v boji, ale vyjadřuje se i o obyvatelech Trnavy, kterým se podle něj nedá věřit, protože jsou jako „přemoudřelá štěňata napěchovaná myšlenkami akademie [čímž myslel jezuitskou Trnavskou akademii – pozn. aut.], kteří se vykrucojí a střečkují“. Jinak řečeno, stěžoval si, že obyvatelé Trnavy stojí tu na té, tu na oné straně, podle toho, jak se jim hodí, jen aby se zachránili a povstání přežili bez újmy.³⁸ Předpokládáme, že jistou roli v tom sehráli i jezuité, kteří učili na Trnavské univerzitě. Proto obyvatelé ohledně zapojení se do povstání váhali, i když jejich vlastní postoj mohl být kladný, když připustíme, že autorem výše uvedené historické písně o bitvě u Hrnčiarovců nad Parnou či u Trnavy mohl být vzdělaný absolvent Trnavské univerzity.³⁹

Císařské vojsko v Trnavě zůstalo do 16. ledna 1705. Vítězství císařských jednotek v bitvě 26. prosince 1704 bylo pro město a jeho okolí pohromou. Vzhledem k tomu, že v jeho jednotkách bylo mnoho nemocných, raněných a vyčerpaných vojáků, Heister se rozhodl kurucké oddíly nepronásledovat. Svou armádu stáhnul do zimních táborů v okolí Trnavy a ve městě samém. Město a okolní obce pak musely vojáky

35 František Bokes (ve studii Slováci a kurucké vojny, Slovenská liga, roč. XVIII., září 1941, č. 7, s. 167–168) tvrdí, že se o Očkajově roli v této bitvě s uznáním vyjádřil i sám Rákóczi a Berčení o něm Rákócziho napsal, že je pravým bohem Slováků. Není tedy divu, že se stal hrdinou historické písně i přesto, že později při dobývání Nitry zradil a přešel na stranu císařského vojska, což se mu nakonec vymstilo a kuruci ho popravili setnutím hlavy.

36 THALY, Kálmán, A Nagyszombati harz, Pest 1869, s. 24; ŽUDEL, J. – KRAJČOVIČ, R. – RUDOHRADESKÝ, Š., Slovenská historická pieseň, c. d., s. 106.

37 List datovaný ze dne 17. 4. 1704.

38 GAŠPARÍKOVÁ, Anna, Povstanie Františka Rákócziho II. a Slovania, Bratislava 1930, s. 83.

39 Stejný názor vyjádřil i J. Žudel ve své historické analýze a výkladu historické písně o bitvě.

Obr. 4 Souboj kuruců (povstalci) s labanci (vojsko Habsburků).

Zdroj: <<https://hu.wikipedia.org/wiki/Rákóczi-szabadságharc>> [15. 12. 2017].

šatit a živit celou zimu. Dokud si trnavská městská rada nevyžádala záruku bezpečnosti měšťanů, měšťané se skrývali po kostelech.⁴⁰ Matthias Bel ve své *Noticia Hungariae* popisuje, že vojáci byli ubytováni všude a sotva se našel domek, který by nebyl přinucen vpustit dokonce až stovku vojáků.⁴¹ Císařští vojáci na účet města spotřebovali 160 000 bratislavských měřic mouky, 30 000 kg masa a 11 000 okovů vína.⁴² Město za víno, mouku, maso, dobytek, krmivo a další potřeby pro císařskou armádu utratilo celkem přes 100 000 zlatých.⁴³ Kromě hospodářských starostí a nedostatku, který obyvatelům města a okolních vesnic císařští vojáci způsobili formou neúnosných břemen, došlo i k tomu, že mnozí lidé, kteří byli s vojáky ve styku a starali se o ně, se podle archivních záznamů nakazili morem. Hodně domů zůstalo prázdných, denně se zvyšoval počet vdov a sirotků, bylo slyšet kvílení a pláč truchlících, ale, jak uvádějí prameny, „ještě horší než zemřít bylo žít tak nešťastný život“.⁴⁴ Podle zpráv ostříhomského kanovníka Ladislava Pybera vymřela polovina obyvatel města, zařízení domů bylo vyrabované, dobytek se ztratil, zboží bylo rozsypané, domy pobořené a sklepy prázdné.⁴⁵ Rákóczi se po prohrané bitvě u Trnavy v prosinci roku 1704 stáhnul s povstalci pod vedením svého hlavního komisaře Mikuláše

40 KAZIMÍR, Štefan, Trnava v rokoch 1526–1849, in: ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef (edd.), Dejiny Trnavy, Bratislava 1988, s. 90.

41 Srov. JURÍKOVÁ, Erika, Trnava v čase Rákociho povstania. Preklad diela Matej Bel a Trnava, in: DUCHOŇOVÁ, Diana – RÁBIK, Vladimír (edd.), Prudentissimae dominae nobis honorandae. K životnému jubileu prof. Márie Kohútovej, Trnava 2015, s. 281.

42 HOLOŠOVÁ, Alžbeta, Rákociho povstanie a bitka pri Trnave, Kultúra a život Trnavy, 1975, 6, 1, s. 28–29.

43 KAZIMÍR, Š., Dejiny Trnavy, c. d., s. 90.

44 Štátny archív Trnava, fond: Magistrát mesta Trnavy, Militaria, Ad Revolut. Fr. II. Rákoczy, k. č. 1.

45 MRVA, I., Povstanie Františka II. Rákociho na území Bratislavskej stolice, Archivum Sala I, Šaľa 2004, s. 60.

Berčeniho na hrad v Šintavě. Berčeni si z hradu udělal svůj hlavní stan a Šintavu držel ještě tři roky. Kurucké vojsko se rozprchlo po okolí Trnavy a vesnicích bratislavské stolice, zejména podél toku Váhu, který se stal jejich hlavní obrannou linií, v postatě od Trenčína až po Komárno, a zde zůstalo až do jara, dokud císařské vojsko neopustilo Trnavu. Dokládají to listy velitelů oddílů, které se zachovaly v trnavském státním archivu, například list Mikuláše Berčeniho z 2. června 1704 z tábora u Majcichové, Michala Darvaše z 13. června 1704 z tábora u Rastic, Mikuláše Berčeniho z tábora u Králova u Sence z 19. června 1704, Kašpara Révaie z tábora u Ostrého Kamene z 18. srpna 1704, Daniela Esterháziho z hradu Šintava ze 14. března 1705, Jana Pálfiho z tábora u Šoporně⁴⁶ z 1. září 1708, Kašpara Sölösiho ze Sereďe rovněž z roku 1708 a podobně. Následně Trnavu v roce 1706 znovu obsadila kurucká vojska, která ji držela až do roku 1708. Kurucké vojsko i jeho koně bylo však také zapotřebí krmit a šatit. Kuruci si neustále stěžovali, že mají málo ovsu pro koně, a dožadovali se hojnosti jídla a vína.⁴⁷ A když měli něčeho nedostatek, prostě si vzali, co potřebovali, zvláště pokud věděli, že majitel patří k císařskému táboru.⁴⁸ I francouzský vyslanec se u Rákócziho na adresu kuruckých povstaleckých vojsk vyjádřil v tom smyslu, že jsou to nejlepší zbojníci na světě a do vojska vstupují jen proto, aby mohli rabovat a obohacovat se.⁴⁹ Na druhé straně ale i generál Stahremberg vyhrožoval konfiskací úrody a rozdělením movitého majetku těm, kdo podporují císařské vojsko.⁵⁰ Obyvatelé poddanských vesnic⁵¹ proto potraviny ukrývali na místech, o nichž si mysleli, že je nikdo nenajde, a ti bohatší takto schovali i peníze.⁵²

Kuruci definitivně opustili území jihozápadního Slovenska po závěrečné bitvě povstání, k níž došlo v Hamrech u Trenčína. V době, kdy měli Trnavu pod kontrolou kuruci, měl Rákóczi skvělou možnost tisknout různé proklamace a další tiskoviny v univerzitní tiskárně. Rákóczi si význam tištěného slova plně uvědomoval. Ačkoliv s tím univerzita nesouhlasila, v Trnavě se tiskly manifesty či další relativně krátké publikace.⁵³ Válkou v letech 1703 až 1708, kdy město střídavě obsazovali císařští vojáci a kuruci, však utrpení obyvatel Trnavy neskončilo. V roce 1710 zde propukla velká morová epidemie, jíž padlo za oběť bezmála 800 osob. V roce 1711 pak na nakažlivou chorobu uhynula i část dobytka, který měšťané zachránili před vojsky, což vedlo ke hladomoru.

46 Po porážce povstání Šintava v roce 1711 připadla Josefu Esterházymu, který své sídlo znovu přestavěl, a hrad zůstal v majetku Esterházyů až do poloviny 19. století.

47 MRVA, I., Povstanie Františka II. Rákociho, c. d., s. 59.

48 Jako příklad můžeme uvést majetek Juraje Ottlika v Ozorovcích, který vedl stranu povstalců v Trenčíně a město bránil před kuruckými jednotkami. Později se přidal na stranu kuruců i kvůli svému vyznání: byl to evangelík. Srov. KÓNYA, Peter, Za boha, vlast a slobodu. Pohnuté osudy kuruckého generála Juraja Ottlika, Prešov 2009, s. 143.

49 MRVA, Ivan, Povstanie Františka II. Rákociho na území západného Slovenska, in: KÓNYA, Peter (ed.), Povstanie Františka II. Rákociho, Prešov 2005, s. 75.

50 MRVA, I., Povstanie Františka II. Rákociho, c. d., s. 65.

51 Kromě již vzpomínaných Hrnčiarovců to byly také vesnice Modranka, Ružindol a Velké Brestovany. Dokazují to i mince, které se v Trnavě našly. Odborníci mají za to, že jejich majitel se konce povstání nejspíš nedožil, možná podlehl epidemii moru. Srov. HUNKA, Ján, O čom svedčia nálezy mincí. 15-grajciare a poľtury Leopolda I., Novinky z radnice, Trnava, říjen 2004, s. 8–9.

52 RADVÁNI, Hadrián, Keď prišli kuruci. Rákoczy a jeho proklamácie z Trnavy, Trnavský hlas, 1982, 34, s. 4.

V roce 1705 zemřel Leopold I. a jeho syn a nástupce Josef I. se snažil vyjít povstalcům vstříc. Mírové rozhovory se konaly v Trnavě, ale ani po půlročním jednání se nepodařilo uzavřít mír, takže v létě 1706 byly boje obnoveny.

* * *

Rákócziho boj za svobodu – jelikož v dané době tyto události byly vnímány jako boj za osvobození – byl především bojem za stavovskou nezávislost šlechty. V době, o níž hovoříme, však tento druh nezávislosti spíše brzdil rozvoj země. Rákócziho sliby o osvobození poddaných měly za cíl jen pozvednout morálku bojovníků a zabezpečit příliv nových sil z řad poddaných. Ve skutečnosti však Rákóczi neudělal pro zlepšení postavení poddaných nic. Výzvy na připojení se k povstání neměly ani v Trnavě, ani v okolních obcích takový ohlas, jaký by si Rákóczi přál. Spíše naopak. Řady Rákócziho povstalců postupně řídly, zvláště poté co sněm svolaný Josefem I. na počátek roku 1708 do Bratislavy potvrdil nezdanitelnost šlechty a usnesení sněmu v Onodu⁵⁴ byla prohlášena za neplatná. V listopadu 1708 Rákóczi sice svolal třetí sněm, na němž vyhlásil osobní svobodu pro všechny poddané, kteří bojovali v jeho oddílech, a jejich osvobození od vrchnostenských dávek, daní a poplatků, ale poddaní mu už nevěřili a k jeho vojsku se nepřidávali. Velká část Rákócziho povstalců byla již velmi unavená a nesouhlasila s pokračováním povstání. Boje totiž často pustošily jejich majetky a na některých místech začaly propuknout místní vzpoury.⁵⁵ Kurucké války postavení poddanského lidu nezlepšily a na základě příkladu poddanských vesnic Trnavy dokonce lze jednoznačně konstatovat, že je výrazně zhoršily. Nebyl nikdo, kdo by mohl obdělávat půdu, a poddaní tak neplnili své povinnosti vůči vrchnosti. Navíc se množily útoky poddaných, kteří se snažili prostě si zachránit život. Po konci povstání vypukl v Trnavě a jejím bezprostředním okolí mor, čímž byla zkáza dovršena.

MARTA DOBROTKOVÁ

54 Sněm v Onodu (pod Miškolcem, na řece Slaná) trval od 31. května do 22. června 1707. Zúčastnili se ho zástupci svobodných královských měst z území, které ovládal Rákóczi. Několik šlechticů bylo na směn dovlečeno násilím, například z Trnavy. Tento sněm se rozhodl sesadit Habsburky z uherského trůnu. Šlechticům, kteří se do dvou měsíců nepřidají k povstání, měl být zabaven majetek. Sněm skončil popravou šlechticů z Turčianské župy.

55 Například povstání horníků v Bánské Štiavnici, při němž bylo zabito 11 horníků a 20 jich bylo zraněno.

III.5 DOPAD VOJENSKÝCH UDÁLOSTÍ NA VENKOVSKÉ OBYVATELSTVO V BRATISLAVSKÉ ŽUPĚ NA POČÁTKU 18. STOLETÍ¹

Počátek 18. století je v uherských a slovenských dějinách dobou, kdy dochází k vyvrcholení a zároveň i ukončení dlouhého období charakterizovaného tureckou okupací Uher, vnitřními konflikty a s tím spojeným útlakem obyvatelstva. Nepříznivá politická situace v zemi, především pak takřka nepřetržitý válečný stav, měla na ekonomiku celého habsburského mocnářství výrazně negativní vliv. Zvláště hospodářsky zdecimované bylo na přelomu 17. a 18. století Uherské království, které se po bezmála dvě stě let nacházelo pod částečnou tureckou okupací a s Osmanskou říší přímo sousedilo. Hospodářská zaostalost Uherska se pak projevovala nejen ve vztahu k západní Evropě, ale i vůči dalším zemím habsburské monarchie, zejména Rakousku a zemím Koruny české. Ty totiž byly Osmanskou říší sice také neustále ohrožovány, ale přímo okupovány nebyly a ekonomický i společenský život se v nich mohl rozvíjet.²

Poslední a velmi ničivé protihabsburské povstání šlechty, povstání Františka II. Rákócziho, zasáhlo mimo jiné i oblast Bratislavské župy. Tato vzpoura proti Vídni a Habsburkům vypukla v roce 1703, a ačkoliv se její cíle se podobaly předchozím protihabsburským revoltám – šlo tedy především o snahu zachovat práva a svobody uherské a sedmihradské šlechty, ale také boj o moc a prosazování vlastních zájmů – měla i své specifické rysy.³ Vojska se na území dnešního západního Slovenska, do okolí Trnavy, dostala již v prosinci roku 1703. Trnava byla obsazena a její okolí, jakož i okolí Bratislavy, bylo zpustošeno. Z Trnavy pak povstalci postupovali přes Bukovský průsmyk do oblasti Záhoří, k moravským a rakouským hranicím. Do konce roku 1703 se tak povstaleckým silám podařilo ovládnout až

1 Příspěvek vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.

2 REBRO, Karol, Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II., Bratislava 1959, s. 13n. I přesto se oblast dnešního Slovenska v této době nadále podílela na evropském hospodářském rozvoji, a to zejména produkcí vzácných kovů, těžbou mědi a železa, ale i několika unikátními technickými vynálezy, jako například zavedením užití střelného prachu do odstraňování horniny v dolech. Obecně řečeno však 17. století (přesněji řečeno období až do roku 1711) patří k nejkomplicovanějším epochám slovenských dějin. Srov. KOHÚTOVÁ, Mária – VOZÁR, Jozef, Hospodárske dejiny Slovenska 1526–1848, Bratislava 2006, s. 57–58.

3 Rákócziho povstání vypuklo na počátku 18. století, tedy v době, kdy už turecké nebezpečí nehrozilo, takže možnost spolupráce s „odvěkým nepřítelem křesťanů“ nebyla relevantní. Na rozdíl od dřívějších vzpour také byla odsunuta do pozadí otázka náboženství. Sám vůdce povstání byl katolík a v náboženské oblasti se snažil o dosažení jakési spravedlivější rovnováhy, i když ve formě ovlivněné jeho dobou. Rákóczi chtěl využít války o španělské dědictví. Získal si rolnické masy, a to zejména patentem z 27. 9. 1703, jímž poddané po dobu služby v jeho vojsku osvobodil od veškerých poddanských povinností. DANGL, Vojtech, Bitka pri Trenčianskej Turnej a otázky kuruckého vojenstva, in: SEGEŠ, Vladimír – ŠEĎOVÁ, Božena (edd.), Neďaleko od Trenčína... Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Trenčianskej Turnej, Trenčianska Turná – Bratislava 2008, s. 103. Pro přehled slovenské literatury k povstání Františka II. Rákócziho srov. BARTL, Július, Stavovské povstania uhorskej šľachty v 17. a na začiatku 18. storočia v kontexte slovenských dejín, Vojenská história, 2008, 12, 2, s. 28–52.

na několik opevněných měst a hradů v podstatě celé území dnešního Slovenska. Z pohledu císaře Leopolda I. byla situace zoufalá, protože kvůli válce o španělské dědictví neměl v Uhrách k dispozici žádné vojsko.⁴ Ze strategického hlediska byly pro obě bojující strany, tedy císaře i povstalecké síly, nejdůležitější oblasti sousedící s územím nepřítele. Ze slovenského území šlo tedy o Bratislavskou, Nitrianskou a Trenčínskou župu. Pozornost císařských i vzbouřeneckých vojsk se proto soustředila právě sem a v letech 1704–1705 se boje odehrávaly především na území západního Slovenska. Následky Rákócziho povstání i kuruckých vzpour byly pro celé území dnešního Slovenska katastrofální.⁵ Války a s nimi spojené rabování zcela jednoznačně ovlivnily život obyvatel, všech vesnic, měst a regionů, a to nejen během trvání konfliktu, ale léta po jeho ukončení. Kromě materiálních škod šlo zejména o ztráty na životech. V době největšího rozmachu povstání bojovalo pod Rákócziho vlajkami, na nichž stálo „S Bohem za svobodu a za vlast“, až 100 000 poddaných.⁶

Po skončení povstání Františka II. Rákócziho a podepsání Satmárského míru (1711) se země z válečných událostí a s nimi spojeného utrpení zotavovala pomalu. Uherská šlechta se po podepsání míru kvůli zachování majetku a výsad vzdala politických cílů a uznala dědičný nárok Habsburků na uherský trůn. Na uherském směnu v roce 1715 šlechta Rákócziho povstání odsoudila, jeho účastníky označila za vlastizrádce a zrušila všechna ustanovení přijatá během povstání. Panovník, císař Karel VI., v rámci kompromisu přislíbil, že bude Uhersko spravovat společně s uherskými stavy, přičemž uznal práva a privilegia uherské šlechty včetně jejího práva na osvobození od daní.⁷ Uherské stavy výměnou přislíbily, že zřídí armádu, která bude financovaná z vybraných daní.⁸ V souvislosti se zřizováním stálé armády také vznikly první daňové soupisy celých Uher, které naplno ukázaly, v jak žalostném stavu země je.⁹ Byla ustavena takzvaná „systematizační komise“, jejímž úkolem bylo vypracovat návrhy na zlepšení politických, hospodářských a vojenských poměrů v Uhrách. Již tehdy, tedy na uherském směnu roku 1715, se však

4 MRVA, Ivan, Povstanie Františka II. Rákociho, in: SEGEŠ, V. – ŠEĎOVÁ, B. (edd.), Neďaleko od Trenčína, c. d., s. 74.

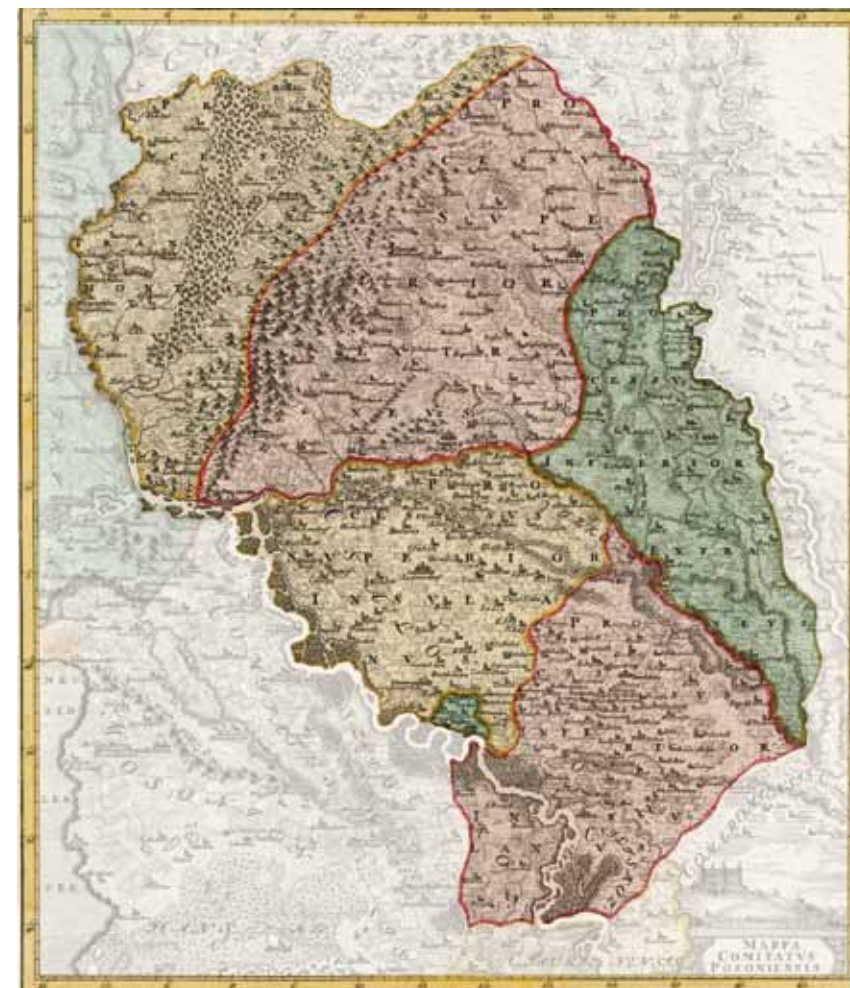
5 Povstání Františka II. Rákócziho bylo nejvýznamnějším protihabsburským povstáním v Uhersku. Rákóczi se spolu s dalšími povstálci snažil o svržení habsburské nadvlády a obnovení nezávislosti Uher. Srov. MRVA, I., Kurucká vojna na Slovensku a jej dôsledky v rokoch 1704–1711, Historický časopis, 1996, 44, 4, s. 583–611.

6 LOPATKOVÁ, Zuzana, Kuruci v severnej časti malokarpatského regiónu, in: Kurucké vojny a ich odkaz v histórii, kultúre a umení, Dolný Kubín – Český Těšín 2012, s. 55–66.

7 Kromě osvobození od daní byla šlechta osvobozena i od placení cel a mýt a užívala další královské výsady. Odvod daní byl tak omezen na vesnické zemědělce a obyvatele měst. To mělo negativní dopad na celé hospodářství, omezovalo to podnikání, ale i rozvoj manufaktur a řemesel, snižovala se tím koupěschopnost obyvatelstva a narušoval rozvoj vnitřního trhu a mezinárodního obchodu. Celkový přínos Uherska do říšské pokladnice tak byl velmi malý: například země Koruny české odváděly na daních dva až třikrát víc. Srov. KOHÚTOVÁ, M. – VOZÁR, J., Hospodárske dejiny Slovenska, c. d., s. 60–61.

8 I ochrana příspěvku či samotného příspěvatele, tedy poddaného, v této době začala nabývat konkrétnějších rysů. Jelikož poddaní platili daně, bylo v zájmu dvora, aby obyvatelstvo bylo schopné tyto poplatky platit a zabezpečit fungování stálé armády. Srov. TIBENSKÝ, Ján, Slovensko po Szatmárskom mieri a v prvom období „osvietenského“ absolutizmu, Historický časopis, 1956, 4, 3, s. 335–337; srov. REBRO, K., Urbárska regulácia, c. d., s. 51.

9 KOHÚTOVÁ, Mária, K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva, Historický časopis, 1984, 32, 1, s. 83–100.

Obr. 1 Mapa Bratislavskej stolice z prvej poloviny 18. storočia od kartografa Samuela Mikovína.

Zdroj: dostupné online: <<http://szechenyiterkepek.oszk.hu/hu/poszony-varmegye-terkepe-1745-1747>> [21. 11. 2016].

projevilo, že vídeňský dvůr bude nucen prosazovat reformy a schvalovat nařízení pomocí kompromisů a ústupků, jelikož jakýkoliv pokus o zásah do šlechtických výsad narazil na tvrdý odpor uherské aristokracie.¹⁰ Aby se vyjasnilo, s jakým rozpočtem může stát počítat, uherský sněm nařídil vykonat celostátní daňový soupis, jemuž podléhal majetek osob žijících ve svobodných královských městech, ve městech s výsadami i bez nich, majetek ve vesnicích obývaných, a dokonce i majetek ve vesnicích toho času neobývaných. Šlo o výnosy z majetku podléhající zdanění. Jen tak bylo totiž možné správně a rovnoměrně rozložit břemeno veřejných výdajů a zabránit kumulaci nedoplatků.¹¹

10 TIBENSKÝ, J., Slovensko po Szatmárskom mieri, c. d., s. 331.

11 V daňových soupisech jsou uvedena jména sedláků, podruhů, domkářů, svobodníků, chalupářů a dalších obyvatel, kteří v daném místě žili, ale i lidí odjinud, kteří pomáhali obhospodařovat

Více než stoletá, takřka nepřetržitá přítomnost císařských, povstaleckých a tureckých vojsk měla na hospodářské poměry území dnešního Slovenska dalekosáhlý dopad. Ať už se jednalo o rychlý pokles počtu poddaných v důsledku válečných událostí a s nimi souvisejících morových epidemií, přerušovaná obchodní spojení či úpadek a stagnaci zemědělství i hornictví, to vše byly přímé následky pohnutých událostí 17. století, které se zákonitě musely projevit ve století následujícím. Tyto důsledky jsou následně demonstrovány na příkladu území Bratislavské župy, která se rozkládala na západním Slovensku, v oblasti Borské a Podunajské nížiny. Napříč župou se táhnul hřeben Malých Karpat, které ji dělily na dvě nestejně velké části. Geografický ráz župy ovlivňovaly i toky Dunaje, Váhu a Moravy. Kolem Dunaje a v Malých Karpatech se rozkládaly největší lesní plochy. V té době byly osidlovány i písčité půdy Borské nížiny, kde vznikaly nové obce. Do Bratislavské župy spadal i Žitný ostrov, osobitý geografický celek, který byl v dřívějších dobách samostatnou politicko-administrativní jednotkou. Ze správního hlediska se Bratislavská župa dělila na čtyři slůžnovské okresy. Do prvního slůžnovského okresu (*Processus primus*) patřilo Záhoří, druhý slůžnovský okres (*Processus secundus*) zabíral severovýchodní část Bratislavské župy, zatímco třetí (*Processus tertius*) a čtvrtý slůžnovský okres (*Processus quartus*) se rozkládaly na Žitném ostrově. Ke třetímu slůžnovskému okresu na západě Žitného ostrova patřilo i Medzivodie (*Vizköz*), ležící mezi Čiernou Vodou a Malým Dunajem.¹² Tento okres se v 18. a na počátku 19. století nazýval i Hornoostrovny slůžnovský okres (*Processus superior insulanus*). Čtvrtý pak byl Dolnoostrovny slůžnovský okres (*Processus inferior insulanus*). Počátkem 18. století se podle daňového soupisu Bratislavské župy¹³ na jejím území nacházela 4 královská města, 12 městysů a 218 obcí. Mezi svobodná královská města patřila Bratislava, Modra, Svätý Jur a Pezinok. Jako městyse jsou v daňovém soupisu z roku 1712 uvedeny následující: Moravský Svätý Ján, Devín, Smolenice, Horné Orešany, Sereď, Bernolákovo, Senec, Častá, Doľany, Suchá nad Parnou, Stupava a Gajary. V pozdějším daňovém soupisu z roku 1720 byly mezi městyse na území Bratislavské župy zařazeny Boleráz, Častá, Devín, Doľany, Dolné Orešany, Dunajská Streda, Horné Orešany, Malacky, Senec, Sereď, Stupava, Šamorín, Štvrtok na Ostrove, Bernolákovo, Cífer, Dechtice, Gajary, Myslenice, Podunajské Biskupice, Rača, Suchá nad Parnou, Špačince, Veľké Leváre a Veľký Meder. V letech 1712–1720 tedy status městyse získalo dalších 12 obcí. Je však nutno poznamenat, že podle námi zkoumaného soupisu z roku 1712 bylo i v tomto relativně nízkém počtu sídel mnoho takových, kde žilo jen velmi málo lidí.¹⁴

pozemky patřící k danému sídlu. Vlastně tak byly podchyceny i majetkové poměry daného sídla. Rozsah orné půdy byl vyjádřen množstvím obilí, jež poddaní do půdy seli, a podobně byl vyjádřen i rozsah horské a podhorské půdy. Rozsah luk byl pak vyjádřen v počtu osob potřebných k posekání a rozsah vinohradů v kopáčích pracujících na jejich údržbě. Viz Štátní archiv v Bratislavě (dále jen ŠA Bratislava), fond: Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (dále jen MVSR), Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Poseniensis peracta Anno 1712, 1715, 1720.

12 ŽUDEĽ, Juraj, Stolice na Slovensku, Bratislava 1984, s. 37.

13 ŠA Bratislava, fond: MVSR, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Poseniensis peracta Anno 1712.

14 Podle nepřesných statistických údajů z prvních desetiletí 18. století v Uhrách žilo jen něco málo přes 2 miliony obyvatel. Slovenské obyvatelstvo z toho tvořilo více než 1 milion osob, přičemž více

Nejdůležitějším odvětvím hospodářství v Uhersku bylo zemědělství, což v plné míře platilo i o území Bratislavské župy. Počátkem 18. století tu však zemědělská produkce výrazně poklesla. V důsledku nepříznivé politické situace se snížila rozloha obdělávané půdy, rolníci zchudli, kvůli rabování přicházeli o majetek a snížily se i výnosy plodin. Mnoho rolníků půdu opouštělo, protože ji už nemohli obdělávat, čímž se snižoval základ pro výpočet daní. Po skončení posledního povstání se poddanské obyvatelstvo nacházelo ve velmi tíživé situaci, kdy mimo jiné čelilo i rozsáhlým hladomorům a neúrodě. Poddaní je nejčastěji řešili útekem, přičemž masové úteky začaly okamžitě po skončení Rákócziho povstání.¹⁵

Půda coby základ feudálního systému byla v zemědělské výrobě rozhodujícím činitelem. Její bonita čili výnosnost přímo závisela na geografických podmínkách dané oblasti, přičemž reliéf krajiny ovlivňoval i množství půdy, kterou bylo možné obdělávat. Poddaní hospodařili také na půdě získané mýcením lesů, a protože tyto plochy nepatřily k vrchnostenskému statku, nepodléhaly zdanění a poddaný za ně odváděl poplatky či dávky jen své vrchnosti.¹⁶ O celkové rozloze obhospodařované půdy na počátku 18. století nemáme ze Slovenska přesnější údaje. Půda se obdělávala dvěma způsoby: systémem dvojplošným nebo trojplným. Dobře kultivovaná pole se obdělávala trojplným systémem, což znamenalo rozdělení pole na tři části. Na dvou částech se pěstovaly ozimy a jařiny, zatímco třetí se nechávala odpočívat. Někde však nacházíme i dvojplošný systém, kde se ozimy a jařiny sely dohromady na jedno pole, zatímco zbytek pole ležel ladem. Obyvatelé obcí a městysů Bratislavské župy užívali jak dvojplošný, tak trojplný systém. Na celém území župy v zemědělské činnosti poddaných jednoznačně převládala rostlinná výroba. Nejpriznivější podmínky pro zemědělství byly na Žitném ostrově, kde se rozprostírala úrodná nížina. Na Žitném ostrově poddaní upřednostňovali dvojplošný systém, zatímco v jiných částech župy, tedy v Záhoří a v oblasti Malých Karpat, se vyskytoval i trojplný systém obdělávání zemědělské půdy.¹⁷ Úrodnost Žitného ostrova potvrzují též záznamy o zahradách, v nichž obyvatelé pěstovali zelí, tabák, konopí, len i melouny. Tabák, jehož pěstování také podléhalo zdanění, pěstovali lidé pro vlastní potřebu. Z konopí se v některých obcích lisoval olej a len se používal na výrobu oděvů. Obyvatelé převážné většiny obcí a městysů na území Bratislavské župy mohli využívat obecní pastviny. Daňové soupisy obsahují informace o trzích a výčepech, ale tyto údaje jsou poměrně nepříznivé a ukazují, že během válečných let došlo často ke zprůtrhání obchodních spojení. V mnoha obcích byly trhy jen velmi skromné, nebo se nekonaly vůbec. V daňovém soupisu Bratislavské župy z roku 1712 najdeme také informace o dřevě, jak palivovém, tak stavebním, které měli poddaní z vůle vrchnosti k dispozici.¹⁸

než 90 % z nich byli poddaní. Srov. HORVÁTH, Pavel, Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia, Bratislava 1963, s. 152.

15 KOHÚTOVÁ, M. – VOZÁR, J., Hospodárske dejiny Slovenska, c. d., s. 95–96.

16 HORVÁTH, P., Poddaný ľud na Slovensku, c. d., s. 171; PODOLÁK, Ján, Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku, Bratislava 2008, 435 s.

17 ŠA Bratislava, fond: MVSR, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Poseniensis peracta Anno 1712.

18 Tamtéž, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Poseniensis peracta Anno 1712.

Vesnické obyvatelstvo samozřejmě nebylo jednolité. Mezi vesničany existovaly značné hospodářské rozdíly, na jejichž základě je ve slovenských poměrech můžeme rozdělit do tří skupin. Ekonomicky nejsilnější, ale nikoliv nejpočetnější skupinu tvořili sedláci, kteří mohli užívat buď celou usedlost, nebo alespoň její část. K usedlosti patřila orná půda náležející k obci, zelné zahrady a louky používané na seno. Rozsah půdy, luk i zahrad měla každá rodina přesně vyznačený a vymezený. V daňovém soupisu Bratislavské župy z roku 1712 je vidět, že selské usedlosti se nejčastěji dělily na poloviční, čtvrtinové, osminové nebo šestnáctinové. Kromě obdělávané půdy užívali sedláci i obecní pastviny, kam vyháněli dobytek na pastvu, a kus lesa, v němž mohli na základě domluveného výměru těžít dřevo. Do druhé hospodářsky nejsilnější skupiny patřili chalupníci, kteří užívali dům s malým pozemkem. Chalupníci bez domu byli podchalupníci (později deputátníci), kteří bydleli v podnájmu a neužívali poddanskou půdu. Poslední skupinou poddanského obyvatelstva byli bezzemci čili nádeníci, jinak řečeno lidé, kteří neměli nic a žili ve služebním poměru u bohatých sedláků. Pro srovnání můžeme uvést údaje z daňových soupisů Bratislavské župy z roku 1712, které uvádějí, že na území župy existovalo 5501 selských usedlostí a 2757 chalupnických usedlostí. Daňový soupis z roku 1725 uvádí 5263 selských a 3788 chalupnických usedlostí, zatímco v roce 1728 je uvedeno již 6206 selských a 3942 chalupnických domácností.¹⁹ Můžeme si tedy povšimnout, že mezi roky 1712 a 1725 klesl počet sedláků a vzrostl počet – povětšinou dosti nemanjetných – chalupníků.

Poddaní na území dnešního Slovenska byli podobně jako poddaní v jiných zemích závislí na vůli vrchnosti. Převážná většina veškerých poddaných byli buď takzvaně věčnými, nebo dědičnými poddanými. To znamenalo, že byli trvale připoutaní k půdě a vrchnost s nimi mohla volně disponovat.

V daňových soupisech z počátku 18. století nacházíme i velké množství opuštěných usedlostí, které byly zpuštěny. Obyvatelé těchto usedlostí buď během válek zcela vymřeli, nebo kvůli chudobě přišli o dobytek, s jehož pomocí by mohli obdělávat půdu, a stali se chalupníky. Řadu takových případů nalezneme i v Bratislavské župě, kde bylo například v Bernolákovu opuštěno 24 čtvrtinových selských usedlostí a čtyři usedlosti chalupnické.²⁰ Všechny skupiny poddanského obyvatelstva samozřejmě musely plnit své povinnosti, z nichž nejdůležitější byla roboty: za tuto práci vrchnost pronajímala poddaným půdu.²¹ Kromě toho každý poddaný odváděl vrchnosti peněžité nájem, takzvaný cenzus, i naturální plnění, což byla obvykle devítina úrody nebo některých druhů dobytka. Kromě nájmu z půdy se objevuje také vybírání devátka z vymýcené půdy a vinohradů. S touto formou plnění se setkáváme především na Záhoří.²² Vrchnostenský devátek se vybíral nejen z dobyt-

19 HORVÁTH, P., Poddaný ľud na Slovensku, c. d., s. 108.

20 ŠA Bratislava, fond: MVSR, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis peracta Anno 1712.

21 Co se roboty týče, stále tu platily zákony z 16. století. Každý poddaný měl pracovat pro vrchnost jeden den v týdnu, celkem 52 dní v roce. Skutečnost ale taková nebyla. Vrchnost postupem času své nároky zvyšovala a stávalo se, že poddaní museli pro vrchnost pracovat i čtyři dny v týdnu. Srov. HORVÁTH, P., Poddaný ľud na Slovensku, c. d., s. 110n.

22 ŠA Bratislava, fond: MVSR, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis peracta Anno 1712.

ka, ale i z ovcí, koz a včel. Nevybíral se v naturáliích, ale v peněžité formě. Devátek se odváděl i ze lnu a konopí. Největší část peněžního nájmu představoval již vzpomínaný cenzus, který měl velký podíl na celkových poplatcích odváděných poddanými. Ještě v 16. století se odváděl cenzus ve výši jedné zlatky ročně, ale pak se postupně zvyšoval, i když ne všude stejně rychle.

Na jihozápadním Slovensku bylo důležitou součástí zemědělství vinařství a v některých oblastech, například v Malých Karpatech, tvořilo dokonce základ zemědělské výroby. Bylo významným zdrojem peněžitých příjmů. Počátkem 18. století však ceny vína stagnovaly, a výměry vinohradů se proto začaly zmenšovat. V malokarpatské oblasti na začátku 18. století poklesla produkce vína až o 30 procent. V Bratislavské župě jsou v roce 1715 zaznamenány vinice o celkové rozloze 40723 kopáčů.²³

Daňové soupisy sice mají coby historický zdroj jisté limity,²⁴ ale pomohly odhalit přímé důsledky vojenských operací na západním Slovensku, především tedy neutěšený stav slovenských hospodářských a společenských poměrů. Zjišťujeme, že v převážné většině sídel došlo k rozsáhlým požárům a rabování, jehož se dopouštěly různé skupiny obyvatel, nejčastěji ale bývalí vojáci a zbojníci potulující se krajinou. Nejhorší byla situace na Žitném ostrově a v oblasti Malých Karpat.²⁵ V komentáři za údaji o obci Blatné nacházíme poznámku, že povstalci při průchodu obcí způsobili požár a rabování. Lze konstatovat, že většina sídel byla vypálena, zdevastována a vyrabována. Šlo o větší část Smolenic, ale i Horné Orešany, Lošonec, Dechtice, Kátlovce, Jaslovce, Bíňovce, Trstín, Biely Kostol²⁶ a Suchou nad Parnou.²⁷

Stejná situace byla i na území červenokamenského panství: i zde se setkáváme s tím, že povstalci vypalovali usedlosti, rabovali a odváděli dobytek. O usedlostech zničených požárem máme doklady z oblastí Častá a Doľany. U obce Budmerice je zaznamenáno, že vzbouřenci tuto ves zničili požárem a vyrabovali už třikrát. Podobné to bylo v obci Vištuk, kterou rebelové třikrát vypálili, vykradli a odvedli dobytek. V obci Borová se sice nemluví o povstalcích, ale všichni místní lidé tam prý „ve zlých časech“ chodili ozbrojení. Vypálena byla i obec Košolná.²⁸

23 Plocha vinohradů se vyjadřovala v kopáčích, tedy v ploše, kterou jeden muž okopal za jeden den, což bylo přibližně 2,7 aru (270 metrů čtverečních). HORVÁTH, P., Poddaný ľud na Slovensku, c. d., s. 46.

24 Srov. KOHÚTOVÁ, M., K hodnote daňových súpisov, c. d., s. 83–100.

25 ŠA Bratislava, fond: MVSR, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis peracta Anno 1712.

26 Vypálení obce Biely Kostol a její srovnání se zemí zaznamenala i kanovníká návštěva z roku 1713. Ta našla na místě, kde stával kostel Svatého Martina, jen rozvaliny a zbytky vypálené stavby. Gabriel Kapy, rektor trnavského kolegia, coby patron tohoto kostela přislíbil, že jakmile bude dokončena budova kolegia, jezuité nechají tento kostel znovu postavit a dodají do něj i potřebné vybavení. Srov. Archív Trnavskej arcidiecézy Trnava, Archidiaconatus Posoniensis, Districtus Szomolanensis, 1713, sign. II. Visitaciones canoniceae; LOPATKOVÁ, Zuzana, Kanonické vizitácie Smolenického dekanátu v 18. storočí, Trnava 2011, s. 40–45.

27 V této obci bylo v časech Rákócziho povstání přerušeno i vedení matrik. Srov. Archív Trnavskej arcidiecézy Trnava, Archidiaconatus Posoniensis, Districtus Szomolanensis, 1713, sign. II. Visitaciones canoniceae; LOPATKOVÁ, Z., Kanonické vizitácie, c. d., s. 56–57.

28 ŠA Bratislava, fond: MVSR, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis peracta Anno 1712.

Na Záhoří byly v katastrofálním stavu mnohé obce v okolí Bratislavy, mimo jiné část Záhorské Bystrice, Mást a Stupavy. I obec Lozorno byla celá vypálena a vyrabována a totéž platí i o obci Zohor. V záznamech týkajících se obce Vysoká pri Morave je kromě toho, že byla také několikrát vypálena, v soupise zdůrazněno, že domy obyvatel byly spáleny až do základů. V obci Láb bylo „ve zlých časech“ spáleno 72 domů a usedlosti v Malých Levárech byly vypáleny dokonce dvakrát. Obyvatelstvo tam zůstalo, ale rabováním a vypalováním přišlo o majetek, hlavně potraviny a tažný dobytek. Vypálena a vyrabována byla i skoro polovina Velkých Levárů. Kromě toho však autoři daňových soupisů zaznamenali, že obyvatelstvo tu muselo obdělávat nekvalitní, neúrodnou a silně písčitou půdu. Obec Dúbravka byla zničena požárem a vyrabována povstalci, kteří ukradli velké množství vína. Devínskou Novou Ves vypálili povstalci z Rakouska, kteří také odvěkli dobytek. Obce v okolí Bratislavy trpěly nejen ozbrojenými konflikty v zemi, ale i záplavami z Dunaje. Obyvatelé obce Lamač měli neúrodná pole i vinice, obec byla čtyřikrát vyrabována a vypálena. Poddaní neměli žádné pastviny, ale vlastnili naskládané dříví, trh a výčep. Nechovali ani mladý dobytek, ani ovce či koně.²⁹

Velmi nepříznivá situace panovala i na území plaveckého a ostroksamenského panství. V komentářích daňového soupisu najdeme řadu záznamů o vypalování obcí: vypáleny a vyrabovány byly obce Jablonové, Rohožník a Záhorská Ves a v roce 1709 i obec Plavecký Peter. V obci Plavecké Podhradie bylo během obléhání Plaveckého hradu ukradeno 5400 zlatých. Když vojáci procházeli Jakubovem, velkou část vsi spálili a dobytek odvěkli. Co se ostroksamenského panství týče, nejhůře na tom hospodářsky i co do počtu obyvatel byla obec Sekule. V komentáři daňového soupisu se píše, že obec byla do základů zničena požárem a dobytek jejích obyvatel byl násilím odveden. V přehledu je uveden počet 700 kusů dobytka a 100 ovcí. Obec Jablonica byla vyrabována sedmkrát a vypálena třikrát. Obce Borský Mikuláš, Borský Peter a Kuklov byly dvakrát vyrabovány i vypáleny.³⁰

Nepříznivá situace panovala i v oblasti Žitného ostrova. Podle daňových soupisů z konce 16. století bylo osídlení Žitného ostrova husté, ale tvořené převážně malými vesnicemi, v nichž nebylo víc než 20 zdaněných domů.³¹ Podobnou situaci dokládají i daňové soupisy z počátku 17. století, kdy zde bylo zaznamenáno okolo 300 malých osad. V městyse Sereď zůstávala část půdy neobdělávaná a podobně tomu bylo i v Dolnej Strede a Váhovcích. V Krmeši, který patřil ke Králové pri Senci, měli neúrodnou půdu a zahrady zůstávaly opuštěné. Takřka v každé obci je zaznamenáno, že zahrady jsou pravidelně zaplavované. U obce Váhovce bylo poznamenáno, že jejich les byl po bojích z větší části zničen. Podobně jako ve výše uvedených panstvích, i v okolí Váhu a na území Žitného ostrova byla řada obcí vyrabována a vypálena. Patřily mezi ně i Križovany nad Dudváhom, kde bylo vypáleno 15 domů, ale i Horné Lovčice, které rebelové třikrát vypálili a vyrabovali. Modranka byla

29 Tamtéž, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis peracta Anno 1712.

30 Tamtéž.

31 ŽUDEL, J., Stolice na Slovensku, c. d., s. 41; srov. KOHÚTOVÁ, Mária, Demografický a sídlíštný obraz západného Slovenska, Bratislava 1990.

vypálena v roce 1712 a obec Hoste v roce 1709. Časté průchody vojsk obcí Majcichov také vedly k rabování a vypalování domů. V Jelke bylo zcela spáleno 8 domů a jejich majitelům byl odvěčen dobytek. Na Žitném ostrově v té době existovalo mnoho malých obcí, které neměly žádné výsady, žilo zde jen málo obyvatel, nebo byly zcela vyliďněné (například obce Bodszech, Vrakuňa, Prievoz, Kvetoslavov a další).³²

* * *

Jak ukazují zachované daňové soupisy, vesnické obyvatelstvo se po skončení posledního protihabsburského povstání Františka II. Rákócziho ve složité situaci. Řada sídel byla zničena a jejich obyvatelstvo buď vymřelo, nebo se přestěhovalo do jiných žup. Celý hospodářský život této země spočíval na zemědělství, ale jeho rozvoj byl z různých příčin zpomalený. Mohly za to jak výše uvedené důvody, tak i tehdejší feudální systém. Závěrem můžeme shrnout, že po skončení období vnitřních konfliktů v Uhersku postupně začalo docházet k hospodářské konsolidaci země.³³ Konflikty v 17. a na počátku 18. století sice nepříznivě ovlivnily rozvoj měst, městysů a obcí na území Bratislavské župy, ale jejich rozvoj se nezastavil úplně. Díky relativně příznivé situaci po skončení povstání se většina poddaných vracela zpět, rozloha půdy, kterou užívali, začala vzrůstat, a kromě většího výměru půdy měli i víc dobytka, s jehož pomocí ji obdělávali. Historické prameny však také ukazují, že hospodářské poměry byly v různých župách odlišné. Císař Karel III. (VI.) se již od počátku své vlády snažil o úpravu majetkových poměrů i postavení poddaných. Jeho návrhy však ztroskotaly na sobeckém prosazování vlastních zájmů ze strany uherské šlechty, která si nadále uchovávala svou moc a řešení poddanských záležitostí pokládala za své výsostné právo.³⁴ I to byl důvod, proč poddaní neměli naději na rychlé zlepšení vlastní situace. Skutečnost, že se země jen těžko a pomalu vyrovnávala s následky dlouholetého pustošení Uherského království během občanské války a kuruckých povstání, potvrzují i pozdější daňové soupisy z let 1715 a 1720.³⁵

ZUZANA LOPATKOVÁ

32 ŠA Bratislava, fond: MVSR, Župa Bratislavská I., Daňové súpisy, Conscriptio Inclyti Comitatus Posoniensis peracta Anno 1712.

33 KOHÚTOVÁ, M. – VOZÁR, J., Hospodárske dejiny Slovenska 1526–1848, c. d., s. 51.

34 HORVÁTH, P., Listy poddaných z rokov 1538–1848, Bratislava 1955, s. 19.

35 KOHÚTOVÁ, M., K hodnote daňových súpiso, c. d., s. 83–100.

III.6 KRONIKÁŘI ČESKÉHO PODORLICKA 18. STOLETÍ JAKO DOKUMENTARISTÉ SLEZSKÝCH VÁLEK ANEB KDYŽ „SE STEJSKÁ NA SVĚTĚ ŽIVU BÝTI“¹

Krajina pod Orlickými horami má staletou kronikářskou tradici, i když doposud nikoli plně probádanou, na kterou navazují mnozí dnešní kronikáři. Snad nejstarším známým kronikářem regionu byl písař dobrušské městské rady Zikmund Kunášek, který prokazatelně působil mezi lety 1525 a 1569 (přesné údaje k místu a roku narození a úmrtí nejsou zatím známy).² Jako posledního kronikáře, jehož vzpomínky – na mládí strávené na Dobrušsku, život v dospělosti v Olešnici v Orlických horách a za druhé světové války v Kladsku – byly publikovány,³ lze označit Josefa Kubína (1900–1975). Podorlickému kronikářství byla v minulosti věnována poměrně velká, ale různorodá pozornost. Přehledně o něm pojednali Jaroslav Šůla⁴ i Josef Brandejs⁵, byly vydávány různé výběry z jednotlivých kronik⁶, vzácně edice⁷.

Kroniky, farní či soukromé, psané ve druhé polovině 18. století, věnovaly hodně pozornosti tzv. slezským válkám (válkám o dědictví rakouské) a životu, válečným strážním a utrpení venkovského lidu, ale vzhledem k lokálním zážitkům nedávají přehled o všech válečných událostech a jejich dopadech na hospodářský, právní, náboženský atd. vývoj, jehož zachycení není cílem následujícího stati.⁸ Nejvíce zpráv o průběhu válečných událostí v autorově regionu přinášejí kroniky, které psali Jan

-
- 1 Příspěvek vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.
 - 2 ŠŮLA, Jaroslav, Nejstarší dobrušská kronika, in: Kulturní kalendář Dobruška, březen 1967, s. 3–7.
 - 3 ŠŮLA, Jaroslav – WOLF, Vladimír, Kladsko v kronice Josefa Kubína (1900–1975) z Olešnice v Orlických horách, Kladský sborník, 11, Trutnov 2016, s. 245–262.
 - 4 ŠŮLA, Jaroslav, Literatura o kronikách, kronikářích a kronikářství v Podorlicku, in: Orlické hory a Podorlicko, 5, Přírodou, Dějinami, Současností. Sborník vlastivědných prací (dále jen OHP), Rychnov nad Kněžnou 1973, s. 335–345.
 - 5 BRANDEJS, Josef, Kroniky a kronikářství v okrese rychnovském, in: OHP, 1974, 6, s. 311–361.
 - 6 FRÝZEK, Jiří, Ze starých kronik, Ústí nad Orlicí 2004, 262 s.; TÝŽ, Ze starých kronik podruhé, Ústí nad Orlicí 2013, 271 s.
 - 7 Kunvaldská kronika Antonína Kodytky 1740–1786. Podle přepisu Josefa Simona upravili, úvodním slovem a poznámkami opatřili NEZBEDA, Vilém – ŠŮLA, Jaroslav, Knihovna Orlického muzea v Chocní, 8, Choceň 1970, 57 s.; ROBEK, Antonín, Městské lidové kronikářství na Rychnovsku, I. Edice lidových kronikářských textů, Praha 1976, 210 s.; totéž, II. Edice, Praha 1978, 206 s.
 - 8 V tomto případě je třeba poukázat na již hojnou literaturu z pera specializovaných historiků. Na druhé straně připomeňme zachycení doby autory beletristické literatury, zejména Aloisem Jiráskem, neboť toto období je těsně svázáno se sousedním regionem Náchodskem. Srov. JIRÁSEK, Alois, Za vlast a císařovnu. Povídky o válkách a osudech lidí na Náchodsku v 18. století, Liberec 2008, 278 s. Doslov a soupis doporučené literatury napsali Ladislav Hladký a Jaroslav Šůla na s. 244–266.

Jánský⁹, Jan Josef Čížek¹⁰, rodina Petřů¹¹, Ondřej Antonín Lukavský¹² a Antonín Jan Nepomuk Remek¹³, pravděpodobně i vrchní ředitel opočenského panství Antonín Herzig¹⁴.

Zahájení slezských válek (tzv. válek o dědictví rakouské) vpádem pruské armády do Slezska 16. prosince 1740 a její vstup do Vratislavi 1. ledna 1741 zaznamenávají kronikáři a jejich zápisky událostí z tzv. první slezské války (končící 11. června 1742 vratislavským mírem) začínají plnit stránky jejich záznamů.

Válku ovšem samozřejmě avizovaly budoucí mimořádné události, kterých si kronikáři všimli. Opočenský Jan Jánský st. si zaznamenal, že v české zemi, též v Opočně byla roku 1739 velká a hrozná zima. „Začala se ode Všech svatejch [1. XI.] a trvala až do svatého Tomáše [21. XII.], potom před Hody pustilo až do roku 1740, potom

- 9 Paměti Jana Jánského st. (+29. 10. 1779) a Jana Jánského ml., sousedů opočenských, jsou zapsány na volných listech přepisu Práv městských království Českého (přepis pořídil roku 1689 Jiřík Holomek Dobrušský, kantor v Ohnišově). Rukopis je uložen ve fondech Městského muzea v Dobrušce. Na zápisky poprvé upozornil SKLENÁŘ, E., Z pamětí Jana Jánského, souseda opočenského, Kladská stráž, 1926, roč. 3, č. 1, 3, 5, 7, 9), jehož přepis i se všemi nepřesnostmi následně použil ROBEK, A., Městské lidové kronikářství na Rychnovsku, II., c. d., s. 109–128.
- 10 Kniha pamětní města Opočna založená a sepsaná od Jana Josefa Čížka je uložena: Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Rychnov nad Kněžnou, fond: Archiv Města Opočno, k. č., 4, inv. č. 31, kn. č. 1. Zápisky počínají na fol. 4 a pokračují dle volného místa jako vpisky mezi dalšími zápisy právního charakteru. Jejich ukázky, seřazené do tematických skupin, otiskl opočenský školní ředitel: HOFFMANN, Jan, Ze starých zápisův, in: Výroční zpráva za školní rok 1909–1910 o národních školách v Opočně. Ročenka č. 34, Opočno 1910; jeho zpracování je značně kusé a nepřesné.
- 11 Manual pamětní ševcovského cechu v Dobrušce, který byl přepsán roku 1836, obsahuje kronikářské záznamy příslušníků rodiny Petřů, a proto někdy bývá označován jako tzv. Petrova kronika. Uloženo: SOkA Rychnov nad Kněžnou, fond: Drobné fondy (dále jen DF) Dobruška, inv. č. 141/1. Rukopisu si poprvé povšiml J. V. Šimák, který z něho otiskl tematicky seřazené úryvky: ŠIMÁK, J. V., Z pamětí dobroušských, Česká revue, 1915–1916, 9, s. 732–745). Celý rukopis se zprávami chronologicky neseřazenými a s transkripčními chybami otiskl jako etnografický text: ROBEK, A., Městské lidové kronikářství na Rychnovsku, I., c. d., s. 121–188. Rukopis a jeho pisatele detailně popsal: MATOUŠ, Václav, Pamětní kniha cechu ševcovského v Dobrušce, tzv. Petrova kronika z let 1724–1843, in: OHP, 1994, 7, s. 53–62.
- 12 Rukopis skuhrovského kantora Ondřeje Antonína Lukavského (1707–1774) může být plným právem nazván Kronika slezských válek. Uloženo: SOkA Rychnov nad Kněžnou, fond: Městský úřad Solnice, k. č. 21. Osobnost tohoto svérázného kronikáře i jeho zápisky byly dlouho širší veřejnosti i odborníkům neznámé, ačkoli již v 19. století různých námětů z nich použil pro své povídky: KOŠTÁL, František Jiří, Z dějin rodného kraje, Rychnov n. Kn. 1888. Celý rukopis O. A. Lukavského včetně jeho pokračovatele otiskl, žel s transkripčními chybami ROBEK, A., Městské lidové kronikářství na Rychnovsku, I., c. d., s. 50–115; nově FRÝZEK, J., Ze starých kronik, c. d., s. 11–39; srov. KOLEKTIV, Významné osobnosti okresu Rychnov nad Kněžnou, Rychnov nad Kněžnou 2001, s. 190.
- 13 Pamětní knihu žamberské fary, Liber memorabilium, tomus primus, uložena v SOkA Ústí nad Orlicí, znali autoři Pamětí žamberských (Videň 1889) Eduard Albert a P. Karel Chotovský, kteří její kronikářské záznamy doplnili poznámkami městského písaře a s určitými nepřesnostmi publikovali. Jejich edice v málo dostupné publikaci však zapadla. Využil je ve svém přehledu JIREŠ, Jan, Průvodce historií města Žamberka, II. Od třicetileté války do roku 1848, Žamberk 1997 (srov. kapitola Tereziánské války, s. 21–31).
- 14 Antonín Herzig z Herzfeldu (1710–1789), v letech 1757–1787 ředitel opočenského panství, narodil se v Polomu, roku 1775 byl nobilitován. FLESAR, A., Popis historicko-archeologicko-statistický Okresu Opočenského, Hradec Králové 1895, s. 79. Zanechal zápisky nazvané Promemoria, jejich část přeložil a opublikoval právě FLESAR, A., Popis, c. d., s. 75–78. Srov. KOLEKTIV, Významné osobnosti, c. d., s. 101. Zde uváděné kroniky se staly podkladem pro studii: ŠŮLA, Jaroslav, Boj o Kladsko (1740–1742–1763) v kontextu válečných událostí viděný očima podorlických kronikářů, in: 550 let Hrabství kladského 1459–2009 / 550 lat Hrabstwa Kłodzkiego 1459–2009 (Kladský sborník. Supplementum 6), Trutnov 2009, s. 199–235.

ještě zas až do svatého Jiřího [23. IV.]. V tej zimě vody přemrzly tak, že lidé museli na sedum mil do mlejna jezdit. Chudý lidé nemohli si tak pomoci, museli velikou nouzi trpěti. Též lidé na cestách od zimy hrozně mrzli, dříví se stromoví se pukalo.“ „Anno 1741 dne 1. Novembri přišel Brandeburk na Opočen a byl tady přes dvě léta.“ I městský písař opočenský Jan Josef Čížek zachytil tyto klimatické výkyvy. Roku 1740 ovocné stromy začaly kvést teprve posledního května, ale v čase žní přišly velké deště, „že lidé nemohli kliditi“, po sv. Václavu [28. IX.] přišly mrazy, ovoce „na stromích větším dílem pomrzlo“. Dne 20. prosince „stalo se povětří okolo pátý hodiny navečer, hrozně se blejskalo a hřmělo. Když to blýskání přestalo, takové povětří bylo, že mnoho střech roztrhalo, stromů vyvracelo a mnoho množství škody nadělalo. A též se povídalo, že jest ten vítr právě byl, když král brandenburgský do Slízka s velikým vojskem padl.“ Též Antonín Duchoslav František Petr uvedl, že roku 1740 byla velká úroda ovoce, které pak pomrzlo, a obilí „k horám ovsy, lny všecky sněhem zapadly a žádný pastvy, ani trav žádných nebylo“. Rovněž skuhrovský učitel Lukavský si zaznamenal, že roku 1740 vtrhl do Slezska a Kladska pruský král. „V tom čase, když on ze své země vyšel, tehdy hned takové povětří se v Čechách stalo a zbouřilo, že lesy, stavení mnohé kácelo a vyvracelo tak, že jeden každý již myslil, že jinácej nejní než, že snad již soudný den bude. A to povětří začátek svůj vzalo v 6 hodin večer a trvalo až zasej do půl noci jmenovitě ten večer před svatým Tomášem před Vánoci“ [21. XII.]. Velké mrazy roku 1739 „hned časně před svatým Martinem“ [11. XI.] zachycuje i žamberská farní pamětnice. Dne 20. prosince 1740 „neb na den vigílie svatého Tomáše [21. XII.] přišlo prudké tání s deštěm do sněhu, kde okolo hodiny 9. taková voda přišla, že celé podměstí jest zatopila, mosty – krom zde jednoho a lavice dost pevné – jest pobrala. Kdežto žádného pamětníka takové veliké a prudké vody zde se nenalézalo. Jakej tu pláč mezi podměšťáci a lomení rukouch na podkroví lidu se salvírujícího k spatření byl, nemůž ani dostatečně péro vypsati aniž jakého přístupu, leda svým vlastním zahynutím, se nacházelo, takže z nich jeden každý převrácení svého příbytku a smrt svou před očima až do kvíček plynouti jest viděl.“ „Item ten právě večer v tu vigíliji sv. Tomáše povstal nato tak velikej a neobyčejnej vítr, že nesčíslný počet – místem skoro celý lesy – pokácel, stavení bezpočtu rozházel [...]. Praví se, že toho dne král pruskej ze své země do Slezska na cestu svým vojskem se vydal.“ Netrvalo dlouho a Podorlicko se mohlo seznámit s válečnými bédami v důsledku přesunů rakouských i pruských vojsk.

Jan Jánský st. si lakonicky poznamenal, že 1. listopadu 1741 „přišel Brandeburk na Opočen a byl tady přes dvě léta“.¹⁵ Jan Josef Čížek se rozepsal šířeji. Pruské vojsko v říjnu roku 1741 vtrhlo do Hradeckého a Boleslavského kraje, „a marše jeho jsme platiti museli, též hrozný kontribuce na vychování jeho vojska od měsíce Novembris dávati jsme museli“. Dne 28. a 29. prosince „opět takový silný marš vojska brandeburského byl, takže na Opočně po ty dva dny ložírovalo 1300 toho vojska, 4 kusy [s] sebou měli, a nato ještě husarská kompanie jedna zde v gvartyru byla“. Zaznamenal i okupaci Čech francouzským a bavorským vojskem, od ledna

15 Podrobnosti o pobytu pruského vojska na opočenském panství shromáždil FLESAR, A., Popis, c. d., s. 68–71.

až do dubna 1742 muselo Opočno platit měsíčně přes 100 zlatých. „Potom po Velkonočních svátcích dne 29. Martii se vyzdvihl ze všech gvertýrů a jakoby do Slezka a tamodtud do svy země odmarširovati chtěl, ale okolo hor se zatočil a zase spátkem sem přišel. Též o masopustě jemu regruty dáti ze všech panství museli, a všecko 13 čtvrtí vysoký lidi, menšího žádnýho nechtěl přijmout. Od dne 13. Martii až do 26. dito ležely tu dvě kompanie vojska v gvertiru, držíce v sobě mužů 300 a rekruty zavřeli v zámku, kterých bylo 95 mužů, a ti jen až po bránu rozkvartýrování byli, za branou nic. Dne 26. odtud odmarširovali [ke] Klacku, a husarův dva regimenty zase šly tamodtud do Čech, a tak z jednoho místa na druhý se šmejká. Však ale nám chudým lidem to nejtíž bylo, že všecko vyjedli, i také magatcín – oves, ječmen, slámu, seno, řezanku – jsme jim odváděti a do Pardubic odvážeti museli, dobytek na nic přišel skrz ustavičné furšpony. Téhož léta dne 9. Máje opět sem přimarširovala vojska krále pruského 791 mužů a byli tu přes noc, odtud marširovali [ke] Klacku. Dne 11. dito zase sem přimarširovalo vojsko 800 mužů, ti taky přes noc tu byli a marširovali k Pardubicům a muselo sousedstvo takové vychovat. Zdaliž ňákou náhradu za to dostane aneb ne, to se ještě neví.“ Připomněl i bitvu u Chotusic („však ale předce ten nepřítel plac obdržel“), ale 2. června byly v Opočně „2 kompanyje husarův pruských, 280 mužů a koňů měli, však již po učiněném pokoji s královnou marširovali do Slízka všichni, jen dvě kumpanyje kranatýrů v Hradci zůstalo“. Zaznamenal i to, že roku 1742 nebyla velká drahota, „Pán Bůh to na delší čas při mírnosti zachovej. Jest sice pravda, že nám to vojsko krále pruského nic z moci nevzalo, ani nepálilo, ani nerabovalo, však ale skrze velký daně nás dost zhubilo, že ubozí kontribuenti málo kdo z nich co míti mohl, zvláště řemeslníci, který v těch křikách vojenských a velikých straších málo co na řemeslích vydělati mohli, žádněj, kdo co na hlavu nepotřeboval, nic dělati nedal, nýbrž každý se obával, že o to přijde.“ Zaznamenal i pražskou korunovaci Marie Terezie (12. květen 1743) a pochvaloval si: „Tu bylo v Čechách pokoj, takže Francouze zahnali až přes Rajn, a kdyby opět byl Brandeburg nevtrhl do Čech a nezrušil byl svůj připověděnej pokoj, byly by dostaly se královské vojsko za tři dny až k Paříži.“

Události v Dobrušce zapsal si kronikář Petr takto: „Roku 1741 dne 16. Oktobris přimaširovalo k nám do Dobrušky 2 regimenty královských našich husarův ze Slezka a tu roztok majíce, za stodolami jdouc k Solnici, po těch sousedských polích své ležení měly. Léta 1741 dne 6. Novembris král pruský a brandenburský Fridrich přitáhl do Čech, kdež sme jich toho dne do Dobrušky, totiž 400 mužů husarů, dostali, a tu ještě magacínu pozůstávalo královského přes 20 000 korců ovsu, několik set korců žita a mouky přes pár set sudů, a kolik tisíc centýřů sena, a to všecko sobě za jeden ferit počítal. Toho času byli rozkvartýrovaný mezi sousedy dle portu a jim vyživení sme dáti museli a přitom skrze celou zimu trvali. Též zasej v tu zimu přimaširovalo k nám husarův 500 mužů, který jen přes noc tu zůstali. Roku 1742 přimaširovalo k nám musquetírů celý regiment a všem sme vyživení dáti museli, a zůstali jen zde přes noc.“ [...] „Roku 1742 dne 5. Novembris bylo vybíráno na Landmilitz, chasy a mužů, který dobrovolně šli, nad nimi byl hejtmanem pan actuarius Jiří Balthasar Reith, naproti Francouzovi do Lymburku, a toho času dva měsíce tam byli na executi [v] Mladoboleslavském kraji. Museli po těch všech

choditi, který s Francouzem drželi, a je schytávali, 30 bandurův pod svou komandou jsou jměli a s našimi lidmi byli a dobře se chovali.“¹⁶

Události na Solnicku vylíčil Antonín Lukavský, zřejmě bigotní katolík, který nepomněl zapsat, že když se pruské vojsko dostalo až k Hradci Králové „na panství opočenské mezi své dobrý známý a přátele, kteřížto předtím dříve před ňákýma 14 lety na témž panství sobě rebeliji a Brandenburkovi spívání začali a proti víře křesťanské katolické povstali, tady zasej do Slízka odmarširoval a tam své obydlí a pevnosti jest utvrzoval“.¹⁷ Když braniborské vojsko obsadilo Čechy, tak jejich král „takový daně jest ukládal: za jeden měsíc na jednoho usedlýho po 9 fl. Tu nastala ouzkost, bída jednomu každému taková – poněvadž skrze 4 měsíce ty daně jednoho každého, netoliko měšťana aneb sedláka, ale i podruhy a ubohé ženské podruhyne, který kužel předly – následovala. Anobřž přitom také obilí, žito, oves, seno, sláma jemu na magacín daná býti musela. A přitom i regruta následovně jemu odváděna byla. Však ale všeckno obzvláštní a vybraný mladý lid, kterýkolivěk se jemu na jeho míru, to jest 13 čtvrtí vejšky, chlap šikoval, nechť on byl muž aneb svobodný, každého jest bral a za oblikata aneb zbrojného vojáka jest přinucoval. Tenkrátej nastala jednomu takovému ouzkost a bída taková, že mnoherej za šest aneb za sedum neděl a třeba za čtvrt léta pod střechu přijiti nesměl, jestliže nechtěl jemu do rukouch přijiti, nýbrž musel po lesích a skalních horách o hladu a žízni jako divoké zvíře se potloukati.“ Po porážce u Chotusic pruský král byl na ústupu z Čech: „Když ale posledně z města Pardubic vyjiti musel, tehdy jako jeden bohaprázdný člověk cokoliv profijantu aneb magacínu tam měl a jej sebou vzíti nemohl, na sudích – v kterých mouku jest měl – obruče posekal a nádoby roztloukl a mouku na zemi po městě rozházeti, do ní vodu lejtí a po ní koňmi jezdití poručil. Odtud

16 Podle líčení Flesara, který měl k dispozici písemnosti z opočenského patrimoniálního archivu a jenž uvádí seznam a počet těch, kteří do tohoto sboru vstoupili, sbor táhl k Nymburku a k Poděbradům a pak do Mladé Boleslavi. Zda došlo k válečnému kontaktu s francouzským kontingentem přímo, známo není, spíše nikoliv, ale k jistému nepřímému kontaktu ano, o čemž máme určitý zajímavý doklad. Roku 1962 totiž byl nalezen v Dobrušce při demolici domu č. p. 32 na náměstí depot mincí, který byl částečně rozchvácen. Podařilo se však zachránit celkem 35 mincí, dnes uložených v dobrušském muzeu. Byly to tolarové ražby české, slezské, uherské, francouzské, salzburské a švédské z časového rozpětí let 1635–1742, francouzské mince (écu) z různých mincoven z časového rozpětí let 1647–1704. Dům, ve kterém byl depot objeven, patřil od roku 1721 Janu Kejvalovi, od roku 1758 jeho zeti Františku Vaněčkovi, který byl vinopalník. Francouzské mince neměly ovšem v rakouském soustátí legální oběh, málo se vyskytují v depotech na našem území, a tak se zdá být jejich teaurace v Dobrušce v přímé souvislosti s čackou výpravou dobrušských dobrovolníků, zemských ochránců. ŠŮLA, Jaroslav, Druhý nález tolarů v Dobrušce, in: Numismatický sborník, 10, Praha 1968, s. 274–276).

17 Kronikář zde naráží na tzv. Opočenskou rebelii roku 1732, když tajní nekatolíci žádali náboženskou svobodu. Samozřejmě jejich náboženské a poté i protirobotní hnutí bylo potlačeno, přední účastníci byli uvězněni a po propuštění pak využili, pokud mohli, příležitosti – s odchodem pruského vojska emigrovat; někteří dříve (např. i šestajovický chalupník Machovec, který byl nejdříve uvězněn v Opočně, po propuštění domů u něho našel jezuita A. Koniáš nekatolické knihy, opětovně byl uvězněn a poté emigroval. Srov. ŠŮLA, Jaroslav, Jiráskovo Temno, Skalka a „myslivec Machovec“. Strahovská knihovna, 4, Praha 1969, s. 246–248). Dále srov. KOŘÁN, Ivo, „Opočenská rebelie“ roku 1732, Acta Musei Reginaehradecensis – Práce muzea v Hradci Králové, S. B., XII, Hradec Králové 1970, s. 93–137; ČÁŇOVÁ, Eliška, Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732, in: Sborník prací východočeských archivů, 4, Zámrsr 1978, s. 133–151; VOLF, Josef, Soupis nekatolíků panství opočenského z r. 1742 (Příspěvky k bouři Opočenské z r. 1732), Věstník Královské české společnosti nauk. Tř. hist., 4, Praha 1908, 71 s.

pak potom s velikým hřmotem s vojskem svým do Slízska odmarširoval. Při témž jeho marširování mnoho tisícův z té české landminice jemu ušlo a zutíkalo, takže s nemnoha se jest do Slízska dostal.“ Do krajiny, opuštěné nepřátelským vojskem, přišlo vojsko rakouské. „Nato potomně za ním královské vojsko tak tuze od města Pardubic, Králova Hradce až na panství opočenské se jest valem hrnulo a marširovalo a na témž panství pod městem Opočnem mnoho mil šíři a dýli logr v okolních vesnicích sobě učinili, takže panství toto, nejprve skrze promarširování kolikráte brandeburské a nyní skrze marše a tam ležení královské, téměř – jak sklizené obilí v stodolách, tak na špejchařích a sena na stájích – v nic uvedeno a na mizinu přivedeno jest bylo, nebo v těch místech, kde jest královské vojsko a celá armáda své bydlení jest měla, tam jsou vseckno snědli, vseckno vyfutražirovali, ploty, které důkladně vystavené byly, popálili, stavení při statcích rozmetali, rozbořili a spálili a prázdné stodoly, špejchary a stáje stát nechali.“

Těžce tehdejší události postihly i žamberské panství. Roku 1741 procházelo panstvím rakouské vojsko: „Jaké soužení ze všech stran a krajův s moukou, s vovsem, senem a slámou a jinejma k Nise futrážema mezi lidem dávaným kontribuce toho času byl, ani vysloviti se nemůže.“ Roku 1742 „nebylo na tom dost, že obyvatelé zdejší žamberští a z okolních k Žamberku patřících vesnic futráže do Dobrušky, Nového Města, Merkeldorfu a jinam krvavě na lidu vymožené jsou dováželi a mnozí i zde ze všeho se vydati nešanovali, aby jen ty zlý hosty brandeburské spokojili a jich prázdný byli, ale nic jest nespomohlo, nýbrž mimo všeho nadání tyto zde v Čechách neslýchané hosty brandeburské sem do Žamberka ku konci roku předešlého na den Mládátek, to jest dne 28. Decembris, celý dvě eskadrony na koních od regementu brandeburského hraběte (o kterém se pravilo, že katolík je) Rotenburga, sme dostali a skrze celý 4 neděle na kvartirách měli. NB: Do fary, chtíc neb ne, s neobyčejným kvaltem položil se jeden jejich oficír adjutant leitnent svýma 6 koňma; mý koně museli z maštale pryč, které sem zatím v blízkých vesnicích a někdy za zámekem ve dvoře chovati a přechovávati musel. Žádné tu prosby, žádné tu outrpnosti nebylo, světlo a dříví dávat sem musel, celé takřka noci v peci hořelo, celé noci s raportami od oficíra téhož, jenž Wesphal přimením se nazýval, do fary a z fary vbíhalo a vybíhalo, takže ani já ani kaplani málokdy pro hluk vyspati se za ten čas mohli.“ A „musel sem dokonce židoj z jejich země neb z Perlína (jenž lifrantem jejich byl a od místa k místu mu lidé führšpon dávat museli) nocleh zde na faře a přeležení dáti a jemu postel opatřiti, kterážto věc snad co v Žamberku fara farou býti počala, se nepřitrefila. [...] Dne 25. Januarii odtáhli ti Brandenburci odtud, udělali mně outrat za ten čas 12 fl. [...] Téhož roku dne 6. Aprilis okolo 2 hodin spoleadne mimo všeho nadání přitáhlo sem do Žamberka od Jablonného 900 pruskejch neb brandeburskejch vojákův, samé pěchoty od rekementu prince Dessau, a – chtěj neb ne – sem majora von Borckem s jinejma sprostějma 36 muži sem do fary přijmouti musel. Major v hořejším štoku ložíroval, komorník a jiní sloužící dole u pana kaplana [v] jeho pokojíčku, ostatní vseckny v čeledníku. Ti však nezůstali zde, jen přes noc, a do druhého dne na ráno do 8 hodin. Jídlo a pití, jakož i sláma, svíčky (ačkoliv že svůj kostgeld měli) jim se dáti muselo a ještě dost zlej huby naposlouchati musel. Outrat jen běžně počítáno na 8 fl. se vztahovalo.

Koně museli moje opět pryč z maštale obávající se, aby snad i ty [s] sebou nevzali. Odtáhli odtud do Rychnova a dále do Dobrušky. Bože dej, aby to poslední byli!“

Drastičtější jsou záznamy z tzv. druhé slezské války (1744–1745), kterou zahájil vpád Prusů do Čech dne 24. srpna 1744.

Roku 1744 přišlo do Dobrušky 200 Charvátů, „kde sme takové lidé – nikdy ani pamětníka nebylo, aby jich kdo tady viděl. A ty sme museli až do ultima Aprilis vyzdravovat se vším, co potřebovali.“ Jenomže opět úkazy na nebesích nevěstily nic dobrého: „Roku 1744 dne 6. Januarii ukázala se nám zde na obloze nebeské vždy 7mou hodinu skrze mnoho neděl kometa na noc, vycházejce u velkém dlouhém ocasu neb papršlku, to jest kometný hvězda, která dle vyměření a umění hvězdářského astrologův učených do půl světa sahati jest měla, a zde od všech vždy viděna byla. Kterou jsem já, níže podepsaný, sám mýma očima mnohomnožstvíkrát viděl.“ Kometu zaznamenal i skuhrovský Antonín Lukavský. Žamberský farář si zapsal, že roku 1743 „okolo vánočních svátků ukázala se na nebi neobyčejná hvězda neb kometa s hrozným a ohnivým ocasem, kterež od půlnoci k vejchodu se vstahoval, a ta hvězda skrze celej masopust až do postu vídána byla“.

Jarním časem roku 1745 stálo na Opočensku proti sobě pruské a rakouské vojsko, „tu celý léto obě dvě armády proti sobě stály a lidem ubohým velikou škodu na obilí činili, takže v mnohých místech ani klásku státi nezůstalo“. Poté 23. června přitáhli k městu dragouni, kteří se položili „mezi to nejkrásnější obilí“, a když odtáhli, přišli po nich císařští husaři a huláni, pobýli zde tři dny, „a co ještě po Pražích obilí na polích státi zůstalo, to oni dodělali, takže skoro žádný soused zdejší nic z pole nesklidil“. V roce 1746 bylo „hrozné sucho, takže obilí vsecky na polích vyhořely“, následovala drahota, „takže chudejch lidí žebrotou veliké množství prošlo a při horách z pilin i votrubů a všelikých věcí chléb sobě pekli, mrchy, psy, kočky z veliké ouzkosti jedli“. „Však po takový vojně žádný politování nebylo, nýbrž ještě mimo všelikých vyměšených daní taky z hlav jsme dáti museli 144 fl. 57 kr., ale sedláci ne tolik [...], jako by městskému lidu peníze z nebe byly padaly, a my sme více v těch vojních mnohem zakusiti museli než sedláci. Bože, rač nám svatý pokoj uděliti!“ rozhorlil se opočenský městský písař.

Průběh druhé slezské války na Solnicku líčí Antonín Lukavský velice zešíroka. Průtahů různého vojska bylo tolik, že „kde se koliv člověk obrátil, nic jiného neviděl, nežli samý vojsko, takže téměř celá česká zem samýma potkovama pošlapána a přikryta byla. A kdekoliv do domův přišli a se rozkvartýrovali, vseckno nashromážděné hospodářství, jak v komorách, tak v stodolách, jejich bylo a jeden každý hospodář v svém domě podruhem býti musel. Kdežto však k tomu žádný dosti schopný k vypodobnění nejni, aby mohl toho vypsati, nebo jedno pro druhé pamatovati možné nejni, jaké přenásledování, bití, krádeže ubohý lidé vystáti museli.“ V dobách měnicího se válečného štěstí přišla na pomoc rakouskému vojsku polská posila: „Ty jsou ubohou Solnici na nic přivedli. V domě jednomu každému hospodáři vseckno sežrali, na poli vseckny luka i na rolích jetely jsou posekli, v zahradách trávy koňma vypásli, stromoví polámali a ten čas ovoce ještě malé plnýma ústama žrali, obilí na poli koňma pojezdili.“ V Solnici toto vojsko pobýlo 14 dní, „a jak jenom o Brandeburkovi něco dosti málo uslyšeli, hned všickni strachem jsou se

děsili, pryč z města ujížděli“. Ale i pruské vojsko dostalo posily a obsazovalo okolní vesnice. „Tenkrát jeden každý hospodář poznati mohl a poznal toho ukrutného a bohaprázdného nepřítele, kterýhožto snad stěží předkové naši ani za času švejdský vojny netrpěli a neviděli; nebo když jsou na koních svých vyjeli, tehdy vseckny pole přikryli jako času jarního, když v houštích kavky a havrani pohromadě schromáždění lítají, a cokolivěk božího obilí po okršlku tom od Boha všemohoucího požehnané bylo, posekli, poštlapali a do svých pelechů a logrů jsou odvezli. [...] Tu jest byl všudy pláč a naříkání, když se jeden každý hospodář musil dívati na své pole, když jsou na něj připadli, ty nejkrásnější ječmeny, směsky, ovsy, hrachy, viky, čočky posekli, v tom koně pásli a s vozma přímo jezdili, když u vesnice Brocný všem sedlákům i zahradníkům vseckno obilí jarní posekli a pobrali, takže žádným nic nezůstalo na poli jeho mimo poštlapané žito a pojezděné [...], po jejich odmarširování žádné památky nezůstalo, kde jaká ohrada aneb sad byl, než samý popelišťata a spáleniny jako po ohni po nich zůstaly. Tady za kovárněj ten čas krásné žita na těch polích byly, z kterýchžto ty bohaprázdné pohani z něho své neřádné kouty a hajzlíky sobě způsobili.“ Císařské vojsko si ovšem počínalo úplně stejně, jak kronikář detailně líčí. Roku 1746 přišlo do Solnice domácí vojsko, „zlí a nevážní lidé [...], kde kdo ještě nějaký kus chleba měl, všem vseckno sežrali, takže v městě Solnici po jejich odchodu jeden každý hospodář v domě svém tak zůstal, že kus chleba jemu nezůstal“. Chmurným líčením jsou naplněné i další stránky této kroniky. Obilí podražilo, rovněž tak dobytek, v létě byla velká parna, sucho, pak padaly kroupy, byly vypsány velké daně, do Slezska přiletěla hejna kobylek.

Žamberská kronika má hodně zápisů o průběhu druhé slezské války v regionu, zejména k roku 1745, pan farář byl zřejmě informován o událostech v celém království, zapisoval zprávy o pohybu a průchodu vojsk v regionu. Hlavně si sepsal své škody zapříčiněné vojskem, ale o dopadu válečných událostí na farníky moc nemluví. Dne 20. února přibylo do Žamberka 600 vojáků „a ti svou kvartýr zde vzali, lazaret zde ustanovili, od kterejch nemálo nemocnejch a plezirovanejch ještě se nacházelo, i též mnozí zaopatření svátostmi zde na krchově zdarma pochováni býti museli“. Dne 20. února přijeli kyrysníci od pluku Karla Pálffyho a pak uherská pěchota, která tam pobyla až do 20. května. Vojsko činilo svou velikonoční zpověď – „svatou spověď všechny zde vykonávati museli, s kterejma ještě ke všem bídám nemalá práce jest byla a konati se musela“. Poté přimaširovaly další uherské útvary, „jíst a pít se dáti muselo, že se všechno zaplatí, koně pod všema kůlnama a ve všech koutech přes noc stáli, všechno se dáti muselo, ale když druhej den k placení přicházelo, nohama se zaplatilo. Ano, co nesežrali, ještě [s] sebou vzít chtěli, když živou kozu z chlíva na vůz kladli, ale dopadnutí zase spátkem dát museli.“ A 13. května, když „již lid nanejvejš zdrancovanej jest byl a píce již dávno svůj konec vzala, aniž ještě na poli pro chladný časy tráva se neukazovala, mimo nadání přitřhl sem od Krulicha celej regiment“ knížete Mikuláše Esterházyho a autor si stěžuje, „kde opět mimo outrat jinejch nemalou ten den, též v noci až do druhého dne, [škodu] sem pocejtil, takže si nevinšuju od neška více s Uhry jednatí“. Dne 14. května, „když již magacín od mouky v dost velkém množství strávenej“ byl, vojsko „s vartou dům od domu špejchary a všechny kouty prolezli a vobilí, to jest

žito, ječmen, s přípovědí, že královna všechno zaplatí, pobrali“. I na faře zabavili 28 strychů žita: „Zdaliž co za něj dostanu, Bohu povědomo!“ Rabovalo i rakouské vojsko: „Nyní až do 10. Augusti nic vůkol jiného slyšet nejni nežli samý pláč a naříkání, poněvadž když již v kraji vojsko rakouské věčím dílem seno, anobrž hrachy, viky a ječmen, čočolku, zelenej voves vyfutřírovalo, ano i co na stájích a pod zámkem bylo, na pokoji neobstálo, již drancování takové sem do hor se shání a seno jak z luk, tak ze stájích kvaltem bere, a kdo by se v nejmenším protivil, až do umdlení bije a pere, anobrž tu, kde taková píce se od vojáků na vozy nakládá, ještě jim měšťanin neb sedlák jim potravu, jísti a pít, na svý vlastní outraty k své skáze zaopatřiti musí. Což ani od nepřátelské strany, kde nepřítel sám je, toho se nečiní, takže lid, již nemajíce čím dobytek živiti, víc smrti než života sobě vinšuje. Kůň, kde kerej se jen vyskytne (ačkoliv že sotva třetí díl jich doma se nachází, nýbrž věcí díl u armády jako zajatej vězí), ten se mu vezme, píci voziti musí a domů se nevrací. Dejž Bože, aby tomu brzo konec byl!“ Prvního září, „od toho dne ještě na pokoji lid nebyl s futřírováním, nýbrž vojsko rakouské ne jako přátelé, ale hůř než nepřátelé s lidem zacházeli, nejen seno, ale i voves, ječmen a co jim k libosti bylo, brali, po vesnicích sami s patra neb přístodolka (když zámky odtloukli) házeli, mlátili a nevymluvitedlné škody i s krádeří dobytka, jak konského, tak kravského. [...] Zde po městě opět seno s fortem hledali a ostatek, co kdo měl, i mně poslední ze stájí smetí a i slámu, k tomu řezanou, pobrali, šindele votrhali a ještě škodu na stavení udělali.“ A 25. září přibylo opět rakouské vojsko, a sice uherský oddíl. „Kdežto tenkrát skoro jednoho plotu v celosti nezůstalo, anobrž i krchov, jehož posavade půla od prken stála, neobstál, i ten rozbořili a nahoře spálili, dobytek, jak ten zde, tak v sousedctvu, náramně kradli, tam vařili a žrali.“

Dne 25. prosince 1745 byl uzavřen tzv. drážďanský mír, který ukončil druhou slezskou válku.

Země si mohla na chvíli oddechnout. Začaly se postupně uplatňovat tzv. tereziánské reformy. Bylo zostřeno vybírání daní (1748); oddělena pravomoc soudní od politické (1751); zavedeno každoroční sčítání lidu (1753). Roku 1749 přišel v Opočně „náhlý mor na dobytek hovězí, takže [...] vymřel ve vsi Pulicích, v Pohoří, v Bouslavicích větším dílem všecke“ (zaznamenává i dobrušský kronikář, který též uvedl, že 22. září 1749 „okolo hodiny osmý zvečera od východu a k půlnoci nebeská obloha s podivením jako krev zčervenala, že kdo to spatřil, toho se lekl“, a popsal i další úkazy na obloze ke dni 2. února 1750), roku 1750 „opět na sousedstvo vymyslili novou, prv nikdy neslýchanou věc: odvádění vrabčích hlav“, a to z velkých domů ročně po 6 kusích, z menších po 4 a z chalup po 2.¹⁸ Počátkem roku 1751 se objevila na nebi kometa, dne 10. června 1751 „na horách našich celý den sníh se chumelil a padal [...], takže ještě se v setnicích topit muselo [...] a neměli jsme teplýho dne až teprve začátku psích dní“,¹⁹ v půli prosince 1752 „strhlo se zde povětrí ukrutné a hrozných škod nadělalo, takže málo domů a chalup celých zůstalo, aby kus střechy neutrhlo a nevzalo“; 4. května 1753 „veliká zima a mrazy přišly, že ovoce nejpekněj květlo a větším dílem pomrzlo, a to trvalo tejdén“; roku 1754 začaly mrazy

18 Skuhrovský kronikář Lukavský ovšem toto nařízení datuje k roku 1752.

19 Tj. od 6. července nebo od 14. července.

hned po sv. Martinu, bylo málo vody. V září 1754 přijel do Opočna císař František Lotrinský a v oboře bezhlavě střílel zvěř (bažanty, koroptve, zajíce);²⁰ začátkem listopadu 1754 začaly velké mrazy, byla nouze o vodu. Začátkem roku 1755 „zase přišly hrozný mrazy [...], takže jsme měli vokna vždycky jako kožichy zamrzlý a sněhu mnoho napadlo“. Dobrušský kronikář zaznamenal ještě, že roku 1752 byli v městě trestáni katem potulní cikáni, 1753 přišla záповeď oběhu pruského peněžního oběživa, 9. července 1753 byla vichřice a 8. září téhož roku padaly velké kroupy a ve městě byla povodeň. Antonín Lukavský si mír pochvaloval: „Co se pak dotejče tohoto 1747. roku, měl bych já již něco potěšitelného pro budoucí památku napsati. Však nicméně co by se dotejkalo vojny, o kterýžto zpředu rok po roku v této knize zaznamenáno stojí, buď chvála všemohoucímu Pánu Bohu! U nás v naší zemi české již v tomto roce pokoj svatý jest [...], toliko o peníze zle jest.“ Ale toho roku „velmi malá ouroda skrze velmi veliké sucho na zemi se spatřuje“, ve Slezsku jsou kobyly, roku 1750 přišly patenty o poplatcích za církevní úkony.

Na podzim roku 1748 procházelo regionem další cizí vojsko, spojenecké ruské pěší pluky a pluky kozácké (např. v Opočně pobýlo od 4. října 1748 do 28. ledna 1749, dále ve vesnicích opočenského panství: v Přepychách, Bolehošti, Očelicích, Městci); toto vojsko však nerabovalo.²¹

Zesílila aktivita římskokatolické církve, 20. srpna 1747 uspořádali opočenští kapucíni „skrze 8 dní slavnost vyhlášení dvou svatých, Fideliusa mučedníka a Jozefa Leonisa vyznavače. Bylo tu mnoho lidu přespolního po všechny ty dni.“ Byla zintezivněna propagace Jana Nepomuckého (byl svatořečen 1729), obnovovány jezuitské misie a opět zahájeno tažení proti tajným nekatolíkům. Dne 18. února 1751 přijeli do Dobrušky tři misionáři-jezuité, byl mezi nimi i Antonín Koniáš, „skrze celý týhoden německé a české kázání činili“, „také množství knih kacířských od jinud vzatých a přinešených sou spálili“, pak odjeli do Vamberka, kde také „kacířských knih od rozličných lidí a míst 250 kusů spálili“. Aktivita římskokatolických farářů při hledání nekatolických kněží neměla mezí, dochovaly se záznamy o záboru knih v třebechovické farnosti, které byly např. roku 1765 v Třebechovicích spáleny.²²

Ale pozor, přibližuje se rok 1756. V Hradci Králové dne 3. března „velká věž svatého Klimenta se třásla a hejbala, kdežto potom na léto nastala vojna. Brandeburk opanoval celou saskou zem, saského krále z jeho království vyhnal, královnu jeho i s dětmi zajal a v jeho království se jest sám usadil.“

Dne 25. srpna 1756 vtrhlo pruské vojsko do Saska, byla zahájena tzv. sedmiletá válka či třetí válka o slezské země (a Kladsko) s proměnlivými výsledky a hlavně nejkřutější, která přinesla ohromné strážně a utrpení severovýchodním Čechům, zejména Podorlicku a jeho vesnickému obyvatelstvu.

20 FLESAR, A., Popis, c. d., s. 73–74, však klade tuto událost k 8. 9. 1750 a uvádí počty zastřelené zvěře, stejně jako Petrova dobrušská kronika.

21 Srov. PAVEL, Bohuslav – ŠŮLA, Jaroslav, Ruská vojska v Podorlicku v letech 1735 a 1748–1749, in: OHP, 1973, s. 111–120. Kronikáři uvádějí, že náklady na vyživování ruského vojska byly obcím refundovány (odečteny od povinné berní sumy rakouskému státu) a že během pobytu ruského vojska byly navázány mezi ním a českým obyvatelstvem srdečné a bratrské vztahy.

22 ŠŮLA, Jaroslav, Četba tajných nekatolíků třebechovické farnosti v 18. století, in: Východočeský sborník historický, 4, Pardubice 1994, s. 103–138. Knihy byly hledány a nalézány ještě roku 1775.

Koncem roku 1757, po porážce rakouského vojska u Leuthenu, se přihnalo rakouské vojsko na Opočensko. Farář Jan Řehák zapsal: „To byly svátky! Bože, chraň nás více od takových! Neboť není nožná dost vypsati, jaká konfuse a jakého strachu tu bylo.“ Vypukly nemoce, takže denně musel zaopatřovat umírající, v Opočně jich bylo 126.²³

Jak uvádí svod záznamů opočenských písařů, 16. července 1758 se pruské vojsko při návratu z Moravy zastavilo i na Opočensku „a sám král prajské [se] svým vojskem skrze 8 dní v zámku ložiroval, po městě plný domy vojska jeho, ano, také v poli okolo Opočna leželo a všecko boží požehnání od nich skaženo a daleko taky sfutržírované bylo. Dobytek – jak koňský, tak hovězí – mnoho pobral, domy na Opočně vyraboval, takže když po odmaršování jeho takové škody se spisovaly zde, jak na poli škody obilí, dobytek a domovní nábytky, do sumy se počítalo 18 756 fl. a některý krejcar.“ Pobyt pruského vojska líčí záznamy vrchního Herziga: „Ledva general Laudon ustoupil, vjeli hned pruští husaři jako vzteklice do Opočna, loupili a vyplundrovali všecko, nač jen mohli přijíti, tak že strachem [a] hrůzou většina lidí utekli. V půl hodině nato přitáhly dva neb tři prapory pěchoty, při nichž byl sám král, a hned byl obsazen zámek s byty úředníkův a městské domy. Zmocnili se pivováru, sklepů a všech komor, vůbec co jen poněkud se jim hodilo, se vší mocí bylo pobráno. Pacholci a jiná sběh loupili na všech stranách, takže nebylo koutku, který by nebyli prolámali a proslídili. Hned bylo vypsáno dodávání chleba a jiné potraviny. Že však ani toho, ani onoho tu nebylo, vysláni hned vojáci s lidmi, kteříž kdekoliv koho popadli, nutili, aby obilí sekali, mlátili, mleli a hned spekli. Což dělo se vojskem ve dne v noci, takže za těch osm dní, co nepřítel na Opočně dlel, 29 tisíc porcí chleba sehnal. Ostatní polní osení bylo od vojska, které mezi Opočnem a Pohoří tábořilo, úplně skrmeno. Dobytek, s kterým se lidé na míle daleko do lesů utekli, většinou husaři vyslídili a přihnali. Co nemohlo strávit vojsko kolem Opočna, odháněno dílem do Slezska, dílem k velké armádě.“ Příštího roku – jak uvedl opočenský písař – přitáhlo rakouské vojsko, situace nebyla lepší, „daní všelikých nevymyšlených jsme zakusiti museli“ a město se muselo zadlužit.

Průběh sedmileté války pečlivě sledoval a široce zapsal skruhovský kantor A. Lukavský. Již roku 1756 „bylo málo pánův, nebo před ním [tj. pruským vojskem – pozn. aut.], na kterých nejvíce prv záleželo, pryč ujížděli, obzvláště v zámcích oficíři se vší svou mohovitostí, vzali ženy, děti, pryč odjeli a zámky prázdné zanechali.“ V zimě sice byl klid, vojsko přezimovalo, „plny města i místem vesnice, takže žádný nikam nemohl žádný průchod míti, ani s handlem, ani řemeslník svým řemeslem, nýbrž ani ten žebrák o kus chleba nemohl z domu vyjít, aby nebyl od nich zabaven. [...] V tom roce byla skrovná ouroda boží, jak obilí, tak píce, a veliký magacíny lidé dáti museli obilí, žita, vovsa, ječmena pro vychování jim; po dvacítce i po třidceti korcích sedlák, sena po 10ti, po 14centnýřů slámy, dříví, drůbeže, másla i ty řepy – takže žádný nemyslel, než že hospodář v domě [se] svejma domácima i s dobyt-kem hladý zahynouti musí.“ Roku 1757 při návratu rakouského vojska ze Slezska „nastala nám, Čechům, veliká bída, veliké dávání regruty, nelítost, ukrutnost

23 FLESAR, A., Popis, c. d., s. 74–75.

dávání magacínu; kdo co měl, jakej drobet sena, obilí, vovsa. Nebylo na tom dosti, že [se] jenom jim dávalo, ale mocně jednomu každému všecko zebrale a zfutražovali, z čehož nastala veliká drahot, nedostatek chleba. [...] Ten čas se znaučil jeden každý žebrák modlit a za velmi malej kousek chleba pěkně poděkovat. Přitom nastaly veliké nemoce, hlavnice, palčivé zimnice a téměř – ať zkrátka píšu – morní nakažení, mnoho lidu – jak sprostných, tak pánů důchodních – pomřelo, vojska též na tisíce, takže v mnohých místech se již lid prořídil.“ Roku 1758 obsadil „Brandeburk“ Moravu, „tam mnoho neděl všecko v nic uváděl, zbral lidem obilí, vína, dobytky, zboží, peníze“, takže Morava „z jedné strany od něho a z druhé strany od našeho vojska v nic uvedena jest, takže toho nikdy prvej nebylo slejchat, aby Moravci do Čech pro obilí jezdili, nýbrž spíšej Čechové do Moravy. Ale tenkrátěj každý trh do města Rychnova Moravci pro obilí přijížděli.“ V létě téhož roku „naše pak vojsko tady po těch horách po lesích se semotam protulovali a lidem na poli obilí v nic uváděli, nebo tady skrže náš Skuhrov a Hraštici do těch hor za to léto třikrátěj mnoho tisíc pospolu promarširovali. Tenkrát jsou utíkali páni duchovní, obecný lid, dobytky zaháněli do pustých lesů a dolů. Přišlo na proroctví Slepého mládence, že by byl volil pán s poddaným, duchovní s žebrákem za mizernou a roztrhanou planťu svůj drahej oděv prohandlovati. Přitom nám všem nastala veliká bída, drahot a nedostatek chleba.“ Roku 1759 nebylo lépe, „čím dálej vždyckny hůře, ta veliká drahot až dosavádej trvá“, „přitom regruty na vojnu braní, muže od žen, třeba měl 6 dětí, třebas byl zahradník nebo chalupník nebo sedlák, kdo se jen na míru šikoval, s každým pryč, takže se již stejská na světě živu býti“. Dne 10. června přitáhlo na Solnicko vojsko, opět nadělalo velké škody, „o čemž kdybych měl všecko psáti, jaké škody, pronásledování, forování a práce ubozí Čechové vystati museli, vypsát možné nejní, nýbrž v krátkosti jen co z většího pro památku píšu, nebo mně již ta práce mrzí a papíru nedostává a tej vojně žádného konce nejní“. V Solnici vypukl dobytčí mor, téměř 200 kusů pohynulo. Roku 1761 byla špatná úroda, sucho, na den sv. Anny (26. července) veliké krupobití „se strhlo a jednomu každému na poli všecko vytlouklo, takže mnoho hospodářů bylo, kteří se z jarního obilí ani jednou chleba nenajedli“. Následovala drahot, na podzim se musely do Slezska dovážet zásoby: „lidé na trakařích, na ramenouch, každá ženská, stará babička, třebas jenom jednu votypku sena mohla unésti, musela takovej kus cesty s ní vandrovati. Nestačily vozy ani trakary, nýbrž museli ubohé lidi na ramenách nésti, mnoho koňckýho dobytka po cestách ležeti zůstalo, poněvadž v ten čas pořád hrozné deště, mokra a nepřikladné cesty byly. Přitom veliké partyky se dějí, kdokoliv při tom magacínu dosti malou povinnost měl, každý z toho světla a patrně krad, bral a sobě do svého měšce naháněl. Žádnej nad žádným lítosti neměl, nýbrž ten, kdo v usedlosti byl, do posledního píra sena, do posledního zrna ovsa, žita dáti musel, nebo ten čas žádného povážení a žádné spravedlnosti při žádným se nenacházelo, takže se stejská na světě živu býti.“ Na jaře roku 1762 „veliká bída, nedostatek chleba, drahot“. Sedláci nemají co sít, „hledali společníky, kdo by chtěl sít na polovici, třebas do režiňštat ovsy“, „sedláci kupují na groše chléb, pro drahotu na věrtel ztloucti peníze nemůže, pouštějí statky, však žádný na statek nechce. Kobyly v nic uvedeny, že chodit nemohou, prodávají dobytky, žádný koupit nechce“, sedláci

z nížin „chodějí, kupují zadní mouku, z ní chleby pečou. Kde prve předešle jedli z bílý mouky bucht, nyní dobrá halšpanová mouka na kaši“. Nastala velká drahot, „takže lidé a hodní sedláci všelijak travou, votrubami, zadní moukou živi býti museli“. Ačkoli na jaře stromy pěkně kvetly, housenky všecko sežraly, takže žádné ovoce nebylo, pouze „třešně se podařily, kteréžto přede žněma jednomu každému ku pomoci potavy přišly“.

Válečné události skončily 15. února 1763 mírem uzavřeným v Hubertsburgu. Ještě jednou pruské vojsko vrazilo do Čech, a sice 5. července 1778. Obsadilo část severních a severovýchodních Čech, ale 15. října 1779 se stáhlo a mírem v Těšíně byla tato válka uzavřena (tzv. válka o bavorské dědictví); měla však charakter poziční války. Lidově se jí později říkalo „bramborová válka“. Kunvaldský kronikář výsledky této války lapidárně zhodnotil: „A jak prve bylo, tak zase zůstalo a s tou vojnu nic se nevyřídilo, zase pokoj se udělal.“ Ano, větší část Slezska a Kladska byla odtržena od České koruny a již nikdy se nevrátily k českému státu. Následovala velká neúroda v letech 1771–1772, silné robotní zatížení, když vrchnosti nerespektovaly ubohý stav venkovského znevolněného obyvatelstva, takže v roce 1775 došlo k velkému povstání nevolníků, odehrávajícímu se především zase v severovýchodních Čechách.

Podorličtí kronikáři svými emotivními zápisy, které nás dodnes dojmají, dokumentovali útrapy vesnického i městského českého obyvatelstva způsobené válečnými událostmi i jejich dopady, v kombinacích s přírodními výkyvy.²⁴

Budeme-li rekapitulovat výsledky všech tří slezských válek, dá se s určitou nadávkou říci, že vítězem byla rodina Marie Terezie, (jelikož obhájila císařský titul a mocenské postavení ve střední Evropě, a pruský stát, který se opět obohatil na úkor Českých zemí. Byl to ale v prvé řadě český národ, který na velmocenskou politiku doplatil bídou a nesmírným utrpením, ztrátou kmenového území českého státu a odtržením části českého národa (v Kladsku, na Ratibořsku a Hlubčicku). Situace se do určité míry opakovala v 19. století, když v roce 1866 opět vkrčila pruská vojska na území svých tradičních nástupišť, do severovýchodních Čech, které poničila, ožebračila tamní rolníky a důsledkem neschopné vídeňské politiky pak byly další politické prohry českého národa ve formě vzniku dualismu. I tento „výlet“ pruského vojska na území Českých zemí, tragicky se dotýkající právě severovýchodních Čech, zachytili kronikáři.²⁵

* * *

Sledované území severovýchodních Čech má dlouhou tradici, počínaje 16. stoletím. V 18. století kronikáři věnovali hodně pozornosti tzv. slezským válkám (válkám o dědictví rakouské) v letech 1740–1779 a životu, válečným strážním a utrpením venkovského lidu v místě svého bydliště a nejbližším okolí. Nejvíce zpráv

24 Neváhám jejich texty postavit na roveň kronikářům moravským, kteří zapisovali události spojené s válečnými ději na jižní Moravě. Srov. POLIŠENSKÝ, Josef, *Kniha o bolesti a smutku. Výbor z moravských kronik 17. století*, Praha 1948.

25 Srov. SVATOŇOVÁ, Stanislava – ŠŮLA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Petr, *Válka roku 1866 na Královéhradecku pohledem současníků. Výbor obecních farních školních kronik regionu, Hradec Králové 1991.*

o těchto událostech zapsali kronikáři Jan Janský a jeho syn z Opočna, Jan Josef Čížek z Opočna, Antonín Herzig z Herzfeldu v Opočně, příslušníci rodiny Petrovy z Dobrušky, Ondřej Antonín Lukavský ze Skuhrova nad Bělou a žamberští faráři.

Autor příspěvku sleduje chronologicky vnímání událostí, dojmavé záznamy jednotlivých kronikářů a otiskuje charakteristické výňatky z jejich textů, které mu připomínají zápisky kronikářů na jižní Moravě v 17. století, charakterizuje jejich osobnosti a kronikářské dílo a závěrem stručně konstatuje, jaký byl dopad těchto prusko-rakouských válek nejen na vesnické a městské poddané v regionu, ale v jejich důsledcích i pro další vývoj českého státu a národa: vítězem těchto válek podle názoru autora textu byla rodina Marie Terezie, jejíž osobní ambice se naplnily získáním císařského titulu, a pruský stát, který se obohatil na úkor Českých zemí zejména ziskem Kladska; poraženým byl ovšem český národ, který na velmocenskou politiku doplatil bídou a nesmírným utrpením. Skončení slezských válek také uvolnilo prostor pro obnovu útlaku tajných nekatolíků a zvýšení vykořisťování zubožených venkovských poddaných v Čechách, na Moravě a ve zbytku Slezska, kteří pak povstali roku 1771 a zejména roku 1775.

JAROSLAV ŠŮLA

III.7 POSTILIONSKÁ TRUBKA VE VÍRU VÁLKY. VENKOVSKÁ POŠTOVNÍ STANICE V POZOŘICÍCH A ŽAROŠICÍCH A BITVA U SLAVKOVA¹

Roku 1743 císařovna Marie Terezie tzv. druhým recesem² odňala rodu Paarů veškeré zbývající pravomoci, které do té doby mohl uplatňovat na chod poštovního zřízení v rakouské monarchii, a učinila tak první z významných kroků na cestě k modernizaci poštovní sítě dědičných zemí a k jejímu zpřístupnění pro široké vrstvy obyvatelstva. Díky převzetí pošty nejen z hospodářského, ale i ze správního hlediska se státu otevřel prostor pro rozšiřování poštovních služeb i v těch částech monarchie, kde tyto kroky nepřinášely okamžitý finanční zisk, ale z dlouhodobého hlediska přispívaly k hospodářskému rozvoji těchto oblastí. Teprve po roce 1743 začalo poštovní zřízení skutečně sloužit státním zájmům.

Snaha o zpřístupnění poštovních služeb i v těch částech monarchie, kde jejich využitelnost byla před rokem 1743 velmi omezená, vedla k zakládání nových poštovních tras. Na území Moravy při převzetí pošty do státních rukou hrála významnější roli pouze jedna poštovní trasa, vedoucí z Vídně do Krakova. Během vlády Marie Terezie a poté jejího syna, císaře Josefa II., se na Moravě podařilo zprovoznit několik dalších tras, které dvě nejvýznamnější centra, Brno a Olomouc, propojily s poštovní sítí v Čechách.³ Roku 1769 pak získalo Brno přímé spojení i s Uhrami. Právě tato trasa, původně na moravském území vytyčená přes Rajhrad, Hustopeče a Velké Bílovice, po svém přeložení roku 1785 přivedla poštovní spojení do oblasti mezi Brnem a Slavkovem – tedy do míst, kde se dvacet let poté odehrál jeden z významných válečných konfliktů moravských dějin, bitva u Slavkova.

Tento příspěvek se bude věnovat účinkům vojenského konfliktu na lokální poštovní síť a mechanismům, kterými se mohl poštovní aparát bránit negativním dopadům těchto událostí. Pokusí se sledovat, s jakými problémy se poštovníci museli v návaznosti na vojenské střetnutí a s ním související rabování vyrovnávat a jaké techniky a strategie používali k postupnému obnovení běžného chodu svých stanic.

Pro konkrétní demonstraci byly vybrány poštovní stanice v Pozořicích a Žarošicích, jež byly silně zasaženy bitvou u Slavkova, která proběhla 2. prosince 1805 v oblasti jihovýchodně od Brna. Obě zmíněné poštovní stanice tvořily součást poštovní trasy z Brna do Prešpurku, přičemž pozořická pošta též sloužila jako stanice pro trasu Brno–Olomouc. Tyto stanice byly (mezi jinými) zřízeny roku 1785

¹ Příspěvek vznikl v rámci řešení Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.

² První reces vyhlásil císař Karel VI. po složitém jednání s rodinou Paarů roku 1722. Řízení pošty bylo svěřeno Dvorské komoře, ale dosavadní nejvyšší dvorský poštovník Jan Kryštof Paar si nadále udržel pravomoc dosazování poštovníků na jednotlivé úřady a stanice a zůstal mu také určitý finanční podíl z poštovních výnosů. ČTVRTNÍK, Pavel – GALUŠKA, Jan – TOŠNEROVÁ, Patricia, Poštovníctví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Liberec 2008, s. 36.

³ Trasa Brno–Praha byla zřízena roku 1752, trasa Olomouc–Praha pak roku 1754. TOVAČOVSKÝ, Oldřich, Poštovníctví na Moravě a ve Slezsku v letech 1526–1850, Filatelie, časopis československých filatelistů, Praha 1978, č. 20, s. 73–74.

v návaznosti na dokončení nové císařské silnice č. 13, která umožňovala přímé spojení mezi Brnem, Prešpurkem a Budínem.⁴

Časové ohraničení zkoumaného jevu je z jedné strany dáno datem vypuknutí samotné bitvy u Slavkova, přičemž ale pro uvedení do dané problematiky bude v hrubých rysech nastíněn i stav obou stanic před tímto datem. Ze strany druhé je pak hranice dána volněji – podrobnější zájem bude věnován dění na stanicích do jejich následujícího prodeje, obecněji pak do začátku 30. let 19. století – tedy do doby, kdy už by i dlouhodobější následky takového konfliktu měly být zahlazeny.

Vlastníci obou stanic byli k roku 1805 držitelé tzv. dědičného privilegia, které zásadně upravovalo vztah mezi poštovní správou a poštmistrem.⁵ Samotný název listiny odkazuje na možnost nechat stanici bezplatně převést na některého ze svých potomků, nicméně pracovníprávních modifikací přinášel tento dokument více. Zatímco poštministr, zaměstnaný v běžném služebním poměru, měl nárok na pravidelný měsíční plat a na malý (zpravidla pětiprocentní) podíl z vybraného poštovního, dědičný poštministr měl výměnou za zřeknutí se platu nárok na vyšší podíl z poštovního, vybraného nad určitou částku – fakticky se tedy stával podílníkem na poštovním regálu. Dědičným poštmistřům také nebylo propláceno jízdné za dopravu běžné listovní pošty, kdežto poštmistři ve služebním poměru na tento příjem nárok měli.⁶ Toto privilegium se (jak si dále ukážeme) stalo pro oba poštmistry v krizových časech velkou přítěží.

Poštmistrem na pozořické stanici byl od roku 1804 jihlavský občan Karel Suchý. Ten poštu za 10 000 zl. odkoupil od předchozího vlastníka Františka Schütze, který přestal být schopen služby po záchvatu mrtvice.⁷ Žarošickou poštu zase její vlastník Antonín Königer získal roku 1802 za 5705 zl. v dražbě, když její předchozí držitel Karel von Polenz zkrachoval kvůli neuváženým investicím do nemovitostí.⁸ Cenový nepoměr zde ukazuje na rozdílnou úlohu obou stanic v tehdejších logistických strukturách. Zatímco pozořická pošta, ležící na moravské páteřní poštovní trase Vídeň–Lvov, mohla těžit z tamějšího intenzivnějšího provozu, žarošická stanice se na významově druhořadé trati Brno–Prešpurk musela spokojit s daleko skromnějšími finančními příjmy.

Pozořickou poštu obsadila koncem listopadu 1805 francouzská armáda – hlavní stan si zde zřídil maršál Murat. Po stažení francouzských vojsk blíž k Brnu 29. listopadu zůstala pošta krátce neobsazená, dokud do osady neumístil své velitelství ruský generál Bagration. Po prohrané bitvě se z pozořické pošty Rusové stáhli a naopak se na stanici vrátili francouzští vítězové – v blízkosti pošty se v noci

4 Tamtéž, s. 74.

5 Autorem tohoto projektu byl úředník dvorské komory Filip Wiesner, který roku 1748 zpracoval návrh, dle kterého by mohl o téměř 20 000 zl. snížit náklady na provoz státní pošty. Po rychlém schválení císařovna již následujícího roku udělila první dědičná privilegia poštám v Horních a Dolních Rakousích, v Čechách a na Moravě. ČTVRTNÍK, Pavel, Dědičné pošty a poštmistři, in: Sborník poštovního muzea, Praha 1982, s. 138.

6 ČTVRTNÍK, P., Dědičné pošty, c. d., s. 139.

7 KLÍMA, Vojtěch, Stará pošta v Pozořicích (1785–1911), Brno 2012, s. 28; Poštovní muzeum Praha (dále jen PMP), fond: Václav Dragoun, Výpisky k dějinám pošt (dále jen fond: Václav Dragoun), inv. č. I-2-C-551 Posoritz.

8 KLÍMA, Vojtěch, Každodennost poštovních stanic na trase Brno–Hodonín (1785–1897), Brno 2015, s. 44; PMP, fond: Václav Dragoun, inv. č. I-2-C-816 Ziaroschitz.

z 2. na 3. prosince pohyboval sám Napoleon, ačkoli přímo na ní navzdory často zmiňované historice pravděpodobně nepřespal.⁹

Po uzavření příměří 26. prosince a následném odchodu cizích vojsk bylo možné přistoupit ke sčítání škod. Pozořický poštministr Suchý ve zprávě z 28. března 1806 vyčíslil své ztráty na 20 447 zl. a nárokoval si je u panovníka (resp. dvorské komory) k uhrazení. Celá částka se skládala z těchto položek: 9044 zl. – chystaná splátka předchozímu vlastníku stanice, 1200 zl. – 12 kusů zabitých či zrekvírovaných poštovních koní, 930 zl. – škoda na vozech, 1200 zl. – škoda na budovách, 260 zl. – zrekvírovaná výbava nemovitosti, 813 zl. – škoda na potravinách a pícinách.¹⁰ Zbývající 8000 zl. nejspíše tvořila provozní hotovost stanice a poštmistřovy vlastní úspory. Suchého odhad byl pravděpodobně v případě některých položek nadnesený, nicméně dobře ilustruje obtížnou situaci, kdy kromě nutnosti obnovení běžného chodu stanice musel poštministr ještě splácet své starší finanční závazky.

Poštovní správa právě v této době nechala guberniem pořídit soupis personálního a majetkového stavu všech poštovních stanic na Moravě a ve Slezsku, takže o škodách na jednotlivých poštách (táhnoucí vojska komplikovala poštovní provoz na velké části těchto území) měla čerstvé zprávy. Přesto však kompenzace, kterou poštmistřovi Suchému nabídla, byla v poměru k popisovaným škodám naprosto neadekvátní. Jednalo se o 2000 zl. jednorázového příspěvku a o 5000 zl. ve formě bezúročných půjček se splátkami, rozloženými do následujících deseti let.¹¹

V této situaci, kdy běžné příjmy nepostačovaly k finančnímu zotavení staničního hospodářství, musel poštministr hledat nové možnosti jejich navýšení. Dne 30. května 1806 podal spolu s uhřickým poštmistrem Königerem žádost o přezkoumání délky trasy mezi jejich stanicemi. Na základě tohoto měření, provedeného guberniálními úředníky, byla vzdálenost mezi pozořickou a uhřickou poštou nově stanovena na 1,5 pošty¹² a současně byl oběma stanicím zvýšen roční příspěvek za dopravu štafetových zásilek.¹³

I přes tuto snahu se však poštministr Suchý během následujícího roku dostal do vážných finančních potíží. Neschopnost splácet poštovní správě zapůjčených 5000 zl. se pokusil řešit prosbou o prominutí tohoto dluhu či alespoň o odložení splátek – ze strany poštovní správy však ani jednomu návrhu nebylo vyhověno a každoroční splátky byly nadále vyžadovány. Suchý dlužil ještě minimálně jednomu dalšímu věřiteli téměř 7000 zl., a jelikož v dohledné době neviděl naději na zlepšení svých příjmů, rozhodl se stanici prodat. Zájemce, disponujícího dostatečně silnou finanční základnou, však našel až téměř o dva roky později. Byl jím lipnický sládek František Rein, který pozořickou poštovní stanici koupil k 1. únoru 1810 za 35 550 zl. Za nemovitost a polnosti zaplatil 24 741 zl., příslušenství, potřebné k poštovní službě, jej stálo 4809 zl. Na zbývajících 6000 zl. pak bylo oceněno dědičné privilegium. Rein se zároveň zavázal, že vyrovná veškeré dluhy, které stanice za působení předchozích poštmistřů udělala – celkem se jednalo o 17 000 zl.,

9 KOPECKÝ, František, O slavkovské bitvě. Dopady a tradice, Brno 2009, s. 79.

10 PMP, fond: Václav Dragoun, inv. č. I-2-C-551 Posoritz.

11 KLÍMA, V., Stará pošta v Pozořicích, c. d., s. 29.

12 Pošta = běžně užívaná normativní jednotka vzdálenosti mezi dvěma stanicemi. Šlo o 2 poštovní míle, tedy cca 16 km.

13 PMP, fond: Václav Dragoun, inv. č. I-2-C-551 Posoritz.

o které se ucházeli celkem čtyři věřitelé. Předchozímu vlastníku stanice Františkovi Schützovi Suchý dlužil již od převzetí stanice, a protože chystanou splátku v prosinci roku 1805 nejspíše zrekvirovala francouzská vojska, na její zaplacení už během dalších let nezbyly prostředky. Jistý František Klebeta z Dědic si nárokoval 3500 zl., zapůjčených k 1. 1. 1806 – těmi Suchý sanoval nejakutnější nedostatek financí na provoz pošty v prvních měsících po bitvě. Dalšími věřiteli pak byli Josef Medrizer ze Sokolnic (1000 zl.) a sirotčí úřad v Uherském Hradišti (2500 zl.).¹⁴

Během následujících dvaceti let změnila pozořická stanice svého majitele ještě celkem pětkrát. František Rein poštu spravoval do roku 1815, přičemž během pěti let jeho služby se mu podařilo snížit dluhovou zátěž stanice na 7000 zl. Novým vlastníkem se po něm stal znojenský občan (velmi pravděpodobně francouzského původu) Dieudonné de Beurs. Ten poštu po dalších pěti letech roku 1820 prodal (již bez dluhové zátěže) lvovskému občanu Františku Xaveru Pragerovi. Poté se na stanici ve funkci poštmistra v rychlém sledu vystřídali Karel Berchtold, svobodný pán z Uhřic a Karel Löffler, než se roku 1831 dostala do rukou rodu Schneidtingerů, v jehož držení zůstala následujících 80 let.¹⁵ Jak tedy lze ze zmíněných údajů vysledovat, finanční situace pozořické pošty se po konci napoleonských válek postupně stabilizovala a ve 20. letech 19. století lze již tuto poštu pokládat za výdělečnou.

Stanici v Žarošicích se sice díky její poloze stranou od bojiště vyhnulo přímé bitevní nebezpečí, velké škody jí ale způsobila nejprve ustupující ruská a poté pronásledující francouzská vojska. Přímou v Žarošicích měli také údajně noc po prohrané bitvě přespávat car Alexandr i císař František.¹⁶ Ve zmíněném guberniálním soupise z března 1806 se hovoří o špatné finanční situaci, kterou Königer zatím přestál pouze díky prodeji části svého soukromého majetku. Jelikož další takovéto investice již v budoucnu ze strany dosavadního vlastníka nepřicházely v úvahu, doporučovalo gubernium poštmistřovi buď vzdát se dědičného privilegia a vstoupit s poštou do běžného služebního poměru, či odprodat vhodnému zájemci celou stanici.¹⁷

Pošt mistr Königer podle dostupných indicí plánoval realizovat druhou variantu. Chtěl ze stanice odejít i kvůli osobnímu traumatu, když rabování vojskem po bitvě u Slavkova nepřežila jeho sedmnáctiletá dcera. Obdržel dokonce nabídku stát se pošt mistrem na stanici v Prostějově, nicméně vše ztroskotalo na nemožnosti získat pro ztrátovou žarošickou stanici kupce. Zůstal tedy žarošickým pošt mistrem ještě po dalších šest let, během nichž se mimo jiné neúspěšně ucházel o blíže nespecifikované zaměstnání u brněnské Expedice poštovních vozů. Zhoršující se finanční situace jej roku 1810 donutila obrátit se na poštovní správu se žádostí o půjčku ve výši 8000 zl., kterou by pokryl nejnutnější investice do poštovní nemoovitosti a majetku, žádné finance mu ale příznány nebyly. Když se proto objevil možný kupec, Königer s prodejem neváhal. Zájem o stanici projevil vysloužilý hulán Rudolf Manfred von Kämpf, který Königerovi roku 1812 nabídl 11 000 zl. v šajnech.¹⁸

14 KLÍMA, V., Každodennost poštovních stanic, c. d., s. 34–35.

15 TÝŽ, Stará pošta v Pozořicích, c. d., s. 29.

16 KOPECKÝ, F., O slavkovské bitvě, c. d., s. 104.

17 PMP, fond: Václav Dragoun, inv. č. I-2-C-738 Uhřitz.

18 KLÍMA, V., Každodennost poštovních stanic, c. d., s. 45; PMP, fond: Václav Dragoun, inv. č. I-2-C-816 Ziaroschitz.

Na rozdíl od pozořické pošty se na žarošické stanici teprve po konci napoleonských válek plně projevila finanční nesoběstačnost – tedy situace, za které by pro pošt mistra byl daleko vhodnější běžný služební poměr, ve kterém by mu byl poštovní správou zaručen pevný plat. Lákadlo možných závatných příjmů, které dědičné privilegium zájemcům nabízelo, bylo ale pravděpodobně stále velmi silné a pro finančně méně gramotné osoby, disponující ovšem odpovídajícím majetkem, téměř neodolatelné. Jen tak si totiž lze vysvětlit, že se na stanici, která peníze spíše pohlcovala, než vydělávala, vystřídalo do roku 1825 na pozici pošt mistra dalších pět osob, přičemž každý z nich nakonec stanici prodával se ztrátou.

Z výše popsaných událostí, jež se obou jmenovaných pošt přímo dotýkaly, lze v hrubých rysech odvodit tři základní faktory, které v 1. polovině 19. století ovlivňovaly po ekonomické stránce chod dědičných poštovních stanic:

- 1) Podnikatelské schopnosti pošt mistrů – pokud vlastník stanice nepodlehł touze po rychlém zbohatnutí a do nových investic se pouštěl obezřetně a s přihlédnutím k dosavadnímu hospodaření stanice, nabízela se mu šance spravovat dlouhodobý zdroj příjmů.
- 2) Prosperita poštovní trasy – úkol sladit provoz na jednotlivých stanicích přesahoval možnosti samotných pošt mistrů, ale naopak kompetentní k jeho splnění byly nadřazené orgány – guberniální či vrchní poštovní správa. Ty mohly pošt mistrům být nápomocny například poskytnutím finanční injekce či pacifikací nelegální konkurence.
- 3) Hospodářská situace státu a jeho zahraniční politika – bez vytvoření příhodných hospodářských podmínek na státní a mezinárodní úrovni by ani splnění předchozích dvou podmínek nemohlo zajistit poštovnímu systému stabilitu. Válečný konflikt a jeho přímé následky i počátkem 19. století stále znamenaly pro poštovní provoz velké nebezpečí, jelikož svou násilnou podstatou ničily poštovní logistické struktury, jež poté nebyly schopny uspokojovat vyšší poptávku po vlastních službách, kterou s sebou konflikt mnohdy přinášel.¹⁹

* * *

Z hlediska ekonomického zajištění se po celou dobu své existence nacházely dědičné pošty v „šedé zóně“ státního hospodářství, jako jakýsi polosoukromý subjekt. Ten sice plnil státem určené závazky, nicméně při řešení svých vlastních ekonomických problémů se na státní pokladnu nemohl stoprocentně spoléhat. I pro plynulý chod rakouské poštovní mašinerie se dědičné pošty brzy staly brzdou a přítěží, hospodářsky a správně nespolehlivými jednotkami. Jejich rušení však naráželo ze strany dědičných pošt mistrů na vytrvalý odpor, který se postupně podařilo eliminovat až během 2. poloviny 19. století. Právě pozořické poštovní stanici bylo (jako poslední z pošt na Moravě) dědičné privilegium odebráno až roku 1911.

VOJTĚCH KLÍMA

19 Detailněji srov. KLÍMA, V., Každodennost poštovních stanic, c. d., s. 85–86.

III.8 „NEŠŤASTNÉ JSOU OBCE, NA JEJICHŽ POLÍCH KRVAVÉ FURIE VÁLKY V ZKÁZYPLNÉM REJI ZUŘILY...“ ŽIVOT NA KRÁLOVÉHRADECKÉM VENKOVĚ VE VÁLEČNÉM ROCE 1866¹

*„Zle jest, když živlové přirození se odpoutají a povodní,
požárem, zemětřesením nebo bouřlivou vichřicí se ohlásí: ale
neméně zle jest, když zuřivosti lidské se válkou uzda popustí.
Nebojuje se toliko na bojištích, ale všady, kam noha vojenská
vstoupí; nejen proti ozbrojencům a nepřátelům se vystupuje,
ale právo silnějšího nastoupí panování a dostihuje všechny
slabší i neozbrojené, ne nepřátelské, ano i ženy a děti.“²*

Prusko-rakouská válka z roku 1866 se těší pozornosti badatelů již více než sto let, víme tedy mnoho o politických příčinách a důsledcích konfliktu i o průběhu a podobě vojenských operací.³ Zjevným dluhem však stále zůstává zpracování válečného prožitku současníků. Je známou pravdou, že české dějiny vojenství jsou v otázce aktivní recepce moderních historiografických trendů velice konzervativní,⁴ a toto pojetí nezlomily v případě dějepisectví prusko-rakouské války ani práce Otto Urbana⁵, resp. Pavla Běliny a Josefa Fučíka⁶, v nichž se jmenovaní autoři pokusili ve výkladu tu více, tu méně zohlednit také válečnou každodennost. Situace na poli

- 1 Příspěvek vznikl v rámci výzkumné činnosti Univerzity Hradec Králové pro rok 2017.
- 2 Kronika obecné školy [obce Chlum], in: SVATOŇOVÁ, Stanislava – ŠŮLA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Petr (edd.), Válka roku 1866 na Královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu, Hradec Králové 1991, s. 20.
- 3 Österreichs Kämpfe im Jahre 1866, I.–V., Wien 1867–1869; FONTANE, Theodor, Der deutsche Krieg von 1866, Berlin 1871; TRINIUS, August, Geschichte des Krieges gegen Österreich und des Mainfeldzugs 1866, Berlin 1886; JEDLIČKA, Otakar, Boje v Čechách a na Moravě za války roku 1866, I.–III., Pardubice 1883; HELLER, Servác, Válka z roku 1866 v Čechách, její vznik, děje a následky, Praha 1896; CHAURA, Edmund, Válka prusko-rakouská r. 1866, Brno 1903; FRIEDJUNG, Heinrich, Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866, Stuttgart – Berlin 1907–1908; KUDR, Karel, Válka rakousko-pruská 1866 v Čechách a na Moravě, Praha 1936; URBAN, Otto, Vzpomínka na Hradec Králové (Drama roku 1866), Praha 1986; Hradec Králové – Königgrätz 1866–1991. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference, I.–IV., Hradec Králové 1991; JAKL, Jan, Bitva u Hradce Králové I. p. 1866, Hradec Králové 1996; WAWRO, Geoffrey, The Austro-Prussian War. Austria's War with Prussia and Italy 1866, Cambridge 1996; BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef, Válka 1866, Praha – Litomyšl 2005; Královéhradecko 3. Rok 1866 a česká společnost. Středoevropské, národní a regionální souvislosti (dále jen Královéhradecko 3), Hradec Králové 2006; RICHTER, Václav, Třeba i železem a krví. Prusko-rakouské války 1740–1866, Praha 2007; CRAIG, Alexander Gordon, The Battle of Königgrätz. Prussia's Victory over Austria, Philadelphia 2007; BARRY, Quintin, The Road to Königgrätz. Helmuth von Moltke and the Austro-Prussian War 1866, Philadelphia 2010; FUČÍK, Josef, Válka 1866. Běda poraženým, Praha – Litomyšl 2012.
- 4 Srov. ŠEDIVÝ, Ivan, Česká historiografie vojenství 1989–2002. Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty, Český časopis historický (dále jen ČCH) 2002, 100, 4, s. 868–901; ŠEDIVÝ, Ivan – KOLDINSKÁ, Marie, Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty, Praha 2008, s. 5–6, 116–118.
- 5 URBAN, O., Vzpomínka na Hradec Králové, c. d., s. 363–378.
- 6 BĚLINA, P. – FUČÍK, J., Válka 1866, c. d., s. 562–613.

historiografie vojenských dějin je o to tristnější, že tzv. ego-dokumenty i obecně memoriální prameny (a s nimi i nové přístupy a širší chápání toho, co jsou to vojenské dějiny) se těší v zahraničním dějepisectví velké pozornosti,⁷ v prostředí české historiografie však toto pojetí stále představuje pole jen lehce zušlechťované.⁸ Je příznačné, že v klíčové monografii, která se k práci s memoriálními prameny ve vztahu k vojenským dějinám hlásí, tematika prusko-rakouské války zcela chybí,⁹ ačkoliv i válečný rok 1866 nabízí řadu pramenů, kterých lze k takto zaměřenému studiu využít.¹⁰

Nepřekvapí, že výrazně se tyto podněty, které přinesl proud „nových vojenských dějin“,¹¹ snažící se využít postupů, jimiž obohatila moderní dějepisectví francouzská historická škola,¹² a vdechnout tak nový život samotným vojenským dějinám,¹³ ujaly nejviditelněji v oblasti historiografie raného novověku.¹⁴ Přitom je to prá-

- 7 Srov. BERDING, Helmut – HELLER, Klaus – SPEITKAMP, Winfried (edd.), *Krieg und Erinnerung. Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen 2000, zvláště s. 17–62; EPKEHANS, Michael – FÖRSTER, Stig – HAGEMANN, Karen (edd.), *Militärische Erinnerungskultur: Soldaten im Spiegel von Biographien, Memoiren und Selbstzeugnissen*, Paderborn 2006; KÜHNE, Thomas – ZIEMAN, Benjamin, *Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte*, in: KÜHNE, Thomas – ZIEMAN, Benjamin (edd.), *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn – München – Wien – Zürich 2000, s. 9–46; FÖRSTER, Stig, „Vom Kriege“. Überlegungen zu einer modernen Militärgeschichte, in: *Was ist Militärgeschichte?*, c. d., s. 265–281; KOLDINSKÁ, M. – ŠEDIVÝ, I., *Válka a armáda v českých dějinách*, c. d., s. 5–6.
- 8 KOLDINSKÁ, M. – ŠEDIVÝ, I., *Válka a armáda v českých dějinách*, c. d., s. 5–6. Za příkladné texty, reflektující podněty „nových vojenských dějin“, lze označit především práce Jiřího Hutečky a Vítězslava Prchala. Srov. HUTEČKA, Jiří, *Generál a jeho historikové. Robert E. Lee a americká historiografie*, Olomouc 2005; TÝŽ, *Země krví zbrocená. Americká občanská válka 1861–1865*, Praha 2008; TÝŽ, *Muži proti ohni. Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918*, Praha 2016; PRCHAL, Vítězslav, *Společenstvo hrdinů. Válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550–1750*, Praha 2015.
- 9 Srov. PRCHAL, Vítězslav, a kol., *Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16.–19. století*, Pardubice 2011.
- 10 Srov. LELKOVÁ, Šárka, „Bože, dej nám odvahu a sílu přežít rok 1866“ (Rok 1866 v korespondenci a denících českých a moravských šlechticů), in: RAK, Jiří – VESELÝ, Martin (edd.), *Armáda a společnost v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2004, s. 66–73; ŠRÁMEK, Josef, *Význam deníku Vojtěcha Weidenhoffera pro dějiny prusko-rakouské války z roku 1866*, Havlíčkovobrodsko 27, Havlíčkův Brod 2013, s. 130–168; TÝŽ, *Ve vojenském kabátě, pod císařským praporem: Prožitek na bojištích z roku 1866 v řadách 21. pěšího pluku, Havlíčkovobrodsko 30, Havlíčkův Brod 2016*, s. 113–143.
- 11 PARET, Peter, *The New Military History, Parameters* 1991, 31, s. 10–18.
- 12 Srov. IGGERS, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002; BURKE, Peter, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004.
- 13 Velice výběrově srov. KEEGAN, John, *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, New York 1976; TÝŽ, *Historie válečnictví. Vývoj válečnictví od ritualizovaných kmenových bojů doby kamenné až po destruktivní masové války v moderní době*, Praha – Plzeň 2004; LYNN, John A., *Battle: A History of Combat and Culture*, New York 2003; BLACK, Jeremy, *Rethinking Military History*, London 2004; HOLMES, Richard, *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*, Praha 2011.
- 14 Jak konstatoval už ŠEDIVÝ, I., *Česká historiografie vojenství*, c. d., s. 899–900. Srov. KRUSENSTJERN VON, Benigna – MEDICK, Hans (edd.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999; KROLL, Stefan – KRÜGER, Kersten (edd.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Münster 2000; KROENER, Bernhard R., *Militär in der Gesellschaft. Aspekte einer neuen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit*, in: *Was ist Militärgeschichte?*, c. d., s. 283–299. Také v českém prostředí je inovace rozvíjena především v okruhu badatelů raně novověké specializace, jejichž jmenný výčet však je pro potřeby tohoto pojednání bezpředmětný.

vě dlouhé 19. století jako doba kvasu a přerodu, otevřená i ukončená rozsáhlým válečným konfliktem, která nabízí velký prostor ke studiu vztahu války a společnosti v dějinách.¹⁵ Odhodíme-li okovy příliš úzkého pohledu, dostane se nám možnost zkoumat válku jako sociální, hospodářský, popř. obecně kulturní fenomén.¹⁶ Výsledkem je mimo jiné návrat člověka a jeho osudu do centra dění, což se v odobrně optice, zaměřené na operační dějiny války, většinou ztrácelo.

Také válka prusko-rakouská, stejně jako války před ní i po ní, postihla nejen muže, kteří oblékli vojenský kabát, ale dopadla i na bedra civilního obyvatelstva. Svědčí o tom množství pamětních zápisů, které nám dávají nahlédnout, jak současníci válečný čas vnímali.¹⁷ Pro případ tohoto příspěvku se zaměříme na oblast Královéhradecka, které se stalo dějištěm rozhodující bitvy ve válce mezi Pruskem, Rakouskem a Saskem. „Rok 1866 byl vpravdě nešťastný rok, který nám přinesl strastí mnoho,“ vzpomínal Václav Tomek na stránkách pamětní knihy chlumeckého děkanství. „Na jaro z počátku velmi příznivé, v němž všechna rychle obživlá přirozenost, osení přebujně stálo, stromoví květem jako sněhem bylo obalené a vše se po předešlém tříletém suchu na štědrou ourodu těšilo, uhodily ku konci máje silné 2 mrazy, které všechny tyto radostné vyhlídky zničily pojednou; ouroda polní, zahrady, vinice utrpěly škody veliké a s okem zakaleným hleděl rolník na spoustu náramnou a všeobecnou. Ale mělo nás potkati něco mnohem truchlivějšího! Pro Holštýnsko, jež Rakousko na Dánsku pomohlo vybojovati, byla ze strany Pruska, kterému se v Holštýnsku zachtělo samovlády, našemu mocnáři, Jeho Veličenstvu císaři a králi našemu František Josefovi [...] vypovězena válka.“¹⁸ Napětí mezi Rakouskem a Pruskem, které však mělo mnohem hlubší kořeny, než byl důsledek společného rakousko-pruského tažení proti Dánsku v roce 1864 a následné rozdělení územních zisků,¹⁹ se mělo přesně v duchu okřídlených slov pruského generála von Clausewitze přelít v hřmot zbraní. Náladu obyvatelstva v předvečer války zachytil např. Josef Krejčí, pisatel pamětní knihy obce Mžany: „Manifestem Jeho Veličenstva ohlášeným v polovici června téhož roku oznámeno, že nemožno více udržeti přátelský poměr mezi říší Rakouskou a sousedícím Pruskem a že nemož-

- 15 Srov. HUTEČKA, Jiří, *Válka a společnost v evropském „dlouhém“ 19. století. Stručný přehled problematiky*, *Historica Olomucensia* 2010, 37. Sborník prací historických XXV., s. 17–42.
- 16 Srov. FUNCK, Marcus, *Militär, Krieg und Gesellschaft. Soldaten und militärische Eliten in der Sozialgeschichte*, in: *Was ist Militärgeschichte?*, s. 157–174; VAN DE KERKHOF, Stefanie, *Rüstungsindustrie und Kriegswirtschaft. Von Nutzen und Nachteil wirtschaftshistoriker Methoden für die Militärgeschichte*, in: *Was ist Militärgeschichte?*, c. d., s. 175–194; LIPP, Anne, *Diskurs und Praxis. Militärgeschichte als Kulturgeschichte*, in: *Was ist Militärgeschichte?*, c. d., s. 211–227. Třebaže se může zdát divné spojovat vojenské a kulturní dějiny, termín kultura je v tomto ohledu třeba chápat nikoliv ve smyslu uměleckém či umělecko-historickém, ale jako sociologický či antropologický termín. Srov. BURKE, Peter, *Co je kulturní historie?* Praha 2011.
- 17 ŠRÁMEK, Josef, *Venkov za prusko-rakouské války roku 1866: Selské paměti jako historický pramen a podnět pro další bádání*, *Východočeské listy historické* 2014, 32, s. 183–191; TÝŽ, *Život v královéhradecké pevnosti a jejím okolí ve vzpomínkách syna městského nadlesního: Dva střípky z dějin prusko-rakouské války roku 1866*, *Bellum 1866*, 2016, 25, 2, s. 102–107; TÝŽ, *Utíkejte, Prazi jdou!* *Prusko-rakouská válka v paměti obyvatel východních Čech*, *Dějiny a současnost* 2016, 28, 6, s. 10–13.
- 18 Liber memorabilium decanatus Chlumecensis, in: *Válka roku 1866 na Královéhradecku*, c. d., s. 8.
- 19 URBAN, O., *Vzpomínka na Hradec Králové*, c. d., s. 43–52; PERNES, Jiří, *František Josef I. Nikdy nekorunovaný český král*, Praha 2005, s. 67–71.

no vyhnouti se bratrovražednému boji Němců s Němci. Bohužel měl však český rolník nejvíce pocítiti nevyhnutelné následky hrůzy válečné a zakoušet útrapy plného tažení. Jakási předtucha zmocnila se nás, že hlavně v okolí našem podniknut bude vražedný boj a že na rolích našich krev našich synů téci bude; a nebyla to obava lichá, jak se později ukázalo.“²⁰ Ve vzpomínkách Josefa Volfa, sedláka z Máslojed, se dochovalo svědectví o tom, že ve východních Čechách se válka očekávala již v březnu roku 1866, ba dokonce se počítalo s tím, že se „vojna s Prajzem“ odehraje ve zdejších kraji, „blízko těch dvou ‚festuňků‘ Josefova a Hradce“.²¹ A skutečně, přitakává Volf, který dění sledoval jako šestiletý chlapec: „A netrvalo ani měsíc, vyučování bylo zastaveno, a na místo toho počali všichni žáci cupovat plátno.“²² Čilý stavební a opevňovací ruch kolem obou pevností byl dalším signálem nadcházejících těžkých časů. „Hradby pevnostní jsou opevňovány a ozbrojovány. Na tisíce lidí hemžilo se po hradbách a kolem města, jedni zem a hlínu v kotlinách kopali, druzí ji na hradby vozili, opět jiní přivázeli klády, palisády a fašiny na ochranu práchoven a kasáren. Město vyhlíželo jinak leč jako skutečný vojenský tábor.“²³ „Jaký nepokoj a hlomoz za doby té v městě a v celém jeho okolí panoval, nelze ani pomyšlení. Město stalo se takměř táborem vojenským. Nikde klidu, nikde útulku!“ dodal pisatel pisatel královéhradecké pamětní knihy.²⁴ Když pak v dubnu rukovali záložníci ke svým plukům, v květnu vydal velitel hradecké pevnosti výnos s podmínkami setrvání v pevnosti, jenž měl za následek velký exodus obyvatel, a začátkem června 1866 nařídila vláda nové odvody, bylo minimálně ve východních Čechách jasno, že nad mírovým stavem se stahují mračna.²⁵

Obyvatelstvo východních Čech přišlo v roce 1866 do styku nejprve s armádou císařskou, která táhla vstříc blížícímu se nepříteli. Josef Volf vzpomíná, jak se ještě před příchodem vojáků do vsi dostavila ubytovací komise, která se zajímala o možnosti kvartýrování vojska. Komise shledala nedostatek slámy, vesničanům proto byly vydány poukázky, za něž si měli slámu vyzvednout v panském dvoře v Hořněvsi, aby měli co pod vojáky podestlat. Nejen slámy, ale tím pádem i obilí byl v létě 1866 nedostatek, protože předchozí rok byl chudý na úrodu.²⁶ Jak dokládá řada dobových svědectví, zprvu armáda rozptylovala svou sebedůvěrou, že Prajza čepicemi utluče, obavy obyvatel z válečného konfliktu.²⁷ Lidé vojsku provolávali slávu a jejich strach opadl dokonce natolik, že někteří z nich neváhali přítomnosti vojáků využít ke zpeněžení přebytků domácího hospodaření. „Vojsko dlouhými

20 Pamětní kniha obce Mžan, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 8.

21 VOLF, Josef, Vzpomínky na válku roku 1866 (Zároveň průvodce po bojišti královéhradeckém), Hradec Králové 1934, s. 20.

22 Tamtéž, s. 20.

23 Pamětní kniha děkanství královéhradeckého, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 10.

24 Gedenkbuch der königlichen Leibgeding-Kreis- und Festung-Stadt Königgrätz, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 12.

25 VOLF, J., Vzpomínky na válku, c. d., s. 21; Pamětní kniha děkanství královéhradeckého, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 10; Gedenkbuch der königlichen Leibgeding-Kreis- und Festung-Stadt Königgrätz, tamtéž, s. 12–13.

26 VOLF, J., Vzpomínky na válku, c. d., s. 20–24. Srov. Liber memorabilium der Stadt Hohenbruk, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 16.

27 Liber memorabilium [černilovského děkanství], in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 15; Liber memorabilium der Stadt Hohenbruk, tamtéž, s. 16.

Obr. 1 Idylické vyobrazení „kvartýrování“ pruské armády na českém a moravském venkově. Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria.

pochody a namnoze i nedostatkem potravy bylo zamdlené a hladové. Toho využili mnozí zdejší obyvatelé, donášejíce jim na prodej rozličné pokrmy. Pekly se placiky, vařila se káva a jiné polívky, a velická část obyvatelstva tam donášela a vojínové s radostí za drahý peníz pokrmy ty kupovali. Mnozí těšili se znamenitému výdělku a spadla s nich ta hrůza, jakou na začátku všichni skorem byli poděšeni [...].“²⁸ Naopak jiní – údajně ti bohatší – se nad vojáky ustrnuli a hostili nezištně, jak se vzpomíná na stránkách černilovské či třebechovické pamětnice.²⁹ Následkem dobrých prodejů byl ovšem růst cen, zvláště chleba a soli.³⁰ Přítomnost armády však měla i svou odvrácenou stranu v podobě nároků, vznášených k civilnímu obyvatelstvu, ať již šlo o rekvizice potravin, přípravek či průvodcovské a tlumočnické služby. Takto vznikly strážně obuvnickému mistru Marečkovi ze Všestar, který byl údajně ze vsi jediný mocen němčiny, a tedy byl nucen volky nevolky doprovázet rakouskou armádu na Chlum jako průvodce.³¹

Záhy poté, co noha pruského vojáka překročila pohraniční hory, začala se mezi obyvatelstvem šířit panika. Uprchlíci z pohraničních regionů s sebou totiž přinášeli fámu, že Prusové odvádějí mladé muže násilím na vojnu. Tutéž zvěst ovšem

28 Liber memorabilium [černilovského děkanství], tamtéž, s. 15.

29 Tamtéž, s. 15–16.

30 Tamtéž, s. 16.

31 Pamětní kniha obce Všestar, tamtéž, s. 18. Srov. Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 24.

přinášeli i rakouští vojáci, např. po ústupu od Jičína.³² Uprchlíci utíkali jak do blízkých lesů, tak i do širšího okolí.³³ „Tradice o řádění cizích vojsk v zemi přenáší se od pokolení na pokolení a s ní strach, že tytéž nelidskosti se provádět budou. Nebylo divu, že obava obecně panovala, když zvěst o vtržení Prusáků do země se roznesla. Bylo se nejen o majetek, ale i o život báti, a každý s dychtivostí právě zimničnou se pídil po zprávách, jak se Prusové v oněch krajinách chovají, do kterých už vpadli. Tu dílem pravdivých, dílem přehnaných zpráv se lidem dostalo,“ imaginativně zachytil události oněch dní Josef Hlavatý na stránkách kroniky obecné školy na Chlumu.³⁴ Ve svých domovech zůstávali především lidé chudí či fyzicky nemožní, kteří nemohli na útěk pomýšlet.³⁵ S tím, jak se blížila fronta a šířily se zprávy o porážkách císařské armády, nastával v obcích všeobecný zmatek, cenné věci, které nešly pobrat s sebou, se zazdívaly do sklepů, a exodus nabýval na síle.³⁶ „Mnoho lidu se dalo svěsti a opustilo domov, mnozí zase, když viděli, s jakou bídou prchlíci zápasiti musejí, upustili od toho úmyslu. Dobře však učinili, neb kde byl příbytek od obyvatelů opuštěn, tam nejen Prusové vše rozbili, pobrali a rozházeli, ale i samotné naše vojsko tak učinilo, neb nebylo lidí, kteří by je obsloužiti mohli,“ konstatoval Jan Flejberk na stránkách pamětní knihy školy v Třebšiši³⁷ a s odstupem dodal i radu z příslovecné kategorie knížecích: „K poučení však sloužíš toto: V čas války neopouštějte žádný sídlo své a se vítězícím nepřítelem co možná vlídně zacházejte, neb když ozbrojené vojsko mu odolati nemohlo, tím méně mu odolá nevlídnost obyvatelů, ale snázejí horších následků přitáhne.“³⁸ Válka pomalu, ale jistě začala ukazovat svou pravou tvář, to tam bylo nadšení z rakouských vojáků ve slušivých barevných kabátcích. „První ranou u sv. Václava celý Černilov byl na nohou a vše pádilo na výšinu ku kostelu, odkudž každnou ránu slyšeti, jakož i kouře vystupující viděti bylo. Mnozí s pláčem hned domů pádili, zakopávajíce a zazdívajíce, co nejlepší měli, a potravu nějakou s nejdůležitějším nábytkem na cestu na vozy nakládali. Davy prchajícího lidu s nářkem se valily, fara stala se hlavním útlukem jejich, kamž zvláště dobytek svůj ubytovaly, a bohatí i chudšasové jen s přístřeším se spokojovali.“³⁹ „Bolestné bylo podívání na třídu nemajetnou, která též svůj skromný majetek zachovati hleděla, a tu viděti muže trakař s nákladem vezoucím a ženu vpředu za povoz táhnoucí,“ vzpomínal na válečný čas Josef Krejčí z Mžan.⁴⁰ Sám sice zamýšlel skrýt se i s rodinou v jámě na brambory, nakonec ale obec na nátlak rodiny také opustili, „seznavaje, že právě v okolí naše ve středu bitvy nalézati se bude a že prodlévání zde za času bitvy nebezpečné by bylo [...]“⁴¹

32 Gedenkbuch der Kuklener Pfarrschule, tamtéž, s. 31.

33 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 20; Školní kronika [obce Roudnice], tamtéž, s. 21; Pamětní kniha školy ve Střebšiši, tamtéž, s. 21, 23; Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 23–24; Pamětní kniha obce Všestar, tamtéž, s. 25; Liber memorabilium [černilovského děkanství], tamtéž, s. 28.

34 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 20.

35 Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 24.

36 Školní kronika [obce Roudnice], tamtéž, s. 21

37 Pamětní kniha školy ve Střebšiši, tamtéž, s. 21.

38 Tamtéž, s. 23.

39 Liber memorabilium [černilovského děkanství], tamtéž, s. 28–29.

40 Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 23.

41 Tamtéž, s. 25.

Tyto obavy se záhy potvrdily a na dohled královéhradecké pevnosti, na výšině u obce Chlum a v jejím širokém okolí, se rozpoutala bitva, která měla nejen rozhodnout prusko-rakouský spor, ale také měla vejít do historie vojenství jako druhá největší bitva 19. století. „Dne 3. července 1866 ráno začala u Sadový a Chlumu strašlivá bitva, až se země třásla. Povětrí bylo pošmurné, po chvílích přeprchalo, vítr vál od západu k východu. Okolo 10 hodin při ohromném rachocení z děl a střelbě z pušek už hořel Chlum, Probluz, Přím a Všestary a hrozný hřmot se rozléhal na všechny strany,“ zapsal Václav Kalenda na stránky pamětní knihy farní školy v Kuklenách.⁴² Rozhodující bitva prusko-rakouské války byla sice v průběhu 3. července 1866 vybojována, obyvatelstvo východních Čech se však oddechu nedočkalo, ba lze říct, že tíha války na ně měla teprve dolehnout. A to i přes ztráty na životech, které si válečný běs vybral i mezi civilním obyvatelstvem, neboť se našli tací, kteří své domovy, třebaže ve frontovém pásu, neopustili. Naštěstí ne každý takový případ skončil tragédií.⁴³ „Po válce rozhostilo po krajině zdejší pusté ticho. Umrlčí zápach, pole zpustošené, zem podobná mlatu, vesnice pobořené a prázdné, stavení spálená, ovocné stromy vysekány a od kulí dělových rozstříleny [...]“⁴⁴ Takový obraz bojiště skicuje Josef Hlavatý, pisatel chlumské školní kroniky.

Celodenní řež za sebou zanechala nezměrné množství raněných a mrtvých lidí i zvířat a obce v okolí sčítaly škody. „Nešťastné jsou obce, na jejichž polích krvavé furie války dne 3. července v zkázyplném reji zuřily, nešťastné rodiny, jichž naděje na bezstarostný život v bohaté vlnicím se obilí spočívaly. Míra neštěstí byla dovršena teprv po bitvě. Mnohé rodiny, které před válkou k zámožným se počítaly, staly se v několika neblahých hodinách hotovými žebráky, majíce nejen veškerou polní úrodu vniveč zatlapánu, nýbrž nezřídka i všecken dobytek, i koně, i obilní zásoby, ba i domácí nábytek, peřiny a cennější věci odňaty,“ čteme dále ve školní kronice obce Chlum, kde se nacházel střed armády polního zbrojmistra Benedeka, a tedy i místo nejúpornějších bojů.⁴⁵ Že stesky Chlumských sousedů nejsou zveličené, potvrzují zápisy z okolních obcí, vzpomínající na tamní bídu. „Než ale při tom všem byl u nás v Plotišti ráj u přirovnání s jinými místnostmi na sever blíž bojiště ležícími. Zde (na příklad na Chlumě, v Rozběřicích, v Všestarech, v Bříze a ve Světi)⁴⁶ bylo všecko osení rozšlapáno, stavení shořelá a zbořená a všudy hřbitov, takže u každého stavení jmenovaných obcí 50 a více mrtvol padlých z obojích stran pohrobena, a zdálo se, že obyvatelstvo této krajiny hladem musí zahynouti; tak jsme mínili my, když jsme první dny po bitvě sedláky a selky u našich dveří, ačkoliv jsme sami ničeho neměli, se slzami v očích a třesoucím se hlasem žebrati viděli [...]“ zachytil atmosféru po osudové bitvě na Chlumu Jan Novotný ve farní pamětnici Plotišť nad Labem.⁴⁷

42 Gedenkbuch der Kuklener Pfarrschule, tamtéž, s. 58.

43 Řadu takových případů popisuje Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 84–87.

44 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 79.

45 Tamtéž, s. 78.

46 Tj. místa v bezprostředním centru královéhradeckého bojiště. Srov. BRŮHA, Jan – DVOŘÁK, Jaroslav – POLÁČEK, Bohumil – VYCPÁLEK, Miroslav, Průvodce po bojišti u Hradce Králové z roku 1866, Hradec Králové 1996, passim.

47 Liber memorabilium parochiae Plotischtiensis, tamtéž, s. 116–117.

Obr. 2 Sbirání a ošetřování raněných bylo po bitvě u Hradce Králové především na bedrech pruské armády.

Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria.

Vedle hmotných ztrát na hospodářství a zvířectvu byly nejčastější bolestí bezpochyby rekvizice. „Rekvizicemi však trpělo naše okolí rovněž nesmírně. To, co obyvatelstvu zbylo, neb s čím se po bitvě domů navrátilo, koně, hovězí dobytek, vozy atd., vše bez milosrdenství mu odňato bylo od ohromné síly vojska nepřátelského, kteréž jako přival valilo se krajinou zdejší po protržení hráze vojskem naším u Chlumu způsobené. Pocítily jsme úplně železné rámě války, seznali jsme celou její tíž! Asi osm dní – trapných to dní – trvaly nejsilnější rekvizice. [...] Byla to však doba, strašná doba, když každý trnul, nepřijde-li nové oddělení zrekvírovat tu poslední hrstku mouky, to poslední sousto chleba, kteréž před slídívností nepřátelskou do země se ukrýváti muselo,“ posteskl si na Chlumu.⁴⁸ „Nikdo nepekla chleba, kousek másla bys nedostal za sebevětší cenu, dobytek byl větším dílem pobit neb s ním hospodářové se skrývali, drůbež jsi nikde nespatriil, děti hladem křičely, rodiče trnuli strachem.“⁴⁹ Přičemž Josef Hlavatý uzavírá, že „byli to roztomilí dnové. Všude panoval největší nepořádek, nikdo nepracoval, nikdo se o čas nestaral; všude si jen soused sousedu stěžoval, oč již přišel.“⁵⁰ Ve stejném duchu se vine zápis Josefa Culíka v pamětní knize měnické školy. „Rok 1866, co osudný rok, byl

48 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 78.

49 Tamtéž, s. 78.

50 Tamtéž, s. 78.

pro vypuklou válku s Prusky velmi nešťastný, kde se mnoho škody v Čechách jak na osení polním, tak i skrze requisice v jednotlivých číslech domovních od pruského vojska nadělalo, obilí na sýpkách, dobytek na stájích i venku, chlebné majetky v spižárnách, seno na lukách, a vůbec všecko, co k výživě člověka nalezeno bylo, pobralo.“⁵¹ A také kaplan Josef Dvořák z Číbuze si na stránkách farní pamětní knihy posteskl, že nejen v samotné Číbuze, ale i v okolních obcích Vlčkov, Rasošky, Hubiles a Velká Skalice „pobrali Prusové lidem dobytek, koně i krávy a obilí a potraviny, z čehož byl velký nárek [...]“⁵²

Rekvizice pochopitelně vyvolávaly velký tlak, jednání s armádou často ztěžovala jazyková bariéra. Příklad přináší opět učitel Josef Culík z Měníka. „Když ale zdejší obec Měník as po 3× [Prusové] navštívili a obilí od obce žádali, odeslal představený obce Václav Hlubuček pro učitele, aby jim tlumače (poněvadž se s nimi nikdo smluvit nemohl) dělal, a obec chudá jest a obilí nemá, vymluvil.“⁵³ Prusové se údajně nechali obměkčit a z nároků na rekvizice slevili. Odpustili obci požadavek na dodávku obilí, ne však na chléb. Na pruskou armádu nevzpomínali v dobrém ani na plotišťské faře: „Zásoby, které farář na zimu přichystané měl, jako asi 40 liber naloženého másla, 50 liber chlebové a 30 liber pšeničné mouky, asi 3 kopy vajec a 2 poslední bochníky chleba, mně pobrali, slepice a husy do poslední pobili a do ležení odnesli neptajíce se, co budeš zejtra jísti. Hlad byl zde; ani jsem neměl co do úst dáti, aniž nepřátelským tlupám čehož poskytnouti, jelikož jedna druhou stíhala a žádná, že ničehož nemám, věřiti nechtěla.“⁵⁴ Pohnuté časy s sebou nesly různá dramata. Josef Říba zachytil ve všestarské pamětní knize událost, kdy Prusové přišli rekvírovat na statek starosty Josefa Pospíšila. Když však chtěli vojáci sebrat starostovu poslední krávu, čeledín Pikola, od narození chromý na obě nohy, se odhodlal k věci nevidané – vojákům se postavil na odpor. Přítomný důstojník podle Říba tasil šavli a řávil jí po čeledínovi. Ten však ouvinkem od vozu ránu odrazil, a to takovou silou, že se šavle u rukojeti zlomila. Čeledína našťastí od neblahého osudu zachránil včasný příchod hospodáře, jemuž se podařilo pruského důstojníka, který už hrozil čeledínovi zastřelením pro vzpouru, uklidnit. A zachráněna byla dokonce i kravka.⁵⁵

Soudobé pamětní zápisy se tak hemží výmluvnými formulacemi o „vše požírajících Prusácích“⁵⁶, „pravých žroutech“⁵⁷ či „egyptských kobyilkách“⁵⁸. Zápis v kronice školy ve Staré Vodě barvitě líčí pruské výživové nároky: „Pruské kobylinky však také myslely, že v Čechách na posvícení jsou, neboť jedli jako praví nenasytové, a sice 5× za den; ráno kávu – hodný hrnek – a 2 rohlíky anebo s máslem chleba k ní, po 9té hodině opět s máslem chleba, v poledne 1 libru hovězího masa, k němu vařivo nebo chleba a ½ mázu piva, k 5té hodině opět kávu a s máslem chleba, večer

51 Pamětní kniha měnické školy, tamtéž, s. 114.

52 Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, tamtéž, s. 109.

53 Tamtéž, s. 115.

54 Liber memorabilium parochiae Plotischtiensis, tamtéž, s. 115.

55 Pamětní kniha obce Všestar, tamtéž, s. 122.

56 Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 86.

57 Pamětní kniha pro školu starovodskou, tamtéž, s. 120.

58 Tamtéž, s. 119, 131.

strojenou večeří a opět ½ mázu piva. Někteří prý žrali ku podivu, jako praví žrou-ti, takže jich z toho až mnoho onemocnělo, a to trvalo až do konce srpna [...].⁵⁹ Toto „ustavičné drancování“ trvalo také podle Jana Novotného z Plotišt tři týdny, až do uzavření příměří v Mikulově mezi 23.–26. červencem 1866.⁶⁰ Přičemž i poté „mnohý jednotlivec z nepřátelské luzy se objevil, žádaje peníze, víno aneb alespoň kořalku [...].“⁶¹ Ne všechno však lze dávat za vinu pruské armádě, nezapomínejme, že svůj díl odvedla i armáda císařská.⁶² Lochenický farář Antonín Lacina si výslovně posteskl, že rakouské vojsko „bylo horší než sami Prušáci“.⁶³ Farář měl na faře na ubytování rakouského „jenerála“, a jak si stěžoval čibuzskému kaplanu Dvořá-kovi, „sloužící jeho prý ukradli vše, nač přišli. Prušáci mu vzali krávu, slámu, mléko, homolky, pivo, víno, dříví 1 ½ sáhu a jiné věci. Dali mu však písemné stvrzení, že to vše jim musel vydati.“⁶⁴

Válka a strážně, které přinesla, zjevně prověřily charakter lidí. Tíha rekvizic ved-la k tomu, že se našli tací, kteří, aby si sami ulehčili, udávali jiné, že něco před Prusy schovávají.⁶⁵ Divoké časy po bitvě byly také „žněmi“ pro ty, kteří se neštít-ili okrádat padlé vojáky a loupit v opuštěných staveních.⁶⁶ Je však nutno říct, že ke cti pruské armády slouží skutečnost, že se snažila tomuto dění bránit.⁶⁷ Válečná doba podle všeho odhalila jen pod povrchem se stále nacházející propast mezi čle-ny sousedské pospolitosti. V černilovské pamětní knize se lze dočíst o výtce, adre-sované nekatolíkům, kteří jsou zde obviňováni ze sympatií k pruským okupantům. „Mezi lidem zdejšími veliká byla rozhořčenost proti Prusům a tím též proti domácím nekatolíkům, kteří řečmi a chováním svým k tomu příčinu zavdali, těšíce se na Pru-šáka, svého osvoboditele, a přejíce mu vítězství, svému spasiteli.“⁶⁸ Prý i děti neka-tolického vyznání strašili Prušákem své katolické spolužáky. Jak však pisatel Anto-nín Citta s tušenou škodolibostí dodává, naděje nekatolíků záhy pohasly a hned poté, co zjistili, že Prusové při rekvizicích nedělají rozdíly mezi katolíky a nekatolí-ky, „tu přestal Prušák býti vykupitelem a sympatie k němu ochabovaly“.⁶⁹

Další povinností, která dolehla na bedra civilního lidu, bylo pohřbívání padlých vojá-ků a zvířat. Nelze si asi dnes dobře představit, co to obnášelo: „Dne 4. červen-ce bylo teprve možno ohlédnouti se na bojiště, jestli nějaké raněné venku osta-li. Prohlédnutí toto bylo však hrozné. Tu bylo viděti, že teprve malá část, toliko Prusi, snešení jsou, Rakušané a Sasi ještě venku v širém poli ležejí. První okamž-iky na toto hrozné dílo zeslabilo skutečně i toho nejsilnějšího člověka,“ přibližuje

59 Tamtéž, s. 120.

60 URBAN, O., Vzpomínka na Hradec Králové, c. d., s. 299–313.

61 Liber memorabilium parochiae Plotischiensis, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, s. 116.

62 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 78.

63 Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, tamtéž, s. 100.

64 Tamtéž, s. 100.

65 Liber memorabilium parochiae Plotischiensis, tamtéž, s. 115; Pamětní kniha měnické školy, tam-též, s. 115.

66 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 78.

67 Pamětní kniha obce Máslojed, tamtéž, s. 96–98.

68 Liber memorabilium [černilovského děkanství], tamtéž, s. 126.

69 Tamtéž, s. 126.

situaci Antonín Čerych v pamětní knize obce Nechanice.⁷⁰ Pochovávaní mrtvol trva-lo řadu dní.⁷¹ Nedostávalo se potahů, neboť sedláci byli dílem vázání příprězemí pro armádu, dílem stále na útěku. Za červencových horkých dnů mrtvoly záhy podlé-haly rozkladu.⁷² Nelze se proto divit, že Prusové v zájmu odstranění těl nejednali zrovna v rukavičkách. Na pohřbívání se museli podílet většinou všichni, kdo v okol-ních obcích zůstali, včetně žen.⁷³ Josef Volf v máslojedské pamětní knize píše, že každý den ráno přijel do obce pruský husar a vyvolával lid k zakopávání těl, pěšá-ci pak dotyčné odvedli na bojiště a střežili je zde. Jen ve Svíbu prý trvalo osmnáct dní, než byly poslední mrtvoly pohřbeny, přesto ještě příští jaro byla nalezena dal-ší těla. U Volfa se dále dočítáme se, že z šachtových hrobů sákla ještě několik let po válce zelenavě-růžová mastná tekutina a na jaře roku 1867, když čerstvé hro-by slehly, vyčnívala z oněch nedostatečně hlubokých tu a tam končetina a šířil se z nich zápach. Bytostný sedlák Volf ovšem neváhal snad až cynicky poznamenat, že „na všech hrobech na polích se nacházejících byla po celé desetiletí velmi bujná úroda, čímž byly všechny hroby z dálky k poznání“.⁷⁴ V tomto světle poněkud bled-ne další zátěž, která na obyvatelstvo českých zemí v létě roku 1866 dolehla, a sice výpomoc v provizorních lazaretech v okolí bojišť, k čemuž byly využívány rozličné objekty, kostely, farami a školami počínaje a soukromými budovami konče.⁷⁵ Kon-centrace raněných a zemřelých měla navíc smutné důsledky. Ve stopách vojska brzy kráčela epidemie cholery, která si vyžádala další oběti.⁷⁶ Zatímco některým obcím se epidemie v zásadě vyhnula, jiné byly těžce postiženy. Např. Všestary, kde zemře-lo 35 osob (údajně třetina obyvatel),⁷⁷ v Plotištích nad Labem podle svědectví míst-ního faráře si cholera vyžádala 35 životů.⁷⁸

Prozatím nabídky vzpomínkové prameny z oblasti Královéhradecka v zásadě oče-kávatelný obraz. V čem se vzpomínky současníků poměrně výrazně rozcházejí, je hodnocení pruské okupace a obecně chování pruské armády k civilnímu obyvatel-stvu. V literatuře se zabydlel spíše negativní obraz doby pruské okupace českých zemí.⁷⁹ Prameny královéhradecké provenience však nabízejí mnohem pestřejší šká-lu podob interakce mezi vojenským a civilním živlem. Řada zápisů skutečně nešet-ří stížnostmi na chování Prusů, ať už ve věci výše rekvizic a způsobu jejich vymá-li

70 Pamětní kniha města Nechanic, tamtéž, s. 93.

71 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 78–79.

72 Tamtéž, s. 78; Pamětní kniha obce Máslojed, tamtéž, s. 99; Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, tamtéž, s. 100.

73 Pamětní kniha obce Máslojed, tamtéž, s. 99.

74 Tamtéž, s. 96–97.

75 Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 79; Liber memorabilium beneficii Hniewczowensis, tamtéž, s. 90; Pamětní kniha obce Všestar, tamtéž, s. 94.

76 Srov. WONDŘÁK, Eduard, Krev smly deště. Osudy a utrpení roku 1866, Hradec Králové 1989; kon-krétně ke Královéhradecku např. DRAPÁK, Martin, Cholera v městečku Mlázovice ve válečném roce 1866, Bellum 1866, 2007, 16, 2, s. 40–42.

77 Pamětní kniha obce Všestar, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 131; Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 79; Pamětní kniha obce Máslojed, tamtéž, s. 133.

78 Liber memorabilium parochiae Plotischiensis, tamtéž, s. 130.

79 Srov. KONEČNÝ, Stanislav, Polička za pruské okupace v roce 1866, Litomyšl 2004, passim; ŠTĚ-PÁNOVÁ, Ludmila, Odezva horkého válečného léta 1866 v Broumově, in: Královéhradecko 3, s. 181–198; NÁHLOVSKÝ, Jiří, Chrastava v prusko-rakouské válce roku 1866, Chrastava 2009, s. 45–52.

Obr. 3 Ubytování pruské řadové pěchoty ve venkovském hospodářském stavení.
Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria.

hání, či násilného dobývání se do stavení, skříní a truhel a krádeží nejen jídla, ale i peněz, příborů a dalších cenností.⁸⁰ Farní kronika obce Číbuz informuje, že holo-hlavský děkan a biskupský vikář označil Prusy ne za vojáky, ale zbojníky, jelikož mu při rekvírování vyhrožovali bitím, což posléze i splnili, když se na ně obořil za vloupání do domu. Sám pisatel však dodává, „kdož byl k nim vlídný, toho šetřili [...]“.⁸¹ Jiný kronikářský záznam praví: „Ku cti budiž nepřátelskému vojsku pruskému, že ač dobytek obyvatelstvu brali za válečné rekvizice, neuzavírali se před hladovícím obyvatelstvem a toto živobytí podporovali. [...] Naproti tomu však byli bezohlední, když jim něčehož odpíráno bylo,“ stojí ve všestarské pamětní knize.⁸² Dále zde čteme, že pruské „vojsko mělo s dostatek potravin, kterých se občanstvu zdejšímu i obcí sousedních nedostávalo, a tu nepřátelské vojsko oplývající přebytky dávalo z nich strádajícímu obyvatelstvu k uhájení života nejnnutnější životní potřeby, hlavně pak maso, které rekvizicí dobytka v zabraném území zabralo. Občanstvo z těchto nasnadě jsoucích příčin s nepřáteli se spřátelilo a docházelo do jich tábora, zvláště když hudba v táboře tom vyhrávala [...]“.⁸³ Učitel kuklen-

80 Pamětní kniha obce Mžan, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 85; Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, tamtéž, s. 108; Liber memorabilium parochiae Plotischiensis, tamtéž, s. 115–116.

81 Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, tamtéž, s. 108.

82 Pamětní kniha obce Všestar, tamtéž, s. 121.

83 Tamtéž, s. 123.

Obr. 4 Ubytování pruských důstojníků v selské usedlosti.
Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria.

ské farní školy Václav Kalenda také přináší svědectví o tom, že prušští vojáci neváhali za potraviny platit, potvrzuje i to, že Prusové materiálně podporovali strádající obyvatelstvo.⁸⁴ I v Kuklenách se prušští vojáci rádi zapojovali do obecního života. „Po požehnání o pouti navštívili nás i s kapelou všichni důstojníci ze Stěžer uhostivše se u Pilnáčků, Götců a před hostincem venku, neboť bylo krásné počasí. Když počala hudba na náměstí hráti, tu se přihrnulo množství zvědavých posluchačů, i kuklenské a okolní krásné pohlaví se dostavilo, z čehož měli páni Prušáci velikou radost,“ vzpomínal Kalenda.⁸⁵ „Bavili se, kamaráděli se s námi až do soumraku, pak odešli napítí a rozveselení do svého ležení zpět.“⁸⁶ Nabízí se otázka, zda „kamarádění“ pruských vojáků a domácího krásného pohlaví nepokračovalo i v soukromí. O tom však známé zápisky nehovoří. Naopak Václav Kalenda zprostředkovává historiku o tom, jak si jeden z Prusů přivedl na noc „lehkou ženštinu“. Jejich choutky však nezůstaly utajeny, a nežli se účastníci nadáli, voják byl zatčen, láskychtivá děva byla pruty vymrskána a voják musel tři dny držet potupnou stráž u záchodu.⁸⁷

Možná až překvapivě často se na stránkách vzpomínek na dobu prusko-rakouské války objevují svědectví o pochopení či zdrženlivosti pruských vojáků, ať už se to týká odmítnutí rekvírovat kostelní svíce pro potřeby lazaretu či víno (s odkazem

84 Gedenkbuch der Kuklener Pfarrschule, tamtéž, s. 114.

85 Tamtéž, s. 112.

86 Tamtéž, s. 112.

87 Tamtéž, s. 114.

Obr. 5 Uvítání pruského krále Viléma I. v obci Věstary ráno po bitvě u Hradce Králové.
Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria.

na to, že je ho třeba při mši svaté),⁸⁸ případně potraviny, pocházející od chudáka.⁸⁹ Jindy prý pruský důstojník sám prosil zdvořile za odpuštění za rekvizice s tím, že má vše shora nařízeno.⁹⁰ Podle svědectví Josefa Volfa z Máslojed „posádka pruská v naší obci čítala prvé týdny po válce i s důstojníky a lékaři kol 200 mužů a denně byl zde v hospodě č. 1 poražen 1 kus dobytka. Vojáci této prvé posádky byli většinou suroví a velice hrubí lidé. Několik občanů, mezi těmi starosta Fejgl, hostinský Kadečka, můj otec a jiní byli od těchto Prusů ztýráni. Po čase byli tito Prusáci vystřídáni jiným mužstvem, jež sestávalo se ze starých tátů, záložníků, a ti docela vlídně a po lidsku s občanstvem zacházeli.“ Takže když pak Prusové v září z Máslojed odcházel, sousedé se s nimi srdečně loučili.⁹¹ Platilo to též naopak, jak můžeme číst u Václava Kalendy: „když se dne 2. srpna 1866 pruská posádka z Kuklen okolo školy jdoucí pryč ubírala, přistoupil ke mně pán tiskna mi ruku, dával mi srdečné ‚Sbohem!‘ s dodatkem: ‚In drei Jahren sehen wir uns wieder.‘ [Opět navštívenou za tři roky. pozn. aut.] Jeho přání ale se mu, buď Bohu chvála, nevyplnilo.“⁹²

88 Liber memorabilium beneficii Hniewczowenssis, tamtéž, s. 91; Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, tamtéž, s. 106.

89 Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, tamtéž, s. 108.

90 Tamtéž, s. 106.

91 VOLF, J., Vzpomínky na válku, c. d., s. 128–129, 142.

92 Gedenkbuch der Kuklener Pfarrschule, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 114.

Václav Kalenda pasáž o pruském pobytu v obci shrnul slovy, že neviděl v Kuklenách opilého vojáka. Že moc jedli a pili, se jim prý dá prominout, neboť německý žaludek je proti českému o třetinu větší. A uzavřel, že „Prusáci jsou sice lid vzdělaný, ale moc chlubný“.⁹³ I tato drobná sonda tedy ukazuje, že není na místě přespříliš zevšeobecňovat.⁹⁴

Poté co Prusové opustili české země, musel se stát vypořádat se vzniklými hospodářskými škodami, které venkovské obyvatelstvo vnímalo zvláště útrpně. Zajímavé je, že v jednotlivých zápisech nevládne shoda, co se válečných náhrad týče. Např. ve farní kronice obce Číbuz stojí, že „po uzavření míru udávaly se od občanů škody, které od Prusů na stavení, dobytku, obilí atd. utrpěli, všem se dostalo alespoň u nás náhrady slušné, mnozí ještě získali přitom, dostavše a zadavše více, než co škoda vpravdě obnášela“.⁹⁵ Spokojeni byli i v Roudnici, soudě dle zápisu ve školní kronice: „Když napotom obec dostala requisice vládou udělené, podělení byli občané k uspokojení, jen na roztloučené cesty bylo zapomenuto.“⁹⁶ Tento názor ovšem nesdíleli všude. Na stránkách všestarské pamětní knihy čteme lakonickou poznámku, že „poskytnutná podpora nijak poškozené neuspokojila, a pak rozdělování podpory mezi poškozené vyvolalo jen mrzutosti mezi občanstvem, podezřívajícím osoby v čele obce postaveným z nespravedlivého rozdělování došlé podpory“.⁹⁷ Velkou kritiku válečných náhrad lze najít u máslojedského Josefa Volfa, který konstatuje, že úřední vyšetřování škod se nedělo, starostové obcí byli vyzváni, aby škodu vyšetřili a sepsali a poslali úřadům. Volf pečlivě vyčíslil, jaké škody jeho otec utrpěl, kolik mu bylo vyplaceno náhradou, a srovnává to s tržní cenou. V tomto světle hodnotí náhrady jako „velmi skromné“ (uvádí poměr 1 : 3). Josef Volf konstatoval, že veřejné mínění přičklo vinu na nedostatečných náhradách starostům obcí, jimž bylo často veřejně spíláno. Sám však viděl potíže hlavně v reorganizaci rolnictva.⁹⁸ Už tato drobná sonda ukazuje, že otázka válečných náhrad je zajímavým a bezpochyby potřebným tématem studia, na jehož zpracování se ovšem stále čeká.⁹⁹

Pomyslnou tečkou za událostmi prusko-rakouské války byla návštěva císaře Františka Josefa I. na českých a moravských bojištích, uskutečněná na podzim roku 1866. Panovník nemohl východní Čechy minout. Při obhlídce zdevastovaných obcí císař poskytoval audience, a nejen že sliboval, ale i rozdával hospodářům podporu.¹⁰⁰ Přesto však poválečná obnova nebyla věcí jednoduchou. Současníci si stěžovali na růst cen potravin, umocněných škodami v důsledku nepřízně počasí.¹⁰¹

93 Tamtéž, s. 114.

94 Srov. PEJŠA, Jaroslav, Kolín a prusko-rakouská válka roku 1866, in: Archivní prameny Kolínska 15, Kolín 2009, s. 86–102; ŠRÁMEK, J., Význam deníku Vojtěcha Weidenhoffer, c. d., s. 156.

95 Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, s. 136.

96 Školní kronika [obce Roudnice], tamtéž, s. 117.

97 Pamětní kniha obce Věstary, tamtéž, s. 136.

98 Pamětní kniha obce Máslojed, tamtéž, s. 137–138.

99 Za ojedinělé je bohužel nutno označit texty ŠPIRITOVÁ, Alexandra, Válečné odškodnění obyvatelstva v Čechách zejména na Boleslavsku po roce 1866, in: Paginae historiae 4, Praha 1996, s. 193–217; MÁLEK, Vlastimil, Odraz války 1866 a válečné škody v Dobřenicích na Královéhradecku, in: Královéhradecko 3, s. 153–178.

100 Pamětní kniha městyse Kuklen, in: Válka roku 1866 na Královéhradecku, c. d., s. 137; Kronika obecné školy [obce Chlum], tamtéž, s. 145; Kniha pamětí školy v Nechanicích, tamtéž, s. 148; Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 148–149.

101 Pamětní kniha školy Sloupno, tamtéž, s. 136.

Obr. 6 a 7 Obec Lípa po bitvě.

Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria.

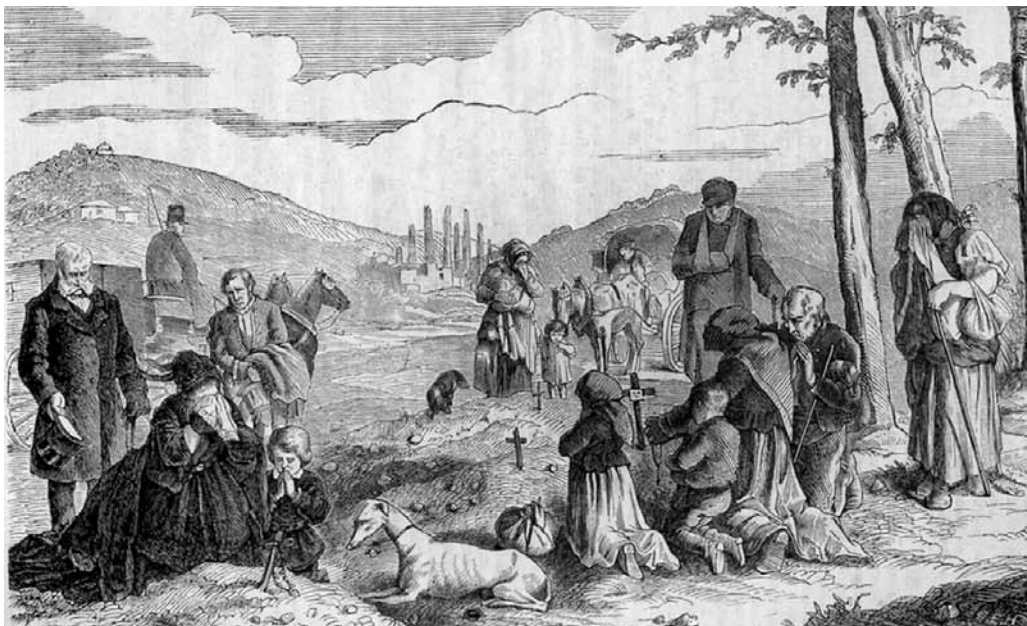
Tíseň ještě po 150 letech dýchá ze slov, která zapsal Josef Krejčí na stránky pamětní knihy obce Mžany: „Hromový rachot děl u nás umlkl již dávno, strach ze smrtonosných granátů, kulí a kuliček pomínil, uprchlíci vrátili se již dávno do středu našeho, Prusové opustili nás, rekvisice přestaly, avšak: Co teď?! Máme rodiny, jejichž členové volají o chléb, máme povinnosti, jimž abychom učinili zadost, velí nám zákon, máme závody, jichž členové a dělníci hlásí se o práci, vše dovolává se výživy – a jak tomu všemu vyhověti? Chleba jsme nesklidili, pole a luhy naše s úrodou staly se tvrdým mlatem, nepřítel odvedl dobytek náš a snědl, vykrmil, vypil a odvezl, a co neodvezl, zničil, zkazil, rozlil, chmel vystlán jest pod koně a v stanech vojenských, mlynářům pobrány všechny zásoby obilí a mouky, také všeliké jiné zboží dobře dovedl užití pro sebe. Jmění naše, pro které jsme před válkou měli potřebí skladů, můžeme dnes snadno schovati v tobolce; sestává z několika listů rekvisičních, na které nám zajisté nikdo nepůjčí. Co tedy počítí?! Armády krvácely – tisíce životů dokrvácelo – nám zbyli životové, ale životové plni otázek nejstrašnějších. Za předválečných vysálených pramenů úvěrných průmysl, obchod i rolnictví naše zůstalo odkázáno na vlastní chorobné, světovou konkurencí polámané síly své a nyní naše budoucnost jest strašnou otázkou. Jak zacelit rány, jimiž průmyslník, obchodník i rolník umírá?“¹⁰²

102 Pamětní kniha obce Mžan, tamtéž, s. 149.

Jak je z předcházejících řádků patrné, události válečného roku se hluboce zapsaly do paměti obyvatel východních Čech. Jak konstatoval Václav Falta, pisatel roudnické školní kroniky, „po celý rok a celou zimu o jiném lid nemluvil, než kde byl, co zkusil, kde ho Prusové přepadli a kterak se snažil, aby se dostal domů“.¹⁰³ Soudobé písemné prameny tak skýtají množství poutavého materiálu, jenž ale dosud nebyl historiografií vytěžen. Důvodem je bezpochyby skutečnost, že pozornost badatelů, zabývajících se válečným rokem 1866, se plně soustředila především na politické okolnosti války a vlastní průběh polního tažení a bojových operací. V tomto ohledu skutečně nemohou prameny civilní proveniencí badatele příliš uspokojit. Jejich opomíjení – či v lepším případě výběrové využití jakožto ilustrativního doplnění k popisům bitevních střetů – však zbavuje historiografii prusko-rakouské války potřebné barvitosti. Válka obecně je fenomén, který se netýká jen a pouze armády a vojáků. Téma válečného prožitku civilního obyvatelstva je neméně legitimním polem historického zájmu. Už proto, že přispívá k doplnění celistvého obrazu toho, jak společnost válečný čas prožívala. Vzpomínky vesničanů (a měšťanů), na které dolehla válka v konečném důsledku možná více než na bedra vojáků, nabízejí barvitý vhled do každodenního života, a představují tak inspirativní pramen i přes svou subjektivitu. Cenné jsou totiž nejen postřehy, které lze komparovat, ale právě

103 Školní kronika [obce Roudnice], tamtéž, s. 117.

Obr. 8. Hroby z prusko-rakouské války roku 1866 se staly nedílnou součástí krajiny východních Čech. Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria.

i unikátní, nepřenositelný prožitek. Jsou to především konkrétní osobní příběhy, co dodává dějepiscectví jiskru, a takto zacílené rozšíření pomyslného „bitevního pole“ by bylo přínosné i pro historiografii prusko-rakouské války za účelem vyvedení ze „specializačního ghetta“, odstřiženého od moderních metodologických a teoretických konceptů.¹⁰⁴ Téma válečné zkušenosti civilního života jistě není vyčerpáno. Bylo by žádoucí mít k dispozici více regionálních sond, aby bylo možno postihnout jak jevy společné, tak odlišné, např. podobu interakce vojenského a civilního života a jejich případné proměny v čase či průběh a dopad vojenských rekvizic a otázku poválečných náhrad. To všechno jsou témata nepochybně významná, avšak dosud opomíjená ve prospěch operačních dějin a problematiky výzbroje a výstroje. V případě války z roku 1866 jsou to navíc především vzpomínkové prameny civilního původu, které nám napomáhají pochopit, proč a jak se památka na válku z roku 1866 stala součástí historické paměti obyvatel (nejen) východních Čech a co utvářelo unikátní památkovou zónu v okolí chlumského bojiště, kterou lze obdivovat dodnes.¹⁰⁵

¹⁰⁴ K hodnocení stavu českých vojenských dějin naposledy ve svých recenzích HUTEČKA, Jiří (rec.), Jeremy Black, *Rethinking military history*, Routledge, 2004, *Dějiny – teorie – kritika* 2006, 3, 1, s. 168–172; PRCHAL, Vítězslav (rec.), Richard Holmes, *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Holmes, Praha 2011, *Dějiny a současnost* 2012, 34, 11, s. 44.

¹⁰⁵ KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef, „Kdybychom na ty padlé zapomněli, je to, jako by zemřeli podruhé.“ Sepulkrální památky na královéhradeckém bojišti z roku 1866, *Epigraphica et Sepulcralia* (v tisku); TÍŽ, *Obrazy války v historii: Aneb Mantinely recepce válečných událostí na příkladu války roku 1866*, in: *Marginalia historica*, 2, 2016, s. 39–65; ŠRÁMEK, Josef, *Proměna královéhradeckého bojiště z prusko-rakouské války v pietní památkovou oblast v letech 1866–1936*, *Monumenta vivent*. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Josefově, Jaroměř – Josefov 2017, s. 23–58.

* * *

Prusko-rakouská válka bezpochyby hluboce zasáhla do životů českých obyvatel, přičemž především východní Čechy jako dějiště rozhodující bitvy skýtají celou řadu vzpomínkových pramenů, jejichž prostřednictvím lze nahlédnout pod závoj každodenního života ve válečném roce 1866. Soudobé prameny zachycují, s jakým očekáváním lidé válečný čas vítali, jak se toto očekávání proměňovalo a jaké důsledky pro obyvatelstvo venkova válka měla. Hlavní pozornost je věnována době pruské okupace, zahrnující červenec až září roku 1866. Na obyvatele vesnic a městeček nejen ve východních Čechách tehdy dolehla řada tíživých povinností, počínaje pohřbíváním padlých lidí a zvířat a výživou a ubytováním pruské armády konče. Do dnešní doby se dochovalo množství obecních, farních i školních kronik, které soudobé dění reflektují. Popisují, jaké povinnosti byly na obyvatele venkova kladeny i jak jimi byly tyto nové povinnosti vnímány a přijímány a jaké obtíže s sebou pruská okupace nesla. Jedná se o prameny nepochybně subjektivní, přesto v nich lze nalézt svědectví o tendencích, které zjevně měly obecnější platnost, a na druhou stranu, bezcenné nejsou ani zachycené osobní zkušenosti. Ukazuje se tak, že obraz, který dosavadní literatura mnohdy vykreslovala na základě izolovaných případů, je leckdy spíše zavádějící.

JOSEF ŠRÁMEK

III.9 „TAK JUŽ SÓ TU!“ DOPADY PRUSKO-RAKOUSKÉ VÁLKY NA MĚSTEČKO KLOBOUKY U BRNA¹

Prusko-rakouská válka, která proběhla v letních měsících roku 1866, byla na dlouhou dobu posledním válečným konfliktem na území Moravy. A přestože dnes patří tato válka bohužel k poněkud pozapomenutým, rozhodně nelze tvrdit, že by její následky pro tehdejší obyvatele byly zanedbatelné. K opravdu velkým bojovým srážkám, srovnatelným s bitvami svedenými v závěru června u Mnichova Hradiště, Trutnova, České Skalice nebo Náchoda, či samotnou bitvou u Hradce Králové, na území Moravy nedošlo. V době, kdy válka dorazila na Moravu, rakouská Severní armáda polního zbrojmistra Ludwiga von Benedeka ustupovala a boje se omezily jen na potyčky předních pruských oddílů se zadními voji rakouskými, mezi větší bitvy lze počítat pouze srážky v okolí Tovačova 14. a 15. července 1866. Snad z tohoto důvodu bývá úloha Moravy v prusko-rakouském konfliktu podceňována. Úkolem předkládaného textu není vyličit události léta roku 1866 v celé jejich šíři, ale demonstrovat na příkladu nevelkého městečka Klobouky u Brna, kde k žádným převratným událostem ani bojovým střetům nedošlo, dopad prusko-rakouské války na život obyvatel tehdejší Moravy. Klobouky u Brna byly zvoleny především proto, že se odtud dochoval poměrně ojedinělý soubor hned tří vzpomínek místních obyvatel, který, doplněný několika málo dochovanými prameny úřední povahy i líčením krásné literatury, umožňuje velmi přesně rekonstruovat dění v městečku v průběhu roku 1866.

Městečko Klobouky u Brna nalezneme v dnešním okrese Břeclav přibližně třicet kilometrů jihovýchodně od Brna v mírném údolí počínajícího Ždánického lesa. Nachází se tedy ve směru, kterým v polovině července roku 1866 postupovaly jednotky pruské 1. armády prince Bedřicha Karla. Bezprostředně před vypuknutím války žilo v Kloboukách u Brna necelých dva a půl tisíce obyvatel, městečko bylo v této době sídlem smíšeného okresního úřadu, který vykonával správu soudní i politickou, v jeho čele stál Ferdinand Schacherle. V městečku stálo 450 domů, dva kostely, katolický a evangelický, rovněž dvě školy, jednotřídní katolická a jednotřídní evangelická, radnice a samozřejmě okresní soud a okresní úřad. Náměstí dominovala budova barokního zámku, v roce prusko-rakouské války v držení rytíře Neuwalla. Obyvatelstvo se živilo převážně zemědělstvím, jediným větším průmyslovým podnikem byl cukrovar s lihovarem a pivovarem u nedalekého dvora Martinice.²

Klobouky představovaly v poměrech jižní Moravy výjimečnou lokalitu z hlediska národního vědomí. Český živel zde byl nejen velmi početný, ale zásluhou několika pokrokových osobností byly Klobouky jakýmsi centrem českého národního života. Na čelném místě je nutné jmenovat starostu Josefa Wurma, který úřad zastával

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumné činnosti Moravského zemského archivu v Brně pro rok 2017.
² Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA Brno), fond: B 14 Moravské místodržitelství, inv. č. 4514; KOL. AUTORŮ, Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960, 9., Ostrava 1984, s. 235–237.

Obr. 1 Kloboucký domek.

Zdroj: SOKA Břeclav se sídlem v Mikulově, fond: Sbirka pohlednic, neuspořádáno, nesign.

i v roce prusko-rakouské války. Josef Wurm se narodil v Kloboukách u Brna dne 5. září 1817, studoval v Kroměříži a poté se věnoval obchodu, nejprve v nedalekých Čejkovicích, posléze v rodném městečku. V roce 1848 velmi aktivně vstoupil do veřejného života, na jaře byl zvolen do vedení obce a stal se velitelem národní gardy. V květnu 1848 byl zvolen poslancem zemského sněmu, který fungoval do ledna 1849. Funkci poslance pak vykonával ještě v obnoveném zemském sněmu v letech 1861–1878 za okresy Hustopeče, Břeclav, Židlochovice a Klobouky u Brna. Jako poslanec se věnoval zejména otázkám národohospodářským. Po převratných změnách, které přinesly revoluční události, byl Josef Wurm zvolen roku 1850 prvním klobouckým starostou. Tento úřad zastával do roku 1857, kdy byl vystřídán na jedno volební období Jakubem Rožnovským, a následně byl na další dvě volební období, do roku 1872, opět zvolen starostou, v obecním zastupitelstvu však zasedal až do své smrti. Zároveň v Kloboukách Josef Wurm zastával od roku 1852 úřad pošt-mistra. V 60. letech 19. století byl Josef Wurm pokládán za národního vůdce celé jižní Moravy, proslavil se zejména zorganizováním výpravy tisícíhlavého krojovaného průvodu z Klobouk do Brna v roce 1869 na národní manifestaci. Josef Wurm zemřel jako uznávaná osobnost 3. července 1888, pochován je v Kloboukách u Brna u kostela sv. Vavřince.³

Přestože Klobouky u Brna byly obcí s výrazným podílem evangelíků a stál zde evangelický kostel i škola, rozhodující vliv na životy obyvatel náležel

³ WURMOVÁ, Milada, Rodina Wurmova, in: KORDIOVSKÝ, Emil (ed.), Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé, Brno 1998, s. 239–240; ZIMÁKOVÁ, Alena, Národnostní hnutí na Kloboucku v polovině 19. století, Jižní Morava 1972, 8, s. 168.

Obr. 2 Josef Wurm.

Zdroj: KORDIOVSKÝ, Emil (ed.), Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé, Brno 1998, s. 240.

římskokatolické církvi. V šedesátých letech 19. století spravoval klobouckou farnost pater Jiří Vrba, další z významných osobností českého národního života na jižní Moravě. Jiří Vrba pocházel z rodiny lidového písmáka a sedláka Františka Vrby z Mutěnic, který zasvětil dva ze svých synů duchovní dráze – staršího Jana a mladšího Jiřího. Jiří se narodil dne 6. srpna 1797, vychodil mutěnickou školu a po jednom roce u mikulovských piaristů vystudoval bohosloví. V roce 1820 byl vysvěcen a o tři roky později nastoupil v úřadu kaplana do rodných Mutěnic, ovšem poměrně záhy odtud přešel do Brna na bohoslovecký ústav. Vedle profesury na brněnském bohosloví byl Jiří Vrba pro svou znalost italštiny zároveň ustanoven za zpovědníka Italů vězněných na Špilberku. Zde navázal velmi úzký vztah se známým básníkem a revolucionářem Silviem Pellicem, s nímž si ještě dlouho po jeho propuštění z vězení dopisoval a vyměňoval knihy. Kvůli své náklonnosti k uvězněným karbonářům Jiří Vrba upadl v nemilost, v roce 1835 byl zbaven místa v Brně a přesunut na místo děkana do Klobouk u Brna, kde setrval až do své smrti v roce 1869.⁴

Velmi úzké, dalo by se říci, že přátelské, vztahy pojily Jiřího Vrba se správcem kloboucké katolické školy Janem Friedrichem, rovněž velkým zastáncem užívání a hlavně vyučování češtiny. Jan Friedrich, kloboucký rodák, pocházející z učitelské rodiny, se narodil dne 15. května 1822 a po absolvování učitelské přípravy se stal pomocným učitelem v Kloboukách u svého otce. Po zdejším nedlouhém působení vystřídal několik škol po celé jižní Moravě, nejpozději v roce 1853 se však do Klobouk vrátil jako správce školy. Když si v roce 1853 bral dceru sládky martinického

⁴ SVOBODA, Miroslav, Venkovský písmák a kronikář, in: MALÍŘ, Jiří (ed.), Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století, Brno 2008, s. 328–329.

Obr. 3 Jiří Vrba.

Zdroj: KORDIOVSKÝ, E. (ed.), Klobouky u Brna, c. d., s. 268.

pivovaru Elišku Vodsedalkovou, šli mu za svědky Josef Wurm a Jiří Vrba. Kromě učitelských povinností Friedrich i komponoval a aktivně se zapojoval do veřejného života. Zemřel v Kloboukách dne 10. září 1890. Jan Friedrich je jedním z trojice současníků, kteří zanechali své vzpomínky na pruskou okupaci Klobouk.⁵ Evangelický kostel v roce 1866 spravoval senior západomoravských evangelických sborů Josef Totušek (1808–1877) se svým synem Karlem. Na evangelické škole vyučoval od roku 1852 Pavel Rohan, školu navštěvovalo 144 dětí.⁶

Všichni jmenovaní významní kloboučtí občané se často scházeli u piva v klobouckém hostinci U Neumanna a probírali současnou situaci a politické poměry. U stejného stolu sedával i okresní lékař MUDr. Waraus, okresní soudce Mundina, úředník velkostatku Tábořský a někteří další.⁷

Rok 1866 začal v Kloboukách u Brna i na celé Moravě poklidně, o blížící se válce tehdy ještě nikdo nepřemýšlel, i když zhoršující se vztahy s Pruskem na stránkách novin pronikly. Vlivem probuzeného zájmu o veřejný život docházely v této době noviny na venkov běžně a výjimkou nebyly zcela pochopitelně ani Klobouky, vždyť zde žila celá řada osobností, zajímajících se o aktuální dění. Lidé v městečku odebírali především česky psanou Moravskou orlici, docházely sem ovšem i noviny z Vídně.⁸ Většinu obyvatel spíše než vzájemný vztah Rakouska a Pruska, popř. i Itálie, zajímalo, jaká bude letošní úroda, protože jih Moravy – Klobouky nevyjímaje – byl

5 KORDIOVSKÝ, Emil, Jak se vyučovalo v Kloboukách před sto třiceti lety, in: KORDIOVSKÝ, E. (ed.), Klobouky u Brna, c. d., s. 291. Zápisky učitele Jana Friedricha jsou souhrnně vydány jako kapitola Deník učitele Jana Friedricha: VRBAS, Jakub, Pohledy do minulosti Klobouk, DVOŘÁKOVÁ, Hana – KORDIOVSKÝ, Emil (edd.), Klobouky u Brna 1999, s. 224–265 (dále citováno jako Deník učitele Jana Friedricha).

6 BOBKOVÁ, Dana, Z kronik kloboucké školy, in: KORDIOVSKÝ, E. (ed.), Klobouky u Brna, c. d., s. 303.

7 Deník učitele Jana Friedricha, s. 249.

8 Tamtéž, s. 248, 249.

převážně zemědělského rázu a v zemědělství také nejvíce lidí nacházelo obživu. Zpočátku úroda vypadala velmi nadějně, ve dnech 22. a 23. května 1866 však zasáhly zcela nečekaně celou Moravu silné mrazy, dosahující čtyř stupňů pod nulou. Klimatické pohromě padly za oběť zasazené brambory, pomrzla řepa, turkyně (kukuřice), fazole, ovoce všeho druhu, ořechy i vinná réva. Pouze žito, tehdy nazývané rýž, a pšenice pomrzly jen z části.

S příchodem jara ovšem začínalo být čím dále jasnější, že napjaté vztahy s pruským královstvím mohou vyústit v ozbrojenou konfrontaci. Avšak až do prvních zpráv z bojiště vládl mezi poddanými Františka Josefa I. většinou optimismus. Za tradičního nepřítele Rakouska byla v této době považována Itálie, většina lidí také pamatovala pouze války na Apeninském poloostrově, zatímco vojenská moc Pruska byla až trestuhodně podceňována. Lze říci, že před nadcházející válkou panovalo v zemi vzrušené očekávání, nesoucí se v duchu okřídleného hesla: „Prajzy utlučeme čepicemi.“⁹

Jak postupně začala být válka jistější a bližší, započalo se s vlasteneckou agitací, v mnoha ohledech vzešlou přímo z řad obyvatel monarchie. O přípravách na válku od jara referovaly i všechny noviny, o nevyhnutelnosti války byl již od května přesvědčen učitel Jan Friedrich a v tomto směru také se svými spoluobčany hovořil.¹⁰ Ve městech, a to nejen národnostně německých, vznikaly podpůrné spolky, zaměřené na péči o rodiny vojáků v poli, o raněné vojáky, vdovy a sirotky. V březnu 1866 byl ustaven Moravský podporovací spolek, jehož členy se staly významné osobnosti tehdejší Moravy – zemští úředníci, přední šlechtici i církevní hodnostáři. Příspěť na činnost spolku nebo stát se jeho členem mohl každý občan. Menší spolky stejného zaměření vznikaly po celé zemi. Dalším způsobem, jak příspěť ke zdaru válečného úsilí, byly rozličné sbírky, v prvé řadě zdravotnického materiálu, kterého byl pokaždé nedostatek. Nejvíce byly potřeba cupanina, plátno, obvazy, plátěné pásky, plachty, šátky, ložní prádlo apod. Pořádaly se rovněž finanční sbírky. Konečně poslední možností, jak se vlastenecky zapojit do chystané války, byl dobrovolný vstup do armády. Týkal se mužů ve věku 15 až 36 let, každý z dobrovolníků získal okamžitě na ruku 10 až 25 zlatých.¹¹ Nutno podotknout, že v řadě případů se agitace ke vstupu do armády setkala s příznivým ohlasem, bojovat proti Prusům se zbraní v ruce chtěl i mladý Tomáš Masaryk. O několik týdnů dříve také skončilo ve všech školách v monarchii vyučování a děti musely místo učení cupovat plátno pro potřeby budoucích raněných vojáků. Starší děvčata sbírala po rodinách staré košile z lněného plátna, ty se stříhaly na čtverečky, které pak nejmladší děti cupovaly na jednotlivé nitě. Tato práce probíhala na všech školách v habsburském soustátí. Zároveň byli povoláni ke svým plukům záložníci císařské armády a došlo k novým odvodům, takže o blížící válce již nikdo nepochyboval. Nařízením

9 Postoje veřejnosti k chystané válce názorně popisuje krásná literatura, např. KLOSTERMANN, Karel, Na útěku, Praha 1927; NERUDA, Jan, Válečný rok 1866. Dílo Jana Nerudy XIV, Praha 1924, či povídka „Náš Prušák“ in: ŠÍPEK, Karel, Příhody včerejška, Praha 1929, s. 7–104. Náladu na Kloboucku popsal HERBEN, Jan, Do třetího a čtvrtého pokolení, 2., Brumovice 2008, s. 298–300.

10 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 333.

11 KOŠTÁL, Petr, Okupace Moravy pruskými vojsky v roce 1866, Historie a vojenství 2002, 51, 4, s. 827–830.

okresního hejtmanství v Hustopečích ze dne 19. června 1866 bylo sedlákům přikázáno vypomáhat se svými povozy rakouské armádě při přesunu na severní bojiště. Přípřeže z klobouckého okresu měly nařízeno jet z Brna do Pardubic a Hradce Králové. Mezi lidmi byla povinnost poskytovat přípřeže armádě nenáviděna, protože i když dostali své cesty zaplacené částečně od státu, částečně od obce, ztráty měli ve skutečnosti mnohem vyšší, nehledě na skutečnost, že v době války mohli přijít o vůz či koně, a zaznamenány jsou bohužel případy, kdy sedlák následkem zacházení od vojáků nakonec zemřel. Kloboučtí sedláci se sice vrátili do 7. července všichni, náhradu však v plné výši neobdrželi. Přes celkově optimistickou náladu obyvatel monarchie určité obavy, co válka přinese, přirozeně panovaly. Mnoho lidí také mělo na vojně někoho blízkého, o koho se báli.

Na počátku června 1866 pruské jednotky vstoupily do Holštýnska a rakouský armádní sbor, který tam byl posádkou, vévodství vyklidil. Na stranu rakouského císaře se z Německého spolku postavilo Sasko, Bavorsko, Hannovera, Hessesko, Bádensko a Württembersko, ale jejich nevelké vojenské kontingenty se až na saský armádní sbor k hlavnímu jádru rakouské armády nepřidaly a byly pruskými jednotkami postupně likvidovány. Plán útoku proti Rakousku, vypracovaný náčelníkem pruského generálního štábu Helmutem von Moltkem, počítal s odděleným pochodem tří pruských armád do Čech, jejich následným spojením a svedením hlavní bitvy. Nejprve se dala na pochod pruská Labská armáda pod velením generála pěchoty Herwartha von Bittenfelda, která obsadila hlavního rakouského spojence, Sasko. Saský armádní sbor pod velením korunního prince Alberta ustoupil spořádaně do Čech, připojil se k rakouské armádě a operoval s ní po celou dobu války. Pruská 1. armáda prince Bedřicha Karla a 2. armáda korunního prince Bedřicha Viléma měly vstoupit přímo na území Čech.

Rakousko muselo svou vojenskou moc rozdělit na dvě části, přičemž proti Itálii byla nasazena menší Jižní armáda pod velením arcivévody Albrechta, zatímco Severní armáda, určená k boji s Pruskem, skládající se ze sedmi armádních sborů, pěti divizí jezdecky a armádní dělostřelecké zálohy pod velením polního zbrojmistra Ludwiga von Benedeka, byla v polovině června z větší části soustředěna na střední a jižní Moravě. K určenému shromaždišti řada útvarů pochodovala i z jižních částí monarchie přes jižní Moravu.

V okolí Hustopečí se v červnu 1866 soustředil 8. armádní sbor arcivévody Leopolda v síle 28 praporů pěchoty, 5 eskadron jízdy a 72 děl.¹² Přímo v Kloboukách u Brna byla po dobu šesti týdnů ubytována část 21. pěšího pluku Reischach.¹³ Mužstvo tohoto pluku bylo doplňováno z okolí Čáslavi, většina vojáků tedy ovládala češtinu. Jedním z mužů, kteří v řadách 21. pěšího pluku postupovali přes jižní Moravu, byl i mladý Ladislav Prokop, o mnoho let později proslavený houslař, který po sobě zanechal jedinečné vzpomínky na léta, strávená v rakouské armádě, vrcholící účastí v prusko-rakouské válce. Prokopova setnina byla sice ubytována v nedalekých Boleradicích, přesto není důvod předpokládat, že by přijetí vojáků probíhalo v Kloboukách odlišně. „Přijdeme na kopec a hledíme dolů do vesnice. Na návsi bylo plno

vesničanů. Přijdeme do vesnice, a tam bylo jako po vymření. Náš hejtman nechá dát kvěry do pyramid a ohlíží se po rychtářovi. Měl nám dáti ubytovací lístky. Nebyl zde. Teprve po čtvrt hodině vyšel z jednoho statku stařec. Čepici měl pod paží a přistoupil k hejtmanovi: ‚Ponížene prosím, ráčejí odpustit, milostpane, tuto mám cedulky.‘ ‚Sem s nimi,‘ praví hejtman. ‚Proč nás necháte tak dlouho čekat?‘ ‚Len ponížene prosím, abe vojáckové nám nic nehodáli. Mě se bojíme, abe nám tak nedáli jako před dvanácti lety hosari, když o nás beli.‘ ‚Nebojte se nic, moji vojáci vám nic zlého neudělají. Oni jsou Češi. Kdyby někdo něco udělal, bude přísně potrestán.‘“

S ubytovacími lístky v ruce hejtman poslal jednotlivé vojáky do jim určených domů, aby se ubytovali. Prokop vzpomíná, jak v domě bylo jako po vymření, teprve po chvíli vylezl ustrašený hospodář, po další chvíli hospodářka, jejich děti – dvě děvčata – však až po dvou dnech, kdy opravdu viděla, že jim od vojáků nehrozí nebezpečí. Nakonec se přes všechny obavy vojáci s venkovany sprátelili a obě hospodářova děvčata s Prokopem dokonce tancovala u muziky. Po jedenácti dnech Prokopova rota vesnici opustila a pochodovala dále do Čech. „Večer nastalo skládání, chystání, šum a tichý poplach a časně ráno 20. června rajšáci odtáhli.“¹⁴ „Když jsme odcházeli z vesnice, byl to opak našeho příchodu. Celá vesnice nás šla vyprovázet. Já jsem se rozloučil se svými hostiteli a musel jsem slíbit, že budu brzy psát. Starý mě šel vyprovodit.“¹⁵ Nakonec přítomnost vojska před prusko-rakouskou válkou představovala pro místní zajímavé zpestření všedního života. Na požadavky vojáků lidé příliš nenařikali, na ubytování vlastního vojska byli zvyklí, děti pak měly vojáky rády. Pokaždé před odchodem z obce se jednotka shromáždila k závěrečné přehlídce, a to pak děti radostně volaly na procházející vojáky a ukazovaly ostatním ty, kteří byli u nich doma ubytováni. Jen mladí chlapci stáli zamlklí v předtuše podobného osudu.¹⁶

Po odchodu rakouského vojska se zanedlouho dozvěděli obyvatelé Klobouk o vyhlášení války mezi Pruskem a Rakouskem. V prvních dnech konfliktu představovaly hlavní zdroj aktuálních zpráv noviny, které do Klobouk docházely, v prvé řadě zřejmě v češtině vydávaná Moravská orlice. Přestože rakouská armáda kráčela doslova od porážky k porážce, s výjimkou jediného vítězství dne 28. června u Trutnova, přinášely noviny ze severního bojiště poměrně reálné informace, samozřejmě zaměřené v prvé řadě na hrdinný odpor císařských zbraní. Teprve v dalším průběhu bojů byly noviny skoupější, o porážce u Hradce Králové Moravská orlice své čtenáře informovala teprve dne 7. července 1866.¹⁷ Je ovšem pravděpodobné, že v této době lidé v Kloboukách skutečnou situaci na severním bojišti znali, protože 7. července se vrátili poslední sedláci, kteří museli jet se svými povozy s rakouskou armádou. Již od počátku července ale do Brna přijížděly vlaky s raněnými vojáky z českých bojišť a ti samozřejmě lidem vyprávěli, jaká je situace ve válce s Pruskem. A vzhledem k poměrně častým cestám klobouckých do Brna za obchody lze právem

14 HERBEN, J., Do třetího a čtvrtého pokolení, c. d., s. 309.

15 PROKOP, Ladislav, Zápisky, Hradec Králové 1981, s. 82–83.

16 HERBEN, J., Do třetího a čtvrtého pokolení, c. d., s. 300–301.

17 Srov. Moravská orlice 1866, č. 148 z 1. 7. 1866, č. 149 z 3. 7. 1866, č. 150 ze 4. 7. 1866, č. 151 z 5. 7. 1866, č. 152 ze 7. 7. 1866.

12 Österreichs Kämpfe im Jahre 1866, 1., Wien 1866, s. 15–16.

13 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 340.

předpokládat, že informace od vojáků pronikly i k uším klobouckých sousedů. Další zprávy získávali lidé v Kloboukách od vojáků rakouského 21. pěšího pluku, ubytovaných zde v červnu, protože někteří z nich se s rodinami, u nichž byli ubytováni, spřátelili natolik, že jim po bitvě u Hradce Králové psali dopisy.¹⁸ V neposlední řadě do Klobouk mohli přijít i lidé, kteří před rychle postupujícími Prusy utíkali, obávající se o svůj život. Je pravdou, že právě tito „informátoři“ rádi poskytovali „zaručené“ zprávy o strašném chování pruských vojáků, přestože živého Prusa povětšinou ani nezahledli. Vinou těchto lidí panika a strach před nepřátelskou armádou rostly. Velmi rozšířena byla obava z násilného odvádění mladých chlapců do pruské armády, v jejímž důsledku mladíci houfně opouštěli rodné obce a schovali se v nejbližších lesích. Strach z násilných odvodů měl své kořeny ve válkách s Pruskem v časech Marie Terezie, v roce 1866 byl však naprosto neopodstatněný. Strach z odvodů byl sice lichý, ovšem lidé měli zcela oprávněné obavy o své cennosti i potraviny, které mohli Prusové snadno sebrat. Všechny dny, které do očekávaného příchodu Prusů zbývaly, byly vyplněny co nejnynalézavějším ukrýváním všeho, co by nepřátelští vojáci mohli zabavit. Po vstupu Prusů do Brna dne 12. července bylo totiž všem na jihomoravském venkově jasné, že Prusové přijdou zcela jistě. Lidé všechny cennosti, často i peřiny, trvanlivější potraviny, víno a samozřejmě hotové peníze zakopávali na dvorech, v zahradách, ve sklepích, nezřídka svůj majetek i zazdívali.¹⁹ „Co chtěli ukrýt, to nahromadili u zadní zdi, za kterou byl chlév, až do stropu a vystavěli narychlo před to půlcihlovou zeď, ke které přirazili skřichy a na niž zavěsili ráhna se starou kukuřicí. Kdo vešel do komory, nemohl tušit zazděnou mezeru.“²⁰ Zůstává smutnou pravdou, že ani společné utrpení nedokázalo lidi stmelit, ale naopak jeden na druhého Prusům prozrazovali, co si kde kdo schoval.

V den pruského obsazení Brna si začal psát deník pruské okupace Klobouk učitel Jan Friedrich, který spolu se vzpomínkami Jakuba Vrbase, v roce 1866 osmiletého chlapce, a pamětní knihou sedláka Václava Špačka představuje jedinečný pramen k průběhu událostí prusko-rakouské války v Kloboukách u Brna.

Příchod Prusů nebyl vždy očekáván jen s obavami, správce katolické školy Jan Friedrich vzpomínal, jak se evangelíci na pruské vojáky těšili, řkouce, že budou mít „evangelického krále“. Skutečnost, že oni byli helvétského vyznání, zatímco Prusové byli luteráni, jim nevadila. Velmi pruské vojáky vychvaloval, zvláště pro jejich vzdělanost a sečtěllost, kloboucký evangelický učitel Pavel Rohan, samozřejmě k nelibosti katolického učitele Friedricha, který za tyto řeči obvinil Rohana ze zrahy vůči „nebohému císaři“.²¹ Mnohdy pruské vojáky chválili ještě před jejich příchodem obyvatelé a hlavně představitelé lokalit s německy mluvícím obyvatelstvem. Např. starosta převážně německého Mikulova uklidňoval své spoluobčany, že od příslušníků tak kulturního národa lze očekávat, že k žádným násilným činům nedojde.²²

18 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 334.

19 SVOBODA, Miroslav, Rok 1866 na jižní Moravě. K 150. výročí prusko-rakouské války, Jižní Morava, 2016, 52, s. 17–18.

20 HERBEN, J., Do třetího a čtvrtého pokolení, c. d., s. 315.

21 Deník učitele Jana Friedricha, c. d., s. 250.

22 SVOBODA, Miroslav – SYNEK, Jiří, Mikulov za prusko-rakouské války v roce 1866, RegioM 2015, s. 37.

Obavy Kloboučanů z nepřátelských vojáků se naplnily v neděli 15. července o půl dvanácté dopoledne, kdy do městečka dorazil oddíl 150 unavených pruských husarů a hulánů. Již od rána, krátce po skončení mše, začal zvonit na věži katolického kostela zvon, k němuž se záhy přidal i zvon evangelický. Lidé se zpočátku domnívali, že někde hoří, ale když nikde oheň nespátřili, napadlo je, že přicházejí Prusové, načež někteří z nich začali z oken domů vyvěšovat bílé prapory. Starosta Wurm okamžitě zarazil zvonění a po rychlém příjezdu pruských jezdců jim vyšel vstříc, podal ruku veliteli hlídky a ujistil vojáky, že celé město je jim k dispozici a nejsou zde rakouští vojáci. Tato informace vždy zajímala Prusy mezi prvními.²³ Lidé stáli opodál, starosta mluvil s Prusy sám, avšak dva vojenští vysloužilci velmi ochotně lidem vykládali, o čem starosta s Prusy asi tak hovoří. Přesnější obsah rozhovoru vyprávěl druhý den ve škole učitel Friedrich (těžko říci, proč se děti shromáždily ve škole, když vyučování od jara neprobíhalo, snad kvůli výrobě cupaniny pro potřeby zraněných vojáků), mimo jiné zmínil, že rozhovor se odehrával v němčině. Vojáci krátce po starostově ujištění o nepřítomnosti rakouských vojáků sesedli z koní, uvolnili jim sedla a lehli si na zem, aby si chvíli odpočinuli. Nebylo divu, protože od rána, kdy vyjeli z Brna, byli v sedlech. Husaři měli na svých kožešinových čapkách symbol umrlčí lebky, kterého se malý Jakub Vrba natolik polekal, že ač byl na vojáky jako každý kluk zvědavý, utekl raději domů.²⁴

Díky této Vrbasově vzpomínce z dětství víme, konkrétně kteří vojáci do Klobouk přijeli. Symbol umrlčí lebky nosily na pokrývkách hlavy dva husarské pluky pruské armády, a sice 1. a 2. tělesný husarský pluk, přičemž příslušníci obou těchto formací oblékali shodně černé uniformy, navzájem se lišící barvou některých doplňků.²⁵ Kloboucké prameny sice většinou mlčí o konkrétních formacích pruského vojska, v nedalekém Kobylí však syn kronikáře, mladý František Bezděk, zachytil podobu osmi pruských vojáků, mezi nimi i jednoho husara 1. tělesného husarského pluku, je proto pravděpodobné, že i do nedalekých Klobouk dorazili husaři tohoto útvaru, nacházejícího se v červenci 1866 ve svazku 2. pěší divize generálporučíka von Clausewitz z I. armádního sboru generála pěchoty von Bonina z 2. pruské armády pod velením korunního prince generála pěchoty Bedřicha Viléma.²⁶ Identifikace hulánů je bez bližších údajů o jejich podobě de facto nemožná, protože v rámci 2. pruské armády, která se na jižní Moravě pohybovala, bojovalo několik hulánských pluků.

Vojáci se utábořili v zámecké zahradě, nechali si donést pět věder piva, padesát pecnů chleba, polévku, maso, máslo, sýr a seno pro koně a kolem jedné hodiny se sebrali a odjeli. Zpočátku lidé mysleli, že touto krátkou návštěvou je po všem, záhy

23 O obavách Prusů svědčí i vzpomínka Karla Štefana, zaznamenaná Jakubem Vrbasem, v níž vzpomíná, jak jeho otec pozdravil po vojensku pruského generála a ten jej nechal okamžitě zatknout, protože si myslel, že je to vyzvědač. Teprve když starosta Wurm dosvědčil, že je to řezník Anton Štefan, Prusové jej propustili. VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 340.

24 Tamtéž, s. 334.

25 TUHÝ, Bohumír – ŠRAMAR, Jiří – ŠRÁMEK, Josef, a kol., Prusko-rakouská válka roku 1866: Výzbroj a výstroj, Hradec Králové 2016, s. 256.

26 SVOBODA, Miroslav, Pruští vojáci v Kobylí v roce 1866, Jižní Morava 2008, 44, s. 60; BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef, Válka 1866, Praha 2005, s. 210.

Obr. 4 Klobouky u Brna na indikační skice stabilního katastru z roku 1879. V horní části snímku je lokalita Psinky, místo tábora pruského jezdeckta, zatímco na protějším svahu, v místě zvaném Hájek, ležel tábor pruského dělostřelectva. Náměstí dominuje čtyřkřídlá budova zámku. Zdroj: MZA v Brně, fond: D 9 Indikační skici, sig. MOR100818790.

však poznali svůj omyl. Ještě během pobytu oddílu jízdy se rozšířila zpráva, že brzy přijde 12 000 pruských vojáků. Oba dva duchovní, katolický i evangelický, nechali prostřednictvím obecního úřadu vyhlásit, že je výjimečně možné pracovat i v neděli, protože na polích čekalo na odvoz sklizené obilí a část úrody ještě rostla. Kdo mohl, okamžitě se vypravil na svá pole, vyklizena byla především ta nacházející se v lokalitě zvané Psinky, neboť zde se měl pro pruské vojáky zřídit tábor. Je zajímavé, že s odvozem obilí pomáhali později i sami pruští vojáci, malý Jakub Vrbas zmiňuje především hulány z pruské části Polska, se kterými se nebyl problém domluvit, a i oni patrně ke slovanskému obyvatelstvu přistupovali se sympatiemi.²⁷

Ve dvě hodiny skutečně přišlo ohlášených 12 000 Prusů. Jízda se položila za městečkem v lokalitě zvané Psinky, dělostřelci na protějším kopci pod větrnými mlýny (dnes zde stojí pouze jeden), pěchota se ubytovala v jednotlivých domech či přímo na náměstí. V celém městečku vypukl zmatek, vojáci se rozcházelí do přidělených domů, mezi tím navíc všude stály povozy se zavazadly a zásobami pochodujícího vojska. Na náměstí vojáci přivalili velkou káď na víno, do které vypouštěli pivo,

dovezené z pivovaru z nedalekých Martinic. Kdo chtěl, mohl se napít. Přítomný pruský generál okamžitě poručil starostovi Josefu Wurmovi shromáždit do hodiny dvacet sáhů dříví, 130 věder piva, 35 věder kořalky, všechno víno, 34 volů, tisíc centů slámy, 95 000 porcí chleba a čtrnáct povozů.²⁸ Pokud by to vše nebylo, byl pruský generál ochoten spokojit se sedmi tisíci zlatými náhrady. Lidé po vyslechnutí pruských požadavků okamžitě začali vše potřebné shánět a snášet na náměstí. Všechno se jim podařilo opatřit včas, vyjma slámy, kterou si zabrali pro sebe vojáci ležící za městečkem, takže generál se rozzuřil, že uplynula už hodina a 15 minut a chybí sláma, a na starostovy námitky, že sláma je již v ležení, nebral sebemenší zřetel. Naštěstí druhý z pruských generálů starostu uklidnil, že udělal vše, co mohl, a všechno je v pořádku.²⁹ Shromažďováním chleba byl pověřen otec Jakuba Vrbase, který si pod farskou zahradou nechal postavit stolec, u něho pak seděl a zapisoval jednotlivé bochníky, které se pak podél plotu farské zahrady skládaly, než se odvezly Prusům. Sám donesl pro potřeby pruských vojáků dva pecny. Počet bochníků chleba i např. množství slámy, jež se mělo z jednotlivých domů dodávat, vybubnoval obecní strážník Ručný na základě seznamu sestaveného členy obecního výboru. Kdo z obyvatel chleba pro vojáky neměl, kupoval jej od sousedů nebo přímo od pekaře Jana Odstrčila, který jako jediný pekl chléb na prodej. Většina hospodyň však raději na další chléb začala ihned zadělávat, aby ho byl pro vojáky i pro vlastní rodinu dostatek.

Je samozřejmé, že tak zajímavou událost, jako shromažďování chleba pro pruské vojáky, si kloboučtí chlapi nemohli nechat ujít, jenže dost při této činnosti překáželi. Aby se jich starosta Wurm zbavil, pohrozil jim, že je Prusové vezmou na vojnu. Zpráva se bleskurychle roznesla po celých Kloboukách, takže mladí chlapi, stejně jako na mnoha jiných místech, se utíkali schovat do lesů, než se večer vyjasnilo, jak to vlastně starosta myslel.³⁰

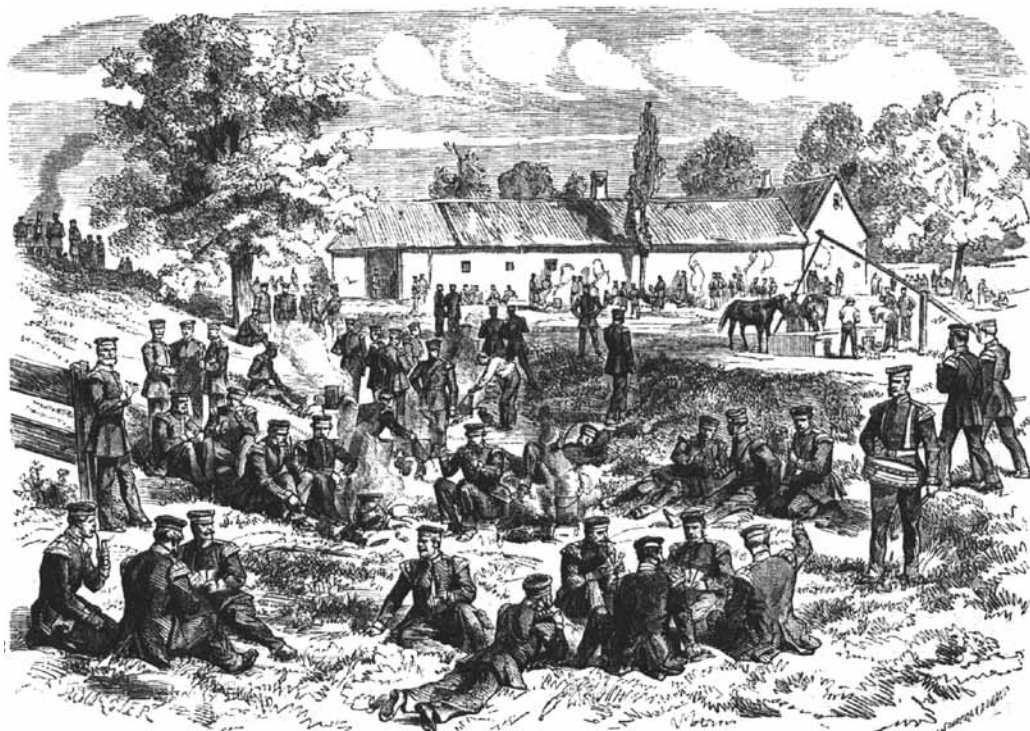
Ubytování alespoň části pruského vojska za městečkem bylo pro místní obyvatele výhodou, nicméně na této lokalitě právě dozrávala pšenice, žito a brambory a to vše bylo během chvilky zničeno, dílem pošlapáno tábořícím vojskem, dílem snědeno. Přesto měli někteří sedláci až 30 vojáků v domě, tam, kde byl ubytován důstojník, bylo mužů výrazně méně. Do jednotlivých domů navíc přicházeli vojáci ubytovaní jinde pro jídlo a vodu. Ona totiž lokalita Psinky nebyla z tohoto hlediska příliš výhodná, a to zvláště pro jízdu s koňmi, protože nikde poblíž nebyl žádný zdroj vody a musela se dovážet. Jediným vodním tokem je potok Myjavka, tekoucí napříč městečkem. Za krátký čas proto byla veškerá voda spotřebována a nastal její nedostatek. Snad i z tohoto důvodu přistoupilo velmi záhy pruské velení k rozhodnutí přesunout část jízdy do sousedních okresů, hlavně ždánského a hodonínského. I tak byly nevelké Klobouky vojáky zcela přeplněny.³¹

28 Přepis obecního účtu sestaveného starostou Josefem Wurmem a přepsaný Jakubem Vrbasem. Tamtéž, s. 340.

29 Deník učitele Jana Friedricha, c. d., s. 251–252.

30 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 335–336, 340.

31 Tamtéž, s. 336; Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Břeclav se sídlem v Mikulově, fond: Osobní fond Vojtěch Samec, neuspořádan, rukopis: Památka od roku 1866 – Zapsaný od Václava Špačka, pag. 3a.

Obr. 5 Tábořící Prusové.
Zdroj: archiv autora.

Nejhoršími dny pruské invaze byly 15. a 16. červenec 1866. V těchto dnech bylo postupně v městečku a jeho okolí ubytováno na 12 000 pruských vojáků 8. pěší divize generálporučíka Augusta von Horna, kteří všichni museli být nasyceni a napojeni. Hovězí dobytek pro potřeby pruské armády byl shromážděn v martinickém lihovaru, kde jej krmili výpalky z pivovaru a lihovaru (jen první den zabavili Prusové z klobouckých hospodářství 32 kusů hovězího dobytka), z pivovaru pocházelo i pivo v kádích na náměstí, kořalka pak z kloboucké palírny. Klobouky nebyly příliš vinařská obec, vojáci také víno moc nevyhledávali, většinou důstojníci dostali jen to, které měli lidé doma. Řadoví vojáci dávali přednost pivu. Dříví vojáci získávali z panského lesa. Ihned po příchodu vydala pruská správa příkaz, že všechno kravské mléko, které zbylo po běžné spotřebě v domácnostech, se muselo odevzdat pro potřeby vojáků. Striktně však odmítali mléko od stelné (březí) krávy, takže záhy vzrostla v očích místních neobyčejně cena těchto zvířat. Jednu takovou měli u Vrbasů a po její prohlídce přibíl pruský zvěrolékař nad dveře chlěva tabulku s nápisem „stelná kráva“, takže vojáci k Vrbasům nikdy pro mléko nechodili. Tabulka to prý byla k nezaplacení.³²

I v těchto těžkých časech lidé zaznamenali příjemné zkušenosti. U učitele Friedricha byl ubytován pruský důstojník, „nadmiru dobrý, tichý pán“, v civilu úředník,

32 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 341, 346–347; Památka od roku 1866, c. d., pag. 3a.

který dokonce učitelovu ženu mírnil v množství a kvalitě dodávaných pokrmů.³³ Voják se s učitelem záhy spřátelil, a když musel druhého dne odejít, těžko se spolu loučili. Přitom původně varovali evangeličtí spoluobčané pruské důstojníky, aby si na katolického učitele dali dobrý pozor, protože je to zlý člověk.³⁴ Učitel Friedrich, zdá se, vycházel celkově s Prusy velmi dobře, nejen s důstojníky, ale i s prostými vojáky, u nichž vyzdvihoval zejména jejich zdvořilost i touhu co nejdříve ukončit válku a vrátit se domů.

V dalších dnech, když hlavní proud pruského vojska odtáhl k Hodonínu, procházelo Klobouky jen málo nevelkých oddílů vojáků, většinou jen aby zajistili zásoby nebo opatřili příprěže, a obyčejně ještě téhož dne odešli. I pošlapaná pole na Psínkách a pod větrnými mlýny, zvanými větráky, byla vojáky opuštěna a jen zničená úroda vydávala svědectví o nedávném pruském táboře.³⁵

Všichni tři informátoři z průběhu pruské invaze v Kloboukách u Brna zanechali řadu zajímavých příhod, z velké části ovšem dokládajících slušné chování pruských vojáků. Lidé se také snažili zcela přirozeně pruským vojákům v jejich nárocích vyhovět, aby k nějakým násilnostem neměli důvod. Pokud vzniklo někdy nedorozumění, zavdávající pohnutku k poněkud hrubšímu chování vojáků, často bylo zaviněno jazykovou bariérou mezi německy hovořícími Prusy a moravskými sedláky. V takových případech obyčejně lidé na pomoc volali jazykově lépe vybavené členy rodiny či sousedy. Pokud však byli v domě ubytováni polsky mluvící vojáci, problém žádný nenastal, naopak vzájemné vztahy byly dobré. Nebylo nijak výjimečné, že prušští důstojníci zasedli v hospodě ke stolu s místními sedláky, ale i s učitelem či starostou a probírali politickou situaci.

Zajímavostí je rozhodně epizoda z Vrbasova domova, kde si vojáci sami vařili guláš, do kterého poprosili Jakubovu maminku o mouku, řkouce, že jí také dají guláš ochutnat. Konzervativní hospodyně však nechtěla to podivné jídlo s červenou paprikou vůbec vzít do úst a jen litovala krásného hovězího, ze kterého mohla být vynikající polévka. I později, po mnoha letech, když byl přebytek hovězího, si u Vrbasů vzpomněli na pruský guláš, nicméně se neujal a již jej více nevařili.³⁶

Během prvních týdnů války nevycházely noviny a ty, které ano, se stejně do Klobouk nedostaly. Ze stránek deníku učitele Jana Friedricha je velmi silně cítit touha vzdělaného člověka dozvědět se všechny novinky, především o situaci v monarchii. Vinou nedostatku zdrojů pravdivých informací se lidé na základě kusých zaslechnutých zpráv dohadovali o všem možném. Mimo jiné hovořili o uherském vyrovnání, což vlastenecká česky smýšlející inteligence nesla obzvláště těžce, dále o smrti císaře Ferdinanda apod. Po dvou týdnech dne 27. července přišla do Klobouk k velké radosti učitele Friedricha Moravská orlice, přesto o nejbližších událostech zprávy neměl. Noviny nepsaly o zahájení jednání o předběžném míru na mikulovském

33 V Prusku existovala všeobecná branná povinnost, která přiváděla do armády i vzdělanější vrstvy obyvatelstva. Pro zajištění dostatečného počtu kvalitních důstojníků byl zřízen institut jednoročních dobrovolníků pro muže s vyšším vzděláním. BĚLINA, P. – FUCÍK, J., Válka 1866, c. d., s. 202–203.

34 Deník učitele Jana Friedricha, c. d., s. 252–253.

35 Tamtéž, s. 255.

36 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 338.

zámku a teprve dne 28. července v půl sedmé večer do Klobouk přinesli pruští husaři, opět s umrlčími symboly na čákách, zprávu o uzavření příměří, ovšem zase poněkud zkreslenou. Dle jejich svědectví byl František Josef I. přítomen jednání v Mikulově a odstoupil pruskému králi celé Slezsko, přičemž Prusové měli zůstat v zemi do splacení vysokých válečných reparací.³⁷ Václav Špaček měl zase nejasnou povědomost o bitvě u Lamače v předpolí dnešní Bratislavy, když napsal, že Prusové z Klobouk táhli k Prešpurku, „tam byla bitva, Prusů padlo 5set. Jak vyhráli, tak se sem vrátili.“³⁸

Stejně jako vlastní armáda i pruská využívala povozů místních obyvatel k dopravě nutného zaopatrění. Na druhu potahu nezáleželo, využívaly byly koňské, volské i kravské. Řada klobouckých sedláků musela podle pokynů pruských vojáků vozit vše, co armáda v poli potřebovala, v první řadě samozřejmě potraviny a píci pro koně. Průměrně Prusové využívali po celou dobu trvání invaze z Klobouk 14 potahů denně, zpravidla na kratší cesty do okolí, mimo jiné musely vozit do pruského tábora v Psinkách vodu, které byl nedostatek. Jezdit se muselo ve dne v noci, občas se ale stalo, že se povoz vrátil domů po dvou či třech dnech. Nikdo z místních však nebyl v této fázi konfliktu nucen absolvovat dalekou cestu s pochoduující armádou jako jeden sedlák ze Saska, který se dostal až do Klobouk a vydatně se obohacoval na úkor Vrbasovy rodiny, u níž byl ubytován. Rovněž je doložen v Kloboukách pobyt sedláka odkudsi z Českomoravské vrchoviny, který musel pro Prusy vozit pivo z martinického pivovaru. Když však měl jeho vůz nehodu a doprovázející Prus spadl a zabil se, sedlák neváhal, vypřáhl koně, vsedl na ně, nechal vůz vozem a uháněl domů.³⁹

Po uzavření příměří opět vzrostl počet městečkem procházejících vojáků, kteří se vraceli zpět do vlasti. Někdy jich bylo i několik set a o všechny se obec musela samozřejmě postarat, byť po uzavření příměří bylo jasné dáno, na co mají vojáci nárok. V této době vojáci s sebou přinesli nevídaného návštěvníka – cholery. Cholera, jakkoli současníci její příčinu hledali v nadměrné konzumaci jídla a pití, která ze strany pruských vojáků vzbudila jejich pozornost, je nebezpečné průjemové onemocnění, způsobované bakterií *Vibrio cholerae*. Tato bakterie se šíří především ve vodě, potravinách a ve výkalech, s čímž úzce souvisí možnost nákazy závislá na čistotě vody a úrovni hygieny. Inkubační doba nemoci je jeden až pět dnů, poté nemocný dostává prudké křeče do břicha a do dlouhých, hlavně lýtkových, svalů, zvrací a má silný vodnatý průjem. Tělo se náhle velmi prudce dehydruje a nemocný má v důsledku velké ztráty tekutin palčivou žízeň, téměř ustává vylučování moči. V průběhu dvou až čtyř dní pak nakažený umírá. Výjimkou však nebyly ani případy, kdy se všechny zmíněné příznaky nestačily projevit, a během několika málo hodin došlo k úmrtí. Úmrtnost cholery se pohybuje kolem padesáti procent nakažených. V podmínkách roku 1866 i přes různé „zaručené“ recepty a návody, vydávané často i úřady, nebyla cholera v podstatě léčitelná a záviselo výhradně na tělesné odolnosti nemocného. Jediným prostředkem, jak šíření cholery zabránit, byla izolace

37 Deník učitele Jana Friedricha, c. d., s. 255–257.

38 Památka od roku 1866, c. d., pag. 4a.

39 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 341, 344.

Obr. 6 Prusové na pochodu.

Zdroj: HINDORF, Alfred, Erinnerungs-Blätter aus dem Feldzuge in Böhmen und Mähren im Sommer 1866, Gera 1878, s.

nemocných a co nejdůslednější dodržování základních hygienických návyků. Důležitý prostředek představovala dezinfekce choleryových hrobů a likvidace ložního prádla nemocných. Mezi časté prostředky proti choleře patřil alkohol, jeho účinek se však projevoval spíše v psychologické rovině.⁴⁰ V Kloboukách byly oblíbeným lékem listy kdouloně obecné, čerstvé i sušené, které se přikládaly jako obklad nebo se užívaly s kořalkou či mlékem.⁴¹

V roce 1866 navštívila tato obávaná nemoc, jejíž průběh záhy dosáhl podoby epidemie, Moravu již počtvrté. Poprvé počátkem 30. let 19. století, podruhé o čtyři roky později v roce 1836 a znovu pak v polovině století. Původ epidemie roku 1866 je třeba hledat v předešlém roce na Blízkém východě, odkud byla choroba zanesena lodní dopravou do evropských přímořských států. Prusové, kteří ji k nám zavlekli, se nakazili patrně během pobytu ve spolkové pevnosti Luxembourg.⁴²

V Kloboukách u Brna onemocněli první Prusové 30. července. Patřili do oddílu 600 vojáků, který ten den do městečka přišel na své cestě domů. Ihned po objevení nemoci nechali Prusové první tři nemocné izolovat v jedné z chalup, kde byl

40 BOUDA, Ladislav, Cholera na Moravě r. 1866, Vlastivědný věstník moravský 1966, 18, s. 206–207; BĚLINA, P. – FUČÍK, J., Válka 1866, c. d., s. 585; MZA Brno, fond: B 14 Moravské místodržitelství, inv. č. 4494.

41 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 343–344.

42 BARUS, Martin, Cholera roku 1866 na Mnichovohradištsku, Bellum 1866, 2001, 20, 1, s. 47, zde uvedena i další literatura.

zřízen provizorní lazaret. Stala se jím chalupa č. p. 383, patřící soudnímu sluho-
vi Žáčkovi. Nemocné, kteří zde leželi jen na zemi na slámě, léčil jak vojenský lékař,
tak kloboucký MUDr. Waraus, ošetřovali je vždy čtyři vojáci nebo místní lidé. Prv-
ní z nemocných Prusů zemřel již dne 31. července ráno. Postupně jich zde leželo
třináct, z nichž jedenáct zemřelo, mezi nimi údajně i jeden plukovník, pochovaný
na evangelickém hřbitově.⁴³ Většinou však své nemocné Prusové odváželi do vět-
ších choleroých lazaretů, v případě Klobouk jím byl lazaret v Čejči, v místě one-
mocnění zůstávali jen ti, jejichž stav již převoz neumožnil. Zřejmě proto většina
nemocných, kteří v Kloboukách museli zůstat, zemřela. Zemřelí vojáci byli pocho-
váni podle svého vyznání buď na katolickém, nebo evangelickém hřbitově. Na pod-
zim 1866 přivezli prušští sanitní vojáci na oba hřbitovy pruských vojáků dřevěné kří-
že se jmény zemřelých kamarádů.⁴⁴ Dnes zde již nejsou.

První tři v Kloboukách zemřelé pruské vojáky zapsal farář Jiří Vrba i do matri-
ky, přestože běžně se zemřelí prušští vojáci zapisovali pouze do matrik svých mateř-
ských jednotek. Také proto zřejmě jsou v matrice zemřelých Klobouk u Brna pou-
ze první tři. Nejprve na cholera zemřel ve špitále dvacetišestiletý Eduard Wurzel
z 6. roty Dolnoslezského pěšího pluku č. 50, který bojoval v sestavě 21. pěší brigády
generálmajora von Hanenfeldta, náležející do svazku 11. pěší divize generálporučí-
ka von Zastrowa z VI. armádního sboru generála jezdecktva von Mutiuse z 2. prus-
ké armády korunního prince Bedřicha Viléma. Ze stejného pluku, doplňovaného
na území pruské části Slezska, pocházeli i 4. srpna zemřelí dvacetiosmiletý Eduard
Buchscha a dvacetitřiletý Anton Buhl, oba sloužili v 11. rotě.⁴⁵ Podle existence zápi-
su v matrice lze předpokládat, že všichni tři byli římskokatolického vyznání. Zají-
mavý je údaj ze seznamu výloh kloboucké obce za opatrování nemocných a pohřbí-
vání zemřelých pruských vojáků o zaplacení pěti rakví po 6 zlatých za kus. V době
cholerové epidemie se totiž prušští vojáci pohřbívali co nejlevněji a nejrychleji bez
rakví, jen ve spodním prádle.⁴⁶

Jen o pár dní později se cholera rozšířila i mezi kloboucké obyvatele, první obě-
ti zákeřné nemoci se stala 28letá Veronika Tichá z č. p. 232.⁴⁷ Vzhledem k faktu,
že v roce 1866 cholera nebyla na Moravě novinkou, byl vypracován z dob dřívěj-
ších epidemií postup, jak se v případě nákazy chovat. Ihned po jejím objevení měl
okresní lékař za úkol informovat politickou správu, která přijala potřebná opatře-
ní. Nakažené obce byly opatřeny u všech cest černými výstražnými tabulemi s čes-
kým a německým nápisem, že se zde vyskytla cholera. Do předtištěných formulářů,
vyplňovaných na úrovni okresů okresními lékaři a sestavovaných poté do krajských
a zemských sumářů, se každý týden uváděl počet obyvatel obce, počet nemocných

43 Památka od roku 1866, c. d., pag. 4a.

44 Deník učitele Jana Friedricha, c. d., s. 259, VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 342.

45 MZA Brno, fond: E 67 Matriky, inv. č. 2770, pag. 120–121; BĚLINA, P. – FUČÍK, J., Válka 1866, c. d.,
s. 211; HATAŠ, Miroslav, Pozemní armáda království Pruska v roce 1866, 2., ARtMi 1992, 2, 3, s. 8.
Jen pro doplnění uvedme, že generál jezdecktva von Mutius byl jedním ze tří pruských generálů,
kteří na jižní Moravě zemřeli na cholera. Louis von Mutius zemřel u Brna dne 6. 8. 1866.

46 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 355. Ke způsobu pohřbívání pruských vojáků: SYNEK, Jiří, Vojenské
oběti války roku 1866 a následné epidemie cholery pohřbené v Brně, Bellum 1866, 2016, 25, 2,
s. 87–88.

47 MZA Brno, fond: E 67 Matriky, inv. č. 2770, fol. 120 b.

mužů, žen a dětí, počet uzdravených a nakonec počet zemřelých, to vše jednak
od začátku epidemie s uvedením data prvního výskytu a pak pro daný časový úsek.
V závěrečných sumářích se vyplňoval i konec cholerové nákazy. Aby byla hrozící
epidemie podchycena hned od začátku a mohlo se co nejdříve začít s preventivními
opatřeními, museli starostové obcí okamžitě na příslušný okresní úřad každý zvý-
šený výskyt cholery hlásit. Tento systém byl zaveden nařízením místodržitelství již
za předešlé epidemie cholery 3. srpna 1855 a používal se i v roce prusko-rakouské
války, přestože v počátcích epidemie ještě okresní úřady nefungovaly.⁴⁸

Tabulka: Průběh cholery v Kloboukách u Brna ve dnech 2. srpna až 4. října 1866

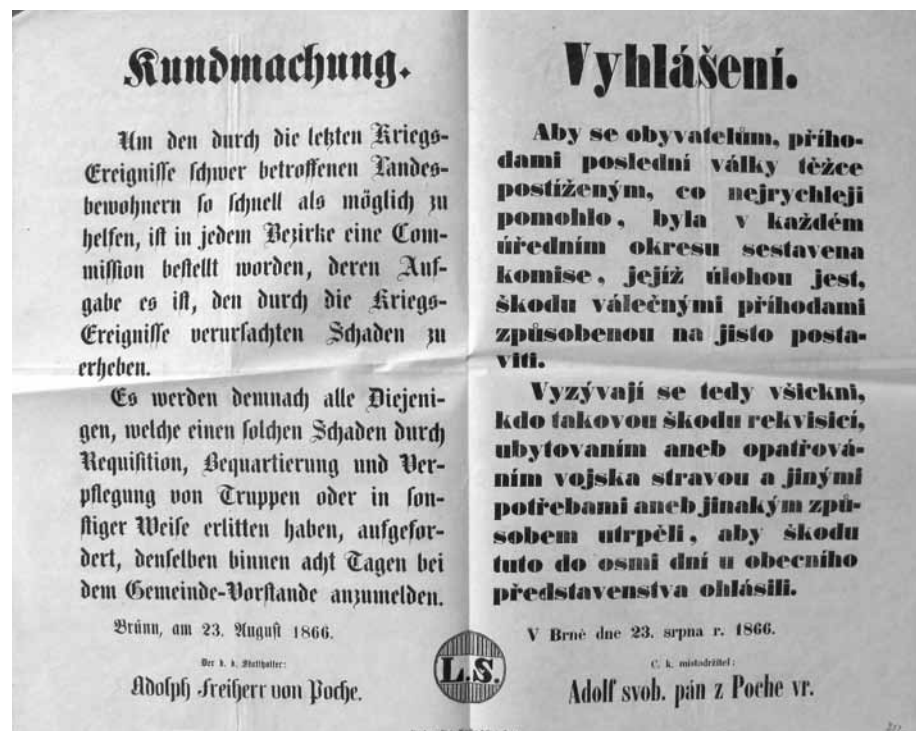
Počet obyvatel	Na počátku epidemie	Onemocnělo	Tj. % z počtu obyvatel	Uzdravilo se	Tj. % z počtu nemocných	Zemřelo	Tj. % z počtu nemocných	Tj. % z počtu obyvatel	Po skončení epidemie
Mužů	783	116	14,81	62	53,45	54	46,55	6,9	729
Žen	945	131	13,86	78	59,54	53	40,46	5,61	892
Dětí	646	133	20,59	53	39,85	80	60,15	12,38	566
Celkem	2374	380	16,01	193	50,79	187	49,21	7,88	2187

Zdroj: Zpráva okresního lékaře MUDr. Warause ze dne 21. 12. 1866, MZA v Brně, fond: B 14
Moravské místodržitelství, inv. č. 5414.

Průběh cholerové epidemie v Kloboukách u Brna ilustruje tabulka. Celkem v obdo-
bí výskytu cholery mezi obyvateli Klobouk, tedy od 2. srpna do 4. října onemocně-
lo 380 lidí, z nichž bylo 116 mužů, 131 žen a 133 dětí. Z nemocných se 193 uzdravi-
lo a 187 zemřelo, což odpovídá obecně udávané 50% úmrtnosti u cholery. Ačkoli
v řadě lokalit zemřelo více žen než mužů, protože jako hospodyně přišly s nakaže-
nými a nemocnými vojáky více do styku, v našem městečku tomu bylo téměř přes-
ně napůl. Mezi oběťmi cholery byla i třicetiletá manželka starosty Josefa Wur-
ma Anna, rozená Weinhofová, která zemřela 24. srpna 1866.⁴⁹ Nejvíce obětí však
bylo mezi dětmi – 80. Procentuálně cholera onemocnělo 16% obyvatel. Celková
úmrtnost na cholera činila v roce 1866 v Kloboukách u Brna 7,88% a takovou úmr-
tnost vykazoval celý okres Klobouky. Jen pro porovnání, v celém brněnském kraji
zemřelo na cholera 4,18% obyvatel. Jsou zde však samozřejmě započítány i loka-
lity, kam Prusové téměř nevtrhli, a tudíž i cholera zde měla mnohem méně obě-
tí. V prvních dnech epidemie se každému zemřelému vyzvánělo zvlášť, ale to velmi
negativně působilo na psychiku lidí, takže se brzy zavedl zvyk zvonit jen jednou den-
ně všem v ten den zemřelým. Hrubým zvonem se zvonilo zemřelým mužům, poled-
ním zvonem ženám a malým zvonkem dětem mladším třinácti let. Zákaz zvonění
a pohřební hudby pro dobu epidemie vydal, aby nedocházelo ke zbytečnému jitržení

48 Tamtéž, fond: B 14 Moravské místodržitelství, inv. č. 4494 a 4508.

49 Tamtéž, fond: E 67 Matriky, inv. č. 2770, pag. 127.

Obr. 7 Výzva c. k. místodržitelství z 23. srpna 1866 k ohlášení škod způsobených válkou. Zdroj: MZA v Brně, F 72, k. č. 198, inv. č. 152.

citů, brněnský biskup.⁵⁰ Poslední obětí cholery epidemie v Kloboukách u Brna byla šestiměsíční Terezie Kirchmanová, zemřelá 4. října 1866.⁵¹

Po uzavření příměří v Mikulově 26. července 1866 a konečném míru v Praze 23. srpna 1866 započalo sčítání škod. Na každou dodávku pruské armádě si měli nechat obyvatelé monarchie vystavit potvrzení, které ovšem v mnoha případech jako bezcenný cár papíru zahodili. Teprve po odchodu pruských vojáků a uzavření příměří zalitovali. Pokynem moravského zemského místodržitele z 23. srpna 1866 bylo každému okresnímu hejtmánovi nařízeno vytvořit v každém okrese vyšetřovací komisi pro zjištění škod, způsobených právě skončenou válkou. Pro tuto činnost byly sestaveny podrobné formuláře, kam se zapisovaly veškeré škody včetně druhu, tedy rekvizice, kontribuce, obstarávání potravin a píce i dalších potřeb nebo i škody vzniklé na polích pochoduujícími či bojujícími vojáky. Formuláře byly rozděleny na tři skupiny, a sice:

- A – škody způsobené po celou válku od saského a rakouského vojska;
- B – škody způsobené pruským vojskem od počátku války do 1. srpna 1866;
- C – škody způsobené pruským vojskem od 2. srpna 1866 do odchodu.

Tyto formuláře, které poté obce dodávaly na okresní úřady, měli vyplňovat společně starostové obcí a správci velkostatků. Podklady pro výkazy dodávali do osmi

50 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 342, KOŠTÁL, P., Okupace Moravy, c. d., s. 850.

51 MZA Brno, fond: E 67 Matriky, inv. č. 2770, pag. 135.

dnů prostřednictvím obecních zastupitelstev sami poškození.⁵² Základním kritériem pro stanovení škod bylo určení minima potřebného k zajištění výživy domácnosti a chodu hospodářství, aniž by nastala nouze. Odškodnění mělo v rámci ušetření probíhat částečně naturální formou z přebytků erárních zásob, především potravin, dobytka a koní. Například u volů se ale nepostupovalo způsobem kus za kus, nýbrž sedlák musel nahlásit, kolik jeho zabavený vůl vážil, a pokud dostal těžšího, musel zbytek doplatit. Takto bylo klobouckým nahrazeno 30 volů, které obecní výbor rozdělil mezi poškozené sedláky.⁵³

Komise posuzovaly škody nahlášené jednotlivými občany velmi přísně a zde se absence poukázek od pruského vojska projevila obzvláště citelně. Ústní svědectví se zcela pochopitelně považovalo za krajně nespolehlivé. Jakkoli byl postup při zjišťování škod z války s Pruskem velmi pečlivý, nikomu se nedostalo plné náhrady.

V písemnostech obecního úřadu z Klobouk u Brna se žádné písemnosti týkající se prusko-rakouské války nedochovaly. Podle Jakuba Vrbase, který měl obecní písemnosti zcela určitě k dispozici, navštívil Klobouky v období od 15. července do 15. srpna 1866 celkem 35 000 pruských vojáků, kteří měli způsobit škody ve výši 23 274 zlatých a 87 krejcarů.⁵⁴ Obecní úřad nahlásil jen za obec škody ve výši 1463 zlatých 78 krejcarů, kde není zahrnuto pouze jídlo, pití a sláma pro koně, ale například i výroba rakví pro zemřelé vojáky, platy hlídačům i veškeré dodávky do špitálu. Za povšimnutí rozhodně stojí Vrbasem opsaný licitační protokol, týkající se odprodeje šatstva po zemřelých pruských vojácích, tedy oblečení cholery nakažených pruských vojáků, které se zpravidla pájilo. Celkem se prodejem tří pláštů, čtyř kabátů a tří kalhot získalo 18 zlatých 41 krejcarů. Zajímavý je rovněž údaj o vyplaceném jednom zlatém a 50 krejcarech „třem c. k. vojákům uprchlým“, mezi nimiž byl i Martin Jakubec z Klobouk.⁵⁵ Ovšem vzhledem k tomu, že dostali peníze z obecní pokladny, šlo zřejmě o vojáky, kteří se zatoulali od mateřských útvarů během zmatků po královéhradecké bitvě a následném rychlém ústupu k Vídní.

Václav Špaček sice nebyl tak podrobný jako Jakub Vrba, který své dílo o životě v Kloboukách psal mnohem později (v době prusko-rakouské války mu bylo osm let) a navíc měl jako uznávaný vlastivědný badatel přístup k obecnímu archivu, nicméně poznamenal do svého pamětního zápisu, že „válka pruská přinesla škody našemu Městečku za 30 281.70 zl.“. Je to sice suma výrazně vyšší, než uvedl Vrba, ale protože ani v jednom případě nevíme, jak k ní její autor došel, nelze ji hned odmítnout. Je možné, že Vrbasem uvedený součet nezahrnoval všechny škody. Václav Špaček zřejmě také měl přístup k obecním písemnostem, protože velmi přesně vyčísľuje počty pruského vojska v městečku na 16 658 mužů a 5845 koní v období od 16. července do 2. srpna. Patrně tedy opsal formulář B, přestože Prusové přišli o den dříve. I další Špačkovy údaje, vyjma konečného vyúčtování za provoz

52 KOŠTÁL, P. Okupace Moravy, c. d., s. 855–856; MZA Brno, fond: F 72 Velkostatek Mikulov, inv. č. 152, k. č. 198.

53 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 348–350.

54 Tamtéž, s. 344. V případě souhrnné částky sice Vrba uvádí, že jde o škodu celého okresu, to se však nezdá pravděpodobné, navíc v dalších větách hovoří pouze o klobouckých poškozených.

55 Tamtéž, s. 355, 351.

cholerového špitálu ve výši 179 zlatých, se od Vrbasových liší, a to dosti výrazně.⁵⁶ Bude tedy lépe vycházet z informací předložených Jakubem Vrbasem, který dále pokračuje, že na základě přípisu okresního úřadu v Kloboukách z 13. března 1867 byla konečná válečná náhrada centrální komisí pro vyšetřování válečných škod při moravskoslezském místodržitelství stanovena na 23 274 zlatých 87 krejcarů. Z této sumy se ovšem odečetly zálohy, vyplacené v hotových penězích v době války, a cena vydaných náhradních koní a volů, takže se snížila na 17 434 zlatých, které sice byly vyplaceny, nicméně 10 500 zlatých výhradně ve státních 5% dlužních bezúročných úpisech.⁵⁷ O nějaké spravedlivé a hlavně úplné náhradě válečných škod nemůže být ani řeči. A to samozřejmě nejen v Kloboukách u Brna. Určitou satisfakcí, alespoň pro starostu Josefa Wurma, bylo udělení záslužného kříže přímo od císaře Františka Josefa I. za zásluhy o obec, obětavost a vzorné vedení obecních záležitostí. Kříž starostovi slavnostně předal přednosta okresního úřadu Ferdinand Schacherle 4. listopadu 1866.⁵⁸

* * *

Městečko Klobouky u Brna ovlivnila prusko-rakouská válka v podstatě od jara do pozdního léta roku 1866. Během této doby se obyvatelé museli vyrovnat s přípravami na válku, včetně obav, co přinese, ubytováním většího počtu vlastního vojska, nejistotou po prohrané rozhodující bitvě, příchodem nepřátelské armády a jejím zaopatřením vším potřebným a v neposlední řadě epidemií velmi nakažlivé a nebezpečné nemoci, kterou s sebou okupační armáda přinesla. Během všech těchto událostí Klobouky u Brna nikdy nestály v centru dění, a jejich příklad tedy může velmi dobře sloužit k ilustraci poměrů na jihomoravském venkově během nejrozsáhlejšího válečného konfliktu 19. století, jaký naše země zasáhl. Pokud vezmeme v úvahu hmotné škody neklidného roku 1866, nebyly nijak malé, nicméně poměrně záhy, i s částečnou kompenzací ze strany státu, se s nimi lidé dokázali vyrovnat. Svou roli samozřejmě sehrála skutečnost, že válka proběhla v letních měsících, kdy již byla k dispozici nová úroda. Bojová střetnutí i okupace nepřátelskou armádou navíc trvaly poměrně krátkou dobu a nikde v okolí nedošlo k žádným větším bojovým akcím, při nichž by mohlo snadno docházet k ničení majetku civilních obyvatel. Vinou války však zemřelo nejen v Kloboukách, ale na celé Moravě několikanásobně více lidí než v běžných letech. A protože i epidemii cholery musíme považovat za přímý důsledek prusko-rakouské války, stává se záhy tento konflikt i přes své krátké trvání a určité přehlížení z řad odborné veřejnosti jedním z nejhorších v našich novověkých dějinách.

MIROSLAV SVOBODA

56 Památka od roku 1866, c. d., pag. 4 b–5 b.

57 VRBAS, J., Pohledy, c. d., s. 344.

58 Památka od roku 1866, c. d., pag. 7 b.

III.10 „JEST MI TAK SMUTNO, ŽE TO NENÍ K VYPSÁNÍ...“ PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA V MIKROSVĚTĚ MARIE DUŠKOVÉ Z MAHOUŠE¹

První světová válka výrazně zasáhla do běžného života obyvatel, kdy od rodin odvedla tisíce mužů. Stejně tomu bylo i v případě rodiny drobného jihočeského zemědělce Vojtěcha Duška, který narukoval k polnímu dělostřeleckému pluku č. 24.² V Mahouši (okr. Prachatice) zanechal ženu Marii a syny Františka a Stanislava. Jeho manželka se tak ocitla v nestandardních poměrech, kdy musela na vše stačit sama. O tom, jak svoji situaci vnímala a jak se s ní vyrovnávala, vypovídá korespondence, kterou mezi sebou manželé vedli. Tyto písemnosti byly nalezeny v dubnu 2014 ve sběrném dvoře v Bernarticích (okr. Písek) a předány Mgr. Martinu Ptákovi z Archeologického ústavu Jihočeské univerzity. V současné době je soubor součástí sbírkového fondu Muzea JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích.

Studovaný soubor ohraničený léty 1914 až 1917 čítá dohromady 56 lístků polní pošty a dopisů obou korespondujících stran. Celkem 33 kusů zaslal Vojtěch Dušek z italské a balkánské fronty do Mahouše, 18 jich pak svému muži napsala Marie Dušková. Součástí jsou čtyři korespondenční lístky od rodiny Matěje Krejčího, což byl bratr Marie Duškové, a jeden dopis od polního kuráta, který objasňuje skon Vojtěcha Duška. Korespondence byla vedena v českém jazyce, do kterého pronikaly výrazy z vojenské mluvy, jako *odláb*³ nebo *enkobung*⁴. Byla psána převážně inkoustovou tužkou, s častými gramatickými chybami, které nebyly v přímých citacích opravovány, a kvůli zachování autenticity byl ponechán i původní jazyk pisatelů. Snad to bylo vůbec poprvé, kdy byli Vojtěch a Marie Duškovi nuceni sdělit své pocity prostřednictvím papíru.

SVĚT MARIE DUŠKOVÉ

Marie Dušková, rozená Krejčová, se narodila 20. prosince 1876 v Mahouši č. p. 55 do rodiny domkáře a rolníka Matěje Krejčího a jeho manželky Anny.⁵ Měla dva starší bratry, Matěje⁶ a Jana Nepomuka⁷. Základní vzdělání získala pravděpodobně v obecné škole v blízkých Němčicích.⁸ Její manžel Vojtěch Dušek se narodil 28. dub-

1 Příspěvek vznikl v rámci výzkumné činnosti Muzea Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech, pobočky Západočeského muzea v Plzni, p. o. pro rok 2017.

2 Vojenský historický archiv Praha, (dále jen VHA Praha), fond: Vojenské kmenové listy (sbírka) 1750–1910, Kmenový list Vojtěcha Duška.

3 Dovolena (z němčiny, der Urlaub).

4 Žádost (z němčiny, die Eingabe).

5 Státní oblastní archiv v Třeboni (dále jen SOA Třeboň), fond: Sběrka matrik Jihočeského kraje 1587–1949 (1952), Matrika narozených Němčice 1851–1876, kniha 9, inv. č. 3615, fol. 252, dostupné online: <<https://digi.ceskearchivy.cz/DA?menu=3&id=5791>> [30. 11. 2016].

6 Narodil se 23. 12. 1868. Tamtéž, kniha 9, inv. č. 3615, fol. 152, dostupné online: <<https://digi.ceskearchivy.cz/DA?menu=3&id=5791>> [30. 11. 2016].

7 Narodil se 21. 5. 1871. Tamtéž, kniha 9, inv. č. 3615, fol. 186, dostupné online: <<https://digi.ceskearchivy.cz/DA?menu=3&id=5791>> [30. 11. 2016].

8 Školní matriky, kde by se Marie Krejčová dala dohledat, jsou pro Němčice dochovány až od roku 1907, výkazy o docházce a prospěchu pak od roku 1898.

na 1876 v Malém Boru č. p. 2. Jeho otec Matěj Dušek byl kolář a pocházel z Velkého Boru (okr. Prachatice), jeho matka Anežka pocházela z nedalekých Krtel.⁹ Obecnou školu navštěvoval v letech 1882–1890 ve Velkém Boru. Vysoký počet zameškaných hodin a nepříliš dobrý prospěch ukazují, že Vojtěch Dušek nebyl příliš pilným žákem.¹⁰ V kmenovém listu měl uvedeno jako povolání *knecht*, tedy čeledín.¹¹ Tuto skutečnost dokládá i sčítání lidu z roku 1900, kdy sloužil jako čeledín v Mahouši č. p. 11 u Anny Vondráškové,¹² při své službě v Mahouši se seznámil se svojí nastávající Marií Krejčovou. Sňatek uzavřeli 28. října 1902 ve farním kostele sv. Mikuláše v Němčicích.¹³

Rodina Duškových žila nejprve v rodném domě Marie, což je patrné i ze sčítání lidu v roce 1910, kde je Vojtěch Dušek uváděn jako vlastník domu.¹⁴ Dne 14. února 1914 koupili manželé Duškovi v Mahouši dům č. p. 24,¹⁵ kde hospodařili na pozemcích o celkové ploše 1,6 hektaru.¹⁶ Marie Dušková chovala prasata, která prodávala,¹⁷ počet hovězího dobytka se ve válečném čase pohyboval mezi dvěma až sedmi kusy.¹⁸ Vojtěch a Marie Duškovi měli čtyři děti. Prvorozený syn František, v korespondenci zvaný Frantík, se narodil 26. února 1905.¹⁹ V prosinci 1910 přibyl syn Matěj, který ovšem zemřel v útlém dětství.²⁰ Dne 9. března 1912 přivedla Marie Dušková na svět syna Stanislava, v korespondenci zvaného Slávek.²¹ Jako poslední se do rodiny Duškových narodila 7. listopadu 1916 dcera Ludmila.²²

Marie Dušková prožila celý život v Mahouši, což je vesnice vzdálená přibližně 4 km východně od Netolic. Na počátku 20. století zde bylo evidováno 62 domů

- 9 Matriční úřad Bavorov, Kniha narozených Velký Bor 1836–1940.
 10 Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Prachatice, fond: Základní devítiletá škola Velký Bor 1882–1966, Matriky školních dětí 1882–1892, inv. č. 3, 4, a 5.
 11 VHA Praha, fond: Vojenské kmenové listy (sbírka) 1750–1910, Kmenový list Vojtěcha Duška.
 12 SOkA Prachatice, fond: Okresní úřad I. Prachatice 1850–1943, Sčítání lidu 1900, Soudní okres Netolice, Mahouš, inv. č. 2737, dům č. p. 11, dostupné online: <https://digi.ceskearchivy.cz/DA?menu=3 & id=634570> [30. 11. 2016].
 13 Matriční úřad Netolice, Matrika oddaných Němčovice 1885–1949.
 14 SOkA Prachatice, fond: Okresní úřad I. Prachatice 1850–1943, Sčítání lidu 1910, Soudní okres Netolice, Mahouš, inv. č. 2806, dům č. p. 55, dostupné online: <https://digi.ceskearchivy.cz/DA?menu=3 & id=635449> [30. 11. 2016].
 15 Katastrální úřad pro Jihočeský kraj, Katastrální pracoviště Prachatice, Pozemkové knihy, katastrální území Mahouš, knihovní vložka 23.
 16 Katastrální úřad pro Jihočeský kraj, Katastrální pracoviště Prachatice, Pozemkové archy, katastrální území Mahouš, arch 7, 12, 24, 101, 114.
 17 „Pak jsem prodala tu svini za 151 zl[atých] Bednákové, že ji odvezla do Budějovic hned k zabití.“ Muzeum JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích (dále jen Muzeum Netolice), pomocná evidence, fond: Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, dopis M. Duškové ze 4. 2. 1916.
 18 „Musím Ti zdělit, že nám přibyla jedna jalůvka. Přišla jsem ráno do maštale a ona už tam běhala a bylo tam sedm kusů, je vše v nejlepším pořádku.“ Muzeum Netolice, fond: Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, dopis M. Duškové ze 4. 6. 1916.
 19 Matriční úřad Netolice, Kniha narození pro obec Němčice 1877–1933, 1905, sv. 11, s. 178.
 20 Narodil se 15. 12. 1910, v korespondenci ani v jiných pramenech není dále zmiňován. SOkA Prachatice, fond: Okresní úřad I. Prachatice 1850–1943, Sčítání lidu 1910, Soudní okres Netolice, Mahouš, inv. č. 2806, dům č. p. 55, dostupné online: <https://digi.ceskearchivy.cz/DA?menu=3 & id=635449> [30. 11. 2016].
 21 Matriční úřad Netolice, Kniha narození pro obec Němčice, c. d., s. 233.
 22 SOkA Prachatice, fond: Okresní úřad I. Prachatice 1850–1943, Sčítání lidu 1921, Soudní okres Netolice, Mahouš, inv. č. 2852, dům č. p. 24, dostupné online: <https://digi.ceskearchivy.cz/DA?menu=3 & id=635572> [30. 11. 2016].

a samota Hlodačky, obyvatelstvo vesnice bylo převážně zemědělské. Mahouš patřila „farností a školou do Němčic, as půl hodiny vzdálené“²³, kde potomci manželů Duškových navštěvovali obecnou školu.²⁴ Větším centrem pak byly Netolice, které v době Marie Duškové čítaly 402 domů a 2800 obyvatel. Marie Dušková sem chodila pěšky na poštu a na četnickou stanici. Příležitostně spolu se svými syny navštěvovala nedaleké poutní místo Lomec, odkud zasílala manželovi do pole pohlednice.²⁵

PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA OČIMA MARIE DUŠKOVÉ

Na základě rozboru dochované korespondence je možné shrnout vnímání první světové války v mikrosvětě Marie Duškové do šesti bodů, které zahrnují starost o hospodářství, stesk po manželovi, rekvizice, úplatky, nechtěné těhotenství a smrt manžela. Vojtěch a Marie Duškovi se živili jako drobní rolníci, po mobilizaci zůstala Marie na celé hospodářství, které si před půlrokem koupili, sama. Pomáhat jí mohl jen devítiletý syn František, mladšímu Stanislavovi byly teprve tři roky. Prostřednictvím dopisů informovala svého muže o všem, co se v hospodářství dělo: „Sotva si odešel, asi za dva dny, zase spadlo kus v lochu, vedle futer na tu stranu na dvůr jest vydět ze sklepa okolo futer do lochu. Tak jsem říkala Boudovi, co s tím budu dělat, neb jsem se bála, že spadnou celé futra. Bouda pak tam podstrčil dřevo pod ty malé trámy u futer a pod futra také dal kůl, tak nevím, jak to bude dál. Aspoň kdyby to bylo spadlo, dokud jsi tady byl.“²⁶ Korespondenčně s ním konzultovala svoje kroky a žádala po něm rady, Vojtěch Dušek tak řídil hospodářství alespoň na dálku: „Píšeš mně také, co máš dělat s tím dřívím, já tě nemůžu nic radit, dělej podle možnosti, ale mislim, že lepší bude, když budeme mít nákou forotu ku předu.“²⁷ Marie mu často popisovala, jak postupují při zemědělských pracích, kdy bývala hrdá, že se jim daří: „Pochyboval jsi o nás, že s našim potahem nic nedokážeme, ale mi jsme si všecko sami zasel. Někdy jsme jeli třem[a], někdy čtyřma, dopoledne jedním párem a odpoledne druhým, všecko jsme dvakrát vláčili před setí[m].“²⁸ Vojtěch Dušek se o veškeré činnosti zajímal a v dopisech dával své ženě pokyny, jak má postupovat v případě pachtování pozemků: „Musím ti napsat skrze to pole u Boru, já sem měl vyjednáno, že mu to letos vezmu, ale když je to teď s tou válkou, tak ať si to zatím ještě nechají, ať si to oseje, jak chce, až bude po válce, pak se domluvíme. Také myslím, abys hleděla dostat nákou louku pachtovat, jestli bude nákej průhon, abychom měly seno, budeš-li moct něco dostat.“²⁹ Mužská ruka v hospodářství chyběla, neboť si Marie často povzdechla nad nepřítomností manžela, který by zastal hodně práce: „Myslím, že to upotřebíš, ovšem jest chléb černý, ale jen když máme takoví. Teď, až to sníš, tak na to hled, by jsi nám mohl přijít pomoct nasíct na jiný, neb tvou sílu

- 23 Tamtéž, fond: Archiv obce Mahouš 1596–1945, Pamětní kniha obce Mahouš 1923–1956, inv. č. 1, s. 5.
 24 Tamtéž, fond: Základní devítiletá škola Němčice 1880–1974, Školní matrika 1907–1938, inv. č. 3.
 25 Muzeum Netolice, fond: Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, dopisnice z 10. 7. 1917.
 26 Tamtéž, dopis M. Duškové ze 4. 2. 1916.
 27 Tamtéž, dopisnice V. Duška z 9. 6. 1915.
 28 Tamtéž, dopis M. Duškové z 6. 5. 1916.
 29 Tamtéž, dopis V. Duška z 29. 3. 1915.

Obr. 1 Pohlednice, kterou 22. července 1916 otci zaslali František a Slávek Duškovi.
Zdroj: Muzeum JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích, Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, pomocná evidence.

mnoho potřebujem, a pak by jsme se hladu nebáli i Tebe by jsme uživilí.“³⁰ Tuto skutečnost si uvědomoval hlavně v době setí a žní i samotný Vojtěch, neboť často psal, „kdybych vám mohl teď něco jít pomoci, teď budete mít nejvíc práce“.³¹

Vojtěch Dušek nechyběl rodině jen jako živitel, ale také jako manžel a otec. Z korespondence vyplynulo, že dlouhé odloučení těžce nesli i jeho synové, Marie se o tom svému muži zmiňovala: „Ubohý děti, ty se na tebe navzpomínají. Slávek stále jmenuje, co jsi nám všecko udělal. František ten tolik dní plakal, ani nejed, já mu musela rozmlouvat, že zase brzy přijedeš.“³² Více chyběl malému Slávkovi a celá rodina toužebně čekala, kdy opět Vojtěch přijede na *odláb*, avšak jen málokdy se dočkala: „Celé svátky jsme Tě čekali a co nejlepšího jsme Ti připravili a šetřili pro Tebe, ale vše marně. Slávek se těšil, že bude s tatínkem do kostela, ale nebilo mu té radosti dopřáno.“³³

Častým tématem Mariiných dopisů byl popis válečných rekvizic, kdy odevzdávala většinou slámu, brambory nebo obilí: „Mi máme teď zase odevzdávat slámu – 40 kg a jeden metr brambor, již jsme je vybraly z jámi, nebylo moc shnilých a to mám

30 Tamtéž, dopisnice M. Duškové z 16. 7. 1916.
31 Tamtéž, dopisnice V. Duška z 10. 4. 1915.
32 Tamtéž, dopis M. Duškové ze 4. 2. 1916.
33 Tamtéž, dopis M. Duškové z 6. 5. 1916.

Obr. 2 Netolice, rekvizice obilí na vlakovém nádraží, 1914.
Zdroj: Muzeum JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích, fond: Sběrka fotografií, inv. č. F-N 5816.

stále ňáký běhání.“³⁴ Zřejmě nejvyšší rekvizice pro Němčice a okolí byla nařízena v únoru 1916, neboť je jako jediná zanesena ve školní kronice.³⁵ Rodina Duškových nebyla výjimkou a pro Marii bylo těžké, aby dané množství odevzdala: „Pak tady zase ubýrali obyčí, ale byli jen u Kolofů a tam jsme každý šel. Byl tady Novotný z Netolic, ten pisař, a pak mladý Kuliš. Teď mi zase jednu osobu přidali, výbor se o mě zastal, že to sama nezastanu, tak nebudu dávat nic, ale 15. máje musím mít 44 kg obyčí a to mi ještě do nového bude scházet asi 50 kg na čtyři osoby, a co bude v máji, nevíme.“³⁶

Vojtěch Dušek manželku neustále pobízel, aby si o něj zažádala kvůli sklizni nebo celoročním účtům, a popisoval jí, jak má v případě žádosti postupovat: „Musím ti psát, že bys si mohla podat žádost, abych dostal dovolenou za příčinou celoročních účtů, nech si to napsat a od starosty potvrdit a popřípadě též od hejtmanství, to ti už někdo poradí, jak to má být.“³⁷ Marie Dušková se snažila svému muži vyhovět a v jejích dopisech se objevily náznaky, že podání žádosti na hejtmanství bylo v některých případech nutné popohnat pomocí drobných úplatků: „Když ono je třeba vždycky jít s košíkem a já jsem neměla čas a také se už člověk nevolí stále nosit a zadarmo.“³⁸ Tyto pozornosti však ještě nemusely být zárukou kladné-

34 Tamtéž, dopis M. Duškové z 24. 3. 1916.

35 SOkA Prachatice, fond: Základní devítiletá škola Němčice 1880–1974, Školní kronika 1880–1957, inv. č. 1, s. 234.

36 Muzeum Netolice, fond: Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, dopis M. Duškové ze 4. 2. 1916.

37 Tamtéž, dopisnice V. Duška z 22. 12. 1915.

38 Tamtéž, dopis M. Duškové z 11. 10. 1915.

Obr. 3 Netolice, rekvizice obilí před radnicí, 1917.

Zdroj: Muzeum JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích, fond: Sbirka fotografií, inv. č. F-N 5818.

ho vyřízení: „Co se týče té žádosti, to dělej, jak rozumíš, to víš, stálo tolik zl[atých], ale co je do nich. Četník mi hned řek, že bude marná, ale až dyš ji podepsal, teprve se mě ptal, co ti schází, a pak se vadil, že jsem mu to neřekla hned.“³⁹

Zajímavým momentem dochovaného souboru je reflexe těhotenství Marie Duškové. Z korespondence vyplynulo, že Vojtěch byl na dovolené v Mahouši na konci ledna 1916. V průběhu dubna Marie doufala, že by se její manžel mohl doma ukázat, když se tak nestalo, napsala mu na začátku května o své graviditě: „Toho nejhoršího, čeho jsem se nejvíc bála, jsem asi neušla. Nejsem, jak mám být, co jsi odjel a nevíš, z jakou tíhou ti to píši, neb vím, že Tě s tím nepotěším a udělám Ti mnoho starostí. Šetřila jsem Tě až dosud, ale teď myslím, že bys se snad zlobyl, že jsem Ti to nezdělala. Snad není žádná v celé vší nešťastná jako já.“⁴⁰ Z této skutečnosti neměl příliš velkou radost ani jeden z nich, těhotenství v těžkých válečných časech bylo spíše přítěží, navíc Marii bylo 40 let. Manžel jí 10. května odpověděl: „Moc si mě s tím psaním nepotěšila, ale jakáš pomoc, jen když budeš zdráva a já se ve zdraví navrátím.“⁴¹ Starost o hospodářství byla pro Marii tak namáhavá a těhotenství zřejmě nemělo hladký průběh, takže se obávala, zda dítě donosí: „Já skusím mnoho, ale ještě vše zastávám, ale nevím, zdali to předrším a neb mi náká památka nezůstane, neb jsem nikdy tolik nezkoušela, jak teď.“⁴² Nakonec 7. listopadu 1916 přivedla na svět dceru Ludmilu, ze které se radoval i Vojtěch a vyjádřil přání ji a zbytek rodiny spatřit: „Já bich vás rád všechny viděl a tu malou obzvlášť.“⁴³

39 Tamtéž, dopis M. Duškové z 3. 9. 1916.

40 Tamtéž, dopis M. Duškové z 6. 5. 1916.

41 Tamtéž, dopisnice V. Duška z 10. 5. 1916.

42 Tamtéž, dopisnice M. Duškové z 29. 8. 1916.

43 Tamtéž, dopis V. Duška z 28. 7. 1917.

Obr. 4 Dopis (první a poslední strana) zasláný Vojtěchu Duškovi jeho manželkou Marií dne 6. 5. 1916. Zdroj: Muzeum JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích, Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, pomocná evidence. Přepis celého dopisu viz poznámka.⁴⁴

44 6/5 [19]16

Drahý manželi!

Právě dnes obdrželi jsme lístek od Tebe, na který jsme toužebně čekali, ale málo nás potěšil. Jest to s tebou asi špatný. Celé svátky jsme Tě čekali a co nejlepšího jsme Ti připravili a šetřili pro Tebe, ale vše marně. Slávek se těšil, že bude s tatínkem do kostela, ale nebilo mu té radosti dopřáno. Krejčí tady byl na 20 dní až z Ruska. Lístek z Prahy jsem obdržela a měla jsem radost, že jsi u svých přátel. Psala mi švagrová, jak se potěšila. Nevím ani, co dříve psáti, neb jsem Ti již dlouho nepsala, čekala jsem, až přijdeš, že Ti vše povím. Pochyboval jsi o nás, že s našim potahem nic nedokážeme, ale mi jsme si všechno sami zaselí. Někdy jsme jeli třem[a], někdy čtyřma, dopoledne jedním párem a odpoledne druhým, všechno jsme z vláčili před setí[m], pak jsme to vše [???], a pak zase 2 krát vláčili po zasetí, a tak jsme se tě ani na jedno pole nedočkali. Pak jsme si navezli hnůj k bramborům, zvorali a za sadem nasázeli sami a u pěšinky nám Bouda pomohl, ale vše z našim potahem. Měli jsme na 14 dní před svátky zaseto, a pak jsme ještě sázeli náky brambory, ale nikdy jsem nebyla na ty svátky tak zvondaná jako letos. Přijeli jsme večir domu a nemohli jsme se žádný ani hnout, a pak ještě řezat pro 6 kusů řezanku, někdy jsem už plakala při práci, ale žádná pomoc. Když jsme vše udělali, pak jsem krávu starou prodala, jak si asi četl v Praze, moc mi radili, abych ji prodala, dokud to [???], kdy by se byla honila. Teď má mít jedna tele za 14 dní a druhá za 6 neděl, esi to Pán Bůh zachová, zas by měla telata. Teď snáze krmíme a máme to v lepším pořádku nežli v zimě, už krmíme trochu zeleného krmení do řezanky a slámi máme dost, eště jsem jí půl čtrvta metráku prodala, metrák za 6 zl. Jetele máme pěkný a trávu na sadě. Pak jsem zpachtovala zase ten průhon, co jsem měla vloni. Osení již se mám zelená, vše by bylo hezké, kdybys přijel, snad bys nás nepohanił a práce máme pro tebe ještě mnoho, ale nevím, zdali se Tě dočkáme, aspoň kdybych byla věděla, když jsi jel přes Budějovice, tak bych tam byla šla, aneb proč jsi domů nezaběhl, abychom nebyli čekali marně. Tam jsou od nás vojáci, asi se s nimi sejdeš. Vašek Vlčků a Vašek Vítků, Krištof z Němčic. Kam tě ještě bidáka dopraví. Můj drahý! Ještě něco mám ti zdělit, ale stále

Obr. 5 Dopisnice (zadní strana) zaslaná Marii Duškové jejím manželem Vojtěchem dne 10. května 1916. Zdroj: Muzeum JUDr. Otakara Kudrny v Netolicích, Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, pomocná evidence. Přepis viz poznámka.⁴⁵

čekám, až přijedeš, že ti to povím a těšila jsem se, že mě aspoň pár slov útěchy dáš, ale nemohu se Tě dočkat a dále to sama v sobě tajit, jest mi již nesnesitelné. Toho nejhoršího, čeho jsem se nejvíc bála, jsem asi neušla. Nejsem, jak mám být, co jsi odjel a nevíš, z jakou tíhou ti to píši, neb vím, že Tě s tím nepotěším a udělám Ti mnoho starostí. Šetřila jsem Tě až dosud, ale teď myslím, že bys se snad zlobyl, že jsem Ti to nezdělila. Snad není žádná v celé vsi nešťastná jako já. Nevím, jak si to představit, snad jest Bůh na mě tak rozněvaný a takové tresty na mě sesílá, aneb mě snad tak myluje a křížema mě navštěvuje. Zdá se mi již ten osud být nesnesitelný. Ale ať už se děje cokoliv, již se odevzdám na vše. Prosím jen aspoň, abys domů na pár dní přišel, by[ch] se mohla s tebou aspoň poradit a postýskat, neb musím vše jen v sobě utajit a to víš, jak jest mi. Neměj mi za zlé, že jsem Tě s tím tak překvapila, aneb jsi to snad čekal? Neber si s tím žádné starosti, aby si si zdraví neublížil a starej se, bys si se dostal aspoň na pár dní domů. Pak mi napiš, kam přišli ty druzí kamarádi, co s tebou byli. Pak bych ti poslala nějaké jídlo, snad to tam obdržíš, jak se mi to šikne. Také Ti musím zdělit, líkařka z Protivce, tvoje sestřenice, jest již pochovaná. Johan mi psal ze Štýrska, a že se pořád držíš na starém místě, a zatím Ty už jsi se vyjezdil. Brzy nám piš a neb ještě dříve pojeď domů. Také tady máme předělané hodiny.

Ještě mnoho srdečných pozdravů a políbení posílají Ti Tvý věrní man[želka] a dítka.
S P[ánem] Bohem.

45 Ctěná paní Marie Dušková, v Mahouši No 24, P. Netolice, Böhmen
Ctění pan Vojtěch Dušek, K. u. k. Inf. Reg. Nro 91, 5 Ersazkompagnie, 27 Baracke,
Brück a/d Leitha, Ungar
10/5 1916
Draze milovaná manželko.

Přijmi ode mě srdeční pozdrav, též i dík za dopis, co si mě zaslala. Co se tíče, sem doposud zdráv. Doufám, to samé u vás všech. Drahá manželko, musím tě zdělit, bil jsem u Raportu skrze odláb a nedostali sme ho žádnéj, bil se mnou kamarát také vo odláb a nedostal také nic. Bil se mnou ze začátku a eště žádnéj odláb neměl. Ti mě píšeš, jestli tu mám jako kamarády. V Praze jsme se roztrhli, každý jeli ke svým kchrádrum a to k Infanterii, nejvíc jich jelo do Uher, bil sem tady s Podlou Kovářů a Stluka z Volšovic. Moc si mě s tím psaním nepotěšila, ale jakáš pomoc, jen jen když budeš zdráva a já se ve zdraví navrátim, pak si to budu vážit. Nikde se mi tak nestejskalo, jako se mi stejská tady. Ti mě píšeš, jestli bi se mě mohla něco poslat. To mě pošli rači dřív, a to asi pět kilo. Tak vás tam eště všeci pozdravuju a brzi mě odepiš. S Bohem.

První světová válka znamenala pro Marii Duškovou i to, čeho se obávala každá rodina, jejíž členové byli nasazeni na frontě, tedy ztrátu manžela. V říjnu 1917 napsal Vojtěch Dušek do Mahouše, že je v nemocnici v Drači (Albánie), neboť „marod sem na ruce obě, pravou mám operovanou na dvouh místech, takže ani psát nemůžu“.⁴⁶ Poslední lístek polní pošty napsal Vojtěch Dušek 3. listopadu, kdy informoval manželku o tom, že „jedeme tři dny po moři, ale kam jedeme, to ještě nevím. Až přijedem na místo, tak vám budu psáti. Ruka již je lepší a nemoc je stále stejná.“⁴⁷ S nemocničním transportem dorazil do polní nemocnice č. 1509 v chorvatské Kraljevici, kde 7. listopadu 1917 zemřel na následky malárie a byl zde pochován na vojenském hřbitově.⁴⁸ Marii Duškovou o této skutečnosti 26. listopadu informoval dopis polního kuráta: „Na Váš dopis ze dne 18. t. m. mám Vám následující k sdělení. Váš muž přišel první dny tohoto měsíce s nemoc[nič]ným transportem z Albánie a ve zdejší nemocnici byl přijat. Byl stíženej malárií a následkem jejím těž zemřel.“⁴⁹ Vojtěch Dušek skonal ve stejný den, kdy jeho dcera Ludmila oslavila první narozeniny, jeho rodina se návratu otce nedočkala. Jméno Vojtěcha Duška je možné najít na pomníku padlým v Němčicích. Na jeho zřízení přispěla i obec Mahouš a byl slavnostně odhalen 28. října 1920.⁵⁰

* * *

Po smrti manžela Marie Dušková nadále spravovala hospodářství v Mahouši. Podle smlouvy z 5. října 1919 pachtovala v letech 1919 až 1928 pozemky od obce, ve smlouvě ovšem není uvedena jejich výměra.⁵¹ V roce 1925 rozšířila Marie Dušková se svým synem Františkem držbu pozemků o 1,014 hektaru, jednalo se hlavně o louky a pastviny.⁵² K dalšímu rozšíření pak došlo v roce 1933, kdy Marie Dušková koupila jeden hektar lesa v bývalém revíru Picina, který spadal pod velkostatek Hluboká.⁵³ Správu hospodářství přenechávala Marie Dušková ve větší míře na synu Františkovi, který se v březnu 1934 účastnil veřejné dražby o pachtování obecních pozemků.⁵⁴

46 Tamtéž, dopisnice V. Duška z 26. 10. 1917.

47 Tamtéž, dopisnice V. Duška z 3. 11. 1917.

48 VHA Praha, fond: Vojenské kmenové listy (sbírka) 1750–1910, Kmenový list Vojtěcha Duška.

49 Muzeum Netolice, fond: Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových, dopis polního kuráta z 26. 11. 1917.

50 SOkA Prachatice, fond: Základní devítiletá škola Němčice 1880–1974, Školní kronika 1880–1957, inv. č. 1, s. 174.

51 Tamtéž, fond: Archiv obce Mahouš, Pronájmy obecních nemovitostí, inv. č. 15, Smlouva z 5. 10. 1919.

52 Katastrální úřad pro Jihočeský kraj, Katastrální pracoviště Prachatice, Pozemkové knihy, katastrální území Mahouš, knihovni vložka 23.

53 SOkA Prachatice, fond: Archiv obce Mahouš, Pronájmy obecních nemovitostí, inv. č. 14, č. j. 10552/33–IV. Velkostatek Hluboká – polesí Picina – označení kupců 30. 1. 1933.

54 Tamtéž, Pronájmy obecních nemovitostí, inv. č. 15, seznam pachtýřů.

Tato dražba však byla z rozhodnutí Okresního úřadu v Prachaticích zrušena, neboť k ní byl přizván jen vybraný okruh jedinců.⁵⁵ Marie Dušková zemřela 11. září 1938 v 61 letech, příčinou úmrtí byl zánět pohrudnice a plic.⁵⁶ Její syn František převzal v roce 1940 správu hospodářství docela.⁵⁷

VÁCLAVA VONDROVSKÁ

III.11 ROLNÍK, KŮŇ A VOJÁK (17. AŽ 20. STOLETÍ)¹

ARMÁDY U BRNA 1645 A 1805

Ubránění Brna před Švédy v roce 1645 bylo skutečně mimořádnou událostí evropského významu, jež se odehrála na sklonku třicetileté války, když k Brnu přitáhl se svou armádou švédský generál Lennart Torstenson. Obranu Brna vedl Jean-Louis Raduit de Souches, Francouz, jenž měl cenné zkušenosti získané v době své služby ve švédské armádě, a plně je při obranných opatřeních i bojových akcích zúročil. Brňané nebránili jen pasivně, podnikali za vhodných podmínek také výpady proti nepříteli, přičemž významné uplatnění nacházela jízda obránců (i v podmínkách obléhaného města se dařilo udržet plně bojeschopnou jízdní bojovou jednotku). Mnohonásobná přesila obléhatelů, oslabená o několik tisíc zahynuvších, nakonec odtáhla s nepořízenou. Obléháním však naprosto fatálně utrpěly venkovské obce poblíž Brna. Ve většině z nich prakticky zmizelo původní obyvatelstvo (zahynulo, či se odstěhovalo a již nevrátilo). Smutné statistiky jsou k nahlédnutí v muzeu na Špilberku, v kronikách dotčených obcí apod. Například i v poměrně vzdáleném městě Vyškov napočítali v tu dobu pouhých 54 obyvatel (resp. poddaných)².

Ani pro Napoleona slavný rok 1805 nebyl příznivým pro obyvatele jihomoravského venkova, jímž táhla vojska ke schylující se bitvě u Slavkova (této bitvy „tří císařů“ se zúčastnila kromě francouzské a rakouské i ruská armáda). Jejich utrpení popisují knihy několika znalých autorů. Dodnes se např. udržuje tradice tzv. „Jiříkovic-kých ohňů“ (francouzští vojáci tehdy večer zapalovali došky ze střech venkovských stavení, aby posvítily na cestu císaři Napoleonovi).

Někteří zranění francouzští vojáci zůstali natrvalo v obcích, kde se zotavovali. Mohlo k tomu docházet jen v opravdu malém měřítku, nicméně dodnes se v oblasti vyskytují některá původně francouzská příjmení (např. Mercinery, Remeš aj.). V takových případech se opět mohl voják stát rolníkem – byť v jiné zemi.

A právě tato významná bitva, v níž zahynuly nejen tisíce vojáků, ale i koní, inspirovala několik nadšenců k vybudování ojedinelého pomníku koním, jejichž životy vyhasly ve válkách. Nachází se na Staré poště u Pozořic, v areálu bitvy tří císařů. Napoleon řídil svá vojska v průběhu bitvy z návrší Žuráň (zmíněného v úvodu). Poblíž, pod kopcem Santon, se každoročně pořádají vzpomínkové akce spojené

55 Tamtéž, Pronájmy obecních nemovitostí, inv. č. 15, čís. 21665/34–9–M–41 Mahouš – propachtování obecních pozemků 8. 8. 1934.

56 Matriční úřad Netolice, Kniha úmrtí pro obec Němčice, sv. 3, roč. 1938, s. 107.

57 Katastrální úřad pro Jihočeský kraj, Katastrální pracoviště Prachatice, Pozemkové knihy, katastrální území Mahouš, knihovní vložka 23.

1 Příspěvek vznikl v rámci výzkumné činnosti Ústavu zemědělské ekonomiky a informací Praha. Osobní pohnutky autora k napsání příspěvku: „Narodil jsem se v zemědělské rodině, žijící na vesnici v těsné blízkosti Brna. Na katastru naší obce (Podolí u Brna) se nachází záhadný vrchol Žuráň (je to de facto obrovská mohyla z doby stěhování národů s mnoha významnými nálezy, a to i ze starších období), odkud pak vítězně řídil v roce 1805 Napoleon bitvu u Slavkova. Otec a matka hospodařili jako soukromí rolníci, na konci 50. let 20. století byli nuceni vstoupit do místního JZD, kde pak mnoho let pracovali (otec jako zootechnik, přičemž si i zde zachoval lásku ke zvířatům, zvláště ke koním). Historie napoleonských bitev a druhé světové války mne zaujala už v dětských letech, stejně jako koně. Měl jsem mnoho let svého koně (bílou teplokrevnou klisnu), na němž jsem nejen jezdil, ale s nímž jsem i pracoval na poli (na „záhumenku“). Už více než dvacet let pracuji v ÚZEI (Ústav zemědělské ekonomiky a informací) v odboru Rozvoje venkova. Velmi jsem uvítal možnost podělit se o některá fakta a zkušenosti, jež jsem převážně získával přímo od těch, jejichž života a hospodaření se dotkla druhá světová válka, která je těžištěm mého příspěvku.“

2 Vyškov, dostupné online: <<https://cs.wikipedia.org/wiki/Vy%C5%A1kov>> [8. 12. 2016].

Obr. 1 Pomník koním padlým v bitvě u Slavkova.
Zdroj: autor fotografie Bedřich Maleček.

s výročí bitvy. Do bitevních ukázek se zapojují nejen pěší, ale i jízdní „vojáci“. Aktivně i pasivně se zúčastňují jak obyvatelé okolních vsí či nedalekých měst, tak i zahraniční účastníci. Dvousté výročí bylo velkolepě pojato, jízdní jednotky se představily na více než dvou stech koní – a to už opravdu „duněla země“.

Podolí původně leželo na staré královské silnici, nazývané také Olomoucká cesta, spojující obě přední moravská města, Brno a Olomouc. Po této cestě táhl a 29. srpna 1683 projel obcí se svým vojskem polský král Jan III. Sobieski, který spěchal na pomoc Turky obležené Vídně³. U Brna se objevily také další armády – Prusové v roce 1742 (Brno tehdy nebylo dobyt) a pak v roce 1866 (Prusové do Brna vstoupili – v té době již město nemohlo plnit obrannou funkci, mj. byly už ze značné části odstraněny městské hradby, a to na příkaz Napoleona z roku 1809). Pro obyvatelstvo obcí, jimiž pruská armáda táhla či se tam i ubytovala, to byla samozřejmě nevídaná zátěž (zřejmě od té doby se říká: „jí jako Prajs“ – resp. častěji v ještě méně spisovné variantě).

ČAS PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY

I když první světová válka neznamenal pro Brno a okolí přímé bojové střety v oblasti, poznamenala samozřejmě život obyvatel závažným způsobem. Mnoho rolnických synů odjelo na fronty a k hospodaření se už nikdy nevrátilo (padli, byli

vážně zraněni, případně se i usadili jinde). Vysoké ztráty na počtu koní v zemi se podařilo plně nahradit až po zhruba sedmi letech⁴.

Vztahu mladého muže-rolníka ke svému koni v době Velké války, od něhož se následně odvinuly dramatické události, se věnoval skvělý film Stevena Spielberga *Válečný kůň* (hlavní hrdina, původně rolník, se stal vojákem a odjel na frontu).

OD PRVNÍ REPUBLIKY PO FRONTU DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Armáda první republiky – stejně jako většina armád – se neobešla bez koní. A uplatnili se zde koně různých typů, při velmi odlišném způsobu využití. Kromě jezdeckých koní dragounů byli potřeba koně k tažení děl či vozů, dokonce i soumaři (ti nosili např. těžké kulometry, byli převážně huculského plemene). Reprodukci koní napomáhaly vojenské hřebčiny, výchovu mladých koní pak zajišťovaly tzv. remontní eskadrony. Mnozí rolníci i jiní venkovští chlapci, kteří se pohybovali kolem koní už od dětství, sloužili pak u koní i na vojně. Osobně jsem dobře znal dva takové „rolníky-vojáky“ (oba sloužili u dragounů) – vyprávěli mi mnohé zážitky z vojny, jež jsou již dávno neopakovatelné. Získávali bohaté a cenné zkušenosti z oblasti péče o koně a jejich výcviku, jež pak využívali i v civilu (například si přinesli některé „recepty“, jak spolehlivě naučit tahat i „netahavé“ koně aj.). Každopádně v těchto případech se rolník stával vojákem, po návratu zase rolníkem (tj. rolník a voják jedno byli) a stále ho provázeli koně. A on je sedlal, zapřahal, krmil, hřebelcoval... Tento (spíše jen zdánlivě idylický model) se měl však brzy změnit.

Na narůstající hrozbu války s Německem se Československo připravovalo. Kromě vojenských opevnění, techniky, zbraní a lidí se přípravy dotýkaly i koní potřebných pro armádu. V době mobilizace měla armáda k dispozici celkem zhruba 200 tisíc koní. Nicméně přišel konec první republiky – obsazení Československa, vznik protektorátu. Smutné období. Každopádně zemědělská výroba na našem území intenzivně pokračovala. A nešlo se „ulévat“ – rolníkům byly předepisovány dodávky jednotlivých komodit, které třetí říše potřebovala (na systém povinných dodávek později navázala komunistická vláda, která touto cestou navíc krutě likvidovala vzpurné a nepohodlné sedláky, jež nálepkovala a trestala jako kulaky). Prestiž rolníků v čase války ve společnosti vzrostla – to, že si mohou vyrobit potraviny, bylo v té době velkou výhodou (byť byli omezeni pod přísnými tresty – to se týkalo zejména zabijaček aj.). Byla znovu významně posílena role koní jako dopravního prostředku (především na převozy různých materiálů a zboží), neboť benzín pro motorová vozidla byl silně limitován. Bylo běžné (nejen v době války), že rolníci se svými potahy jezdili v zimě s vozy či saněmi do lesa pro dřevo – jak pro potřeby svých rodin, tak pro ty, kdo tuto službu využívali. Po válce byli pak koně z oblasti dopravy postupně vytlačováni nákladními auty.

Na jaře 1945 se blížila fronta. Jaro bylo mimořádně teplé – vojtěška, která jindy bývala koncem dubna jen kousek nad zemí, byla již po kolena a dala se kosit. Ustupující Němci byli bombardováni Rudou armádou, některé usedlosti v obcích na frontě přitom vzplanuly. Dle pamětníků prý velmi smutně vyhlíželi obcí

3 Obec Podolí u Brna, Historie obce, dostupné online: <http://www.podoliubrno.cz/index.php?nid=4624 & lid=cs & oid=604409> [8. 12. 2016].

4 Srov. NEUMANN, Robert, *K poválečné situaci v chovu koní v zemi Moravskoslezské*, Praha 1946.

procházející vlasovci – byli si vědomi (a také to otevřeně říkali), že oni se už živi domů určitě nevrátí (možná i někteří z nich pomohli pak v Praze při povstání obyvatelstva proti Němcům). Podolím procházeli také rumunští vojáci.

Při přechodu fronty pozbylo mnoho rolníků své koně (tím či oním způsobem) a celkově se tak ve státě projevoval nedostatek koní. V rámci poválečné pomoci UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) bylo Československu poskytnuto zhruba 100 tisíc koní z USA⁵, dle některých jiných zdrojů to bylo necelých 27 tisíc⁶. Byla to významná pomoc (v letech komunistické totality se však o ní nehovořilo). Jednalo se z velké části o koně, jež nebyli zvyklí tahat (byli přivezeni přímo z pastvin). Jejich zaučování v tahu vyžadovalo zkušenosti – a právě ti rolníci, kteří sloužili na vojně u koní, měli jistě určitou výhodu. Jednalo se o koně různých plemen, teplokrevných i chladnokrevných. Byli mezi nimi i percheroni. Toto chladnokrevné plemeno pochází z Francie, rozšířilo se později též do USA, kde bylo značně oblíbeno (na rozdíl od zde běžně chovaných chladnokrevníků jsou to převážně bělouši). Mnoho importovaných klisen bylo pak připouštěno (vhodnými i méně vhodně vybranými hřebci) a jejich krev pak dále kolovala v zemském chovu koní. I po letech pak často při dotazu na původ určitého koně bylo prostě řečeno, že „tam byla UNRRA“.

* * *

Obce blízké místům vojenských střetů či průchodů cizích armád bývaly poznamenány značnými ztrátami a škodami, z nichž se dlouho vzpamatovaly. Jednalo se o ztráty na životech obyvatel, na budovách, movitém majetku různého druhu (zejména potravinách a krmivech, též na ještě nesklizených plodinách na polích) a na koních.

Ztráty koní přesahovaly v rolnických rodinách ryze ekonomický rámeček. Kůň zajišťoval zdárný průběh rostlinné (a potažmo i živočišné) výroby na hospodářství a obživu celé rodiny. S koňmi se na polích oralo, selo, vláčelo, sekalo, hrabalo atd. Dále se s koňskými potahy zajišťovala doprava – jak v souvislosti se zemědělskou činností (odvoz hnoje na pole, dovoz sklizených plodin), tak dalších nákladů, např. uhlí, dřeva (jak již bylo zmíněno výše), v neposlední řadě také osob. V bryčkách, později i na „gumácích“ (vozy s koly na pneumatikách) jezdily rolnické rodiny na různé akce v okolí (poutě či jiné společenské akce), na železniční zastávky apod. V kočárech také přivázeli a odváželi sedláci faráře na bohoslužby do místního kostela. Při svatbách vozili svatebčany také koně – bohudík tato tradice ještě zcela nevyzrála a i v posledních letech bylo možno spatřit (při svatbách příslušníků „koňských“ rodin) celé řady koní (i více než deset párů!) zapřažených ve slavnostně vyzdobených bryčkách a kočárech. Při obecních slavnostech jezdívali hlavně mladí rolníci též v krojích na koních v průvodech (v některých obcích a regionech

5 PRŮŠOVÁ, Linda, Osudy pracovních koní v ČR – jak žijí a dožívají? Nепublikovaná bakalářská práce, Brno: katedra environmentálních studií Fakulty sociálních studií, Masarykova univerzita 2010, s. 15. Dostupné online: <http://is.muni.cz/th/220241/fss_b/?id=121245> [14. 3. 2017].

6 HLADÍK, Ondřej, Koně jako součást hospodářské pomoci UNRRA, in: Prameny a studie – Koně, 2009, 43, s. 82.

byly rozšířené tzv. „selské jízdy“). Významné pro obce a jejich bezpečnost bylo, že koně sedláků byli zapřaháni v případech požárů do hasičských stříkaček. Někteří rolníci a jejich synové provozovali dopravu i v blízkém Brně – zejména se uplatňovali při odvozu popela (nicméně část dopravy ve městě zajišťovali živnostníci přímo z Brna, tzv. „furverkáři“). Koně byli chloubou hospodáře a jejich rodin a sami byli téměř členy rodiny (a stáj pro koně byla vždy umístěna nejbližší obytné části domu). I méně úspěšní rolníci mívali koně zpravidla v pořádku (byť ostatní dobytek ve chlévech byl mnohdy v žalostném stavu), byli jejich vizitkou a pýchou. Mnozí rolníci byli skuteční znalci koní a snažili se svůj chov dále zlepšovat, nezřídka měli jejich koně vysokou plemennou hodnotu. Taková ztráta se pak případně velmi těžko nahrazovala i v tomto směru.

Období „studené války“ a budování socialismu bylo u nás tragédií pro chov koní a většinu rolníků (zejména úspěšnějších sedláků, kteří právě mívali nejkvalitnější koně). Masová likvidace koní při tzv. kolektivizaci vesnice byla obrovskou ztrátou a otřesem jak z hlediska zootechnického, tak sociálního. Atmosféru i tragédie této doby neopakovatelně zachycuje skvělý český film režiséra Vojtěcha Jasného Všechni dobří rodáci.

Za to, že nedošlo k ještě fatálnějšímu zničení chovu koní, je nutno poděkovat především těm rolníkům, kteří i v podmínkách jednotných zemědělských družstev si lásku ke koním uchovali a snažili se usilovně zachránit alespoň ty nejhodnotnější jedince. A zájem o koně naštěstí nevyzrála ani v podmínkách socialistické společnosti. Některá JZD chovala sportovní koně, což přitahovalo mládež z okolí. Například výlety na dostihy ve Slušovicích byly obecně oblíbenou událostí i pro obyvatele z jiných regionů. Na některých místech Moravy se udrželo pořádání „jízdy králů“ – od roku 2011 je tento obyčej zapsán organizací UNESCO na seznam Mistrovských děl ústního a nehmotného dědictví lidstva. Je tak naděje, že tato tradice nezanikne, a naopak bude znovu ožít v dalších obcích. Z hlediska propojení „rolník-voják“ bylo až symbolické, že odvedence (rekruty) odvážel ve vesnicích a menších moravských městečkách „žebříňák“ (dlouhý vůz používaný na přepravu sena a slámy) tažený koňmi (a náležitě pro tuto příležitost vyzdobený). Armáda ČR již po desítky let koně nepoužívá. Vrátili se však po pádu totality do služeb jiné ozbrojené složky státu (byť ne ve velkém rozsahu), a to policie, kde nacházejí vhodné využití. Jezdec na koni – zejména v uniformě – určitě vzbuzuje autoritu, jaké „pěšák“ nemůže dosáhnout.

Specifickým způsobem vnikala vojenská a rolnická složka do jezdeckého sportu. Mnozí jezdci byli povoláním vojáci. Každý milovník dostihového sportu zná jméno Rudolfa Poplera, jenž byl důstojníkem, vojákem z povolání. Po něm se dodnes jmenuje překážka na pardubickém závodistišti, která se mu stala osudnou. V době kolektivizace vesnice, kdy zmizeli koně ze selských dvorů, uchýlovali se rolníci synové do různých jezdeckých oddílů (někteří aktivně, jiní alespoň se občas na koně podívat). S kamarádem jsme se tak v dětství jezdili podívat do oddílu Brno-Dvorská (mj. se zde kdysi učila jezdit na koni Libuše Šafránková ze Šlapanic, jež se později stala oblíbenou herečkou). Naštěstí tamní stáje s koňmi přečkaly všechna dosavadní nepříznivá období a fungují v jisté podobě dodnes.

Koně jednoznačně „táhnou“ i v současnosti – motivace pro studium na zemědělských školách (potažmo případně i pro práci v zemědělství) velmi často spočívá právě na lásce ke koním. To jednoznačně potvrzují i empirická šetření ÚZEI (Ústav zemědělské ekonomiky a informací) Praha, pobočky Brno, prováděná na zemědělských školách. Koně se uplatňují v nových formách zemědělských činností, velmi významně např. v agroturistice. Díky obětavým nadšencům se udržuje i využívání koní k tahu. Těžko plnohodnotně nahraditelní jsou dosud zejména při práci v lese, kde se přirozeně pohybují a neodtrhávají od podloží a nedevastují často velmi tenkou vrstvu lesní zeminy (včetně všeho živého, co na ní a v ní je – jako je tomu v případě využití těžké mechanizace v nevhodných podmínkách pro její nasazení). Někteří fanoušci pilně trénují ovládání koní v zápřeži a zúčastňují se soutěží v orbě a ve vozatajských soutěžích. V současnosti už jen málo lidí zkusilo orbu s pluhem taženým koňským potahem na vlastní kůži. Je to velmi fyzicky namáhavá práce – jak pro koně, tak pro oráče. Ten doslova zkrápí oranou zemi vlastním potem (a koně též). S každou pídí země (často své) se seznamuje „tváří v tvář“. Vztah mezi rolníkem a koni je zde tvrdě testován – došlo-li k souhře, vznikalo pevné a trvalé pouto.

I přes významné změny ve způsobu využívání koní lidmi bohudík i nadále často platí, že „nejlepším koníčkem je kůň“. Nezbyvá než doufat, že to tak zůstane i v budoucnosti.

JAN DRLÍK

IV. ROLNÍK VE VÍRU VÁLEČNÝCH A POVÁLEČNÝCH SYSTÉMOVÝCH ZMĚN

**IV.1 DŮSLEDKY DLOUHÉ VÁLKY: ŽÁBY, ŽELVY, PERLORODKY
– NEBO DRUHÉ NEVOLNICTVÍ?
HOSPODÁŘSKÉ INOVACE NA PANSTVÍ TŘEBOŇ
A HLUBOKÁ NAD VLTAVOU V 17. STOLETÍ¹**

„V Praze a v jiných místech pojídá panstvo žabí stehýnka. Prodávají se za slušné peníze. Žab žije na hlubockém panství velké množství, neměli by je začít chovat rybáři? Mohli bychom z toho získat velký užitek,“ navrhl jeden z úředníků na hospodářské konferenci na hlubockém zámku dne 1. září roku 1699. Vzápětí uslyšel následující odpověď: „Žab všeho druhu žije na panství opravdu dost. Pražané ale mají rádi z Hluboké pouze schwarzenberské kapry. Obchod s žábami by nám nepřinesl žádný užitek.“²

V dějinné retrospektivě hlubockého a sousedního třeboňského panství se rozhodně nejednalo o žádný odklon od předchozí trajektorie vývoje olbřímího majetkového komplexu. Náležel knížecímu rodu Schwarzenberků a patřil k největším v Čechách. Třeboňské i hlubocké panství bylo ve druhé polovině 17. století spravováno v podstatě jako jeden celek v čele s vrchním hejtmanem. Při hledání možných inovací na obou panstvích budu postupovat na první pohled nečekaně – totiž proti proudu času; hodlám skončit své líčení v letech, kdy uvedení aristokraté, jmenovitě Jan Adolf, získali obě jihočeská panství – tedy v letech 1661–1662. Jen tak se mohu dostat do bodu, kdy by měly být – po nástupu nové vrchnosti – nastartovány zásadní systémové změny, jak je předpokládá model druhého nevolnictví v jeho modifikacích.³

Nedlouho před Vánoci roku 1691 proběhla vizitace⁴ hlubockého panství; na tamním renesančním zámku tehdy pobýval kníže Ferdinand Vilém ze Schwarzenberka.⁵ Mezi náměty možných hospodářských inovací se objevila úvaha o chovu želvy ke komerčním účelům. Tito živočichové měli být chováni v rybníčcích poblíž hlubockého a dírenského pivovaru. Nechyběl také námět týkající se rozšíření chovu lososů. Po roce 1691 se začaly na Hlubocku chovat želvy. Po tomto roce se objevovala sdělení o jejich chovu v každoročních zprávách vizitátorů. Byla to snaha želvy komerčně využít – jak na maso, tak i na želvovinu. Pokusy s chovem trvaly poměrně dlouho, na Hlubocku až do konce roku 1702. Tehdy byly tyto aktivity patrně přesunuty z panství Hluboká na nově získaný statek Drahonice.⁶ Pokusy s chovem

- 1 Příspěvek vznikl v rámci realizace programu PROGRES.
- 2 Státní oblastní archiv v Třeboni (dále jen SOA Třeboň), fond: Velkostatek (dále jen Vs) Hluboká nad Vltavou, sign. I A 6 W gama 4.
- 3 POLIŠENSKÝ, Josef, Přehled československých dějin, I. Do roku 1848, Praha 1958, s. 430; PURŠ, Jaroslav – KROPILÁK, Miroslav (edd.), Přehled dějin Československa I/2 (1526–1848), Praha 1982, s. 226–246 aj.
- 4 Pravidelná každoroční vizitace, tj. fyzická kontrola zejména režijního hospodaření a úředních písemností, představovala základní kontrolní instrument majitele panství.
- 5 SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, fond: Schwarzenberská ústřední kancelář, staré oddělení, Hluboká, sign. A 6 W gama 2a (15. 12. 1691).
- 6 Srov. SEDLÁČEK, August, Hrady, zámky a tvrze království Českého, 7., Písecko, Praha 1996, s. 250; PALECZEK, Raimund, Die Modernisierung des Grossgrundbesitzes des Fürsten Johann Adolph II. zu Schwarzenberg, München – Freiburg 2009, s. 58.

želv nelze jen tak bez dalšího vysvětlení přejít. Ukazují totiž jednu docela závažnou skutečnost.⁷ Jednalo se o jistou vytrvalost v tomto počínání, kdy nestačily dva tři roky, aby byla tato činnost ukončena jako neúspěšná či neperspektivní. Na jiných schwarzenberských panstvích pokračovaly tyto pokusy po celou první polovinu 18. století.⁸

V roce 1679 se řešila otázka chovu buvolů („Biffel Vieh“).⁹ Pokusy s chovem tohoto dobytka inicioval sám kníže. Aktuálně se na Hlubocku žádný buvol nenačázal. Ve vizitaci je uvedeno, že jde o „intention“ majitele, a proto se měla tématu věnovat pozornost. O zaujetí knížete pro tyto otázky vypovídá opět nejlépe koncept rozhodnutí z knížecí kanceláře, v němž Jan Adolf sám velmi mnoho doplnil nebo zcela nově formuloval. Kníže dlouhodobě prosazoval strategii k rozšíření a zkvalitnění chovu dobytka.¹⁰ V době, kdy se stal Jan Adolf majitelem Hluboké (stejně jako Třeboně), byl chov dobytka zanedbaný a celkově poddimenzovaný. To nemuselo rezonovat s modelovou představou, že v období ekonomické stagnace se pomyslné kyvadlo hospodářské politiky posunovalo od obilnářství k dobytkařství.¹¹ Obilnářství byla naopak ve dvorech jak na Hlubocku, tak na Třeboňsku věnována značná pozornost, a to vzhledem k nemalému výstupu piva.

V roce 1669 se objevila seriózní úvaha o chovu šneků na hlubockém panství.¹² Již v roce 1665, kdy Jan Adolf držel panství sotva tři roky, se stal jedním z prvků inovací na panství chov perlorodek. Mělo se jednat o perlorodky, které byly nasazeny ve starém potoce („obig Paurowitz“), kde se ale již nějakou dobu žádné perly nenašly.¹³ Bylo by prý proto na místě tuto aktivitu obnovit. I takový produkt vlastního hospodářství – perlorodky a perly – nebyl tedy v této době v rámci hlubockého panství neznámou skutečností.

V průběhu posledních čtyř dekad 17. století se na Hlubocku objevil ne jeden nekonvenční prvek možné nové orientace panství. Byl to jeden ze směrů, kterými rozšiřoval tento „pobělohorský velkostatek“ své ekonomické aktivity. Klíčové tu bylo hledání dalších možností expandování. Na místě je proto otázka, jaké byly hlavní trendy vývoje tohoto panství ve sledovaných dekádách.¹⁴ Těžiště změn, úprav či oprav všeho druhu bylo primárně zaměřeno na obnovu a zdokonalení vlastního hospodářství, které nebylo zatím nijak intenzivně ani extenzivně rozšiřováno.¹⁵

7 Pokusy s chovem želv na statku Drahonice, posléze i na panství Protivín pokračovaly dále, srov. SOA Třeboň, fond: Vs Protivín, k. č. 376 a 495.

8 Srov. SVOBODOVÁ, Kamila, Bažantnice v Mikulově, in: Jižní Morava, 2015, 51, sv. 54, s. 136–148.

9 Srov. GRIMM, Jacob a Wilhelm, Deutsches Wörterbuch, II., Biermörder-Dwatsch, München 1999 (vyd. 1860), sl. 492 – „česky būwol“.

10 SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, fond: Schwarzenberská ústřední kancelář, staré oddělení, Hluboká, sign. A 6 W gama 2a (1. prosinec 1678, knížecí rezoluce pochází ze 17. srpna 1679).

11 BATH van, Bernard Slicher, The agrarian history of Western Europe, AD 500-1850, New York 1963.

12 SOA Třeboň, fond: Vs Hluboká nad Vltavou, sign. I A 6 W gama 2.

13 SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, fond: Schwarzenberská ústřední kancelář, staré oddělení, Hluboká, sign. A 6 W gama 2a (nedatováno).

14 K tomu detailně s odkazem na dokumentaci: ČECHURA, Jaroslav, Hospodářský pragmatik Jan Adolf ze Schwarzenberka a panství Hluboká nad Vltavou letech 1661–1683, in: Jihočeský sborník historický, 2016, 18, s. 128–169.

15 Detailně viz níže.

Najdeme nějaké inovace také na sousedním třeboňském panství? V roce 1691¹⁶ se objevil námět chovat včely, pěstovat ve zvýšené míře len a postavit vlastní papírnu. K chovu včel přivedli správu panství sami vesničané. Totéž platilo o pěstování lnu. Také zde hráli klíčovou roli poddaní, ale i ve dvorech bylo možné len pěstovat. S rozvojem této aktivity koresponduje potřeba zřízení lisu na lněný olej u mlýna v Záblatí. S mlýny souvisela také výroba papíru, která měla jistě primárně krýt vlastní spotřebu. Již dvě dekády předtím – v roce 1671 – padl návrh povolání zkušených lesníků z Míšeňska.¹⁷ Souviselo to nejen s větším komerčním využitím lesů, jež bylo v plenkách, ale neméně i s výrobou potaše.¹⁸ V roce 1666 se projednával nákup holštýnských koní, jen o rok dříve nákup švýcarských býků („schweizer Stier“),¹⁹ stejně jako bavorských prasnic. Nechyběl ani požadavek, aby v panských dvorech byly zřízeny ovocné zahrady.

Je patrné, že třeboňské inovace byly poněkud jiného druhu než na sousedním panství, ač obě patřila stejné vrchnosti. Byly zaměřeny výrazně ke zkvalitnění dobytkařství na panství. Přínos správného aparátu v obstarávání know-how je tu nesporný, stejně jako skutečnost, že nemohli takto jednat bez schválení majitele panství. Změny, úpravy či opravy všeho druhu byly stejně jako na Hlubocku primárně zaměřeny na obnovu a zdokonalení vlastního hospodářství, které zatím nebylo intenzivně ani extenzivně rozšiřováno.

INTERMEZZO: TŘEBOŇ MEZI ROŽMBERKY A SCHWARZENBERKY – DAŇ DLOUHÉ VÁLKY

Vliv třicetileté války na třeboňském panství byl poměrně výrazný. Lze jej docela podrobně postihnout. To však neplatí pro sousední hlubocké panství, kde je k dispozici jen poskrovnu pramenů, ač působení dlouhého konfliktu zanechalo své nemalé stopy i zde. Proto se v této partii zaměřuji na prvně jmenované panství. V podstatě je možné soustředit se na tři okruhy: migraci, pusté grunty a platební povinnosti poddaných.

Pokud se jedná o *migraci*, nelze si zjednodušeně představovat, že by muži a ženy v první třetině 17. století třeboňské panství jen opouštěli, tedy *zbihali*. Zbihání bylo totiž v české literatuře vymezeno jako útěk z panství, který byl zapříčiněn výrazně zhoršenými sociálními a hospodářskými poměry na konkrétním panství právě po třicetileté válce. Tyto aktivity byly považovány i za projev zostřeného vykořisťování či tzv. druhého nevolnictví.²⁰

Na Třeboňsku byla migrace motivována různými momenty v životě venkovanů. Soudím, že pro ně nelze nalézt společného jmenovatele. Bylo by to příliš zjednodušující. Odchodem jednotlivců (mužů a žen) i celých rodin z panství se počet jeho

16 SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, sign. I A 6 W gama 8.

17 SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, fond: Schwarzenberská ústřední kancelář, staré oddělení, Třeboň, sign. A 6 W gama 2a.

18 WOITSCH, Jiří, Zapomenutá potaš: drasláři a draslářství v 18. a 19. století, Praha 2003.

19 SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, sign. I A 6 W gama 5.

20 Mezibilanci přinesl: HIML, Pavel, Die „armen Leüte“ und die Macht. Die Untertanen der süd-böhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781), Stuttgart 2003.

obyvatel nezanedbatelně snižoval. Nemálo z nich dokázalo nalézt existenční zakotvení na jiných jihočeských či jihomoravských panstvích. A to přesto, že řada těchto lidí neměla řádně ukončen svůj poddanský poměr se správou sledovaného panství. Taková praxe se rozšířila mezi dvacátými a čtyřicátými (padesátými) lety 17. století. Je možné hovořit o *uvolnění poddanských vazeb*. Možnost získat grunt či chalupu, případně se na grunt přiznat či přivdat, nepředstavovala zanedbatelný potenciál pro toho, kdo chtěl poznat něco nového či jiné lidi. Úřední formality v této době šly celkem výrazně stranou.

Lze konstatovat, že až do poloviny 17. století správa panství systematicky neusilovala o to, aby vrátila zpět (či donutila k návratu) osoby, které z panství odešly.²¹ Takováto praxe ovšem nemohla fungovat donekonečna, musel přijít okamžik, kdy uvolněné poměry, které trvaly několik desetiletí, doznaly změny. Jednalo se o obecnější trend, s nímž se setkáváme v této době i na jiných českých panstvích. V případě třeboňského panství tento moment souvisel s nástupem stabilní vrchnosti, která po desetiletích zástavní držby přišla v roce 1660.

Pusté grundy se objevily na panství v poslední dekádě 16. století. Jak v městečkách (zejména ve Veselí nad Lužnicí), tak v některých vesnicích (zejména ve Štěpánově) nacházíme více než dvě desítky pustých gruntů.²² Také v roce 1616²³ lze na Třeboňsku (toho času švaberském panství) vedle několika opuštěných gruntů augustiniánského kláštera napočítat bezmála dvě desítky pustých gruntů. Jde o skutečnost, jež si zaslouží samostatnou analýzu.²⁴ Nelze vyloučit, že na panství po smrti posledního Rožmberka Petra Voka (†1611) došlo k jistému uvolnění poddanských poměrů. V českém kontextu by se nejednalo o nic neobvyklého. A nešlo tu jen o opuštěná hospodářství, zaznamenáváme navíc nejen „pohořalý“ grunt.²⁵ Řada pustých gruntů se objevila jak před rokem 1650, tak po něm. Stálým problémem na panství byl jejich vysoký počet. Ústřední kancelář proto navrhla řešení, že by ti třeboňští poddaní, kteří se nacházeli mimo panství a byli ochotni hospodařit, měli v takovém případě dostat bonus v podobě 7 zlatých.²⁶ Finanční odměna byla v roce 1664 doplněna zmírněním roboty: nově obsazený grunt byl po dobu pěti let osvobozen od této povinnosti.²⁷ Totéž se opakovalo i v následujících letech. Snaha osídlit opuštěné grundy představovala jedno z prioritních témat při hospodářské obnově panství. Je zajímavé, že správa schwarzenberských panství navzdory velké snaze a podpoře majitelů nedokázala tento fenomén do konce 17. století odstranit.

Přestože nemalá část třeboňské venkovské populace panství opustila, větší na obyvatel na něm zůstala. Je na místě otázka, jak reagovali na poměrně nelehkou životní situaci sami poddaní. Velmi dobrým, patrně vůbec nejvhodnějším

21 Z jiného zorného úhlu: ČECHURA, Jaroslav, *Sex v době temna : sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660–1770)*, Praha 2015.

22 SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, sign. I B 4 S 1.

23 SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, knižní archiv – červené signatury, I A 6 R.

24 Tamtéž.

25 Srov. ČECHURA, Jaroslav, *Sedláci Petra Voka, původně 1994, znovu in: BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (edd.), Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury, Praha 2012, s. 288–307.*

26 SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, fond: Schwarzenberská ústřední kancelář, staré oddělení, Třeboň, sign. A 6 W gama 2a.

27 Tamtéž.

indikátorem pro sledování těchto skutečností může být každoroční plnění platebních povinností. Zaměřím se tu pouze na třeboňský venkov. Ze zprávy o stavu panství, která vznikla v roce 1625, plyne, že třeboňští sedláci neodváděli v těchto letech ani peněžní úrok (činži), ani naturálie.²⁸ Dokládají to i důchodní počty z let 1622–1623.²⁹ Je v nich uveden svatohavelský termín, v němž nepřišel do pokladny panství od místních sedláků (stejně jako od měšťanů) ani jediný krejcar. Tato skutečnost se záhy proměnila v trend.³⁰

V průběhu třicátých až padesátých let 17. století se situace s vybíráním úroku zvolna, krok za krokem, zlepšovala. Zpravidla nebyl vybírán svatojiřský úrok (22. 4.), který byl poddaným prominut, ale pouze úrok svatohavelský (16. 10.).³¹ Posléze byly vybírány urbaniální povinnosti jen na podzim. Tento systém zůstal v platnosti až do padesátých let 17. století. Objevují se i tzv. schodky na ourocích, tedy sleva na platební povinnosti, která byla vyvolána objektivními okolnostmi, nejčastěji požárem. Nevybrané úroční peníze se z pohledu finanční správy panství neztratily. Staly se součástí výdajů, konkrétně tzv. restantu, tedy v podstatě nárokovaného příjmu, který se neuskutečnil hotově.³² Určitá část dluhů vesničanů byla zařazena jako „ungewisse Schulden“. Jdou nazpět až ke konci třicátých let. V průběhu šesté dekády³³ se poměry na panství zvolna stabilizovaly. Úroky byly vybírány již každoročně, v souladu s urbaniálně předepsanými povinnostmi. Objevují se dále nejen jiterní peníze, ale i poplatky za reluované roboty. Dokonce byla placena jistá částka za užívání půdy pustých gruntů.

TŘEBOŇSKO A HLUBOCKO V 60. AŽ 80. LETECH

17. STOLETÍ – ZMĚNA, ČI KONTINUITA PŘEDCHOZÍHO VÝVOJE?³⁴

Hrabě (od roku 1670 kníže) Jan Adolf ze Schwarzenberka (†1683) se objevil osobně v Třeboni poprvé až po téměř půldruhém roce, a to 25. listopadu roku 1661. Souviselo to se skutečností, že v tomto roce koupil od hraběte Marradase sousední panství Hluboká. Spolu s tím získal do zástavní držby i někdejší královské město Vodňany. Pokud provedeme sumarizaci jeho působení na obou panstvích v prvních dvou dekádách, dospíváme k následujícím závěrům:

1. Změny, úpravy či opravy všeho druhu byly primárně zaměřeny na obnovu a dokončení vlastního hospodářství. To zatím nebylo nijak intenzivně ani extenzivně rozšiřováno. Týkalo se to jak výrobních kapacit pivovarů, tak zvyšování počtu dvorů, popřípadě ovčínů.

28 Tamtéž.

29 SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, knižní archiv – červené signatury, I A 6 R 1 (1622).

30 Vedle důchodních počtů se jedná o jedinečnou řadu týdenních a měsíčních účtů, srov. SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, sign. I B 6 R 20-26, 66 (měsíční cedule purkrabského úřadu).

31 Srov. ČECHURA, Jaroslav, *Svatohavelský termín na sv. Havla? (Splátkový kalendář úročních povinností na panství Třeboň v letech 1694–1740)*, in: *Jihočeský sborník historický*, 2015, 84, s. 173–197.

32 Finanční praktiky obsažené v tomto unikátním účetním souboru by si rovněž zasloužily samostatnou pozornost; SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, fond: Schwarzenberská ústřední kancelář (SÚK), staré oddělení, Třeboň, sign. A 6 W gama 2a (1643–1651).

33 SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, knižní archiv – červené signatury, I A 6 R 1 (1656, 1657, 1658, 1659).

34 Srov. ČECHURA, Jaroslav, *Krizový management barokní ekonomiky? Panství Třeboň a Hluboká nad Vltavou za prvních Schwarzenberků (1660–1720)*, v tisku.

2. V rámci racionalizace hospodářských činností všeho druhu byly zaváděny (nikoli rušeny) koňské potahy a průběžně byl zvyšován jejich počet v panských dvorech.
3. Důležitým vývojovým trendem byla profesionalizace správy panství, a to jak po stránce osobnostní, tak pokud šlo o zavedení potřebných písemností, v nichž měly být evidovány pohyby peněz a živého i mrtvého inventáře.
4. Venkovským poddaným byla věnována poměrně menší pozornost jak ze strany majitele panství, tak jeho správního aparátu. Nebyli postaveni před žádné systémové změny. Potřeba oprav hospodářských objektů na panství vedla k jistému zvýšení robot. Tato skutečnost byla kompenzována nákupem volů půjčovných sedlákům, půjčováním obilí apod. Třeboňští poddaní nebyli zatím vtaženi do hospodářských změn.
5. Větší pozornost než venkovskému obyvatelstvu byla věnována měšťanům poddanských měst a městeček. Ti se v předchozí vývojové fázi dopracovali k nemalé samostatnosti a nezávislosti na „de jure“ své vrchnosti.
6. Trvalým rysem tohoto období bylo osobní zasahování Jana Adolfa ze Schwarzenberka do řízení panství, a to prostřednictvím vydávaných písemností, které aristokrat nejednou sám formuloval nebo v nich prováděl zásadní úpravy.

Je tak mimo jakoukoli pochybnost, že vývoj třeboňského panství v letech 1661–1683 neobsahoval předpokládané systémové změny, které by umožňovaly hovořit o prosazení druhého nevolnictví na tomto panství. Uvedu tři základní rysy této předpokládané změny: rozšiřování počtu dvorů, zvyšování robotních povinností, odstraňování tažných zvířat (koní i volů) ze dvorů. Mohu dodat, že uvedený trend vývoje třeboňského panství pokračoval až do roku 1720, kdy došlo k rozsáhlé reformě schwarzenberských majetků v Čechách, a to zejména v souvislosti se začleněním ohromného českokrumlovského velkostatku a panství Chýnov do celku schwarzenberské držby. Stalo se tak po vymření rodu Eggenberků.³⁵ Tedy ani pro léta 1680–1720 není na Třeboňsku doložen posun v aktivitách vrchnosti, které bychom mohli označit jako systémové změny.

Obraťme nyní pozornost na sousední panství Hluboká, kde pro první dvě dekády schwarzenberského panství lze sumarizovat následující základní trendy:

1. Těžiště všech změn, úprav či oprav spočívalo v obnově a zdokonalování vlastního hospodářství. Hlavní pozornost byla zaměřena na opravy dvorů, rozšíření jejich produktivní kapacity zvýšením chovu hovězího dobytka, popřípadě ovcí. Stranou bylo ponecháno pívovarnictví a rybníkářství.
2. Značná pozornost byla věnována stavu hlubockého zámku, který byl vnímán jako integrální součást hlubockého hospodářství. Dokonce se objevily úvahy o tom, že by měla být tato renesanční stavba zbořena.
3. Závažným tématem s poměrně dlouhou působností a dosahem byla profesionalizace správy panství, a to jak po stránce osobnostní, tak zavedením potřebných písemností, v nichž měly být evidovány pohyby peněz, živého i mrtvého inventáře. Na druhé straně správa panství pracovala s rutinním pragmatismem, nikoli podle racionálně založených instrukcí.

35 PALECZEK, R., Die Modernisierung, c. d., s. 70–71; KUBÍKOVÁ, Anna, Eggenberkové: z bankéřské lavice na knížecí stolec, Praha 2016.

4. V rámci racionalizace hospodářství byly zaváděny (tedy nikoli rušeny) koňské potahy.
5. Venkovští poddaní nebyli vystaveni příliš velkému zájmu ani ze strany majitele panství, ani jeho správního aparátu. Různé opravy prováděné na panství (zejména dovoz stavebního materiálu) vedly k jistému zvýšení robotních povinností poddaných, což jim bylo částečně kompenzováno zapůjčováním volů, obilí apod. Hlubockí poddaní nebyli postaveni před žádné systémové změny.

Zdokonalování vlastního hospodářství na hlubockém panství přitom neprobíhalo ve všech sektorech stejným tempem. Upřednostňován byl zejména provoz panských dvorů. S jistým časovým posunem se na konci 17. století dočkalo zvýšené pozornosti rybníční hospodářství, ještě později pak hlubocké pivovary. Tato chronologie neodpovídá významu těchto sektorů pro důchod panství. Celkově nepřehlédneme snahu o oddělování dominikálního, či jinak řečeno vlastního (režijního) hospodaření od rustikálu, a to přesto, že se zvyšoval počet dvorů, zejména díky nově koupeným statkům. Zásahy správy panství do poddanských poměrů měly klešající tendenci.

Velký majetkový komplex obou panství představuje svého druhu „reprezentativní vzorek“³⁶ velkostatkové struktury v Čechách ve sledované době. A to již proto, že se jednalo o rozsáhlé velkostatky, které by bylo možné dobře využít pro provedení oněch předpokládaných, ale empiricky dostatečně nedoložených změn. Navíc bychom v těchto souvislostech neměli podcenit skutečnost, že Jan Adolf ze Schwarzenberka (kromě zástavy panství Křivoklát) se objevuje v jižních Čechách jako vzorový představitel „cizácké šlechty“.³⁷ Ta měla být jedním z klíčových nositelů předpokládaných systémových změn.

NOVÝ MAJITEL PANSTVÍ KONTRA (NE) POSLUŠNÝ SPRÁVNÍ APARÁT

Více než dvě dekády, po které řídil Jan Adolf ze Schwarzenberka obě velká jihočeská panství, poskytují rovněž detailní vhled jak do správních mechanismů, tak do síly hraběcího, posléze knížecího rozhodnutí. To jsou dva velice zásadní momenty, o kterých toho zatím není v literatuře mnoho psáno. Aristokrat spravoval obě panství prostřednictvím relativně nepočteného správního aparátu.³⁸ Klíčové figury

36 Ač jsem toto označení nedávno podrobil kritice, ve sledovaném kontextu „velkostatkových struktur“ lze o reprezentativnosti hovořit. Blíže srov. ČECHURA, Jaroslav, Staré a nové v agraristice raného novověku – česká reflexe, in: Východočeské listy historické, 2014, 32, s. 7–26, zejm. s. 10–11.

37 Naposledy přehledně a s literaturou: MATLAS, Pavel, Z poddaného šlechticem. Rodinné paměti Zbudovských z Rovné Hory a Malých z Tulechova (1604–1737), Praha 2016.

38 HOHKAMP, Michaela, Herrschaft in der Herrschaft. Die vorderösterreichische Obervogtei Triberg von 1737 bis 1780, Göttingen 1998; HOCHEDLINGER, Michael – WINKELBAUER, Thomas (edd.), Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung, Wien 2010; BRAKENSIEK, Stefan, Lokale Amtsträger in deutschen Territorien der Frühen Neuzeit. Institutionelle Grundlagen, akzeptanzorientierte Herrschaftspraxis und obrigkeitliche Identität, in: ASCH, Ronald G. – FREIST, Dagmar (edd.), Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 49–67; JANCKE, Gabrielle – SCHLÄPPI, Daniel (edd.), Die Ökonomie sozialer Beziehungen. Ressourcenbewirtschaftung als Gaben, Nehmen, Investieren, Verschwenden, Haushalten, Horten, Vererben, Schulden, Stuttgart 2015; PRASS, Reiner, Grundzüge der Agrargeschichte, Bd 2: Vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Beginn der Moderne (1650–1880), Köln – Weimar – Wien 2016.

(hejtmana, purkrabího) jmenoval přímo, ostatní úředníky potom nemalým dílem na návrh prvního muže na panství – hejtmana. Zásadní roli při výběru úřednického aparátu Schwarzenberků sehrávali po desetiletí dva muži, kteří byli svou kariérou spojeni s olomouckým biskupstvím: Jan Mikuláš Reitter z Hornberku (vizitoval třeboňské panství v letech 1658–1664) a poté Martin Friedrich Pruskauer z Freyenfelsu (1664–1693).³⁹ Pruskovský přijížděl z Moravy každoročně na obě jihočeská panství, která vizitoval, provedl tedy jejich osobní prohlídku a popsal jejich stav. Jeho zjištění se mělo stát základem nápravy v příštím období. Činil tak po dobu čtvrtstoletí.

Podívejme se na několik momentů, jak plnil přání, žádosti či příkazy svého pána správní aparát obou panství. V tomto směru uvedu nejvýraznější případy. O efektivnosti správy hlubockého panství a korektnosti a včasnosti vykonávání povinností, které vyplynuly z vizitací, patrně nejlépe vypovídá následující skutečnost, patřící do kategorie „výjimečně normálních“. ⁴⁰ V roce 1665 bylo konstatováno, že na oknech hlubockého zámku chybí celá řada dřevěných modrobíle natřených okenic. Hrabě si přál, aby byly chybějící okenice doplněny, stejně jako chybějící skleněné tabulky (terče). Ovšem ještě v roce 1669 nebylo toto přání splněno, přestože při deštích do zámeckých pokojů pršelo. Teprve při jednání na hlubockém zámku v září 1671 bylo uvedeno, že okenice „jsou již hotova“. ⁴¹ Proces opravy této nezanebatelné součásti zámeckého objektu se tedy protáhl na dobu téměř šesti let! A to přesto, že v této době Jan Adolf na hlubocký zámek prakticky každoročně zajížděl.

Krátce po nástupu nové vrchnosti na sledovaná panství se jevílo jako velmi důležité pořídit jednu ze základních vrchnostenských evidenčních pomůcek, totiž nové, aktuální urbáře obou panství. Ty stávající na Třeboňsku pocházely ještě z konce 16. století⁴² a rozhodně nereflektovaly stav, kterým prošla obě panství zejména v oblasti držby rustikální půdy po dobu daleko překračující půl století. Podívejme se, jak pružná, vstřícná či poslušná byla správa panství při splnění tohoto zadání jeho majitele.

Nejprve vznikly výtahy ze starých urbářů, ale skutečně aktuální urbář panství pochází až z roku 1696 (!).⁴³ Na konci září 1671 bylo konstatováno, že urbář „bude plně hotov kolem Vánoc“. Realita byla ovšem taková, že muselo následně projít ne méně než čtyřicet vánočních svátků, než byl dokument vyhotoven.⁴⁴ Ukazuje to velmi dobře na dynamiku či efektivnost správního aparátu, když aktuální, podrobný urbář třeboňského panství vznikl teprve 35 (!) let poté, co se jej ujali noví vlastníci.

Podobnou situaci nacházíme také na hlubockém panství, i zde byla již kolem poloviny šedesátých let 17. století konstatována potřeba nového, aktuálního urbáře.

39 U tohoto muže používám počeštěný tvar jeho příjmení Pruskovský.

40 Detailní přehled podal ČECHURA, Jaroslav, Mikrohistorie a raně novověká studia (Možnosti a meze jednoho historiografického konceptu), in: Časopis Matice Moravské, 2016, 135, s. 361–393.

41 V originále: „seindt bereiths fertig“. SOA Třeboň, fond: Vs Hluboká, sign. I A 6 W gama 2 (13. září 1671).

42 Tamtéž, fond: Vs Třeboň, rkp. 82 (= I A 6 G beta Nro. 3 i); fond: Vs Třeboň, rkp. 87 (= I A 6 G beta No. 3 o), jde o sumární extrakt z roku 1669, který vznikl na základě starších urbářů.

43 SOA Třeboň, fond: Vs Třeboň, rkp. 88 (= I A 6 G beta No. 3 p.).

44 Ke konceptu detailně ČECHURA, J., Mikrohistorie a raně novověká studia, c. d., passim.

S tímto požadavkem se setkáváme jak v šedesátých, tak sedmdesátých letech tohoto století v podstatě každoročně. Zde byla „čekací doba“ na nový urbář poněkud kratší. Možná to bylo způsobeno i skutečností, že tento požadavek byl každoročně opakován ve vizitacích Pruskovského. Jan Adolf na vznik nového urbáře naléhal, ale současně na něj musel řadu let čekat. Tedy soudobý *modus operandi* byl majitelem panství akceptován. Problém byl spojen s tím, že panství mělo od roku 1677 (!) nový a velmi podrobný urbář, který konečně nahradil starý dokument z doby před rokem 1592.⁴⁵ Tento nový úřední spis se setkal s negativním přijetím. Není zcela jasné proč. Oba urbáře jsou si totiž po formální stránce nemálo podobné. Na druhé straně se jednalo v podstatě o poslední urbáře, které vznikly na obou panstvích před josefinskými reformami.⁴⁶

Byrokratický aparát hrál významnou roli při správě sledovaných velkých majetkových komplexů. Obě velká jihočeská panství představovala sui generis „svět pro sebe“. Klíčová pro jejich v podstatě každodenní existenci byla interakce správního aparátu každého panství s jeho majitelem, vládnoucím knížetem, a jeho kanceláří. Od nich vycházela jak zásadní, tak každodenní rutinní rozhodnutí o širokém spektru aspektů existence těchto velkých majetkových komplexů, případně jejich obyvatel.

Východiskem k adekvátnějšímu poznání všech kvalitativních prvků vývoje toho kterého panství v konkrétní době musí být *analýza zahrnující tři subjekty a jejich vzájemné vztahy*: vrchnost (majitel) – správní (byrokratický) aparát – poddaní.

Je nezbytné sledovat samostatně *vztah vlastníka panství vůči správnímu aparátu*, jeho personální obsazení, majitelovy zásahy do chodu panství. K tomu sloužily jednak přímé vlastníkovy akty ve formě reskriptů, kterými byl správní aparát řízen, úkolován, případně byly korigovány jeho kroky. Smyslem těchto zásahů mohla být reforma stávajícího mechanismu, reakce na jeho nízkou efektivitu, aktuální operativní kroky, opatření, která vyplývala z okamžité situace, např. reakce na nedostatek obilí na panství. Další možností bylo jmenování jakéhosi zmocněnce – vykonavatele zájmů či vůle majitele. Tento vztah lze sledovat i ze strany správního aparátu směrem k vrchnosti. Projevoval se například poklesky, přestupky či jiným nedovoleným jednáním, jehož se správní aparát dopouštěl, a to nejen v pobělohorském období.⁴⁷

V rovině majitel – správa panství (Třeboň, Hluboká) se uskutečňovaly rovněž snahy o reformu, zlepšení či odstranění „krizových“ momentů předchozího období na obou panstvích. Jen pro představu, v čele třeboňského panství se v úřadě hejtmana vystřídal během šesti dekád hned třináct osob, na Hluboké to bylo „pouze“ sedm osob.⁴⁸ Šlo v nejednom aspektu o konfliktní pole, které představovalo – možná paradoxně – poměrně účinnou ochranu proti svévolným zásahům majitelů pan-

45 SOA Třeboň, fond: Vs Hluboká, sign. I 6 G beta No. 7a/1 (1677); sign. I 6 G beta No. 2 (před 1592); srov. PALEČZEK, R., Die Modernisierung, c. d., s. 70–76.

46 KALNÝ, Adolf (ed.), Soupis urbářů jihočeských archivů 1378–1773, I.–II., České Budějovice 1976.

47 Srov. STEJSKAL, Aleš, Prosopografická analýza rožmberského a švaberského úřednictva (1550–1616). Model jeho fungování, in: Sborník archivních prací, 2004, 54, s. 323–548; MAUR, Eduard, Český komorní velkostatek v 17. století, Praha 1976, s. 65n.

48 Srov. ČECHURA, J., Krizový management, c. d., passim.

ství vůči poddanskému venkovu. To ale nebyl případ českých schwarzenberských panství; některé podobné příklady v Čechách sledovaného období přirozeně nalezneme.⁴⁹

Druhou rovinu představovaly vztahy správního aparátu k poddaným. Je nezbytné si uvědomit, že poddanský venkov jednotlivých panství, jakkoli důležitý, jakkoli početný, představoval ve sledované struktuře méně uchopitelný sektor, už proto, že větší část úřadování v této rovině probíhala ústně. Vztah byrokratického aparátu a poddaných nebyl ale rozhodně jednostranný, vyjádřitelný pojmy ovládající – ovládaný. Existovaly tam totiž i jiné vztahy, neformální spolupráce při páchání různých přečinů, zejména hospodářského charakteru apod. Jednotliví úředníci měli často své individuální (privátní) hospodářské zájmy. Ty probíhaly paralelně s jejich profesionální činností ve správě panství.

Třetí rovinu představoval přímý vztah majitele panství a jeho poddaných. Byl na jedné straně komplikovaný, na druhé straně do nemalé míry symbolický. Symbolický už proto, že podáním ruky některému z úředníků panství se stal ten či onen venkovan nebo obyvatel poddanského města poddaným konkrétní vrchnosti. Ale nemusel se s majitelem panství za celý svůj život vůbec potkat či s ním být nějak konfrontován. Funkce majitele panství byla v tomto vztahu dvojediná; poněkud nadneseně to můžeme vyjádřit termínem pán-otec.⁵⁰ Role pána se projevovala v mnoha směrech, pro jeho poddané šlo o konečné fórum například při stanovování té které sankce či trestu. Na druhé straně nelze vůbec podceňovat paternalistický vztah majitele panství vůči vlastním poddaným. Nebyl to tedy jen pán, ale i „otec“, ochránce. Je to patrné v případech jeho souhlasu se zapůjčováním či přímo darováním obilí v obtížných situacích, do nichž se poddaní dostali, pomoc při živelní katastrofě nebo ve stáří té které osoby.

DRUHÉ NEVOLNICTVÍ – TÉMA VĚČNĚ ZELENÉ?

Patří k dávným paradigmátům české historiografie, že v letech a desetiletích po skončení třicetileté války došlo k zásadní, ba systémové změně poddanských poměrů v českých zemích.⁵¹ Mimo jiné se tak údajně stalo i proto, že nastala poměrně masivní výměna vrchností, které se teprve po uklidnění poměrů mohly naplno ujmout výkonu svých vrchnostenských práv. A jejich kroky jako by primárně směřovaly k nahrazení válečných ztrát, jež utrpěla mnohá česká panství. Takový pohled podalo agraristické bádání první poloviny 20. století, na něž vcelku bez apriorní negace předchozího studia navázalo bádání po druhé světové válce, metodologicky ovšem velmi zásadně proměněné.

Může se zdát, že reflexe klasických děl českého dějepisce, která se zabývala velkostatkem a jeho hospodářskými a sociálními aspekty, nejednou děl starších než jedno století, nepředstavuje více než jakýsi antikvární rozměr tématu. Proč se

49 Výrazně se to objevuje v peticích poddaných v letech 1679–1680, srov. ČECHURA, Jaroslav, Selské rebelie roku 1680. Sociální konflikty v barokních Čechách a jejich každodenní souvislosti, Praha 2001.

50 Srov. ČECHURA, J., Sex v době temna, c. d., s. 406–454.

51 Tato partie nepředstavuje kompletní historiografickou reflexi problematiky, proto odkazy na literaturu nelze brát za více než základní nástin tématu druhého nevolnictví, stejně jako systémových změn po třicetileté válce. Srov. ČECHURA, J., Krizový management, c. d., passim.

těmito otázkami zabývám ještě v druhé dekádě 21. století? Navíc ve světle poslední velké syntézy, *Velkých dějin zemí Koruny české*⁵², se může sledování tohoto tématu jevit jako jaksi nepatřičné. Leč není tomu tak. Dokladem může být řada zahraničních prací, které se zabývaly a zabývají sociálními poměry převážně severních Čech, v prvé řadě panství Frýdlant.

Sheilagh Ogilvie⁵³, Dana Cerman-Štefanová⁵⁴ a Markus Cerman⁵⁵ se dlouhodobě zabírali frýdlantským panstvím a výsledky svého studia hojně publikovali. Přitom a priori pracovali a pracují s konceptem druhého nevolnictví. V řadě aspektů posléze své studie rozšířili na celé území Čech. Jedná se o práce, jež vznikly vesměs po roce 1990. Poněkud odlišnou pozici zaujal při studiu jihočeského venkova, konkrétně Vyšebrodka, ve stejné době Hermann Zeitlhofer.⁵⁶ Autorovi se podařila téměř mikroskopická analýza poměrů vyšebrodské farnosti Kapličky; primárně se soustředil na využití bohaté místní dokumentace.⁵⁷ H. Zeitlhofer se přitom neopíral o tradiční deduktivní výklady hospodářských a sociálních poměrů, které už velmi dlouho dávají takovým studiím jakýsi povinný rámec – např. agrární dualismus.⁵⁸ Řadou svých názorů se dostal do výkladového pole naprosto rozdílného, až opačného, než jsou standardní, po desetiletí petrifikované představy.⁵⁹

52 ČORNEJOVÁ, Ivana [et al.], Velké dějiny zemí Koruny české, 8., Praha – Litomyšl 2008, s. 261–270.

53 OGILVIE, Sheilagh – EDWARDS, Jeremy, Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku, *Historická demografie*, 1998, 22, s. 5–49; OGILVIE, Sheilagh, „So that Every Subject Knows how to Behave“: Social Disciplining in Early Modern Bohemia, *Comparative Studies in Society and History*, 2006, 48, s. 38–78; k pojmu s. 39, pozn. 4; k pojmu podrobněji TÁŽ, Communities and the „Second serfdom“ in Early Modern Bohemia, in: Past and Present, 2005, 187, s. 67–119, zejm. s. 69–70; KLEIN, Alexander – OGILVIE, Sheilagh, Occupational structure in the Czech lands under second serfdom, *The Economic History Review*, 2016, 69, s. 493–521; KLEIN, Alexander, The Institutions of the „Second Serfdom“ and Economic Efficiency: Review of the Existing Evidence for Bohemia, in: Schiavitu e servaggio nell' economia europea. Secc. XI–XVIII. = Serfdom and Slavery in the European Economy. 11th–18th Centuries, Firenze UP 2014, s. 59–82.

54 ŠTEFANOVÁ, Dana, Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750, München 2009; CERMAN, Markus – ŠTEFANOVÁ, Dana, Institutional changes and peasant land-transfers in Czech lands, from the late Middle Ages to the eighteenth century, in: CONGOST, Rosa – SANTOS, Rui (edd.), Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective, Turnhout 2010, s. 39–60.

55 CERMAN, Markus, Proto-Industrialisierung und Grundherrschaft. Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und Proto-Industrielles Heimgewerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (1300–1790), Wien 1996 (netištěná disertační práce); CERMAN, M. – ZEITLHOFER, Hermann (edd.), Soziale Strukturen in Böhmen: Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert, Wien 2002, s. 240–261; CERMAN, Markus – LUFT, Robert (edd.), Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“. Sozialgeschichtliche Perspektiven, München 2005.

56 ZEITLHOFER, Hermann, Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840, Wien 2014; srov. recenze ČECHURA, Jaroslav, *Časopis Matice Moravské*, 2014, 133, s. 489–495.

57 Zeitlhoferova disertace vznikala ve složitých podmínkách extradice vyšebrodského klášterního archivu ze SOA Třeboň do obnoveného vyšebrodského kláštera.

58 CERMAN, Markus, Agrardualismus in Europa? Geschichtsschreibung über Gutsherrschaft und ländliche Gesellschaft in Mittel- und Osteuropa, in: BRUCKMÜLLER, Ernst – LANGTHALER, Ernst – REDL, Josef (edd.), Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich (= Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2004), s. 12–28.

59 Srov. KOPSIDIS, Michael – FERTIG, Georg, Agrarwachstum und bäuerliche Ökonomie 1640–1880. Neue Ansätze zwischen Entwicklungstheorie, historischer Anthropologie und Demographie, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 2004, 52, s. 20; Zeitlhofer, Hermann, Sozialer und

Základem tohoto revitalizovaného konceptu druhého nevolnictví je geopolitický přístup, který člení evropský kontinent na několik pásem. Jde o prastarý koncept dualismu mezi západní a středovýchodní Evropou. Jeho osu představuje přibližně tok řeky Labe.⁶⁰ Západ směřoval od raného novověku ke kapitalismu, zatímco východ k reagrarizaci, refeudalizaci či nastolení nevolnických vztahů. Tomu napomáhaly některé instituce.⁶¹ Celkově došlo k jisté diverzifikaci tohoto konceptu. Tradiční pohled na právní a mocenská opatření, jež vedla k podstatného zhoršení socioprávních poměrů venkovské populace, nahradil pohled založený na poznatku, že Evropa raného novověku se rozdělila na dva samostatné systémy: pokročilejší západ a poněkud zaostalejší střed a východ. Tato představa je doplněna terminologickým posunem pojmů „člověčenství“ a „Leibeigenschaft“ k modernímu německému pojmu „Leibeigenschaft“ (= *nevolnictví*). To jsou hlavní momenty této konstrukce.

* * *

Analýza hospodářského vývoje dvou velkých jihočeských majetkových struktur přinesla dostatek materiálových důkazů pro to, aby bylo možné prohlásit výlučnost monokauzálního vývoje pobělohorského velkostatku za nenaplněnou hypotézu bádání 20. století. Dobová hospodářská i správní realita byla daleko pestřejší a různorodější. V rámci velkých majetkových komplexů panovala v době po roce 1650 větší typologická variabilita, než se dosud předpokládalo. Redukce na jeden jediný výkladový model, ústící v tzv. druhé nevolnictví, je empiricky nedoložitelná. Tím přirozeně nemá být řečeno, že jeden model je tu nahrazen druhým! Naopak, bude účelné o struktuře velkostatků v pobělohorských Čechách hovořit.

K jejich jistému odstupňování může sloužit několik znaků. Mezi nejdůležitější patří velikost panství, rozsah vlastního hospodaření, případně intenzita vykonávání vrchnostenských prerogativ. Z toho plyne, že existovala rovněž jistá variabilita poddanských poměrů v rámci Čech. Je vysoce pravděpodobné, že poddaní velkých panství na tom byli socioprávně daleko lépe než obyvatelé malých rytířských statků. Na váhu padá také výkon vrchnostenských práv správním (byrokratickým) aparátem. Některé jeho excesy byly dávno v literatuře popsány.⁶² Přesto ani tento přístup nelze ztotožňovat s druhým nevolnictvím. Jasnou alternativu tu představuje zostření poddanských vztahů, které bylo zpravidla dočasné, spojené s tou kterou osobou.

JAROSLAV ČECHURA

demographischer Wandel im südböhmischen Kapličky 1640–1840. Eine Fallstudie zur Flexibilität traditionaler ländlicher Gesellschaften, in: tamtéž, s. 64–83; srov. TÝŽ, Flax and local economy. Labour relations and agrosystem in South Bohemia (seventeenth-nineteenth centuries), in: LANSTEINER, Erich – LANGTHALER, Ernst (edd.), Agrosystems and Labour relations in European Rural Societies (Middle Ages–Twentieth Century), Turnhout 2010, s. 57–74.

60 Detailní reflexi podal: KAAK, Heinrich, Die Gutsherrschaft, Berlin – New York 1991.

61 Tato problematika představuje předmět dalšího mého výzkumu.

62 Srov. MAUR, Eduard, Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století, in: Sborník archivních prací, 1964, 14, s. 57–82; 15, 1965, s. 177–297.

IV.2 ZAMĚSTNÁVÁNÍ UPRCHLÍKŮ V ČECHÁCH V DOBĚ PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY¹

VÁLEČNÍ UPRCHLÍCI A VÁLEČNÉ HOSPODÁŘSTVÍ RAKOUSKO-UHERSKA Stoupající poptávka po pracovní síle v Evropě v době první světové války se stala společným problémem pro většinu tehdejších válečných ekonomik. Opatření k nápravě tohoto stavu, zejména v oblasti průmyslu a zemědělství, vedla v Rakousku-Uhersku ke zprošťování stovek tisíc kvalifikovaných osob z vojenské služby, což mnohdy zapříčinilo konflikty mezi vojenskými a hospodářskými zájmy,² a současně k pracovnímu zapojení zajatců, internovaných osob a zaměstnanecky dosud méně využívaných společenských skupin obyvatelstva v zázemí, především pak žen po mobilizovaných mužích a mladistvých. V západní části Předlitavska se produktivní část civilního obyvatelstva měla rozšířit mj. i v souvislosti s masovým přílivem uprchlíků a vnitřně vysídlených osob (souborně označovaných jako uprchlíci), které do obcí a průběžně zřizovaných barákových kolonií ve vnitrozemí monarchie proudily v transportech z válkou ohrožených lokalit na východní a jižní frontě.³ Přestože jejich každodenní život v diaspoře podléhal velmi přísnému dohledu ze strany úřadů státní správy a samosprávy, tak ve srovnání s válečnými zajatci se těšili volnému pohybu v obci (pokud jej zrovna neomezovala vyhláška, jako např. v souvislosti se zákazem vstupu haličských uprchlíků do prostředků hromadné dopravy v Praze coby prevencí před možným šířením nakažlivých chorob) a v případě pracovních příležitostí i relativní svobodě rozhodovat o své životní úrovni. Většina uprchlíků byla nemajetná, a tedy i závislá na finanční pomoci, a to nejen vzhledem ke svému sociálnímu původu, ale i s přihlédnutím k omezení hmotnosti osobních věcí v zavazadlech přepravovaných přeplněnými hromadnými transporty.

Pracovnímu uplatnění uprchlíků rakousko-uherské státní příslušnosti byla ze strany ministerstva vnitra a příslušných místodržitelství orgánů věnována zvýšená pozornost hned z několika důvodů. Z ekonomického hlediska totiž představovalo zaměstnávání těchto osob možnost k finančním úlevám nejen pro lokální zaměstnavatele, kteří zpravidla přistupovali k vystěhovalcům jako k levné pracovní síle, ale především pro státní rozpočet, z něhož byla vyplácena finanční podpora migrantům rakousko-uherské státní příslušnosti s přiznaným statutem nemajetný (*unbemittelt*), popř. nezaměstnaný (*arbeitslos*). V prvních měsících války měly tyto

1 Příspěvek vznikl v rámci projektu GAUK č. 898716, Vzdělávání válečných uprchlíků v Čechách a na Moravě v době první světové války, řešeného v letech 2016–2017 na Pedagogické fakultě UK z prostředků Grantové agentury UK.

2 Rakouské ministerstvo války registrovalo k 10. 10. 1915 184 986 takových osob, k 20. 8. 1917 720 338 osob, k 1. 5. 1918 již 856 800 osob. JINDRA, Zdeněk, Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918: Lidský potenciál na frontě a v zázemí, Historická sociologie, 2014, 6, 2, s. 103.

3 Na východní frontě se jednalo o Halič a Bukovinu, odkud se do českých zemí dostávali vystěhovalci v transportech v několika velkých vlnách (zejména před okupací Haliče a Bukoviny v září 1914, při evakuaci Krakova a okolí v listopadu a prosinci téhož roku a konečně při Brusilovově ofenzivě v oblasti východní a jižní Haliče v polovině roku 1916). V případě tridentských Italů se jednalo o jednorázové vysídlení oblasti Trentino na konci května 1915. Z Istrie a okolí Terstu se chorvatští, slovinští a italská běženci dostávali do Čech v polovině roku 1915 a v lednu 1916.

osoby v českých zemích nárok na denní podporu ve výši 70 haléřů, která byla v průběhu války několikrát upravena (od května 1915 na 90 hal., od ledna 1916 na 1 K, od prosince téhož roku na 1,50 K, v posledním roce války dosáhla státní finanční podpora výše 2 K).⁴

V prvních měsících války je z dikce místodržitelství oběžníků adresovaných okresním hejtmanstvím zřejmá snaha vyhnout se přílišnému tlaku při pracovním začleňování uprchlíků a přistupovat k jejich zaměstnávání jako k jednomu z prostředků integrace v novém prostředí. Zprostředkování zaměstnaneckých příležitostí tak bylo zahrnuto do všeobecné péče o uprchlíky, která mj. zahrnovala dohled nad kvalitou obydlí pro uprchlíky, vzdělávání dětí, lékařskou a duchovní péči. V souladu s touto politikou se na základě ministerského výnosu z 12. února 1915 začaly otevírat kurzy ručních prací, jejichž zaměření mělo původně odpovídat potřebám samotných vystěhovalců, např. při zajištění oblečení a obuvi,⁵ s jejichž nedostatkem se v diaspoře potýkaly místní pomocné komitety prakticky po celou dobu války. Dodejme, že způsob distribuce těchto komodit směřoval v letech 1914 až 1918 od vytváření lokálních sítí angažovaných výrobců a dodavatelů k postupné centralizaci, ať již pověřením specializovaných sekcí při již dříve zřízených centrálních komitéttech ve Vídni (Zentralstelle der Fürsorge für die Kriegsflüchtlinge aus Galizien und der Bukowina se sídlem Zirkusgasse 5 a Hilfskomitee für die Flüchtlinge aus dem Süden se sídlem ve Favoritenstrasse 5) či delegováním této odpovědnosti na správu zemských skladů ve Vimperku a v Praze-Bubenči s působností pro obce v Čechách od prosince 1916.⁶

S prohlubujícími se ekonomickými problémy a enormní poptávkou po pracovní síle zejména v zemědělství se liberálnější přístup k zaměstnávání nucených migrantů postupně změnil v systém s uplatňovanými represivními prostředky pro povzbuzení zaměstnanosti v uprchlické diaspoře. Od května 1915 začaly úřady státní správy a samosprávy nekompromisně postupovat vůči neochotě k přijetí nabízeného zaměstnání u pracovních způsobilých uprchlíků, kteří tímto jednáním vystavovali sebe a své rodinné příslušníky riziku deportace do barákového tábora, která vzhledem k tamní vysoké mortalitě dětí představovala pro rodiny skutečnou hrozbu.⁷ Tato opatření vůči uprchlíkům nereflektujícím výzvy k výkonu práce je však nutné

4 Ve fondech české archivní provenience je možné vývoj růstu státní finanční podpory sledovat u velmi frekventovaně vydávaných místodržitelství výnosů s instrukcemi k výplatám podpory uprchlíkům, příp. v účetních evidencích ve fondech příslušných obcí. Pro období 1914–1917 je výše státního financování uprchlíků shrnuto i v ročence Denkschrift über die von der k. k. Regierung aus Anlaß des Krieges getroffenen Maßnahmen, Bd. 4, Juli 1916 bis Juni 1917, Wien 1918, s. 291.

5 Österreichisches Staatsarchiv (dále jen ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále jen AVA), fond: Ministerium d. Innern (dále jen MDI), Allgemeine Reihe (dále jen Allg.), sign. 19, k. 1940, č. 45164/1915. Výnos ministerstva vnitra s instrukcemi k zajištění péče o uprchlíky z Haliče a Bukoviny v oblasti náboženské, sociálně-politické a kulturní, 12. 2. 1915.

6 ÖStA, AVA, fond: MDI, Allg., sign. 19, k. 1981, Z. 17744, korespondence místodržitelství prezidia, ministerstva vnitra s pověřenými firmami z prosince 1916 až dubna 1917.

7 Vedle místodržitelství oběžníků k výnosu ministerstva vnitra č. 22217 z 27. 5. 1915 byla tato změna prezentována i v dobovém tisku: „U ústavů pro zprostředkování práce možno činiti přihlášky o pracovníky na žně z řad uprchlíků. Tito jsou povinni, aby za přiměřený plat, pokud jsou takových prací schopni, se k nim hlásili, jinak by byli dopraveni do barákových táborů.“ Žďár, 1915, 24, s. 2, 19. 6. 1915.

vnímat v širším kontextu posílené kontroly nad způsobem zaměstnávání všech složek civilního a mobilizovaného obyvatelstva v době války. Na základě nařízení vydaného ministerstvem orby z 5. srpna 1914 mělo být obyvatelstvo v pohotovosti v případě vyslovení potřeby místních žňových komisí pro práci na polích. Neuposlechnutí odůvodněných příkazů žňových komisí podléhalo trestu ve výši až 200 korun nebo čtrnáctidennímu vězení.⁸

V různých oblastech válečného hospodářství monarchie se podle zpráv zemských zprostředkovatelen práce v průběhu roku 1915 přihlásilo do zaměstnání přibližně 135 000 válečných uprchlíků.⁹ Při srovnání této hodnoty s evidencemi celkového počtu uprchlíků pobírajících státní finanční podporu, který v tomto roce dosáhl při své konjunkturu přibližně 600 000 osob,¹⁰ je třeba brát v úvahu množství osob nezpůsobilých k práci (starci, zdravotně handicapovaní, matky s větším počtem mladších dětí). Určit přesný poměr mezi hodnotami obou statistik je prakticky nemožné, a to hlavně z důvodu vysoké fluktuace osob po zahájení systematické repatriace uprchlíků do uvolněných okresů v západní části Haliče v červenci 1915 na jedné straně a přijímaných transportů z Trentina, Istrie a rakouského Přímoří od konce května téhož roku na straně druhé. I při pozvolném odlivu haličských a bukovinských navrátilců v druhé polovině roku 1917 se počet pracovních angažovaných uprchlíků v tomto roce paradoxně navýšil na 150 000 osob, ovšem i díky frekventovanějším přesunům uprchlíků z obcí do barákových táborů.¹¹

KOORDINOVANÉ NÁBORY UPRCHLÍKŮ K PRÁCI V ZEMĚDĚLSTVÍ

Na základě výnosu ze dne 15. února 1915 stanovilo ministerstvo vnitra zásady pro průběh celostátního náboru uprchlíků k zemědělským pracím.¹² Jejich koordinací byly pověřeny zemské zprostředkovateleny práce a zemědělská společnost ve Vídni, jež se měly při registraci této skupiny dělníků obracet primárně na správy barákových uprchlických kolonií v Chocni a Gmündu. Dlužno dodat, že v těchto i dalších barákových koloniích Rakousko-Uherska (viz níže) se vedle zajištění zázemí pro sezonní zemědělce vyčlenila velká část komplexů pro kovářské, ševcovské

8 Zemědělské zprávy. Věstník českého odboru zemědělské rady pro království české, 1916, 8, 15. 4. 1916, s. 214.

9 Denkschrift über die von der k. k. Regierung aus Anlaß des Krieges getroffenen Maßnahmen, Bd. 2, Juli bis Dezember 1915, Wien 1916, s. 300.

10 Haličských uprchlíků se v monarchii v únoru 1915 nacházelo přibližně 400 000 (z toho v Čechách více než 96 000, na Moravě v počtu 57 000), od konce května k nim pak přibylo 75 000 italských uprchlíků z Trentina (v Čechách přes 16 000, na Moravě přes 18 000 osob), uprchlíků z Přímoří (Chorvatů, Slovinců a v menší míře Italů) se v několika vlnách dostalo do vnitrozemí monarchie celkem 90–100 000 (v Čechách a na Moravě obtížně sledovatelně vzhledem k častému slučování evidence s italskými uprchlíky z Trentina). Kvantifikace uprchlíků z Haliče a Bukoviny: Staatliche Flüchtlingsfürsorge im Kriege 1914/1915, Ministerium des Innern, Wien, 1915, passim (od s. 29). K celkovému počtu uprchlíků z jižních lokalit monarchie viz MALNI, Paolo, Gli Spostatati. Profughi, Flüchtlinge, Uprchlici 1914–1919. Volume II – La Storia. Laboratorio di Storia di Rovereto, Rovereto 2015, s. 12; LEONI, Diego – ZADRA, Camillo, La citta di legno. Profughi trentini in Austria 1915–1918, Trento 1995, s. 20–23.

11 MALNI, P., Gli Spostatati, c. d., s. 135.

12 ÖStA, AVA, fond: MDI, Allg., sign. 19, k. 1926, č. j. 7804/1915, pokyn ministerstva vnitra k přibírání uprchlíků k zemědělským pracím, 16. 2. 1916. Srov. Zemědělské zprávy. Věstník českého odboru zemědělské rady pro království české, 1915, 5, 1. 3. 1915, s. 125–126.

a zámečnické dílny, haly pro šičky prádla, prostory pro kuchařské a hospodářské kurzy atd.¹³

Přípravu náborů doprovázela mimořádná preventivní opatření. U přijímaných dělníků bylo nutné prokázat, že absolvovali očkování proti neštovicím a zároveň že během tří týdnů před výkonem práce nepřišli do kontaktu s osobami nakaženými skvrnitým tyfem. Po uplynutí pobytu v karanténě byli zaměstnanci bezplatně převezeni na místo výkonu práce, kde měli být ubytováni odděleně od ostatních zaměstnanců.¹⁴ Od poloviny roku 1915 se okruh barákových táborů rozšířil pro potřeby umístění italských, slovinských a chorvatských uprchlíků, což vedlo k následující revizi sítě mezi zprostředkovatelny práce a barákových táborů pro další roky – viz tabulka č. 1.¹⁵

Tabulka č. 1 – Barákové kolonie a jejich vazby na zprostředkovatelny zemědělské práce

BARÁKOVÁ KOLONIE	ZPROSTŘEDKOVATELNY PRÁCE
Choceň uprchlíci polské a rusínské národnosti	zemské zprostředkovatelny práce v Čechách a na Moravě
Gmünd uprchlíci rusínské národnosti	zemské zprostředkovatelny práce v Čechách, na Moravě a hospodářská společnost ve Vídni pro Dolní Rakousko
Leibnitz (Wagna) původně polští uprchlíci, poté uprchlíci italské a slovinské národnosti	hospodářská společnost ve Vídni
Wolfsberg uprchlíci rusínské národnosti	hospodářská společnost ve Vídni a zemská zprostředkovatelna práce pro Štýrsko
Steinklamm a Bruck a. d. L. uprchlíci slovinské a chorvatské národnosti	zemská zprostředkovatelna práce pro Štýrsko
Braunau uprchlíci italské národnosti	zemská zprostředkovatelna práce pro Horní Rakousko a Salzburg a okolí

Zdroj: *Zemědělské zprávy. Věstník českého odboru zemědělské rady pro království české, 1916, 6, 15. 3. 1916, s. 285. Zveřejnění výnosu ministerstva vnitra k nabírání válečných uprchlíků a haličských sezonních dělníků k zemědělským pracím č. 6360 ze 17. 2. 1916*

13 Blíže např. LEONI, D. – ZADRA, C., La citta di legno, c. d. K zajištění hospodářských kurzů např. v barákové kolonii v Chocni: ÖStA, AVA, fond: Mdl, Allg., sign. 19, k. 1932, č. j. 24049/1915, pokyn k péči o uprchlíky v ohledu kulturním a sociopolitickém v barákovém táboře v Chocni.

14 Zemědělské zprávy. Věstník českého odboru zemědělské rady pro království české, 1915, 5, 1. 3. 1915, s. 125–126. V užívané terminologii není zcela ustálený český ekvivalent k německým výrazům *Nachweisstelle* a *Zentralstelle für Arbeitsvermittlung*, setkáme se tak se *zprostředkovatelny i poptavárnami práce*.

15 Pro doplnění uvedme zbývající barákové tábory zřízené na území Rakousko-Uherska: Mittendorf, Pottendorf-Landegg (oba v Dolním Rakousku) pro uprchlíky italské národnosti, Oberhollabrunn (Dolní Rakousko) pro uprchlíky chorvatské a rusínské národnosti, Mikulov, Pohořelice, Kyjov a Havlíčkův Brod pro haličské uprchlíky židovského vyznání. Blíže např. RAUCHENSTEINER, Manfred, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger-Monarchie*, Wien 2013, s. 845.

Zemská zprostředkovatelna práce v Brně měla současně oprávnění najímat uprchlíky v perlustračních stanicích v Uherském Hradišti, Kyjově a Moravské Třebové. Do celostátně organizovaných náborů pro zemědělské práce nebyly zahrnuty uprchlické tábory určené pro uprchlíky židovského vyznání (Mikulov, Pohořelice, Kyjov a od roku 1916 Havlíčkův Brod).

Pro naplnění poptávky jednotlivých zprostředkovatelských úřadů byl během války každoročně v únoru odhadován potřebný počet pracovních sil z uprchlických komunit pro aktuální zemědělskou sezonu. Kvantifikované požadavky na uprchlíky zaměstnáváné v zemědělství byly v Čechách prezentovány prostřednictvím místodržitelství oběžníků a odborných periodik, např. *Zemědělských zpráv – Věstníku českého odboru zemědělské rady pro království české*.

Tabulka č. 2 – Kvantifikované požadavky na uprchlíky zaměstnáváné v zemědělství

Oblast	1915	1916	1917	1918
Čechy	3000	3000	3200	4000–6000
Morava	1500	1500	1300	8000
Silesia	neuveдено	neuveдено	–	500–600
Dolní Rakousko a Vídeň	5000	3000	neuveдено	6000
Štýrsko	1200	600	neuveдено	neuveдено
Horní Rakousko a Salzburg	neuveдено	dle potřeby barákových táborů	neuveдено	2000
Korutany	200	neuveдено	neuveдено	neuveдено

Zdroj: *K roku 1915: ÖStA, AVA, fond: Mdl, Allg., sign. 19, k. 1926, č. j. 7804/1915, pokyn ministerstva vnitra k přibírání uprchlíků k zemědělským pracím, 16. 2. 1916; k roku 1916: Zemědělské zprávy. Věstník českého odboru zemědělské rady pro království české, 1916, č. 6, 15. 3. 1916, s. 155; k roku 1917: ÖStA, Archiv der Republik (dále jen AdR), fond: Bundeskanzleramt/Kriegsflüchtlingsfürsorge 1914–21, sign. O 4, k. 16, č. j. 470, ze dne 22. 1. 1917, opis oběžníku ministerstva vnitra z 22. 1. 1917, instrukce ministerstva vnitra zemským úřadům ve Vídni, Linci, Salzburgu, Grazu, Praze, Brně a Opavě ke zprostředkování práce pro uprchlíky a sezonní dělníky. Nábor zemědělských dělníků v roce 1917; k roku 1918: ÖStA, AdR, fond: Bundeskanzleramt/Kriegsflüchtlingsfürsorge 1914–21, sign. O 4, k. 17, č. 7579, opis oběžníku ministerstva vnitra z 9. 2. 1918, instrukce ministerstva vnitra zemským úřadům v Praze, Brně, Opavě a Salzburgu k zajištění potřeb zemědělských dělníků s pokyny k nabírání sezonních dělníků a uprchlíků z Haliče a Polského království pro rok 1918.*

Náborová koncepce vycházela z nutnosti zapojit do práce i každoročně najímané sezonní zemědělce a dělníky z Haliče, kteří se stěhovali za prací v Čechách, Německu, Dánsku a dokonce i ve Švédsku již v době předválečné. Jejich návrat byl po žních na podzim roku 1914 v důsledku bojů v Haliči vyloučen, a tak se s těmito náhle nezaměstnanými rusínskými a polskými dělníky nakládalo na základě místodržitelství nařízení z 23. října 1914 jako se zvláštní kategorií válečných uprchlíků, pro jejichž pobyt byly v zájmu efektivnějšího náboru vyhrazeny barákové kolonie.¹⁶ Je třeba zdůraznit, že tomuto účelu byl podřízen jejich hromadný přesun

16 Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Louny, fond: Okresní úřad (dále jen OÚ) Louny, Presidiální spisy (1861–1940), k. 20, inv. č. 634, pokyny pražského místodržitelství k zacházení s haličskými sezonními dělníky po skončení práce č. 29845 a 30507 ze dne 23. 10. 1914. Uprchlíci byli rozváženi do táborů v Bruck an der Leitha a Gmündu v Dolním Rakousku a ve Wolfsburgu v Korutanech.

Obr. 1 Italští uprchlíci z Valle San Felice (Trentino) v Čechách.
Zdroj: Laboratorio di storia di Rovereto, autor fotky Anna Finotti.

z obcí v Čechách a na Moravě, který proběhl v několika vlnách na podzim a v zimě 1914/1915. V listopadu se tak stěhovali haličtí zemědělní dělníci např. z okresního hejtmanství ve Slaném v počtu 130 osob,¹⁷ z obcí na Lounsku jich bylo téhož měsíce přemístěno 48,¹⁸ na Mělnicku v lednu 1915 75 osob.¹⁹ Ve prospěch angažování této části polských a rusínských dělníků sice hovořily jejich předpoklady pro práci v zemědělství, o kterých se vyjádřil i ministr orby Franz Zenker ve zprávě adresované rakousko-uherským hospodářským korporacím z konce května 1915,²⁰ nicméně předpokládaného počtu přijatých haličských dělníků se dosáhnout nepodařilo: „Ze zpráv dosud ministerstva orby o množství používání uprchlíků došlých lze seznáti, že možnosti používání uprchlíků k zemědělským pracím nebylo dosud v té míře použito, jak by bylo lze očekávat vzhledem k eminentním zájmům zemědělství a vzhledem k možnosti opatření vhodných pracovních sil při všeobecně panujícím

17 SOkA Kladno, fond: OÚ Slaný, Presidiální spisy I (1850–1918), k. 43, inv. č. 570, zprávy četnických stanic ve slánském okresním hejtmanství vydané ve dnech 25.–30. 10. 1914, přípisy k místodržitelství oběžníku č. 29.845 z 23. 10. 1914.

18 SOkA Louny, fond: OÚ Louny, Presidiální spisy (1861–1940), k. 20, inv. č. 634, hlášení četnických stanic o sezonních dělnících z Haliče v jejich obvodech; říjen-listopad 1914.

19 SOkA Mělník, fond: OÚ Mělník (1850–1945), k. 30, inv. č. 93, hlášení četnických stanic o sezonních dělnících z Haliče z 22.–25. 1. 1915. Přípis k oběžníku pražského místodržitelství č. 1650/1915 z 15. 1. 1915.

20 „[...] Při tom necht se upozornit zájemníci na to, že výraz ‚uprchlíci‘ nesmí je vésti k mylnému náhledu, že se zde jedná o osoby všeho druhu, jež během války z Haliče uprchly. Dotyčné pracovní síly jsou spíše veskrze osoby, jež před počátkem války v Německu, Dánsku, Švédsku a ve vnitrozemí Rakouska jako hospodářští kvalifikovaní dělníci byly činny, na podzim však nemohly se více do své vlasti vrátiti, a proto byly v koncentračních táborech ubytovány.“ Zemědělské zprávy. Věstník českého odboru zemědělské rady pro království české, 1915, 11, 1. 6. 1915, s. 285.

Obr. 2 Rodina italských uprchlíků z oblasti Valsugana (Trentino).
Zdroj: Laboratorio di storia di Rovereto, autor fotky Anna Finotti.

nedostatku zemědělských dělníků.²¹ Mezery v nedostatečném využívání uprchlíků v zemědělství se snažilo ministerstvo vnitra částečně zacelit najímáním evakuovaných železničních zřízenců původem z Haliče, kteří v různém počtu pobývali v době války v českých obcích.²²

Významným příslibem pro kompenzaci mobilizovaných pracovních sil v zemědělství se pro rakouské úřady stal hromadný převoz evakuovaného civilního obyvatelstva z jižního pohraničí monarchie, především říšských Italů z oblasti Trentino a rovněž vystěhovalců z etnicky smíšených oblastí v Istrii, z Furlánska a okolí měst Gorice a Gradiška. Příjezd prvních transportů z uvedených lokalit byl v českých a rakouských obcích a barákových táborech datován na konci května 1915, tedy v době začínajících příprav ke sklizni zemědělských plodin. První náборы uprchlíků tak na sebe nenechaly dlouho čekat a již 12. června nařídilo vídeňské ministerstvo vnitra census zemědělských pracovníků a vojenských rekonvalescentů z jižní fronty. Z šetření vyšlo najevo, že připravených a pracovníě způsobilých uprchlíků z jižní fronty je na Moravě celkem 6000 osob, v Čechách 2100, v Horním Rakousku 2800. Z místodržitelství zpráv je zřejmé, že velká část těchto uprchlíků v produktivním věku našla zaměstnání v místě pobytu ihned po svém příjezdu.²³ Jako příklad uvedme vystěhovaleckou komunitu Italů v okresním hejtmanství ve Slaném čítající

21 Tamtéž.

22 ÖStA, AVA, fond: Mdl, Allg., sign. 19, k. 1931, č. 22.217/1915, výnos ministerstva vnitra z 27. 5. 1915 adresovaný okresním správám ve věci zaměstnávání železničních zřízenců v zemědělství.

23 Tamtéž, sign. 19, k. 1938, č. 37828/1915, instrukce k přibírání uprchlíků z jihu monarchie k zemědělským pracím z 5. 8. 1915 s přípisy jednotlivých místodržitelství.

Tabulka č. 3 – Mzdové sazby pro uprchlíky pracující v zemědělství v roce 1915

KATEGORIE ZAMĚSTNANCŮ	DENNÍ SAZBA MZDY ZA VYKONANOU PRÁCI V LETNÍM OBDOBÍ
Předáci	1,80 K
Muži a fyzicky zdatnější chlapci starší 18 let	1,80 K
Ženy a dívky	1,40 K
Mladiství do 18 let	1,10 K

Zdroj: ÖStA, AVA, fond: MdI, Allg., sign. 19, k. 1938, č. 37828/1915.

Tabulky č. 4 a 5: Mzdové sazby pro uprchlíky pracující v zemědělství v roce 1918

KATEGORIE ZAMĚSTNANCŮ	DENNÍ SAZBY MZDY PRO ZAMĚSTNÁVANÉ UPRCHLÍKY DLE JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍ			
	období do 1. 6.	1. 6. – 15. 7.	15. 7. – 1. 9.	1. 9. – 15. 12.
Předáci	3,- K	3,50 K	4,50 K	3,- K
Muži a fyzicky zdatnější chlapci starší 18 let, kteří ovládají práci s kosou	3,- K	3,50 K	4,- K	3,- K
Muži, kteří neovládají práci s kosou, ženy a dívky	2,- K	2,50 K	3,- K	2,- K
Fyzicky slabší chlapci a dívky mladší 18 let	1,50 K	1,80 K	2,- K	1,50 K

Zdroj: ÖStA, AdR, fond: Kriegsflüchtlingsfürsorge 1914–21, sign. O 4, k. 17, č. 7579, opis oběžníku ministerstva vnitra z 9. 2. 1918, instrukce ministerstva vnitra zemským úřadům v Praze, Brně, Opavě a Salzburgu k zajištění potřeb zemědělských dělníků s pokyny k nabírání sezonních dělníků a uprchlíků z Haliče a Polského království pro rok 1918.

KATEGORIE ZAMĚSTNANCŮ	MĚSÍČNÍ SAZBY MZDY PRO ZAMĚSTNÁVANÉ UPRCHLÍKY DLE JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍ			
	období do 1. 6.	1. 6. – 15. 7.	15. 7. – 1. 9.	1. 9. – 15. 12.
Předáci	70,- K	75,- K	80,- K	70,- K
Muži a fyzicky zdatnější chlapci starší 18 let, kteří ovládají práci s kosou	65,- K	75,- K	80,- K	65,- K
Muži, kteří neovládají práci s kosou, ženy a dívky	45,- K	55,- K	60,- K	45,- K
Fyzicky slabší chlapci a dívky mladší 18 let	35,- K	45,- K	50,- K	35,- K

Zdroj: ÖStA, AdR, fond: Kriegsflüchtlingsfürsorge 1914–21, sign. O 4, k. 17, č. 7579, opis oběžníku ministerstva vnitra z 9. 2. 1918, instrukce ministerstva vnitra zemským úřadům v Praze, Brně, Opavě a Salzburgu k zajištění potřeb zemědělských dělníků s pokyny k nabírání sezonních dělníků a uprchlíků z Haliče a Polského království pro rok 1918.

mj. 827 osob z oblasti Trentino.²⁴ Podle úřední zprávy z 19. června 1915 se zde mělo nacházet 144 zemědělských dělníků,²⁵ nicméně jen 14 z nich bylo na základě místodržitelského oběžníku vydaného 10. září téhož roku ochotno přihlásit se k náboru pro centrálně organizované zemědělské práce a vojenské dodávky v barákovém táboru ve štýrské obci Wagna v okrese Leibnitz.²⁶

Celkově nižší počet rekrutovaných zemědělců lze vysvětlit nepříliš výhodnými podmínkami, které zprostředkovatelské úřady při nábořích nabízely, což vedlo uprchlíky ke zvýšenému zájmu o zaměstnání přímo v diaspoře. Zemědělství dělníci z barákových táborů a uprchlických obcí sice měli po dobu výkonu práce nárok na bezplatné ubytování a stravování, avšak nepatrný rozdíl mezi garantovanou mzdou za vykonanou práci a státní finanční podporou, na niž po vstupu do zaměstnání ztrácela v prvních dvou letech války nárok i rodina pracujícího, mohl jen stěží kompenzovat dobrovolné odloučení dělníků od rodin.²⁷ Proto není ani příliš překvapivé zjištění, že se k práci u zprostředkovatelen při barákových táborech hlásily často osoby bez rodinných závazků, v případě výše uvedeného transportu ze Slánska a Kladenska se jednalo až na jednu výjimku o mladistvé ve věku 15 až 20 let.

ZAMĚSTNÁVÁNÍ UPRCHLÍKŮ V ČESKÝCH OBCÍCH

Způsob zaměstnávání uprchlíků vycházel do značné míry z pracovních příležitostí regionů a koneckonců i ze zastoupení původních profesí uprchlíků. Řada pracovních pozic se sice uvolnila v důsledku mobilizace a odvodu mužů na frontu, ovšem velké množství pracovních příležitostí zmizelo kvůli omezení výroby. A tak i v obcích se nabízela práce především v zemědělství. Pro zefektivnění příjmu nových zaměstnanců se zde vycházelo z působnosti žňových komisí, které v rámci obcí a okresů přidělovaly místní i přespolní pracovní síly, válečné uprchlíky a evakuované osoby nevyjímaje.²⁸ Přihlédneme-li k všeobecnému rozmístění uprchlíků v politických okresech Čech a Moravy, pak významnou roli v tomto ohledu představovaly menší obce disponující hospodářskými usedlostmi.²⁹

24 SOKA Kladno, fond: OÚ Slaný, Presidiální spisy I (1850–1918), k. 45, inv. č. 714, evidence uprchlíků z 30. 6. 1915.

25 Tamtéž, k. 45, inv. č. 728, zpráva okresního hejtmanství se jmenným seznamem osob vybraných pro práci v zemědělství jako přípis k místodržitelskému oběžníku č. 27842 z 10. 6. 1915.

26 Tamtéž, k. 46, inv. č. 1213, zpráva okresního hejtmanství se jmenným seznamem osob určených k zemědělským pracím do barákového tábora ve Wagně.

27 Srov. MALNI, P., Gli Spostati, c. d., s. 135.

28 K zahájení činnosti žňových komisí během první světové války blíže: JINDRA, Zdeněk, České země v rakousko-uherském válečném hospodářství, in: JAKUBEC, Ivan – JINDRA, Zdeněk (edd.), Dějiny hospodářství českých zemí, Praha 2006, s. 407.

29 Jako příklad lze uvést obce s uprchlíky na Lounsku: Bedřichovice, Brodec, Cítoliby, Černochoy, Dobroměřice, Domoušice, Donín, Horní Ročov, Hříškov, Hřivice, Chlumčany, Lenešice, Louny, Nová Ves, Obora, Panenský Týnec, Peruc, Pnětluky, Rané, Slavětín, Solopysky, Stradonice, Telce a Skály, Touchovice, Toužetín, Uherce, Veltěže, Vinařice, Vrbno, Zbrašín, Zeměchy, Žerotín. Srov. SOKA Louny, fond: OV Louny (1860–1942), kart. 227, zprávy četnických stanic a výkazy jednotlivých obcí (1914–1916). Doplněno z dosud nepublikovaného soupisu italských uprchlíků, který vypracovala pracovní skupina Laboratorio di Storia di Rovereta, a to na základě korespondence italských duchovních s jejich domovskými diecézemi, uložené v Diecézním archivu v Trentu – Archivio Diocesano Tridentino.

Obr. 3 Tridentští uprchlíci zaměstnaní v letech 1915–1918 v zemědělském podniku V. A. Blažek v Novém Kníně.

Zdroj: Associazione culturale Amici della Boemia e della Moravia di Valle di Ledro.

Významnou úlohu při zprostředkovávání zaměstnání uprchlíků měly nově zřízené pomocné komitety či jejich pravomocemi pověřené správní komise a náboženské obce, jejichž činnost vycházela z místodržitelových pokynů k zajištění péče o uprchlíky v oblasti sociální, kulturní a náboženské. Zajišťovaly tak dohled nad hygienickou a zdravotní způsobilostí obydlí uprchlíků, vedly evidenci dodávek potřebného oblečení, slavníků a základních surovin a potravin. Ve spolupráci s místními školními radami se podílely na přijímání dětí v nově zakládaných uprchlických školách, které byly na základě pokynů Zemské školní rady zřizovány v obcích s vyšším počtem dětí uprchlíků. O způsobu zajištění pracovního zapojení uprchlíků byly podávány pravidelné zprávy na základě výzev místodržitelových oběžníků. Průběh zaměstnávání uprchlíků lze přiblížit na příkladu jedné ze zpráv Dr. Otakara Krause, který v ní z postu benešovského rabína a osoby pověřené vedením pomocného komitétu pro haličské uprchlíky pregnantním způsobem zachytil stav na Benešovsku v květnu 1915: „Další má snaha nesla se k tomu sjednání uprchlíkům zaměstnání a eventuelně výdělek. Někteří šli a pomáhali v různých obchodech při státních vojenských dodávkách, někteří byli umístěni v remeslnických dílnách, někteří, zvláště neveklovští, a sice blahodárným působením tamějšího starosty města, pana Hlavy, byli získáni pro práce polní a k výpomoci při stavbě státní silnice Neveklov–Benešov. Většina uprchlíků bohužel k práci schopna není, aspoň k té práci ne, k níž by v našem okrese byla tu a tam příležitost.“³⁰

Ze strany státních orgánů byla vyvíjena snaha využít odbornou kvalifikaci uprchlíků, především u učitelů, jejichž jmenování do funkce záviselo na součinnosti

30 SOkA Benešov, fond: OÚ Benešov (1850–1945), sign. 1373, k. 34, inv. č. 601, zpráva benešovského rabína z 1. 5. 1915 na základě místodržitelského oběžníku ke způsobu zajištění péče o uprchlíky.

Obr. 4 Tridentští uprchlíci z obce Locca na statku v Sudovicích u Nového Knína.

Zdroj: Associazione culturale Amici della Boemia e della Moravia di Valle di Ledro.

vysílající a přijímací zemské školní rady (např. mezi zemskými školními radami v Biale, Gorici či Innsbrucku na jedné straně a v Praze, Brně či Opavě na straně druhé), duchovních, úředníků a železničních zřízenců. V tomto duchu vydalo místodržitelské prezidium v Praze doporučení okresním správám poskytnout uplatnění pro řemeslníky z jižních lokalit monarchie, např. košíkářům z oblasti Fogliano, Mariano a Pieris, truhlářům a nábytkářům z Gorice a Merny (Miren), šičkám a krajkářkám z obcí a měst v okolí města Trento.³¹ Není divu, že např. evakuované dělnice z tabákových fabrik v Roveretu a Rovinji byly v Čechách soustředěny přednostně v okolí sídel tabaček v Českých Budějovicích, Táboře a Sedlci u Kutné Hory. Mzdové prostředky pro uprchlíky zaměstnáváné v tabákovém průmyslu a koneckonců i úhradu výdajů za jejich ubytování garantovala tabáková režie ve Vídni.³² Pro ilustraci rozmanitosti oblastí, kde nacházeli uprchlíci zaměstnání, uveďme cukrovary a chmelnice na Lounsku, slévárnu ve Šluknově na Frýdlantsku, doly na Kladensku, lomy na Žďársku atd.

Zkušenosti hospodářů se zaměstnáváním uprchlíků v diaspoře se region od regionu lišily, což dokládají reference samotných zaměstnavatelů či starostů obcí. Na jedné straně se množily zprávy o pracovní nezpůsobilosti, nepřipravenosti

31 SOkA Náchod, fond: OÚ Náchod, Kriegsflüchtlinge aus dem Süden der Monarchie, místodržitelský oběžník č. 8278-F ze dne 22. 10. 1915, pokyn k vytvoření pracovních míst pro řemeslné profese u uprchlíků z jihu.

32 SOkA Kutná Hora, fond: AM Kutná Hora, k. 21, neuspořádáno, zpráva okresního hejtmanství v Kutné Hoře adresovaná ředitelství tabákové továrny v Sedlci o financovaných výdajích za ubytování a mzdy italských pracovníků z tabákových továren v Rovinji a Roveretu z 26. 9. 1916. Zkušenosti italských dělnic z prostředí českého tabákového průmyslu dokládají dochované ego dokumenty z historické sbírky Laboratorio di Storia di Rovereto.

Obr. 5 Italské ženy z tridentské obce Concei na poli u Nového Knína.

Zdroj: Associazione il Sommolago, Arco.

uprchlíků vykonávat svěřenou práci, na což si v dubnu 1915 v souvislosti s haličskými uprchlíky postěžoval i starosta Horního Ročova na Lounsku: „Obecní úřad v Ročově sděluje, že není naděje, aby váleční uprchlíci našli stálé zaměstnání, neboť muži hledají jen práci lehčí v okolí, kterou konají dnes venkovské ženy, žádající za tuto dobrý plat, neboť těžší práci jako kopání ve chmelnicích nedovedou. Ženy uprchlíků vůbec o práci nestojí, neboť doma vůbec nepracovaly, a tudíž pracovat nedovedou. Nelze tudíž předpokládati, že by tito prací svou dále sami živit se mohli, aniž by na státní podporu nereflektovali.“³³ Ani v případě evakovaných Italů z Trentina či rakouského Přímoří nebyla pracovní integrace zejména v prvních měsících jejich pobytu v Čechách a na Moravě vždy bezproblémová, což dokládá např. zpráva z Podhradí na Jičínsku: „Italští uprchlíci, kteří přišli do naší obce v květnu r. 1915 (byli ubytováni v obecním domku), nebyli vhodnými pracovníky. Jejich vrozená lenost – ‚dolce far niente‘ – a neznalost polních prací činila je na polích téměř nepotřebnými.“³⁴ Se střídavými neúspěchy se setkala i úsilí zapojit do zemědělských prací uprchlíky ubytované v Praze. Jeden z těchto pokusů proběhl po srpnové schůzi místodržitelských cenzorů, na které zazněl podnět inspektora zemědělské rady Procházky, že „je v zájmu veřejném, aby Rusínky usídlené v Praze a okolí přiděleny byly k polním pracím na český venkov, kde je nedostatek

33 Zpráva starosty obce Horní Ročov okresnímu hejtmanství v Lounech k zaměstnání uprchlíků ze dne 17. 4. 1915. Ve Vrbně byl pracovně způsobilým shledán pouze jeden uprchlík.

34 SOKA Jičín, fond: Archiv města Podhradí, neuspořádáno, Dějiny obce městyse Podhradí od vypuknutí I. světové války (1914–1936), s. 56. Srov. VÁCLAVÍKOVÁ, Táňa, Uprchlíci z jižního Tyrolska v Čechách a na Moravě 1915–1919, in: ZEMANOVÁ, Marcela – ZEMAN, Václav (edd.), První světová válka a role Němců v českých zemích, Ústí nad Labem 2015, s. 84.

pracovních sil“.³⁵ Zemský ústřední úřad práce se sídlem v Praze 3 pak v říjnu 1916 podává zprávu o průběhu akce, při níž bylo za pomoci policejního ředitelství přibráno 250 dělníků, většinou žen. Část z nich se však v počtu 50 osob po několika dnech vrátila zpět. Blíže nespecifikovaná skupina těchto vystěhovalců uvedla, „že pracovat vůbec nemusí, ač ku práci byli a jsou schopni“.³⁶ Magistrát hlavního města Prahy však toto počínání odůvodnil jejich blížícím se návratem domů.

Na řadě míst ale uprchlíci představovali nepostradatelnou pracovní sílu. Její význam starostové zdůrazňovali např. v žádostech o jejich setrvání v obci, pokud se jich týkal místodržitelství pokyn k hromadnému přemístění nemajetných uprchlíků do barákových kolonií, o čemž svědčí např. žádost starosty obce Brozánky na Mělnicku:³⁷ „Dále důležitým důvodem jest, že stálými odvody schopného mužstva stav dělnictva zemědělského jeví se býti již teď v zimě naprosto nedostatečnými, v jar-ních pracích pak bychom neměli chasy k potahům a polští uprchlíci sami ku práci se hlásí a jsou to lidé velice řádní, což jim podepsaný obecní úřad ochotně dosvěd-čuje. Žádáme tudíž slavné cí. král. místodržitelství, by nám laskavě naše Poláky v jejich i našem zemědělském zájmu ponechati ráčilo.“³⁸

Velmi cenný obraz této problematiky přináší i postřehy samotných uprchlíků v dobových či retrospektivně sepsaných ego dokumentech. Maria Sis tak např. vzpomíná na své zkušenosti spjaté s prací u mlýna v Podkozí: „Sypala jsem mouku do pytlů a zavazovala je. Když byly pytle plné, přijížděly velké nákladní vozy a vozily je pryč. Pracovala jsem od rána do noci za hrst mouky a kousek chleba pro rodinu. Bylo toho málo, ale byla bída a mlynář s mlynářkou mě měli rádi [...]“³⁹

* * *

Cílem příspěvku bylo nastínit podmínky a průběh zaměstnávání válečných uprchlíků v Čechách v době první světové války a přiblížit tuto problematiku se zvláštním zřetelem k oblasti zemědělství. Přestože se jedná jen o dílčí téma z širšího rámce nucených migrací, lze na něm demonstrovat provázanost s řadou aspektů života v uprchlické diaspoře a jednu z důležitých forem interakce dočasně ubytovaných osob s prostředím jejich azylu, ať již v obcích nebo v oddělených barákových táborech. Zároveň lze konstatovat, že právě míra pracovního využití uprchlíků v hospodářské oblasti monarchie do značné míry určovala i postoje společnosti k tehdejším migrantům a přispívala v případě vybraných etnických skupin i k posilování stereotypních složek jejich všeobecného obrazu, a to jak na lokální úrovni, tak i v celospolečenském diskurzu. Tento jev je patrný zejména u haličských

35 Národní archiv (dále jen NA) Praha, fond: Prezidium policejního ředitelství (dále jen PP) 1916–1920, sign. St 34/1, k. 3018, č. II A12824/16, zpráva magistrátu král. hl. města Prahy z 23. 8. 1916 adresovaná pražskému místodržitelství ve věci přidělení rusínských dělnic k práci v zemědělství.

36 NA Praha, fond: PP 1916–1920, k. 3018, sign. St 34/1, č. 2450, zpráva zemského ústředního úřadu práce z 21. 10. 2016 zasláná pražskému místodržitelství.

37 Např. SOKA Kladno, fond: OÚ Slaný, Presidiální spisy I (1850–1918), inv. č. 370, k. 44; inv. č. 140, 154, 583, 714, k. 45; inv. č. 1466, k. 46, místodržitelství oběžníky k přemístění rusínských uprchlíků z 15. 2. a polských uprchlíků z 6. 3. 1915.

38 SOKA Mělník, fond: OÚ Mělník (1850–1945), k. 30, inv. č. 231, zpráva starosty obce Brozánky adresovaná pražskému místodržitelství z 5. 2. 1915.

39 COLOMBO, Dario, *Boemia. L'esodo della Val di Ledro 1915–1919*, Riva del Garda 2008, s. 155.

židů, jejichž stereotypní a antisemitsky laděný obraz ve společnosti multiplikovala i dobová periodika, operující zejména s generalizací jednotlivých případů keřsení a šmeliny, které bývaly často prezentovány jako jeden z hlavních důvodů růstu cen potravin v monarchii. Je však na místě zdůraznit, že k černému obchodu mezi haličskými židy přispívala i jejich všeobecně sdílená sociální segregace z důvodu jejich rozdílných stravovacích a hygienických zvyklostí, která často vedla i k explicitně formulovaným zákazům zaměstnávat haličské židy.⁴⁰ Pozoruhodným faktem je i národnostní diferenciací u výnosů adresovaných vybraným uprchlickým komunitám, u nichž se apriori počítalo s vřelým vztahem k daným činnostem. Vedle sezonních haličských zemědělců se pro práci v zemědělství vybírali často výhradně italská uprchlíci, což dokládají formulace místodržitelství oběžníků s dotazy, „kolik je v okrese mezi italskými vysídlenci zemědělských dělníků“, „kolik z nich pochází z vinařských oblastí“ apod.⁴¹

Rozmístění uprchlíků rakousko-uherské státní příslušnosti se na území Čech a Moravy týkalo až na několik výjimek všech tehdejších politických okresů, kde bylo nutné vytvořit podmínky nejen pro všeobecnou uprchlickou péči, ale i pro snadnější adaptaci osob z kulturně i jazykově odlišného prostředí (Halič, Bukovina, Trentino, Istrie, Terst, rakouské Přímoří). Tomu sice odpovídala i koncepce jejich postupného začleňování do podporovaného zaměstnávání, která však s odlišením mobilizovaných mužů vedla státní orgány k vypracování systematictějšího programu pro zefektivnění jejich pracovní integrace, ať již celostátně koordinovanými náborů zemědělců či posilováním restrikcí při nereflexivní nabídce práce ze strany nemajetných uprchlíků. V případě vybraných oborů se dařilo místodržitelství orgánům zajistit zaměstnání v místě dočasného azylu v souladu s původní profesí uprchlíků, ovšem na mnoha místech zůstávali uprchlíci po celou dobu svého pobytu nezaměstnanými a jako nemajetní zcela závislí na výplatách státní finanční podpory a darů z charitativních sbírek Červeného kříže a místních pomocných komitétů.⁴²

BOHUSLAV REJZL

40 MENTZEL, Walter, *Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg*, kap. *Arbeitsverbot für jüdische Flüchtlinge* Dissertation, Universität Wien, Wien 1997, s. 382–384.

41 SOkA Kladno, fond: OÚ Slaný, *Presidiální spisy I (1850–1918)*, inv. č. 860, k. 4. Oběžník Presidia pražského místodržitelství okresním správám z 30. 6. 1915, mapující počet dělníků původem z vinařských oblastí.

42 Poměr zaměstnaných a nezaměstnaných uprchlíků v daných obcích lze částečně sledovat v evidencích státní finanční podpory ve fondech obcí a měst, v závislosti na míře, v jaké se v nich dochovala uprchlická agenda. Přiznaná státní finanční podpora, jež byla vyplácena v týdenní frekvenci, byla vždy vyplácena v místě aktuálního pobytu podporované osoby (tj. nemajetného uprchlíka rakousko-uherské státní příslušnosti).

IV.3 ČESKÝ ROLNÍK V PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA V SOUKOLÍ POVINNÝCH DODÁVEK¹

Zavedení systému válečného řízeného hospodářství do protektorátního zemědělství, ke kterému došlo na podzim roku 1939 v návaznosti na zmocnění pražského ministerstva zemědělství, znamenalo hluboký zásah do hospodářského života. V představách většiny laické veřejnosti dodnes invokuje především existenci tzv. přidělového systému, který zavedením zvláštních odběrových lístků na nedostatkové potraviny (i na významné druhy spotřebního zboží) modifikoval funkci volného trhu. Rozšiřující se paleta potravin oficiálně dostupných výhradně na lístky, citelný pokles množství produktů přidělovaných v rámci jednotlivých zásobovacích období, zvýhodňování či diskriminace vybraných skupin obyvatelstva (Wehrmacht, židé) při odběru, jakož i problémy distribučního systému jsou působivým dokladem protektorátní každodennosti a snižujícího se životního standardu nejširších vrstev obyvatelstva za války.²

Neméně výmluvný vzhled do fungování systému řízeného hospodářství v protektorátním zemědělství nabízí zorný úhel samotného zemědělského výrobce, tedy rolníka. Zavedení nového systému řízení jej již v zárodku formálně zbavilo možnosti volně nakládat se svou produkcí a u drtivé většiny zemědělských výrobků zavazovalo k jejímu prodeji „ve prospěch protektorátu“ za úředně stanovené ceny.³ V rámci nově zaváděného systému měli rolník a členové jeho domácnosti nárok pouze na ponechání tzv. samozásobitelské dávky, která sloužila k uspokojení nejnásilnějších potřeb (výživa, krmivo, osivo).⁴ V dalším kroku, významně překračujícím myšlenku plošného nuceného výkupu, byly v rostlinné i živočišné výrobě zavedeny tzv. povinné dodávky, jejichž prostřednictvím byla rolníkům stanovena výrobní minima a předepisována struktura výroby. Fenoménu povinných dodávek coby

1 Příspěvek vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P. 12 Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram České země jako otevřený prostor svébytné historické zkušenosti v Evropě. Od počátku 18. do 21. století.

2 Srov. ŠTĚPEK, Jiří, *Přídělové doklady z období tzv. protektorátu*, Praha 2010; TÝŽ, *Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa 1915–2015*, první část (1915–2015), *Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky*, 2014, 7, Praha 2014; MUSILOVÁ, Dana, *Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945)*, in: *Slezský sborník*, 1991, 89, 3–4, s. 255–266; DOLEŽAL, Jakub, *Střípky z mozaiky protektorátní společnosti. Německá okupace a její konec v politickém okrese Sedlčany (1939–1945)*, Příbram 2010, s. 36–41.

3 Orgány ministerstva zemědělství byly oprávněny vyhlásit tzv. závěru zemědělských výrobků, se kterými mohlo být nadále disponováno jen podle příkazů a pokynů tohoto ministerstva. Ze závěry byly vyloučeny zásoby v domácnostech, ve společných bytech a zásobárnách říšské branné moci, vládního vojska a četnických a policejních útvarů protektorátu. Vyhláška předsedy vlády č. 210 ze dne 29. 9. 1939, kterou se stanoví všeobecné zásady pro úpravu hospodaření potravinami a krmivem, *Sbírka zákonů a nařízení (dále jen Sb. z. a n.) Protektorátu Čechy a Morava 1939*, s. 672–675.

4 V případě, že její krytí nebyli schopni zajistit z vlastní produkce, byli oprávněni k odběru příslušných produktů na základě potravinového lístku. Samozásobitelé byli blíže definováni vyhláškou předsedy vlády v listopadu 1939. Vyhláška předsedy vlády č. 278 ze dne 23. 11. 1939, kterou se stanoví spotřební dávky samozásobitelů, *Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1939*, s. 885–886; *Vládní nařízení č. 324 ze dne 23. 12. 1939 o změně vyhlášky č. 278/1939 Sb.*, *Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1939*, s. 940; *Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 172 ze dne 8. 5. 1942 o samozásobitelích zemědělskými výrobky*, *Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942*, s. 863–868.

komplexu opatření zasahujících široké spektrum odvětví protektorátní zemědělské výroby se věnuje i následující studie. Klade si za cíl postihnout modifikace povinné dodávky v průběhu okupačních let a zachytit, jakým způsobem se povinná dodávka a opatření s ní spjatá bezprostředně odrazila v každodenní praxi zemědělských podniků, resp. v životě na venkově vůbec.

Fenomén povinných dodávek v zemědělství se uplatnil jako nedílná součást systému řízeného hospodářství v Německu i v dalších zemích okupované Evropy. Již zběžný pohled ovšem indikuje rozdíly, a to jak z hlediska časového, tak z hlediska charakteru zavedených opatření.⁵ Značná diferenciacie v systému řízeného hospodářství a v charakteru opatření spjatých s povinnou dodávkou byla v jednotlivých oblastech podmíněna širším kontextem nacistických exploatačních plánů, hospodářskými podmínkami daného území a v neposlední řadě existencí organizačních struktur, o které se mohl systém opřít.⁶ Např. v polském Gouvernementu spočíval systém v zemědělství na fixních dodávkových kvótách, aniž by byl zaveden plošný nucený výkup produkce.⁷ V některých zemích jižní Evropy (Bulharsko, Chorvatsko) a na sovětském okupovaném území se principiálně uplatnila totální nucená dodávka s výjimkou samozásobitelské dávky.⁸ Dánsko na severu Evropy je naopak příkladem území, kde okupační úřady nevydávaly přímé rozkazy ohledně zemědělské produkce vůbec a své zásahy primárně soustředily do oblasti cenové politiky (podpora cen).⁹ V protektorátním zemědělství, které charakterizoval nucený výkup většiny zemědělské produkce a následně i kontingentace v některých zemědělských odvětvích, byla opatření povinné dodávky primárně spojena s nacistickým úsilím o optimalizaci výrobní funkce zemědělství, tedy se snahami o docílení takové struktury zemědělské výroby, která by kompenzovala produkci dosud nedostatkových položek a přispěla k soběstačnosti protektorátu v zásobování potravinami. Právě soběstačnost byla již bezprostředně po březnové okupaci označena za hlavní cíl nacistické zemědělské politiky v protektorátu a byla vnímána jako předpoklad výhledové exploatace tohoto prostoru.¹⁰

Pestrou škálu opatření spjatých s povinnou dodávkou lze demonstrovat na živočišné výrobě, jejíž produkty, především tuky, patřily tradičně k dovozním, tedy nedostatkovým položkám na domácím trhu. Nucený výkup živočišného tuku byl vyhlášen v září 1939.¹¹ Zatímco v případě loje byl plošně stanoven jako povinný odvod veškerého loje získaného při porážkách, u sádla byl povinný odvod stanoven pro-

5 K odlišnostem systémů v jednotlivých územích viz BRANDT, Karl, *Management of Agriculture and Food in the German Occupied and other Areas of Fortress Europe*, Stanford 1953.

6 Absence organizačních struktur a infrastruktury znemožnila bezprostřední zavedení nuceného výkupu a povinné dodávky v zemědělství např. v Řecku. Podrobně BRANDT, K., *Management*, c. d., s. 238–247.

7 Srov. BRANDT, K., *Management*, c. d., s. 25–28.

8 Srov. tamtéž, s. 157–158, 208.

9 Tamtéž, s. 303.

10 ŠTOLLEOVÁ, Barbora, *Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2014, s. 31–35; ŠPRYSL, Jaroslav, *K problematice postavení českého rolnictva v letech 1939–41, Historie a vojenství 1967*, 16, s. 593–630; TÝŽ, *Zemědělské dělnictvo v Čechách za okupace*, Praha 1971, s. 14.

11 Povinná dodávka se vztahovala na veškerý živočišný tuk s výjimkou břišního sádla. Vyhláška předsedy vlády č. 212 ze dne 29. 9. 1939 o hospodaření mlékem, mléčnými výrobky, tuky a vejci, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 683–685.

centuálně v závislosti na váhové kategorii. Stanovení povinné dodávky vepřového sádla procentuálně vyjádřené k váze poráženého kusu nemělo samo o sobě přímý vliv na vepřovou produkci, nicméně motivovalo výrobce k výkrmu do určitých váhových kategorií, u kterých byl odvod sádla relativně nižší. V rámci porážkové politiky byla rovněž stanovena minimální porážková váha vepřů¹² a později i minimální porážková váha pro některá další zvířata. Realizace všech porážek byla podmíněna povolovacím řízením. Domácí porážky byly podřízeny dozoru obecních úřadů a živnostenské porážky byly nuceně realizovány na trzích pro jatečný dobytek. Porážkovou politiku využívala přitom okupační mocnost současně jako nástroj podpory chovu (např. restrikce porážek vepřů v roce 1940/1941, restrikce porážek ovcí) a v závěrečných letech války jako nástroj exploatace (např. plošná eskalace porážek v roce 1945).

Chovatelé hovězího dobytka byli vedle povinného odvodu loje bezprostředně zasaženi i opatřeními v oblasti mléčné produkce. Povinná dodávka veškerého mléka, včetně másla, tvarohu a smetany, byla stanovena v září 1939.¹³ Byly odlišeny sběrné obvody s povinnou dodávkou mléka a dále obvody s povinnou dodávkou selského másla, ve kterých byli chovatelé dojníc povinni zpracovat veškeré mléko na maslo a odvést ho příslušné sběrně.¹⁴ Pro selské maslo bylo stanoveno minimální množství 0,5 kg másla na dojnici týdně,¹⁵ v případě povinné dodávky mléka si státní orgány vyhradily právo stanovit minimální dodávku dodatečně.

Výraznou změnu přinesla kontingentace výroby a dodávek vepřového a hovězího bravu. Kontingentace vepřů byla provedena pro hospodářský rok 1941/1942 a opírala se o předpoklad, že každý podnik obhospodařující ornou půdu může chovat vepře. Rozpis byl proveden na základě hektarové výměry orné půdy, přičemž s rostoucí výměrou se počet kilogramů povinné dodávky na jeden hektar postupně snižoval. Zatímco z prvních pěti hektarů (0–5 ha) obhospodařované orné půdy byl zemědělec povinen odvést 44 kg masa, z dalších patnácti hektarů převyšujících tuto výměru (5–20 ha) 32 kg masa, v kategorii 20–50 ha 23 kg masa, v kategorii 50–100 ha 18 kg masa a za každý hektar nad výměru 100 ha již pouze 16 kg masa. Z kontingentace vepřů byly vyňaty pouze zemědělské závody s výměrou orné půdy menší než 1 ha, pokud se jednalo o samozásobitelské domácí porážky.¹⁶

12 Vyhláška předsedy vlády č. 270 ze dne 20. 10. 1939 o porážkách vepřů, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 872; Vyhláška předsedy vlády č. 207 ze dne 6. 6. 1940, kterou se doplňuje vyhláška č. 270/1939 Sb., Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 507–508. Vyhláška ministerstva zemědělství ze dne 22. 7. 1941, kterou se zvyšuje nejmenší živá váha při porážkách vepřů ze 70 kg na 80 kg, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 6095.

13 Vyhláška předsedy vlády č. 212 ze dne 29. 9. 1939 o hospodaření mlékem, mléčnými výrobky, tuky a vejci, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 683–685.

14 Vyhláška č. 5 Českomoravského svazu pro mléko, tuky a vejce ze dne 21. 11. 1939, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 4049–4056; Vyhláška č. 6 Českomoravského svazu pro mléko, tuky a vejce ze dne 21. 11. 1939, tamtéž, s. 4057–4063; Národní archiv Praha (NA Praha), fond: Úřad říšského protektora, k. č. 686, sign. II – 2 – ref 3, Böhmischmährischer Verband für Milch, Fette und Eier-Tätigkeitsbericht des Verbandes über den Zeitabschnitt vom 16. X. 1939 bis 6. I. 1940; NA Praha, fond: Svaz pro mléko, tuky a vejce, k. č. 39, Zpráva o činnosti Českomoravského trhového svazu pro mléko, tuky a vejce za období 3. 4. 1940–20. 4. 1940.

15 Vyhláška č. 6 Českomoravského svazu pro mléko, tuky a vejce ze dne 21. 11. 1939 o sběrných a povinné dodávce selského másla, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 4057–4063.

16 NA Praha, fond: Ministerstvo zemědělství – tisková dokumentace, k. č. 41, sign. 133, tisková dokumentace ministerstva zemědělství k činnosti Českomoravského svazu pro dobytek, maso a ryby (výstřížkový archiv).

Současně byla provedena kontingentace hovězího masa. Opírala se o sčítání stavu dobytka z prosince 1940 a byla založena na předpokladu, že k povinnému plnění může být předepsán pouze „roční přírůstek dobytka“. Tím mělo být zamezeno nežádoucímu vybíjení chovů. Ve druhém kontingentačním roce (1942/1943) byl povinný předpis hovězího dobytka sjednocen s vepřovým kontingentem a zjednodušen – dodávkový kontingent byl stanoven lineárně podle výměry zemědělské půdy. Do splnění kontingentu se oproti předcházejícímu roku započítávalo i držení dobytka užitkového a chovného (50–100 % živé váhy), aby se předešlo nežádoucím porážkám.¹⁷ Počínaje zářím roku 1942 následovala kontingentace mléčné výroby. Nejmenší dodávka mléka, resp. másla byla určena pro jednotlivé držitele krav podle průměrného množství nadojeného mléka na jeden hektar v příslušném sběrném obvodu v roce 1941.¹⁸

Povinná dodávka a regulační opatření se postupně promítla i do dalších odvětví živočišné výroby. Regulátorem v chovu ovcí se stal nucený výkup vlny a současná aplikace restriktivní porážkové politiky, v případě rybníčního hospodářství byla zavedena tzv. zarybňovací povinnost. Do systému povinných dodávek byli četnými opatřeními vtaženi i chovatelé drůbeže. V únoru 1940 byla poprvé pro všechny držitele slepic stanovena povinná dodávka vajec. Nejnižší dodávková povinnost se v závislosti na kategorii výrobce pohybovala mezi 20–70 vejci na jednu slepici za rok¹⁹ a od ledna 1942, ve snaze zjednodušit systém, došlo ke sjednocení povinné dodávky na 60 vajec na jednu slepici za rok.²⁰ V březnu 1942 byla povinná dodávka vajec rozšířena na kachny a další druhy nosnic.²¹ V květnu téhož roku byl vyhlášen nucený výkup jatečné drůbeže²² a následně, v únoru 1943, bylo přistoupeno ke kontingentaci výroby. Dodávková povinnost spočívala v odvodu 2 či 3 kusů drůbeže na jeden chovaný kus, přičemž podkladem pro předepsání povinné dodávky bylo prosincové sčítání drůbeže.²³ Současně byla dodávka limitována stanovením

17 Tamtéž.

18 Vyhláška ministra zemědělství č. 317 ze dne 12. 9. 1942 o nejmenší dodávce mléka a o stanovení prémie ku zvýšení dodávek mléka pro zemědělské podniky, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 1620–1622. Vyhláška č. 125 Českomoravského svazu pro mléko a tuhy ze dne 6. 10. 1942 o nové úpravě povinné dodávky mléka, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 9484–9486.

19 Byly odlišovány zemědělské podniky; osoby chovající slepice pro vlastní samozásobení vejci; pěstitelské podniky s kontrolovanými chovy slepic a drůbežářské farmy. Z dodávkové povinnosti samozásobitelů byla vyňata vždy 1 slepice na 2 osoby. Vyhláška č. 23 Českomoravského svazu pro mléko, tuhy a vejce ze dne 7. 2. 1940 o povinné dodávce vajec a zřízení sběren vajec, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 829–845.

20 Specifický postup byl stanoven pouze u kontrolovaných, resp. uznaných pěstitelských podniků. Vyhláška č. 13 Českomoravského svazu pro drůbež, vejce a med ze dne 14. 1. 1942, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 336–373.

21 Vyhláška č. 15 Českomoravského svazu pro drůbež, vejce a med ze dne 13. 3. 1942 o povinné dodávce kachních vajec, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 2199–2200; Vyhláška č. 14 Českomoravského svazu pro drůbež, vejce a med ze dne 13. 3. 1942 o povinné dodávce vajec liliputek, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 2197–2198.

22 Opatření se vztahovalo na husy, kachny, kohouty, slepice, kuřata, krůty, krocany a perličky. Vyhláška č. 19 Českomoravského svazu pro drůbež, vejce a med ze dne 15. 5. 1942 o úpravě výkupu jatečné drůbeže, o rozdělování jatečné drůbeže tuzemského i cizozemského původu a o zřízení obvodových sběren, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 4088–4125.

23 Počet chované drůbeže, jakož i dalších drobných zvířat, v prvních letech okupace citelně narostl a byl vnímán jako ohrožení chatrné krmivové základny. Kontingentace výroby společně s dalšími

minimální váhy – u hus (3,5 kg, později 4 kg), kachen (1,5 kg),²⁴ krocánů a krůt (2,5 kg).²⁵

V rostlinné výrobě se charakteristickým opatřením povinné dodávky stal povinný osev vyjadřovaný v hektarech nebo v procentech obhospodařované půdy. Závazek byl stanoven ministerstvem zemědělství pro Protektorát Čechy a Morava jako celek a dále rozepisován na země, okresy a obce a v rámci obcí na jednotlivé zemědělce. Výrobní závazek v některých případech zahrnoval všechny producenty, někdy pouze určité velikostní skupiny závodů a v některých případech byl v závislosti na bonitě půdy vymezen regionálně na konkrétní politické či soudní okresy.

Povinný osev byl jako první vyhlášen v únoru 1940 pro len. Vztahoval se na závody větší než 5 ha ve stanovených okresech, pro které bylo určeno konkrétní procento povinného osevu lnu (v roce 1940 1–2,5 % plochy).²⁶ Počínaje hospodářským rokem 1940/1941 byl dále vyhlášen povinný osev ozimé řepky coby nejvýznamnější olejnin, konkrétně v 80 soudních okresech. Vztahoval se na zemědělské podniky s výměrou obhospodařované půdy přesahující 20 ha, a to ve výši 3 % orné půdy, a v následujících letech byl osev řepky stupňován.²⁷ Při vymrznutí ploch řepky byl navíc na jaře roku 1942 vyhlášen povinný osev hořčicí na semeno a současně se zvyšovala povinnost k odlisování oleje z hořčičného semena, která byla poprvé zavedena již v roce 1940. Specifický charakter v rámci olejnin měla povinná dodávka máku. V průběhu roku 1942 byl vyhlášen povinný osev ve formě „přísevu“ k určitým plodinám. Veškeré plochy oseté cukrovkou, krmnou řepou, čekankou, krmnou a jedlou vikví musely být zároveň osety mákem, a to v předepsané hustotě, tj. jedna rostlina máku na 1 m².²⁸

Nucená dodávka i povinný osev se staly charakteristickými opatřeními v oblasti obilnin, tedy z hlediska rozsahu osévané plochy nejvýznamnějších zemědělských plodin vůbec. Jako první byla v září 1939 vyhlášena úplná dodávková povinnost pro chlebové obilí, tj. pšenici a žito, která byla záhy rozšířena na další obiloviny.²⁹

opatřeními měla restriktivní charakter a usilovala o omezení chovu. Dodatečně byla změněna v tom smyslu, že se opírala o novější sčítání drůbeže. Vyhláška Českomoravského svazu pro drůbež, vejce a med č. 33 ze dne 13. 7. 1943, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 5280–5282.

24 Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 40 ze dne 3. 2. 1943 o kontingentaci dodávky drůbeže v roce 1943, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 95–96; Vyhláška č. 30 ze dne 16. 2. 1943, kterou se vydávají prováděcí předpisy k vyhláše ministra zemědělství a lesnictví č. 40/1943 Sb. o kontingentaci dodávky drůbeže v roce 1943, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 1049–1081; Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 190 ze dne 8. 7. 1943, kterou se mění vyhláška č. 40/1943 Sb., Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 965–966.

25 Vyhláška č. 40 Českomoravského svazu pro drůbež, vejce a med ze dne 19. 1. 1943, kterou se stanoví nejmenší živá váha krocánů a krůt k povinné dodávce, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 7850.

26 Vyhláška předsedy vlády č. 89 ze dne 29. 2. 1940, kterou se zmocnění ministerstva zemědělství k úpravě hospodaření některými potravinami a krmivými rozšiřuje na len, a o povinném osevu lnu, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 232–233.

27 Vyhláška předsedy vlády č. 233 ze dne 27. 6. 1940 o povinném pěstování řepky, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 556–558; Vyhláška ministra zemědělství č. 317 ze dne 25. 9. 1940, kterou se mění vyhláška předsedy vlády č. 233/1940 Sb., Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 858.

28 Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 147 ze dne 27. 4. 1942 o povinném osevu máku do okopanin, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 807–808.

29 Vyhláška předsedy vlády č. 213 ze dne 29. 9. 1939 o úpravě hospodaření s obilím, rýží, mlýnskými výrobky a výrobky z mouky, luštěninami, olejnatými plodinami, olejnatými semeny a kr-

První povinné osevy obilovin byly vyhlášeny na jaře roku 1941. Jejich cílem byla optimalizace vzájemného poměru mezi hlavními obilninami, poté co v předcházejícím roce došlo k celkovému propadu obilnářských ploch. V rámci probíhajícího hospodářského roku 1940/1941 byl stanoven povinný osev pšenice, žita a ječmene pro protektorát v celkové výměře 1 000 000 ha.³⁰ Oves, na jehož úkor měly být plochy ostatních obilovin částečně obnovovány, nebyl do povinného osevu zahrnut. V hospodářském roce 1941/1942 nastal posun v tom smyslu, že byl povinný osev pro jednotlivé obilniny stanoven zvlášť, čímž byl explicitně vyjádřen požadavek zvýšení ploch chlebového obilí. Povinný osev pšenice byl pro celý protektorát stanoven ve výši 400 000 ha (z toho nejméně 350 000 ha pšenicí ozimou) a ozimého žita v minimální výši 500 000 ha.³¹ Případný úbytek osevní plochy ozimého obilí (pšenice a žita) měl být kompenzován zvýšením osevní plochy jarního obilí tak, aby nejnižší celková osevní plocha byla dodržena. Naopak ječmen byl v rámci povinné dodávky relativně potlačen. Jeho povinný osev byl na jaře 1942 stanoven na 225 000 ha, což ve srovnání s předcházejícím rokem znamenalo pokles o přibližně 25 % plochy.³² Celkový osev pšenice, žita a ječmene stanovený v hospodářském roce 1941/1942 překročil povinný osev těchto plodin předcházejícího roku o 125 000 ha a podobným způsobem byl stanoven i v následujícím hospodářském roce.³³

Systém povinných osevů zasáhl rovněž početné pěstitele okopanin. Jako první byl na jaře 1941 vyhlášen povinný osev čekanky coby náhražkové plodiny pro výrobu kávy.³⁴ V témže roce byly do systému povinných dodávek vtaženy i brambory. Pěstitel byl povinen odvádět brambory v daném množství a v úředně stanovených

mívy, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 692–693; Vyhláška ministra zemědělství č. 375 ze dne 31. 10. 1941 o nucené dodávce obilí, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 1844–1848; Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 246 ze dne 7. 7. 1942 o nucené dodávce plodin, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 1115–1121.

30 Vyhláška ministra zemědělství č. 120 ze dne 27. 3. 1941 o povinném osevu pšenice, žita a ječmene v hospodářském roce 1940/1941, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 429–430.

31 Vyhláška ministra zemědělství č. 289 ze dne 6. 8. 1941 o povinném osevu obilí v hospodářském roce 1941/42, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 1441–1442.

32 Vyhláška explicitně stanovila, že povinný osev ječmene nesmí být realizován na úkor povinného osevu jiných plodin, a rovněž nesměly být v jeho důsledku snižovány osevní plochy okopanin. Vyhláška ministra zemědělství č. 409 ze dne 2. 12. 1941 o povinném osevu jarního ječmene v roce 1942, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 1965–1966. V případě nemožnosti jarního osevu pšenice měly být plochy osety ječmenem. Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 135 ze dne 14. 4. 1942, kterou se mění vyhláška č. 289/1941, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 763.

33 Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 207 ze dne 12. 6. 1942 o povinném osevu a dodávkových kontingentech některých hospodářských plodin v hospodářském roce 1942/1943, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 973–996.

34 Povinný osev čekanky byl stanoven v 32 politických okresech, přičemž mohl být stanoven u jednotlivých zemědělských závodů do výše 5 % orné půdy a v případě Hradce Králové do výše 7 %. Obdobným způsobem byl povinný osev čekanky vyhlášen pro hospodářský rok 1942/1943, kdy se týkal zemědělských závodů s výměrou přesahující 1 ha orné půdy v 27 politických okresech. Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 75 ze dne 22. 2. 1942 o povinném osevu čekanky, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 538–540. Vyhláška ministra zemědělství č. 121 ze dne 27. 3. 1941 o povinném osevu čekanky, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 430–432. Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 207 ze dne 12. 6. 1942 o povinném osevu a dodávkových kontingentech některých hospodářských plodin v hospodářském roce 1942/1943, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 973–996.

lhůtách. Od března roku 1942, v přímé návaznosti na předcházející pokles bramborami osázených ploch, bylo vyhlášováno i povinné pěstování brambor.³⁵ V rámci dodávky byly přitom zohledňovány jednotlivé odrůdy – vyšším množstvím se započítávaly brambory rané, polorané a dodávka elitní nebo uznané sadby. V případě cukrovky měla povinná dodávka specifický charakter. Rozsah osevních ploch se odvíjel od stanovených řepných kontingentů, v terminologii vyhlášek z roku 1942 o tzv. roční dodávkové právo,³⁶ které bylo stanoveno řepnou komisí při cukrovarech pro jednotlivé pěstitele řepy. Řepář byl oprávněn a zároveň povinen osít cukrovkou osevní plochu odpovídající při normální řepné sklizni tomuto kontingentu a dodat veškerou sklizenou řepu cukrovaru.³⁷

Povinná dodávka zasáhla i další zemědělská odvětví, např. zelinářství. V letech 1940–1943 byla v některých okresech vyhlášena povinná dodávka cibule v množství stanoveném příslušnými okresními úřady a totéž platilo od roku 1941 i pro česnek.³⁸ Pěstitelská plocha zeleniny byla nuceně rozšiřována o plochy, na kterých byly do té doby pěstovány okrasné rostliny a květiny.³⁹ V ostatních oborech zelinářství, jakož i v ovocnářství, se regulační opatření omezila buď na nucený výkup produkce, nebo se jednalo o opatření restriktivní.⁴⁰ Typickým příkladem dalšího odvětví, jež bylo zasaženo restriktivními ustanoveními, bylo chmelařství, ve kterém již v prvních letech okupace došlo pod heslem „nejvyšší jakosti zboží“ k povinné redukci chmelnic.⁴¹

35 Českomoravský trhový svaz pro brambory a škrob byl se schválením ministerstva zemědělství oprávněn určit povinnou plochu k pěstování brambor, a to nejméně ve výši plochy předcházejícího roku, a rovněž měl stanovit a na jednotlivé okresy rozvrhnout povinné dodávkové kontingenty. NA Praha, fond Ministerstvo zemědělství IV – tisková dokumentace, k. č. 41, sign. 134, tisková dokumentace ministerstva zemědělství k Českomoravskému svazu pro brambory a škrob (výstřižkový archiv); Vyhláška ministra zemědělství č. 77 ze dne 3. 3. 1942, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 543–544; Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 207 ze dne 12. 6. 1942 o povinném osevu a dodávkových kontingentech některých hospodářských plodin v hospodářském roce 1942/1943, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 973–996.

36 Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 76 ze dne 2. 3. 1942 o dodávkové povinnosti cukrovky ze sklizně 1942, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 541–542.

37 Vyhláška č. 3 Českomoravského svazu pro řepu a cukr ze dne 8. 4. 1941 o pěstování a dodávce řepy cukrovky ze sklizně 1941, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 2640–2648.

38 Vyhláška č. 26 Českomoravského svazu ovocnicko-zelinářského ze dne 9. 12. 1940 o dodávkové povinnosti pěstitelů cibule, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 140, s. 9708–9709. Vyhláška č. 46 Českomoravského svazu ovocnicko-zelinářského ze dne 10. 9. 1941 o dodávkové povinnosti pěstitelů cibule a česneku, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 7388–7391; Vyhláška č. 67 Českomoravského svazu zahradnicko-vinařského ze dne 19. 8. 1942 o povinné dodávce cibule a česneku ze sklizně 1942, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 7377–7379. Vyhláška č. 95 Českomoravského svazu zahradnicko-vinařského ze dne 10. 9. 1943 o povinné dodávce cibule, česneku ze sklizně 1943, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 7007–7009.

39 Pěstitelé květin a okrasných rostlin byli povinni osázet zeleninou alespoň 40 % plochy pod širým nebem a 15 % plochy pod sklem (skleníky). Vyhláška č. 60 Českomoravského svazu zahradnicko-vinařského ze dne 4. 6. 1942 o povinném pěstování zeleniny pěstiteli květin a okrasných rostlin, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 4713–4714.

40 Nucený výkup se v některých okresech vztahoval na zelí a mrkev, restrikce byly vyhlášeny pro salátové okurky a hlávkový salát. V případě ovocnářství měl nucený výkup charakter povinného sběru plodů vztahujících se na vlastníky, sadaře i osoby zodpovědné za správu stromů. Nucený výkup byl zahájen zabavením jablečné sklizně v roce 1940. ŠTOLLEOVÁ, B., Pod kuratelou, c. d., s. 202–204.

41 Plochy chmelnic byly do roku 1941 redukovány na zhruba 60 % původního stavu (z 4079 ha v roce 1939 na 2424 ha v roce 1941). Vyhláška předsedy vlády č. 53 ze dne 1. 2. 1940 o snížení plochy osázené chmelem, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 145–146; Vyhláška předsedy

K výrazné modifikaci systému povinných dodávek v protektorátním zemědělství, a to jak v rostlinné, tak i živočišné výrobě, došlo počínaje hospodářským rokem 1943/1944, kdy striktní předepisování dodávkových povinností pro jednotlivé zemědělské produkty bylo nahrazeno systémem smluvním. Změna principiálně spočívala ve sloučení povinné dodávky a zavedení alternativního plnění dodávkové povinnosti. V živočišné výrobě byly zavedeny tzv. mléčné jednotky, kterými byla povinná dodávka mléka, masa i tuku fakticky spojena do jediné položky. Mezi jednotlivými položkami byl stanoven fixní přepočítávací klíč a navíc byla nabídnuta alternativa plnění živočišné dodávky ve formě olejnatých plodin a semen. Zemědělec obhospodařující více než 0,5 ha plochy měl závazek dodat z každého hektaru kontingentní plochy nejméně 1000 tzv. mléčných jednotek. Obsah mléčných jednotek na kilogram byl stanoven následovně: kilogram čerstvého kravského mléka o tučnosti 3,5 % odpovídal 1 mléčné jednotce, kilogram živé váhy vepřového bravu odpovídal 6 mléčným jednotkám a kilogram živé váhy hovězího dobytka včetně telat a skopového bravu ovčího odpovídal 5 mléčným jednotkám. V neposlední řadě byla nabídnuta alternativa plnění v podobě dodávky olejnatých semen, kdy kilogram olejnatých semen odpovídal 5 mléčným jednotkám.⁴² Vedle kumulativní povinné dodávky ve formě tzv. mléčných jednotek zůstala zachována povinná dodávka drůbeže včetně vajec.⁴³

Na podobných principech byla modifikována povinná dodávka v rámci rostlinné výroby. Povinný osev se nově vztahoval na čtyři, resp. pět plodin – ozimou řepku, chlebové obilí (pšenice a žito dohromady), brambory a cukrovku. Ve všech případech byl vytvořen prostor pro iniciativu zemědělce v tom smyslu, že plodiny s povinným osevem mohly být nahrazeny plodinami alternativními, např. lnem, ranými a poloranými brambory, čekankou. Nahrazení povinného osevu jinou plodinou se odehrávalo za přesně stanovených podmínek a ve většině případů muselo být ošetřeno tzv. smluvním osevem.⁴⁴

Důsledky zavádění povinné dodávky z hlediska celkové struktury protektorátní zemědělské výroby jsou nesporné. Jestliže na počátku systému povinných dodávek stálo primárně okupační úsilí o soběstačnost protektorátu, v dalších letech se do rozsahu i charakteru povinné dodávky promítly další faktory: její vyhlášení bylo reakcí na probíhající změny ve struktuře zemědělské výroby (rolník spontánně přecházel do odvětví, která nebyla zasažena nuceným výkupem či kontingencí

vlády č. 86 ze dne 14. 3. 1940, kterou se mění a doplňuje vyhláška předsedy vlády č. 53/1940 Sb., Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 230. Vyhláška ministra zemědělství ze dne 14. 3. 1940, kterou se mění a doplňuje vyhláška ministerstva zemědělství ze dne 21. 2. 1940, kterou se vydávají směrnice o snížení plochy chmelnic, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 1755–1756; Vyhláška č. 13 Českomoravského svazu pro chmel, slad a pivo ze dne 10. 1. 1941 o snížení plochy osázené chmelem a omezení sklízně chmele, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 1432–1435.

42 Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 197 ze dne 8. 7. 1943 o nejmenší dodávce mléka, dobytka a olejnatých semen pro trh v hospodářském roce 1943/1944, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 993–997.

43 Vyhláška č. 45/1944 Českomoravského svazu pro drůbež, vejce a med ze dne 11. 4. 1944 o dodávce drůbeže v roce 1944, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1944, s. 1636–1642.

44 Podrobně viz ŠTOLLEOVÁ, B., Pod kuratelou, c. d., s. 247–251.

výroby) a reakcí na neuspokojivé výsledky zemědělské výroby, tedy na klesající produkční schopnost. Ta souvisela s omezenými možnostmi intenzifikace za války, především však s únikem části produkce mimo oficiální trh. V případě živočišné výroby lze charakter povinné dodávky interpretovat jako systematické úsilí okupační mocnosti vystupňovat vepřovou produkci. V hovězím chovu se povinná dodávka soustředila na zvýšenou výrobu mléka, nikoliv na výkrm a produkci masa a loje. Kontingentace drůbeže byla zjevně přímou reakcí na nebývalý nárůst počtu drůbeže v prvních letech války, a tudíž ve své podstatě opatřením restriktivním. V případě rostlinné výroby se povinný osev nejvýrazněji odrazil v rozšíření osevních ploch olejnin a prádných rostlin, konkrétně se jednalo o nárůst ze 17000 ha v roce 1939 na 123000 ha v roce 1944. V případě obilovin byl povinný osev od hospodářského roku 1941/1942 předepisován takovým způsobem, aby byly stabilizovány osevní plochy chlebového obilí. V letech 1939–1944 došlo sice ke snížení podílu obilnin na orné půdě z 58 na 54 %, tento pokles se však týkal výhradně krmných obilovin, tj. ječmene a především ovsa, který byl z povinného osevu po celou dobu okupace zcela vyloučen. Naznačené preference v zemědělské výrobě se počínaje rokem 1943/1944 projeví i v rámci smluvního systému, a to prostřednictvím přepočítávacího klíče.

Povinné dodávky v protektorátním zemědělství nebyly pouze zásahem promítajícím se do celkové struktury zemědělské výroby, nýbrž představovaly faktor odrážející se v každodenní praxi zemědělských podniků. V rovině produkční se požadavky kladené na rolníka, a to jak v rostlinné, tak i živočišné výrobě, v prvních letech výrazně stupňovaly a docházelo ke kumulaci povinné dodávky. Do roku 1942/1943 se povinný osev rozšířil na devět plodin (len, ozimá řepka, mák, pšenice, žito, ječmen, brambory, cukrovka, čekanka) a současně byl zemědělec výrobně vázán kontingencí vepřového a hovězího skotu, mléka, vajec a jatečné drůbeže.⁴⁵ Značná diverzifikace povinné dodávky podvazovala možnost výrobní specializace a potlačovala individuální výrobní profil zemědělských závodů. Vzhledem k plošnému stanovení povinné dodávky byl rolník někdy nucen zavést danou výrobu zcela nově (chov vepřů, len), což se promítalo do celkového poklesu intenzity výroby. Vlastní průběh zemědělských prací byl zároveň ovlivněn ztíženými možnostmi mechanizace – zavádění techniky bylo za války všeobecně limitované a využívání traktorů bylo např. podmiňováno přechodem na alternativní pohon.⁴⁶ V rámci péče o půdu byly omezeny veškeré meliorační či jiné úpravy, v případě chemizace půdy bylo sympto-

45 Diverzifikaci povinné dodávky zachytil ve své bakalářské práci Radek Hrazdíra zabývající se osudy svých předků ve Vilémovicích. Josef Hrazdíra obhospodařující za války přibližně 15 hektarů půdy odevzdával ročně 2400 vajec, tunu hovězího a 600 kg vepřového. V případě obilovin odváděl celou úrodu s výjimkou samozásobitelské dávky a vztahovala se na něj i povinnost pěstování lnu a povinnost odvodu dřeva. HRAZDÍRA, Radek, Proměna selských rodů ve Vilémovicích ve 20. století na příkladu rodiny Hrazdírů. Nepublikovaná bakalářská práce, Brno: Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity 2017, s. 41.

46 V listopadu 1942 byla zahájena organizovaná přestavba traktorů na generátorový plyn. Vládní nařízení č. 392 ze dne 16. 11. 1942 o přestavbě polních zemědělských traktorů na pohon generátorovým plynem, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 1821–1822; Vládní nařízení č. 204 ze dne 12. 7. 1943 o přestavbě polních zemědělských traktorů na pohon generátorovým plynem, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 1044–1046.

matické propojení přídělů hnojiv s plněním povinné dodávky. Reakcí na zjevnou předimenzovanost systému povinných dodávek se v roce 1943/1944 stalo zavedení smluvního systému. Ačkoliv se celková zátěž kladená na zemědělského výrobce fakticky nesnížila (rolník zůstával vázán širokou škálou povinností a některé oblasti zemědělské výroby, např. ovocnářství, byly kontingentací zasaženy dokonce zcela nově), modifikovaný systém nicméně indikuje ve srovnání s původním systémem větší flexibilitu. Ostatně obdobné pokusy o zefektivnění systému povinných dodávek v zemědělství se odehrály i na dalších územích, např. v Maďarsku.⁴⁷

Neméně významným způsobem byl skrze opatření povinné dodávky rolník zasažen v rovině dodavatelsko-zpracovatelské. Odváděl svou produkci podle stanoveného harmonogramu do úředně stanovených sběrů, případně zpracovatelských podniků. Formující se výkupní i distribuční síť byla hierarchizována, částečně se opírala o existující organizační struktury, částečně však vznikala zcela improvizovaně. Zatímco například na Mirovicku působilo jako ústřední oblastní sběrna místní hospodářské družstvo,⁴⁸ jinde byly sběrný diverzifikovány a umístovány do zcela provizorních prostor.⁴⁹ Zásadní význam měla skutečnost, že pěstitelům a chovatelům byla formálně odepřena možnost zpracování některých surovin doma, a to i v případě, že byly určeny pro vlastní spotřebu. Až do září roku 1940 bylo například v platnosti ustanovení o povinném odvodu sádla, kterým bylo prikazováno odvádět příslušné množství v surovém stavu do sběrný tuku. Teprve poté, co došlo v důsledku přepravy nezpracovaného tuku za extrémních letních teplot k opakovanému znehodnocení produkce, byla povinná dodávka tuku nově stanovena nikoliv v nezpracovaném, nýbrž ve škvařeném sádle.⁵⁰ Zásadní význam v každodenní praxi měla nařízení o povinném soustředění porážek dobytka, s výjimkou porážek domácích, na trzích pro jatečný dobytek,⁵¹ jejichž důsledkem byla organizace hromadných svo-

47 Jednalo se o tzv. „Grain equivalent“. BRANDT, K., Management, c. d., s. 193–195.

48 SÁDLOVÁ, Martina, Konec 2. světové války na Mirovicku. Nепublikovaná diplomová práce, Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2016, s. 24.

49 Příkladem může být pardubická sběrna v bývalé pokladně (prodej vstupenek). JARÁ, Karla, a kol., Všední život na Pardubicku v období nacistické okupace a druhé světové války (15. 3. 1939 – květen 1945), Pardubice 2016, s. 16.

50 Vyhláška č. 50 Českomoravského svazu pro mléko, tuky a vejce v Praze ze dne 7. 9. 1940, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1940; srv. NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, k. č. 687, sign. II – 2 – ref 3, Oběžník ministerstva zemědělství všem obcím a okresním úřadům ze dne 9. 9. 1940. Komentář srov. též NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, k. č. 686, sign. II – 2 – ref 3, Vermerk für Herrn Dr. Gattinger – Referat für den Sektor Tierische Fette; NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, k. č. 687, sign. II – 2 – ref 3, Ernährungsbericht. Die Neuregelung der Rohfettwirtschaft im Protektorat.

51 První trhy na jatečný dobytek byly zřízeny v Praze, Plzni, Brně a Moravské Ostravě na základě vyhlášky ministerstva zemědělství ze dne 12. 10. 1939. Dodatečné vyhlášky zemských úřadů stanovily povinnost dopravovat veškerá jatečná zvířata v příslušných obvodech na trhy pro jatečný dobytek. Vyhláška ministerstva zemědělství ze dne 12. 10. 1939 o zřízení trhů na jatečný dobytek, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 3249; Vyhláška Zemského úřadu v Praze ze dne 14. 12. 1939, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1939, s. 4572–4573; Vládní nařízení č. 41 ze dne 7. 12. 1939 o prohlídce jatečných zvířat a masa a o zřizování a provozování jatek, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 69–96; Vládní nařízení č. 373 ze dne 1. 8. 1940, jímž se mění a doplňuje č. 41/1940, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 1073–1078. Vyhláška č. 1/1943 Českomoravského svazu pro dobytek, maso a ryby ze dne 10. 6. 1943 o tržním řádu jatečného dobytka, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 4658–4755; Vyhláška č. 61 Českomoravského svazu pro úpravu obchodu s jatečným dobytkem ze dne 13. 3. 1941 a o zavedení tržní vázanosti, Úřední list

zů dobytka na příslušné trhy.⁵² Na základě úředních výnosů došlo rovněž k zapečetění odstředivek a máselnic a později k jejich odevzdání obcím do úschovy.⁵³ Veškeré zpracování plodin na krmiva, tj. drcení, opracovávání a šrotování, bylo vázáno na úřední, tzv. šrotovací povolení. Šrotovníky byly úředně zapečetěny a výkrm hospodářských zvířat se řídil v závislosti na vyhlášené spotřební dávce.⁵⁴

Logistiku povinné dodávky na úseku obilnářství zachytil Jakub Doležal ve své práci o Sedlčansku. Mletí obilí bylo vázáno na zvláštní povolení, tzv. mlecí povolení. Od roku 1941 byl rolník povinován dopravit obilí do úředně přiděleného mlýna, přičemž obilí mohlo být dopravováno pouze hromadně přes celou ves, za denního světla a za přítomnosti úředního dozoru. Počet funkčních mlýnů se přitom snižoval – do roku 1943 bylo v politickém okrese Sedlčany trvale zastaveno 56 mlýnů ze 115, další byly rušeny v důsledku zřízení cvičiště SS.⁵⁵ Podobným způsobem zachytil společnou jízdu do mlýna Pavel Duda na příkladu olomoucké vesnice Štěpánov. Za účelem kontroly produkce musel rolník nejprve ohlásit na radnici množství obilí k mletí, následně byla sestavena kolona vozů v čele s „velitelem konvoje“, který v mlýně předal mlecí povolení s hospodářskými výkazy.⁵⁶

Uvedená opatření nenechávají na pochybách, že zavedení systému povinných dodávek v zemědělství bylo doprovázeno drastickým nárůstem administrativy, která enormně zatěžovala úřady i samotné rolníky. Právě „administrativní“ rovina představuje další dimenzi změn spjatých s povinnou dodávkou. Rolníci byli vázáni povinným členstvím v organizacích řízeného hospodářství – v tzv. trhových či tržních svazech, což vzhledem ke smíšené produkci hospodářství znamenalo obvykle paralelní členství v několika z nich.⁵⁷ Ministerstvo zemědělství a tržní svazy vydávaly desítky nařízení a vyhlášek ročně, kterými se byl rolník povinen řídit, a tato nařízení se navíc, někdy i několikrát v rámci jedné sezony, měnila.⁵⁸ Rolník byl

Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 2017–2019.

52 Konkrétně na příkladu Štěpánova viz DUDA, Pavel, Obraz vesnic Olomoucka za druhé světové války. Nепublikovaná bakalářská práce, Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 2010, s. 16.

53 Tento trend vyvrcholil ve vyhlášce ministra zemědělství a lesnictví ze dne 22. dubna 1944. Ustanovení se nevztahovala pouze na mlékárny, které měly funkci sběrů mléka, jejich pobočné závody, kontrolní laboratoře, vědecké ústavy, výrobce odstředivek a máselnic a na oprávněné držitele krav (tj. držitele krav s povolením povinné dodávky selského másla či pověřené prodejem odstředěného mléka). Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 104 ze dne 22. 4. 1944 o zajištění odstředivek mléka a máselnic obcemi, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1944, s. 526–529.

54 V roce 1940 bylo přistoupeno k řízené distribuci krmiv pro zemědělské i nezemědělské držitele hospodářského zvířectva. U některých krmiv bylo stanoveno nejvyšší spotřební množství a konkrétní zvířata, pro která směla být tato krmiva použita, a zavedeny spotřební lístky. Vyhláška Výsadní obilní společnosti č. 20/VII ze dne 22. 10. 1940 o rozdělování krmiv, Úřední list Protektorátu Čechy a Morava 1940, s. 8542–8551.

55 DOLEŽAL, J., Střípky, c. d., s. 64–65.

56 DUDA, P., Obraz vesnic, c. d., s. 11–12.

57 Jednalo se o veřejnoprávní korporace s rozsáhlými kompetencemi v oblasti výroby, distribuce i konzumu vždy pro konkrétní okruh zemědělských produktů. Celkem devět svazů bylo založeno v letech 1939–1942 a ve své funkci podléhalo protektorátnímu ministerstvu zemědělství.

58 Typické bylo vydávání četných právních příruček pro rolníky a starosty obcí. Např. CHALUPA, Václav, Řízené hospodářství v zemědělství. Sbírnka důležitých nařízení pro zemědělce a starosty obcí, Brno 1942; TÝŽ, Řízené hospodářství v zemědělství. Sbírnka důležitých nařízení pro zemědělce a starosty obcí, I. doplněk (od 1. 1. do 1. 7. 1942), Brno 1942; TÝŽ, Řízené hospodářství v zemědělství. Sbírnka důležitých nařízení pro zemědělce a starosty obcí, II. doplněk (od 1. 7. 1942 do 1. 4. 1943), Brno

povinován k řadě „hlášení“ o stavu dobytka, prodeji, porážkách i úhynu, o produkci mléka či vajec. V případě rostlinné výroby byl nejprve hlášen plánovaný osev, v průběhu sklizně „předběžný odhad“ úrody (na jeho základě se část úrody odváděla), a po sklizni celé úrody byla hlášena její konečná výše.⁵⁹ Za účelem detailní evidence hospodářství byl od roku 1941–1942 rolník povinen vést podrobný, tzv. statkový arch, v případě menšího závodu o výměře 2–5 ha byl povinně zaváděn tzv. statkový výkaz.⁶⁰ V červnu 1942 byly dále zavedeny tzv. pomocné knížky, které sloužily potřebám tržních svazů. Jednalo se o roční výkazy čítající několik desítek stran, jejichž vedení se vztahovalo na všechny zemědělce podléhající dodávkové povinnosti, a to bez ohledu na výměru obhospodařované půdy.⁶¹

Značná komplikovanost systému řízeného hospodářství, jakož i snaha okupačních orgánů o jeho zefektivnění s sebou nesla vznik četných administrativních a kontrolních mechanismů, jejichž aktéry se na místní úrovni často stávali sami rolníci. Zatímco jako výrobci byli ve svých možnostech značně okleštěni, v rámci administrativního systému nabývali, mnohdy nedobrovolně, nových oficiálních postů a funkcí.⁶² Při kontingenci výroby významně spolupůsobily na okresní a obecní úrovni lnářské, chmelařské, řepkařské či mléčné komise a výbory pro povinnou dodávku jatečného dobytka, později sloučené v odborné zemědělské komise.⁶³ Za účelem kontroly pomocných knížek a statkových archů byli jmenováni důvěrníci pro vedení statkových archů, rovněž spolupracující s místními odbornými zemědělskými komisemi a případně s dalšími hospodářskými poradci v dané oblasti.⁶⁴ Další osoby byly na úrovni okresů i obcí pověřeny výkonem nejrůznějších kontrolních šetření – např. provedením revize za účelem odhadu výnosu sklizně⁶⁵ či přímo šetřením za účelem odhalení černého obchodu. Orgány povinné dodávky úzce spolupracovaly s orgány zabezpečujícími přidělový systém. Starostové obcí bezprostředně zřizovali při svých úřadech zvláštní vyživovací oddělení a od roku

1940 spravovali zásobovací agendu zvláštní zásobovací tajemníci.⁶⁶ Výsledkem delegování četných funkcí systému řízeného hospodářství na místní obyvatelstvo se formovala hierarchizovaná a značně provázaná síť vztahů a vazeb, která se projektovala do existujících vztahů na venkově a do velké míry je i modifikovala.

V přímém protikladu k funkci rolníka coby článku systému řízeného hospodářství se etablovala jeho role mimo tento systém. Černý trh a černé přerozdělování se objevily na straně jedné jako reakce širokých vrstev obyvatelstva na nízké příděly a neuspokojenou poptávku v rámci oficiálního přidělového systému, na straně druhé se formovaly v přímé reakci na tlak vyvíjený na výrobce v rámci nuceného výkupu a povinné dodávky, tedy na opatření symbolizující systém řízeného hospodářství v zemědělství. Rozsah černého trhu, který byl v dosavadní literatuře odhadován na 20–40 % celkové produkce,⁶⁷ je zřejmým dokladem skutečnosti, že se okupační mocnosti nepodařilo plně angažovat zemědělského výrobce v participaci na systému řízeného hospodářství. Tento efekt nepřinesla ani politika „cukru“ spočívající v mohutné kampani „bitvy o výrobu“, v péči o zemědělce a řadě motivačních programů⁶⁸, ani politika „biče“, tedy „příkazovací“ charakter opatření a rozsáhlý represivní aparát. Rolník, ať už z důvodu nízkých výkupních cen, nedostatečných bonusů, veden vidinou rychlého zbohatnutí či vzhledem k solidaritě se širokými vrstvami českého nezemědělského obyvatelstva, volil často cestu mimo oficiální systém. V řadě svědectví a dobových kronik se tak zrcadlí každodenní život venkova na pomezí mezi oficiálním systémem řízeného hospodářství a neoficiálním černým trhem – tedy „obcházení“ systému povinných dodávek hlášením nižší sklizně nebo realizací nižších odvodů, zpracování zatajené produkce (bez odpovídajícího povolení, např. mlecího, povolovací řízení u porážek) a její zpeněžení, vše podmíněné rostoucí poptávkou ze strany nezemědělského, především městského obyvatelstva.

* * *

Systém povinných dodávek v zemědělství jako komplex opatření směřujících k zabezpečení protektorátní soběstačnosti v zásobování potravinami a k výhledové exploataci tohoto území představoval živý organismus, jehož vývoj charakterizuje v prvních letech okupace její kumulace a od roku 1943/1944 přechod na smluvní systém. Ten se ve svých důsledcích významně otiskl do každodenní praxe zemědělských podniků a do vztahů na venkově vůbec. Systém povinných dodávek stanovením výrobního minima a předepisováním struktury výroby se bezprostředně odrážel v produkční rovině, plošným zaváděním povinností de facto generoval „univerzálního“ zemědělského výrobce. Vzhledem k propojení systému povinné dodávky se systémem přidělovým byl rolník značně omezen v možnosti zpracování a dodání produktů. Jako výraznou změnu je v kontextu zavedení povinné dodávky třeba vnímat i významný nárůst administrativy. Vztahy na venkově se zásadním

66 V politickém okrese Sedlčany se jednalo o 39 vyškolených pracovníků z řad finanční stráže. DOLEŽAL, J., Střípký, c. d., s. 40.

67 K černému trhu BRANDES, Detlef, Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945, Praha 1997, s. 270.

68 ŠTOLLEOVÁ, B., Pod kuratelou, c. d., s. 210–214.

1943.

59 DOLEŽAL, J., Střípký, c. d., s. 52.

60 Vládní nařízení č. 312 ze dne 9. 7. 1941 o zavedení statkového archu a statkového výkazu, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1941, s. 1505–1508.

61 Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 231 ze dne 30. 6. 1942, kterou se zavádí použití pomocných knížek ke statkovému archu, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1942, s. 1061–1064.

62 Na jmenování proti své vůli upozornil Pavel Duda na příkladu Svatého Kopečka u Olomouce. Zemědělským sčítacím komisařem byl jmenován František Madák, kterému bylo pohroženo, že v případě odmítnutí funkce bude poslán do Německa na nucené práce, DUDA, P., Obraz vesnic, c. d., s. 32.

63 Odborné komise působící při okresech a obecních úřadech byly sloučeny v zemědělskou komisi v květnu 1943. Vyhláška ministra zemědělství a lesnictví č. 156 ze dne 29. 5. 1943 o zřízení zemědělských obecních a okresních komisí, Sb. z. a n. Protektorátu Čechy a Morava 1943, s. 659–661.

64 Důvěrníkem pro vedení statkových archů a obecních knížek byl v protektorátních Hovoranech jmenován rolník Jan Esterka a vedle dalších členů místní zemědělské komise na procesu kontroly evidence participoval zemědělský poradce pro Hovorany, profesor z hospodářské školy v Kloboukách. Pavel Duda v případě olomoucké vesnice Štěpánov zmiňuje ustanovení tzv. „patrona“, který měl za úkol zajišťovat a dohlížet na evidenci týkající se zemědělství. Patronem ve Štěpánově se stal profesor zemědělské školy na Hradisku a tamní rodák Ladislav Kameníček. IVIČIOVÁ, Irena, Hovorany v Protektorátu Čechy a Morava. Fakta – dokumenty – svědectví pamětníků, Hovorany 2015, s. 42; DUDA, P., Obraz vesnic, c. d., s. 20.

65 Revize výnosu brambor byla provedena např. v září 1943 v Hovoranech – probíhala u jednotlivých pěstitelů na 4–15 m² plochy. IVIČIOVÁ, I., Hovorany, c. d., s. 49.

způsobem modifikovaly především v souvislosti s delegováním nových funkcí a rolí spjatých s povinnou dodávkou a řízenou distribucí a rovněž v kontextu neformálních vztahů na černém trhu. Systém povinných dodávek, resp. jeho charakter, byl nepochybným faktorem rozvoje černého trhu a mechanismu přerozdělování zemědělské produkce. Jeho existence není přitom jen dokladem snahy českého rolnictva o únik z dodávkové povinnosti a jeho solidarity s českým městským obyvatelstvem, strádajícím v rámci oficiálního přidělového systému. Vypovídá i o samotné povinné dodávce. Výčet povinností v jednotlivých letech, a to i po zavedení smluvního systému, sice nenechává na pochybách, že povinná dodávka v zemědělství byla tíživá, množství produkce „unikající“ mimo systém však jasně indikuje, že nebyla přexponovaná či likvidační. Okupační mocnost ve snaze zajistit spolupráci českého zemědělce v rámci výrobní bitvy a ve snaze zajistit dlouhodobou udržitelnost protektorátního zemědělství v kontextu plánované germanizace zjevně ponechávala českému rolníku jistý realizační prostor. Relativně příznivou situaci na venkově dokládá výše samozásobitelských dávek rolníků, které byly ve srovnání s oficiálními přiděly vyšší, i skutečnost, že práce v zemědělství coby ve válečně důležitém odvětví umožňovala vyhnout se nucenému nasazení v Říši. Jestliže dlouhodobým demografickým trendem charakterizujícím vztah mezi městem a venkovem se jeví vylidňování venkova a útěk od fyzicky náročné zemědělské práce, za nacistické okupace, přinejmenším od roku 1942, se v protektorátu uplatňoval trend právě opačný.⁶⁹

BARBORA ŠTOLLEOVÁ

69 ŠPRYSL, Jaroslav, *Zemědělské dělnictvo v Čechách za okupace*, Praha 1971, s. 48–49.

IV. 4 ROLE NĚMECKA PŘI MODERNIZACI ZEMĚDĚLSKÉHO VENKOVA NA SLOVENSKU V LETECH 1939–1945¹

Až do poloviny 20. století pracovala převážná část obyvatel na území dnešního Slovenska v zemědělství. Ještě ve 30. letech minulého století pracovalo v zemědělství přibližně 55 % ekonomicky činných osob, ale přesto lze konstatovat, že dějiny zemědělství, zejména po roce 1918, patří ve slovenské historiografii k méně frekventovaným tématům. Konkrétně vývoj zemědělství během doby existence samostatné Slovenské republiky v letech 1939–1945 byl předmětem výzkumu v 50. letech 20. století, kdy vyšla monografie historika Vlastislava Baucha věnovaná tomuto tématu.² V následujících desetiletích se dějinami zemědělství zabýval známý slovenský marxistický historik Samuel Cambel, ale významnější práci o zemědělství v období 1939–1945 vydal až v polovině 90. let.³ Z dalších studií k tomuto tématu je na místě ještě zmínit monografii Martiny Fiamové, která zpracovala problematiku pozemkové reformy v letech 1939–1945.⁴ Tato podkapitola je sondou do vývoje zemědělství na Slovensku ve sledovaném období v kontextu formování teritoriální ekonomiky nacistického Německa a uspokojování jeho potřeb v oblasti dodávek zemědělských produktů a potravin. Studie se zakládá především na novém výzkumu v německých archivech.

ZAPOJENÍ SLOVENSKA DO ŠIRŠÍ TERITORIÁLNÍ EKONOMIKY NĚMECKÉ ŘÍŠE

Pozornost německých ekonomů se na Slovensko zaměřila již ve druhé polovině 30. let, a to zejména v souvislosti s plánováním potenciální sféry rozvoje hospodářského vlivu Německé říše. Slovensko vnímali v rámci střední Evropy i Československa jako svébytný hospodářský prostor, který by se mohl stát významným zdrojem nerostných surovin a zemědělských produktů. Zároveň také Slovensko spolu s dalšími zeměmi střední a jihovýchodní Evropy zařadili mezi takzvané doplňkové hospodářské prostory Německé říše. V období druhé československé republiky, na přelomu let 1938–1939, čelní představitelé německého hospodářství – Hermann Göring, státní tajemník Wilhelm Keppler a další – přislíbili zástupcům slovenských vládních kruhů hospodářskou pomoc v případě, že by Slovensko vyhlásilo samostatnost a přispělo tak k rozpadu Československa. Konkrétním projevem vstřícnosti z německé strany pak bylo zařazení Slovenska do čtyřletého hospodářského plánu Německa.⁵

1 Příspěvek vznikl v rámci řešení grantu VEGA 2/0043/16 Vzostup a pád hospodárskeho vývoja Slovenska 1942–1945.

2 BAUCH, Vlastislav, *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu*, Bratislava 1958.

3 CAMBEL, Samuel, *Slovenská dedina (1938–1944)*, Bratislava 1996.

4 FIAMOVÁ, Martina, „Slovenská zem patří do slovenských rúk“: arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku 1939–1945, Bratislava 2015.

5 K formování slovensko-německých hospodářských vztahů na přelomu let 1938–1939 srov. HALLON, Ľudovít, *Zmeny orientácie hospodárskej politiky na Slovensku 1938–1939 a vznik Slovenského štátu*, in: BYSTRICKÝ, Valerián – MICHELA, Miroslav – SCHVARC, Michal (edd.), *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*, Bratislava 2010, s. 174–190.

Program slovensko-německé hospodářské spolupráce se začal formovat bezprostředně po vyhlášení samostatného Slovenského štátu.⁶ Jeho základem byl Tajný protokol o hospodářské a finanční spolupráci mezi Německou říší a Slovenskem z března 1939. První odstavce tohoto protokolu přisoudil Slovensku úlohu spolehlivého zdroje zemědělských produktů pro německý trh a v dalších odstavcích pak Slovensku byla přislíbena technologická a finanční pomoc.⁷ Německý hospodářský historik Holm Sundhausen označil obsah tohoto protokolu za vzor, podle kterého byly později sepsány další podobné smlouvy o hospodářských vztazích mezi Německem a jeho satelity v jihovýchodní Evropě.⁸ Slovensko se po vyhlášení nezávislosti geopoliticky posunulo mezi země jihovýchodní Evropy. Němečtí představitelé je takto vnímali již v předcházejícím období. Slovensko, v jehož ekonomice hrálo klíčovou roli zemědělství, totiž mělo velmi podobnou strukturu hospodářství jako země jihovýchodní Evropy. Němečtí ekonomové sdružení v organizaci Mitteleuropäischer Wirtschaftstag (Středoevropská hospodářská konference), která teoreticky připravovala hospodářskou expanzi Německa směrem na jihovýchod, již ve třicátých letech vypracovali ekonomické programy zaměřené na produkty pro Německo důležité. Patřil mezi ně například sójový program pro Bulharsko a Rumunsko, ale i program pěstování nových odrůd lnu na území bývalé Jugoslávie. Rozpad Československé republiky pak urychlil rozpracování podobného programu pro Slovensko.⁹

Konkrétních rysů začaly programy slovensko-německé hospodářské spolupráce nabývat na jaře roku 1939. V oblasti zemědělství přislíbili zástupci Německa při setkáních v Berlíně a následně v Bratislavě dovoz zemědělské techniky, ale i odbornou a technologickou pomoc. Zároveň požadovali rozšíření pěstování průmyslových plodin, které Německo potřebovalo a na Slovensku zabíraly jen přibližně 1% rozlohy obdělávané půdy. Důležitým podnětem k budoucímu rozvoji zemědělství měla být výstavba nových zpracovatelských závodů na mléko, ovoce, zeleninu a maso s využitím nejnovějších technologií.¹⁰ Konkrétním výsledkem jednání do léta roku 1939 bylo vyslání německých odborníků, kteří měli zjistit stav slovenského hospodářství a navrhnout možnosti jeho intenzifikace. Dorazili například experti na chov dobytka a mléčné hospodářství z vídeňské pobočky Reichstelle für Tiere und tierische Erzeugnisse (Říšská centrála pro chov hospodářských zvířat a živočišné produkty). Slovenští zemědělci tuto pomoc vítali a dožadovali se zvláště veterinářů, jichž byl v zemi nedostatek.¹¹

6 Nový státní útvar se v březnu až červnu oficiálně jmenoval Slovenský štát. Po přijetí ústavy v červenci 1939 se oficiální název změnil na „Slovenská republika“.

7 Akten zur deutschen auswärtigen Politik (dále jen ADAP), série D, IV. sv., dokument č. 40. Tajný protokol o hospodářské a finanční spolupráci mezi Německou říší a státem Slovensko z 23. 3. 1939.

8 Detailněji srov. SUNDHAUSEN, Holm, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945. Die Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983, s. 32–33.

9 FREYTAG, Carl, *Deutschlands „Drang nach Südosten“. Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa“ 1931–1945*, Wien – Göttingen 2012, s. 312–325.

10 Bundesarchiv Berlin (dále jen BArch Berlin), fond: R 70 Slowakei, Band 332, Zpráva ze slovensko-německých jednání v Bratislavě, 23.–25. 5. 1939.

11 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (dále jen PA AA), fond: Gesandtschaft Preßburg (dále jen GP), k. č. 207, Plán příchodu německých odborníků na Slovensko, předložený na prvním zasedání slovensko-německých vládních výborů 25. 4. 1939.

Navzdory plánům na odbornou spolupráci vedly slovensko-německé vztahy v oblasti zemědělství až do léta 1940 především k rostoucímu exportu rostlinné a živočišné produkce do Německa, jež se snažilo pokrýt válečné potřeby v návaznosti na expanzi do Polska a západní Evropy. Výše dodávek se domlouvala na jednáních slovensko-německých vládních výborů, kde slovenští ekonomové zprvu vnímali vývoz do Německa jako skvělou příležitost k překonání potíží s odbytem, jimž hospodářství čelilo ve třicátých letech, a od německé strany vyžadovali odstranění celních bariér.¹²

Po vypuknutí války v září 1939 se však pohled na vývoz potravin do Německa, ale i do Protektorátu Čechy a Morava začal velmi rychle měnit. Slovensko vyčerpalo rezervy. Problémy se zásobováním vlastního území rostly. Týkaly se zejména chlebových obilnin, kukuřice, vepřového masa, tuků, průmyslových plodin, kůží a některých druhů ovoce. Jednalo se o důsledek ztráty nejúrodnějších jižních oblastí po vídeňské arbitráži.¹³ Zástupci Německa přitvrдили a požadovali omezení nebo zastavení exportu zemědělských produktů, ale i dobytka do třetích zemí. Argumentovali přitom ustanovením Tajného protokolu z března roku 1939, podle něhož mělo Slovensko uzavírat obchodní dohody se třetími zeměmi jen po konzultaci s Německem.¹⁴

Vládní ekonomické kruhy musely vynakládat velké úsilí na to, aby zvládaly jak zajištění exportu do Německa, tak zásobování vlastního trhu. Byla přijata řada legislativních i dalších opatření k intenzifikaci zemědělství a náhradě ztrát plynoucích z vídeňské arbitráže. Intenzifikace však postupovala pomalu, protože ve většině regionů bylo zemědělství velmi zaostalé, a to nejen ve srovnání se západními zeměmi, ale i v porovnání s Čechami. Příkladem je srovnání výkonu pohonných motorů na jednu osobu pracující v zemědělství, který na Slovensku v roce 1938 dosahoval úrovně přibližně 0,06 kW, zatímco v rámci celé ČSR byl asi 1 kW, ve Velké Británii 2 kW a v USA 3,4 kW.¹⁵

UTVÁŘENÍ SLOVENSKO-NĚMECKÉHO ZEMĚDĚLSKÉHO PROGRAMU

Nevyhnutelnost intenzifikace slovenského zemědělství i nutnost celkového hospodářského rozvoje Slovenska v zájmu zabezpečení vojenských potřeb Říše si velmi dobře uvědomovali i němečtí ekonomové. Proto se také okamžitě po skončení vítězného německého tažení na západ vrátili v polovině roku 1940 k jednáním o slovensko-německých hospodářských programech a jejich konkrétní podobě. Obnovená jednání se úzce pojila s tlakem Německa na radikalizaci vládního režimu slovenského státu směrem k národnímu socialismu. Již na přelomu let 1939–1940 byl

12 PA AA, fond: GP, k. č. 207. Protokol ze zasedání slovenského a německého vládního výboru v Bratislavě 22. 4. 1939.

13 Detailněji srov. SABOL, Miroslav, *Dopad Viedenskej arbitráže na poľnohospodárstvo, priemysel a infraštruktúru na južnom Slovensku*, in: MITÁČ, Ján (ed.), *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1939*, Bratislava 2011, s. 217–232.

14 Srov. příslušná ustanovení Tajného protokolu: ADAP, řada D, IV. sv., dokument č. 40, c. d.

15 K agrotechnickému vývoji zemědělství do roku 1938, srov. HALLON, Ľudovít, *Príčina, priebeh a dôsledky štruktúrnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska*, in: BYSTRICKÝ, Valerián – ZEMKO, Milan (edd.), *Slovensko v Československu 1918–1939*, Bratislava 2004, s. 293–365.

Slovensku vnucen systém německých poradců pro všechny oblasti života, včetně hospodářství.¹⁶

Po nástupu radikálního křídla režimu na Slovensku v létě 1940 německý ekonomický poradce Erich Gebert a vůdce radikálů, premiér Vojtech Tuka, vypracovali a předložili vládě tajný Aktionsprogramm für die Aufnahme einer nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in der Slowakei (Akční program národně socialistické hospodářské politiky na Slovensku). Tento program vytyčil rámcové úkoly rozvoje pro klíčové oblasti ekonomiky podle vzoru Německa a za jeho technologické i finanční pomoci. Šlo zejména o zemědělství, infrastrukturu, vybrané oblasti průmyslu potřebné pro Německo a o zintenzivnění procesu arizace židovského majetku. Rámcové úkoly se pak rozpracovaly a konkretizovaly.¹⁷ Německý velvyslanec v Bratislavě Manfred von Killinger doporučil přednostně vypracovat plán intenzifikace zemědělství s německou pomocí, jenž sliboval rozvinout ideologický rozměr projektu, jelikož v zemědělství pracovala většina slovenských obyvatel. Velvyslanec konstatoval, že realizací akčního programu a v jeho rámci i zemědělského plánu se Slovensko definitivně začlení do ekonomického konceptu jihovýchodní Evropy a regionální ekonomiky Říše.¹⁸ Německo také jmenovalo zvláštního poradce pro zemědělství, jímž se stal Hans Hamscha.

Plán rozvoje zemědělství vypracovali experti slovensko-německých vládních výborů. Oficiálně byl předložen na třetím výborovém zasedání v dubnu až květnu 1941 v Bratislavě coby Richtlinien für den Aufbau der Landwirtschaft in der Slowakei (Směrnice pro budování zemědělství na Slovensku). Mezi hlavní cíle plánu zařadili dodávky šlechtěných osiv, plemenných zvířat, zemědělských strojů, rozvoj mlékárenství a výchovu zemědělských odborníků. Reálně se však plán týkal podstatně širšího spektra oblastí zemědělství a faktorů, které měly přispět k jeho intenzifikaci.¹⁹ Německo na sebe původně mělo vzít i velkou část financování plánu. Jeho podíl se však nakonec zmenšil a financování na základě zvláštního zákona zajistila slovenská vláda, a to půjčkami ve výši 100 mil. Ks. Hlavním cílem celého programu zůstával rozvoj slovenského zemědělství pro potřeby zásobování Německa.²⁰

Zemědělský program sestával z několika samostatných projektů. Jejich realizaci pomáhaly zabezpečit specializované podvýbory, odborné skupiny a korporace, které spolupracovaly se státními institucemi a zemědělskými organizacemi.

16 K systému německých poradců na Slovensku srov. SUŠKO, Ladislav, Systém beráterov v nacistickom ovládaní Slovenska v rokoch 1939–1945, Historické štúdie, 1979, 23, s. 5–23.

17 PA AA, fond: GP, k. č. 200, Zpráva poradce E. Geberta na Auswertiges Amt Berlin z 12. 12. 1940 o přijetí Akčního hospodářského programu pro Slovensko; tamtéž, Akční program přijetí národně-socialistické hospodářské politiky na Slovensku z roku 1940 (Aktionsprogramm für die Aufnahme einer nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in der Slowakei).

18 PA AA, fond: GP, k. č. 200, Zpráva německého velvyslance v Bratislavě M. von Killingera na Auswertige Amt Berlin ze 14. 12. 1940 o přijetí Akčního hospodářského programu pro Slovensko.

19 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Příloha A protokolu ze 3. zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 4.–12. 5. 1941 v Bratislavě pod názvem Richtlinien für den Aufbau der Landwirtschaft in der Slowakei (Směrnice pro budování zemědělství na Slovensku).

20 Pro podrobnosti ohledně využití státní finanční pomoci 100 mil. Ks srov. BAUCH, V., Poľnohospodárstvo, c. d., s. 70–72.

Protože projekty byly oboustranně prospěšné, měly podporu jak ze slovenské, tak i z německé strany. Původní záměry, zejména v oblasti výstavby technické základny, však postupně narážely na obtíže v zásobování surovinami, materiály i stroji. Podobný charakter měla i realizace projektů slovensko-německé spolupráce v dalších hospodářských odvětvích. Zemědělský program nicméně patřil mezi ty nejucelenější a přinesl konkrétní výsledky.

VÝSLEDKY REALIZACE ZEMĚDĚLSKÉHO PROGRAMU V ROSTLINNÉ VÝROBĚ

K růstu objemu a kvality rostlinné výroby měl přispět semenářský projekt, který spočíval v dodávkách kvalitního osiva od řady renomovaných pěstitelů z Německé říše. Ti zaslali na základě dvoustranných smluv jednotlivé druhy osiva přímo slovenským zemědělským výrobcům. Dovážené odrůdy se vybíraly s přihlédnutím ke klimatickým podmínkám i chemickému složení půdy jednotlivých oblastí Slovenska. Zpočátku se pozornost zaměřovala především na zvýšení kvality krmných rostlin. To zároveň přispívalo k rozvoji živočišné výroby. Slovenští zemědělci se díky německým osivům stali producenty žádaných krmných odrůd a jednostranné dodávky ze strany Německa se změnilly na vzájemnou výměnu šlechtěných semen. Ještě před oficiálním vyhlášením zemědělského programu na jaře 1941 založili němečtí a slovenští dodavatelé a odběratelé osiv spolu s dalšími korporacemi samostatnou organizaci na akciovém základě, s názvem Zmiešaná nemecko-slovenská semenárska spoločnosť / Gemischte deutsch-slowakische Saatgutgesellschaft – Sesa (Smíšená německo-slovenská semenářská společnost) v Bratislavě, která zprostředkovávala semenářské obchody. Na vyšší, celostátní úrovni pak obchody s osivy domlouvaly a usměrňovaly monopolní organizace a instituce. Na německé straně se jednalo o Saatgutstelle Berlin (Semenářský úřad v Berlíně) a Reichsstelle für Getreide (Říšský obilní úřad), na straně slovenského státu pak o Obilnou spoločnosť pre Slovensko (Obilná společnost pro Slovensko), Slovenský poľnohospodársky zväz pre speňažovanie zvierat a živočišných výrobkov – Slovpol (Slovenský zemědělský svaz pro zpeněžování zvířat a živočišných produktů), a některé další korporace. Saatgutstelle a Obilná spoločnosť později vstoupily do bratislavské Semenárske spoločnosti (Semenářská společnost) a pomohly navýšit její kapitál.²¹

Semenářský projekt byl modifikován a podstatně rozšířen po napadení Sovětského svazu a počátku krize v zásobování moukou a dalšími potravinami na Slovensku v létě a na podzim 1941. Tyto problémy byly řešeny na čtvrtém zasedání mezivládních výborů na konci listopadu 1941, kde byl mimo jiné představen obsah takzvané klauzule o přebytčích, která značně ovlivnila práci v semenářství. Podle ní muselo Slovensko vyvážet do Říše až 80 % zemědělských přebytků, přičemž export do třetích zemí byl povolen jen formou reciproční výměny zemědělských produktů za nutné suroviny a polotovary, a to výhradně se souhlasem Německa. Do širšího

21 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Příloha A Protokolu z třetího zasedání mezivládních výborů; tamtéž, fond: R 105 331, Dohoda mezi Saatgutstelle Berlin a Obilnou spoločnosť pre Slovensko z 16. 10. 1943 o zvýšení kapitálu Semenárske spoločnosti.

rámcem semenářské spolupráce byly posléze včleněny i dohody o obchodě s přebytky osiv. Původní program výměny semen, který se týkal krmných plodin, byl navíc rozšířen i na zeleninu, luštěniny, další obilniny, kukuřici, brambory a některé jiné plodiny. Německá delegace vyvíjela tlak zejména na urychlení zvýšení produkce zeleniny, a to prostřednictvím dodávek semen většiny známých druhů šlechtěné zeleniny od pěstitelů z různých částí Německa a případně i dalších zemí. Konkrétně mělo Slovensko převzít semena na pěstování osmnácti druhů zeleniny. Slovenské ministerstvo hospodářství muselo pro dovážení osiva vyčlenit zemědělskou půdu. Zelenina z těchto osevních ploch byla určena výlučně pro Německo. V prvním roce bylo na tento projekt vyčleněno okolo 1200 ha půdy. Plánovalo se, že úroda z jednoho hektaru by měla odpovídat objemu dvou vagonů. Export z těchto ploch do Německa měl tedy v roce 1942 představovat okolo 2400 vagonů zeleniny. V roce 1943 byly osevní plochy na pěstování zeleniny rozšířeny na přibližně 3000 ha a do podzimu 1944 na 6515 ha, z čehož plyne, že produkce zeleniny pro Německo z těchto ploch mohla dosáhnout až 13 000 vagonů.²²

Vzájemná výměna osiv od konce roku 1941 podstatně rostla. Každoročně byla stanovena prováděcími dohodami, které bývaly rozšiřovány o další doplňující smlouvy. Přibližně od konce roku 1942 na obchod s osivem dohlížela a usměrňovala ho nejen Semenářská společnost a monopolní slovenské a německé organizace, ale i zvláštní slovensko-německý výbor pro semenářství, který působil v rámci mezivládních výborů. Producenti osiv v obou zemích se postupně specializovali na semena určitých druhů plodin. U slovenských pěstitelů to byl do značné míry výsledek německé odborné pomoci: šlo nejen o dodávky kvalitních osiv, ale i o transfer odborných znalostí prostřednictvím německých odborníků, poskytování literatury, licencí, norem, agrotechnických metod a školení slovenských odborníků v Německu. V letech 1942–1944 tlačili zástupci Německa na slovenské vládní úřady a požadovali, aby normy a licence na výsev a produkci osiv byly zařazeny do legislativy slovenského státu. Německému vzoru se měla přizpůsobit i celostátní struktura semenářství. Německé firmy dovážely v rámci technické výpomoci i zařízení na čištění osiva. Do října 1943 předaly slovenským výrobcům 179 těchto zařízení a v roce 1944 přinejmenším 60 dalších.

Slovensko se stalo schopným exportovat do Německa stovky tun osiv šlechtěných odrůd krmných plodin. Z jednání uskutečněných v říjnu 1943 vyplývá, že šlo o tři druhy jetele, z nichž nejvíce ceněný byl jetel červený, pět druhů trav, bobů a některé méně známé druhy krmných plodin. Slovensko také dodávalo semena cukrové řepy, kořenové zeleniny a elitní odrůdy šlechtěné kukuřice vypěstované z německých a balkánských odrůd a poskytované německými firmami. Z Německa, Protektorátu Čechy a Morava, Nizozemí a některých dalších území byla v letech 1942–1944 dovážena osiva nejkvalitnějších druhů obilovin. Podle jednání z října 1943 šlo o sedm,

22 PA AA, fond: R 105 331, Příloha A Protokolu ze čtvrtého zasedání mezivládních výborů 25.–28. 11. 1941; tamtéž, fond: GP, k. č. 210, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na 7. zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943; tamtéž, fond: R 105 331, Příloha D a příloha E Protokolu z 8. zasedání slovensko-německých vládních výborů 27. 4.–16. 6. 1944; tamtéž, fond: R 105 331, Protokol o jednání Společného německo-slovenského výboru zástupců pro osiva 9.–11. 10. 1944 v Bratislavě.

později deset druhů obilovin, ale také o sadbové brambory odolné proti rakovinci bramborovému, lněné semeno, semena několika druhů zeleniny a některých krmných plodin. Osivo jedlé kukuřice bylo v rámci kompenzace směňováno za slovenskou šlechtěnou kukuřici. Pro slovenské zemědělce byly dodávky osiv velmi výhodné, protože za ně dostávali vysoké ceny, k nimž byly v červnu 1943 dohodnuty ještě přírážky ve výši 40–60%. Například cena semen červeného jetele dosáhla v druhé polovině roku 1943 částky okolo 5300 Ks/100 kg a cena některých druhů kořenové zeleniny se vyšplhala až na 7000–10 500 Ks/100 kg v místě produkce. Roční objem vývozu do Německa se přitom u sledovaných druhů osiv zvýšil až na přibližně 600–1000 tun. K tomu je ještě nutné připočítat kompenzační dodávky kukuřice, obilí a brambor v podstatně vyšším objemu. Protokol z března 1944 například stanovil vývozní kontingent z Říše na období 1944–1945 u sadbových brambor na 5000 tun a 500 tun pro krmnou kukuřici. Ceny však byly nižší: od 220 Ks/100 kg u brambor do 566 Ks/100 kg slovenské kukuřice. Export do Německa financovala Slovenská národní banka (Slovenská národní banka) formou záloh. V letech 1943–1944 dosahovaly půjčky výrobců u Slovenské národní banky sumy okolo 25 mil. Ks ročně.²³

Za rozmachem produkce a úspěchem obchodu s osivy stáli představitelé specializovaných výborů, komisí a korporací. V této souvislosti je nutno znovu připomenout Semenářskou společnost v Bratislavě, která v roce 1944 převzala roli komisaře pro obchod se semeny vypěstovanými z německých odrůd. V jejím čele stál německý odborník Dr. Ing. Adolf Schön. Dohody a protokoly o kontingentech vzájemných dodávek osiv, jakož i o podmínkách spolupráce v této oblasti v delší časové perspektivě byly podepisovány na vyšší úrovni zástupci centrálních monopolních organizací, státních úřadů a ministerstev. Vzhledem k vojenskému a politickému vývoji se od poloviny roku 1944 dařilo plnit jen část obsahu těchto dohod. Za německou stranu podepisovali dohody pracovníci říšského ministerstva hospodářství, konkrétně vrchní rada Otto Stalman, Karl Schmidt, Karl von Bakaralz a někteří další úředníci. Proces dohod sledoval a schvaloval zemědělský poradce Hans Hamscha. Zájmy Slovenska zastupovalo několik různých osob, například sekční šéf ministerstva hospodářství Štefan Čačko, sekční šéf Nejvyššího úřadu pro zásobování František Galan, ale i zástupci národní banky (N. Hapala), Zemědělské komory (Jozef Jakubík), Svazu zemědělských družstev, Státního zemědělského zkušebního úřadu a dalších organizací.²⁴

V úzké návaznosti na spolupráci v semenářství se rozvíjela i produkce a zpracování zeleniny pro potřeby Německa. V ovocnářství se slovensko-německá odborná

23 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na 7. zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943; tamtéž, fond: R 105 331, Příloha D a příloha E Protokolu z 8. zasedání slovensko-německých vládních výborů 27. 4.–16. 6. 1944; tamtéž, fond: R 105 331, Protokol z jednání Společného německo-slovenského výboru zástupců pro osiva 9.–11. 10. 1944 v Bratislavě.

24 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Příloha B a C Protokolu ze 7. zasedání mezivládních výborů 20. 9.–28. 10. 1943; tamtéž, Dohoda mezi Saatgutstelle Berlin a Obilnou společností pro Slovensko z 28. 10. 1943 o dovozu a vývozu osiv; tamtéž, fond: R 105 331, Protokol o jednání Společného německo-slovenského výboru zástupců pro osiva 9.–11. 10. 1944 v Bratislavě.

spolupráce zaměřovala především na dodávky štěpů a sazenic od pěstitelů v Říši a na poskytování informací o moderních technologiích průmyslového zpracování plodin. Podle směrnic zemědělského programu se mělo pěstování ovoce a zeleniny přizpůsobovat vývoji na německém trhu. Významnou část produkce ovoce a zeleniny přitom Slovensko dodávalo do Německa ve zpracované formě. Zelenina byla vyvážena převážně zavařená, sušená nebo mražená; ovoce se vyváželo v podobě zavařenin, dužiny, různých šťáv či také mražené. Zpracováním mohli výrobci své plodiny zhodnotit, neboť za zpracované plodiny se platily vyšší ceny. V ovocnářské výrobě měl kvalitu i objem produkce zvýšit dovoz 90 000 kusů různých odrůd ovocných stromků z Německa a protektorátu, který byl plánován na rok 1944. Zároveň byla plánována dodávka 120 000 kusů různých druhů okrasných stromů a keřů. Německo poskytovalo ovocnářům odbornou pomoc i prostřednictvím specializované literatury, školením odborníků, případně přednáškovou činností. Slovenská delegace na mezivládních jednáních požadovala též dodávky štěpů a zaslání odborné literatury pro ovocnářské školy. Výměnu odborných znalostí zprostředkovala slovenská Spoločnosť pre výstavbu ovocinárstva (Společnost pro vybudování ovocinářství). Do Říše se vyvážely nebo pro její potřeby zpracovávaly skoro všechny druhy na Slovensku pěstovaného, ale i volně rostoucího ovoce. Odborná pomoc ze strany Německa vyvrcholila, když německá delegace v rámci osmého zasedání mezivládních výborů v dubnu až červnu 1944 předala slovenské straně pro potřeby jejích výrobců rozsáhlou dokumentaci, normy a popis zpracování, balení a označování zeleniny, ovoce i hub. Výrobci zároveň dostali podrobné předpisy a normy upravující hmotnost, kvalitu a způsob balení zeleniny, ovoce a hub pro vývoz do Německa. Němečtí odběratelé totiž vyjadřovali značnou nespokojenost s kvalitou a technikou balení plodin dovážených ze Slovenska. Informace o tom, nakolik se slovenským zpracovatelům zeleniny, ovoce a hub podařilo poskytnuté informace během války využít, však chybějí. O vývoji exportu zpracovaných produktů máme jen částečné údaje. V roce 1942 Slovensko vyvezlo 1327 vagonů ovocné dužiny a šťáv. Kontingent exportu mražené zeleniny a ovoce v roce 1944 dosahoval 400–600 tun a dodávky sušeného ovoce ve stejném roce činily 800–1000 tun. Ceny zpracovaného ovoce a zeleniny byly poměrně stabilní. Například u ovocných šťáv se podle údajů z německých hranic pohybovaly v letech 1943–1944 v rozpětí od 700–1500 Ks/100 kg, zatímco cena zavařené zeleniny dosahovala úrovně 400–870 Ks/100 kg. Drahá byla sušená kořenová zelenina, která se vyvážela za 3700–5100 Ks/100 kg.²⁵

VÝSLEDKY ZEMĚDĚLSKÉHO PROGRAMU V ŽIVOČIŠNÉ VÝROBĚ

V živočišné výrobě byly cíle a formy spolupráce podobné jako v oblasti výroby rostlinné, přičemž rozvojové programy v obou těchto oblastech byly vzájemně propojené. Německo dodávalo kvalitní genofond různých druhů chovných zvířat a odborné znalosti, na jejichž základě pak Slovensko mělo rozšířit a zkvalitnit vlastní produkci a zpětně zásobovat Říši. Živočišná výroba přitom byla ve větší míře zapojena

25 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Protokol z 6. zasedání mezivládních výborů 4.–21. 5. 1943; tamtéž, fond: R 105 331, Příloha B a C, příloha 1 až 4 Protokolu z 8. zasedání mezivládních výborů.

do mezinárodních hospodářských programů Německa pro celou jihovýchodní Evropu. Modernizace živočišné výroby měla kromě dodávek masa zvýšit i produkci mléka, mléčných výrobků a nedostatkových tuků. Mezi její další úkoly patřily dodávky vajec, kůží, srsti, vlny, kopyt a dalších produktů. Zemědělský program z jara 1941 sliboval na nejbližší období dodávky 400 až 500 plemenných býků, 10–20 kanců, 50 kozlů a 50 ovcí plemene merino. Genofond měla zabezpečit Deutsche Pferde- und Viehkehrsgesellschaft (Německá společnost pro dopravu koní a dobytka) prostřednictvím slovenské monopolní korporace Slovpol. Skutečné výsledky spolupráce v oblasti dobytkařství byly projednávány na sedmém zasedání vládních výborů na podzim roku 1943. Ukázalo se, že Německo za dva předešlé roky poskytlo Slovensku 230 plemenných býků a 27 telat. Většinou šlo o pincgavský a simentálský skot z Rakouska, který se na Slovensku značně rozšířil. Spolupráci komplikovala skutečnost, že na Slovensku byla živočišná výroba především v rukou malých a středních rolníků, kteří i přes úvěrové možnosti neměli dostatečné prostředky na zakoupení kvalitního dobytka. Pověstí kupovali malé počty méně kvalitních kusů, což zástupci obou zemí považovali za neuspokojivé. Slovenští výrobci ještě v roce 1941 požadovali snížení ceny dobytka na 1 Ks za 1 kg živé váhy, což by u plemenných býků představovalo cenu kolem 1110–1500 Ks za kus. Německá delegace s tím však nesouhlasila. Průměrná cena hovězího dobytka 3. a 4. jakostní třídy se pohybovala kolem 9000–17500 Ks za kus. Z německé strany zazněl příslib zvýšení dodávek dobytka do podzimu 1943 až na 600–700 kusů měsíčně. Tím by se sice pokryla skutečná potřeba, ale odbyt takového množství byl za daných podmínek nereálný. Na osmém zasedání vládních výborů na jaře 1944 se už mluvilo jen o zaslání 80 kusů plemenných býků pincgavského a simentálského plemene, 50 telat a 110 jalovic. Významná byla odborná pomoc formou kurzů pro chovatele dobytka v Německu, poskytováním informací a technickou instruktáží při výstavbě moderního ustájení. Výměnou za to Německo požadovalo export živého i poraženého dobytka. Slovenští chovatelé se snažili dodávkám vyhnout, protože měli lukrativnější objednávky z jiných zemí. Postupně však byli k plnění německých požadavků dotlačeni. Slovenská delegace pak v rámci dohod z osmého zasedání mezivládních výborů potvrdila závazek dodávat do Německa 100 kusů dobytka týdně.²⁶

Poměrně dobrých výsledků dosáhla spolupráce v chovu ovcí. Byla totiž zařazena do regionálního německého programu na zvýšení produkce vlny a ovčího mléka v celé jihovýchodní Evropě, v jehož rámci slovenští chovatelé v letech 1941–1943 získali 1522 plemenných kusů. Dovážené plemeno merino se stalo základem slovenského vlnářství. Chovatelé projevíli zájem i o karakulské ovce a bergamské plemeno, které chtěli zkřížit se slovenskými valašskými ovcemi. Z dokumentů z osmého

26 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Příloha A Protokolu ze třetího zasedání mezivládních výborů; tamtéž, fond: R 105 331, Příloha A Protokolu ze čtvrtého zasedání mezivládních výborů 25.–28. 11. 1941; tamtéž, fond: GP, k. 210, Protokol ze zasedání mezivládních výborů 18.–21. 2. 1942; tamtéž, Protokol z pátého zasedání mezivládních výborů 10.–30. 9. 1942; tamtéž, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na sedmém zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943; PA AA, fond: R 105 331. Protokol z osmého zasedání mezivládních výborů 27. 4.–16. 6. 1944.

zasedání vyplývá, že slovenští chovatelé nejspíš dostali 50 plemenných bergamských ovcí a 20 ovcí karakulských. Spolupráci v chovu ovcí zprostředkovávala korporace Reichsverband der deutschen Schafzüchter (Říšský svaz německých chovatelů ovcí). Tyto iniciativy přispěly k oživení chovu ovcí, který na Slovensku stagnoval, či dokonce upadal už od přelomu 19. a 20. století. Zástupci Německa vyvíjeli tlak na rozvoj chovu drůbeže a dodávky vajec. Slovenská delegace se na čtvrtém zasedání vládních výborů v listopadu 1941 zavázala, že od roku 1942 začne pracovat Organizace pro soustřeďování vajec zřízená Slovpolem, která měla řídit systematický sběr vajec na venkově. Německo za to nabídlo školení pro chovatele drůbeže, plemenný materiál, krmiva a líně. Založení Organizace pro soustřeďování vajec však bylo opakovaně odkládáno, což se stalo terčem tvrdé kritiky ze strany německého vládního výboru. Technická pomoc z německé strany se z velké části uskutečnila. V roce 1943 byla rozšířena o výstavbu moderních kurníků a zřizování stanic pro chov a dodávky kuřat. Genofond měla zkvalitnit dodávka 400 plemenných slepic, 150 kachen, 100 hus a 2000 slepičích a kachních vajec, která byla domluvena na osmém zasedání mezivládních výborů v roce 1944. Dodavatelem byl Reichsverband der deutschen Kleintierzüchter (Říšský svaz chovatelů drobného zvířectva).²⁷

Mezi klíčové součásti zemědělského programu patřila výstavba deseti a rekonstrukce dvou centrálních podniků na zpracování mléka v různých částech Slovenska. Ty měly za úkol soustřeďovat mléčnou produkci z větší oblasti, vyrábět mléčné výrobky určené zejména pro zásobování Německa a zároveň sloužit jako vzor technického vybavení a organizace práce pro další mlékárenské podniky. Denní zpracovatelská kapacita nových podniků měla dosáhnout objemu 46 000 litrů mléka. Německo v tomto případě kromě technické a odborné pomoci smluvně potvrdilo i finanční výpomoc prostřednictvím Reichstelle für Milcherzeugnisse, Öle und Fette, Berlin (Říšského úřadu pro mléčné výrobky, oleje a tuky, Berlín), jehož zástupci podepsali dohodu se slovenským Mliekarenským svazem (Mlékárenský svaz). Tato dohoda pak byla potvrzena na třetím zasedání vládních výborů. Celkové náklady na výstavbu mlékáren se odhadovaly na 30 mil. Ks, z čehož přibližně 10 mil. Ks mělo připadnout na dodávky strojového vybavení. Reichstelle potvrdilo půjčku ve slovenské měně ve výši asi 17,4 mil. Ks, což by pokrylo bezmála 60 % nákladů. Nové podniky ji měly splácet dodávkami mléčných výrobků do Říše v objemu 100 tun másla ročně, nebo dodávkami sýrů o stejné hmotnosti. Kdyby stanovenou výši dodávek překročily, Reichstelle by jim odpustila pětiprocentní úrok z půjčky, kterou měly začít splácet od června 1942. Pokud by podniky nebyly schopny dodávky dodržet, měly úvěr i s úrokem splácet od ledna 1943 ve čtvrtletních splátkách.²⁸

27 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Příloha A Protokolu ze třetího zasedání mezivládních výborů; tamtéž, fond: R 105331, Příloha A Protokolu ze čtvrtého zasedání mezivládních výborů 25.–28. 11. 1941; tamtéž, fond: GP, k. č. 210, Protokol ze zasedání mezivládních výborů 18.–21. 2. 1942; tamtéž, Protokol z pátého zasedání mezivládních výborů 10.–30. 9. 1942; tamtéž, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na sedmém zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943; PA AA, fond: R 105331, Protokol z osmého zasedání mezivládních výborů 27. 4.–16. 6. 1944.

28 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Příloha A Protokolu ze třetího zasedání mezivládních výborů; tamtéž, fond: R 105331, Příloha A Protokolu ze čtvrtého zasedání mezivládních výborů 25.–28. 11. 1941.

Stejně jako několik dalších projektů, i mlékárenský program měl podpořit tukové hospodářství. Na podzim 1941 se kvůli potížím se zásobováním potravinami situace v dodávkách tuků zhoršila natolik, že dosavadní mlékárenský program musel být v rámci čtvrtého zasedání vládních výborů rozšířen. Byla připravena druhá etapa celého programu, jež byla potvrzena na pátém zasedání mezivládních výborů v září 1942. Druhá etapa předpokládala výstavbu dalších deseti závodů. Konkrétně byla domluvena stavba pěti nových a rekonstrukce třech starších mlékáren, přičemž zároveň měly být zřízeny desítky moderně vybavených sběrných míst na soustřeďování mléčné produkce. Celý program měl být dokončen v roce 1944. Německá půjčka byla postupně poukazována Slovenské národní bance, která pak poskytovala finanční prostředky realizátorům staveb. Ti do září 1942 převzali prostředky ve výši 7,2 mil. Ks a v následujících měsících očekávali další. Realizace projektů se potýkala se zpožděnými dodávkami strojového vybavení a s nedostatkem stavebního materiálu v důsledku prohlubování válečného konfliktu. Do konce roku 1942 byly dokončeny tři mlékárny. Dodávané vybavení tvořily stroje na výrobu másla, tepelná zařízení, váhy, pumpy, kotle, stroje a přístroje od německých a protektorátních firem. V rámci programu byli budoucí slovenští odborníci vysíláni do německých mlékáren. Do konce roku 1943 bylo vyškoleny 40 osob. Na podzim roku 1943 bylo výsledkem programu 10 dokončených mlékárenských podniků o kapacitě 15 tisíc litrů zpracovaného mléka denně. Dalších 6 závodů bylo ve stadiu dokončování a výstavba třech dalších mlékáren měla být započata v roce 1944. Do prosince 1943 bylo zřízeno 35 sběrných stanic, 50 dalších mělo vzniknout v roce následujícím.²⁹

VÝSLEDKY ZEMĚDĚLSKÉHO PROGRAMU V OBLASTI TECHNICKÉHO VYBAVENÍ A ODBORNÉ PŘÍPRAVY

Technická a odborná pomoc z německé strany zahrnovala široké spektrum zemědělské výroby. Byla sjednávána zvláště pro jednotlivé sektory živočišné a rostlinné výroby, ale i centrálně, v rámci širších programů. Pilotní program z jara 1941 instruoval slovenský vládní výbor, aby předložil požadavky na dodávky zemědělských strojů a zařízení na základě průzkumu poptávky ve výrobě. Dodávky měly být financovány z výhodných půjček, které původně slibovaly německé finanční instituce. Nakonec se ale hlavním zdrojem financování stal program slovenských vládních míst na intenzifikaci zemědělství, který pro tyto účely vyčlenil ze státního rozpočtu 100 mil. Ks. Nákup techniky postupoval poměrně rychlým tempem. Ze zprávy o plnění zemědělského programu, která byla předložena na sedmém zasedání mezivládních výborů v říjnu roku 1943, vyplývá, že v roce 1941 slovenští výrobci nakoupili německou techniku za 27 mil. Ks a v roce 1942 za 53 mil. Ks. Dovoz zemědělské techniky byl podpořen i celními slevami, které byly zavedeny v lednu

29 PA AA, fond: R 105331, Příloha A Protokolu ze čtvrtého zasedání mezivládních výborů 25.–28. 11. 1941; tamtéž, fond: GP, k. č. 210, Protokol z pátého zasedání mezivládních výborů 10.–30. 9. 1942; tamtéž, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na 7. zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943.

1942.³⁰ Kromě již zmiňovaného zařízení a strojů určených přímo pro semenářství, chov drůbeže, mlékárenský průmysl a podobně převažovaly stroje sloužící k polním pracím a zpracování úrody (pluhy, stroje na setí a sklizeň, elektromotory). V období od března 1939 do května 1944 bylo na Slovensko dovezeno 23 313 pluhů, 2737 secích strojů, 3678 žacích strojů, 670 traktorů a 1139 mlátiček. Import kulminoval v letech 1941–1943, tedy v době plnění zemědělského programu, přičemž podstatná část strojů byla dovezena z Německa a protektorátu. Význam tohoto importu můžeme docenit, když vezmeme v úvahu, že například v roce 1942 bylo na Slovensku evidováno jen 606 traktorů.³¹ Na období 1944–1946 vládní výbory plánovaly dovoz dalších 6800 pluhů, 3800 secích a 1650 žacích strojů, 20 traktorů, 900 různých motorů a 400 kusů jiných druhů strojů. Je pravděpodobné, že část tohoto nového programu byla uskutečněna, protože němečtí odborníci i přes veškeré problémy s výrobou a dodávkami strojů i nadále tlačili na urychlení modernizace slovenského zemědělství. Kromě výrobních strojů Německo dodávalo i laboratorní vybavení a další zařízení pro výzkum, například do Výzkumného ústavu pro půdu ve Spišské Nové Vsi. Z německé dokumentace vyplývá, že se také stavěly různé zemědělské objekty, především kravíny a sila na uskladnění různých plodin. V roce 1942 byla německá dokumentace využita při stavbě 900 sil a na následující období se počítalo s výstavbou dalších 100 sil měsíčně.³²

Výchova zemědělských odborníků byla organizována na základě schválených plánů. Uskutečňovala se ve dvou základních směrech, a sice formou vzdělávání specialistů na jednotlivé oblasti výzkumu a na organizaci zemědělství a dále pak školením samotných zemědělců s cílem zvyšovat jejich odbornou úroveň. Systematické plánování odborné přípravy bylo dále prohloubeno na základě nových dohod sjednaných na pátém zasedání mezivládních výborů v září 1942. Vybíraly se obory, jichž se vzdělávání bude týkat. To zahrnovalo poradce pro chov drůbeže, kontrolní asistenty v mlékárenském průmyslu, instruktory v ovocnářství, oblastní hospodářské poradce pro průmyslovou komoru a úředníky centrálních zemědělských orgánů. Zároveň byli dále školeni zemědělci z různých oblastí rostlinné a živočišné výroby. Odborná školení probíhala ve výzkumných institutech, na vzorových farmách a plánováno bylo i studium zemědělských inženýrů na německých vysokých školách. Nejvíce odborníků bylo zřejmě vyškoleny pro mlékárenství a chov drůbeže. Podle plánovaných počtů školených osob mělo být v Německu vychováno až 300 odborníků a vyškoleny desítky zemědělců.³³

30 PA AA, fond: R 105 331, Příloha A Protokolu ze čtvrtého zasedání mezivládních výborů 25.–28. 11. 1941; tamtéž, fond: GP, k. č. 210, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na 7. zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943.

31 BAUCH, V., Poľnohospodárstvo, c. d., s. 117–118.

32 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Protokol z pátého zasedání mezivládních výborů 10.–30. 9. 1942; tamtéž, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na sedmém zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943; tamtéž, Protokol z osmého zasedání mezivládních výborů 27. 4.–16. 6. 1944.

33 PA AA, fond: GP, k. č. 210, Příloha A Protokolu ze třetího zasedání mezivládních výborů; tamtéž, Protokol z pátého zasedání mezivládních výborů 10.–30. 9. 1942; tamtéž, Hodnocení dvou let plnění plánu rozvoje slovenského zemědělství na sedmém zasedání slovensko-německých vládních výborů 28. 10. 1943; Protokol z osmého zasedání mezivládních výborů 27. 4.–16. 6. 1944.

* * *

Zemědělství na okleštěném území Slovenské republiky zaznamenalo v letech 1939–1945 v oblasti agrotechniky, živočišné výroby i mechanizace kvalitativní posun, který byl do značné míry výsledkem spolupráce s Německem. Společné projekty byly součástí širší koncipovaných programů. Jejich cílem bylo urychlení modernizace a rozvoj místní hospodářské základny tak, aby Slovensko mohlo lépe reagovat na ekonomické potřeby Německé říše a jejího válečného úsilí. Proces intenzifikace slovenského zemědělství s německou pomocí byl ve sledovaných letech nesporný a lze jej doložit historickými prameny. Vzhledem k důsledkům vídeňské arbitráže, znamenající odstoupení jižních oblastí Slovenska Maďarsku, omezené době trvání projektů i prohlubování válečného konfliktu se však jeho výsledky nemohly promítnout do statistických ukazatelů celkového vývoje zemědělství na Slovensku, jež vyjadřují stagnaci, či dokonce pokles.

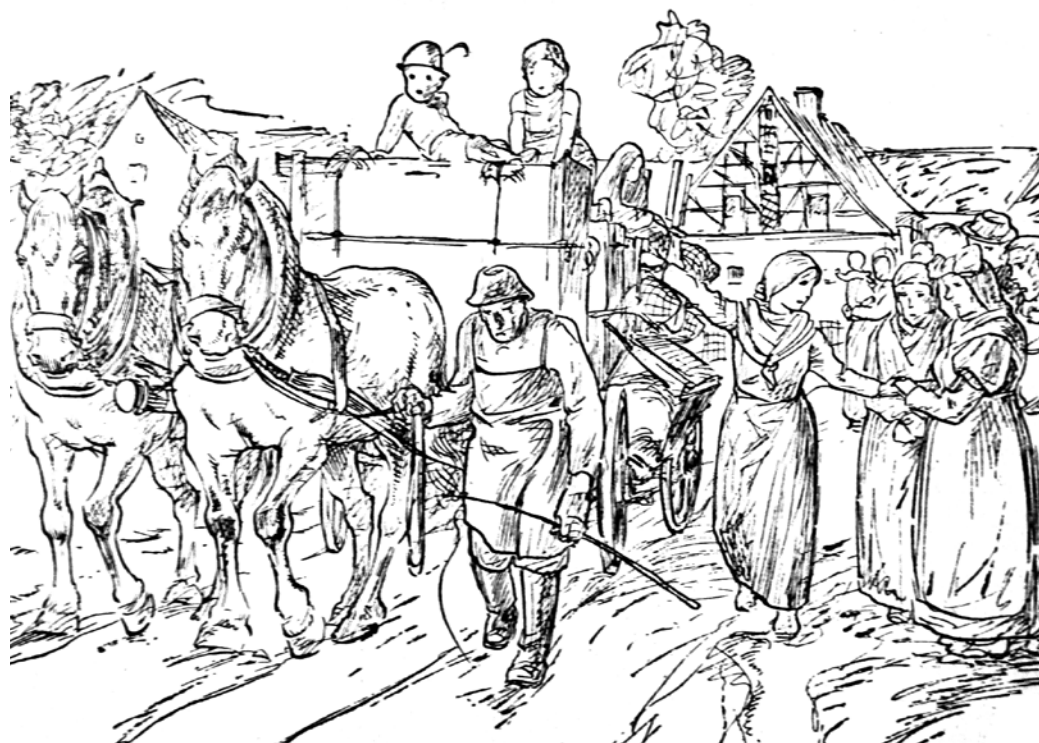
ĽUDOVÍT HALLON – MIROSLAV SABOL

IV.5 NĚMECKÁ IDEA VENKOVSKÉHO OSIDLOVÁNÍ A JEJÍ PODOBY V ČESKÝCH ZEMÍCH OD KONCE 19. STOLETÍ DO VYPUKNUTÍ DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY¹

Nacionálně nehomogenní osídlení českých zemí utvářelo specifické sídelní formy, jejichž stopa je zřetelná do dnešních dnů. Území s vysokým podílem německého obyvatelstva v sousedství s německými zeměmi dává předpoklad transferu německých sídelních vzorů. Předkládaný text zamýšlí na základě analýzy pramenného materiálu prezentovat jednak ideovou základnu tzv. vnitřního osidlování a jednak reálný obraz osidlovacího úsilí, které společně utvářely německé prostředí českých zemí v 19. století a v prvních čtyřech dekáдах 20. století.²

Označení „vnitřní kolonizace“ (*innere Kolonisation, Innenkolonisation, Binnenkolonisation*) se v německém prostředí českých zemí ekvivalentně používalo s výrazem „osidlování“ (*Siedlungswesen, Siedeln*), který se hojněji začal užívat v první polovině 30. let 20. století.³ Pojmem vnitřní kolonizace se obecně označuje proces získávání dosud nevyužitých půdy mýcením, zúrodněním, přehrazením, vysoušením bažin apod. Od přelomu 17. a 18. století se vnitřní kolonizace stávala jednou

- 1 Příspěvek vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.
- 2 Podkladem pro vypracování příspěvku byl zvláště pramenný tištěný dobový materiál, který uveřejňoval výzvy k osidlování, vč. osidlovacích koncepcí nebo jejich částí tvořících součást pracovních programů organizačních nositelů procesu. Prostudovaný koncepční materiál umožňuje vysledovat postupné změny vnímání účelu osidlování. Ty jsou interpretovány v kontextu hospodářsko-sociálního a politického vývoje ve střední Evropě, zvláště v Německu. Z archivního materiálu byly využity fondy nacionálních „obranných“ spolků, konkrétně tzv. regionálních svazů Němců, které představovaly v českých zemích, zejména po stránce agitační, určující organizace ve věci osidlování. Dílčí informace lze získat z fondu politické strany *Sudetendeutsche Partei* a z analýzy jejího vztahu s turnerským svazem, který se na osidlovací akci ve 30. letech 20. století podílel spolu se svazy Němců.
- 3 Německá historiografie se tématu věnovala ve zvýšené míře v 90. letech 20. století, přičemž stěžejním tématem bylo městské plánování a konkrétní sídlištní typy jakožto výsledek reformy bydlení: FASSHAUER, Michael, *Das Phänomen Hellerau. Die Geschichte der Gartenstadt, Dresden 1997*; KRÜCKEMEYER, Thomas, *Gartenstadt als Reformmodell. Siedlungskonzeption zwischen Utopie und Wirklichkeit, Siegen 1997*; NOVY, Klaus, *Genossenschafts-Bewegung. Zur Geschichte und Zukunft der Wohnreform, Berlin 1983*; SALDERN von, Adelheid, *Häuserleben. Zur Geschichte städtischen Arbeiterwohnens vom Kaiserreich bis heute, Bonn, 2. Aufl. 1997*; SCHOLLMEIER, Axel, *Gartenstädte in Deutschland. Ihre Geschichte, städtebauliche Entwicklung und Architektur bis zum Beginn des 21. Jahrhunderts, Münster 1990*; SCHUBERT, Dirk – SEIFERT, Jörg – VÖLLMAR, Thomas (edd.), *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte, Berlin 2014*. Hlavní práci k agrární politice a sociálnímu a územnímu plánování v době vlády nacistů představuje MAL, Uwe, „Rasse und Raum“. Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat, Paderborn, München – Wien – Zürich 2002. Problematiku územního plánování a s tím úzce související otázku osidlování i přesídlování na území českých zemí v době druhé světové války dlouhodobě zpracovává HOŘEJŠ, Miloš, *Protektorátní Praha jako německé město. Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu, Praha 2013*; HOŘEJŠ, Miloš – NĚMEC, Richard, *Urbanismus a architektura Jihlavy ve službách komunální politiky nacionálního socialismu*, in: *Češi a Němci na Vysočině, Havlíčkův Brod 2014*, s. 357–392. Otázku německého osidlování v českých zemích v kontextu venkovské architektury řeší studie: BALCAROVÁ, Jitka, *Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století*, in: HOŘEJŠ, Miloš – LORENCOVÁ, Ivana (edd.), *Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války, Praha 2009*, s. 39–70.

Obr. 1 Vyobrazení odchodu venkovské rodiny do města v dobovém tisku.
Zdroj: LINDENBAUM, R., Ein Bauer zieht sich in die Stadt, Bundeskalender 1935, Teplitz-Schönau [1934], s. 89.

z hlavních vnitropolitických otázek evropských států. Konkrétně se jí označovala expanzivní politika Pruska směřovaná na východ. Rakousko se v 18. a 19. století zaměřilo na oblasti Balkánu, převážně jižních Uher. Prusko své zemědělské či agrární osidlování v 19. století cílilo na oblasti Poznaňska a Západního Pruska v rámci tzv. *Ostmarkenpolitik*, tj. novověké německé východní kolonizace. Legislativně bylo toto vládní úsilí podloženo pruským osidlovacím zákonem z roku 1886.⁴

Osidlovací koncepty a úsilí po jejich realizaci z 19. a 20. století korespondovaly s mohutným středoevropským proudem reagujícím na pomalý, ale kontinuální pokles obyvatelstva na venkově, jako následek industrializačního procesu, spjatého s urbanizací a odchodem venkovské populace do rozrůstajících se měst (*Landflucht* – únik z půdy). Tento společenský pohyb, výrazně preferující průmysl a obchod, zatlačoval do pozadí selský, resp. rolnický stav s jeho tradičním vztahem k půdě. Koncem 19. století se formuje tzv. agrární romantika s určujícím prvkem velkoměstského nepřátelství, která se stává součástí komplexu aktivit souvisejících s tzv. hnutím za životní reformu (*Lebensreformbewegung*). Člověk obdělávající půdu se postupně stával reprezentantem návratu k přirozenému společenskému řádu, v němž by lidé žili v souladu s přírodou a v jednotě s půdou.⁵

4 Heslo: Innere Kolonisation, dostupné online: <http://universal_lexikon.deacademic.com/253645/innere_Kolonisation> [13. 2. 2017].

5 MED, Jaroslav, Hledání nového vztahu k zemi. Ideové kořeny ruralismu, Dějiny a současnost, 2005, 8, s. 23.

Vydání uvedeného osidlovacího zákona z roku 1886 odstartovalo politickou instrumentalizaci selského stavu v Německu. V době císařství a Výmarské republiky měl selský stav ponejvíce úlohu stabilizačního prvku politických poměrů ve vnitřních záležitostech. Na východě země, prezentovaném jako „ohrožená země“, měli němečtí sedláci vybudovat „národní obranu hranic“ k ochraně „německé podstaty“ před cizími vlivy.⁶ Toto vnější nacionálně politické „ohrožení“ bylo spatřováno ze strany Slovanů, resp. polské pracovní migrace. Postupně se vlivem prosazování rasově politických cílů nacistického Německa přešlo k „obraně“ proti údajnému vnitřnímu ohrožení v podobě degenerace a úpadku národa, který se ve *völkisch*⁷ a nacionálně socialistických kruzích identifikoval s entitou rasa. Tyto kruhy již před první světovou válkou akcentovaly nezbytnost venkovského zemědělského obyvatelstva pro existenci národa a začaly na něj klást mimořádnou zodpovědnost za jeho zdárný vývoj. Selský stav se začal považovat za fundament německého národa a jeho kultury a německý rolník za začátek západní civilizace.⁸ Nacionální socialismus považoval selský stav za výhradního nositele nejlepších „rasových elementů“ německého národa. Povyšoval ho na „pramen životní obnovy“ a zároveň na jeho „ochránce“.⁹

Podpora vlády agrárnímu osidlování východního Německa, resp. Pruska měla pevnou oporu a zázemí v mimoparlamentním, nacionální socialismus inspirujícím *völkisch* hnutí, které bylo ideově a personálně propojeno se všenněmeckými kruhy rakouské monarchie. Exponenti hnutí připisovali osidlovacímu úsilí výrazný „rasově politický význam“, a to již v letech před vypuknutím první světové války. Argumentací antislavismu spojovali s rasovým učením, podle něhož se za nejdůležitější vrstvu každého národa považovalo venkovské obyvatelstvo (statkáři, rolníci a zemědělské dělnictvo), plnění v německém národě údajně zvláštní nenahraditelnou roli. Zdůrazňovala se nezbytnost zemědělského venkova pro existenci národa a v idealizovaném aspektu se venkovské obyvatelstvo interpretovalo jako garant dědičného, biologicky zdravého a rasově čistého německého vývoje. Selský stav ve *völkisch* představách reprezentoval protipól městské kultury a byl interpretován jako „poslední bastion zdravé národní podstaty v procesu vnitřního rozkladu společnosti, v němž se jedině udržel zdravý životní řád“.¹⁰ Agrárně romantické pojetí německého venkova se sta-

6 MAI, U., „Rasse und Raum“, c. d., s. 361.

7 *Völkisch* hnutí je kolektivum označující veškeré snahy, zvláště 19. a 20. století na „obnovu a udržení německého národa“. Bylo volným konglomerátem německo-nacionálních a rasistických spolků, politických stran, tiskovin, publikací aj., který na svém vlivu získal v poslední čtvrtině 19. století, kdy silně zasáhl tehdejší politické a kulturní ovzduší. *Völkisch* hnutí se vyvíjelo v těsném vztahu s německým nacionalismem. Jeho protagonisté v Rakousko-Uhersku byli od 80. let 19. století zejména Všeněmci spolu s nejrůznějšími *völkisch* organizacemi, k nimž v první řadě přináležely nacionální „obranné“ spolky. Stavící na rasovém základě (antisemitském, antislovanském, antirománském) si hnutí kladlo za cíl vybudovat stavovscky organizovaný germánský středoevropský stát, popř. státní svaz pangermánského formátu. SCHILDT, Axel (ed.), Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Ein Lexikon, München 2005, s. 383; srov. BALCAROVÁ, Jitka, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“, Praha 2013, s. 42–46.

8 SCHWARZ, Sepp, Bauerntum – der Urgrund des Volkes, Sudetendeutsche Monatshefte (dále jen SM), 1937, s. 395.

9 ROSENBERG, Alfred, Gestaltung der Idee. Blut und Ehre, II. Band. Reden und Aufsätze von 1933–1935, Trotha von, Thilo (ed.), München 1938, s. 164.

10 O selském stavu jako nejsilnější opoře německého národa pojednávají práce Houstona Stewarta Chamberlaina (1855–1927) a Alfreda Rosenberga (1893–1946), které utvářely ideologickou bázi

lo myšlenkovým základem pro „vybudování nové rasové elity německého národa“. Venkovské společenství bylo povýšeno na fundament cílené výstavby nové společnosti determinované rasovými faktory.¹¹

Organizační základnu *völkisch* orientovaného osidlovacího hnutí představovaly speciální spolky. V Německu se jednalo zejména o odbočky *Deutscher Ostmarkenverein* (Německý spolek východních marek), v monarchii šlo o tzv. nacionální „obranné“ spolky,¹² v českých zemích konkrétně o tzv. regionální svazy Němců, jakožto „obranné“ spolky s hospodářsko-sociálním programovým profilem.¹³ Jejich účelem bylo hospodářsky a duchovně posilovat a podporovat německví v českých zemích, popř. v ČSR. Na principech hospodářského nacionalismu usilovaly vytvořit adekvátní hospodářské a sociální předpoklady pro jeho rozvoj a zároveň čelit rostoucí hospodářské síle neněmeckých národností.¹⁴ Jeden ze segmentů jejich činnosti tvořily i osidlovací aktivity, které na jazykových hranicích či národnostních rozhraních byly explicitně zaměřeny proti Slovanům (Čechům, Polákům).

V Evropě na přelomu 19. a 20. století, kdy se plně rozvíjela nacionální hnutí, znamenala vnitřní kolonizace obecně jeden z nástrojů rozvoje národa, kdy pro početní nárůst obyvatelstva bylo nutné obstarat novou zemědělskou půdu.¹⁵ Vzájemná spjitost vnitřní kolonizace s populační politikou vystupuje zřetelně do popředí. Nástupem Adolfa Hitlera k moci (1933) se osidlování v Německu plně podřídló nacionálně socialistické (NS) populační politice, určované principy rasové hygieny a rasové

politiky, promítající se zejména do způsobu získávání nové půdy a výběrových kritérií nových osídlenců.¹⁶ Na venkově mělo docházet ke zdárnému kvantitativnímu a kvalitativnímu rozvoji „selského stavu“, reprezentujícího podstatu německého národa a pramen nordické rasy jako jádra „panského národa“. Tyto tendence vyústily v radikálním nehumánním germanizačním projektu osídlení východní Evropy během druhé světové války, označovaném jako *Generální plán východ*,¹⁷ které stávalo na NS-teoriích „životního prostoru“ a „krve a půdy“¹⁸. K jejich rozpracování zavdaly rozhodující impuls práce německého geografa a zoologa Friedricha Ratzela (1844–1904), zakladatele politické geografie a antropogeografie.¹⁹ Nacionálně socialistická ideologie využila jeho akcentace politické funkce „půdy“, kdy v dostatečném prostoru byla spatřována nezbytná podmínka úspěšného rozvoje rasy. Pakliže by tento nebyl k dispozici, hrozila by „rasová degenerace“.²⁰ Do jisté míry se tak vysvětluje úsilí NS o rozšíření „životního prostoru“ pro Němce.²¹ Výslovně Hitler uvedl, že nová území se budou získávat na východě.²² Za vhodnou a minulostí ověřenou formu germanizace dobytých území považoval její osídlení německými sedláky: „Co bylo v dějinách užitečně germanizováno s opravdovým užitkem, to byla půda, kterou naši předkové získali mečem a osadili německými sedláky.“²³

Rasová utopie pěstovaná ve vilémovském Německu a Výmarské republice v početných *völkisch* kruzích se v některých případech aplikovala i v praxi výstavbou zvláštních osad. V době nacistického Německa se tato stala jedním z inspiračních zdrojů nové agrární osidlovací politiky německého státu. Zákony týkající se

německého nacionálního socialismu. Rosenberg za hlavní příčinu „odchodu z půdy“ označil produkty liberalismu – demokracii a marxismus. „Nordického sedláka“, statečně a zodpovědně plnícího svou životní povinnost, dával za příklad všem ostatním „soukmenovcům“, a to společně s německým rytířstvem (ROSENBERG, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, München 1935, s. 404, 606). Selský stav jako „pramen krve německého národa“ byl definován v říšském zákonu o dědičných statcích *Reichserbhofgesetz* (1933). Zákon stanovil biologická a společenská kritéria k rozlišení mezi „sedlákem“ (*Bauer*) a „rolníkem“ (*Landwirt*): „Bauer kann nur sein, wer deutscher Staatsbürger, deutschen oder stammesgleichen Blutes und ehrbar ist.“ – „Sedlákem může být jen ten, kdo je německého státního občanství, německé nebo kmenově stejné krve a čestný.“ Tímto byla stanovena i pozdější vyvlastňovací praxe nacistického režimu, neboť být sedlákem totiž přináleželo pouze rasovým Němcům, na rolníky „neněmecké krve“ se nahlíželo jako na hospodáře nižšího řádu.

11 MAI, U., „Rasse und Raum“, c. d., s. 362.

12 Nacionální „obranné“ spolky vznikající na území Čech, Moravy a Rakouského Slezska v nacionálně vypjaté atmosféře 80. let 19. století představovaly integrální složku německého nacionálního hnutí a výrazně posloužily zájmům německého nacionalismu. Ve své době byly organizacemi nepřehlédnutelnými, a to jak svou masovou členskou základnou, tak svým vlivem na tehdejší společnost, kdy pod národními apely a argumenty formulovaly jakási pravidla každodenního života zákazů a příkazů. Srov. BALCAROVÁ, J., „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“, c. d.

13 Svazy Němců v českých zemích: *Deutscher Böhmerwaldbund* (zal. 1884), *Bund der Deutschen Nordmährens* (1886), *Bund der Deutschen Westböhmens* (1892), *Bund der Deutschen in Böhmen* (1894), *Nordmark* (1894), *Bund der Deutschen Ostböhmens* (1894), *Bund der Deutschen Nordwestböhmens* (1894), *Bund der Deutschen Südmährens* (1899), *Bund der Deutschen Schlesiens* (1921) aj., ve své většině sjednocené roku 1934 v celorepublikový *Bund der Deutschen* (Svaz Němců, dále jen BdD). Srov. např. Národní archiv (dále jen NA) Praha, fond: Svaz Němců v Čechách; Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Jindřichův Hradec, fond: Svaz Němců v Čechách.

14 BALCAROVÁ, Jitka – KUBŮ, Eduard, *Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu* (1918–1938), in: JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (edd.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Praha 2011, s. 231–273.

15 RATZEL, Friedrich, *Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken*, HAUSHOFER, Karl (ed.), Stuttgart 1940, s. 125.

16 NS-populační politika vycházející z koncepce národa jako biologické jednotky – „pokrevní spopolitosti“ (*Blutgemeinschaft*), usilovala o péči „národního tělesa“ (*Volkskörper*) cestou rasové hygieny – udržení a podporou zdravé dědičné výbavy, vyřazením patologické dědičné výbavy a zachováním rasové osobitosti německého národa. Rasová hygiena se v nacistickém Německu stala vládním programem a jedním z jeho určujících principů. VERSCHUER, Otmar, *Leitfaden der Rassenhygiene*, Leipzig 1941, s. 115; SIEMENS, Hermann Werner, *Grundzüge der Vererbungslehre. Rassenhygiene und Bevölkerungspolitik*, München – Berlin 1937, s. 3; srov. BALCAROVÁ, Jitka, MUDr. Gustav Rösler a Neudeutscher Kulturbund in Österreich. „Pionýři“ rasové hygieny v českých zemích, *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy*, 2016, 2, s. 142–155.

17 Ve spisu z června 1942 známém pod názvem „Generalplan Ost“ se předpokládalo v anektovaných částech Polska a v západní části Sovětského svazu usídlit pět milionů Němců. Miliony slovanského a židovského obyvatelstva měly být vyhnány ze svých domovů a vyvražděny. HEINEMANN, Isabel – OBERKROME, Willi, *Wissenschaft, Planung, Vetreibung. Der Generalplan Ost der Nationalsozialisten*. Katalog zur Ausstellung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Bonn – Berlin 2006, s. 6.

18 Pojem „životní prostor“ (*Lebensraum*) se rozšířil koncem 19. století v souvislosti s otázkou dobývání kolonií. Původně biologický pojem byl převzat geopolitikou. Pojem označoval obývaný nebo nárokovaný prostor sociální skupiny. V německém případě se jednalo o areál německého národa a jeho kultury. S pojmem „životního prostoru“ úzce souvisí teorie „krve a půdy“ (*Blut und Boden*), která vznikla koncem 19. století. Oslavuje vztah lidí k půdě a klade důraz na ctnosti života zemědělského venkova. Zároveň stanovovala kritéria definování etnické příslušnosti odvozující se od dvou faktorů: původ (rasa – krev) a domovina (životní prostor – půda).

19 Ratzelovy názory přetavené do ideologických sloganů nacionálního socialismu v německém prostředí českých zemí šířil opavský rodák, geograf Gustav Fochler-Hauke (1906–1996). Byl žákem Ratzelova žáka Karla Haushofera (1869–1946), geografa a geopolitika, pracujícího plně ve službách nacionálního socialismu.

20 RATZEL, F., *Erdenmacht*, c. d., s. 108, 119–120.

21 HITLER, Adolf, *Můj boj od Adolfa Hitlera*, Pohořelice 2000, s. 472. Srov. též Hitlerův *Mein Kampf*. Z bible německého nacionálního socialismu s komentářem Jiřího Hájka, Liberec 2000.

22 Tamtéž, s. 474–477, 479, 481.

23 Tamtéž, s. 286; srov. ROSENBERG, A., *Der Mythos*, c. d., s. 694.

vnitřní kolonizace a dědičné držby statků byly v roce 1933 doplněny o rasová hlediska a staly se tak prostředky biologické selekce německé venkovské populace. Za Hitlerovy vlády selský stav reprezentoval nositele sociálních, kulturních a zejména rasových vlastností a politický mocenský prostředek při germanizaci neněmeckého, nově nabytého prostoru na východě. Německý venkov a jeho způsob života se idealizoval, akcentovala se jeho jednoduchost, přirozenost a sepjatost s přírodou. Jakkoli byly postoje *völkisch* hnutí a národního socialismu propagandisticky výrazně anti-moderní a přehnaně idealizující venkovské prostředí, podařilo se nacismu pod apely obnovy „německé národní jednoty“ ze „zdravého selského jádra“ vybudovat průmyslově a technologicky moderní totalitní stát. Tento rozpor byl do jisté míry odrazem názorové nejednoty NS-kádrů. Richard Walther Darré (1895–1953), tvůrce agrárního programu NSDAP a vedoucí *Rasse- und Siedlungsamt* (Rasový a osidlovací úřad), ve svých koncepcích požadoval návrat k předindustrializačním poměrům. To se však neslučovalo s Göringovými zbrojními plány a Himmlerovými představami osidlovací politiky východu, leč i ty byly silně idealizující povahy. Agrární osidlování nacistického Německa mělo rasistický charakter. Jeho program eliminoval ostatní neárijské rasy a akcentoval nadřazenost a dějinné poslání německé rasy.²⁴

Ideový komplex různorodých představ vnitřní kolonizace ve východní části Německa stavějící na kritice liberalismu a kapitalistického hospodářství proudil do pohraničních oblastí českých zemí s převahou německého obyvatelstva, kde spoluvytvářel velkoněmecky laděnou rétoriku a jednu ze substancí nacionálního boje Němců a Čechů. Rovněž sloužil i jako základna pro nevybíravou kritiku „národních soukmenovců“, zvláště rolníků, pokud nedostali své údajně „vrozené zodpovědnosti selského stavu vůči národu“. Odchod venkovského obyvatelstva do měst „za lepším“ byl demonstrován jako forma jisté „dezerce“ a „národní zraedy“.²⁵ „Ohrožení východní pruské hranice Poláky“ bylo transformováno na „ohrožení prolomení jazykové hranice“ pracovní migrací českých, popř. polských dělníků, za první republiky sycené kritikou příchodu čs. státních zaměstnanců. Rozsáhlá vnitřní kolonizace s rodinnými statky měla podle německých nacionalistů zajistit „udržení a rozšíření venkovské základny Němců v českých zemích“.²⁶ Z toho vyplývaly apely k „záchraně venkova“ a preferování zemědělství a jeho aktérů ve *völkisch* hospodářských programech, tj. v programech velkoněmecky, nacionálně a nacionalisticky orientovaných politických stran a jejich návazných organizací, zvláště regionálně členěných svazů Němců. Ty shodně s danými subjekty shledávaly „nacionální sílu sudetoněmeckví v selské půdě“ a venkov považovaly za „pramen života národa“.²⁷ „Sudetoněmecký sedlák“ se považoval za „spolubojovníka v zápa-

24 Tamtéž, s. 40–41.

25 Deutsches und Undeutsches. Verlust deutschen Besitzes, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 11, 1912, 9, s. 247; PÖTSCHKE, Ernst, Eine sudetendeutsche Aufgabe: Siedeln, SM, 1938, s. 44; LINDENBAUM, R., Ein Bauer zieht sich in die Stadt, Bundeskalender 1935, Teplitz-Schönau [1934], s. 89–92.

26 JESSER, Franz, Das Wesen des nationalen Kampfes in den Sudetenländern, Wien 1913, s. 21.

27 „Das Dorf ist der Lebensquell jedes Volkes“ – „Vesnice je pramen života každého národa.“ BREUER, Emil, An der Wende – am Scheidewege, SM, 1937, s. 2; FOCHLER-HAUKE, Gustav, Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei. Eine geographische-geopolitische Zusammenschau, Heidelberg – Berlin 1937, s. 200; LOTHRING, Hermann, Landwirtschaftliche Siedlungsfragen, c. d., s. 38; RASCHKA, Rudolf, Bodenschutz, Der Bund, 1933, s. 477.

Obr. 2 Hlavička názvu měsíčníku Nordmark-Mitteilungen, který vydával od konce 19. století spolek Nordmark (nacionální „obranný“ spolek ve Slezsku se sídlem v Opavě/Troppau).

se o německou půdu“ a „za přední stráž národa“.²⁸ Osidlovací akce měla dle agitace pomoci formovat „pravý selský stav“.²⁹

Nositelé *völkisch* osidlovací ideje v českých zemích – svazy Němců, měly osidlovací aktivity zakotveny ve svých statutech a programových prohlášeních, kde tvořily součást pracovního komplexu „ochrany půdy“, šířeji pojímaného jako „ochrana životního prostoru“. Osidlovací koncepty byly prezentovány ve dvou „ideálních“ rovinách – venkovské a městské, přičemž speciální variantu v německém prostředí českých zemí představoval prostor tzv. průmyslových vesnic (*Industriedorf*). Každé z těchto rovin odpovídala existence preferovaných sídelních forem – rodinný statek na zemědělském venkově a venkovský dům, zahradní města a zahradní bytové kolonie (osady) pro průmyslové obyvatelstvo ve městech a typ smíšených hospodářství pro „průmyslový venkov“. Německé osidlovací koncepty v českých zemích čerpaly ze vzorů sousedního Německa, konkrétně Pruska. Pod jejich vlivem ve spolkové agitaci zprvu vůdčí postavení zaujala venkovsko-zemědělská dimenze, postupně doplňovaná požadavkem zprostředkování „kontaktu s půdou“ městskému (průmyslovému) obyvatelstvu.

28 Bauernehrungen, SM, 1938, s. 291.

29 WENZELIDES, Otto, Wir müssen siedeln, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau, s. 112, 115; BRYNICH, Josef, Arbeitslosigkeit, c. d., s. 474.

Obr. 3 Titulní list měsíčníku *Altvaterbote* spolku *Bund der Deutschen Nordmährens/Svaz Němců severní Moravy*. Grafické ztvárnění indikuje význam vojáka jako dobyvatele německé půdy a sedláka jako jejího udržovatele.

Poslanec vídeňské říšské rady (zprvu za *Deutsche Agrarpartei* / Německá agrární strana, poté za *Deutsche Volkspartei* / Německá národní/lidová strana) a přední funkcionář *Bund der Deutschen in Böhmen* (Svaz Němců v Čechách) Franz Jesser (1869–1954) ve své práci z roku 1913 o vnitřní kolonizaci v českých zemích formuloval její definici. Jak sám uvedl, vycházel přitom z pruských vzorů.³⁰ Ve vnitřní kolonizaci se spatřoval prostředek k vyrovnání údajně negativních nacionálních, sociálních a biologických následků „úniku z půdy“. Vnitřní kolonizaci měla vzniknout rolnická hospodářství s minimálním rozsahem odpovídajícím tzv. rodinnému statku, tj. životaschopnému hospodářství, na němž by pracovali pouze rodinní příslušníci. Jesser toto běžné pojetí vnitřní kolonizace rozšířil o tezi, v níž požadoval přivést co největší počet lidí do bezprostředního vztahu s půdou.³¹ V této souvislosti jeho koncepce akcentovala výstavbu zahradních měst pro městské průmyslové dělnictvo a další rozvoj tzv. smíšených hospodářství pro obyvatelstvo, jehož hlavní zdroj obživy byl v průmyslu (spojení zemědělského hospodářství do 5 ha se samostatnou jinou průmyslovou živností nebo zemědělskou námezdní prací). Malá zemědělská hospodářství pro drobné živnostníky, námezdní a domácké dělníky měla figurovat jako existenční rezerva a způsob, jak nezemědělské obyvatelstvo „spojit s půdou“. Tato specifická cesta vnitřní kolonizace Němců v českých zemích se lišila od pruské verze s jasně dominujícím „čistým“ agrárním osidlováním. V modifikované formě tento způsob nalezl prioritní postavení v osidlovacích konceptech během velké hospodářské krize 30. let 20. století.³²

30 JESSER, Franz, *Innere Kolonisation in den Sudetenländern*, Wien 1913.

31 Tamtéž, s. 1.

32 Německo-nacionální koncepce venkovsko-zemědělské vnitřní kolonizace německých oblastí v českých zemích před první světovou válkou předpokládala tři skupiny německých uchazečů o půdu:

Osídlovací plány Němců v českých zemích určovala nacionální hlediska. Národnostně smíšené oblasti měly být osídleny německými kolonisty (osídlenci) za účelem buď udržení dosavadních národnostních poměrů, anebo – a to častěji – za účelem navýšení tamní německé komunity. Cíl byl jednoznačný. Vytvořit „uzavřená německá sídelní území“ jako „hráz postupující slovanské vlně“. Zcela v nacionalistickém duchu se pro tyto účely měla získávat „neněmecká půda“.³³ Dobový meziválečný tisk poukazyval na nemožnost rozšíření stávajícího německého sídelního prostoru vzhledem k jazykové hranici. Přiznává, že proto s nadšením sledoval říšskou osídlovací politiku, která usilovala zajistit další „životní prostory“ Němcům.³⁴ Vypuknutí a následky hospodářské krize spolu s hledáním protikrizových opatření poskytlo osidlování nové impulsy směřující k systematizaci a organizovanosti. Osídlovací aktivity Němců v ČSR se ve 30. letech 20. století začaly nazývat Sudetonecké osídlovací hnutí (*Sudetendeutsche Siedlungsbewegung*), jehož „pracovní jádro“ tvořilo osazenstvo dobrovolných pracovních táborů složených ponejvíce z nezaměstnané německé mládeže.³⁵ Zpočátku se uvažovalo o výstavbě dělnických kolonií německými továrníky. Vzhledem k tragickému dopadu krize na nacionálně německá průmyslová odvětví se ale nedalo očekávat naplnění této vize. Rovněž tak se již ani nepočítalo s novým průmyslovým rozmachem. Realizace německých dělnických bytových kolonií je na našem území bezpečně doložena z let druhé světové války, kdy průmysl v pohraničí zažíval v důsledku svého zapojení do výroby pro válečné účely konjunkturu.

Osídlování jako jeden z prostředků řešení tíživé sociální situace nezaměstnaného německého obyvatelstva mělo pomoci oživit zemědělský sektor hospodářství a co možná největšímu procentu německé populace umožnit, aby získalo vlastní zdroje obživy a nezávislost v bydlení. Výsledky osidlování měly vytvořit takové životní formy, které by zajišťovaly odolnost obyvatelstva vůči hospodářským krizím a zvyšovaly potravinovou základnu. Cestou se měla stát držba vlastních domovů s nezbytným rozsahem zemědělské půdy.³⁶ Osídlování mělo plně využít dosavadní půdní zdroje po likvidovaném průmyslu (*Industriefriedhof*), nevyužitou stávající ornou půdu a pustiny.³⁷ Na nich se měla jednak vybudovat existence pro drobné rolníky a jednak zahrady. Podle některých osídlovacích konceptů z roku 1933 se nová půda měla rovněž získat přerozdělením velkostatků.³⁸

kandidáti bez půdy (synové sedláků/rolníků, čeledí, nádeníci), dále lidé bez půdy, ale s uživatelskými právy k příslušné půdě (nájemci) a majitelé drobných pozemků (domkáři, zahradníci aj.). Pro první skupinu se měla zřizovat nová hospodářství, členové druhé měli nabýt vlastnická práva a třetí skupině se mělo umožnit rozšířit stávající objekty. Důraz se kladl na hospodaření z vlastních pracovních zdrojů, tj. bez využití cizí pracovní síly. Selské rodiny měly být proto co možná největší, s vysokým počtem dětí. Nově vznikající rodinná hospodářství tak představovala i jistou alternativu v otázce řešení nepříznivého demografického vývoje Němců v českých zemích. JESSER, F., *Innere Kolonisation*, c. d., s. 46.

33 NA Praha, fond: PMV 225-363-21, *Richtlinien für den Aufbau der Ortsräte im Rahmen der „Deutschen Arbeitsgemeinschaft“*, s. 1.

34 GLEINERT, K., *Leitsätze für Sudetendeutsche Siedlung*, Der Bund, 1933, s. 519.

35 SOKA Jindřichův Hradec, fond: Svaz Němců v Čechách, *Materiály ke sbírkám Sudet. Volkshilfe 1935–36*, inv. č. 599, agitační leták: *Arbeitsdienst ist Pflicht für jeden!*

36 STRADAL, Theodor, *Die Sudetendeutsche Siedlungsbewegung*, SM, 1935, s. 91.

37 BROSCHE, W., *Siedlung als Ausweg*, *Sudetendeutsches Jahrbuch* (dále jen SJ), 1937, s. 108.

38 GLEINERT, K., *Leitsätze*, c. d., s. 519.

Součástí vnitřního osidlování byla všestranná podpora venkova, jež by zamezila „odchodu z půdy“. Pozornost se v této souvislosti upírala zejména k zemědělskému dorostu. Pro něj se měla vybudovat speciální sídliště, tzv. *Neubauersiedlung* (sídlíště pro nové sedláky).³⁹ Prevenci proti zadluženosti venkova představovala tzv. osídlovací družstva (*Siedlungsgenossenschaften*), jež ve svém principu byla družstva peněžními se speciálními úkoly.⁴⁰ Dalším segmentem byla výchova a vzdělávání osídlenců jako zemědělců. Speciální školy pro osídlence (*Siedlerschule*) měly přeškolené nezaměstnané průmyslové dělnictvo na zemědělskou činnost. Se systematickým přeškolením začalo agrární uskupení venkovské mládeže *Bund der deutschen Landjugend* (Svaz německé venskované mládeže) na začátku druhé poloviny 30. let.⁴¹ Rozsáhlejším přesídlováním (*Umsiedlung*) se mělo docílit rovnoměrného rozmístění obyvatelstva v německých sídelních oblastech. Vybudování meziměstské veřejné dopravy a rozložení průmyslových podniků mělo zajistit přivýdělek co možná nejvyššímu počtu německého obyvatelstva, oživení velkých měst a spojení jejich obyvatelstva s půdou prostřednictvím výstavby zahradních měst (*Gartenstadt*), předměstských osad (*Vorstadtsiedlung*), bytových kolonií (*Wohnsiedlung*)⁴² a osad pro pracující s vedlejším výdělkem (*Nebenerwerbssiedlung*).⁴³

„Sudetoněmecké koncepce“ vedle čistě zemědělského osidlování se selskými dvory akcentovala zejména poslední dvě jmenované formy, které byly určeny jen nezaměstnaným a za mzdu pracujícím Němcům. Historické prameny poskytují informace k „osadám pro pracující s vedlejším výdělkem“ (*Nebenerwerbssiedlungen*).⁴⁴ Jejich výstavba v ČSR v polovině 30. let se zamýšlela jako pomoc nezaměstnaným ve městech, kteří se měli získat pro „život na venkově a opětovně

39 LEHMANN, Emil, Siedlung als Forderung, SJ, 1937, s. 113, 118.

40 Osídlovací družstva vykazovala kombinovanou funkci. Půjčovala si peníze od finančních ústavů a od svých členů přijímala vklady jako účastnický podíl, za něž vykupovala zadlužená hospodářství a nakupovala zemědělskou půdu a celá drobná a střední hospodářství. Tyto následně pronajímala, a to zejména neprvorozeným rolnickým synům. Tento princip odpovídá i dobovému označení osídlovacích družstev jako „sběrné jímky proudících financí“. V nacionální rétorice to znamenalo, že se takto mělo zamezit přesunu německého majetku do jinonárodního vlastnictví, a tím ztrátě německému národu, a odchodu venkovského obyvatelstva pracujícího v zemědělství, jako pramene „národní obnovy“, do měst. Prevence proti zadlužení venkova se shledávala v první řadě v tom, že noví rolníci z řad neprvorozených potomků rolnických rodin by se jinak jako jednotlivci při nákupu nových hospodářství museli zadlužit. Bund der Deutschen Schlesiens-Jahresbericht 1934, Troppau (1935), s. 25–27; WENZELIDES, Otto, Wir müssen siedeln, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau, 1935, s. 114–115; srov. blíže BALCAROVÁ, J., Německá vnitřní kolonizace, c. d., s. 55.

41 POHL, Werner, Die sudetendeutsche Arbeitslager- und Siedlungsbewegung, Bundeskalender 1937, Teplitz-Schönau 1936, s. 26; Richtlinien für die Organisation des Landarbeitsdienstes (bestimmt für die Körperschaften, die die Erhebung der Einsatzmöglichkeiten durchführen sollen). Bund der Deutschen, Arbeitsgebiet: Volksgemeinschaft, Abteilung: Arbeitslager, Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Sudetendeutsches Archiv, fond: RAD, SFAD, I/178 – 1937.

42 Bytové kolonie *Wohnsiedlung* byly prezentovány jako „zdravá“ varianta ke klasickým sídlíštím, často označovaným jako „nájemné kasárny“, které se považovaly za jeden ze zdrojů degenerace německé rasy a za ohnisko nemocí. BRYNICH, Josef, Arbeitslosigkeit und Siedlung, Der Bund, 1933, s. 472; PÖTSCHKE, Ernst, Eine sudetendeutsche Aufgabe, c. d., s. 46.

43 STRADAL, T., Die Sudetendeutsche Siedlungsbewegung, c. d., s. 92; Auf dem Wege zum Bund der Deutschen – Wirtschaftsberatung, Der Bund, 1933, s. 367; GLEINERT, K., Leitsätze, c. d., s. 519.

44 Toto označení se po druhé světové válce používalo v Německu pro sídliště, která se stavěla z veřejných zdrojů pro německé vysídlené z východu.

sepětí s půdou“.⁴⁵ Po skončení krize se předpokládalo, že původně nezaměstnaní osídlenci těchto sídlišť naleznou část svého výdělku v nedalekých průmyslových oblastech a drobná zemědělská hospodářství o rozloze cca 1100–2000 m² jim poslouží jako životní rezerva. Sídlíště se stavěla blízko měst nebo industriálních vesnic s průmyslovou zástavbou.⁴⁶ Byla nazírána i jako prostředek „odproletari-zování“. Směrnice „Sudetoněmeckého osidlování“ z roku 1933 uvádějí, že je třeba docílit nižšího počtu proletariátu a vyššího počtu rodin usazených na vlastní půdě.⁴⁷ Rozlišovaly se dvě formy těchto osad – zemědělská (*landwirtschaftlich*) a zahradní (*gärtnerisch*). Lišily se rozsahem zemědělské půdy a počtem hospodářského zvířectva. Zahradní formy vykazovaly nižší počet zvířectva, zpravidla se věnovaly včelařství.⁴⁸ Svou podstatou tyto osady korespondovaly s Jesserovým předválečným pojetím smíšených hospodářství vytvářejících existenční rezervu lidem pracujícím za mzdu.

Realizace výstavby výše charakterizovaných osad je bezpečně doložena v obci Horní Dvory/Holerhof na Chebsku (*Holerhofsiedlung*).⁴⁹ Potřebné pozemky, jejichž bonita se před vlastní výstavbou ověřovala, poskytlo město Cheb/Eger formou nájemní smlouvy na 30 let.⁵⁰ V roce 1935 zde stálo po první fázi výstavby již šest sídlištních dřevěných dvojdomků pro dvanáct chebských nezaměstnaných rodin. Tyto domky mohly být v existenčně přijatelnějším období stavebně rozšířeny. Podle vzoru Horních Dvorů byl vypracován projekt osady v Maškově/Matzelbach (*Matzelbacher Siedlung*). Pozemky opět poskytl město Cheb. Dvojdomky pro 52 rodin se na rozdíl od Horních Dvorů stavěly cihlové a rovněž se koncipovaly tak, aby byla možná budoucí přístavba jak obytných, tak hospodářských prostor.⁵¹

Hlavními kritérii výběru nových osídlenců byl „árijský původ“ a status nezaměstnaného nebo nádeníka. Při výběru se dbalo na to, aby ve skupině osídlenců jedné osady byly zastoupeny různé profese (zedník, tesař, truhlář, zámečník aj.), což následně zjednodušovalo a zlevňovalo realizaci osad.⁵²

Osada Horní Dvory se v dobovém tisku dávala za vzor pro obdobnou další výstavbu. Cílo se na získání jistého stupně organizovanosti a zamezení výstavby dalších tzv. divokých osad (popravdě nouzových kolonií), vznikajících kolem větších měst, jako byly Teplice/Teplitz, Moravská Ostrava/Mährisch Ostrau, Praha/Prag aj.⁵³ Tento typ sídliště nabízel osídlencům příležitostně pracovat v zemědělství v blízkých vesnicích.⁵⁴ Divoké osady často vznikaly v návaznosti na veřejná shromáždě-

45 POHL, W., Siedlung, SM, 1936, s. 25.

46 Tamtéž.

47 GLEINERT, K., Leitsätze, c. d., s. 519.

48 BRYNICH, J., Arbeitslosigkeit, c. d., s. 472.

49 Z původní meziválečné výstavby se dodnes zachovalo několik domků, které ale prošly zjevnou proměnou.

50 Blíže srov. BALCAROVÁ, J., Německá vnitřní kolonizace, c. d., s. 62.

51 Pro jednu rodinu se počítalo s pozemkem o výměře 1100–1400 m². Celkem se přihlásilo více než 100 rodin. Osada Maškov dopltila na svou polohu v bezprostřední blízkosti nádraží, které bylo koncem druhé světové války silně poškozeno náletem. Oblast neexistující obce je dnes součástí Chebu. Za poskytnutou informaci děkuji Jakubu Chaloupkovi. BROSCHE, W., Siedlung als Ausweg, c. d., s. 110. WILD, Karl, Vorbildliche Nebenerwerbssiedlung der Stadt Eger, SM, 1935, s. 370.

52 Tamtéž, s. 370–371.

53 BROSCHE, W., Siedlung als Ausweg, c. d., s. 108.

54 Tamtéž, s. 109, 110.

ní za poskytnutí půdy k osidlovacím účelům. Takto vznikla jedna z divokých osad např. u Varnsdorfu/Warnsdorf. Zde se na veřejném shromáždění v roce 1933 sešlo cca 200 lidí požadujících půdu k osídlení. Následně tito na okraji města vystavěli obytné objekty z dusané hlíny.⁵⁵ Výstavba divokých osad byla zajisté dokladem palčivosti a aktuálnosti osidlovací otázky v německém prostředí Československa.

Vynucením odstoupení pohraničí českých zemí v roce 1938 a vyhlášením Protektorátu Čechy a Morava v roce následujícím se na území bývalé ČSR přistoupilo k plánování a v kusých případech i k realizaci stavebních objektů nové výstavby „německého východu“, která byla údajně nutná „v důsledku absence kulturní krajiny a selských osad německého rázu“.⁵⁶ Obdobně jako ve středověku, kdy se němečtí kolonisté na východě neusazovali na předměstích stávajícího osídlení, ale stavěli si sídla nová, měla se nově budovaná sídliště na okupovaných územích realizovat mimo stávající zástavbu. Údajně jedině touto cestou bylo možné založit fungující německá společenství uprostřed etnicky nepřátelského prostředí.⁵⁷ Na území bývalého Československa vzniklo jen několik bytových kolonií pro dělníky průmyslových podniků, leč urbanisticky v mnoha ohledech pozoruhodných a dodnes funkčních. Zcela nere realizovány zůstaly návrhy vesnického uspořádání a projekty statků a budov utilitárního charakteru určené pro německé osídlece přicházející z východu, které měly vzniknout na pozemcích zabraných českým vlastníkům.⁵⁸

* * *

Stěžejními organizačními a propagandistickými nositeli německého osidlování českých zemí se staly tzv. svazy Němců, od roku 1934 jejich sjednocená organizace *Bund der Deutschen* (Svaz Němců). Němci z českých zemí spojovali nutnost osidlování venkova s obecně proklamovanými trendy německého osidlování ve středoevropském prostoru a zejména pak s nebezpečím úniku Němců z venkova, umocněného příchodem Slovanů, resp. Čechů a údajně nastoleným procesem slavizace (pracovní dělnická migrace, státní zaměstnanci první čs. republiky). „Únik z půdy“ se prezentoval jako „nebezpečí oslabení celého německého národa“.⁵⁹ Osidlovací koncepce Němců v českých zemích se odkazovaly na pruské, resp. říšskoněmecké vzory. V praxi se však jejich aplikace přizpůsobovala konkrétním sídelním specifikům česko-německých oblastí, jako výsledku dlouhodobého, zejména hospodářsko-sociálního vývoje. Pro horské a podhorské pohraničí se značně decentralizovaným průmyslem se vyvinul typ tzv. smíšeného hospodářství, jenž prameny označují za „sudetoněmecké sídelní specifikum“.

55 Bereitschaft zur Siedlung, Der Bund, 1933, s. 234.

56 ROTH, Alfred, Dorfplanung in den neuen Ostgauen, SM, 1943, s. 7.

57 UMLAUF, J., Zur Stadtplanung in den neuen deutschen Ostgebieten, in: Raumforschung und Raumordnung, 1941, 5, s. 120; srov. HOŘEJŠ, M., Aplikace nacionálněsocialistické architektury v českých zemích v l. 1938–1945, in: Rozpravy Národního technického muzea v Praze 203, Dějiny vědy a techniky 15, s. 45–71.

58 Srov. KYNCL, Vojtěch, Obvyčejná vesnice, Silver A a pardubické gestapo v zrcadle heydrichiády, Pelhřimov 2008; HOŘEJŠ, M., Aplikace nacionálněsocialistické architektury, c. d., s. 45–71; BALCAROVÁ, J., Německá vnitřní kolonizace, c. d., s. 53–54 (plány), 65–67.

59 LOTHRING, Hermann, Landwirtschaftliche Siedlungsfragen, c. d., s. 38.

Ve 30. letech 20. století velice aktivně ve věci osidlování vystupovali Němci na Chebsku.⁶⁰ Identifikace ideové platformy osidlování prosazované svazy Němců s nacistickými ideologiemi „životního prostoru“ a „krve a půdy“ dávala procesu rasový, antisemitský a antislovanský rozměr, který vyjadřoval podporu pouze nordické rase, s eliminujícími tendencemi ras ostatních. Tím se postupně formovalo prostředí, které následně nevnímalo nacistickou válečnou praxi přesídlování „německých národních skupin“ a s ním související vysídlování nacionálně nežádoucích skupin jako ryzí novum. Vedle pochopení dokonce projevovalo i značnou dávku nadšení.

V Německu se postupně z vnitřní kolonizace jako stabilizačního prvku domácí politiky stávala komponenta agresivní expanzivní politiky nacistického státu a prostředek rasové germanizace dobytých území. Německé osidlovací aktivity dostoupily svého pomyslného vrcholu během druhé světové války, v agrárním osidlování. Rozdíl oproti dřívějšímu konceptu osidlování, spojeného rovněž s germanizací, však byl zásadní. Na místo doposud plánované, pomalé a po generace trvající kolonizace či osidlování, jež se zaměřovaly na postupné zatlačování neněmecké populace německým rolnictvem, nastoupil program přesídlování statisíců etnických Němců (*Volksdeutsche*), a to především z východní a jihovýchodní Evropy (do českých zemích konkrétně z Besarábie a Jižního Tyrolska), jenž měl být uskutečněn v relativně krátké době. Realizace dvou cílů zemědělské osidlovací politiky nacistů – rasově politická kultivace německého národa a rozsáhlá reforma agrárních struktur – zasáhla i české země.

JITKA BALCAROVÁ

60 NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 112, Zápis ze schůze vůdcovské rady v Tepličkách-Šanově, 6. 3. 1937.

IV.6 NĚMECKÝ ROLNICKÝ PŘESÍDLENEC NA ÚZEMÍ PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA 1942–1945. PLÁNY A REALITA¹

Cílem této kapitoly je nastínit realizaci dalekosáhlého osidlovacího plánu nacistů v Protektorátu Čechy a Morava. Jednalo se o sociálně-ekonomický projekt, jehož podstata tkvěla v myšlence využití etnických Němců žijících v meziválečném období na širokém prostoru východní, jihovýchodní Evropy a Jižních Tyrol pro osidlovací plány na územích nově inkorporovaných k tzv. Třetí říši. Do Protektorátu Čechy a Morava mířil jen zlomek z celkového počtu přesídlenců. Přesto měl tento experiment sloužit jako příprava k plánovité a cílevědomé, poměrně široce založené a zřejmě úplné germanizaci a k soustavnému německému osidlování českých zemí v budoucnosti. Do procesu realizace byli vtaženi jak etničtí Němci, tak na druhé straně čeští zemědělci, na jejichž úkor bylo osidlování prováděno. V kapitole je využito vedle dostupné sekundární literatury zejména archivních pramenů uložených v centrální archivní instituci České republiky v Národním archivu v Praze, ve Státním oblastním archivu tamtéž a doplňkově i materiály ze Státních okresních archivů v Českém Krumlově, Mělníce a Mladé Boleslavi. Archivní pramenná báze byla ve studii nemalou měrou doplněna o vzpomínky pamětníků osidlovacího procesu získané formou rozhovorů metodou oral history.

Středobodem zahraniční politiky nacistického Německa bylo vytvoření světové říše pod nadvládou Němců, jejíž jádro mělo tvořit Německo zvětšené o Rakousko, české země a západní část Polska. Na ně měla navazovat kolonizace dobytých území ve východní a jihovýchodní Evropě – v Polsku, Pobaltí, Rusku, na Ukrajině a na Balkáně. Na rozdíl od kolonialismu velmocí aplikovaného v 19. a začátkem 20. století v afrických koloniích měla být dominance Německa nad klíčovými oblastmi nastolena osidlovací politikou provedenou prostřednictvím rolnictva, což souviselo s výrazným prvkem nacistické ideologie, kultem půdy (mýtus o krvi a půdě, Blut und Boden), „dědičného statku“, jenž měl být nositelem národního prvku.² To vše bylo doplněno teoriemi nadřazenosti německé rasy a jejího poslání ve střední a východní Evropě.³ Podobně jako u doktríny vojenské, podle níž nebylo dobyté území, na které nevstoupila noha německého pěšáka, vycházeli nacisté z tvrzení, že pro národ není zajištěno to území, které není osídleno německým zemědělcem.⁴ Hitler v roce 1924 v Mein Kampf doslova uvedl: „Jestliže nositelem národního prvku je půda, potom zabezpečení ‚němectví‘ v kterémkoli dobytém prostoru je možné

-
- 1 Příspěvek vznikl v rámci řešení Dlouhodobé koncepce výzkumné organizace Národního technického muzea na rok 2017.
 - 2 Srov. BALCAROVÁ, Jitka, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“, Praha 2013.
 - 3 MICHL, Jaroslav, Nacistické zásahy do české pozemkové držby za okupace (normativní obraz), Právně historické studie, 1967, 13, s. 233.
 - 4 ANTOŠ, Zdeněk, Blut und Boden – ke „konečnému řešení“ národnostní otázky v sudetské župě, in: Slezský sborník, roč. 64, č. 1, Opava 1966, s. 37.

natrvalo zajistit pouze německou rolnickou kolonizací,⁵ tedy germanizací prostoru, nikoliv zde původně žijícího obyvatelstva.

Zvýšený zájem o venkov v období trvání Třetí říše byl silně ideologicky determinován. Po prohrané válce v Německu nastala politická i hospodářská krize, kterou ještě zhoršily územní ztráty vynucené Versailleskou smlouvou. Mnozí Němci věřili, že svůj díl odpovědnosti nesla i modernizace celé společnosti. Až do poloviny 20. let ve městech panoval nedostatek jídla, a Němci dokonce často hladověli. Hlavní město, kam se stahovali revolucionáři, se stalo symbolem všeho, co v zemi bylo špatné. Všechny tyto problémy údajně způsoboval odliv lidí z venkova (Landflucht), ze zemědělského východu na průmyslový západ, což vedlo k přelidnění měst. Z těchto nálad začaly vznikat teorie o potřebě osídlení a celkovém posílení „německého východu“.⁶

České země byly i v důsledku své geografické polohy pro nacistické mocensko-politické zájmy naprosto klíčové. Odtud pramenil i dobře patrný zájem toto území a obyvatelstvo germanizovat. Promyšlené zásahy do pozemkové držby a vyvlastňování půdy na území protektorátu sloužily jako příprava k systematické germanizaci daného prostoru.⁷

Tematika německé germanizační politiky v Evropě a speciálně v Protektorátu Čechy a Morava s menšími přestávkami zaměstnávala naši i zahraniční historickou obec po dlouhé období od skončení války až do současnosti. Je pochopitelné, že všechny studie nemají vyrovnanou úroveň a často v sobě nesou prizma doby, ve které vznikaly. Pro výčet starších prací odkazují na kapitolu věnovanou hospodářskému nacionalismu v protektorátu,⁸ z novějších textů, které významnou měrou promluvily do formování studia v této oblasti, je hodno zmínit práci Rolfa-Dietera Müllera „Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik“⁹ z prahu 90. let. V širších souvislostech nahlíží nacistické germanizační plány ve východní a střední Evropě autoři knihy „Der Generalplan Ost“ Mechtild Rössler a Sabine Schleiermacher.¹⁰ K tématu nacistické přesídlovací politiky je doslova nepostradatelná studie Valdis O. Lumana popisující činnost významné říšské osídlovací organizace „Volksdeutsche Mittelstelle“.¹¹

5 TESAŘ, Jan, Poznámky k problémům okupačního režimu v tzv. protektorátu, Historie a vojenství, Praha 1964, s. 162.

6 HOŘEJŠ, Miloš, Protektorátní Praha jako německé město. Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu, Praha 2013, s. 30.

7 Blíže: NOVOTNÝ, Gustav, Konfiskace a uvalování vnucených správ na pozemkový majetek velkostatků v českých zemích v době nespobody 1938–1945, in: České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války. Studie Slovákého muzea (dále jen SSM), 1, 1996, s. 17–25 (Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Uherském Hradišti ve dnech 17.–18. 4. 1996).

8 HOŘEJŠ, Miloš – STOLLEOVÁ, Barbora, Hospodářský nacionalismus v českých zemích v letech 1938–1945, in: Nacionalismus zvaný hospodářský, KUBŮ, Eduard – JANČÍK, Drahomír (edd.), Praha 2010, s. 503–575.

9 MÜLLER, Rolf-Dieter, Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Die Zusammenarbeit von Wehrmacht, Wirtschaft und SS, Frankfurt am Main 1991.

10 RÖSSLER, Mechtild – SCHLEIERMACHER, Sabine (Hg.), Der „Generalplan Ost“: Hauptlinien der Nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik, Berlin 1993.

11 LUMANS, Valdis O., Himmler's auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe, 1933–1945, Chapel Hill 1993.

Zejména počátky nacistické agrární myšlenky ve spojení s novou formou kolonialismu směrem na východ detailně mapuje práce „Rasse und Raum“ německého historika Uwe Maie.¹² V roce 2003 vyšly dvě studie, z nichž první od Isabel Heinemann zevrubně analyzuje činnost Hlavního rasového a osídlovacího úřadu (RuSHA) SS¹³ a druhá od Hermanna Kaienburga se zaměřuje na organizace SS pro strážce hospodářské.¹⁴ Obě knihy se dotýkají situace v protektorátu a jsou založeny na důsledném pramenném výzkumu zejména v německých archivech. Významnou měrou do diskurzu přispěla práce Detlefa Brandese „Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme“¹⁵ z roku 2012 (v českém překladu 2015).¹⁶

KDO BYLI NĚMEČTÍ PŘESÍDLENCI?

Před tím, než se budeme blíže věnovat procesu rolnické kolonizace v režii nacistů, musíme se zastavit u toho, odkud a z jakých poměrů onen obrazný základní stavební kámen kolonizace pocházel. Je dnes dobře známým faktem, že nacisté k realizaci svých osídlovacích plánů na nově zabraných územích využívali zejména tzv. Volksdeutsche, dnešní terminologií etnické Němce. Volksdeutsche, pocházející z východních částí Evropy, byli stejně jako tzv. „Reichsdeutsche“ (říšští Němci) německého původu, na rozdíl od nich ovšem nedisponovali německou státní příslušností. Termín „Volksdeutsche“ se objevil začátkem 20. století a skrývalo se pod ním přibližně 10 milionů potomků bývalých německých kolonistů z oblastí Sedmihradska (Siebenbürgen), Besarábie (Bessarabien), Bukoviny (Buchenland), Dobrudže (Dobrudscha), Banátu (Banat), dále z prostoru meziválečné Jugoslávie, Maďarska, Sovětského svazu a pobaltských republik.¹⁷

Ačkoliv původně byli příslušníci „Volksdeutschen“ definováni spíše kulturně a jazykově, pro nacisty byli determinováni rasově. Člověk se jako „Volksdeutsche“ mohl pouze narodit a na základě biologických údajů byl s němečtím permanentně svázán. Tento názor na jedince doplňoval nacistický idealizovaný pohled na předindustriální německý venkov, prostý, rurální, úzce propojený s půdou, vzdálený od složitosti moderního urbanizovaného světa. Heinrich Himmler se ve svém raném vývojovém období stal nadšeným ctitelem těchto idejí a začlenil je jako základní složku do své osobní filozofie.¹⁸

12 MAI, Uwe, „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat, Paderborn 2002.

13 HEINEMANN, Isabel, Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas, Göttingen 2003. Ve své o tři roky mladší práci: HEINEMANN, Isabel (Hg.), Wissenschaft – Planung – Vertreibung. Der Generalplan Ost der Nationalsozialisten (Kat. zur Ausstellung der Deutschen Forschungsgemeinschaft), Köln 2006, dále rozvíjí a zasazuje nacistické germanizační plány i do kontextu vysídlení německého obyvatelstva z východních oblastí po skončení druhé světové války.

14 KAIENBUR, Hermann, Die Wirtschaft der SS, Berlin 2003.

15 BRANDES, Detlef, „Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern, München 2012.

16 BRANDES, Detlef, Germanizovat a vysídlit. Nacistická národnostní politika v českých zemích, Praha 2015.

17 V tomto smyslu je ekvivalentní k soudobému termínu Auslanddeutsche.

18 LUMANS, V., O., Himmler's auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle, c. d., s. 19–20.

Právě etničtí Němci se stali v době nedostatku adeptů z řad říšských Němců hlavní „komponentou“ germanizačních a osidlovacích plánů spojených s nacionálně socialistickým Německem. Přesměrování jejich kolonizačního poslání z východu zpět na západ, odkud se před staletími vydali hledat nové domovy, bylo základní premisou přesídlovacích procesů pod taktovkou nacistů.

Nás na tomto místě zajímá zejména původ německých osídlenců usazených později v oblasti Protektorátu Čechy a Morava. Dle dochovaných archivních pramenů bylo od konce roku 1942 v osidlovací oblasti Praha-sever usazeno ve 139 obcích 387 rodin, z tohoto počtu pocházelo 241 rodin z Dobružky, 87 z Bukoviny, 36 z Besarábie, 21 z Říšské župy Sudety a dvě rodiny z Německa.¹⁹

Olomoucká osidlovací oblast přijala do konce roku 1942 1234 přesídlenců z 290 rodin z Dobružky, jen 8 přesídlenců ze dvou rodin mělo svůj původ na území Říšské župy Sudety. Podobně na tom byla brněnská osidlovací oblast, kde 1645 přesídlenců pocházelo z 304 rodin z Dobružky. Jiná situace nastala v českobudějovické osidlovací oblasti, jež byla určena k osidlování etnicky německým obyvatelstvem z Tridentstva, v roce 1942 jich zde bylo usazeno 290 z 58 rodin (viz tabulku č. 1).²⁰

Tabulka č. 1 – Přesídlenci podle země (oblasti) původu koncem roku 1942

Osídlovací oblast		Praha	Olomouc	Brno	České	Celkem
		-sever			Budějovice	
počet	rodin*	387	292	304	58	1041
přesídlenců	osob	1923	1242	1645	290	5100
Přesídlenci podle země (oblasti)						
Besarábie	rodin	36				36
	osob	193				193
Bukovina	rodin	87				87
	osob	399				399
Dobružka	rodin	241	290	304		835
	osob	1218	1234	1645		4097
Lusern a Fersental**	rodin				58	58
	osob				290	290
Říšská župa	rodin	21	2			23
	osob	103	8			111
Německo	rodin	2				2
	osob	10				10

* V dokumentech se objevuje termín *krbů*, což znamenalo vedle rodiny sedláka i jeho čeledě.

** Lusern je německá enkláva ležící v severní Itálii, v provincii Trident. Fersental leží v Jižních Tyrolech, které se staly od roku 1918 součástí Itálie.

Pramen: NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

19 Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

20 HEINEMANN, I., Rasse, Siedlung, deutsches Blut, c. d., s. 144; NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

Podle údajů z května 1944 pocházelo v osídlovaném prostoru Mělnicka 238 rodin osídlenců z Dobružky, 95 z Bukoviny, 38 z Besarábie a dvě rodiny ze Sedmihradska. Významný počet přistěhovalců (zařazených do tzv. kategorie Einsatzbauern)²¹ v této oblasti ale pocházel i ze „staré Říše“ (37), Říšské župy Sudety (40) a v menší míře z protektorátu (2).²²

Oblasti Besarábie, Bukoviny, Crišana-Maramures (Sathmar), Dobružky, Sedmihradska (Siebenburgen, Transylvánie) a východního Banátu byly v meziválečném období součástí Rumunska. V každé z těchto oblastí žily odlišné skupiny etnických Němců. Různé bylo období vzniku německých menšin, historické výchozí oblasti kolonistů, sociální skladba, náboženství a kulturní charakteristika a v neposlední řadě podmínky, za nichž menšiny v dané oblasti existovaly. Po první světové válce zahrnuje Rumunsko do svých hranic rozsáhlá území. Besarábii získalo na úkor Ruska, od bývalé předlitavské části Rakousko-Uherska získalo Bukovinu a na úkor Uherska rozšířilo Rumunsko svou rozlohu jak o východní Banát, tak také o Sedmihradsko a oblast ležící na západ od Sedmihradska, Crišana-Maramures (Sathmar). Poválečné Rumunsko ve svých hranicích tudíž pojalo vedle 13 milionů Rumunů také téměř 5 milionů příslušníků jiných národností, z čehož bylo přes 750 000 Němců.²³

Mnoho rumunských Němců (mezi 230 000–300 000) žijících v uherském, nyní rumunském Banátu patřilo do skupiny tzv. Dunajských Švábů (Donauschwaben). Pocházeli ze západních oblastí Německa a žili na středním Dunaji, v místech získaných na Turcích v 18. století. Dále na východ sídlilo okolo 230 000–240 000 sedmihradských Němců, tzv. Sasů, usazovaných v Sedmihradsku od 12. století z moci maďarských králů. Jejich pojmenování Sasové poněkud zastírá jejich skutečný původ. Sedmihradští Němci přišli z Porýní, ale byli tehdy jako ostatně na Balkáně většina Němců označováni jako Sasové.

V Besarábii žilo v roce 1939 kolem 92 758 etnických Němců, kteří se řadili do širší skupiny tzv. černomořských Němců (Schwarzmeerdeutsche). Usadili se v oblasti severního pobřeží Černého moře, od ústí Dunaje až po Krym, na podnět ruských panovníků v 18. a 19. století.²⁴ Stejně jako v tehdejší habsburské monarchii i zde měl být německou kolonizací řešen problém dosídlení území získaných na Turcích (ve válce v letech 1768–1774) a po anexi Krymského chanátu (1783).²⁵ Černomořští Němci pocházeli z různých německy hovořících oblastí, převážně ze západního Pruska, ze Švábska, z Porýní, Slezska, z okolí Varšavy a dalších území.²⁶

21 V doslovném překladu nasazených sedláků, v praxi měl být tento druh přesídlenců využit jako jakýsi kulturní a hospodářský vzor pro přistěhovalce z řad etnických Němců.

22 NA Praha, fond: Českomoravská zemědělská společnost (dále jen ČMZS), k. č. 1, inv. č. 6; tamtéž, k. č. 98, inv. č. 220; tamtéž, k. č. 557, inv. č. 1327.

23 WINKLER, Wilhelm, Deutschtum in aller Welt: Bevölkerungsstatistische Tabellen, Verlag Franz Deuticke, Vienna 1938, s. 111.

24 Srov. GAUSS, Paul, Das Buch den Deutschen Volkstum: Wesen – Lebensraum – Schicksaal, Leipzig 1935, s. 7; LUMANS, V. O., Himmler's auxiliaries, c. d., s. 107.

25 Carevna Kateřina Veliká jim garantovala právo na zachování rodné řeči, náboženství a kultury. Velká část nově přichozících pocházela ze sekty menonitů (amišů), proslulých tehdy svými farmářskými schopnostmi.

26 Srov. Deutsche Bauernleistung am Schwarzen Meer, Bevölkerung und Wirtschaft 1825, Stuttgart – Leipzig 1940, s. 7.

Besarábie byla multikulturním teritoriem s prevahou Rumunů (Moldavců). Vedle Rusů, Ukrajinců, Židů a Bulharů tvořili Němci pátou největší menšinu v Besarábii. Podíl Němců na celkovém počtu obyvatel Besarábie tak podle rumunského sčítání lidu z roku 1930 nepřesahoval 3%. Míšení mezi jednotlivými etniky bylo vzácné, přesto prostředí nebylo konfliktní. Němečtí kolonisté obývali hlavně své vesnice, stejně jako ostatní národy v Besarábii. Ve smíšených obcích se Němci drželi své národnostní identity. Vymezení nemělo ovšem primárně nacionalistické či přímo rasové příčiny. Rozhodujícím důvodem byla odlišná náboženská příslušnost.²⁷

Do oblasti Besarábie byli němečtí kolonisté carem lákáni k osídlení zemědělských oblastí. Rodinám přichozích německých kolonistů bylo přiděleno 60 desjatínů (asi 65 ha) dědičné zemědělské půdy. U černomořských Němců se podíl zemědělců odhaduje v 19. století na 80%.²⁸ V populaci tamních Němců byli však hojně zastoupeni i obchodníci a řemeslníci a někteří etničtí Němci byli činní též v průmyslu.²⁹ V období ekonomické prosperity se německým obchodníkům dařilo poměrně dobře, ale za hospodářské krize 30. let pocítili etnicky motivovanou ekonomikou diskriminaci.

Němci v Dobrudži (Dobrudschadeutschen) byli stejně jako předchozí besarabští Němci součástí širší kategorie černomořských Němců. Německy hovořící kolonisté se počali usazovat v oblasti Dobrudže, v ohybu Dunaje poblíž dnešních rumunsko-bulharských hranic, okolo roku 1840. První přícházeli v rozmezí let 1841–1856 z carského Ruska (převážně z Besarábie), o třicet let později je následovali kolonisté ze Švábska.³⁰ Přibližně 12 500 kolonistů bylo usazeno v oblastech kolem měst Babadag, Cogelac, Konstanca, Mangalia a Tulcea. V této době bylo území Dobrudže stále spravováno Turky. Pod svrchovanost Rumunů se dostalo až v roce 1878. Na začátku 20. století se zde nacházelo 40 sídel, ve kterých žilo kolem 9 000 etnických Němců. Krátce před přesunem v roce 1940 byla zdejší německá komunita rozmístěna na 67 lokalitách, přičemž 28 z těchto lokalit bylo Němci osídleno výhradně a bylo zde 20 škol s německou výukou.³¹ 80% příslušníků německé komunity Dobrudže

27 Bessarabiendeutsche, dostupné online: <<https://de.wikipedia.org/wiki/Bessarabiendeutsche>> [1. 5. 2017].

28 Osídlovací oblast Němců v jižní Besarábii, tzv. Budschak, se rozkládala v jižním ruském černozemním pásu. Jeho hluboká, tmavá půda byla jednou z nejvíce úrodných a nevyžadovala hnojení. Nicméně sklizeň nebyla vždy jistá kvůli suchému stepnímu klimatu, množství škůdců a povodním. Hlavními pěstovanými plodinami byly kukuřice a slunečnice. Zpracovávaly se na místě, nebo se převážely do velkých měst Oděsy či Akkermanu (dnes Bilhorod-Dnistrovskij). Delší suché období svědčilo vinohradnictví, které přineslo územím osídleným německým etnikem ekonomický úspěch. Chov dobytka nebyl v německé komunitě tak častý, protože vzhledem k vysoké úrodnosti půdy nebylo zapotřebí hnoje. Hnůj se používal v zimě na topení. Nejvíce se vyskytoval chov ovcí a německá komunita v Besarábii byla vyhlášena chovem koní, které na rozdíl od ostatních obyvatel využívali v potahu. Bessarabiendeutsche, dostupné online: <<https://de.wikipedia.org/wiki/Bessarabiendeutsche>> [1. 5. 2017].

29 Řemeslníci z řad černomořských Němců byli soustředěni hlavně v Oděse, kde se později stali i zřizovateli průmyslových provozů na výrobu zemědělské techniky. Tamtéž.

30 Blíže: PETRI, Hans, Geschichte der Deutschen Siedlungen in der Dobrudschka. Hundert Jahre deutschen Lebens am Schwarzen Meere, München 1956; TRÄGER, Paul, Die Deutschen in der Dobrudschka. Schriften des deutschen Auslandsinstituts zu Stuttgart (Kulturhistorische Reihe Bd. 6), Stuttgart 1922.

31 Dobrudschadeutsche, dostupné online: <<https://de.wikipedia.org/wiki/Dobrudschadeutsche>> [1. 5. 2017].

Obr. 1 Mapa s vyznačením cest přesunu etnických Němců z původních oblastí do Třetí říše.

Zdroj: WOLFRUM, Gerhard, Der Zug der Volksdeutschen aus Bessarabien und dem Nord-Buchenland Volk und Reich, Berlin 1942, s. 6.

bylo činných v zemědělství.³² Jako doplňková aktivita komunitě sloužil chov koní a jejich prodej. Druhou největší skupinou v komunitě byli řemeslníci zastoupení asi 14%, nejčastěji se mezi nimi vyskytovali mlynáři a koláři. Většina řemesel byla tedy spjata se zemědělstvím. Podobně jako ostatní minority v Dobrudži nebyli němečtí kolonisté vlastníky půdy. Jen čtvrtina zdejší německé komunity provozovala hospodářství, které svou rozlohou přesahovalo 4 ha.³³ Krátce po konci první světové války přislíbila rumunská správa respektování a ochranu práv menšin žijících v novém státě, tedy i etnických Němců. Ale brzy na to, začátkem roku 1920, zahájila romanizační kampaň k omezení jejich kulturní autonomie. Ačkoliv proti těmto záměrům vznikla řada německých institucí a kulturních programů, byla snesitelnější než maďarizace, kterou museli mnozí „rumunští“ Němci dříve snášet pod maďarskou nadvládou. Stejně jako jinde ve východní Evropě poznamenala vztahy mezi etnickými Němci a místními úřady agrární reforma.³⁴ Ačkoliv byla primárně zaměřena na maďarské statkáře, zasáhla nepříznivě i německé zemědělce, jichž byla v německé populaci většina. Reforma postihovala statky nad 100 ha. Po roce 1918 v souvislosti se zvýšeným nátlakem na menšiny ze strany rumunské vlády se po téměř 100 letech obnovilo spojení Němců z Besarábie a Dobrudže s Německem, které se ještě zintenzivnilo po nástupu nacistů k moci. Proměňovalo se tak i směřování původně křesťansky konzervativních politických stran zdejších německých komunit.

Vývoj i původ německé menšiny v Bukovině byl v porovnání s komunitami v Dobrudži a Besarábii odlišný. Do svých nových sídel přicházeli kolonisté mezi lety

32 62% z nich ovšem hospodařilo na rozlohách půdy, které nedokázaly rodinu uživit, a tak příjmy ze zemědělství doplňovala výroba rukodělných výrobků určených pro další prodej. Tamtéž.

33 TRÄGER, P., Die Deutschen in der Dobrudschka, c. d., s. 290–292.

34 Pozemková reforma v této době stála za emigrací části rumunských Němců, převážná většina však zůstala. Sociální situace nebyla pro německou menšinu dobrá a v roce 1940 činil podíl nezaměstnaných v Dobrudži 40%. Tamtéž.

1774–1786 z oblasti hornouherské Spiše, Banátu, Haliče, rýnské Falce a ze Šumavy. Do roku 1918 byla Bukovina součástí předlitavské části monarchie, a menšina tak zůstávala v kontaktu s „německým“ světem. I podíl na celkové populaci oblasti byl výraznější než u Němců v Dobruďi a Besarábii, činil podle sčítání v roce 1910 21 %, ale v tomto počtu bylo zahrnuto i 13 % židovského obyvatelstva německého jazyka (v absolutních číslech 96 000 židovské víry a 72 000 křesťanů).³⁵ Etničtí Němci byli v Bukovině rozmístěni velmi nerovnoměrně. Můžeme ovšem sledovat jejich tendenci založit si vlastní vesnice a okresy. Mezi tyto obce patřily Buchenhain (Poiana Micului), Fürstenthal (Voivodeasa) a Karlsberg (Gura Putnei). Jinde si Němci utvořili své vlastní kolonie, avšak se zachováním původního, převážně rumunského názvu, například německého Badeuti (Badeuti). Významná část imigrantů se usadila ve městech, včetně hlavního města Černovice (dále např. Gurahumora, Radautz a Suczawa).³⁶ Sociálním složením se tedy německá komunita v Bukovině od dobrudžských a besarabských Němců lišila. Zastoupení profesí spojených s obchodem, řemeslem, průmyslem i svobodnými povoláními bylo vyšší.³⁷

Po obsazení Bukoviny Rumunskem byla komunita zdejších Němců, podobně jako další německé menšiny, podrobena represím ze strany státu. Rušeny byly spolky, kulturní instituce a školy. Političtí představitelé Němců hledali finanční a politickou pomoc v Německu. Hitlerovým uchopením moci v roce 1933 se na Bukovinu rozšířily i myšlenky nacionálního socialismu. Podobně jako u besarabských a dobrudžských Němců vzniklo hnutí za obnovu, které si za cíl vytklo oživení nacionálního (völkisch)³⁸ uvědomění.³⁹

Pod dobový termín „Volksdeutsche“ byli nacisty zahrnováni i zástupci etnické skupiny Němců ze severoitalské provincie Trident. Nás vzhledem k osidlovacímu procesu v Protektorátu Čechy a Morava budou zajímat německé enklávy z oblasti Fersentalu a Lusernu. Obyvatelé obou lokalit jsou součástí německé menšiny Cimbrů (něm. Zimbern) rozptýlené jak v provincii Trident, tak i v dalších severoitalských provinciích, Belluno (Sappada, Cansiglio), Verona (Dreizehn Gemeiden), Vicenza (Süben Gemeinden), Udine (Timau, Sauris, Kanaltal) aj. Někdy sami sebe příslušníci této etnické menšiny označují jako Tzimbar nebo Cimbar. Další označení pro Cimbrů zní Cymbr, Cimbri, Tzimber, Tauch (vzniklé z „deutsch“). Počátky tohoto osídlení lze datovat do 11. a 12. století. Jednalo se o středověké kolonisty původem ze západního Bavorska a z Tyrol, kteří hovořili a z části dodnes hovoří archaickou němčinou, nářečím užívaným kdysi na jihozápadě Bavorska (tzv. Südwestbayrische Neuhochdeutsche Mundart). Zdejší německé etnikum bylo činné převážně v zemědělství, přičemž hospodaření na malých horských políčkách bylo doplňováno pastevečtvím a domácí rukodělnou výrobou.⁴⁰

35 KOSIUL, Willi, Die Bukowina und ihre Buchenlanddeutschen, Band II., Oberding 2012, s. 430.

36 Bukowinadeutsche, dostupné online: <<https://de.wikipedia.org/wiki/Bukowinadeutsche>> [1. 5. 2017].

37 Tamtéž.

38 Srov. BALCAROVÁ, J., „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“, c. d., s. 42–46.

39 Bukowinadeutsche, dostupné online: <<https://de.wikipedia.org/wiki/Bukowinadeutsche>> [1. 5. 2017].

40 Blíže: HOŘEJŠ, Miloš, Řešení jihotyrolské otázky v průběhu druhé světové války a české země I., in: Tereziánské listy: sborník Památníku Tereziína, 2007, č. 35, s. 121–148; TÝŽ, Řešení jihotyrolské

Adolf Hitler ve svém veřejném vystoupení 7. října 1939 vyzval volyňské a haličské Němce k návratu do vlasti. Ve svých následujících vystoupeních neopomenul ani Němce z Besarábie, Bukoviny, Dobruďe, Jižních Tyrol, Pobaltí a dalších oblastí.⁴¹ Dne 23. srpna 1939 podepsal Joachim von Ribbentrop se sovětským komisařem pro zahraniční záležitosti Vjačeslavem Michajlovičem Molotovem (1890–1986) v Moskvě pakt, který vymezil mezi oběma státy sféry vlivu a vedl k pozdějšímu oboustrannému útoku na Polsko a k sovětské okupaci pobaltských republik, Besarábie a severní Bukoviny.⁴² Součástí dohod byl i německý požadavek vystěhování zde žijících Němců „zpět“ do Říše.⁴³ Výzva k odchodu byla většinou zdejších Němců přijata s nadějí. V červenci 1940 začala německo-sovětská vyjednávání o přesídlení etnických Němců. Nabídka přesídlení se týkala nejen sověty obsazené části severní Bukoviny, ale i té jižní – rumunské. Přesun se dotkl asi 93 329 besarabských Němců a 89 000 bukovinských Němců.⁴⁴ Na základě dohod Třetí říše s Rumunskem z 22. října 1940 a Bulharskem z 21. listopadu 1941 došlo k přesunu kolem 16 000 dobrudžských Němců, z nichž část měla být již na přelomu let 1941 a 1942 usídlena v Protektorátu Čechy a Morava a část komunity (cca 6000) byla určena pro osidlovací oblast Povartí.⁴⁵

Jihotyrolští Němci měli možnost deklarovat, zda chtějí odejít, či zůstat, do 31. prosince 1939. Stěhování začalo již v průběhu roku 1939⁴⁶ a ukončeno mělo být k 31. prosinci 1942. Obtížnější vyjednávání nastalo v otázce jazykových ostrovů na severovýchodě Itálie. Italská strana nikdy neměla v úmyslu rozšířit akci opce i na jazykové ostrovy. Po namáhavých a zdoluhavých jednáních byl na podzim roku 1939

otázky v průběhu druhé světové války a české země II, in: Tereziánské listy: sborník Památníku Tereziína, 2008, č. 36, s. 29–58.

41 Blíže: Böhmen und Mähren 1940, Heft 8, s. 317; Böhmen und Mähren 1941, Heft 1, s. 36; Der Zug der Volksdeutschen aus Bessarabien und dem Nord-Buchenland, c. d., s. 9.

42 Oproti zmíněné dohodě došlo v červnu 1940 ze strany sovětských jednotek k obsazení nejen oblasti Besarábie, ale i severní Bukoviny. Za druhé světové války (1941–1944) bylo toto území opět připojeno k Rumunsku a po vytažení rumunských a německých vojsk v roce 1944 znovu k Sovětskému svazu.

43 Jednání se sovětskou stranou nebylo jednoduché. Sověti chtěli za statky, které přesídlenci na místě zanechají, zaplatit penězi, které měli původní majitelé uložené v bankách v Sovětském svazu. Jednání se velmi vlekla, až dospěla ke kompromisu jen krátce před zahájením přesunu. Der Zug der Volksdeutschen aus Bessarabien und dem Nord-Buchenland, c. d., s. 9.

44 Někdy je udáván počet přesunutých bukovinských Němců 60 000. Srov. Deutsche Geschichte im Osten Europas, Galizien, Bukowina, Moldau, Berlin 1999, s. 621–627; STEIGERWALD, Jacob: Tracing Romania's Heterogeneous German Minority from its Origins to the Diaspora, Winona, Minnesota, 1985; GABANYI, Anneli Ute, Geschichte der Deutschen in Rumänien, dostupné online: <<https://www.siebenbuerger.de/portal/land-und-leute/siebenbuerger-sachsen/>> [1. 5. 2017].

45 MAST, Peter, Die Dobrukscha- und Bulgariendeutschen, Mittelungsblatt des Bessarabiendeutschen Vereins e. V., Heft 2, Jhg. 64, Februar 2009, s. 12. Do konce roku 1944 bylo podle zprávy studijního rady Otto Kielta z dobrudžského Cobadinu přesídleno 15 000 tamějších Němců. V Říšské župě Wartheland, konkrétně ve vládních okresech Hohensalza a Litzmannstadt, jich mělo být usazeno 4500, v Protektorátu Čechy a Morava 9000, v jižním Štýrsku 500, v Lotrinsku 1000. V roce 1945 zůstávala podle této zprávy ještě řada přesídlenců v přesídlovacích táborech. Die Umsiedlung der Volksdeutschen aus der Dobrukscha im Jahre 1940 – Vorbereitung, Durchführung und Ergebnis der Aktion. Bericht des Studienrats Otto Kiehl aus Cobadin, Plasa Traian, Județ Constanța in der Dobrukscha. Original, 17. Mai 1956, dostupné online: <<http://doku.zentrum-gegen-vertreibung.de/archiv/rumaenien/kapitel-4-1-1-0-3.htm>> [1. 5. 2017].

46 Z Jižních Tyrol, příslušejících od roku 1918 k Itálii, bylo přesídleno kolem 100 000 osob, a to převážně do rakouských Tyrol a Korutan, v menší míře i do Říšské župy Sudety.

dodatečně získán souhlas s povolením opce a následným přesídlením německých komunit z provincií Belluno, Trient (Trident) a Udine, včetně německého obyvatelstva ze dvou jazykových ostrovů Fersental a Lusern.⁴⁷

Výše uvedené přesuny nebyly přesuny posledními. V letech 1940–1941 následovalo zmíněné etnické komunity asi 130 000 obyvatel německého původu z Estonska a Lotyšska⁴⁸ a poslední přestěhovalecká vlna německého etnika zahrnovala v roce 1944 asi 250 000 obyvatel německého původu z Haliče, Sedmihradská a Volyně.⁴⁹ Tato vlna se však dotkla osídlovacího procesu v protektorátu jen nepatrně.

VOLKSDEUTSCHE MITTELSTELLE – PROSTŘEDNÍK NA CESTĚ DO NOVÝCH DOMOVŮ

Již 7. října 1939 pověřil Hitler Himmlera úkoly spojenými s přesunem příslušníků německých etnik zpět do Říše. Veškeré záležitosti s výběrem vhodných kolonistů, jejich přesunem a ubytováním před vlastním usazením na připravených hospodářstvích měla na starosti Himmlerovi podřízená organizace Volksdeutsche Mittelstelle (Centrála pro etnické Němce, dále jen VoMi) jako zprostředkovatelský úřad mezi říšskými Němci a „Volksdeutsche“. V čele VoMi stál SS Obergruppenführer Werner Lorenz (1891–1974), jeho zástupcem byl SS Brigadeführer Dr. Hermann Behrends (1907–1948).⁵⁰

Se zástupci této organizace přišli etničtí Němci v jednotlivých oblastech do kontaktu prakticky záhy po podepsání mezistátních dohod. Spolu s nimi se v těchto oblastech objevila organizace Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (Nacionálně socialistická péče o blaho národa, dále jen NSV), která zajišťovala dodávku oblečení a dalších potřeb přesídlencům. Na území Říše byla za bezproblémový přesun přesídlenců odpovědná pořádková policie (Ordnungspolizei). Nad zdravotním stavem přesídlenců po celou dobu přesunu dohlížel Reichsgesundheitsführer, tedy říšský zdravotní vůdce, kterému podléhal v každé jednotlivé župě Gauaerztführer, župní lékařský vůdce.⁵¹

VoMi zřizovala tábory třech typů, z nichž každý sloužil specifickým účelům. Prvním táborem, jímž přesídlenci na své cestě prošli, byl tranzitní tábor (Durchgangslager), kde se příchozí obvykle nezdrželi více než jednu či dvě noci. Z tranzitních táborů pokračovali přesídlenci do shromažďovacích táborů (Sammellager), kde přečkali několik dnů, zatímco bylo rozhodováno o jejich konečném umístění. Do třetice to byl kontrolní tábor (Beobachtungslager), kde byli adepti osídlovacích projektů podrobeni po dobu minimálně čtyř týdnů lustracím po stránce politické, fyzické a duchovní. Zároveň měl tento typ tábora posloužit jako karanténní

47 HOŘEJŠ, M., Řešení jihotyrolské otázky v průběhu druhé světové války a české země II., c. d., s. 135.

48 Srov. RÖSKAU-RYDEL, Isabel (Hg.), Deutsche Geschichte im Osten Europas, Galizien, Bukowina, Moldau, Berlin 1999, s. 621–627; STEIGERWALD, J., Tracing Romania's Heterogeneous German Minority from its Origins to the Diaspora, c. d.

49 Srov. BADE, Klaus J. (Hg.), Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland: Migration in Geschichte und Gegenwart, München 1993; BENZ, Wolfgang, Fremde in der Heimat: Flucht – Vertreibung – Integration, in: BADE, Klaus J. – BRÖTEL, Dieter (Hg.), Europa und die Dritte Welt, Stuttgart 1992, s. 374–386.

50 Der Zug der Volksdeutschen aus Bessarabien und dem Nord-Buchenland, c. d., s. 10.

51 Za informace děkuji PhDr. Michalu Šimůnkovi, Ph.D.

proti případným v Německu neobvyklým nemocem.⁵² Pro představu, na přelomu let 1940–1941 bylo v provozu odhadem 1500 až 1800 táborů všech zmíněných druhů.

Současně se zahájením přesídlování etnických Němců z Besarábie a Dobružďe přesunul Himmler všechny kontrolní tábory na území „staré říše“. Mnoho přípravných úkonů vykonávaných předtím ve shromažďovacích táborech probíhalo nyní v tranzitních táborech podél Dunaje nebo přímo na transportních lodích. Jakmile po roce 1941 proud etnických Němců polevil, převzaly kontrolní tábory novou funkci. Na jejich posouzení bylo, zdali bude daný etnický Němec poslán na přidělený hospodářský objekt, anebo se mu tábor stane trvalým domovem a jeho pracovní síly bude využito např. v zemědělství nebo průmyslu.

S hodnotícími komisemi měla však VoMi společného velmi málo. Komise vystupovaly pod názvem Přistěhovalecká centrála (Einwandererzentralstelle, dále jen EWZ), jednalo se tedy o centrální imigrační úřad.⁵³ Byla složena ze zástupců ministerstev vnitra a financí, ze zástupců říšské zdravotní péče a pracovního úřadu. Dva důležití členové komise byli delegováni orgány SS – Sipo SD, které provádělo prověřování po stránce kriminalistické, a Rasse- und Siedlungshauptamt (Rasový a osídlovací úřad, dále jen RuSHA), prověřující adepty kolonizace po stránce rasové.⁵⁴

Podle rasového hlediska byla nacisty hodnota besarabských Němců vnímána relativně vysoko. Podle dochovaného rasového průzkumu z provenience RuSHA se podíl nordické rasy pohyboval kolem 40 %, alpské mezi 15–20 %, dinárské mezi 15–25 %. Východoevropská rasa vykazovala přítomnost 2–10 %. Příměs mongolské a orientální rasy byl relativně malý, v prvním případě činil 2 %, ve druhém 5%.⁵⁵ Pokud bychom tento výzkum porovnali s podobným provedeným na obyvatelstvu Říšské župy Sudety, kde 25 % populace měli tvořit převážně severští, dinárští nebo západní lidé a 55 % nevyrovnaní míšenci s převládajícími východními a východobaltskými rasovými znaky, nevyznival výše zmíněný výzkum pro etnické Němce z Besarábie vůbec špatně.⁵⁶

Komise rozdělila přesídlence do čtyř skupin. Do první skupiny byli zařazeni rasově „nadprůměrní“, do druhé rasově průměrní, do třetí podprůměrní a do čtvrté rodiny a jedinci nevhodní pro kolonizaci.⁵⁷ Rodiny zařazené do skupiny I. a II. a někteří ze skupiny III., kteří byli shledáni politicky spolehlivými, dobově označovaní jako „Němci kulturou“, případně jedinci vhodní pro kolonizaci prostřednictvím svých schopností v daném zaměstnání, obdrželi do svých výstupních dokumentů označení „O“ – jako Ost, což znamenalo povolení ke kolonizaci východních výsep Říše. Jim měla být určena úloha rolníků na hranicích Německé říše –

52 LUMANS, V. O., Himmler's auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle, c. d., s. 108.

53 Celkově bylo sestaveno šest komisí, které čítaly od 60 do 100 lidí. Každá z hodnotících komisí se dále dělila na drobnější pracovní skupiny. Tamtéž, s. 190.

54 Tamtéž, s. 189.

55 NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 57, inv. č. 99.

56 KRÁL, Václav, Chtěli nás vyhubit, Praha 1961, s. 79, zde citován výzkum Dr. Waltera-Beyera z RuSHA v Berlíně z 23. 10. 1940. V rámci tohoto výzkumu se zmiňuje i rasový profil Čechů, z něhož vyplývá 55% podíl populace převážně severských, dinárských nebo západních lidí a 40% podíl nevyrovnaných míšenců s převládajícími východními a východobaltskými rasovými znaky. Tamtéž, s. 79.

57 LUMANS, V. O., Himmler's auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle, c. d., s. 191.

tzv. obranných sedláků (Wehrbauern)⁵⁸, usazovaných na speciálně vytvořených opěrných statcích (Wehrhöfe).⁵⁹

Přesídlenci všeobecně uznávaní po kulturní stránce za Němce, ale buď rasově kvalifikovaní skupinou III. či IV., nebo přesídlenci označení za politicky nebo z jiných příčin nespolehliví, obdrželi označení „A“ – jako Altreich. Byli určeni na práci v Říši. V Říši skončili i ti, kteří byli považováni za „ne-Němce“, ale svými rasovými znaky přináleželi do skupiny I. nebo II. Ti měli podstoupit proces germanizace v čistě německém vnitrozemí. Ne-Němcům přináležícím do skupin III. a IV. bylo do dokumentů dáno označení „S“ a byli buď posláni do zemí svého původu, nebo do Generálního gouvernementu. Rasová klasifikace byla před přesídlenci držena v tajnosti a pouze barvy identifikačních karet naznačovaly jisté rozdíly.⁶⁰ Pro lepší obslužnost byly zřízeny pobočky RuSHA poblíž osidlovacích oblastí – v Praze v roce 1941 a na jaře stejného roku i v Českých Budějovicích.⁶¹

Himmler již v březnu 1940 rozhodl, že pro přesídlence i pro ekonomiku trpící nedostatkem pracovních sil bude spíše než úmorné čekání v táborech na konečné umístění, lepší pracovní nasazení všech práce schopných. Je pochopitelné, že válečný průmysl se snažil, a v mnoha případech úspěšně, získat tuto potřebnou pracovní sílu natrvalo. Mnoho z vybraných kolonizátorů bylo k nemalé radosti VoMi a Himmlera jako Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums (Říšský komisař pro upevnění německosti, dále jen RKF) ztraceno pro kolonizaci východních území kvůli odvodům do armády.

Výsledek rasových průzkumů tedy rozhodl o umístění rodiny. Veškeré pokusy o zásah do rozhodování ze strany VoMi byly EWZ rázně odmítnuty. VoMi měla v tomto procesu na starosti dodávání rozsáhlé písemné agendy, která rodiny kolonistů po celou cestu těmito tábory provázela.

58 Tento termín si nacisté „vypůjčili“ z období římské říše, kdy rolníci usazovaní podél Limes Romanum měli plnit vedle funkce hospodářské a civilizační i funkci obrannou. Podobně fungující komunitu rolníků využívala habsburská monarchie od roku 1530 na svých hranicích s Osmanskou říší. V době zhoršené bezpečnostní situace měl nastat přerod rolníka ve vojáka. Koncept „obraného“ sedláka do ideologie nacistické Říše přineslo tzv. Artamanské hnutí, založené počátkem dvacátých let 20. století. Jeho stoupenci proklamovali rozpor mezi „nordickým/árijským“, „zdravým“, „selským“ na jedné straně a „židovským“, „dekadentním“ a „velkoměstským“ na straně druhé. Během 20. let 20. století se ze svého antislovanského přesvědčení příslušníci tohoto hnutí odstěhovali do východních pohraničních oblastí, aby tam svou přítomností a činností eliminovali vliv slovanského osídlení. BALCAROVÁ, Jitka, Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století, in: Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války, Praha 2009, s. 43.

59 KAIENBURG, Hermann, Die Wirtschaft der SS, Berlin 2003, s. 130.

60 V prosinci 1942 bylo z 1949 přesídlenců setrvávajících ještě v táborech 754 označeno jako „áčkaři“ (A-Fälle), tedy přesídlenci určení pro práci v Říši, 1123 jako „óčkaři“ (O-Fälle), určení pro osidlování na Východě, a 70 jako „géčkaři“ (G-Fälle), určení pro osídlení v Generálním gouvernementu; KRÁL, Václav (ed.), Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947: Dokumentensammlung Acta occupationis Bohemiae et Moraviae, Praha 1964, dok. 401, pověřenec RKF v Říšské župě Sudety (Ernst Müller) Henleinovi a E. H. Schmauserovi, 27. 11. 1942, s. 499; BRANDES, D., Germanizovat a vysídlit, c. d., s. 499–500.

61 Srov. WEDEKIND, Michael, Volkstumswissenschaft und Volkstumspolitik im Umfeld deutscher Sprachinseln in Oberitalien, in: Ursprünge, Arten und Folgen des Konstrukts „Bevölkerung“ vor, im und nach dem „Dritten Reich“. Zur Geschichte der deutschen Bevölkerungswissenschaft, MACKENSEN, Rainer – REULECKE, Jürgen – EHMER, Josef (edd.), s. 83–105.

Členové rodin procházeli celým schvalovacím procesem společně, včetně závěrečné hodnotící procedury před EWZ. Jedním z nejdůležitějších rozhodnutí komise bylo stanovit na základě přesných zjištění hodnotu a rozlohu majetku v původním bydlišti a následně určit, jakou hodnotu a jaký druh kompenzace má být zvolen.⁶²

NOVÝ DOMOV: KOŠÁTKY

První přesídlenci z Besarábie se na území protektorátu objevili již v průběhu roku 1940, kdy pro ně VoMi zřídila tzv. tranzitní tábory na Budějovicku a Jihlavsku.⁶³ V září roku 1940 hlásil českobudějovický a táborský oberlandrát, že bylo (v prvním případě pro 2500 a v druhém pro 1500 přesídlenců) připraveno ubytování ve školách, církevních objektech, zámcích, penzionech i soukromých bytech.⁶⁴ Konečná destinace zde ubytovaných Němců se však i přes snahu nacistických protektorátních představitelů nenacházela na našem území.

První zaznamenaná aktivita nacistů směrem k trvalému usídlení Němců z Besarábie a Bukoviny na území protektorátu vyšla od okresního vedení NSDAP v Praze. Jeho komisařský vedoucí Konstantin Höß vyslal do Berlína svého spolupracovníka, aby tam dosáhl souhlasu s usídlením určité malé části těchto „navrátilců kmene německého“ v protektorátu. Počátkem srpna 1940 dal však RKF Hößovi na vědomí, že taková sídelní aktivita nepřichází „z celkových politických důvodů v úvahu“. S tím se však Höß nespokojil a hledal podporu na Úřadu říšského protektora (dále jen ÚŘP). Iniciativy se ujmul státní tajemník ÚŘP Karl Hermann Frank (1898–1946).⁶⁵

Jeho velkou snahou se podařilo získat od RKF 9. února 1941 povolení usídlit v protektorátu Němce dříve z besarabských obcí Neu-Sarata a Bergdorf. Dne 25. března 1941 bylo transportováno do protektorátu 135 rodin čítajících 557 osob původně z obce Neu-Sarata, umístěných v táborech župy Horní Podunají pro „operaci Košátky“.⁶⁶

Osídlovací akce na území protektorátu byly plně v kompetenci ÚŘP. Je zjevné, že to byl právě Frank, který tuto první osídlovací akci prováděnou na souvislém území v protektorátu podporoval, zatímco říšský protektor Konstantin von Neurath (1873–1956) souhlasil jen s výhradami. Proces usazování kolonistů tak přímo zasáhl do sporů o moc nad Bodenamt für Böhmen und Mähren (Pozemkovým úřadem pro Čechy a Moravu, dále jen Bodenamt).⁶⁷ Bodenamt měl nacistům poslou-

62 KOEHL, Robert Lewis, German resettlement and population policy, 1939–1945, a history of the Reich Commission for the Strengthening of Germanism, s. 105–109.

63 NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, IIb 2000, k. č. 287.

64 Tamtéž.

65 NA Praha, fond: Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě (dále jen ÚŘP-ST), sign. 109-3-1, k. č. 13, dopis okresního vedení NSDAP Praha (Hofl) Frankovi 6. 8. 1940, otištěno KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava, Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“. Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha, in: Sborník k problematice dějin imperialismu 21, Praha 1987, dok. 51.

66 NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-4-18, k. č. 14, Dopis Greifelta z RKF K. H. Frankovi z 8. 2. 1941; tamtéž, sign. 109-4-18, k. č. 14, dopis Ferdinanda Fischera Giesovi pro Franka z 24. 2. 1941, dopis RKF (Greifdt) Frankovi 27. 2. 1941.

67 K obnovení činnosti Pozemkového úřadu (zrušeného 25. dubna 1935) došlo na nátlak nacistů vládním nařízením z 24. 4. roku 1942. Protektorátní vláda tak byla nucena vyčlenit IX. odbor, pověřený agendou bývalého Státního pozemkového úřadu (včetně nezanedbatelné agendy nad úpravami

žit k revizi československé pozemkové reformy, k „nápravě křivd“ a k postupnému převádění veškerého půdního fondu v protektorátu do německých rukou, což německá okupační správa pokládala za základní předpoklad vítězství německého boje v duchu myšlenek „Blut und Boden“.⁶⁸ V květnu 1939 byl právě na návrh K. H. Franka do čela IX. odboru protektorátního ministerstva zemědělství (již tehdy nazývaného Pozemkový úřad, Bodenamt) jako komisařský vedoucí jmenován Oberführer SS Curt von Gottberg (1896–1945).

Gottbergovo jmenování však vyvolalo kompetenční i osobní spory. Proti jeho jmenování se postavil říšský ministr zemědělství Richard Walther Darré (1895–1953), který v tomto kroku spatřoval, ne bezdůvodně, posilování moci SS na úkor resortu ministerstva zemědělství.⁶⁹ Ráz osobního sporu dostalo jeho jmenování hlavně v souvislosti s rozdílnými pohledy říšského protektora K. von Neuratha a státního tajemníka K. H. Franka.

Von Neurath chtěl vést a realizovat osidlovací politiku prostřednictvím „Skupiny výživa a zemědělství“ Úřadu říšského protektora, K. H. Frank prosazoval zájmy RuSHA SS. Von Neurath nakonec na krátkou dobu promluvil do obsazení komisařského vedoucího Bodenamtu. Von Gottberg byl odvolán a na jeho místo byl jmenován vedoucí Skupiny pro výživu a zemědělství při Úřadu říšského protektora Theodor Gross.⁷⁰

Přesto to byl právě K. H. Frank, kdo vyvinul největší aktivitu v usazení besarabských Němců ve vybraných lokalitách protektorátu. S plánem jejich usazení a s příslibem zajištění potřebných podmínek se svěřuje K. H. Frank v dopise Himmlerovi z 8. dubna 1941.⁷¹ K. H. Frank měl být během jednání se zástupcem RKF ve dnech 27. a 28. května 1941 v Praze Himmlerem pověřen vedením nově zřízeného osidlovacího štábu (Ansiedlungsstab), jenž měl plnit úlohu centrálního dozoru nad osidlováním v protektorátu.⁷² Do tohoto štábu byl jmenován i státní komisař Gross za Skupinu výživa a zemědělství, říšského protektora zastupoval dr. Staehly, za Bodenamt byli do štábu jmenováni Hauptsturmführer SS Steyer a SS Oberscharführer dr. Borchardt, Deutsche Ansiedlung Gesellschaft (Německou osidlovací společnost, dále jen DAG) zastupoval inženýr agronomie Iversen. Ve štábu byl i pozdější Grossův nástupce na pozici komisařského vedoucího pozemkového úřadu

některých poměrů při zemědělských pachttech), z kompetence ministerstva zemědělství. Na BA přešla působnost nejen IX. odboru ministerstva zemědělství a lesnictví, ale i správa státních lesů a statků z VIII. odboru téhož ministerstva. Sbírnka zákonů a nařízení, roč. 1942, Praha 1942, s. 1091–1092; podle zákona č. 35 Sb. z. a n. z. 10. 3. 1939. Srov. HOŘEJŠ, M. – ŠTOLLEOVÁ, B., Hospodářský nacionalismus v českých zemích, c. d., s. 503–587; HOŘEJŠ, Miloš, Zábory české půdy a její následná germanizace, Deutsche Ansiedlungsgesellschaft na Mělnicku (1942–1945), in: Úvahy a stati o moderním českém a německém hospodářském nacionalismu v českých zemích, HÁJEK, Jan – JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (edd.), Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1, Studia historica LIX, Praha 2006, s. 247–263.

68 JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan, ml., Arizace a restituční židovského majetku v českých zemích (1939–2000), Praha 2003, s. 31.

69 Srov. KOEHL, R., German Resettlement and Population Policy, c. d., s. 43–45.

70 S Grossovým jmenováním, za nímž se podle Grossovy výpovědi skrýval Neurathův odpor proti vysídlování v souvislosti se založením vojenského cvičiště Benešov a odpor proti konfiskaci půdy českých velkostatků. BRANDES, D., Germanizovat a vysídlit, c. d., s. 200.

71 NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-4/18, k. č. 14, inv. č. 276, Dopis Franka Himmlera z 8. 4. 1941.

72 Na jednání bylo dohodnuto, že praktickým prováděním bude pověřeno DAG. NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-4-18, k. č. 14, dopis Himmlera Frankovi z 31. 5. 1941.

Hauptsturmführer SS Ferdinand Fischer, tehdy ještě referent státního tajemníka Franka.⁷³ Frank si od tohoto rozhodnutí sliboval podporu při pokusu získat pro SS zpět vliv na Bodenamt.⁷⁴ Von Neurath nakonec souhlasil s usídlením zhruba 150 německých besarabských rodin.

Reinhard Heydrich (1904–1942) po svém nástupu do funkce zastupujícího říšského protektora v září 1941 vytyčil vedle politické úlohy jako hlavní úkol Bodenamtu cíle osidlovací. Mělo dojít k rozrušení jednotného etnického celku českého národa umělým vytvořením německých jazykových ostrovů v nejhustěji zalidněných částech protektorátu, čímž se měl zlomit odpor českého lidu. Heydrich prosadil rozšíření působnosti Bodenamtu o úkoly, jež byly svěřeny do pravomoci říšského komisaře pro upevnění německví Himmlera, a úřad podřídil vyššímu veliteli SS a policie při Úřadu říšského protektora.⁷⁵

Jako specifická pobočka berlínské DAG měla na území Protektorátu Čechy a Morava fungovat Böhmisch-Mährische Landgesellschaft (Českomoravská zemědělská společnost, dále jen BMLG). Poměrně neutrální název byl záměrně zvolen k zastření skutečných zájmů, jež měla tato organizace plnit. V této souvislosti nepřekvapí datum založení BMLG dne 24. dubna roku 1942, jež se shodovalo s datem přeměny IX. odboru ministerstva zemědělství v Bodenamt. Shodná byla i adresa sídla Bodenamtu a BMLG v Praze II, Smečky 30.⁷⁶

Činnost obou organizací, doplněná o spolupráci s Wirtschaftsring der deutschen Siedler in Böhmen und Mähren (Hospodářskou skupinou německých osídlenců, dále jen WRS), navzájem tvořila funkční řetězec, ve kterém zjednodušeně Bodenamt připadala funkce konfiskátora nemovitého majetku, jako jedinému formálně k tomu oprávněnému úřadu, BMLG převzala zabraný majetek do zatímní správy a připravila jej (např. vybavením živým i mrtvým inventářem) pro německé kolonisty, WRS se stal zájmovou organizací osídlenců, jimž byla půda přidělena do vlastní režie.⁷⁷

Během roku 1941 došlo k vytvoření osidlovacího obvodu (Verfahrensgebiet) Košátky, později Praha-sever, který měl nacistům sloužit jako zkušební projekt.⁷⁸ Oblast měla být osídlena přibližně 1000 rodinami německých repatriantů z jihovýchodní Evropy. Postupně, jak začínalo být zřejmé, že vybrané prostory v okolí Mělníka a Mladé Boleslavi nepostačují, bylo přikročeno ke zřízení dalších osidlovacích obvodů v okolí Českých Budějovic, Olomouce a Brna.⁷⁹ V každém z obvodů působila pobočka osidlovacího štábu, nazývaná obvodovou úřadovnou (Distriktstelle). Plnila

73 Bundesarchiv (dále jen BA) Berlin, R 2/11402, Grundsätze für das Verfahren bei der Ansiedlung der Bessarabiendeutschen im Protektorat Böhmen und Mähren.

74 BRANDES, D., Germanizovat a vysídlit, c. d., s. 178.

75 Srov. HOŘEJŠ, Miloš, Spolupráce Böhmisch-Mährische Landgesellschaft, Bodenamt für Böhmen und Mähren a Volksdeutsche Mittelstelle na germanizaci české půdy na Mělnicku a Mladoboleslavsku (1939–1945), in: Tereziánské listy, 2006, č. 34, c. d., s. 95, 100–106.

76 Tamtéž, s. 94.

77 NA Praha, fond: ČMZS, k. č. 557.

78 Srov. HOŘEJŠ, M., Spolupráce Böhmisch-Mährische Landgesellschaft, c. d., s. 95, 100–106.

79 Od realizace projektů německých jazykových mostů spojujících Rakousko se Slezskem prostřednictvím existujících jazykových ostrovů v okolí Českých Budějovic, Jihlavy, Brna apod. bylo dočasně upuštěno zejména vzhledem k jejich napojení na pozastavené projekty dálnice Vratislav–Vídeň a dunajsko-oderského průplavu a snaze neznepokojoval protektorátní prostředí rozsáhlými záborů půdy.

úkoly osidlovacího štábu v daném obvodu a dávala Bodenamtu požadavky na konkrétní zemědělské podniky. V dotčených oblastech již fungovaly nebo byly zřízeny pobočky Bodenamtu⁸⁰ a BMLG, se kterými osidlovací štáb úzce spolupracoval.

Svou pobočku v podobě tábora pro přesídlené etnické Němce zřídila v Košátkách i VoMi.⁸¹ Pro adolescenty obou pohlaví nad čtrnáct let věku byl navíc zřízen tábor na nedalekém statku v Kropáčově Vrutici.⁸² Zdejší tábory stály na konci řetězce všech administrativních procesů a táborových zařízení organizovaných VoMi. Na přidělení svých nových domovů zde čekali přesídlenci, kteří měli být využiti k realizaci osidlovacího projektu rozprostírajícího se v širokém pásu od Prahy až k Litoměřicím a Bělé pod Bezdězem. Odtud dále vedla cesta vhodných kandidátů do hospodářských objektů připravených BMLG. Prostorný košátecký zámek se pro zřízení tábora nabízel VoMi hned z několika důvodů. Jednak byl dán, jak již bylo zmíněno, pod nucenou správu již krátce po zřízení protektorátu,⁸³ nacházela se zde zpočátku kancelář BMLG pro správu zabraných statků, dále Košátky ležely prakticky uprostřed plánované osidlovací oblasti, a to přibližně ve středu trojúhelníku největších měst v oblasti – Mělníka, Mladé Boleslavi a Brandýsa nad Labem. Nezanedbatelnou výhodou bylo jistě i napojení na železnici. Pro tuto sídelní akci severně od Prahy bylo dále k dispozici devět relativně blízko sebe situovaných dvorců, z toho šest „arizovaných“, a jeden státní statek o celkové rozloze 2678 ha, z toho 611 ha lesa.⁸⁴

Vše nasvědčuje tomu, že Košátky po celou dobu války sloužily nejen jako shromaždiště přesídlenců a skladiště inventáře, ale i jako hlavní kulturní instituce na Mělnicku usazených Němců.⁸⁵ Své pobočky zřizovala v osidlovacích oblastech nebo v jejich blízkosti Deutsche Arbeitsfront (Německá pracovní fronta, dále jen DAF),⁸⁶ která rovněž přispívala k zapojení nově příchozích přesídlenců do kulturního, vzdělávacího a pracovního procesu pro „Říši“ a pomáhala se stavebními pracemi a zásobováním osídlenců. Do Košátek byli zváni němečtí odborníci – zejména agronomové, aby proškolili nové kolonisty před samotným usazením na vybraných statcích.

I přes výše uvedené, cesta, jakou se vybraný hospodářský objekt dostal do rukou příchozího kolonisty, byla poměrně složitá. Po vystěhování českých, případně židovských zemědělců z usedlostí vznikalo určité mezidobí, které bylo nutné překlenout

80 Bodenamt disponoval sedmi obvodovými úřadovými, a to v Brně, Českých Budějovicích, Hradci Králové, Mladé Boleslavi, Plzni, Praze a Olomouci (celkově 24 zaměstnanců), a šesti přidělovými komisaři, sídlícími ve Frýdku, Kolíně, Kroměříži, Lounech, Mnichově Hradišti a Táboře. K lednu 1943 byla po dobu trvání osidlovacího procesu v prostoru Mělníka a Mladé Boleslavi zřízena tzv. Aussenstelle des Siedlungsreferats der Distriktstelle Prag in Melnik. NA Praha, fond: Pozemkový úřad pro Čechy a Moravu 1942–1945, k. č. 5, inv. č. 5.

81 WEDEKIND, Michael, Volkstumswissenschaft und Volkstumspolitik im Umfeld deutscher Sprachinseln in Oberitalien, c. d., s. 83–105.

82 NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-4-18, k. č. 14, Dopis jičínského oberlandráta von Burgsdorffovi ze dne 4. 4. 1941.

83 Košátecký velkostatek se zámkem a s přilehlými hospodářskými objekty se stal v dražbě roku 1938 majetkem židovské rodiny Weissů. Krátce na to 27. července 1939 byla nad celým areálem zřízena nucená správa. ŠULC, Jaroslav – JAROŠ, Jaroslav – KOŠTÁK, Jaromír, a kol., Košátky, Slivna a okolí od minulosti k dnešku, Mělník 1999, s. 48. HOŘEJŠ, M., Zábory české půdy a její následná germanizace, c. d., s. 255.

84 BRANDES, D., Germanizovat a vysídlit, c. d., s. 178.

85 NA Praha, fond: ČMZS, k. č. 99, inv. č. 221, 222.

86 NA Praha, fond: Archiv ministerstva vnitra, sign. 305-123-3/15.

při zachování patřičné produkce na této půdě. Majetky v Protektorátu Čechy a Morava určené k následné německé kolonizaci byly Bodenamtem postupovány BMLG.

Stávající objekty pod nucenou správou (případně vyvlastněné) byly ve spolupráci s obecními úřady ryze účelově doplněny, pro záměry tzv. rozptýleného osidlování, o další „vhodná“ hospodářství. Krátce před plánovaným příchodem nových německých majitelů byl původní vlastník vyzván k opuštění nemovitosti. Ne vždy se však původnímu českému vlastníku nemovitosti podařilo najít pro sebe a svou rodinu náhradní bydlení a dočasně zůstával na statku v pozici nájemníka a zároveň pomocné síly.

Objekty setrvaly v zatímní správě a pod dozorem BMLG zpravidla po dobu jednoho až dvou let a po právní stránce byli příchozí osídlenci jejími zaměstnanci. Osídlenci (včetně v hospodářství zaměstnaných rodinných příslušníků) obdrželi z prostředků RKF měsíční plat odstupňovaný podle rozlohy obdělávané půdy: do 20 ha – 90 RM, do 35 ha – 105 RM, nad 35 ha – 130 RM. Na běžné výdaje dostával kolonista z účtu RKF zálohu, rovněž odstupňovanou podle velikostní skupiny statku: do 25 ha – 150 RM, od 25 ha do 40 ha – 250 RM, nad 40 ha – 350 RM.⁸⁷

Osídlenci museli na svěřených hospodářstvích vést pravidelné zápisy do tzv. hospodářských knihy (Wirtschaftsbücher). Originály těchto záznamů měli nejpozději 3. dne v měsíci zasílat příslušnému hospodářskému poradci.⁸⁸

Veškeré příjmy z hospodářství byly odváděny BMLG, která z nich hradila výdaje osidlování a zbytek vyúčtovala s RKF. Do vlastnictví měl kolonista obdržet usedlost nebo živnost teprve doručením rozhodnutí o umístění (Einweisungsbeschluss), k čemuž ovšem docházelo pouze výjimečně.⁸⁹

BMLG měla v rámci svých úkolů následně provádět úpravy budov (přestavby, přístavby a výstavby nových budov),⁹⁰ obstarávala nákup náradí, hospodářských strojů, dobytka, osiva a umělých hnojiv, zajišťovala výpomoc z řad německých i českých studentů, živnostenské zařízení, proplácela účty řemeslníkům, stavitelům, elektrárnám a jiným dodavatelům, uzavírala pojištění (požární, úrazové, proti vloupání a povinné ručení) a platila i daně a předepsané veřejné dávky z nemovitostí. Nábytek pro kolonisty opatrovala pracovní skupina tzv. Einsatzstab v čele s nadporučíkem ochranné policie (Schutzpolizei) v záloze Helmuthem Rinnebachem, který byl přidělen Bodenamtu. Původ nábytku byl různý, často pocházel z nemovitostí náležejících dříve židovským rodinám.⁹¹ Ve spolupráci s dalšími německými organizacemi se při-

87 NA Praha, fond: ČMZS, k. č. 557, inv. č. 1327, platy přesídlenců.

88 Ani se zemědělskými produkty ze zahrádek přiléhajících ke stavení nemohli přesídlenci volně nakládat a získávali z nich za souhlasu hospodářského poradce jen určitý podíl. NA Praha, fond: ČMZS, k. č. 78, inv. č. 78, Muster für die Dientsanweisung der Umsiedler, s. 2.

89 Tamtéž.

90 Na zabraných objektech, ať obytných nebo hospodářských, docházelo k rozmanitým adaptačním pracím, někde i k novostavbám. Byly vypracovány návrhy a plány na jednotné typy obytných budov, sýpek, seníků, krávinů, vepřinů aj. Vše v duchu rustikálně-traditionalistické architektury. Blíže: HOŘEJŠ, Miloš, Kladenská kolonie „Siedlung“ jako příklad politické instrumentalizace architektury, in: Kladno minulé a budoucí, Kladno 2007, s. 65–76; TÝŽ, Aplikace nacionálně socialistické architektury v českých zemích v l. 1938–1945, in: Rozpravy NTM 203. Dějiny vědy a techniky, 2007, 15, s. 45–71.

91 Pracovní skupina měla dále úzce spolupracovat s vedoucím oddělení kulturní politiky ÚŘP Martinem Paulem Wolfem. NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-8/12, k. č. 129; BA Berlin, NS 19, sign. 3455. R. Himmler Kurtu Dalugemu dne 1. 12. 1943.

stěhovalcům snažila BMLG zajistit i výuku jejich dětí na německých školách, pečovala o kulturní život osídlenců apod.

Každému držiteli selského hospodářství byly přesně stanoveny dodávkové povinnosti. Hospodářské podniky, v terminologii BMLG malopodniky (Kleinbetriebe), určené pro přesídlence byly většinou ponechány v dosavadním rozsahu. Někde došlo k výměně parcel za účelem zaokrouhlení pozemků (arondace) mezi kolonisty, případně i mezi prozatím nevysídlenými sedláky, nebo ke scelování vlastních usedlostí a vytváření větších celků podle nacistických zásad o rentabilnosti a největším možném výnosu.⁹² Ve své původní rozloze byly zpravidla ponechávány i velkostatky. Proměňovaly se na tzv. velkopodniky (Grossbetriebe) a opěrné statky (Stützpunktbetriebe). Velkopodniky nebyly určeny k osídlování v první fázi a BMLG na nich hospodařila ve vlastní režii, nebo je dávala do pachtu. Samostatně BMLG hospodařila i na „opěrných statcích“, které byly zároveň sídly hospodářských poradců. Měly tak sloužit za vzor ostatním řadovým statkům, přičemž jim měly vypomáhat v předepsaném plnění zemědělských úkolů, především zapůjčením hospodářských strojů, výpomocemi v sadbě apod.⁹³

Za zaopatření rodin a zároveň za praktickou realizaci osídlování v daném osídlovacím kraji byl zodpovědný hospodářský poradce (Wirtschaftsberater), který byl podřízen okresnímu vedoucímu (Bezirkstellenleiter) BMLG. Za přesné dodržení lhůty vystěhování a za udržování vybraných stavení v bezvadném stavu ze strany vlastníků ručili představení dotyčných obcí.⁹⁴

V rámci širší germanizační politiky plynula v hospodářské oblasti německému obyvatelstvu nejrůznější zvýhodnění. V případě německých podnikatelů se jednalo např. o přednostní dodávky surovin, udělování výhodných zakázek, daňové úlevy, poskytování úvěrů s říšskou zárukou nebo podporu poskytovanou v rámci fondu na podporu němectví (Volkstumsfondu).⁹⁵ Podobných výhod se dostávalo i německým zemědělcům⁹⁶ a státním úředníkům.⁹⁷

Rodiny přesídlenců měly vytvořit určitý zárodek pozdějšího rozšíření německé národnosti v obcích a celých osídlovaných oblastech. Pro děti německých rolníků měly být budovány školy a mateřské školky. Do nich měly přicházet německé učitelky a němečtí učitelé se svými rodinami. V takto strukturovaných vesnicích se organizátoři kolonizace snažili dosadit Němce i do vedení obce. Německé vedení obce se mělo stát předpokladem k tomu, aby mohlo dojít k dosazení německých lidí i do ostatních sektorů veřejného života (pošta, železnice, četnictvo, lékaři, porodní báby).⁹⁸

Pro plánovače kolonizace bylo důležité, aby většinou v zemědělství činná komunita nebyla nucena ve styku s řemeslníky či obchodníky používat jiného jazyka než německého. Za tímto účelem byly ve vybraných větších obcích soustředěny i některé

92 HAAS, Antonín, Prameny k dějinám vysídlených území v tzv. protektorátu Čechy a Morava, in: Acta Regionalia – Sborník vlastivědných prací, Praha 1965, s. 132.

93 Tamtéž, s. 132; NA Praha, fond: ČMZS, k. č. 557, inv. č. 1327.

94 NA, fond: ČMZS, k. č. 540, inv. č. 1310.

95 HOŘEJŠ, M. – ŠTOLLEOVÁ, B., Hospodářský nacionalismus v českých zemích, c. d., s. 510.

96 Srov. ŠPRYSL, Jaroslav, K problematice postavení českého rolnictva v l. 1939–1941, Historie a vojenství, 1967, 16, s. 606–607.

97 Srov. KRÁL, Václav, Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945, díl I., Praha 1958, s. 46.

98 NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

Tabulka č. 2 – Velikostní skupiny hospodářství přesídlenců (stav koncem roku 1942)

Os	Velikostní skupina hospodářství v ha										
	Celkem	5	10	15	20	25	30	40	70	100	100+
Praha-sever	373	22	31	75	72	39	51	44	34	4	1
Brno	276	26	57	126	39	17	9	1	–	1	–
Olomouc	301	29	66	77	104	18	6	1	–	–	–
České Budějovice	57	10	15	18	8	4	–	2	–	–	–
Celkem	1 007	87	169	296	223	78	66	48	34	5	1

Pramen: NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II, k. č. 43, inv. č. 38.

pro zemědělce nepostradatelné profese. Domy č. p. 4, 5 a 9, jež přináležely k velkostatku Košátky, a dům č. p. 17 tak byly přiděleny přesídlencům, které bychom mohli zařadit do „sektoru služeb“.⁹⁹ Do č. p. 4, což byla školní budova, byl dosazen učitel Emil Knauer z Dobružky a škola změněna na německou, v č. p. 5 od 15. 12. 1941 bydlel kolář Rudolf Büber z Besarábie (k domu navíc přináležely 4 ha půdy).

Organizátoři kolonizace se po celou dobu trvání „osídlovacího projektu“ snažili přesídlencům zajistit vzájemný styk mezi rozptýlenými lokalitami tak, aby nedocházelo k asimilaci ve většinové populaci. Člen osídlovacího štábu SS Hauptsturmführer Ferdinand Fischer ve svém dopise SS Obersturmbannführerovi Dr. Robertu Giesovi ze dne 12. dubna 1941 psal o nutnosti co nejrychleji zapojit německé přesídlence z tábora v Košátkách do nacistických spolkových aktivit (SA, SS, Hitlerjugend, NS-Frauenshaft), tak aby se eliminoval vliv českého okolí.¹⁰⁰ Pro účely správního aparátu osídlovacích aktivit byly na zámku podniknuty určité přestavby, vybudovány kanceláře apod. Jako určité, dnes bychom řekli „komunitní“, centrum měl fungovat hostinec v Košátkách. V domě č. p. 9, vedeném jako restaurace, se 15. prosince 1941 objevil jako majitel hostinský Emil Krause pocházející také z Besarábie (k domu opět přináležely 4 ha půdy). K témuž datu jako předchozí dva objekty převzal dům č. p. 17 truhlář Traugot Aldinger, rovněž z Besarábie.¹⁰¹

Pro komunitní účely byla po dva roky restaurace přestavována a byly zde vybudovány skladiště, sklepy a v prvním patře několik hostinských pokojů. V roce 1943 přijel hostinec nazvaný Hostinec na cestě domů (Gasthaus zu Heimkehr) slavnostně otevřít sám K. H. Frank.¹⁰² Přesídlenci se zde nebo na zámku minimálně jednou měsíčně scházeli na přednášky a promítání německých filmů.¹⁰³ Tímto měly být rozšířeny i možnosti agitačního působení na osoby neněmecké národnosti, z nichž

99 Tito přesídlenci měli zacetit značnou mezeru, jež s sebou přinášela DAG a BMLG organizovaná „selská kolonizace“, tedy nedostatek živnostníků a učitelů.

100 NA Praha, fond: ÚRP-ST, sign. 109-4/18, k. č. 14, inv. č. 276, dopis Ferdinanda Fischera Dr. Giesovi ze dne 12. 4. 1941.

101 NA Praha, fond: ČMZS, k. č. 98, inv. č. 220. Samotný velkostatek (200 ha) byl svěřen do správy R. Wenigera, tamtéž, k. č. 33, inv. č. 100.

102 „K. H. Frank promluvil krátce, prý řekl k Besarabcům, že je to jejich nový domov. V hostinci oběd, hudba vyhrávala [...]. Besarabci jásali, heilovali – byli z nich nyní páni. Z občanů nebyl nikdo přítomen.“ Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Mladá Boleslav, Kronika obce Košátky pro roky 1938–1945, záznam pro rok 1943, nestr.

103 Rekonstrukční práce měly vyjít na 600–700 tis. Kč. SOkA Mladá Boleslav, Kronika obce Košátky pro roky 1938–1945, nestr., záznam pro rok 1942.

Tabulka č. 3 – Podíl Němci držené půdy na obhospodařované ploše ve vesnicích osidlovací oblasti Praha-sever koncem roku 1942

Os	Počet obcí	Průměrný německý podíl (v %)	Podíl na obhospodařované ploše (v %)								
			5	10	15	20	25	30	40	50	60
Praha-sever	139	12,6	33	41	28	11	10	8	5	2	1

Pramen: NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

ty vhodné měly být poněkud. Privilegované postavení novoosídlenců v postižených obcích mělo zapůsobit jako stimul k přestupu k německé národnosti.¹⁰⁴

BMLG se povětšinou snažila přiřadit novým německým osídlencům pozemky o podobné či větší rozloze pozemků vlastněných v jejich původní vlasti.¹⁰⁵ Tabulka č. 2. zpřehledňuje situaci ve čtyřech výše zmíněných osidlovacích oblastech, a to přibližně v období na konci roku 1942.

Hospodářské objekty s výměrou do 5 ha a částečně i do 10 ha byly vyhrazeny pro rolníky vykonávající i nějaké řemeslo, což dokládají zmíněné malé přiděly pro koláře a hostinského v Košátkách. Hospodářství o rozlohách mezi 5–25 ha mohla podle názorů kolonizátorů v případě usazení „pracovitých rodin“, při dobrých půdních poměrech a při užití vhodných hospodářských postupů poměrně úspěšně prosperovat. Do budoucna však bylo plánováno rozlohu těchto statků navýšit. Další čtyři skupiny – 20 ha, 25 ha, 30 ha a 40 ha – patřily rodinám, kterým v budoucnu měly zajistit plnou soběstačnost. Tyto rozlohy polností měly postačovat k obživě čtyřčlenné rodiny a měly být obhospodařovány bez cizí pomoci.¹⁰⁶

Z tabulky č. 2 vidíme, že v souhrnu za všechny čtyři osidlovací oblasti byla nejčastěji přidělována hospodářství o rozloze kolem 15 ha, následovaná velikostní skupinou 20 ha a 25 ha. Jen ojediněle jsou přidělována hospodářství o rozloze 30 ha a vyšší. Osidlovací oblast Praha-sever se ale od zbylých třech lokalit liší a nalezneme tu vysoké procento statků s rozlohami v rozmezí 30–70 ha. Je to do značné míry dáno množstvím vyvlastněných velkostatků v oblasti a celkově vyšším podílem větších hospodářství v zemědělsky úrodné krajině Polabí. Do jaké míry kolonizační vlna pozměnila etnickou skladbu vesnic v osidlovací oblasti Praha-sever, zpřehledňuje následující tabulka č. 3.

Z tabulky č. 3 je patrné, že německý podíl na celkově obhospodařované půdě přesáhl ve 139 kolonizací postižených obcích jen výjimečně 30 %. Pro srovnání,

¹⁰⁴ NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 4, inv. č. 38.

¹⁰⁵ H. Himmler ve svém projevu z 2. 3. 1941 před shromážděnými přesídlenci z Bukoviny mimo jiné prohlásil: „Každý dostane minimálně tolik půdy a pozemků, kolik vlastnil ve své původní domovině. Každý dostane stejnou nebo podobnou existenční základnu, jakou měl v zahraničí, ať již to bylo místo řemeslníka, dílna, obchod nebo dům.“ GÖTZ, Aly, „Konečné řešení“: přesun národů a vyhlazení evropských Židů, Praha 2006, s. 136. Průměrná rozloha přerozdělovaných hospodářských podniků se např. na Mělnicku pohybovala okolo 20 ha, což korespondovalo s nacistickou myšlenkou středně velkého hospodářského podniku, který „může dobře uživit rasově plnohodnotného Němce s jeho rodinou“, s tím, že ještě zůstanou přebytky pro nezemědělské obyvatelstvo (odtud označení Reichsnährstand). NA Praha, fond: ČMZS, k. č. 98.

¹⁰⁶ NA Praha, ÚŘP, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

Tabulka č. 4 – Podíl Němci držené půdy na obhospodařované ploše ve vesnicích v českobudějovické osidlovací oblasti koncem roku 1942

Počet obcí	Průměrný německý podíl (v %)	Podíl na obhospodařované ploše (v %)								
		5	10	15	20	25	30	40	50	60
10	11,5	3	1	5	1	–	–	–	–	–

Pramen: NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

v budějovickém případě lze konstatovat, že podíl půdy držené německými přesídlenci dosahoval jen v jedné obci 20 %, v 9 zbývajících obcích pak do 15 %, srov. tabulku č. 4.

Naprostou většinu příchodících osídlenců tvořili rolníci a jejich rodinní příslušníci. V roce 1942 se podíl přesídlenců-živnostníků pohyboval jen kolem 10 % z celkového počtu osob. Učitelé, svobodná povolání a další podobné profese byly zastoupeny minimálně. Například jedenadvacet nových osídlenců rozmístěných v prostoru Mělnicka se věnovalo řemeslu, z tohoto počtu bylo osm hostinských, pět truhlářů, tři koláři, dva kováři, jeden zámečnický, mechanik a obuvník. Celkově bylo koncem roku 1942 na Mělnicku deset řemeslníků a šest přesídlenců pracujících ve službách a obchodu. V brněnské osidlovací oblasti to bylo osmnáct řemeslníků a šest přesídlenců pracujících ve službách a obchodu, v olomoucké oblasti to bylo dvacet čtyři řemeslníků a dva přesídlenci pracující ve službách a obchodu. V budějovické oblasti působili pouze dva řemeslníci z řad přesídlenců a dva ve službách a obchodu.¹⁰⁷ Přesídlenci z řad řemeslnických a obchodnických profesí byli často usazováni i do městských lokalit mimo osidlovací oblasti.

REALITA

V praxi byla celková cesta za usazením kolonistů poněkud složitější, než by vyplývalo z doložených nacistických konceptů rolnického osidlování. V protektorátních podmínkách se nepodařilo, tak jako v preferovaných oblastech osidlovacího procesu na územích zabraných Polsku, vybudovat celé nové vesnice, případně alespoň nové statky dle parametrů, které si plánovači vytkli pro německé selské usedlosti. Přitom Bodenamt disponoval i svým vlastním stavebním oddělením (Abteilung IVb – Bau d). Jeho vedoucím byl stavební inženýr Gerhard Feldmann,¹⁰⁸ architekt a zároveň SS Standartenführer. Stavební oddělení bylo angažováno nejen do územního plánování na venkově, ale i do urbanismu měst.¹⁰⁹ Vedle referátu venkovské

¹⁰⁷ NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

¹⁰⁸ NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-7/9, k. č. 116, uvolnění G. Feldmanna pro vojenskou službu u zbraní SS a jeho úmrtí na frontě.

¹⁰⁹ Šéf Bodenamtu Ferdinand Fischer s rektorem německé pražské techniky (DTH) Alfredem Buntru vážně konzultoval zřízení stolice pro otázky zemědělského osidlování, která by byla metodicky vedena Himmlerovým RKF a jež by provázala vědu s praxí. Do výuky měl být zapojen i Bodenamt. Fischer měl ostatně k DTH blízko, sám absolvoval obor stavebního inženýrství. Výsledkem nastížené spolupráce bylo několik návrhů ideálních statků o různých rozlohách pro německé přesídlence. NA Praha, fond: ÚŘP-ST 109-4/1470, k. č. 92, Dopis F. Fischera osobnímu Frankovu referentu Dr. Robertu Giesovi z 19. 1. 1943.

kolonizace tak ve stavebním oddělení nacházíme i referát městské kolonizace, dále pak ochrany přírody a hmotných památek, referát pro zvláštní technické úkoly, referát maket a vzorků a referát pečující o diapozitivu.¹¹⁰

Přes vytvořené zázemí návrhy nových německých vesnic, německých dvorů a budov utilitárního charakteru určených pro německé osídlence zůstaly jak v okupovaném pohraničí, tak i v samotném protektorátu nerealizovány. Velkolepé záměry ukončilo vypuknutí války a s tím související stavební restriktce. Bodenamt se ve spolupráci s BMLG musel omezit pouze na drobné stavby (stodoly, chlévy stáje apod.) a spíše úpravy zabavených statků českých majitelů. Navíc musel být opuštěn i původní plán tzv. uzavřeného osídlování (geschlossene Ansiedlung), který bylo nutno od druhé poloviny roku 1941 vzhledem k omezením vyplývajícím z válečného hospodářství, z důvodu obav z narušení zemědělských dodávek a z kvůli nedostatku vhodných osídlenců nahradit plánem tzv. rozptýleného osídlování (Streusiedlung). Plán spočíval v usazení vždy jen několika málo německých rodin ve vytipovaných vesnických lokalitách.¹¹¹

Příchozím etnickým Němcům byl ovšem ještě v tranzitních táborech slibován život v uzavřených komunitách v nově vystavených obcích na pozemcích státu. Podle dostupných informací byli s tímto faktem přesídlenci seznámeni až na místě a role předvoje v jazykově většinově českém prostředí pro ně byla rozčarováním.¹¹² Řada z příchozích, zvláště z religiózního Tridentstva, nelehce nesla, že přidělený statek odebírají původním majitelům, navíc stejné víry.¹¹³

K problémům s náladami přesídlenců však docházelo již dříve. Na samotném začátku procesu usídlování v rámci projektu Košátky referoval 4. dubna 1941 jičínský oberlandrát Möller, že mezi besarabskými Němci panuje citelná nespokojenost. „Před několika dny jsem navštívil tábor besarabských Němců v Košátkách a byl jsem nemile překvapen,“ uvádí Möller ve svém dopise státnímu podtajemníku SA-Brigadenführeru Dr. Kurtu von Burgsdorffovi a pokračuje: „V mé kompetenci není starost o besarabské Němce, o které se stará Volksdeutsche Mittelstelle a Bodenamt, ale je mou povinností o tom podat zprávu.“¹¹⁴ Möller se pozastavoval také nad nedostatkem potravin v táboře, zejména chleba. Přesídlenci mají prý už dost života v táboře a chtějí mít nejméně jednu místnost pro každou rodinu. Období, jež musí strávit v táborech, trvá podle hlasů přesídlenců nesnesitelně dlouho. Odhadoval, že proces k přestěhování na vybraný statek zabere jeden a půl roku až dva roky. Přesídlenci mu sdělili, že po 125 let žili jako kolonisté a nyní požadují, aby žili zase mezi Němci a ne obklopeni českým okolím: „V Besarábii se prý měli dobře a rumunské obyvatelstvo se k nim chovalo slušně. Teď zjišťují, že uprostřed nepřátelsky naladěného českého obyvatelstva vedou mnohem horší život než v Besarábii.“¹¹⁵ Podle vyjádření přesídlenců tento stav odporoval duchu Hitlerových slov, jimž je zval zpět do Říše a sliboval jim lepší život. Möller ve svém dopise poukazyval i na vznik možných psychóz, deprivací a animozit

110 Srov. HOŘEJŠ, M., Protektorátní Praha jako německé město, c. d., s. 126–131.

111 NA Praha, fond: Úřad říšského protektora, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

112 Srov. HOŘEJŠ, M., Spolupráce Böhmischem-Mährische Landgesellschaft, c. d.

113 Srov. HOŘEJŠ, M., Řešení jihotyrolské otázky v průběhu druhé světové války a české země II., c. d.

114 NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-4-18, k. č. 14, dopis jičínského oberlandráta von Burgsdorffovi z dne 4. 4. 1941.

115 Tamtéž.

Obr. 2 Příchod německých přesídlenců do tábora VoMi na zámku v Košátkách v roce 1942. Zdroj: NA Praha, fond: ÚŘP, dodatky II., k. č. 43, inv. č. 38.

mezi přesídlenci.¹¹⁶ V bývalém táboře ve Východní marce jim údajně slíbili, že půjdou do Wartské župy (Reichsgau Wartheland), kde jsou i jejich příbuzní.¹¹⁷

K. H. Frank se se zástupci VoMi dne 11. července 1941 dohodl, že se besarabští Němci smějí rozhodnout také pro „původně plánované sídelní území v župě Gdaňsk – Západní Prusko“. Rodiny pro osídlení nevhodné včetně největších buřičů měly být ovšem 12. září 1941 poslány zpět do táborů v Hornodunajské župě (Reichsgau Oberdonau). Těchto 18 „německých krbů“, tedy rodin, v počtu 101 osob mělo být nahrazeno novými osídlenci z jiných táborů.¹¹⁸

Podle výpovědi očitých svědků kolonizace vyplývá, jakým způsobem probíhal výběr statků. Rozhodující nebyla jen rozloha polností přináležejících k usedlosti, případně bonita půdy, ale i poloha domu v rámci vesnice: „Záměrně si vybírali statky stojící samostatně, prý na obranu proti partyzánům. Ti tady ale nepůsobili.“¹¹⁹ Plánovači osídlování vycházeli z trpkých zkušeností z útoků partyzánů v osídlovacích oblastech na území bývalého Polska a Slovinska. Jihočeské samoty, na všech čtyřech stranách uzavřené dvory zvané družby, splňovaly požadavky realizátorů osídlování na vojensky hájitelný objekt. Ve vesnicích samotných si vybírali statky tak, aby křížově kontrolovaly prostor návsi a případný pohyb narušitelů.¹²⁰ Nastíněný způsob výběru objektů naznačuje, jakým způsobem si byli plánovači kolonizace vědomi rizik usazení přesídlenců na statcích českých vlastníků a ve většinově českém prostředí. Potvrzuje to rovněž i opodstatněnost nemalých obav přesídlenců z možné reakce původního obyvatelstva.

Využití etnických Němců z jihovýchodní Evropy a z horských oblastí Jižních Tyrol a Tridentstva s sebou neslo další omezující aspekt plánované rolnické kolonizace.

116 Tamtéž.

117 „Nyní se mají podle přesídlenců sliby plnit,“ dodal na závěr dopisu Möller. Tamtéž.

118 NA Praha, fond: ÚŘP-ST, sign. 109-4-18, k. č. 14, zápis Ferdinanda Fischera z 6. 8. 1941 a dopis Fischera Frankovi z 10. 9. 1941. BRANDES, D., Germanizovat a vysídlit, c. d., s. 179.

119 Rozhovor s panem J. Drábem z č. p. 1 v Jaronicích, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

120 Tamtéž.

Velmi záhy bylo plánovačům jasné, že se protektorátu nedostane dostatek osídlenců z řad říšských Němců nebo alespoň ne v původně očekávaném množství. Navíc bylo hned od počátku zřejmé, že hlavní proud etnických Němců půjde do nově zřízených říšských žup Horní Slezsko (Ober Schlesien), Warta (Wartheland) a Gdaňsk – Západní Prusko (Danzig-Westpreussen).

DAG tak v důsledku toho musela přijímat četné kompromisy. Nově příchozí kolonisté nebyli připraveni na hospodaření v nových podmínkách. Jejich způsoby obhospodařování půdy byly často velmi zaostalé, a to jak u tridentských Němců, tak u Němců z jihovýchodní Evropy. To dokládá i výpověď pana Kouby z jihočeského Holubova – na statku jeho otce byli usazeni přesídlenci z Tridentska. Podle vzpomínek pana Kouby se dalo hospodaření kolonizátorů označit za jakýsi „kolchoz, první JZD“: „Nebyli svými pány. Německý správce Glanz (bydlel v Holubově ve vile u rybníka) vše řídil. Nad ním stál ještě správce v Boršíně. Oni jen krmili zvířata, pracovali na poli a za to dostávali plat.“¹²¹

Omezené schopnosti přesídlenců vypořádat se s novými způsoby hospodaření vyplývají i z rozhovoru s panem Maxou z obce Dubná na Českobudějovicku: „Správce nařizoval, co mají dělat. Moc dobrí hospodáři to nebyli, moc tomu nehověli, nebyli zvyklí hospodařit na takové půdě, hnůj si třeba nosili na pole na hřbetě [tak jak byli přivyklí ze svých horských políček – pozn. aut.].“¹²² Zprávu o malých zkušenostech přesídlenců s tehdy na českém venkově běžnými způsoby hospodaření najdeme i v kronice jihočeských Žabovřesk: „Nyní zmínka o Tyrolácích. Totiž Němcích, kteří osídlili vystěhované živnosti. Byl to lid tupý a daleko za vzděláním našeho lidu. Nosili ponejvíce dřevěné boty. Rozuměj boty, jejichž spodek si zhotovili doma ze dřeva a svršek rovněž doma se staré kůže. Na práci v poli nebyli zvyklí, pracovali málo a to ještě velmi špatně. Pole jim téměř nerodila a byla strašně opuštěná. Dohlížel na ně správce z Dubného, ten však sám moc znalostí neměl. Tak se také stalo, že čeledín házel místo umělého hnojiva do pole cement. Rovněž různé zvyky měl tento opravdu ubohý lid. Byl velmi zbožný a přece, že byli v cizině, žaloval jeden na druhého svému správci.“¹²³

Výše uvedené potvrzují také další pamětníci kolonizačního procesu z řad českého obyvatelstva obce Dubné: „Byli asi z velice chudého kraje, protože ti neuměli dohromady nic, pracovat na poli.“¹²⁴ „No, neuměli nic, protože to byli horalé. Přišli, vařili na dvoře [...], přišli asi někde z nějakých hor nebo co, protože ti říkám, si rozdělali oheň na dvoře, a ještě možná, že tu pořád někde máme ty jejich kotlíky, jak se vařilo na ohni. Ale jako neuměli, byli to chudí lidé. [...] No nebyli to žádní boháči, byli to v krajích takových ještě. No tam asi někde z těch Tyrol někde, tam z těch Alp.“¹²⁵

Styk přesídlenců s českým obyvatelstvem byl v osídlovací oblasti Praha-sever minimální, ale nikoli vyloučený. Dokládá to opět kronika obce Košátky: „S českými lidmi se moc nestýkali, jediné s několika, zejména když byl v lágru tzv. Honza, který uměl dosti česky a chodil do hostince u Boušků [českého – pozn. aut.]. Do hostince

u Krausů chodilo dost našich lidí, poněvadž zde bylo téměř vždy pivo a likéry k dostání. Že to byl Němec, to celé řadě našich lidí nevadilo.“¹²⁶

Co negativně vnímalo české okolí Němci osídlované obce Košátky, byly výhody, jimž se těšili nově příchozí: „Byla i nouze o palivo – dříví nebylo k dostání, zato Besarábci [...] měli všeho dost. Ti se na statcích našich zemědělců roztahovali a velice rádi jezdili na schůze do Košátek v kočárech, kde kočím byl náš člověk.“¹²⁷

Nedalo se spolehnout ani na nacionálně socialistické přesvědčení nových osadníků. Podle výpovědi pana Drába z č. p. 1 v Jaronicích se v případě nově usazených na jejich statku mělo jednat o „manželský pár, bylo jim kolem 40 let [43 let – pozn. aut.]. Narodila se jim tady dvojčata, měli 6 dětí. Ostatní [kolonisté – pozn. aut.] byli starší a děti měli méně, které byly většinou odvedené do armády. Zdejší Tyrolák byl zjančený a zapálený, byl vedoucí příchozích a ostatní mu nadávali, že je sem zatáhl.“¹²⁸ Pan Josef Šmejkal vzpomínal, že na statku jeho otce byli usazeni starší lidé: „On byl původně truhlář, Ital, manželka byla Němka. Nebyli to žádní fanatici. Zfanatizovaný byly jejich děti, oni ne. Děti sloužily v armádě. Celý den pracovali od nevidím do nevidím na poli a jenom v neděli zašli do kostela. Byli hodně věřící a cítili se dost špatně, když se od Američanů dozvěděli, že nábytek, který jim byl přidělen a který si chtěli odvézt, byl židovský.“¹²⁹

Jisté morální zábrany přistěhovalců z Tridentska dosvědčuje i druhý zaznamenaný rozhovor s panem Koubou z Holubova: „Příchozí Němci byli zklamaní, byli to silně věřící lidé a nelíbilo se jim, že vystěhovali lidi. Přičilo se jim jít do statku, odkud byl před nimi někdo vyhnán. Když se rozhodovali o odchodu z Itálie, nevěděli o tom.“¹³⁰ Svou roli při navázání kontaktů mezi oběma skupinami obyvatel osídlovaných obcí na jihu Čech jistě sehrálo společně sdílené katolické náboženství.

Rozdílné kulturní vzorce byly znatelné i na Mělnicku, kde nově příchozí osídlenci pocházeli z Besarábie a Dobružky. Jistě k nim přispěla i protestantská víra některých přesídlenců. Také zde byl přítomen určitý despekt z české strany. Paní Květuše Pelantová vzpomínala, že noví osídlenci si k údivu původních českých vlastníků statků vařili v kotli nad otevřeným ohněm na dvoře statku, nikoli v kuchyních.¹³¹

Velkým problémem se ukázal zejména u přesídlenců z tridentských jazykových enkláv dialekt. Ten nejenže znemožňoval komunikaci s Čechy mluvícími německy,¹³² ale často i s rodilými říšskými a sudetskými Němci, a co zaráží ještě víc, i mezi tridentskými Němci navzájem.¹³³ Organizátory kolonizace znepokojovalo rovněž pou-

126 SOkA Mladá Boleslav, Kronika obce Košátky pro roky 1938–1945, nestr., záznam pro rok 1942.

127 Tamtéž.

128 Rozhovor s panem P. Drábem z č. p. 1 z Jaronic, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

129 Rozhovor s panem Josefem Šmejkalem z Holubova, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

130 Rozhovor s panem Koubou z Holubova č. p. 2/77, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

131 Heydrich – konečné řešení: Bezezbytková germanizace (6/44). Režie P. Štingl. Česká televize 2011. Rozhovor s Květuší Pelantovou z Mělnického Vtelna.

132 I dobře hovořící, ale nerodilí mluvčí měli ve vzájemné komunikaci s tridentskými Němci značné problémy a musel pomáhat rodilý Němec. Původ jejich archaické řeči musíme hledat v hloubi 11. a 12. století. Obyvatelé Fersentalu i Lusernu byli potomky středověkých kolonistů příštích v tomto období ze západního Bavorska a z Tyrol, kteří hovořili a z části dodnes hovoří archaickou němčinou, nářečím užívaným kdysi na jihozápadě Bavorska, tzv. Südwestbayerische Neuhochdeutsche.

133 Rozdílné dialekty jazykových ostrovů Fersental a Lusern často způsobovaly, že jako dorozumivací jazyk sloužila oběma srozumitelná Italtina, výjimečně hornoněmčina (Hochdeutsch).

121 Rozhovor s panem F. Koubou z Holubova č. p. 2/77, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

122 Rozhovor s panem F. Maxou z Dubné, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

123 SOkA Mladá Boleslav, Kronika obce Žabovřesky z let 1930–1948, nestr., záznam pro rok 1942.

124 Rozhovor s panem Jan Masařem z Dubné, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

125 Rozhovor s paní Marií Brožovou z Dubné, uskutečněný dne 19. 6. 2006.

žívání italštiny pro „vnitřní“ komunikaci v rámci rodin (německého původu byl často jen otec a zbytek rodiny buď němčinu ovládal málo, či vůbec).¹³⁴

K výše zmíněnému přistupovalo i to, že osídlence z řad etnických Němců, přesídlence z italských severních provincií nevyjímaje, organizátoři přesídlovacích akcí v protektorátu i v okupovaném pohraničí považovali z hlediska rasově politického za méně kvalitní. Nestáli příliš o „průměrného přesídlence, který bez vlastního rozhodnutí a třeba proti své původní vůli bude postaven do nacionálně politické situace nového životního prostoru“ a který na předchozím místě mnohdy hospodařil pouze extenzivním způsobem.¹³⁵ „Toto osídlení prokázalo se brzo – jak jsem tenkrát předpovídal – jako katastrofální záležitost, protože tito lidé se do zdejšího kraje vůbec nehodili,“ uvedl šéf pražského Bodenamtu Ferdinand Fischer na adresu přesídlenců z Fersentalu a Lusernu.¹³⁶

Přesídlenci z řad etnických Němců určení pro rolnickou kolonizaci nově obsazených území se stali prostředkem k uskutečnění ambiciózních osídlovacích plánů. Jejich cesta do nových domovů nebyla jednoduchá. Život v přesídlovacích táborech i přes veškerou snahu nacistických orgánů nebyl uspokojivý. Nespokojenost se velmi často projevovala vlnami nevole i útěky do původní domoviny a plánovači přesídlení byli tlačeni do rychlého řešení nastalé situace. Vděčně byly brány i nabídky lokalit, jež z řady aspektů nebyly příliš vhodné, ale v danou chvíli organizátorům přesunu vytrhly doslova trn z paty. Těmito cílovými destinacemi měly být i dvě oblasti nacházející se na území Protektorátu Čechy a Morava. Přesídlenci byli využiti pro účely kolonizačního plánu, který bylo v průběhu války nutno značně redukovat. Zklamání v nových lokalitách nebylo zřetelné jen u organizátorů kolonizace, ale i na straně přesídlenců samotných, kterým nové domovy velmi často nevyhovovaly, jak v důsledku odlišných pracovních návyků, tak i z důvodu své exponovanosti v převážně českém jazykovém prostředí.

Celkové výsledky osídlování byly z pohledu jeho organizátorů tristní. Nepodařilo se naplnit ani dílčí cíle plánované rozptýlené rolnické kolonizace a v důsledku nevhodných zemědělských návyků, které si „kolonisté“ přivezli z původní domoviny, došlo i ke zhoršení celkových hospodářských výsledků na zabraných statcích. To bylo v přímém rozporu s potřebami intenzifikace zemědělství v období válečného stavu Třetí říše. Neuspokojivé výsledky osídlovacích akcí v protektorátu ovšem význam nacistických záměrů nezlehčují. Promyšlenou spoluprací výše jmenovaných organizací se podařilo osídlovací proces, který měl v důsledku skončit poněmčením sledovaného území, bezpochyby alespoň zahájit a v případě „konečného vítězství“ na něj bylo možné „úspěšně“ navázat.

MILOŠ HOŘEJŠ

- 134 Srov. HOŘEJŠ, M., Řešení jihotyrolské otázky v průběhu druhé světové války a české země II., c. d.
135 ŠISLER, Stanislav, Německá kolonizace českých zemí v letech 1941–1942, Český lid, 71, č. 4, Praha 1984, s. 220.
136 NA Praha, fond: Archiv ministerstva vnitra, sign. 305-123-3, činnostní zpráva Ferdinanda Fischera z 20. 2. 1947.

IV.7 K SOUVISLOSTEM A OKOLNOSTEM STÁTNÍ ZEMĚDĚLSKÉ POLITIKY V LETECH 1945–1947¹

Po převratu v únoru 1948 se Československo, v němž se vládnoucí politickou silou stala KSČ, zařadilo jasně do sovětského bloku a po několik dalších desetiletí bylo jeho pevnou a nezpochybnitelnou součástí. Nastolení monopolní politické moci KSČ a z něj vyplývající naprosté začlenění Československa do sovětského bloku bylo logicky analyzováno v uplynulých desetiletích velmi zevrubně mnoha historiky. Přes – v některých případech značné – rozdíly mezi nimi, jak co se týče vyznění, tak příčin, kořenů a průběhu tohoto procesu, všichni se v zásadě shodují na tom, že jednou z klíčových událostí, která nasměrovala vývoj Československa, bylo odmítnutí účasti na Marshallově plánu (European recovery program – Program evropské obnovy).² Ze zahraničněpolitického a zahraničně ekonomického hlediska tomu tak zajisté bylo, a to i proto, že Marshallův plán byl zřejmě jednou z prvních „bitev“ studené války. Ale je otázkou, zda ve stejné době neprobíhaly v Československu děje, které mohly mít obdobný, byť o něco málo menší význam, jako měl Marshallův plán, avšak jsou jím a událostmi s ním spojenými poněkud zastíněny. Možná je to způsobeno tím, že nejsou zdaleka tak prozkoumány jako děje spojené s odmítnutím Marshallova plánu, přestože mohly mít na vznik a vývoj studené války a propagandy s ní spojené nemalý vliv.

Důležitými událostmi, které formovaly v období let 1945 až 1948 politické postojy československého obyvatelstva a byly jimi zároveň utvářeny, jsou konfiskace a přidělování zemědělské půdy, příprava a prosazení revize 1. pozemkové reformy a tzv. nové pozemkové reformy, jakož i restituce půdy zabavené nacisty v období okupace.³ Vlastnictví a držba zemědělské půdy⁴ jsou úzce propojeny se zemědě-

- 1 Příspěvek vznikl v rámci výzkumné činnosti Národního archivu v Praze pro rok 2017.
2 Srov. VESELÝ, Zdeněk, Začátek studené války a Marshallův plán, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, 1981, 1, Studia Historica XX, Praha 1983, s. 89–128. V této studii se silně projevují dobové podmínky pro zkoumání této záležitosti. Z dalších, mnohem lépe a objektivněji zpracovaných je nutno uvést: DEJMEK, Jindřich – LOUŽEK, Marek (edd.), Marshallův plán 60 let poté, Praha 2007, kde jsou i odkazy na další literaturu; dále PROKŠ, Petr, Československo a Západ 1945–1948, Praha 2001, s. 178–202; SMETANA, Vít, Ani vojna, ani mír. Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války, Praha 2016, s. 428–452; TEICHOVÁ, Alice, Marshallův plán a Československo: pro a proti. Referát na kolokviu „Marshallův plán a hospodářská obnova Evropy“ (21.–23. březen 1991), in: Studie k moderním dějinám: sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny, Praha 2001, s. 393–408; VEBER, Václav, Osudové únorové dny, Praha 2008, s. 90–105.
3 Shrnujícím způsobem RYCHLÍK, Jan: Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945–1948, in: Zemědělství na rozcestí 1945–1948, Studie Slováckého muzea Uherské Hradiště, 1998, 3, s. 8–22, a CAMEL, Samuel, Spory o generální pozemkovou reformu na Slovensku po roku 1945, tamtéž, s. 23–31; KUKLÍK, Jan, Znáródněné Československo, Praha 2010, s. 136–141, s. 151–155 a s. 271–275. K jednotlivým případům restitucí, provádění revizí a nové pozemkové reformy a postojům českého obyvatelstva viz např. DUFEK, Pavel, Restituce šlechtických velkostatků v Čechách po druhé světové válce, in: HAZDRA, Zdeněk – HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan (edd.), Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století, Praha 2011, s. 323–338; TÝŽ, Národní správy větších zemědělských a lesnických podniků v letech 1948 až 1949: in: ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (edd.), Kolektivizace v Československu, Praha 2013, s. 333–346; MUNKOVÁ, Michaela, Konfiskace pozemkového majetku církví mezi léty 1945 a 1948, tamtéž, s. 79–87; ŽUPANIČ, Jan, Mezi

skou činností a následně s výživou domácího obyvatelstva, s dovozem a vývozem zemědělské produkce a také s provozy zpracovávajícími zemědělskou produkci. Vztah názorových proudů, vlivových skupin a politických stran a státu vůči nim dohromady pak tvoří komplex, který je možno nazvat zemědělskou politikou těchto uskupení. V tomto krátkém příspěvku nebude československá zemědělská politika mezi lety 1945 až 1948 zevrubně analyzována jako celek. Bude spíše na základě pramenů a literatury učiněn pokus o představení možné rekonstrukce událostí, jejich vzájemného působení v rámci státní zemědělské politiky a jejich zařazení do širších politických a ekonomických souvislostí za současného upozornění na okolnosti, za nichž se odehrály, a to se záměrem zjistit, zda z této rekonstrukce vyvstávají nějaké otázky, jejichž zkoumání by bylo záhodno se věnovat.

NĚKTERÉ SOUVISLOSTI A OKOLNOSTI VÝVOJE ČESKOSLOVENSKÉHO ZEMĚDĚLSTVÍ A UTVÁŘENÍ VLÁDNÍ ZEMĚDĚLSKÉ POLITIKY V LETECH 1945 AŽ 1947

Je nepochybné, že československé zemědělství bylo druhou světovou válkou silně poškozeno, a proto se jeho produkční schopnost podstatně snížila. Bylo to způsobeno jak vykořisťováním nacisty, zvláště v závěrečné fázi války, tak boji, které se na značné části československého území odehrály, ale také tím, že podle zásad nacistické politiky byly mezi lety 1939 a 1945 v mnoha zemědělských závodech narušeny stávající vlastnické poměry, resp. řádné vlastnictví podle československých zákonů.⁵ Už nedlouho po osvobození samozřejmě začala v zemědělství obnova produkčních schopností a také náprava nacisty změněných vlastnických poměrů.⁶ Současně, nejpozději od května a června 1945, probíhaly v českých zemích (na Slovensku nejpozději od února 1945) navzájem propojené, ale nikoliv totožné procesy, jimiž byly zaváděny národní správy, konfiskace a přidělování konfiskovaných majetků. Celkem bylo v českých zemích zkonfiskováno 2 400 449 ha půdy, z čehož

1 405 070 ha připadalo na půdu zemědělskou⁷. Přidělováno bylo ze zkonfiskované půdy drobným nabyvatelům – malozemědělcům a bezzemkům – nanejvýše 12 až 13 ha, z čehož 8 až 10 ha mělo připadat na ornou půdu.⁸ Zavedení národní správy a následné konfiskace a přidělování se týkaly jak půdy v pohraničí, tak ve vnitrozemí, protože „Němci, zrádci a kolaboranti“ měli statky tam i tam: konfiskovány a přiděleny byly např. jak velkostatek Česká Kamenice, tak velkostatek Zlonice (zčásti v okrese Slaný), které patřily Franzi Ulrichu Kinskému, a rovněž i velkostatky Peruc (v okrese Louny) a Děčín Franze Antona Thun-Hohensteina.⁹ V této souvislosti je nutné zdůraznit, že v letech 1945 až 1948 nebylo řídkým jevem, že současně byla část půdy velkostatku po konfiskaci již přidělena drobným nabyvatelům, část půdy (především lesy) státu a část půdy se ještě nacházela v režimu národní správy a teprve čekala na budoucí přidělení. Jako podstatný pars pro toto je možno uvést velkostatky příslušníků rodiny Liechtensteinů v Čechách a na Moravě.¹⁰ Vyskytl se i přinejmenším jeden velkostatek – Dymokury, který po celé období let 1945 až 1948 byl pod národní správou, aniž by před únorem 1948 došlo k jeho právoplatné konfiskaci, a tudíž k právoplatnému přidělení konfiskované půdy.¹¹ Jednotlivcům bylo přiděleno podle dostupných údajů v Československu do roku 1949 v souhrnu 1 240 743 ha, z čehož na pohraničí českých zemí připadalo 937 745 ha, na vnitrozemí 99 535 ha a na Slovensko 203 463 ha, počet osob, kterým byla takto přidělena půda, činil 303 380.¹² Většina této půdy byla zřejmě přidělena v období léta 1945 až jara 1946, čehož důsledkem bylo i vítězství KSČ v českých zemích ve volbách v květnu 1946.¹³ Stabilní a dlouhodobé vlastnictví či alespoň držba půdy je pravděpodobně jednou z důležitých podmínek pro úspěšné hospodaření na ní a zvyšování výnosů pěstovaných plodin.¹⁴ Ale v Československu v letech 1945 až 1946 došlo k tak rozsáhlým přesunům vlastnictví, že to mohlo negativně ovlivnit rostlinářskou produkci a následně celkovou produkci zemědělství, obdobně jako tehdejší z národohospodářského hlediska nevhodný systém výkupních cen.¹⁵ Jestliže totiž

dvěma ohni. Colloredo-Mannsfeldové ve čtyřicátých letech 20. století, in: HAZDRA, Z. – HORČIČKA, V. – ŽUPANIČ, J. (edd.), Šlechta střední Evropy, c. d., s. 229–250.

4 Držbou je v této souvislosti míněno, bez zacházení do podrobností, právo a případně povinnost na půdě hospodářit, nakládat podle uvážení nebo směrnic k tomu vydaných s výpěstky z ní získanými; v dobových poměrech se většinou jednalo o pacht pozemků nebo statků (dvorů) na smluvním základě či národní správu velkostatků a statků, podle dekretu č. 5/1945 Sb.

5 ŠTOLLEOVÁ, Barbora, Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava, Praha 2014; PRŮCHA, Václav, a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 1., 1918–1945, Brno 2004, s. 481–483, 532–533 a 572–573; HALLON, Ludovít, Slovensko v hospodářskom priestore Nemecka 1939–1945, Bratislava 2015. Přímo k pozemkovým záležitostem např. ZOUZAL, Tomáš, Zabráno pro SS, Zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech druhé světové války, Praha 2016; HOŘEJŠ, Miloš, Šlechta a nacistická pozemková politika v českých zemích, in: HAZDRA, Z. – HORČIČKA, V. – ŽUPANIČ, J. (edd.), Šlechta střední Evropy, c. d., s. 177–199; DUFEK, Pavel, Proměny vlastnických poměrů velkostatků na Slánsku za druhé světové války, in: BARTONÍČEK, Pavel (ed.), Válka v nás, my ve válce: Slaný a Slánsko ve XX. století. Sborník z historické konference, Slaný 2016, s. 92–108; ŽUPANIČ, J., Mezi dvěma ohni, c. d., s. 231–237.

6 PRŮCHA, Václav, a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 2., 1945–1992, Brno 2009, s. 77; DUFEK, P., Restituce, c. d., s. 330–338; DUFEK, Pavel – MARŠÁLEK, Zdenko, Hlavou zeď neprorazíš... Obtížný zápas rodiny Beniesů s předsudky a zákony dvou totalitních režimů, in: HASIL, Jan (ed.): Psáno do oblak. Sborník k nedožitým sedmdesátinám prof. Jana Kuklíka, Praha 2011, s. 160–163.

7 ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav, Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce, Brno 2005, s. 82–83, vlastní výpočty.

8 § 7 Dekretu prezidenta republiky z 21. června 1945, č. 12/1945 Sb. z. a n.; PRŮCHA, V., a kol., Hospodářské a sociální dějiny, 2., c. d., s. 77 a 79.

9 Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), fond: Ústřední ředitelství státních lesů a statků, inv. č. 941, sign. Ž 1610, ka 845, složka Peruc 1945–1949; DUFEK, Pavel, Nástin proměn majetkové držby soukromých velkostatků na Slánsku v letech 1945 až 1949, in: BARTONÍČEK, Pavel (ed.), Bílá místa historie, Slaný a Slánsko ve XX. století, Slaný 2015, s. 166–167.

10 Srov. HORČIČKA, Václav, Konfiskace majetku knížat von und zu Liechtenstein v Československu po druhé světové válce, 1945–1946, in: Okupace, kolaborace, retribuice, Praha 2010, s. 166–180; TÝŽ, Konfiskace majetku knížete z Lichtenštejna v Československu, Časopis Matice moravské, 2013, 132, suppl. 6, s. 81–90.

11 DUFEK, P., Restituce, c. d., s. 330–338; lze předpokládat, že takových velkostatků mohlo být více.

12 KOŤÁTKO, Jiří, Pozemková reforma v Československu, Praha 1949, s. 24–25, citováno dle PRŮCHA, V., a kol., Hospodářské a sociální dějiny, 2., c. d., s. 81. Jiří Koťátko stál v čele 9. odboru ministerstva zemědělství, který nejen konfiskace po metodické stránce vedl a sledoval, ale mnohdy také sám prováděl, jakkoliv právní účinnost jím provedených konfiskací byla sporná.

13 ČAPKA, F. – SLEZÁK, L. – VACULÍK, J., Nové osídlení, c. d., s. 88; BUREŠOVÁ, Jana, Osudy československého zemědělství po druhé světové válce (1945–1960), Historický obzor, 1997, 8, 7–8, s. 177.

14 Srov. REICH, Edvard, Základy organizace zemědělství Československé republiky, Praha 1934, s. 61–62.

15 Srov. RYCHLÍK, J., Pozemková reforma, c. d., s. 13.

vyjdeme z údajů o přidělené zemědělské půdě „jen“ v českých zemích 1405 070 ha a porovnáme je s celkovou rozlohou zemědělské půdy 4 386 926 ha, zjistíme, že v Čechách, na Moravě a ve Slezsku tehdy majitele změnila přibližně 1/3 zemědělské půdy.¹⁶ Navíc je k tomu nutno uvést, že asi teprve na podzim 1946¹⁷ osívala většina přídělčů poprvé svou nově nabytou půdu ozimy, setí jařin a sázení brambor pak sice mohlo, ale nemuselo probíhat na jejich polích v roce 1947 „už“ podruhé. Jejich znalost místního prostředí, tj. nároků polností na hnojení, vhodných podmínek na setí a sadbu, kosení luk a využívání pastvin, asi nebyla prozatím dokonalá.¹⁸ Otázek spojených s přidělováním konfiskované půdy a jeho různými důsledky je tudíž několik a nalézt na ně odpovědi je žádoucí, a to nejspíše prostřednictvím regionálně zaměřených historických sond a následnou komparací. Pro zevrubné poznání vývoje zemědělství v roce 1947 je jejich zodpovězení podstatné.

O zemědělství v roce 1947 se v odborné publikaci praví, že počátek dvouletky (tj. rok 1947) „byl ve znamení nadšení a příznivých prognóz, avšak direktivní plánování nepočítalo s nepříznivými klimatickými podmínkami, když v jarních a hlavně letních měsících roku 1947 postihlo zemědělství abnormální sucho. Katastrofální sucho z léta 1947 bylo vlastně hlavním důvodem, proč zemědělská dvouletka nebyla splněna [...]. Složitá situace v rostlinné výrobě se projevila i ve výrobě živočišné, když v chovu zvířat se projevoval nedostatek píce.“¹⁹ Toto je však vyjádření ex post, i když je vysoce pravděpodobné, že úředním místům (a obyvatelstvu) bylo už tehdy známo, že jaro 1947 bylo srážkově podprůměrné a teplotně nadprůměrné.

Meteorologická data z československého území byla v zásadě všem přístupná, nemluvě už o prostém pozorování, ale prozatím – na sklonku astronomického jara 1947 – nebyly obavy z nízké úrody nijak velké. V Rudém právu bylo možno 19. června 1947 číst: „Nepříznivými povětrnostními podmínkami byly ponejvíce postiženy pícniny a ozimá řepka, jejichž stavy jsou značně podnormální (u pícnin včetně luk a pastvin asi o 20–40 %, u ozimé řepky až o 45 %). Také ozimá pšenice a cukrovka vykazují stavy dosti podnormální. [...] Stav ozimého žita a jarních obilovin je celkem uspokojivý. [...] U brambor je stav normální.“²⁰ Že úroda v roce 1947 bude nižší, než se očekávalo, se předpokládalo, ale jaká skutečně bude, se prozatím

16 Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1948, s. 80; ČAPKA, F. – SLEZÁK, L. – VACULÍK, J., Nové osídlení, c. d., s. 83, vlastní výpočty, srov. KUKLÍK, J., Známé Československo, c. d., s. 154–155, kde jsou uvedeny obdobné údaje.

17 Ani ve vnitrozemí Čech nebyla v říjnu 1945 zkonfiskována a přidělena zemědělská půda všech velkostatků, které mohly a měly podléhat řízení podle prezidentova dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n.; viz NA Praha, fond: Zemský úřad Praha – ZNV – referáty: dopravní, průmyslový, pro pozemkovou reformu, pro vnitřní osídlení a správu nepřátelského majetku, smíšená komise pro zjišťování a oceňování válečných škod, spis kmenového čísla III-PK (XIII-1) 406–1945, k. č. 549, Státní obvodová úřadovna pozemkového úřadu v Praze – Statistický přehled o stavu řízení prováděného na základě konfiskačního dekretu ze dne 21. 6. 1945 Sb. z. a n. č. 12/45, č. j. 100/45 – přílohy. Z tohoto spisu plyne, že v oblasti územní působnosti této úřadovny nebyla konfiskována a přidělena ani v roce 1947 ještě všechna zemědělská půda velkostatků, jichž se tyto akty měly týkat.

18 Upozorněno na to již v ČAPKA, F. – SLEZÁK, L. – VACULÍK, J., Nové osídlení, c. d., s. 87, 90–91.

19 BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín, Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha 2010, s. 384–385; PRŮCHA, V., a kol., Hospodářské a sociální dějiny, 2., c. d., s. 183–184. Potíž je, že pramenem, přinejmenším v případě Hospodářských a sociálních dějin Československa, byla oficiální publikace „Plánované hospodářství“ z roku 1949.

20 „Přes dlouhotrvající sucha jsou výsledky dvouletky v zemědělství uspokojivější“, Rudé právo 19. 6. 1947, s. 3; „Hladovět nebudeme“, Rudé právo 25. 6. 1947, s. 2.

Tabulka č. 1 – Průměrné srážky v dlouhodobějším období a srážky v roce 1947

		České Budějovice	Olomouc*	Turčianský sv. Martin	Hurbanovo
Průměrné srážky v měsíci	III	32	33	48	41
v uplynulých letech	IV	48	46	51	48
měření v mm	V	67	61	72	63
	VI	83	68	80	57
	VII	102	85	84	58
Srážky v měsících	III	22	16	38	37
roku 1947 v mm	IV	27	17	74	29
	V	39	2	14	5
	VI	117	32	48	49
	VII	86	65	100	61
Srážky v roce 1947	III	68 %	48 %	79 %	90 %
vůči dlouhodobému	IV	56 %	30 %	145 %	60 %
průměru	V	58 %	3 %	19 %	7 %
	VI	140 %	47 %	60 %	85 %
	VII	84 %	76 %	119 %	105 %

*dvě různé lokality v Olomouci: Olomouc – město pro dlouhodobý průměr a Olomouc – Klášterní Hradisko pro rok 1947.

Zdroj: Statistická ročenka republiky Československé 1948, Praha 1948, s. 7, vlastní výpočty.

nemohlo vědět, neboť obilné žně, druhá senoseč (otavy) a sklizeň brambor v polovině června samozřejmě ještě ani nezačaly. Prozatím se příslušné orgány zabývaly na pokyn shora spíše sledováním toho, zda byly osety a osázeny v dostatečné míře plochy určené pro pěstování, a hlásily zjištěné skutečnosti zpět. Podle sdělení ONV v Mělníce z 30. června 1947 v tomto okrese „bylo k 31. květnu neobděláno celkem 143 ha“ (v Cítově nebyly obdělány jen 2 ha, ve Mšeně celých 14,25 ha). Z celkového počtu 143 ha však v době psaní hlášení „30 ha bylo již obděláno“ a část se ještě obdělávala, zbývající neobdělaná půda byla podle hlášení „velmi špatná“ a obdělávat ji „za stávajících poměrů a při letošním velkém suchu bylo by velmi těžké a nerentabilní“. ONV v Klatovech 3. července 1947 hlásil, že „je v obci Jesení neobděláno 114 ha půdy a v obci Březí 1 ha půdy“. Odůvodněno to bylo tím, že část obce Jesení nebyla dosud osídlena, a tím, že „neobdělány zůstaly pouze takové pozemky, které se k obdělání nehodily a jejichž výnosy by zdaleka neuhradily výrobní náklady“. ONV v Novém Jičíně ve stejné době hlásil, že v celém okrese nebylo obděláno 11 ha zemědělské půdy, protože „nemohla být oseta pro trvalé sucho na jaře“. Podle hlášení však „po posledních deštích byly tyto pozemky osety směskou na zelené krmení“.²¹ Citovaná sdělení také nepůsobí jako nijak zvlášť znepokojující.

21 NA Praha, fond: Ministerstvo zemědělství I – signatury A–Z (neuspořádáno), sign. U-15, k. č. 5, Okresní národní výbor (dále jen ONV) v Mělníku, číslo 10.067/47, 30. 6. 1947; ONV v Klatovech, č. 33063/47-X-7-C-7, 3. 7. 1947; Okresní národní výbor v Novém Jičíně, Čís. jedn.: 7400-X-8, 4. 7. 1947.

Ale celosvětově byla situace s výživou lidí v prvním pololetí roku 1947 pocítována jako znepokojivá, byť nikoliv děsivá. I proto se konala od 9. do 12. července 1947 v Paříži obilná konference svolaná FAO. Zúčastnil se jí, nijak překvapivě, i československý ministr výživy a zásobování Václav Majer.²² Ve stejných dnech probíhalo v Moskvě proslulé setkání československé vládní delegace (K. Gottwald, J. Masaryk, P. Drtina, A. Heidrich, J. Horák) s vedením SSSR (J. V. Stalin, V. M. Molotov), jejímž výsledkem bylo odmítnutí československé účasti na Marshallově plánu. Z hlediska tématu tohoto příspěvku je důležité uvést, že Stalin při jednání v noci z 9. na 10. července 1947 přímým dotazem podnítil Gottwalda k nářkům na československou katastrofální úrodu, přičemž následně Stalin²³ navrhl řešit nastalou kritickou situaci dodávkami pšenice ze Sovětského svazu.²⁴ V souvislosti s tím je nutné připomenout, že celkový stav úrody nemohl Klement Gottwald z přírodních příčin ještě vědět a takřka jistě nemohl znát přinejmenším ani podrobnosti z obilné konference konané souběžně v Paříži. Naopak mohl – spíše musel – vědět, že Sovětský svaz v uplynulých letech pomohl státům jihovýchodní Evropy, jmenovitě například Rumunsku, dodávkami obilovin. V Rudém právu 24. června 1947 totiž vyšel velký článek Silvia Brucana „Rumunsko zvítězí nad svými nesnázemi“. Ohledně poválečné obilnářské produkce tohoto státu, v němž se v letech 1925–1929 urodilo v průměru 28,721 mil. q pšenice, 16,435 mil. q ječmene, 2,708 mil. q žita a 45,349 mil. q kukuřice a z něhož se jen v hospodářském roce 1928/29 dovezlo do ČSR přibližně 402 tisíc q obilovin²⁵, nebyly v tomto článku uváděny nijak povzbudivé skutečnosti. Roku 1945 Rumunsko podle něj „zachránila pomoc Sovětského svazu, který [...] poskytl 35 tisíc vagonů obilí“, ale v letech 1946 a 1947 bylo nuceno Rumunsko za nevýhodných podmínek (daných podle autorova mínění politickým směřováním Rumunska) nakoupit obilí v USA. Důvodem, proč bylo odkázáno na dovozy obilí, byly podle Silvia Brucana válečné zničení a „dva roky neslýchaného sucha“.²⁶ Objevuje se zde tudíž jak motiv sucha, tak motiv nezištné pomoci ze strany SSSR a dále kritika USA za záporné hodnocení politických změn proběhlých v Rumunsku, které však autor zřejmě považoval za pozitivní. Součástí politických změn, ne-li dokonce jejich podstatou, ovšem byly nejen v Rumunsku, ale ve všech státech, kde se do roku 1948 chopily moci politické strany hlásící se tehdy k vytváření společenského a politického zřízení podle sovětského vzoru, rozsáhlé majetkové změny a v jejich rámci i přesuny vlastnictví půdy drobným rolníkům.²⁷ V této souvislosti se ke Gottwaldovu expozé pojí ještě další okolnost: právě ve dnech pobytu vládní delegace v Moskvě

22 Food and Agriculture Organization of United Nations: The State of Food and Agriculture 1947, Geneva, August 1947, s. iii-iv a s. 2–5, dostupné online: <<http://www.fao.org/docrep/016/ap635e/ap635e.pdf>> [10. 1. 2017]; VEBER, V., Osudové únorové dny, c. d., s. 97.

23 Hráči mariáše a také whistu a bridže takovému jednání znají.

24 Průběh rozhovorů analyzoval a popsal VEBER, V., Osudové únorové dny, c. d., s. 93.

25 Statistical Year-Book of the League of Nations, Geneva 1941, s. 91–97; Československá statistika – sv. 67, řada III – Zahraniční obchod republiky Československé v roce 1929, 2., Obchod speciální, Speciální dovoz v roce 1929 podle zemí výrobních, Praha 1931, s. 47.

26 Rudé právo, 24. 6. 1947, s. 4.

27 Blíže k tomu např. PRŮCHA, Václav, Srovnání pozemkových reforem v evropských lidově demokratických zemích, in: Zemědělství na rozcestí, c. d., s. 57–61.

(a pobytu Václava Majera v Paříži) bylo hlasováno v Ústavodárném shromáždění o tzv. zemědělských zákonech, jejichž přijetí – především zákona č. 142/1947 Sb. o revizi pozemkové reformy – KSČ od jara velmi usilovně vedenou kampaní prosazovala.²⁸ Uvést hrozící neúrodu do spojitosti s něčím jiným než suchem, natož s příliš překotným a nepromyšleným přidělováním relativně malých výměr konfiskované půdy, především dosídlencům, prostě Klement Gottwald nemohl, protože by tím zcela popřel („shodil“) celou poválečnou zemědělskou politiku KSČ a vlády jím vedené. Při posuzování Gottwaldovy prosby o dodávky obilí z SSSR pro zažehnání následků suchem způsobené neúrody by se neměla také pominout existence přidělového systému²⁹ a počet obyvatel Československa, jehož odhadovaný stav k 1. lednu 1948 byl 12,265 mil. a střední stav v letech 1926 až 1930 přibližně 13,805 mil.³⁰, tedy v předmětném období byl o 1,54 mil. nižší.

Koncem července 1947 už bylo možno udělat první odhady budoucí úrovně úrody. Okresní národní výbor v Nymburce odhadoval v červenci 1947, že se na území v jeho působnosti oproti plánovaným 21 q pšenice z 1 ha sklídí z 1 ha asi 12 q a místo plánovaných 19,6 q žita z 1 ha se sklídí o 6 q z 1 ha méně, tj. asi 13,6 q.³¹ Roku 1947 vskutku nebylo počasí ve střední Evropě takové, aby byla úroda obilovin, píce a okopanin, co se týče výnosů z 1 ha, alespoň průměrná. Ministerstvu výživy zaslal na sklonku srpna a na začátku září Svaz pro dobytek, maso a ryby několik zpráv o dešťových srážkách, sklizni pícnin, stavu dobytka a potřebách jeho odsunu v různých okresech. Z okresu Jílové bylo nutno odsunout kvůli odhadované výši úrody pícnin na „50 % proti normálu“ 100 kusů užitkového a 400 kusů jatečného dobytka, zatímco v okrese Slaný, přes nižší sklizeň „proti průměru“, měla píce vystačit pro „dosavadní stav dobytka, avšak jen tehdy, „nebude-li okres nucen odevzdati předepsaný kontingent sena a slámy“. V okrese Rokycany byla sklizeň „jetelového sena o 60 % a lučního o 65 % nižší než v normálních letech“, ale mohla vystačit „pro dosavadní stav dobytka“. Dostatek píce a sena se většinou nesklidil ani v podhorských a horských oblastech, jako byly okresy Loket, Dobruška, Dvůr Králové, Nová Paka, Rýmařov, Jeseník, Klatovy. Z okresu Loket bylo hlášeno, že „průměrný odhad sklizně je velmi nízký, rozdíl činí 50 %“. V okrese Dobruška byla v důsledku velmi malých srážek odhadována sklizeň píce „proti průměru na 30 %“, v okrese Dvůr Králové byl v důsledku sucha „výnos píce značně snížen“, avšak sklizeň měla vystačit k udržení stávajících stavů dobytka. Nicméně do okresu Most bylo možno přesunout díky přidělu „trávy v Horách [...] asi 200 kusů dojnic“.³² Vzhle-

28 DOBEŠ, Jan, Zemědělské otázky v Prozatímním a Ústavodárném shromáždění, tamtéž, s. 106–107, Rudé právo, květen–červenec 1947.

29 ŠTĚPEK, Jiří, Sto let přidělových systémů na území bývalého Československa, 2., 1945–2015, Praha 2015, s. 6–221.

30 Statistická ročenka republiky Československé 1948, Praha 1948, s. 30, 41.

31 NA Praha, fond: Ministerstvo zemědělství I – signatury A–Z (neuspořádáno), sign. U-16, k. č. 6, ONV v Nymburce Zemskému národnímu výboru v Praze 24. července 1947, č. j. 18.480/1947 zem.

32 NA Praha, fond: Ministerstvo zemědělství I – signatury A–Z (neuspořádáno), sign. U-16, kart. 6, Svaz pro dobytek, maso a ryby ministerstvu výživy, 11. 8. 1947 (na vědomí ministerstvu zemědělství), č. j. VII/4-47-P-k/To.-106860, Svaz pro dobytek, maso a ryby ministerstvu výživy, 25. 8. 1947 (na vědomí ministerstvu zemědělství), č. j. – VII/4-47-P-k/To. – 107147; a Svaz pro dobytek, maso a ryby ministerstvu výživy, 1. 9. 1947 (na vědomí ministerstvu zemědělství), č. j. – VII/4-47-P-k/To. – 107364.

dem k vzájemné blízkosti je překvapivě velký rozdíl mezi okresy Dobruška a Dvůr Králové a z hlášení o okresu Most lze vyvodit, že ve vyšších partiích Krušných hor byl píce relativní dostatek. Ohledně vnitrozemských okresů Slaný a Jílové je nutné uvést, že i v nich se nacházela půda konfiskovaných velkostatků – Zlonice (Ulricha Kinského a Františka Kinského) a Kamenice (firma Ringhoffer). V pícninářství tedy byla situace na sklonku léta 1947 dosti špatná, stav v obilnářství byl možná o něco lepší. Podle Svazu šlechtitelů rostlin byly průměrné výnosy ozimého žita v Čechách 22,30 q z 1 ha, ozimé pšenice 22,40 q z 1 ha a jarní pšenice 18 q z 1 ha; na Moravě pak se sklídilo z 1 ha 19 q ozimého žita, 11,59 q ozimé pšenice a 13,43 q jarní pšenice.³³ Rozdíl mezi udávanými výnosy v Čechách a na Moravě jsou u pšenice až zarážející a výnosy na Moravě jsou zřetelně pod průměrem dvacátých let, ale u ozimého žita jsou jejich tehdy odhadované výnosy blízko průměru nebo mírně nad průměrem dvacátých let.³⁴ Ovšem právě až v srpnu bylo možno výnosy a celkový objem sklizně nějak přesněji kvantifikovat, nikoli na začátku července, kdy K. Gottwald hovořil se Stalinem. V souvislosti s uvedenými srpnovými hlášeními z okresů a sdělením Svazu šlechtitelů rostlin vyvstává otázka, zda podobu hlášení z okresů neovlivnilo politické složení příslušných ONV a jejich komisí, tedy zda nebyla vědomě na základě pokynů od vedení KSČ negativnější, než měla být, protože se rozbíhala kampaň k tzv. „milionářské dávce“.³⁵ Ještě v říjnu 1947 bylo totiž sdělení FAO o zjištěných osetých plochách a výnosech plodin označeno jako předběžné výsledky k 1. říjnu 1947.³⁶

S údaji o úrodě obilovin v připravovaném sdělení pro FAO nejsou v nijakém zásadním rozporu údaje o úrodě obilovin ve Statistické ročence republiky Československé 1948, vydané v Praze na sklonku roku 1948, o poznání odlišné jsou však výsledky u brambor a cukrovky, což je objasnitelné tím, že v říjnu 1947 u těchto plodin byly údaje vskutku pouze předběžné.

Celková výše úrody obilovin podle Statistické ročenky republiky Československé z roku 1948 byla v roce 1947 asi o třetinu (pšenice) až polovinu (žito, ječmen, oves) nižší než průměr z let 1928 až 1932, úroda brambor pak přibližně o polovinu a úroda cukrovky asi o tři pětiny.

33 NA Praha, fond: Ministerstvo zemědělství I – signatury A–Z (neuspořádáno), sign. U-16, k. č. 6, Ústřední ředitelství státních lesů a statků – hospodářství polní ministerstvu zemědělství 22. 8. 1947, čís. 11.450/47-Ka/Pe (na základě přípisu Svazu šlechtitelů rostlin).

34 Srov. Statistická ročenka republiky Československé, 3., Praha 1928, průměrné výnosy sklizně v l. 1920–1927, s. 28; Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1934, výnosy sklizně v l. 1930–1932, s. 42; Československá statistika sv. 61, řada XII., Osev a sklizeň zemědělských plodin a ovocnictví v roce 1928, Praha 1929, průměrné výnosy sklizně hlavních či výhradních polních plodin a luční píce po 1 ha r. 1928, l., s. 20–21. Je nutné uvést, že výsledné údaje jsou velmi pravděpodobně ovlivněny tím, že plochy, na nichž se plodiny pěstovaly, byly odhadovány – byť pokud možno přesně; viz Československá statistika sv. 61, Praha 1929, s. 7*–9*.

35 VEBER, V., Osudové únorové dny, c. d., s. 133–135.

36 NA Praha, fond: Ministerstvo zemědělství I – signatury A–Z (neuspořádáno), sign. U-16, k. č., 6, FAO – informace o úrodě (září až říjen 1947), č. j. 177973/1947, a připojená tabulka Plochy a výnosy některých zemědělských plodin – předběžné výsledky k 1. 10. 1947.

Tabulka č. 2 – Výnosy některých zemědělských plodin – předběžné výsledky k 1. 10. 1947

	Čechy Morava celkem q	Slovensko celkem q	Československo celkem q	Čechy a Morava q z 1 ha	Slovensko q z 1 ha	Československo q z 1 ha
chleboviny	13 409 361	3 746 870	17 156 231	13,3	6,9	11,1
krmné obilí	10 173 551	4 857 096	15 030 647	13,1	8,8	11,2
brambory pozdní	31 665 042	14 133 300	45 798 342	84,7	74,4	81,2
cukrovka	21 363 419	4 113 452	25 476 871	146,4	114,6	140,1
olejninny	256 419	62 765	319 184	3,7	3,4	3,6

Zdroj: NA Praha, fond: Ministerstvo zemědělství I – signatury A–Z (neuspořádáno), sign. U-16, k. č. 6, FAO – informace o úrodě (září až říjen 1947), č. j. 177973/1947, připojená tabulka Plochy a výnosy některých zemědělských plodin – předběžné výsledky k 1. 10. 1947.

Tabulka č. 3 – Celková úroda v ČSR (tj. bez Podkarpatské Rusi) v q v letech 1928 až 1932, 1946 a 1947

PLODINA	Ø 1928–32	1946	1947
pšenice	13 251 355	13 202 306	8 536 006
žito	17 653 155	11 356 715	9 876 069
ječmen	13 145 726	7 658 165	6 693 404
oves	13 882 497	8 247 402	7 140 436
brambory	91 146 252	91 594 777	46 776 607
cukrovka	56 103 260	43 411 950	24 065 586

Zdroj: Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1948, s. 83.

Zpětně tak bylo možno Gottwaldův červencový zájem o dodávky obilovin ze Sovětského svazu v důsledku sucha, které negativně ovlivnilo československou rostlinnou produkci, hodnotit jako velmi prozíravý. Poté, co se pomocí propagandistické kampaně podařilo KSČ ve vládě a posléze v parlamentu prosadit tzv. milionářskou dávku určenou na pomoc zemědělcům postiženým suchem³⁷, ale na druhou stranu nebylo možno jeho správnost ani zpochybňovat, a to zvláště v ovzduší „rozjeté studené války“. Pro řádné zařazení do kontextu je výhledově nutné prozkoumat i dovozy a vývozy obilovin. Uvedme, v zásadě jen pro ilustraci, že v roce 1926 bylo do ČSR dovezeno přibližně 2,12 mil q pšenice a 2,27 mil q obilné mouky při poměrně nepatrných vývozech pšenice a mouky a v roce 1931 4,17 mil q pšenice, 1,99 mil q žita a 0,278 mil q obilné mouky opět při poměrně nepatrných vývozech³⁸,

37 DOBEŠ, J., Zemědělské otázky, c. d., s. 107.

38 Statistická ročenka republiky Československé, 3., Praha 1928, Zahraniční obchod speciální podle mezinárodního bruselského názvosloví, s. 127, a Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1934, Zahraniční obchod speciální, mezinárodního (bruselského) názvosloví, s. 133. Vývoz ječmene byl samozřejmě značný.

přičemž na dovozu se zřejmě podílely různé státy. Jenže v roce 1947 na základě jednání Klementa Gottwalda, činnosti KSČ a průběhu pozemkových reforem na Balkáně byl zřejmě za jediného možného dovozce určen Sovětský svaz, „přestože ČSR měla možnost získat potřebné obilí z Kanady“, která však zřejmě požadovala vyšší prodejní cenu, než jakou stanovil Sovětský svaz.³⁹ Celková cena, kterou Československo za tuto tehdejší volbu „obchodního partnera“ zaplatilo,⁴⁰ byla ale takřka jistě mnohonásobně vyšší, ba možná i nevyčíslitelná.

Dodávky obilovin ze SSSR v roce 1947 a 1948 se ovšem následně v „uměleckých dílech“ (uveďme jen film Vojtěcha Trapla Vítězný lid z roku 1977) a také v dokumentech (např. ve filmu Josefa Šurana Potomci a předkové – čas rozhodnutí⁴¹) staly ustavičně připomínaným „faktem“ v rámci propagandistických soubojů studené války.

* * *

Na základě uvedených skutečností se jeví žádoucím porovnat zemědělskou politiku, jak byla prováděna v Československu v letech 1945 až 1949, tedy v období vzniku studené války, a výsledky československého zemědělství se zemědělskou politikou a výsledky zemědělství na jiných územích, např. v severním Maďarsku, Horních a Dolních Rakousích, Bavorsku, Sasku, současném jižním Polsku. Zkoumání by se mělo zaměřit na zjištění, zda existuje korelace mezi prováděním poválečných pozemkových reforem, resp. přidělováním půdy do výměry cca 12 ha pro zřízení hospodářství, a celkovou výší úrody a výnosů z 1 ha. Mohla by se tak ověřit výše předestřená hypotéza, že na celkově nízké úrodě v Československu v roce 1947 se spolu se suchem podílely proběhlé majetkové změny, tj. že zemědělci hospodařící na nově nabytých či úředně spravovaných statcích nebyli s to se vyrovnávat s nastalými nepříznivými povětrnostními podmínkami natolik úspěšně, jak toho byli schopni zemědělci hospodařící na svých statcích již po několik desetiletí.

Hodno zkoumání dále je, kolik obilí Sovětský svaz skutečně do Československa dodal, jaké bylo kvality a kam a kdy bylo distribuováno. Při hodnocení dodávek obilovin ze Sovětského svazu v letech 1947 a 1948 bude zároveň nutné zohlednit údaje o dovozech a vývozech obilí a mouky do ČSR v meziválečném období a údaje o počtu obyvatel na území Československa mezi lety 1918 až 1938 a 1947 až 1948.

39 BERANOVÁ, M. – KUBAČÁK, A., Dějiny zemědělství, c. d., s. 384.

40 DEJMEK, Jindřich, Postoj Československa k nabídce Marshallova plánu, Praha 2007, in: DEJMEK, J. – LOUŽEK, M. (edd.), Marshallův plán, c. d., s. 27–28; SMETANA, Vít, Kořeny československé závislosti na SSSR, in: DEJMEK, J. – LOUŽEK, M. (edd.), Marshallův plán, c. d., s. 139–140.

41 Vítězný lid, dostupné online: <<https://www.youtube.com/watch?v=KDplMohYSmo>> [10. 10. 2016]; Potomci a předkové – čas rozhodnutí, dostupné online: <<https://www.youtube.com/watch?v=3UBb1f2LC9c>> [10. 10. 2016]. Při sledování těchto výtvorů vyvstaly autorovi na mysli verše výsostných českých básníků, ale není s to se rozhodnout, který z nich je lépe charakterizuje, zda „na tváři lehký smích, hluboký v srdci žal“ (Karel Hynek Mácha), nebo „na tváři lehký žal, hluboký v srdci smích“ (Jaroslav Seifert).

Je totiž otázkou, zda pod vlivem propagandy KSČ z let 1947 až 1989 nejsou dosud zčásti, byť nevědomky, některá vyličení událostí let 1945 až 1948 v současné české a slovenské historiografii mylně interpretována, protože relevantní dílčí fond Ministerstvo zemědělství I – signatury A–Z a fond Ministerstvo výživy nejsou prozatím inventarizovány, a tak bez větších potíží přístupny badatelské veřejnosti.⁴²

PAVEL DUFEK

42 Viz portál Ministerstva vnitra ČR, dostupné online: <<http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/VysledkyHLEDANI.aspx?stranka=1&id=100000010773#100000010773>> a <<http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/VysledkyHLEDANI.aspx?stranka=1&id=100000010751#100000010751>> [17. 01. 2017]. Fondy: Úřad předsednictva vlády, Praha, a KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha, jsou sice pro zkoumané období zcela nebo z valné části archivně zpracovány a přístupné, ale vzhledem k postavení jejich primárních původců v mocenské hierarchii nelze vyloučit, že byly jejich podřízenými složkami poněkud upraveny, aby odpovídaly očekáváním a přáním členů těchto orgánů.

IV.8 VENKOV A ZEMĚDĚLSTVÍ V ČESKOSLOVENSKU NA POČÁTKU 50. LET 20. STOLETÍ V KONTEXTU „STUDENÉ VÁLKY“¹

Smyslem pojednání je poukázat na provázanost „velkých“ politických dějin s ekonomikou a následným dopadem událostí na sociální sféru, konkrétně v daném případě na zásadní změny v podobě života obyvatel českého venkova. Při historických mikrosondách do dílčích vývojových problémů tyto široké vazby nevnímáme, neboť při pohledu „zblízka“ nejsou vždy patrné.

Přelom 40. a 50. let 20. století v Československu byl pro venkov, rolníky a zemědělství obdobím počátku zásadní vývojové proměny. Její charakter koreloval se změnami probíhajícími v dalších zemích středovýchodní Evropy, které se po druhé světové válce dostaly do sféry vlivu Sovětského svazu a byly v nich nastoleny komunistické diktatury.² Osou nastolených změn se stal proces označovaný jako kolektivizace zemědělství. Mocenské rozhodnutí o něm bylo deklarováno přesně rok poté, co Komunistická strana Československa nastolila v únoru 1948 svou absolutní moc v zemi. Kolektivizace byla zahájena přijetím zákona o JZD v únoru 1949.³ Tento akt prakticky znamenal, že komunistická vláda začala prostřednictvím zavádění jednotných zemědělských družstev (dále JZD) omezovat doposud převládající soukromé hospodaření. Kolektivizace znamenala společné obdělávání půdy a společný chov hospodářských zvířat za použití převzatého zemědělského inventáře. Vedle JZD byly zakládány i tzv. státní statky. Ty vznikaly na klasickém principu fungování komunistických výrobních podniků. Komunistická vláda je na počátku likvidace soukromého hospodaření a tzv. zespolečňování výroby dávala za vzor, jak nově pracovat v zemědělství.

Argumentace komunistických politiků, ideologů a agitátorů o vhodnosti zakládat na venkově JZD primárně cílila na likvidaci sedláků, tedy majetných zemědělců, pro komunisty „třídních nepřátel“. Otázky ekonomického a sociálního povznesení byly až na dalším místě. Starou myšlenku družstevnictví, na venkově obvyklou již od závěru 19. století, komunisté zneužili pro své ideologicko-politické cíle.⁴

V případě zkolektivizovaných zemědělských výrobních subjektů nešlo o družstva v minulosti obvyklá svou strukturou, určením a majetkoprávním základem. Argumentace o účelnosti a vhodnosti vytvořit na venkově družstva byla zavádějící. Měla nalákat rolníky ke vstupu do JZD, ideálně dobrovolně. Projekt efektivní velkovýroby, zdánlivě srozumitelný, v praxi nefungoval. Jako první do JZD vstupovali

1 Příspěvek vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s. p. o., financovaného Ministerstvem zemědělství pro rok 2017.

2 Srov. BUREŠOVÁ, Jana, Zemědělská politika v Československu v letech 1948–1960 jako součást vývoje komunistických režimů v Evropě, in: Sborník prací moravských historiků. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967, 21, Praha 1996, s. 87–128. Základní výzkum autorka prováděla na materiálu Československé republiky na státní úrovni, uloženém v Národním archivu v Praze, fond: Kolegium ministra zemědělství, 1949–1960.

3 Zákon č. 69 z 23. 2. 1949 o jednotných zemědělských družstvech, in: Sběrka zákonů Republiky československé, Praha 1949.

4 Blíže srov. VOHRZYKA-KONOPA, František Josef, Venkov v temnu, Mnichov 1989.

nemajetní rolníci, bezzemci a nejchudší zemědělci, kteří se dosud nechávali najímat u sedláků jako sezonní pracovní síla. Ostatní zemědělci, zejména majetnější, měli k JZD velkou nedůvěru a odpor.⁵

Komunistická ideologie a politika s jejich formálním pojmenováním jevů, aktů a procesů a ekonomická realita často přicházely do konfliktu. Typickým příkladem je samo komunistické pojetí družstevnictví a demarkace cest jeho rozvoje.⁶ Družstva v minulosti byla zakládána v demokratickém pluralitním prostředí, v tržních podmínkách. Členové do družstva vstupovali a také z něj vystupovali na základě svých potřeb, zájmu a pocitovaného užitku. Právě princip dobrovolnosti byl při kolektivizaci hromadně pomíjen a narušován. Aby se rolník „snáze“ rozhodl pro vstup do JZD, učinila mu komunistická vláda soukromé obdělávání půdy nesnesitelným břemenem, na čemž už ze svého ideologického zadání systematicky pracovala. Součástí zemědělské politiky v padesátých letech 20. století bylo proto úsilí znevýhodnit, omezit a nakonec různými, někdy i krajními prostředky likvidovat zbytky soukromých rolníků, kteří dosud komunistické moci přes veškeré kladené překážky a šikanu odolávali.

Komunistická zemědělská družstva si zachovala některé formální atributy družstev minulosti, ale podstata jejich fungování a řízení se lišila. Družstva musela respektovat centrální řízení a kontrolu, pohybovala se v netržním prostředí.⁷ Formálně však zůstávaly zachovány členské schůze / valné hromady, představenstva, dozorčí rady / revizní komise. Absentovala zde však reálná samospráva, shora nelimitovaná, která byla u „starých“ družstev zásadní. Rozhodující kompetence v minulosti vyhrazené členské schůzi na sebe stáhl předseda, který působil jako prodloužená ruka stranických a státních orgánů (funkce spadala do nomenklatury okresního výboru KSČ).

Při rozpracovávání požadavku „zespolečenštění zemědělské výroby“ cestou zakládání výrobních zemědělských družstev je možné rozlišit čtyři typy JZD vyjadřující hierarchii od typu nižšího (první typ) k typu nejvyššímu (čtvrtý typ). Nižší typy JZD byly nazírány jako typy přechodné a měly být postupně nahrazovány typy vyššími. Nižší typy ještě nevyjadřovaly zásadu společného hospodaření, ale jen omezeného rozsahu společné práce. Dotváření podoby JZD skončilo v únoru 1953 schválením vzorových stanov JZD, které zakotvily princip společného

5 Podrobně viz např. JECH, Karel, Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha 2008; Akce „K“. Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty, BLAŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBÁLEK, Michal (edd.), Praha 2010.

6 BUREŠOVÁ, Jana, Kolektivizace jako destruktivní proces v životě venkova, in: KUBÁLEK, Michal – BLAŽEK, Petr (edd.), Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti, Praha 2008, s. 109–118. BUREŠOVÁ, Jana, Politický a institucionální rámec kolektivizace zemědělství v Československu se zaměřením na historická východiska, in: BLAŽEK, P. – KUBÁLEK, M. (edd.), Akce „K“, c. d., s. 17–60; BUREŠOVÁ, Jana, The Collectivization of Agriculture in Czechoslovakia: The Imposition of the Soviet Communist Model on the Czechoslovak Agriculture after the Second World War, 1945–1960, in: KUBŮ, Eduard – LORENZ, Torsten – MÜLLER, Uwe – ŠOUŠA, Jiří (edd.), Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa, Berlin – Praha 2013, s. 621–645; BUREŠOVÁ, Jana, Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice, in: Kolektivizace v Československu, Praha 2013, s. 23–31.

7 VÁCLAVŮ, Antonín, Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu, Studie z hospodářských dějin, 10, Praha 1999, s. 51–66.

„družstevního hospodaření“. Závazně se zde konstatovalo, že podmínkou správného fungování JZD je sloučení všech výrobních prostředků, živého a mrtvého inventáře a především půdy do společného „družstevního hospodářství“.⁸

Stupňování napětí na mezinárodněpolitické scéně a komplikace s pomalým a víceméně neochotným přechodem zemědělců do JZD vyvolávaly v nejvyšších komunistických politických kruzích tlaky k urychlování procesu kolektivizace. Za těmito tendencemi stála bezpochyby obava o stabilitu moci, úsilí o oslabení a definitivní porážku odpůrců režimu, tedy sedláků a tzv. třídních nepřátel. Svou roli sehrály události v dalších východoevropských zemích s komunistickými režimy, kde byli patologicky hledáni tzv. nepřátelé „lidu a socialismu“ i mezi vysokými komunistickými funkcionáři. Připomeňme např. procesy proti László Rajkovi v Maďarsku či Trajčo Kostovovi v Bulharsku. Ve druhé polovině září 1949 přijalo Informační byro dělnických a komunistických stran, hlásná trouba politického stalinismu, druhou rezoluci ve věci Komunistické strany Jugoslávie. Generalissimus J. V. Stalin vyloučil Jugoslávii z bloku svých satelitů, jehož ekonomickou spolupráci zastřešovala Rada vzájemné hospodářské pomoci.⁹ Moskva přitvrdila, skončilo období hledání specifických národních cest budování socialismu a s ní i hledání vlastních cest ke združstevňování zemědělství. „Sovětská cesta k socialismu“ se stala závaznou předlohou.

Vyostření konfliktu mezi Stalinem a jugoslávským komunistickým vůdcem J. B. Titem sloužilo k prosazování teze o neustálém zostřování tzv. třídního boje při budování socialismu. V této době se stala ve vládnoucí komunistické špičce aktuální argumentace, že „třídní nepřátelé a cizí rozvědky pracují přímo uvnitř komunistických stran“. V kontextu tohoto politického vývoje se politika KSČ směrem k rolníkům v Československu změnila.¹⁰ Politika „trpělivého“ vysvětlování, že z kolektivizace budou mít výhody, práce bude celkově efektivnější než soukromé hospodaření, čekání, až rolníci sami pochopí výhody vytváření JZD apod., na přelomu let 1949 a 1950 skončily.¹¹

V létě a na podzim 1950 probíhala silná kampaň za přechod JZD na vyšší typy. Tlak na urychlení kolektivizace venkova po vzoru Sovětského svazu zesiloval. Do propagandy vložil komunistický režim mnoho energie. Například byl uspořádán zájezd 306 českých a slovenských rolnických aktivistů do pečlivě vybraných sovětských vesnic, jejich kolchozů a dalších zemědělských zařízení. Akce byla pompézní. Uvítacího ceremoniálu v Moskvě se zúčastnila řada osobností veřejného života, např. maršál S. M. Buďonnyj, akademik T. D. Lysenko, sovětský ministr zemědělství I. A. Benediktov a další. Po návratu do Československa jezdili tito aktivisté na besedy s rolníky a přemlouvali je k urychlené kolektivizaci nejvyššího typu. Soukromě hospodařící zemědělce však většinou nepřesvědčili. Zaznívaly mezi nimi

8 Vzorové stanov JZD schválené na I. celostátním sjezdu JZD 14.–15. 2. 1953, Praha 1953.

9 Rezoluce měla název „Jugoslávská komunistická strana v moci vrahů a špiónů“. Kritizoval se v ní tzv. buržoazní nacionalismus, spolupráce s imperialismem apod. Podobné vykonstruované politické procesy s politiky z nejvyšších mocenských pater a jejich věznění a popravy se konaly v první polovině padesátých let i v Československu.

10 GOTTWALD, Klement, Spisy 1951–1953, Bratislava 1954, s. 155.

11 GOTTWALD, Klement, Spisy XV., Praha 1961, s. 156–157.

opodstatněné názory, že sovětský venkov je jiný svět a že komunističtí aktivisté chtějí české a slovenské rolníky „oklamat a zneužít pro své politické cíle“. Byly vydávány ve vysokých nákladech také početné propagandistické materiály.¹²

Zásadní roli pro další osudy zemědělství, venkova a vůbec celé společnosti měla na počátku padesátých let nebezpečně se vyvíjející mezinárodněpolitická situace. Napětí mezi zeměmi sovětského a západního bloku, do nichž byl po skončení druhé světové války svět rozdělen, se stále více stupňovalo. Od druhé poloviny 40. let 20. století se na mezinárodněpolitické scéně hovořilo o atmosféře tzv. studené války. V červnu 1950 ideologické a ekonomické střetávání přerostlo v periferní části světa ve válku skutečnou, tzv. válku horkou. Propukla v Koreji útokem severokorejských komunistických vojenských sil směrem na jih s cílem získat pod komunistickou vládu celý Korejský poloostrov, tedy i jihokorejský stát. Boje skončily v červenci 1953 podpisem dohody o příměří. Po celou dobu korejské války Sovětský svaz výrazně materiálně podporoval bojující vojenské jednotky Severní Koreje a Číny.¹³ V případě války v Koreji šlo o regionální východoasijský konflikt, který se ovšem svým charakterem a zapojením hlavních mocností světa, USA a SSSR, a dalších států obou bloků do ekonomické a vojenské podpory válčících stran stal globálním nebezpečím. Vypuknutí korejské války zásadně přispělo ke změně politického, stejně jako ekonomického vývoje i v komunistickém Československu. Výrazný dopad negativních důsledků existence války v Koreji pocítilo také zemědělství a obyvatelé venkova.

V roce 1949 započal první pětiletý plán.¹⁴ Byl přijat formou zákona dne 27. října 1948.¹⁵ Ve své původní podobě působil tento plán relativně vyváženě s tím, že prioritou bylo v každém případě budování těžkého průmyslu. Doba pětiletého plánu na roky 1949–1953 byla komunistickými vůdci označována za období nástupu k budování základů socialistické ekonomiky. Vedení strany a státu hlásalo, že začátek padesátých let bude obdobím dynamického růstu hospodářství a životní úrovně obyvatelstva, strukturální přestavby celého národního hospodářství a industrializace Slovenska. Plán připravovali ekonomičtí experti KSČ zhruba jeden rok. Pochoptitelně nemohli kalkulovat se zásadní změnou vnitřní i mezinárodněpolitické situace, která způsobí, že plánované záměry se nebudou moci realizovat buď vůbec, anebo budou významně modifikovány. Komunističtí vůdci nepočítali s tak výrazným zhoršením mezinárodněpolitických vztahů, které bude paralyzovat ekonomické styky a spolupráci mezi státy západního a východního bloku. Zhoršení vztahů

12 Např. z vyprávění návštěvníků sovětského venkova byl vydán sborník nazvaný Veliký příklad o rozsahu 420 stran a v nákladu v dubnu 1950 24 000 kusů. Pak v létě 1950 následovalo další vydání v počtu 100 750 výtisků. Blíže viz CAMBEL, Samuel, Pětadesiat roky na slovenskej dedine. Najťažšie roky kolektivizácie, Prešov 2005, s. 194–195.

13 Literatury k dějinám korejské války je relativně velké množství, např. DVORCHAK, Robert J., Korejská válka 1950–1953. Dějiny konfliktu očima korespondentů Associated Press, Praha 1996; CATCHPOLE, Brian, Korejská válka 1950–1953, Praha 2003; CHINNER, Philip D., Korejské krutosti. Zapomenuté válečné zločiny v Koreji 1950–1953, Praha 2003; JACKSON, Robert, Letecká válka nad Koreou 1950–1953, Praha 1999; KAMAS, Daniel, Křídla nad Koreou, Olomouc 1999; MAKOWSKI, Andrzej, Korea 1950–1953. Boje na moři, Praha 2016.

14 Komunistické vlády po absolutním převzetí moci jen do svých rukou začaly, podle pokynů a už probíhající praxe v SSSR, vytvářet výrobní, ale i celospolečenské pětileté plány.

15 První pětiletý hospodářský plán rozvoje ČSR, Praha 1949. Jednalo se o zákon č. 241/1948 Sb.

mezi bloky vedlo k neplánované vysoké preferenci těžkého a zbrojního průmyslu na úkor ostatních odvětví národního hospodářství. V době, kdy byl schválen první pětiletý plán, nebyl ještě definitivně vyjasněn postoj politického a hospodářského vedení státu k zemědělské a řemeslné malovýrobě. Nečekaly se tak výrazné posuny v objemu investic a tempu hospodářského růstu, jaké reálně nastaly v letech 1950 a 1951.

Na konci čtyřicátých let 20. století plánovači počítali s přednostním růstem těžkého průmyslu. Už tehdy ve vládě zaznívaly argumenty, že i ve vyspělejších hospodářstvích západních států je ve struktuře průmyslové výroby vyšší zastoupení těžkého průmyslu než v Československu. Respektování československých podmínek však záhy překryl trend přejímání sovětského modelu rozvoje industrializace se zohledněním potřeb východního bloku. Ukazovalo se, že Československo se v relaci k východním spojencům může se svým tradičním vývozem spotřebního zboží uplatnit jen obtížně. Naopak perspektivně se jevil československý vývoz strojírenského zboží a jeho směna za suroviny a potraviny. Tento nový poválečný trend se projevil už v dlouhodobých obchodních smlouvách z roku 1947.

Mezi ekonomickými odborníky tehdejšího Československa převládaly představy, že modernizace hospodářství vyžaduje zvýšení úrovně relativně slabě rozvinutého chemického průmyslu a výroby elektřiny. Uvažovalo se, že bez rozmachu strojírenské výroby by se nemohly řešit ani vnitřní potřeby a nové plány. Především se v dané době plánovala obnova zastaralých zařízení ve výrobě a dopravě, výstavba nových hospodářských objektů, industrializace hospodářsky nerozvinutých regionů. V případě námi sledovaného zemědělství se plánovala mechanizace zemědělské výroby. Ta se v původním plánu měla stát základem efektivní práce na pozemcích scelených do velkých zemědělských ploch obhospodařovaných družstvy. Velká očekávání však nebyla naplněna. Došlo k souběhu několika nepříznivých faktorů. Připomeňme neschopnost nových vedoucích pracovníků v zemědělství řídit a organizovat zemědělskou výrobu, neboť bývalí bezzemci a drobní rolníci neměli zkušenost s manažerskou prací. Někdy byli na venkov dosazeni z politických důvodů i v zemědělství nevzdělaní a nezkušení dělníci z továren. K poklesu zemědělské produkce a zhoršení životní úrovně obyvatelstva ovšem přispěly i nedostatky v řízení resortu zemědělství jako celku. Problémem se ukázala také omezená dostupnost zemědělské techniky a její nízká technická úroveň.

V letech 1950 a 1951 byly na pokyn Moskvy za asistence sovětských „poradců“ realizovány posuny v obsahu prvního pětiletého plánu a jeho plnění, jež byly přímým odrazem gradace studené války. Posuny a změny zvyšovaly v československé ekonomice napětí a disproporce. Nerespektovaly skutečnost, že Československo je relativně malá země s omezenými přírodními zdroji. Úpravy plánu se týkaly i agrárního sektoru. V něm byl akcent kladen na živočišnou výrobu. Ten však nebylo možné naplnit, neboť ve výrobě masa a mléka měli původně nést hlavní tíhu malovýrobci nově vehnaní do družstev. Úkoly, které komunističtí ekonomové uložili zemědělství, měly jen nevelké vyhlídky na splnění.

Všechny stanovené úkoly prvního pětiletého plánu uskutečněny nebyly. Neobyčejné přírůstky zaznamenala v letech 1951–1953 zbrojní výroba. Podíl zbraní

na strojní produkci v letech 1950–1953 vzrostl ze 4 na 27%.¹⁶ Stoupal také počet pracovníků v resortu národní obrany a vojáků základní služby, kteří chyběli v produktivní sféře ekonomiky. Růst ekonomiky byl enormní, byl však zajišťován extenzivně (zásadním přírůstkem vstupů, nikoliv intenzifikací výroby). Docházelo přitom k plýtvání všemi výrobními faktory. Disproporce ve struktuře československé ekonomiky narůstaly. Výrazem změn byl i transfer řady výrob z českých zemí na Slovensko a budování tamních nových průmyslových kapacit (industrializace Slovenska), jež se však z dlouhodobého hlediska ukázalo jako problematické.

Na venkov byl v průběhu první pětiletky s různou intenzitou ve vlnách vyvíjen ideologicko-politický tlak s cílem odstranit a někdy i přímo likvidovat „třídní nepřátele“. Komunistická strana vyvinula enormní úsilí k ovládnutí venkova, a to i za použití radikálních represivních metod. Od velkých pozemkových vlastníků – sedláků – očekávala KSČ vážný odpor vůči své autoritativní politice. Označovala je pejorativními termíny jako vesnické boháče či kulaky. Nepohodlnými ovšem byli i střední či menší pozemkoví vlastníci, kteří odmítali vstoupit do družstev a nechtěli se spokojit s drobnou pozemkovou držbou určenou k samozásobení, tzv. záhumenkem. Způsob boje s „nedisciplinovanými zemědělci“ komunistická moc systematicky propracovávala. Formy a prostředky perzekuce nabyly institucionálního zakotvení. Kolem kolektivizačních aktivit vytvořili komunisté určitou expertní síť, která v silových mocenských resortech řídila tzv. třídní boj na vesnici.

Základní normou, jež formovala represivní stránku kolektivizace let 1951–52, byla tajná Směrnice ministra národní bezpečnosti, ministra vnitra a ministra spravedlnosti ze dne 22. října 1951 o úpravě poměrů rodinných příslušníků odsouzených vesnických boháčů. Na jejím základě bylo zhruba 4000 selských rodin zbaveno majetku a vystěhováno ze svých domovů. V interních komunistických materiálech byla tato akce označována jako Akce „kulak“ či jen Akce „K“.¹⁷ I sociálně-ekonomicky slabí zemědělci a bezzemci, kteří jako první v zásadě dobrovolně vstupovali do JZD hned v průběhu roku 1949, začali chápat, že byli komunistickou stranou v podstatě politicky zneužiti. Napětí na venkově sílilo. Komunistická moc řešila situaci zostřenými útoky proti tzv. kulakům. V důsledku studené války podpora pro komunistickými plánovači navržené a diktované způsoby zemědělské práce ze strany státu nepřišla. Je správné konstatovat, že velká mezinárodní politika měla negativní vliv na hloubku a šíři problémů vývoje zemědělství počátku padesátých let. To ani zdaleka nedosahovalo úrovně a objemu předválečné výroby. Dospělo k ní až o více než deset let později, zhruba kolem roku 1963.

* * *

Příspěvek analyzuje souvislosti mezi vojensky vyhocenou mezinárodněpolitickou situací ve světě v důsledku války v Koreji v letech 1950–1953 a osudem venkova v Československu v první polovině padesátých let 20. století na začátku procesu kolektivizace.

¹⁶ PRŮCHA, Václav, *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, Brno 2009, s. 273.

¹⁷ BLAŽEK, P. – KUBÁLEK, M., *Akce „K“*, c. d., s. 61–150. Závažné mocenské postupy komunistické vlády proti sedlákům na venkově zkoumali zejména Karel Jech a Petr Blažek.

Československo a všechny další satelitní státy sovětského bloku dostaly z moskevského centra v důsledku zostření mezinárodněpolitické situace po vypuknutí války v Koreji v létě 1950 pokyn k výrazně urychlenému posilování těžkého průmyslu a zbrojení. Tato zásadní změna oproti původně zamýšleným hospodářským plánům způsobila, že do zemědělství se dostalo daleko méně prostředků, než se předpokládalo. Studená válka zvýšila tlak na proces kolektivizace/združstevňování československého zemědělství a likvidaci soukromého hospodaření. Sedláci se ocitli v roli „třídních nepřátel“, které je třeba potřit.

JANA BUREŠOVÁ

IV.9 BOJ O ZRNO NA ČESKOSLOVENSKÉM INDUSTRIALIZOVANÉM VENKOVĚ (50.–80. LÉTA 20. STOLETÍ)¹

Verbalizace války byla v období stalinismu v Československu takřka všudypřítomná a vycházela mimo jiné ze záměrného vyostřování hranic mezi vlastním a cizím ze strany tehdejší politické reprezentace.² Stalinismus byl totiž v celé východní Evropě viditelně založen na konfrontaci, jež se v československých podmínkách projevila již v tzv. prohlášení Ústavy československé republiky ze dne 9. února 1948. Dobová rétorika zformovaná do tzv. „války za mír“ těžila z mentality lidí ovlivněných nedávno skončenou válkou a v boji s vnitřním třídním nepřítelem navazovala na válku s nacismem.³ Navzdory tomu, že se síla propagandy po smrti Stalina zmenšila, ve společnosti zcela nevymizela a žila vlastním životem. Kromě rituálů, jakými byly prvomájové průvody či vojenské přehlídky, nalezneme totiž ve vyhrčenějších situacích přesahujících kontext venkova také mnohem adresnější připomenutí hrozby války, o čemž svědčí například soubor textů v Rudém právu k vydání Charty 77.⁴

Pojednáno je zde tedy o válce v přeneseném smyslu slova. Ostatně samotný pojem studená válka, v jejímž období se práce pohybuje, také nebyl reálným válečným střetem dvou světových velmocí (i když zástupné války v něm probíhaly), nýbrž se jednalo o napětí mezi komunistickými a tzv. západními státy, často vyjádřené hospodářskými blokádami či vesmírnými závody.⁵

Jádrem studie tedy je rozbor významu hesel odkazujících k válce, k nimž je přístupováno kontextualisticky a sémioticky, neboť jsou zařazována do historického kontextu a je vysvětlován jejich význam i motivy pro jejich užití. Prvky militantní ideologie na venkově jsou analyzovány na následujících případech.

NÁZVY JZD

Podíváme-li se na názvy sloučených jednotných zemědělských družstev, nelze si nepovšimnout velkého množství označení symbolické povahy, odkazujících k vojenské tematice (jako např. JZD Rudé armády se sídlem v Hustopečích). Zatímco u nesloučených družstev se vyskytovaly názvy pouze po obcích, u názvů sloučených družstev byla ke jménu centrálních obcí přidávána ještě jiná slova, přičemž

-
- 1 Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (projekt č. 235115).
 - 2 Jako příklad z venkovského prostředí je možno uvést nově instalovaný pojem „kulak“. Srov. SLINTÁK, Petr – ROTTOVÁ, Hana, Venkov v českém filmu 1945–1969, Praha 2013, s. 35; JECH, Karel, Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha 2009, s. 74.
 - 3 Koncepce „války za mír“ v literatuře socialistického realismu je zaznamenána mimo jiné na stránkách mezioborového bohemikálního časopisu. Srov. KOUBA, Karel – SCHMARC, Vítek, „Tank míru“. Traktor jako popkulturní emblém československého socialistického realismu, Slovo a smysl, 2006, 3, 6. V článku „Ztroskotanci a samozvanci“, který svým slovníkem odstartoval novou éru proti disidentských textů, se lze dočíst, že „socialismus se však nezalekl ani atomového vydírání a před škrabáky reakčních pamfletů má pro strach uděláno“. Rudé právo, 57, 9, s. 2; dostupné online: <<http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1977/1/12/2.png>> [10. 12. 2016].
 - 5 Koncept studené války kromě vyvolání napětí mezi soupeřícími státy sloužil také k maskování významných rozdílů uvnitř samotných bloků. Srov. UHEREK, Zdeněk, „Národopisci a sociokulturní antropologové v měnícím se českém prostředí“, Sociologický časopis, 2007, 43, 1, s. 195.

Obr. 1. Přehlídka strojů v Práčích v rámci Dne nové techniky se zúčastnil ministr zemědělství či Reinhold Class, ředitel firmy CLAAS OHG prodávající stroje. Nápis nad jejich hlavami deklaruje, že se podílejí na udržování míru.
Zdroj: Zpravodaj JZD Mír, Listopad 1988, s. 4.

tento proces se konal také v ostatních zemích s kolektivizovaným zemědělstvím.⁶ K procesu slučování družstev v souvislosti s efektivnějším vykonáním velkovýroby⁷ docházelo od počátku šedesátých let, základní myšlenka velkoplošných lánů však dominovala československé zemědělské politice již od roku 1948, proto sloučená družstva najdeme ojediněle už v 50. letech.⁸ Ačkoliv u názvů sloučených státních statků nalezneme jména geografická (po obci či blízké oblasti), u družstev, jež vzhledem ke své formě řízení měla větší možnost tento proces ovlivnit, je rozmanitost mnohem větší, proto je v následujícím textu kladen důraz na to, o jaké motivy se nová jména družstev opírají.

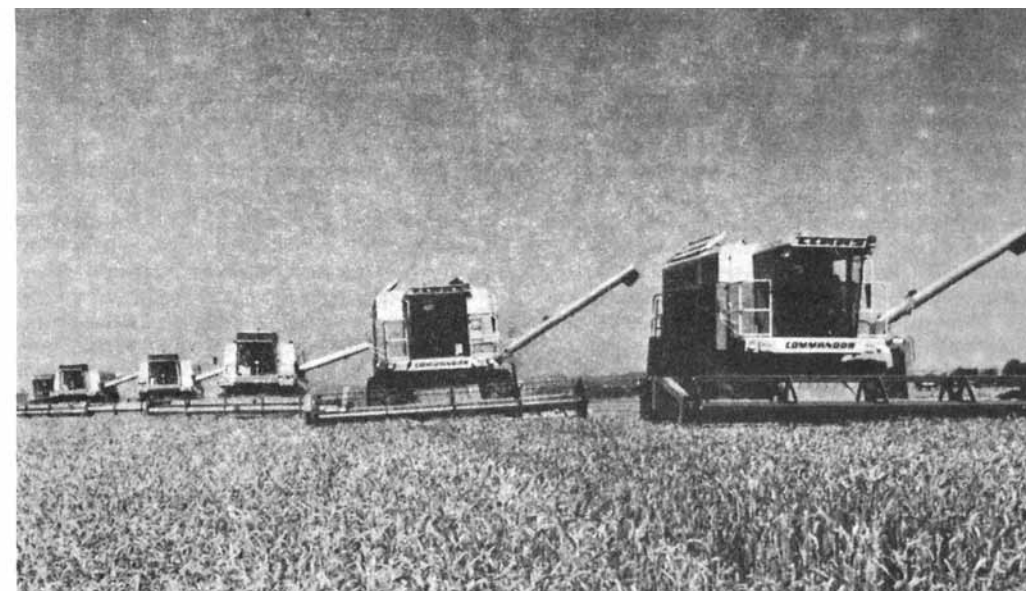
Pro potřeby tohoto příspěvku bych se více zmínil jen o jménech symbolické povahy, jež se většinou váží k vojenské tematice. Častým názvem družstva bylo JZD Mír, na Slovensku JRD Mier. Zde je třeba si uvědomit, že hodnotovými idejemi tradičního družstevnictví obecně byly zejména vzájemná solidarita a svépomoc, proto je v tomto názvu naznačen směr úsilí družstevního hnutí, avšak nemuselo tomu tak být vždy.⁹ Pohraniční družstva pro změnu ve vojenském kontextu často chápa la svou polohu, a proto mezi nimi nebyly výjimkou názvy jako JZD Stráž nad Dyjí

6 Objevily se samozřejmě i výjimky – JZD Slušovice, které bylo v 80. letech 20. století tvořeno původně 17 samostatnými družstvy, si zachovalo pouze název hlavní obce až do roku 1986, kdy oficiálně přešlo na agrokombinátní formu hospodaření, a od té doby vložilo do svého názvu slovo agrokombinát. Srov. SLINTÁK, Petr, Hauří a perestrojka, Paměť a dějiny, 2012, 6, 1, s. 43; Naše cesta, 1986, 8, 17, s. 1.

7 Ale občas také za účelem vypořádání se s politickými protivníky. Srov. KOPEČEK, Martin, JZD Chelčice – příklad úspěšného JZD období „normalizace“? Nepublikovaná diplomová práce, Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2015, s. 25.

8 KUBAČÁK, Antonín, Dějiny zemědělství v českých zemích, 2., 1900–1989, Praha 1995, s. 392.

9 JZD Mír Práče na Znojensku obdrželo údajně svůj název a k tomu i tzv. Cenu míru v roce 1971 za to, že v době vietnamské války zaměstnávalo vietnamské občany s takovými výhodami, jako by byli členy družstva, a že zúrodnilo 250 ha neúrodné půdy s keři a bažinami. Srov. Archiv a programové fondy České televize (dále jen APF ČT), fond: Fond telemagnetických a digitálních AV záznamů České televize (1953–2015), Rodinná pošta 1972.

Moderní sklízecí technika umožnila nám v minulém roce skončit žně za pouhých deset dní. Obilnářství je v JZD Mír Práče hlavním směrem zemědělské produkce.

Foto JAROSLAV MATULÍK

Obr. 2. Sestava žací kombajnů vyvolává asociaci s tankovou bitvou. Komentář zdůrazňující rychlost sklizně podtrhuje fascinaci silou a výkonem.
Zdroj: Zpravodaj Mír, Červen 1989, s. 1.

Citonice na Znojensku.¹⁰ V obou případech se jedná o jména, jež měla pouze velmi volný vztah k existenci nebo působení družstva, a jak vyplývá ze zápisu plenárních schůzí či dochovaných videohovorů, zemědělci nově přidávané názvy nepoužívali. Navzdory tomu, že si družstevníci mohli odhlasovat názvy jako Zlatý klas, Závlaha či Vinosady,¹¹ což byla reálná jména tehdejších družstev, narážíme mnohem častěji na jména se zjevným ideologickým podtextem. Mezi takové můžeme řadit již výše zmíněné JZD Rudé armády Hustopeče, dále JZD Slovenského národního povstání se sídlem ve Strážnici nebo třeba JZD Československo-korejského přátelství v Lanžhotu.¹² Jelikož identifikační význam názvu družstva s jeho členy můžeme v těchto případech vyloučit, jako pravděpodobnější se jeví motivace politická v tom smyslu, že název družstva patrně sloužil v zájmu vytoužené dobré „reklamní značky“ při jednání s nadřízenými orgány.¹³

Tento jev je však třeba vidět v kontextu celé společnosti. Zatímco na venkově byly takové názvy závodů odkazující k vojenským událostem dříve neznámé,

10 Družstevní informace: JZD Stráž nad Dyjí se sídlem Citonice, Citonice 1987.

11 KUCHAŘ, Jaroslav, Nová skupina vlastních pojmenování, Naše řeč, 1965, 48, 1; Nová skupina vlastních pojmenování, dostupné online: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5092>> [10. 12. 2016].

12 Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Břeclav, fond: Okresní zemědělská správa Břeclav, porady předsedů (nezpracovaný fond).

13 V archívních materiálech však nalezneme zdůvodnění názvu ve vztahu k historii zemědělského družstva. JZD RA v Hustopečích přijalo svůj doplněný název v roce 1975, údajně na počest třicátého výročí osvobození města Rudou armádou, jakkoli tato armáda již obecně nebyla vnímána pozitivně. SOKA Břeclav, fond: JZD Hustopeče, Prospekt JZD (nezpracovaný fond).

CHCEME ŽÍT A PRACOVAT V MÍRU

V duchu tohoto hesla proběhla i veřejná stranická schůze 7. listopadu v Prosiměřicích.

V hlavním referátě byl podán přehled o činnosti stranické organizace KSČ, průběh výrobních úkolů v JZD s konkrétním zaměřením na plnění živočišné výroby v objektech JZD "Mír" v obci Prosiměřice.

Všechny zaujal výklad o záměrech MNV na další období.

Byl upřesněn a předložen návrh, ve kterém se počítá s výstavbou nového MNV s obřadní síní, prostorami pro služby a menším kulturním zařízením.

Přítomní na závěr odhlasovali rezoluci proti rozmístění amerických raket v Západní Evropě.

MILUJEME ŽIVOT
- PROTO BRAŇME MÍR

Obr. 3. V textu s nadpisem „Chceme žít a pracovat v míru“, v němž družstevní zpravodaj informuje o schůzi základní organizace KSČ v Prosiměřicích, zaujme především poslední věta o rezoluci odmítající rozmístění amerických raket v západní Evropě. Ukazuje, že hrozba války byla při určitých příležitostech používána také jako integrační faktor.

Zdroj: Zpravodaj JZD Mír, 1983, 3.

neplatilo to o městech, kde se již v 50. letech setkáváme s podniky jako Gumárny Rudý říjen apod.¹⁴ Spolu s novým pojetím výroby a života na venkově pozorujeme tedy také pronikání nových způsobů pojmenování z městských institucí průmyslového a obchodního charakteru, a tím prosazování násilně vnucených prvků urbanismu a industrializace.

Venkov byl pochopitelně procesy urbanismu a industrializace ovlivňován již od druhé poloviny 19. století, zachoval si však tradiční ráz s drobnými poli a převahou zemědělské nemechanizované výroby.¹⁵ Poté co druhá světová válka výrazně ukázala potenciál masové výroby v industrializované společnosti, došlo v 50. letech v souvislosti se studenou válkou v obou sférách bipolárního světa k industrializaci společnosti v úplně jiných měřítkách. U většiny socialistických států sovětského bloku byl nadto specifickým těchto měřítek revoluční přechod k průmyslové formě organizace zemědělské výroby. Industrializovaný venkov, k němuž se přispěvek, jak název napovídá, vztahuje, je výsledkem cíleného smazávání rozdílů mezi městem a venkovem, je místem s velkoplošnými kolektivizovanými lány a velkými budovami pro chov hospodářských zvířat, skladování strojů či plodin, výzkum a nezemědělskou výrobu. Byly to také válečné názvy, které měly k budování takového venkova občany mobilizovat.

FILMY S VENKOVSKOU TEMATIKOU

V rámci snahy ukázat symboly napětí na venkově pomocí mediálních prvků si můžeme všimnout rysů války také ve filmech. Filmů, jež by naplňovaly toto kritérium, je celá řada, proto jako modelový příklad byl pro ilustraci vybrán film z období počátku kolektivizace a seriál z období normalizace. Oba pořady byly ve své době

14 Rudý říjen: závodní časopis zaměstnanců n. p. Gottwaldov 1953.

15 SLINTÁK, P. – ROTTOVÁ, H., Venkov v českém filmu 1945–1969, c. d., s. 199.

Obr. 4. V 80. letech 20. století v souvislosti s účelovou prezentací „silové“ politiky amerického prezidenta Ronalda Reagana jsou čtenáři družstevního zpravodaje v Práčích zasaženi nebyvalou aktivizací hrozby jaderné války. Zdroj: Zpravodaj JZD Mír, 1983, 2.

mediálně velmi propagované a o úspěchu této akce svědčí její dopad do současnosti, vyjádřený bohatými diskuzemi o těchto aktech v rámci diskuzních fór. Období dvaceti sedmi let, jež tyto pořady od sebe dělí, umožňuje zároveň ve zkratce poukázat na proměnu zobrazení válečné tematiky.

Komediální muzikál *Zítřejší se bude tančit všude* z roku 1952 se týká zejména venkovského prostředí. Podle textu distributora ukazuje, jak lze lidovou písní a tancem bojovat za přátelství všech národů a mír.¹⁶ Má tedy zejména představovat úlohu lidové tvořivosti a solidarity mládeže s nejstarší generací, film však prostupují také jiné asociace. Nebezpečí reálné války je zde například připomenuto motivem atomové bomby, jež je mladými tanečnicemi znázorněna na festivalovém vystoupení. Jaderná puma je ovládána postavou sedláka a podnikatele, avšak mladým svazákům se podaří společným zpěvem tuto hrozbu zlikvidovat. Námět jaderné války nicméně odkazuje také k potřebě akceptovat krizové podmínky v důsledku domnělého válečného rizika a zároveň k možnosti svést vinu za nedostatečnou úroveň životních podmínek ve státě na nepřítomného protivníka, jenž již tuto zbraň ve válce použil.¹⁷

Seriál *Plechová kavalerie* z roku 1979 svým názvem odkazuje k oddílu „vojáků“ bojujících na „plechových koních“, fakticky však představuje, jak parta kombajnérů ze Strojní a traktorové stanice v Nepomuku na Plzeňsku řeší pracovní i osobní příběhy při žních. V oficiálním textu distributora je uvedeno, že svádí boj o zrna, jenž spočíval ve shánění náhradních dílů, nutnosti noční práce či vyjednávání

16 *Zítřejší se bude tančit všude*, dostupné online: <<http://www.csfd.cz/film/9331-zitrej-se-bude-tancit-vsude/prehled/>> [9. 12. 2016].

17 Vypovídá o tom také obrázek č. 4 a 5 z roku 1983 reagující na zasedání světového mírového kongresu v Praze 26. 6. 1983.

s neochotnými předsedy zemědělských podniků.¹⁸ Hlavní hrdina, jímž byl příznačně pro období normalizace jednotlivce, se tak potýká jen s válkou na poli orném a diplomatickém. Přesto záběry na seřazené kombajny vypovídají o fascinaci mechanikou a organizovaností, jež nachází nejvyšší míru uplatnění právě v armádě.¹⁹

Obě relace mají některé rysy společné. Jedná se o výchovné pořady vypovídající o ideologických mechanismech například tím, že využívají motivů typických pro militarismus (atomová bomba, kombajny připomínající tanky) v zájmu prosazení politické ideologie (přijetí socialistického způsobu života, práce v zemědělských podnicích). Konflikty jsou nakonec vyřešeny vstřícnou politikou režimu, což podbarvuje radostná hudba a úderné repliky. Jistou návaznost je možné spatřit v tom, že zatímco muzikál pouze horuje pro socialismus, seriál již ukazuje úspěch kolektivizace, přičemž adresně zmiňuje pokrok v rychlosti sklizně oproti práci samostatně hospodářících rolníků, kteří v moderním světě nemohou obstát. Symbolicky je tato myšlenka reprezentována na starém popleteném sedlákovi, jenž v závěru seriálu umírá.

Kromě naznačených shod se však pořady v mnohém liší, přičemž se nejedná pouze o uvedený přesun od kolektivního k individuálnímu hrdinovi. Zatímco muzikál z 50. let umí sdělovat velká témata, motiv války zakomponovaný do lidové kultury je pojat vážně a lidé zde také nadšeně hovoří o kolektivizaci, v seriálu reálnou hrozbu války nic nepřipomíná a zmínky o „boji“, byť v přeneseném smyslu slova, nemají žádný aktivizační potenciál, neboť venkované napříč republikou jsou znázorněni jako spokojení lidé žijící v modernizované vesnici, jimž nic nechybí. V seriálu adresně připomíná vojnu jen název, jenž však souvisí s obsahem pouze symbolicky a žádnou postavou není zmiňován. Na základě dalších seriálů, přímo z vojenského prostředí,²⁰ můžeme předpokládat, že dokonce celá koncepce militarismu není zobrazena tak, že by u mládeže na přelomu 70. a 80. let vyvolávala strach z nebezpečí při obraně západní hranice.²¹ Prvky podobné militarismu mají v zemědělském kontextu spíše rekrutující potenciál, neboť uniformita a masovost v kombinaci s mechanizací v socialistické práci rolníků vyjadřují výjimečnost takového povolání a čest vstoupit do řad zaměstnanců strojní a traktorové stanice,²² ovšem zároveň je naznačen minimální postih za nedodržení kázeňských pravidel, což zemědělský podnik armádě vzdaluje a činí jej tak možná ještě přitažlivější.

18 Plechová kavalérie, dostupné online: <<http://www.csfd.cz/film/213164-plechova-kavalerie/prehled/>> [9. 12. 2016].

19 Podobný výjev je zachycen také na obr. č. 2.

20 Seznam filmů, v nichž hlavní roli hraje Československá lidová armáda, je možno nalézt: <<http://csla.cz/armada/vefilmu/index.htm>> [11. 12. 2016].

21 Což je rozdíl oproti situaci v SSSR, jenž byl s mírovou rétorikou silně spojen. Zde byl strach z války silným integračním faktorem, jenž dokázal i v časech politické krize mobilizovat občany pro podporu vlády. Srov. WEINER, Amir, Making Sence of War, Princeton 2001, s. 125–126; BREN, Paulina, Zelinář a jeho televize, Praha 2013, s. 78.

22 Samotné dlouhé záběry na soustředěné výrazy kombajnérů naznačují, že jde o odborníky, na jejichž práci mimořádně záleží, neboť její výsledek má až zázračný význam.

Obr. 5. Propagační materiál upozorňující na celostátní sjezd zemědělských družstev asociuje dominanci rudé barvy zápal a mobilizaci do pracovních výkonů. Mladí družstevníci jsou seřazeni za sebou podobně jako trojice revolucionářů Marx, Engels a Lenin.

Zdroj: MZA v Brně, fond: F 486, k. č. 248, inv. č. 197, fol. 183.

IDEOLOGICKÁ HESLA

Předchozí text se již obecně dotkl významu úderných hesel. Na následujících řádcích si představíme militantní hesla vztahující se přímo k zemědělské výrobě.

Heslo, které má v tomto kontextu patrně nejvíce bojovný náboj – „boj o zrna“ – a jež zaznívá opakovaně ve výše zmíněném seriálu, není, podobně jako heslo „ani zrna nazmar“, objevem československého státního socialismu. Agitace se zemědělcem jakožto vojákem na poli se v českých zemích objevuje minimálně již během druhé světové války v souvislosti s propagandou řízenou Úřadem říšského protektora.²³ Jeho pevné etablování v době vlády komunistické strany svědčí o tom, že představitelé KSČ mnohé z dědictví svých nepřátel převzali. Od nacistických předchůdců to byla v zemědělské činnosti forma řízené ekonomiky s povinnými dodávkami a předepsaným rozsahem zemědělské výroby. Heslo „boj o zrna“ tím vyjadřuje v symbolické rovině materialistickou orientaci politických režimů moderní doby na hospodářský výsledek, na efektivitu zemědělské produkce a na revoluční přechod k novým formám hospodaření.

23 LAPKA, Miloslav – GOTTLIEB, Miroslav, Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků, Praha 2000, s. 35.

Podobně symptomatickým heslem, jež by viditelně spadalo do této kategorie, je také pojem „tank míru“, jímž je míněn traktor. Ten je zde nejen symbolem modernity, ale také symbolem moci, „symbolem nového světa, který překonává nepřehledný svět starých tradic v přehledný kolektivní lán“.²⁴ Podobně jako u analyzovaného seriálu, také na mnoha plakátech s tematikou traktoru je tento stroj předmětem až náboženského obdivu,²⁵ neboť demonstruje osvobození lidí od „vykořisťování“. Samotné vyznění hesla nás přesvědčuje o tom, že traktor má zásluhy na udržení míru, neboť má schopnost konkurovat „imperialistům“ toužícím po válce.

Zemědělci jsou tedy připodobněni k válečným hrdinům, přičemž mírový charakter jejich konání spočívá v práci pro pokrok a šťastnou budoucnost.²⁶ Patrné je to také v komentáři z roku 1951: „Členové JZD v Hruškách na Moravě, za účasti ostatních obyvatel obce a okolí, sešli se společně na družstevním poli, aby slavnostně zahájili letošní mírovou sklizeň. Krajský tajemník KSČ poslanec Paleček připomněl ve své řeči hrušeckým zemědělcům význam poctivé práce dělníka a rolníka, která pomáhá v boji za mír, upevňuje výstavbu naší země a je nejlepší odpovědí podněcovatelům války.“²⁷ Fungující zemědělství je, jak vidno, reprezentováno počátkem 50. let 20. století jako jeden z předpokladů porážky kapitalistického Západu.

* * *

Militantní symboly provázely českou společnost i v období dlouhodobě trvajícího míru. Na některé projevy záměrně připomínající hrozby války na socialistickém venkově se pokouší poukázat předložený text. Ve zkoumaném období můžeme být svědky toho, že urbanizaci venkova spojenou s militarismem provázela řada rysů. Jedním z nich byl sklon vymezovat a ohraničovat prostor mezi vnějším a vnitřním, přátelským a nepřátelským, a to prostřednictvím obrazů, které byly na pozadí zkušeností války všem srozumitelné. Válečné motivy v označování venkova ostatně evokují integrační potenciál.

Militantní ideologie se projevovala také ve způsobu technizace a modernizace zemědělství. Filmové záběry a fotografie organizované řady kombajnů se doplňují s údernými hesly hlásajícími boj o zrno a velebícími tanky míru. Mechanizace, která sice vedla k částečné emancipaci žen, tak zdůrazňovala spíše mužské atributy mohutnosti a síly.

Konečně se militantní hesla v důsledku ideologizace zemědělského družstevnictví objevila také v názvech nezanedbatelné části těchto družstev. Zemědělské podniky měly v 60. a 70. letech, kdy ke slučování masově docházelo, při volbě názvu možnosti, jak se případnému militantnímu názvu vyhnout. Tuto volbu však zpravidla nevyužívaly. Bádání naopak naznačuje, že válečná rétorika se projevovala mobilizační funkcí a s tímto významem se vyskytovala i v zemědělské výrobě. Měla tedy

24 „Tank Míru“, dostupné online: <<http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/160>> [10. 12. 2016].

25 V seriálu je dobře patrná posvátná hrůza z toho, když se na poli převrátil kombajn, zatímco zraněný pracovník zůstává v pozadí zájmu veřejnosti.

26 Mírová hesla nesměla chybět ani v 80. letech, jak ukazuje obr. č. 1 z konference v Práčích roku 1988.

27 APF ČT, fond: Fond telemagnetických a digitálních AV záznamů České televize (1953–2015), Československý filmový týdeník 1951; dostupné online: <<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10116288585-archiv-ct24/214411058210001/titulky>> [9. 12. 2016].

podněcovat obyvatelstvo k nasazení a vyšším výkonům. V souvislosti s autoritativním slučováním družstev je třeba připomenout, že nový druh pojmenování na vesnici je spojen s tvorbou střediskové soustavy obcí, a dokládá tak snahu o snazší kontrolu nad rozhodováním obcí na úkor jejich samosprávy. Také v této touze po přehlednosti, jež nevychází z požadavků samotných občanů, je patrná inspirace v řízení armády.

Nemůžeme tvrdit, že militantní duch vesnici zcela ovládl. Pro socialistický způsob práce v praxi, jak ukazuje uvedený seriál, je ostatně charakteristické obcházení pravidel a nižší míra postihu za jejich nedodržení, což je v rozporu s myšlenkou organizace vojska. Také proto byla aktivizačně laděná hesla zaměřena na intenzifikaci zemědělské produkce. Skutečnost, že přítomnost těchto prvků na československém industrializovaném venkově byla pro celé sledované období signifikantní, by se neměla vytratit z pozornosti badatelů.

JIŘÍ FIALKA

IV.10 ZAKLÁDÁNÍ JZD V OBCI VELKÁ LOSENICE – OSUD JEDNÉ SELSKÉ RODINY¹

Selský stav byl vždy úzce a přirozeně propojen s půdou a jejím obděláváním a byly od něj následně odvozeny po generace předávané tradice a zvyky. Lokální identita (tj. vazba na místo původu) tak byla u vlastníků půdy (sedláků) přirozeně velmi silná. Životy a osudy řady lidí byly vázány na půdu. Její vlastnictví předurčovalo i jejich životní úděl, neboť k ní byli připoutáni, aby ji udržovali a udrželi i pro další pokolení. Skrze uvedené aspekty se utvářely a upevňovaly přirozené vazby, které se předávaly z generace na generaci.

V předkládaném příspěvku představíme příběh zprostředkovaný skrze vyprávění Berty Fišarové (rozené Plevové) z obce Velká Losenice (nedaleko Žďáru nad Sázavou). Příběh selské rodiny Fišarových je konkrétním svědectvím násilných kolektivizačních postupů a přerušených vztahů k půdě. Socialistická kolektivizace zemědělství představovala zlomový předěl v osudech řady jednotlivců, rodin a ve svém důsledku i celé společnosti. Text se koncentruje na proces kolektivizace půdy rolníků v malé obci na Vysočině; ovlivnění mezilidských vztahů a lokality fatální, společensko-politickou změnou směřující k totalitnímu státu a řízené destrukci dosavadních společenských vazeb.

Výzkum se zakládá na studiu dobových pramenů a odborné literatury. Byly využity analyticko-empirické metody. Nezbytným zdrojem informací se stala metoda oral history. Dozvídáme se tak více o osobních prožitcích, zážitcích, obtížném rozhodování a motivech zainteresovaných aktérů na pozadí historických faktů. Informace získané z rozhovorů vedených s pamětníci (pamětníky)² zasazujeme do dobového kontextu.

OBEC VELKÁ LOSENICE

Velká Losenice leží 10 km od města Žďáru nad Sázavou, v kraji Vysočina, u historických hranic Čech a Moravy. Obec byla pravděpodobně založena již na přelomu 12. a 13. století a její vznik souvisí s kolonizačními tendencemi německých průzkumníků zjišťujících zásoby užitkových nerostů v této části Vysočiny. První kolonizátoři, kteří zároveň mýtili les a vytvářeli ornou půdu, měli údajně pocházet z Horní Falce (Bavorsko) a Durynska. Datace obce je odvozena od velkolosenického kostela sv. Jakuba Staršího. Jedná se o jednu z nejstarších sakrálních staveb v regionu a odborníci dle stavebního slohu odhadují položení základního kamene

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumné činnosti Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích pro rok 2017.

² Rozhovor vedený s Bertou Fišarovou. Informace jsou výsledkem obecného studia osudu selské rodiny Plevových a Fišarových. Informace nám byly poskytnuty i od nejmladšího syna Berty Fišarové, který statek zdědil a je nynějším majitelem pozemků. Bertě Fišarové byl osud tchána Josefa Fišara převeden skrze jeho děti a manželku v době, kdy se na statek v roce 1960 přivdala. Rozhovory byly provedeny i s dalšími pamětníky (Janem Augustinem a Leopoldem Roseckým) a doplnily celkový informační kontext.

právě na přelom 12. a 13. století.³ První dochovaná zmínka o obci pochází z roku 1352, kdy se zde těžilo stříbro a železná ruda. Po vytěžení bylo místní obyvatelstvo odkázáno na zemědělství. Po generace se zde formovaly selské rodiny s velkými grunty a silnou vazbou k půdě.

Dle údajů z losenické kroniky žilo v obci např. ve 30. letech 20. století 979 obyvatel, z toho 736 uvádělo jako způsob obživy zemědělství.⁴ Zemědělský charakter má obec až do současných dnů. Převážná část katastru obce je tvořena zemědělskou půdou (1017 ha z 1490 ha). Většina podnikatelských aktivit v obci se realizuje v sektoru zemědělství, lesnictví a rybnářství. K 31. prosinci 2015 žilo v obci 1247 obyvatel (muži a ženy de facto v rovnováze, 628 a 619). Průměrný věk činí 37 let a nejvíce obyvatel se nachází právě v produktivním věku. Obec disponuje trvalým osídlením a malou fluktuací místních obyvatel.⁵ Vykazuje silnou místní identitu.

BERTA FIŠAROVÁ A JEJÍ RODINA

V životě a vzpomínkách paní Berty Fišarové, rozené Plevové, se mísí osudy dvou velkých selských rodin v malé vsi na Vysočině. Berta se narodila jako prvorozená do selské rodiny Plevových a později se provdala za syna dalšího z velkých losenických sedláků, Josefa Fišara.⁶ V jejím příběhu se snoubí vzpomínky na válku, resp. radost z jejího konce, poválečný osud rodiny Plevových i Fišarových na počátku kolektivizace zemědělství, život v socialistickém zřízení a starost o v restituci zděděný majetek.

Berta Fišarová/Plevová se narodila dne 7. září 1941 ve Velké Losenici č. p. 21 jako prvorozené dítě Josefa a Pavlína Plevových. Berta přišla na svět v průběhu 2. světové války. Její rodinu však válečný konflikt nijak dramaticky nepoznamenal. Jako čtyřletá holčička poté běhala malá Berta po dvoře na statku mezi koňmi, se kterými přijeli vojáci Rudé armády. Do Velké Losenice dorazili 10. května 1945 o půl páté odpoledne. Usídlili se na největších statcích ve vesnici a velitel oddílu požadoval po panímámě teplou vodu, aby se mohli umýt a oholit. Za to jim vojáci nasypali do mísy žlutý nečistěný cukr, kterého bylo v té době nedostatek. Oddíl se ve Velké Losenici zdržel tři dny a pak se vydal na východ, domů.⁷

Konec války byl naplněn nadějami, v únoru 1948 ale moc uchopili komunisté. Dominance komunistické strany se projevila i v zemědělské oblasti. Strana převzala sovětský model, a tím i autoritativní řízení zemědělské politiky, její legislativní úpravou, implementací i kontrolou výkonu. Litera květnové ústavy z roku 1948 definovala tzv. horní hranici vlastnictví nebo držby půdy.⁸ Nejvyšší přípustná výměra půdy, kte-

3 Malé dějiny obce Velká Losenice. Velká Losenice: Obecní úřad ve Velké Losenici 2003, s. 8.

4 Kronika obce Velká Losenice 1930–2001, rok 1930, dostupné online: <<http://www.losenice.cz/kronika/>> [12. 03. 2017].

5 Český statistický úřad, dostupné online: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jspx?_afz=profiluzemi&uzemiprofil=31588&u=__VUZEMI__43__596981#> [12. 03. 2017].

6 Jméno Josef je u Fišarů čteně zastoupeno a může dojít ke snadné záměně. Je tradicí, že nejstarší syn vždy dostává jméno Josef. Manželé Františka a Josef Fišarovi (na jehož příběhu budeme demonstrovat osud selského stavu u nás) měli pět dětí: Marii, Boženu, Josefa, Helenu a Zdeňka. Josef Fišar byl tedy režimem pronásledovaný kulak, tchán Berty Fišarové, díky které nám ožívá celý příběh. Dále je nositelem jména Josef jejich nejstarší syn i jeho syn. Tedy praděd, děd, strýc a bratranec jedné z autorek překládaného textu. Manželé Pavlína a Josef Plevovi měli tři děti: nejstarší Bertu, která se posléze provdala za Josefa Fišara, dále Josefa a Blanku.

7 Rozhovor s Bertou Fišarovou vedený 7. 11. 2015, vedla Alena Fišarová.

8 § 158 a 159, kap. 8, Ústavní zákon ze dne 9. května 1948, Ústava Československé republiky.

rá mohla být v soukromém vlastnictví jednotlivce, spoluvlastníků nebo ve společném hospodářství jedné rodiny, byla stanovena na 50 ha. Při dodržení této hranice mělo být soukromé vlastnictví (ústavně!) zaručeno. Na to ostatně vzpomíná i Berta Fišarová: „Slibovali pomoc malým a středním rolníkům, a že jim bude zaručeno soukromé vlastnictví do 50 ha.“⁹

Státní zemědělská politika však začala směřovat stále intenzivněji ke kolektivizaci. V únoru 1949 přijal parlament zákon o jednotných zemědělských družstvech č. 69/1949 Sb. (JZD). V rozvoji kolektivizačních plánů komunistické straně ale velcí vlastníci půdy překáželi. K postupné eliminaci a likvidaci velkých hospodářů, které vláda a komunistická propaganda označovaly ruským termínem „kulak“, došlo brzy poté. Československé vesnice měly být získány pro socialistický způsob života. Pojmem kulak, jenž v komunistické interpretaci znamenal majetný sedlák, vykořisťovatel nebo třídní nepřítel, byli označeni „vesničtí boháči“, kteří tím, že nechtěli předat pozemky JZD, „bránili“ socializaci vesnice a kolektivizaci zemědělství.¹⁰ Stali se tak nepřáteli socialistického zřízení. Vesničtí boháči měli být izolováni, eliminováni a malí a střední rolníci „uchráněni a zachráněni“ před útlakem majetných.

Květnová ústava sice soukromým zemědělcům jejich majetky „garantovala“, ale začala být cíleně obcházena. „Vláda zavedla povinné odvody a velkým hospodářům byly navíc navýšeny o 10 % oproti malým a středním rolníkům, bylo to těžké,“ vzpomíná Berta Fišarová. Cílem bylo přivést sedláky do daňové, platební či odvodové (dodávkové) nezpůsobilosti, která byla zákonem postižitelná.¹¹

Na začátku 50. let 20. století můžeme politický systém tehdejšího Československa označit jako totalitní. Komunistická strana uplatňovala totální kontrolu nad státem i společnostmi prostřednictvím tomu uzpůsobených orgánů a institucí (systém Národní fronty a národních výborů, Státní a Veřejná bezpečnost, kontrola soudního systému, prokuratur, rušení či kontrola společenských organizací atd.). Československé zákonodárství bylo na proces důsledné kolektivizace dle sovětského vzoru (včetně odstranění „kulaků“) postupně legislativně připraveno.

Dne 30. května 1952 bylo do obchodního rejstříku vedeného Krajským soudem v Brně zapsáno Jednotné zemědělské družstvo ve Velké Losenici, které bylo zpočátku tvořeno bezzemky a malými rolníky. Ti ovšem neměli dostatek půdy na to, aby jejich hospodaření mohlo být úspěšné. Z celkového počtu 141 rolníků v obci se do přípravného procesu zakládání JZD zapojilo pouhých pět. Losenická kronika z roku 1952 zmiňuje přiřazení místního JZD k družstvům tzv. I. typu, tj. družstvům fungujícím na principu sousedské výpomoci v kritické době zemědělských prací, v nichž každý rolník i nadále pracoval ve vlastní režii.¹²

9 Rozhovor s Bertou Fišarovou.

10 Pro původní ruské slovo „kulak“ (pěst) čeština ani slovenština neměla žádnou jednoslovnou náhradu. Zdůrazněme, že se jednalo o hanlivé označení diskriminované skupiny selského stavu, zcela poplatné tehdejší socialistické propagandě. Jednalo se o cílenou umělou snahu vytvořit nelichotivý obraz „vnitřního nepřítele vesnice“.

11 Např. zákon č. 231/1948 Sb., o ochraně lidově demokratické republiky; zákon č. 15/1947 Sb., o stíhání černého obchodu.

12 Kronika obce Velká Losenice 1930–2001, rok 1952, dostupné online: <<http://www.losenice.cz/kronika/>> [12. 3. 2017]. Více k typům JZD viz FEIERABEND, Ladislav Karel, Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952, Volary 2007, s. 68–69.

V počátcích kolektivizace se jednalo o proces dobrovolného začleňování malých a středních rolníků do vznikajících družstev a vysvětlování významu společného hospodaření i pro větší statkáře a velkostatkáře (či získání většiny drobných zemědělců v obci pro podporu likvidace těch velkých). Zprvu nebyla komunistická strana schopna implementovat do svých rozhodovacích procesů úvahy nad rozdílným chováním a reakcí lidí na venkově a v konkrétních obcích (i místních funkcionářů KSČ, které občas z centra nabádala k větší aktivitě a rozhodnějším a přísnějším postupu a postihu). Sovětský model kolektivizace zemědělství zde narazil na zcela jiný, odlišný hodnotový vzorec či model utvořený generacemi. Místní identita, selská tradice a hrdost, dále vztah k půdě byly ve venkovském prostředí hluboko zakořeněné hodnoty a vzdát se dobrovolně svého rodového majetku bylo v řadě rodin chápáno jako zrada práce a tradic svých předků. „Ani ve Velké Losenici nebyli tomuto způsobu hospodaření velcí sedláci vůbec nakloněni. Nechtěli porušit rodinnou tradici předávání gruntu z otce na syna,“ poznamenává Berta Fišarová.

Ani 5 let po založení družstva nikdo z velkých sedláků nehodlal připojit svá pole k družstevním. Ukázalo se, že je třeba změnit rétoriku. Bylo proto rozhodnuto posílit agitaci. Do Velké Losenice byl nasazen jeden z komunistických funkcionářů z blízké obce Hamry nad Sázavou. Strana se snažila přistupovat ke kolektivizaci konfrontačně, stavět do kontrastu zájmy malých a středních rolníků a velkostatkářů, používala rétoriku třídního boje. Velcí sedláci byli líčeni jako uzurpující síla, která musí být systematicky zlikvidována, aby se ostatním dařilo lépe.¹³ Byly využívány manipulativní techniky a fabulace, které měly za cíl podnítit závist a nenávisť zejména mezi nemajetnými vrstvami obyvatelstva vůči bohatství a blahobytu jiných (zámožnějších hospodářů). Cílená propagandistická kampaň způsobila, že široká veřejnost postupně přijala představu kulaka jako nepřítele rolníků, společnosti a státu.

Je třeba připomenout i to, že sedláci nebyli jen vlastníky půdy. Byli do té doby považováni za důležitou součást občanské společnosti, jejímiž byli ve většině případů aktivními participanty. Byli součástí místních samospráv, činnými členy místních spolků a organizací a podporovateli kulturního života v obci. Jejich slovo mělo váhu a svými názory ovlivňovali tamní mínění.¹⁴ I proto byli pro komunistický režim tak nepohodlní. Velcí sedláci začali být postupně zbavováni funkcí v národních výborech, v zemědělských svazech, ve vedení místních spolků a organizací. Bylo jim komplikováno, ba znemožňováno využívání vlastní mechanizace. Byla na ně uvalena progresivní dávková povinnost. To demonstruje i případ Velké Losenice. Soukromým zemědělcům byly stanoveny sotva splnitelné odvody či povinné dodávky. Pakliže majetnější zemědělec (kulak) nevstoupil do družstva, znamenalo to pro něj zvyšování dodávek, diskriminaci v přidělovém systému a ve skutečnosti permanentní a cílenou snahu úřadů o jeho likvidaci.

Pro představu uvádíme soupis povinných dodávek pro obec Velká Losenice z roku 1952. Dodávky všech druhů produktů byly předepisovány všem soukromě

13 JECH, Karel, Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha 2008, s. 57.

14 Tamtéž, s. 42.

Obr. 1 a 2. Karikatury od Lva Hasseho vyjadřují sovětskou propagandistickou manipulaci a úkolem vnutit představu o kulacích jako společenských škůdcích a zákeřných lidech. Využívá idealizovaný obraz dobrého, důvěřivého sedláka, zkušeného, moudrého a vřelého muže. Ovšem prezentuje jej jinak, aby bylo zřejmé, že kulak není dobrý člověk, svou dobrotu jen předstírá a má vždy jen ty nejhorší úmysly.

„Jakpak, pane Kuláčku, to teprve odvádíte na kontingent?“
 „Jo, odvádím. To u mě patří!“
 Kreslí B. Bevtch

Zdroj: KETTNER, Petr, Nepřátelé vesnice bez masky. Praha: Státní zemědělské nakladatelství 1953, dostupné online: Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR), <<http://www.ustrcr.cz/cs/dobove-protikulacke-karikatury>> [12. 3. 2017].

hospodářícím rolníkům od 50 arů výše. Zemědělci byli podle velikosti hospodářství zařazeni do velikostních skupin:

I. skup.	20 ha a výše
II. skup.	15–20 ha
III. skup.	10–15 ha
IV. skup.	5–10 ha
V. skup.	2–5 ha
VI. skup.	½–2 ha

Díky pečlivým záznamům v obecní kronice se dozvídáme, že dodávky byly stanovovány nejen s ohledem na velikostní skupiny (dle výměry obhospodařovaných pozemků), ale i s ohledem na počet členů rodiny rolníka. Je zde uvedeno, že dodávky byly postupně zvyšovány, oproti předchozímu roku 1951 znatelně. „Nejvyšší dodávky až 20 q chlebovin (obilí) z 1 ha, nejnižší 13 q z 1 ha. Dodávka obilovin byla přesně termínovaná, a sice s ohledem na regulaci elektrické energie stanoven nejzazší termín 15. září, poněvadž splněna ihned při sklizni, neb rolníci prováděli výmlat ihned s pole.“¹⁵ Dělo se tak tedy neprodleně po sklizni a z pole byly povinné odvody svázeny na sběrná centrální místa ve vsi, což byl nejčastěji kulturní dům a hostinec.

15 Kronika obce Velká Losenice 1930–2001, rok 1952, c. d.

„Zásoby sklizně odváženy do kulturního domu as 10 vagonů, v hostinci Fr. Limla 5 ½ vagonu. Cena chlebového obilí Kčs 315 za 1 q. Brambory sázeny v několika druzích z větší části jako brambory sadbové množitelské. Přehled nad touto sadbou má Oseva, Havlíčkův Brod, která všechny porosty kultur svými zaměstnanci v době vzrůstu kontroluje. Tyto brambory jsou po sklizni od množitelů odebírány a odváženy buď přímo do stanice Sázavy, z menší části uskladněny po dobu zimní v místním lihovaru.“¹⁶

Zvrácenost režimu zrcadlí se v důsledném vybírání dávek dokresluje Berta Fišarová: „Za neplnění stanovených dodávek hrozila peněžní pokuta, vězení nebo i vystěhování. Do vězení se mohly dostat i ženy. Z Velké Losenice tomu neunikla ani naše sousedka [sousedka rodiny Plevových – pozn. aut.], která byla delší čas vdova, nebo paní s nemocným manželem, který do vězení skrz nemoc TBC nemohl.“¹⁷

Komunistická propaganda vytvářela obrázek „vesnického boháče“ jako záměrného škůdce společnosti, který se snaží socialistické hospodářství permanentně sabotovat a stále věří v návrat „starého režimu“. Jako nejčastější příklad bylo uváděno právě neplnění povinných dodávek.¹⁸ Dalšími rozvracečskými aktivitami měly být negativní výroky proti státu i systému JZD, sabotování činnosti družstev či zatajování majetku a produktů.

Psychický nátlak se kontinuálně stupňoval. Ve Velké Losenici se začaly provádět domovní prohlídky u neplničů (a preventivně i plničů). U jednoho z velkých sedláků, u Josefa Fišara, se našlo v roce 1956 schované mléko, které bylo určeno pro spotřebu v domácnosti. Statek rodiny Fišarů byl čtvrtým největším ve vesnici a tchán Josef Fišar se kolektivizaci, jak si později přivdaná Berta Fišarová ve svém povídání vzpomíná, velmi bránil a za svůj názor se nikterak nestyděl. „Pantáta byl poté nejprve odvezen k výslechu a soudu.“¹⁹ V rodině Fišarových se traduje, že Josef Fišar byl odveden ke Krajskému soudu v Jihlavě. Z informací Moravského zemského archivu v Brně ovšem vyplývá, že tomu tak nebylo. Případ Josefa Fišara byl projednáván prvoinstančně u Lidového soudu ve Žďáru nad Sázavou. Ke Krajskému soudu v Jihlavě podal Josef Fišar odvolání, které bylo v roce 1956 zamítnuto.²⁰ Zde byl průběh u všech kauz velmi podobný. Obviněným byly vyčísleny a předloženy údaje o neplnění, připomenut jejich nevyhovující třídní původ. Podle legislativy platné v 50. letech 20. století byly tyto činy posuzovány jako sabotáž, za kterou hrozil trest odnětí svobody v různém rozsahu. Možností, jak se vězení vyhnout, bylo podepsání souhlasu buď ke vstupu do JZD, či tzv. „dobrovolné“ předání majetku státu.²¹ Většina obviněných nátlaku systému podlehla. To zpočátku nebyl případ Josefa Fišara, a byl proto „odsouzen k šesti měsícům vězení na Borech v Plzni a peněžní pokutě za neplnění dodávek mléka“, doplňuje B. Fišarová.

16 Tamtéž.

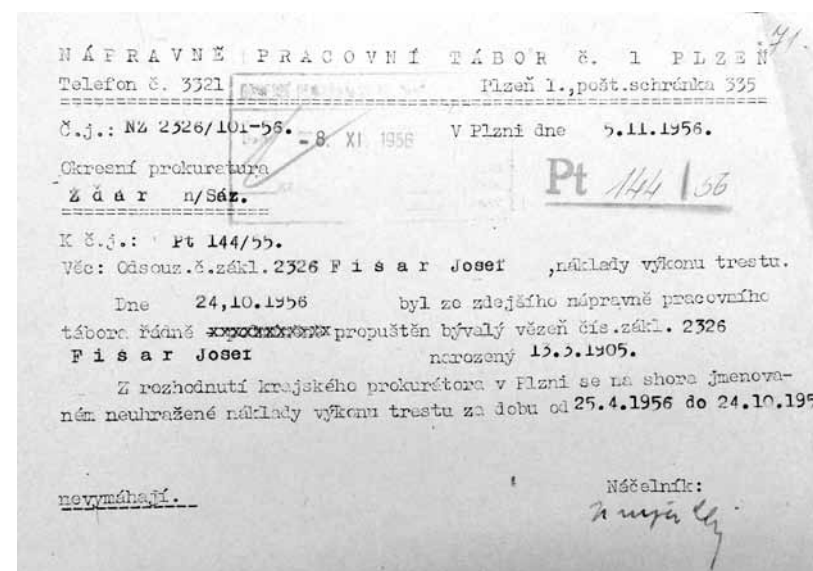
17 Rozhovor s Bertou Fišarovou.

18 Srov. obr. 1.

19 Rozhovor s Bertou Fišarovou.

20 Spis existuje ve Státním okresním archivu Žďár nad Sázavou. Spis z Krajského soudu v Jihlavě byl skartován.

21 Více k tzv. „dobrovolnému“ předávání majetku viz KRČILOVÁ, Irena, Příklady „dobrovolného“ darování majetku státu v padesátých letech 20. století na Pelhřimovsku, in: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (edd.), Československo v letech 1954–1962, České Budějovice 2015.

Obr. 2. Propuštění Josefa Fišara z plzeňské věznice na Borech dne 24. 10. 1956.

Zdroj: SOkA Žďár nad Sázavou, fond: Lidový soud Žďár nad Sázavou, nezpracováno, Trestní spis T 173/55 Josef Fišar, fol. 97.

„Ve vězení ho [Josefa Fišara – pozn. aut.] však v létě 1956 navštívila jeho žena, spolu s jeho bratrem, a k podpisu jej z obavy z další perzekuce přemluvili,“ zprostředkovává vyprávění své tchyně Berta Fišarová. Předání pozemků do užívání JZD proběhlo smlouvou o vstupu hospodáře do JZD se všemi jeho pozemky, kterou Josef Fišar právě ve věznici Plzeň-Bory podepsal.²² Funkcionáři Místního národního výboru ve Velké Losenici se však za Josefa Fišara postavili, což dokládá zápis z jednání výboru. Prostřednictvím ONV ve Žďáře nad Sázavou byla dne 6. srpna 1956 odeslána žádost o propuštění Josefa Fišara z borské věznice prezidentu republiky.

Předsevzatého cíle, tedy vložení majetku Fišarových do JZD, se tedy podařilo funkcionářům dosáhnout. Po odpykání trestu sice statkáře pustili v roce 1956 zpět domů, ale s podlomeným zdravím a v žalostném stavu.

Josef Fišar si přinesl z vězení vážnou nemoc a zemřel v roce 1959 na selhání ledvin v jihlavské nemocnici. Josef Fišar o zkušenostech z vězení ani s rodinou nechtěl mluvit. „Říkával prý: Na nic se mě neptejte a být tam si nepřejte!“ vzpomíná B. Fišarová. Po jeho smrti přešel majetek do vlastnictví jeho ženy, Františky Fišarové.

Postihy odpůrců kolektivizace a politického režimu vytvářely na vesnicích atmosféru strachu a obav z budoucnosti. Velká Losenice nebyla výjimkou. Zpráva o zatčení jednoho z hospodářů způsobila, že i ostatní začali vstupovat do družstva. Dne 27. července 1956 se v místním kulturním domě konala první schůze JZD Velká Losenice s velkými sedláky, které se zúčastnili členové družstva, široká veřejnost i členové MNV. Na politickou korektnost dohlížel předseda ONV ze Žďáru nad Sázavou Padalík. Schůzi zahájil předseda MNV Svoboda s tím, že zakládání JZD

22 Uvedená smlouva bohužel není dohledatelná ani v archivu současného ZD Velká Losenice, ani v archivu ve Žďáře nad Sázavou, ani ji nevlastní rodina Fišarova.

je nezbytným předpokladem splnění závazků druhé pětiletky: „Chceme-li v druhé pětiletce splnit úkoly zvýšené zemědělské produkce, je jediná možnost kolektivní hospodaření, tj. zakládání JZD.“²³ JZD čítalo 32 členů. V průběhu dalších dvou týdnů bylo přibráno 17 členů, z toho 11 zemědělců, ostatní z řad dělnictva a důchodců. JZD se v průběhu července rozrostlo na 49 členů. O přijímání členů bylo hlasováno bez přítomnosti veřejnosti. Všichni kandidáti byli jednohlasně přijati. Poté byli voleni členové představenstva. Předsedou JZD se stal Jan Mach, místopředsdkyní Božena Rosecká. Za členy představenstva byli zvoleni Marie Sedláková, Jan Janáček a Josef Pleva (otec Bertý Plevové/Fišarové). Dále se volili členové revizní komise, pokladník a prozatímní účetní. Předsedou revizní komise se stal Josef Fišar²⁴ (a Růžena Dohalová).

V létě 1956 vstoupili všichni loseničtí sedláci do JZD Velká Losenice a družstvo postoupilo na III. úroveň. „Začaly se rozorávat meze, svážet dobytek do velkých chlévů a hospodařilo se společně,“ vypráví dále Berta Fišarová. Postupně byli zástupci obce a okresu přesvědčováni i ostatní rolníci. Socialistická osvěta a hrozba možného stíhání padla v obci na úrodnou půdu. V září roku 1958 místní rozhlas radostně hlásil, že již 90 % původně soukromé půdy je obhospodařováno v JZD. Stav k 17. září 1958 se nakonec ustálil na 93 % půdy v JZD. Celkem vstoupilo do družstva 110 členů, konečný stav před „uzavřením“ členství tak čítal 174 členů.²⁵ V obci zůstalo jen 12 soukromých zemědělců (z původních 141) se zanedbatelnými 12 ha půdy.²⁶

Loučení s půdou bylo těžké. „Poctiví hospodáři se neradi loučili se svým soukromým hospodářstvím, viděli na příkladu jiných vesnic, že ve společném nikdo nepracuje tak jako na vlastním. Milovali svá pole, byl v nich život jejich otců a dědů, celého rodu, po staletí je skrápěli potem a současně s obilím rostly zde jejich lásky i hněv tu vypučel [...]“²⁷

Původním záměrem režimu byl nechat i velké sedláky vstoupit do družstva. Členství bylo nazíráno jako forma převýchovy vesnických kapitalistů. Později však bylo rozhodnuto, že do JZD nepatří. Selský stav představoval hospodářskou, sociální a politickou vrstvu, která by systém kolektivního zemědělství mohla „destabilizovat“ zevnitř. Velcí sedláci tak byli i po svém vstupu do JZD v následujících letech vyřazováni (někdy ale i na jejich přání z důvodu nedostatečného finančního ohodnocení a neschopnosti uživit rodinu). To je také případ bratra Josefa Fišara, Františka Fišara z Nových Dvůrů. Roku 1960 vzniklo sloučením JZD Velká Losenice, JZD Nové Dvory a JZD Pořežín společné JZD Rovnost Velká Losenice.²⁸

Většina „kulaků“ byla po zabrání majetku ze svých původních gruntů vystěhovávána a přesídlena jinam. Celé rodiny byly přemístěny i na druhý konec republiky.

23 Kronika obce Velká Losenice 1930–2001, rok 1956, c. d.

24 Studium dobových materiálů ani rozhovory s pamětníky však neobjasnily, o jakého Josefa z rodiny Fišarů se jednalo (déd, pradéd). Různé časové indicie naznačují, že šlo o děda.

25 Kronika obce Velká Losenice 1930–2001, rok 1958, c. d.

26 Malé dějiny obce Velká Losenice, c. d., s. 102.

27 Tamtéž, s. 104.

28 U návrhu na vyřazení členů nelze s přesností říct, zda byl vytvořen z vůle vedení družstva nebo družstevníků.

Jednotné zemědělské družstvo
ROVNOST
VELKÁ LOSENICE
okres Žďar nad Sázavou
Pob. společen. 1962, Zář. n. 28. 1.379-311

Seznam členů navržených k vyzázení ze členství JZD.
1962

Velká Losenice	Nové Dvory
Augustinová Prant 101	Evoříčková Josefa
Blahková Aloisie 90	Hámac Jan 6
Jeřábek František 12	Helík František 11
Justlová Antonie 47	Pišar František 16
Prantová Marie 112	Helíková Lubmila 10
Prantová Anna 112	Tománková Božena 39
Prantová Cecilie 82	
Prantová Anna 43	
Rosecká Josefa 46	Poláček
Sedláková Marie 59	
Sedláček Václav 57	Stráčilová Bohumíra 24
Sobotka Josef 41	Lacinová Yvona 15
Sobotka Jan 21	Čížková Jarmila 49
Vasnerbauerová 75	Želízka Jarmila 7

Handwritten notes:
Lacinová Yvona 15
Čížková Jarmila 49
Želízka Jarmila 7

Obr. 3. Seznam členů navržených k vyřazení ze členství v JZD.

Zdroj: Podnikový archiv současného Zemědělského družstva Velká Losenice, Zápisy ze schůzí představenstva JZD Rovnost Velká Losenice 1961–1963, volný list, nestránkováno.

Na nově zakládané státní statky byli dosazováni vyhoštění kulaci z jiných krajů. V okolních vesnicích u Velké Losenice docházelo k zabírání pozemků a majetku, k zatýkání. Neobvyklé nebyly ani veřejné soudní procesy a následně velmi dlouhé tresty odnětí svobody. Ve zrušném období 50. let nebyly výjimkou ani tresty smrti.²⁹

V případě, že „vesnický boháč“ odevzdal do pachtu celé hospodářství, mohly mu být ponechány obytné místnosti, popř. malá část dobytek, a vystěhován být nemusel. Pracovat však v JZD nemohl a musel být zaměstnán v jiném odvětví, ideálně v jiném městě. Uvedené rozhodnutí náleželo do rozhodovací kompetence okresního výboru KSČ a příslušného pracovního úřadu.³⁰ Záleželo tedy na tom, jak byli místní funkcionáři národního výboru i strany agilní a akční. Fišarovi v obci, stejně jako ostatní sedláci, zůstali. Možná právě díky lidem z ONV ve Žďáru nad Sázavou.³¹

V rodině Fišarových se traduje, že prý stačil jeden podpis z ONV a celá rodina byla vystěhovávána na státní statek v jiném kraji. „Jediné štěstí bylo, že ve vesnici všichni velcí hospodáři a straničtí funkcionáři byli přibližně ve stejném věku a znali se už od dětství. Proto uměli držet pospolu i v těchto časech a vzájemně se podpořit. To bude nejspíš důvod, proč z obce Velká Losenice nebyl nikdo vystěhován,“ domnívá se Berta Fišarová.

Vraťme se k osudu Bertý (zatím Plevové). V roce 1955 dokončila Berta základní školu a chtěla dále studovat. Její babička, původem z Čáslavi, jí právě zde domluvila studium na střední zemědělské škole. K takovému přijetí ovšem musela mít

29 Malé dějiny obce Velká Losenice, c. d., s. 102.

30 JECH, K., Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, c. d., s. 86–88.

31 Což dokládá již jednou zmíněná žádost MNV Velká Losenice prostřednictvím ONV ve Žďáru nad Sázavou o propuštění Josefa Fišara z vězení v roce 1956.

povolání místního národního výboru.³² Když národní výbor uvedl, že je dcerou kulaka (má tedy nevyhovující třídní původ), ředitel školy se omluvil, že Bertu přijmout nemůže, neboť by měl nepřijemnosti. Děti kulaků měly zákaz studovat. Režim se tak systematicky mstil svým nepřátelům i jejich dětem. Dívka tedy ve 14 letech zůstala na statku a pomáhala vést domácnost. V květnu 1956 se do rodiny Plevových narodila další dcera jménem Blanka. Bylo to již třetí dítě manželů Plevových.

Berta dále vzpomíná, že „nátlak na vstup do družstva byl tak velký, že rodiče byli nuceni vstup do JZD podepsat“. V JZD se tak ocitl celý majetek sedláků Plevových. „Ze statku nám odvedli všechny dobytek a do prázdných chlívů svezli družstevní prasata. Maminka se o ně musela starat. To, že má doma dvouměsíční miminko, které potřebuje celodenní péči, nikoho nezajímalo.“ Bertina babička byla již výměnkářka. Vstupem do družstva ovšem svůj status výměnkářky ztratila. Státem vyměřený důchod činil 140 Kčs měsíčně, což bylo velmi málo.

V roce 1956 nastoupila sama Berta do JZD ve Velké Losenici. V 16 letech dostala na starost skupinu 20 starších žen, kterým přidělovala práci, co jí nařídil skupinář. Všechny pak společně od sedmi hodin ráno pracovaly na poli. Večer provedla zápis do pracovní knížky, kolik která žena odpracovala hodin. „Za 8 hodin byla tzv. jedna pracovní jednotka a ta obnášela 10 Kčs. Pracovalo se dle potřeby a každý den si ženy mohly vydělat jednu a čtvrt pracovní jednotky,“ shrnuje odměňování v zemědělství Berta Fišarová.

Poválečná orientace Československa na těžký průmysl způsobila deformaci pracovní síly na socialistickém „trhu práce“. Většina mužů byla zaměstnána právě v tomto odvětví, což se projevilo v nedostatku pracovníků v zemědělství. I proto rapidně vzrostla zaměstnanost žen, které zde výrazně kompenzovaly nedostatek mužů. Ideologická komunistická propaganda se zasadila i o proměnu společenského postavení žen. Uvedené můžeme demonstrovat na dalším vyprávění Berty Fišarové.

V Bertiných 18 letech navštívili JZD Velká Losenice agitátoři z Nového Veselí, kde byla založena strojná a traktorová stanice. Z vyšších míst přišlo nařízení, že po vzoru Sovětského svazu, kde se ženy jako traktoristky osvědčily, budou traktoristky také v Československu. „Byla jsem z této nabídky nadšená a chtěla jsem odejít do Nového Veselí.“ Svobodnou, mladou a pohlednou dívku ale nechtěl její otec nikam pustit. V 19 letech se Berta provdala. Její manžel Josef Fišar³³ pocházel také z Velké Losenice, ze statku rodiny Fišarových, z č. p. 18, ke kterému původně patřilo cca 26 ha pozemků. Spojily se tak dvě velké selské rodiny ve vsi. V roce 1961 se novomanželům Fišarovým narodil první syn Josef. Pokračovala tak tradice Josefů. Berta jako zaměstnankyně v zemědělství neměla tehdy nárok na mateřskou dovolenou. Se synem zůstala doma pouhé 3 měsíce, než začaly jarní práce na poli. Pak ho svěřila do opatrování své 79leté babičce. Další dítě přivedla na svět roku 1963, kdy mateřská dovolená v zemědělství byla prodloužena na 4 měsíce. Rozrůstající se

32 Ke správnému členění Československa, resp. k systému národních výborů viz SCHELLE, Karel, Vývoj veřejné správy, Ostrava 2008, či ČECHÁK, Vladimír, Vývoj veřejné správy v Československu a České republice (1945–2004), Praha 2004.

33 Syn zatčeného Josefa Fišara.

rodina jí nedovolovala odcházet do práce na celý den. Místní JZD začalo stavět kravín, kam sváželo krávy z provizorních umístění, a Berta se přihlásila na nové pracovní místo. Byla přeřazena na práci v kravíně, kterou vykonávala až do roku 1995, kdy odešla do důchodu. Každý den ve tři hodiny ráno nakrmila v družstvu dobytek, v sedm už byla doma, aby obstarala děti. Staršího syna vypravila do školky, mladší dceru předala babičce, nakrmila všechna zvířata, která na statku zůstala jako záhumenek, nasekala čerstvou trávu, uvařila oběd, vyzvedla syna ze školky, navečer znovu nakrmila dobytek, a tak se každý den opakoval.

Zmíněný záhumenek,³⁴ který si na statku mohli ponechat, čítal čtvrt hektaru pole, jalovici, která byla každoročně připouštěna, a tele po třech letech prodáno, kozu, koně, dvě prasata, králíky, slepice a husy. JZD rodině přenechalo k užívání i kousek louky, která měla nevýhodnou pozici – traktory se tam špatně dostávaly. Spolu s platem měli možnost si pořídit naturálie v podobě obilí a brambor za výhodnější cenu.

Po vzoru Sovětského svazu přišel do JZD pokyn, že členové družstva musí uzavírat závazky a založit Brigádu socialistické práce. Závazky spočívaly v navýšení nadojených litrů mléka, což se Bertě a jejím spolupracovníkům dařilo. Berta se stala vedoucí Brigády socialistické práce a funkci zodpovědně plnila. Dělala to také hlavně proto, že její nejstarší syn Josef studoval na vysoké škole v Olomouci a ona měla strach, aby ho „mocipáni“ ze studií nevyloučili. V roce 1969 se její rodina rozrostla o dalšího potomka, se kterým mohla být na mateřské dovolené již celý jeden rok. V roce 1974 darovala na základě postupní a darovací smlouvy Františka Fišarová synovi a snaze Josefu a Bertě Fišarovým celý majetek. Pozemky byly stále v užívání socialistické organizace, kontrakt byl schválen ten samý rok na MNV Velká Losenice.³⁵

Takto, s určitými obměnami, fungovala rodina ve Velké Losenici až do zlomových okamžiků začátku 90. let.

Sametová revoluce v roce 1989 vedla k zásadním společensko-politickým změnám. Změnil se politický režim, ekonomika i zahraniční politika. Československo nastoupilo bolestnou cestu přechodu k demokracii a tržní ekonomice.

Pozemky vložené do JZD se v restitucích vracely. I Fišarovi si o svůj rodinný majetek zažádali. Měl být vrácen živý i mrtvý inventář, který byl před více než 35 lety ze statku vyveden. Za tu dobu se ovšem více než dvakrát stěhovala kancelář JZD a dokumenty, které obsahovaly informace o počtu a stavu majetku, „se nedohledaly“. Mezi občany Velké Losenice se živě diskutovalo o tom, zda si majetek vzít, nebo ho raději nechat v družstvu. Podobná debata probíhala i v rodině Fišarových. Chtěli si hospodářství vzít zpátky a navázat tam, kde jejich předci přestali. V roce 1991 ale zemřel Bertin manžel a ona zůstala sama s nejmladším 22letým synem. Sami dva neměli odvahu pustit se do hospodaření. Rozhodli se však, že o navrácení majetku zažádají, ale sami na něm hospodařit nebudou a budou jej pronajímat. Navrácení majetku proběhlo v roce 1992, kdy byly pozemky pronajaty Zemědělskému družstvu Velká Losenice. Zpět si rodina Fišarova vzala lesy, o něž se nadále sama stará.

34 Místní používají termín záhumenka.

35 Katastrální úřad pro Vysočinu, Katastrální pracoviště Žďár nad Sázavou. Postupní a darovací smlouva RI 677/74.

Obr. 4 Původní levá strana domu rodiny Fišarových z 50. let 20. století. Zdroj: fotoarchiv autorky.

* * *

Místní identita je velmi silná. Je to láska a úcta k místu, kde se člověk narodil, vyrostl, kde žije nebo kam se rád vrací. Vztahy mezi lidmi, kteří se znají od mládí a žijí pospolu v úctě k rodinným tradicím, byly něčím, co mělo být v lidech a společnosti po únoru 1948 vymýceno. Představitelé selského stavu znamenali pro režim místního nepřítele, který zemědělský socialismus vnitřně rozkládá. Měli být proto eliminováni a vytrženi z rodových vazeb a přestěhováni jinam. Poslední krok však ve Velké Losenici nenastal, na rozdíl od jiných obcí s ještě pohnutějším osudem. V uvedeném kontextu je fascinující, že lidé z Velké Losenice (ale také v řadě jiných míst Československa) uměli i v těžkých chvílích držet pospolu a také někteří komunističtí funkcionáři si dokázali v rozhodujících momentech zachovat lidskou tvář. Nikoliv stranická příslušnost, ale osobní morálka a svědomí konkrétních aktérů a úroveň sousedských vztahů velmi často ovlivňovaly průběh a důsledky kolektivizace, resp. její dopad na místní úroveň a obyvatelstvo konkrétní lokality.

MIROSLAVA KUBATOVÁ PITROVÁ – ALENA FIŠAROVÁ

ZÁVĚREM

ROLNÍK, DŮLEŽITÁ, ALE ČASTO OBĚTOVANÁ FIGURKA NA VÁLEČNÉ ŠACHOVNICI

Válka a válečné konflikty zpravidla těžce dopadají na všechny vrstvy společnosti. Jejich ničivé důsledky gradují s nástupem střetů masových armád. Těžiště problému bývá podmíněno dobově, regionálně, sociokulturně i jinak. Vždy však platí, že ve válce je promarněno množství lidských životů, které s modernizací technik a technologií ničení dramaticky narůstá. Potoky krve provázejí potoky slz a nezměrné hoře převážně obyčejných lidí nesoucích hlavní tíhu války, resp. jejích důsledků.

Vyhaslé životy, obrovské materiální škody, zdevastovaná města, vesnice a kulturní krajina byly a jsou těmi nejsymptomatictějšími a nejmarkantnějšími důsledky válek. Ke škodám bezprostředně způsobeným válečnými operacemi přistupují škody či důsledky nepřímé, které zvláště v moderní době zhusta přesahují škody přímé. Dlouhodobým břemenem a dědictvím války se stali i ti, kteří přežili, ale ztratili či postrádali schopnost se o sebe postarat, váleční veteráni a invalidé, vdovy a sirotci. Do materiální oblasti náleží také úbytek či ztráta bohatství států, organizací a institucí, podniků i jednotlivců. Jsou však – a vždy byli – i tací, kteří docílili expanzivních zisků, nabyli uloupený majetek či jinak profitovali na válce, resp. z války. Co jedni nabyli, druzí museli ztratit. Specifickým dopadem válek, často dlouhodobým, byly různé tributy míru, náhrady válečných škod, ale i nákladů konfliktu. Válečné reparace se staly jedním z významných politicko-hospodářských fenoménů moderní doby, zvláště pak 19. a 20. století.

Nepřímou újmu v materiální oblasti představoval ušlý zisk, náklady na hospodářskou mobilizaci, tj. přestavbu hospodářství pro válečné účely (omezení produkce spotřebního zboží a příklon těžiště ekonomiky k těžkému průmyslu), a také proces opačný – náklady na hospodářskou demobilizaci. Deformace struktur ekonomiky měly často dlouhodobý charakter. K samozřejmým efektům světových válek v ekonomice náleželo nadměrné opotřebení výrobních prostředků (amortizace půdy, strojového parku), které nebylo možné v průběhu války náležitě obnovovat. Na druhé straně válka zrychlila technicko-technologický pokrok a byla impulsem pro rozvoj oborů souvisejících s válečným hospodářstvím (strojírenství, chemický průmysl). Ty pak po válce přispívaly i k modernizaci a rozvoji zemědělské produkce.

Vyčerpání státní pokladny s sebou zpravidla přinášelo zvýšení daňové zátěže – za války, ale i dlouho po ní. S tím souvisely problémy měnové, především vysoká inflace znehodnocující úspory a kapitál. Tržní mechanismy jsou zvláště ve 20. století nahrazovány direktivními hospodářskými systémy, redukuje se – až ztrácí – svoboda podnikání, výrobci i spotřebitelé jsou v ekonomických činnostech limitováni. Stát a ve starší době i vrchnosti všestranně zvyšují své nároky, vedle bezprostředně materiálních i pracovní.

Neméně významné ve srovnání se škodami materiálními jsou historii a historiky často přehlížené, zapomínané či upozaďované válečné škody nemateriální. Jejich

spektrum je sotva domyslitelné. Morální úpadek vede k devalvaci hodnoty lidského života i důstojnosti. Trauma z války, válečného prožitku se hluboce dotýká jedince, jednotlivých sociálních vrstev a skupin, ba i celých společností. Mění se mentální stereotypy. Ve smýšlení venkova fenomén války upevnil nedůvěru k cizímu, obezřetnost a snahu člověka spoléhat na sebe samého. Narušeny byly vzorce tradičních rodin a jejich fungování. Válka však současně přinášela i semknutost širší rodiny, posilovala všeobecnou lidskou solidaritu, ochotu pomáhat v nouzi. Docházelo k vyhraněné polarizaci vzorců chování, od hrubě bezohledných, ba zločinných až k oněm altruisticky lidským.

Nedostatek kvalifikovaných lidí, peněz a nezřídka i válečná ideologie nechávají neblahé stopy na školství, vzdělávání, společenském a kulturním životě. Demografické efekty války znamenaly nevyváženost „stromu života“, tj. absenci reprodukčně nejvýznamnějších věkových kategorií mužského obyvatelstva; mladé ženy obtížně hledaly životní partnery. K efektům světových válek náležela nevole k autoritativním režimům, všeobecný příklon k levicovým idejím a akcelerující vůle k řešení sociálních problémů.

Metlou provázející všechny velké války byly hlad a epidemie. Znamenaly dlouhodobá, v horším případě trvalá zdravotní poškození, či dokonce smrt. Mor a cholera vylidnily celé oblasti. Počet zemřelých na „španělskou chřipku“ přesáhl bezprostředně po první světové válce počty padlých vojáků na frontách. Drastické účinky epidemií násobily neznalost, dobová vyspělost/nevyspělost medicíny, špatné hygienické podmínky, stejně jako podvýživa pramenící z válečného nedostatku potravin. V moderní době válka přinesla i obludný fenomén genocid zaměřených proti celým etnickým skupinám, národům. Jejich nejmasovějším projevem, symbolem organizovaného zločinu proti lidskosti, se stal holocaust.

Války, nejednalo-li se ovšem o války dobovačné vedené s velkou technikou a technologickou převahou a odehrávající se mimo území mateřské země (např. drobné koloniální války), zpravidla znamenaly i závažnou újmu těch, kterých se na první pohled bezprostředně netýkaly. Válka totiž představovala univerzální ztrátu kvality života nejširších vrstev obyvatelstva. Ozbrojené konflagrace se ovšem nedotýkají jednotlivých vrstev obyvatelstva stejně intenzivně. Předložená kolektivní monografie se zaměřila na venkov a jeho obyvatele v prostředí českých zemí a Slovenska. Válka na ně obvykle dopadala hned v několika směrech výrazněji než na obyvatele měst. Ti se mohli opřít o městskou infrastrukturu, případně opevnění, domobranu či jiné neprofesionální vojensky organizované jednotky, nebyli se svým majetkem a výrobními prostředky zcela nechráněni a vydáni všanc třeba jen procházejícím vojenským jednotkám. V době, kdy velké armády opakovaně táhly krajinou, rekvírovaly úrodu, pustošily usedlosti, rabovaly a znásilňovaly, bylo rolnictvo prostě první „po ruce“. Často nebylo podstatné, zda se jednalo o vojska vlastní, nebo cizí. Sedlák/rolník náležel k nedobrovolným aktérům válek, lidem, kteří v jejich důsledku ztráceli své životy, své blízké, zdraví, obživu, sociální jistoty, majetek budovaný generacemi. Tvoří šedé, bezejmenné, v masu splývající figurky na šachovnici „velké“ historie. Ve strategiích a taktikách vojevůdců zohledňujících v krátkodobé perspektivě výsledek vojenských operací se zpravidla jednotlivé

vesnice a jejich obyvatelé jevíli jako marginální záležitost. Ovšem ani oni by neměli být zapomenuti, neboť v dlouhodobé perspektivě vždy byli venkov a venkované činitelem zásadního významu. V kontextualizaci jejich válečných a bezprostředně poválečných rolí s vývojovými liniemi celých společností spočívá jeden z úkolů současných hospodářských, sociálních či kulturních dějin.

První kapitola, nazvaná „Rolník aktérem vojenských operací“, připomíná, že většina odvedenců do armády pocházela z venkova. Hlavní tíhu budování masových armád nesli sedláci velmi dlouho, platilo to i po zahájení industrializace a s ní spojeného procesu urbanizace. V českých zemích tomu tak nepochybně bylo až do počátku 20. století. Za druhé světové války to již neplatilo, český rolník byl v podstatě frontové zkušenosti ušetřen. Do hry ale vstoupila v českých zemích ne sice široce organizovaná, ale přesto v mnohém nová podoba aktivního angažmá ve válce, a sice podpora odboje a partyzánské (guerillové) války, jež byla bez součinnosti venkovského obyvatelstva, zejména v oblasti aprovizace, prakticky nemyslitelná. Větší význam než v českých zemích měl díky vhodnějším geografickým podmínkám partyzánský způsob odporu na Slovensku.

Ideologie agrarismu, ideový transfer ze západní Evropy zdomácněl v nacionálně českém i německém prostředí českých zemí v závěru 19. a na počátku 20. století, dávala venkovanovi, sedlákovi/rolníkovi, středními a vyššími městskými vrstvami přehlíženému, vážné, nezastupitelné místo ve společnosti a v politickém systému. Toto místo bylo definováno jedinečnou rolí zemědělce jako živitele společnosti. V českém prostředí pozici zemědělce umocňoval jeho význam pro udržení českého jazyka a kultury v době „pobělohorské poroby“. Úloha živitele společnosti nabyla na důležitosti v období světových konfliktů 20. století – Velké války a druhé světové války. Dlouhodobé podvázání produkčních možností, a tedy i kvality a objemu produkce (ať již v důsledku ztráty pracovních sil, opotřebení zemědělských strojů či absence hnojiv a kvalitních osiv), jakož i přednostní zásobování armády vyvolaly nedostatek potravin, růst jejich cen, zavedení nucených výkupů a státem kontrolované distribuce. Role zemědělce v neválčícím zázemí začala být strategicky významná pro stát i ty jednotlivce, kteří měli k potravinám a jejich produkci daleko. Dvacáté století s jeho potravinovými deficity v kritických dobách války postavilo vztahy a prestiž mezi městem a venkovem oproti minulým stoletím alespoň přechodně „na hlavu“. Dosud vysmívaný a přehlížený venkov a venkovan se stoupajícím deficitem potravin a růstem černého trhu nabývali ve společnosti na váze. Všichni obyvatelé měst byli náhle konfrontováni se skutečností, že bez venkova a jeho potravin „to nepůjde“. Ani majetní nemohli potraviny lehce nakoupit, neboť dovozy zámořského levného obilí i dalších zemědělských komodit, jako substitutů domácí produkce, se uzavřely.

Samozřejmou výslednicí naznačeného vývoje se stalo zlepšování materiální situace venkova. Prodej potravin za horentní ceny umožňoval za Velké války splácení po desetiletí se hromadících dluhů, ba dokonce generování nového kapitálu. Za světových válek se český venkov stává útočištěm, kam rodiny přesouvají děti a do jehož závětrí se uchýlili i další obyvatelé měst. V průběhu druhé světové války práce v zemědělství znamenala vynětí z nuceného nasazení na práci v Říši. Ze

širších souvislostí je zřejmé, že odsudek venkova jako válečného profitanta světových konfliktů 20. století vyznívá přepjatě. Proti zisku z černého trhu stojí řada jiných ztrát. Výsledek rozdílu aktiv a pasiv je nejasný. Problematické se ukážou i úvahy o mravnosti či nemravnosti obchodu na černém trhu jako takovém. Zkrátka, na jednoduché otázky nejsou vždy k dispozici adekvátně jednoduché odpovědi. Jestliže v letech 1915–1918 napětí mezi sedláky a jejich abonenty na černém trhu viditelně roste, v letech 1939–1945 je fakticky neviditelné. Venkovan prodávající potraviny mimo státem řízený distribuční systém není vnímán jako lichvář těžící z nouze obyvatel města. Důvody, proč tomu tak bylo, bude ještě třeba hlouběji zkoumat. Pravděpodobná je zvýšená nacionální solidarita a vzhledem k tvrdým postihům okupační moci převažující prodej v drobném. Navíc horentnost cen na černém trhu se nejevila ve srovnání s minulostí tak markantní.

Ústředním tématem třetí kapitoly se stali rolník a jeho rodina, jejich tělesná integrita, majetek a prostředky obživy. Válka odnímalá usedlostem syny i pracovní síly, později se zavedením všeobecné branné povinnosti i hospodáře, tedy spoluživitele, a někdy dokonce živitele. To vše přinášelo, neznamenalo-li to ztrátu odvedencova života, ohrožení či ztrátu veškerých životních jistot. Ovšem ani předešlým výčtem se škody, válečná hrůza a utrpení pro venkovany nevyčerpávaly. Armády a vojska je vtahovaly s jejich potahy do své logistiky, přesouvaly na ně ubytování jednotek, jejich zásobování, ustájení koní – a co bylo horší, v případě bojů i péči o raněné a pohřbívání padlých. Nezřídká se vesničané „přípletli“ či byli vehnání do centra bojů. Náhrady škod přicházely v úvahu až ve druhé polovině 19. století. Byly liknavé a nedostatečné. Sedlák/rolník si většinou musel pomoci sám. Jak hluboké mohly být pro zemědělskou krajinu úzkého regionu důsledky jediné, svou povahou ve třicetileté válce epizodní bitvy ukazuje příklad Třebele a okolí. Třicetiletá válka a následná ekonomická deprese přinesly výrazné dlouhodobé zhoršení hospodářské situace poddaných i lidí sice svobodných, ale s venkovem a venkovským způsobem života úzce spojených. Jako novum v českých zemích vyznívá jisté úsilí o udržení pořádku a omezení dopadu vojenského tažení na venkovské obyvatelstvo za prusko-rakouské války a je třeba říci, že to platí pro obě „německé“ strany konfliktu. Neobyčejně autenticky a bolestně působí svět osamělé ženy zastávající nově roli živitelky rodiny na drobném venkovském hospodářství v době první světové války.

Poslední tematický celek předkládané publikace sleduje venkovského člověka jako součást a aktéra systémových změn. Selský stav raného novověku reprezentoval v principu skupinu lidí nesvobodných, poddaných v různém stupni faktické závislosti, která, jak ukazují poslední výzkumy, se místně a regionálně významně lišila. Selský stav představoval spodní část, základnu společenské pyramidy. V každém případě byl sedlák/chalupník především pasivním subjektem sociálně-ekonomických procesů. Ze svého pasivního předurčení vybočoval jen výjimečně, významněji v době extrémního tlaku vrchností formou selských rebelií a povstání. Paradigma sociálních rolí sedláka/chalupníka se zvolna redefinuje od poslední čtvrtiny 18. století s tereziánskými a zejména josefínskými reformami, jakož i vydáním Všeobecného občanského zákoníku roku 1811. Významný pokrok představovalo zrušení poddanství roku 1848, návazně pak právní úprava svobodné

dělitelnosti pozemků, dědických poměrů a postavení selského statku v šedesátých a osmdesátých letech 19. století. Artikulaci svébytných selských/rolnických požadavků a potřeb podpořil vznik zájmových a následně i politických spolků na venkově, jenž na přelomu 19. a 20. století rezultoval v ustavení vyhraněně agrárních politických subjektů, politických stran ovlivněných ideologií agrarismu. V tomto smyslu se podstatněji nelišila agrární emancipace v etnicky a nacionálně profilovaném prostředí českém a německém. S modernizací kuriového volebního systému v devadesátých letech 19. století a nástupem všeobecného volebního práva (pro muže) roku 1907 se dokončuje sociální transformace venkova. Rolník/sedlák se stal subjektem aktivním, obecně nezpochybňovaným a samozřejmým. Jeho usedlost se přerodila v zemědělský podnik, zástupci rolnictva/sedláků vstoupili do struktur samosprávy i parlamentu.

Venkov prodělal také proměnu kulturní. Máme na mysli proměnu mentality, vztahu ke vzdělání, kultuře, politice, informačním médiím. Přesto byl rolník/sedlák až do první světové války sociálním činitelem fungujícím ve stínu města. Vztah venkova a města měl poměrně přesně definovaný tvar. Venkov se často brání městské modernizaci, městskému způsobu života, lpí na patriarchálních zvycích. Migrační pohyb je jednosměrný – z přelidněné vesnice do měst. Město přihlíží venkovskému přílivu často s obavami, ba despektem. Přistěhovalí venkované bez odpovídající kvalifikace (vzdělání) tvoří ve městech převážně nižší sociální vrstvy – radí se k proletariátu dělnickému a řemeslnickému. Odliv venkovského obyvatelstva do měst však nebyl takový, aby vyřešil relativní agrární přelidnění vyplývající z dramatické disparity držby půdy rolnictva a šlechtického velkostatku. Vývoj rolnických a selských usedlostí v českých zemích stále více ohrožovala ve druhé polovině 19. století jejich fragmentace, rezultující z vyššího počtu přežívajících dětí. Významně rostlo i zadlužení usedlostí, jež mělo příčiny jak v neúrodách, hospodářských krizích, případně potřebných investicích, tak i ve snaze zajistit potomky, kteří se nemohli uživit na rodném statku. Jednalo se o existenční zajištění věnem, vyučením řemeslu (u chalupníků) či získáním středního a vyššího vzdělání (u zámožnějších a zámožných sedláků).

První světová válka a její důsledky vyústily v zásadní změnu venkovské společnosti, jež vyjadřovala její sociální a majetkovou restrukturalizaci. Pozemková reforma přinesla posílení drobných rolnických hospodářství, jejich povznese ní na úroveň dobré úživnosti rodiny. Vytvořila novou sociální skupinu „zbytkových statkářů“ s výměrou půdy (většinou) mezi 50 až 100 ha, jakož i malorolníků – kolonistů na „zeleném drnu“. Naproti tomu dramatickým způsobem oslabilo do té doby bezkonkurenčně nejvýznamnější držitele půdy a agrárního podnikání s ní spojeného, velkostatkáře a zejména bývalou velkostatkářskou šlechtu. Význam rolnictva ve společnosti rostl. Československo se stalo zemí specifického paradoxu. V zemi, v níž se větší část národního produktu rodila v průmyslu a obchodu, spolehlivě vítězila ve všech volbách, vyjma prvních v roce 1920, agrární strana. Ta obsazovala pos ty předsedů vlád, ale i šéfů několika významných ministerstev.

Světová hospodářská krize druhé poloviny třicátých let s jejím vyústěním radikalizujícím německou společnost v českých zemích a zejména pak druhá světová

válka oddělily do té doby paralelně směřující cesty českých a německých rolníků. Český rolník se stal nacistickým aparátem potlačovaným elementem, který se navíc musel podříditi nastolenému direktivnímu systému produkce a distribuce zboží. Jeho německý soupeř dostal v nacistické ideologii garance budoucího blahobytu a mohl se ozdobit prestižním označením „živitel Říše“ (Reichsnährstand). Zpřístupněna mu byla privilegia příslušníků nadřazené rasy, jíž byl jedním z nosných sloupů; otevřela se mu i arizace židovského majetku. Německý rolník, ať již domácí či přicházející z Besarábie a Jižního Tyrolska, měl být jedním z hlavních nástrojů germanizace prostoru českých zemí, osídlování a kolonizace dosud české půdy.

Po druhé světové válce v období limitované demokracie let 1945–48 se ukázal rolník jako zásadní činitel v boji o politickou moc mezi komunisty a jejich oponenty. V boji, KSČ nazývaném „boj o duši národa“, se měl rolník stát v souladu s postuláty doktríny marxismu-leninismu spojencem dělnické třídy (tzv. dělnicko-rolnický svazek). Rolník, v nedávné minulosti tradiční stoupenec agrární strany, respektive – klasicky na jižní Moravě – katolicky profilované strany lidové, slyšel na stejnou politickou pobídku jako po první světové válce, tj. na příslib půdy – tentokrát v rámci druhé pozemkové reformy a revize pozemkové reformy první. Populisticky koncipovaná politika extrémně levného přidělu půdy naplnila očekávání a zajistila komunistům hlasy valné části venkova (zejména pak osídlenců z pohraničí) ve volbách roku 1946. Venkov se stal smutným aktérem neblahé politické změny, která vyvrcholila v únoru 1948 převzetím moci Komunistickou stranou Československa. Padesátá a šedesátá léta přinesla vystřízlivění venkova. Proces kolektivizace zemědělství znamenal jeho novou disciplinaci v duchu komunistických budovatelských programů, to vše v podmínkách politického stalinismu, v ovzduší studené války. Združstevňování na jedné straně pro drobné bývalé vlastníky znamenalo mentální a do značné míry i pracovní osvobození (rostoucí množství zaměstnanců s omezenou zodpovědností přesouvanou na vedení družstev a státních statků disponujících agronomy, zootechniky a dalšími specialisty, zvyšující se mechanizace aj.), na druhé straně vedlo k likvidaci selského stavu a samostatného zemědělského podnikání jako takového. Venkov se stal manipulovaným aktérem „budování socialismu“. Po odeznění radikalismu padesátých let 20. století lidé v podstatě našli modus vivendi s režimem ukolébání růstem pohodlí vesnického života.

Studená válka je klasickou připomínkou toho, že mezinárodněpolitická situace spojená s hrozbou války horké je činitelem všeobjímajícím, jenž může až nečekaně hlubokým způsobem ovlivňovat nejen samotný chod ekonomiky, ale i osudy jednotlivců. Třídní boj, jenž vyústil v hon na sedláky pasované na kulaky stalinských let v Československu, je toho smutným, leč příznačným dokladem.

Předložená publikace naznačený diskurz nemohla a ani nezamýšlela pojednat jako celek, k tomu by bylo zapotřebí množství dalších analyticky zaměřených výzkumných projektů. Obohatila jej však v běžících diskuzích, upozornila na nové aspekty, nabídla podstatné teze i drobnohledné úvahy, které – jak doufáme – budou inspirací dalšímu vědeckému bádání.

SUMMARY

THE FARMER, AN IMPORTANT BUT OFTEN SACRIFICED PIECE ON THE WARTIME CHESSBOARD

War and armed conflicts usually have a serious impact on all classes of a society. The destructive effects increase with the involvement of mass armies and vast battlefields. Just how serious the effects are depends on various factors (historical, geographical, regional, socio-cultural and so on), but is generally true that war means the loss of many human lives and that casualty levels have often risen dramatically with the modernization of weapons and technologies of destruction. From rivers of blood spring rivers of tears and the immense grief of the mainly ordinary people who bear the brunt of war or its consequences.

Extinguished lives, huge material damages, the devastation of towns, villages, and swathes of countryside are the most noticeable consequences of war, but to the damage caused directly by military operations can be added indirect damages, which especially in the modern period have often exceeded the immediate effects. There are those who survive but have lost or lack the ability to look after themselves in the long term: veterans and invalids, widows and orphans. There is also the impoverishment or even bankruptcy of states, organizations and institutions, businesses and individuals. On the other hand, there have always been people who get rich in war or through war, whether by managing to exploit war conditions legally or illegally, or by acquiring stolen or forfeit property for example. Here the gains of some are the losses of others. Another specific impact of wars, often lasting many years into their aftermath, has been the compensation demanded by victors: tribute, coverage of war damages, and even reparation of the costs of conflict. War reparations have been important political and economic factors in the modern era, especially the 19th and 20th centuries.

Lost profits, the costs of economic mobilization, i.e. the restructuring of an economy for war purposes (reduction of production of consumer goods and shift of emphasis to heavy industry) have been among the indirect costs of war, as have the expenses of economic demobilization after wars. The deformation of economic structures has frequently been long-lasting. Obvious effects of world wars on economies have included the excessive attrition of means of production (the wear and tear of the machine park, agricultural land), which in wartime cannot be effectively renewed. On the other hand, war has tended to speed up technical-technological advance and has provided the impulse for the development of sectors associated with war economy (engineering, chemicals industry). After wars these sectors have then contributed to modernization and advance in agricultural production.

Waging war has tended to exhaust of state treasuries and consequently involve an increase in taxes, both during wars and for a long time afterwards. This effect is then associated with currency problems, above all high inflation rates that devalue savings and capital. In the 20th century, the world wars have meant the

replacement of market mechanisms by directive economic systems, the curtailment of free enterprise sometimes to the point of its disappearance, and a range of limitations imposed on both producers and consumers. War has led the state, as in an earlier time the semi-feudal land-holding authorities, to increase its demands for labour as well as material supplies.

No less important than the material damage have been the non-material war damages, often forgotten or neglected by historians. It is hard to understate the vast spectrum of these non-material effects. Moral coarsening leads to the devaluation of human life and dignity. Trauma from the experiences of war deeply affects individuals, groups, and even whole communities and society itself. Mental stereotypes change. In the mentality of the rural population war often intensified distrust of the foreign, encouraging caution and self-reliance. It also tended to disrupt and undermine traditional family models of traditional families or their functioning, but it also caused the extended family to close ranks, increased general human solidarity, and readiness to help others in need. There was a certain polarization of models of behaviour, from the callous or criminal to the altruistic and humane.

The shortages of skilled people and resources caused by war, and often the war ideology too, have unfortunate long-term effects on the school system, levels of education, and social and cultural life. Even more basically, where there was major loss of life in wartime the eventual result was demographic imbalance of the “tree of life”, i.e. a lack of men in the age category most likely to reproduce, so that many women were left without much chance of finding a life partner. Other effects of the world wars were public disillusion and disgust with authoritarian regimes, a general turn to leftwing ideas and an increasing will to address social problems.

Hunger and epidemics are scourges that have accompanied all major wars. Hunger and disease caused many deaths directly, and left many with permanently damage to their health. Whole areas were depopulated by the pest and cholera. The number of fatalities from the “Spanish flu” epidemic immediately after the First World War exceeded the number of fallen soldiers in the war on the fronts. The drastic impact of the epidemics was multiplied by ignorance, the comparatively unenlightened medicine of the time, poor hygiene conditions, and undernourishment caused by the wartime food shortages. In the modern period war has also involved the monstrous phenomenon of genocides aimed against entire ethnic groups, nations. The holocaust was the greatest and most terrible of these.

With the exception of wars of conquest waged with great technical and technological superiority on territories away from a mother country (small colonial wars), wars usually eventually meant serious detriment even to those not immediately affected. This is because war leads to a universal loss of quality of life for the population as a whole. Yet armed conflicts did not affect every stratum of society with the same intensity. This collective monograph is concerned with the countryside and its inhabitants in the Czech Lands and Slovakia. There are a number of ways in which war usually had more conspicuous effects on the rural than on the urban population. Town dwellers could rely on the urban infrastructure, sometimes even fortifications, and a home guard or other non-professional militarily organized

units. They and their property were not left entirely unprotected and at the mercy of passing military units. In the period when large armies repeatedly crossed the land, requisitioning crops, devastating farms, pillaging and raping, the agricultural population was simply the first “to hand”. Often it made little difference whether the army was that of the peasants’ own state or the enemy. The peasant farmer was among the involuntary actors of wars; those who were liable to lose their lives, their loved ones, their health, their livelihood, social security, property built up over generations. From a distance they seem like grey, anonymous pawns on the chessboard of “grand” history, where individual villages and their inhabitants usually make at most a brief appearance in reports of the strategies and tactics of generals with their short-term military objectives. Yet in long-term perspective, the countryside and country people were always a factor of fundamental importance. Exploration of their wartime and immediate post-war roles in relation to the direction of change in whole societies must be one of the tasks of modern economic, social and cultural history.

The first chapter, titled “The Farmer as Actor in Military Operations”, reminds us that until relatively recently the majority of army recruits came from the rural areas. For a very long time peasant farmers bore the main burden of the formation of mass armies, and this situation continued even after the start of industrialization and the associated process of urbanization. In the Czech Lands it was true up to the beginning of the 20th century. By contrast, during the Second World War the Czech farmer was largely spared experience at the front, but on the other hand, what was in many respects a new form of armed engagement in war – the resistance and partisan (guerilla) operations – would have been unthinkable without the involvement of the rural population especially in provisioning. Of course geography, the nature of the landscape, meant that partisan warfare was a more significant form of resistance in Slovakia than in the Czech Lands.

The ideology of agrarianism, imported from Western Europe but already taking firm root in both Czech and German-speaking rural society in the Czech Lands at the end of the 19th and beginning of the 20th century, accorded the peasant-farmer, previously despised by the urban middle and upper middle classes, a respected and unique role in society and the political system. This was a place grounded by the agriculturalist’s role as the provider of society’s daily bread. In Czech society the respected position of the farmer was further strengthened by the perceived historical role of the rural population in preserving Czech language and culture in the time of “bondage” after the defeat of the Uprising of the Bohemian Estates in the early 17th century. During the two world wars of the 20th century, the crucial role of farmers as food producers was highlighted by shortages. The long-term squeeze on productive resources, and so the quality and volume of production (whether as a result of the loss of labour forces, the wear and tear on agricultural machines or absence of fertilisers and good seed), and the priority given to supplying the army, led to food shortages, rises in the price of food, the introduction of compulsory purchases and state-controlled distribution. Farmers and agricultural labourers in the rear were now perceived as crucially strategically important for the state

and for people who had earlier had no particular interest in the production and processing of food. During the world wars of the 20th century the food shortages in critical periods of those wars at least temporarily reversed the hierarchy of relative prestige of town and country established in the 19th century. The ridiculed and neglected countryside and countryman acquired more respect in society with increasing food deficits and the growth of the black market. All the inhabitants of towns were suddenly confronted with the knowledge that without the rural areas and their food, they could not get by. Even affluent people had a hard time buying food, because imports of corn and other agricultural commodities as substitutes for domestic production more or less ceased.

The logical consequence of these developments was an improvement in the material situation of the countryside. During the Great War the sale of food at stratospheric prices enabled farmers to pay off the accumulated debts of decades and even made possible the generation of new capital. During the world wars the Czech countryside became a place of refuge, where families sent their children, and other town-dwellers found shelter as well. In the Second World War, having work in agriculture meant exemption from transfer to work in the Reich as forced labour. Not that we should cast the rural population as war profiteers in the world wars of the 20th century. Profits from the black market were balanced by many other losses and the eventual balance sheet is uncertain and hard to read. Questions of the morality or immorality of activity on the black market are also complex, and there are rarely any simple answers. We do know that in the years 1915–1918 tension between farmers and their customers on the black market visibly rose, while in the years 1939–1945 there is little evidence of it. During the Second World War the farmer selling food outside the state-controlled distribution system was not regarded as an extortionist exploiting the situation of the urban population. Deeper study will be required to explain this fully, but probably the reasons include a heightened sense of national solidarity and the likelihood – given the harsh punishments meted out by the occupation authorities to anyone caught dealing in black market produce – that the amounts of food traded were small. Furthermore, prices on the black market in the Second World War do not seem to have been as disproportionately high as in the Great War.

The main theme of the third chapter is the farmer and his family, their physical integrity, property and means of livelihood. War deprived farms of sons and other workers, and when universal conscription was brought in sometimes even farmers themselves. Even when the recruits survived and returned, all this meant a great threat to or loss of all securities in life. The list that we have given above of damages, wartime horrors and suffering was hardly exhaustive for rural people. Armies dragged them and their teams into logistics, made them responsible for accommodating units, provisioning them, and stabling horses. Even worse, when there were battles the local farmers had to assume responsibility for caring for the wounded and burying the fallen. Not infrequently villagers got caught up in or were driven into the centre of battles. Compensation for damage only started to become available in the second half of the 19th century, but was niggardly and slow to arrive. In

most cases the peasant farmer was thrown back on his own resources. The example of Třebele and its surroundings shows just how painfully a small agricultural community could be affected by the consequences of just one of the episodic battles of the Thirty Years War. It was a war that combined with the subsequent economic depression brought a long-term deterioration in the economic situation of serfs and others who even if free were closely bound to the countryside and rural life by their occupations. In the Czech Lands certain innovative efforts were made to maintain order and limit the impact of the military campaign on the rural population during the Austro-Prussian War, in relation to the forces on both sides. The description of the micro-world of a woman taking on the new role of provider for the family on a small farm during the First World War has a painful authenticity.

The final section of this book considers the farmer as participant in changes of political and economic system. In the early modern period the agricultural population was essentially characterized by serfdom. As recent research has shown, the conditions and degrees of serfdom differed significantly between estates and regions, but the agricultural population was the base of the social pyramid and the farmer/cottager was more or less the passive subject of socio-economic processes. He would emerge from his passivity only rarely, most significantly in peasant revolts in periods of extreme pressure from the feudal authorities. The paradigm of the social roles of the farmer/cottager was to be progressively redefined from the last quarter of the 18th century with the Theresian and especially the Josephine reforms, and then the promulgation of the General Civil Code in 1811. The abolition of serfdom in 1848 was a major step forward, as was the consequent legal enshrinement of the free divisibility of lands, conditions of inheritance and the status of the peasant farm in the 1860s and 1880s. The emergence of organized agricultural interest groups and then political associations in the countryside encouraged the articulation of the demands and needs of farmers as a distinctive social group and at the turn of the 19th/20th centuries the outcome was the constitution of specific agrarian political subjects – political parties influenced by the ideology of agrarianism. In this respect there was no fundamental difference in the process of agrarian emancipation in the ethnically increasingly divided worlds of the Czech and German farmer in the Czech Lands. With the modernization of the curia electoral system in the 1890s and the introduction of universal (male) franchise in 1907, the social transformation of the countryside was complete. The farmer became an active subject, and generally accepted as such. His farm was reborn as an agricultural enterprise, and representatives of the agricultural population entered local government and parliament.

The countryside was also undergoing a cultural transformation, in the sense of a fundamental change of mentality as regards education, culture, politics and media. All the same, until the First World War the farmer, the villager and the peasant were social agents overshadowed by the town. The relationship between country and town had relatively distinctive features. The countryside often resisted urban modernization, the urban way of life, and clung to its patriarchal customs. The movement of migration was in one direction only – from the overpopulated

villages to the towns. The town regarded the influx from the countryside with what was often fear and even distrust and scorn. Migrants from the country without proper qualifications (education) formed or joined the lowest social class – the industrial and artisan proletariat. The migration from the country to the towns was not, however, sufficient to solve problem of relative rural over-population caused by the dramatic disparity between the size of the holdings of small farmers and the holdings of the great noble landowners. As more children survived, the development of small and medium-sized farms in the Czech Lands was ever more threatened by their fragmentation. The numbers of indebted farms rose steeply as a result of harvest failures, economic crises, the need for new investments and efforts to provide for children who could not be supported on the farm itself. This provision had to take the form of dowries, apprenticeships (with cottagers), or middle and higher education (in the case of wealthier farmers).

The First World War and its consequences led to a fundamental change in rural society that was expressed in the restructuring of society and property holdings. Land reform brought a strengthening of small farms, rendering them more viable as a source of family livelihood. It created a new social group of “residual farmers” owning (in most cases) between 50 and 100 hectares of land, and of small farmers, colonists, on “green sward”. By contrast, the land reform dramatically undermined what had previously been unchallengeably the most important class of land owners and agricultural entrepreneurs – the very large farmers and especially the former land-owning aristocracy. Farmers and the farming lobby became more powerful in society, and Czechoslovakia became a country with a peculiar paradox: in a country in which the greater part of the national product derived from industry and commerce, an agrarian party reliably won all elections with the exception of the first in 1920. This party supplied prime ministers and also the heads of several important ministries.

The world economic crisis with its radicalizing effects on German society in the Czech Lands, which came to a head in the later 1930s, and then the Second World War, caused a complete divergence of the earlier parallel paths of Czech and German farmers. The Czech farmer became an element suppressed by the Nazi apparatus and subject to a directive system of production and distribution. Meanwhile, in the spirit of Nazi ideology his German contemporary was given a guarantee of future prosperity and could glory in the prestigious title of “provider for the reich” (Reichsnährstand). He was allowed access to the privileges of members of the master race, and one important aspect of this status was the chance to acquire aryanised Jewish property. The German farmer, whether local in origins or from Bessarabia or the South Tyrol, was intended by the regime to be one of the chief tools for the Germanization of the Czech Lands, and the settlement and colonization of hitherto Czech soil.

After the Second World War in the period of limited democracy, 1945–1948, the farmer emerged as a major factor in the struggle between the communists and their opponents for political power. In the battle that the Czechoslovak communist party (KSČ) called the “battle for the soul of the nation” the farmer was supposed

– in line with the postulates of Marxism–Leninism – to be the ally of the working class (what was known as the worker–farmer union). The farmer, quite recently a traditional supporter of the agrarian party (or – classically in South Moravia – the People’s Party with its Catholic orientation), responded to the same political bait as after the First World War, i.e. the promise of land – this time as part of a second land reform and the revision of the first land reform. This populist policy of extremely cheap allocation of land bore fruit and secured the votes of the majority of the rural population (and especially settlers in the borderlands) for the communists in the election of 1946. The countryside became a sad protagonist in the malignant political change that culminated in February 1948 with the communist seizure of power. The 1950s and 1960s brought a sobering up in the countryside. The collectivization of agriculture meant reorganization in the enforced spirit of communist social engineering and all in conditions of political Stalinism and the atmosphere of the Cold War. On the one hand the process of creating co-operatives meant a certain relief, psychological and even physical, for small former owners (increasingly now employees with limited responsibility coming under the management of cooperatives and state farms with agronomists, zoo-technicians and other specialists at their disposal, increasing mechanization and so on), but on the other hand it led to the liquidation of farmers as a class and independent farming as such. The countryside became the manipulated actor of “building socialism”. As the radicalism of the 1950s faded, people essentially found a *modus vivendi* with the regime, and were soothed by an increase in the comforts of village life.

The Cold War is a classic reminder of the fact that an international political situation overshadowed by the threat of hot war can deeply affect not just the operations of an economy but the fortunes of individuals. We can find melancholy proof of this in the way that class struggle resulted in a witch hunt against the farmers dubbed kulaks in the Stalinist years in Czechoslovakia.

This book can hardly offer readers an exhaustive survey of all the possible themes and perspectives raised by the subject of the farmer and war. Many other analytically orientated research projects will be needed. Yet we shall be happy if the book stimulates ongoing discussion, draws attention to new aspects, offers some basic theories and some micro-historical examples, and inspires future scholarly endeavours.¹

EDUARD KUBŮ – JIŘÍ ŠOUŠA

1 Příspěvek s názvem: Závěrem. Rolník, důležitá, ale často obětovaná figurka na válečné šachovnici, vznikl v rámci Dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního zemědělského muzea, s.p.o. pro rok 2017.

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY (VÝBĚR)

PRAMENY

ARCHIV A PROGRAMOVÉ FONDY ČESKÉ TELEVIZE

fond: Fond telemagnetických a digitálních AV záznamů České televize (1953–2015)

ARCHÍV RÍMSKO-KATOLÍCKEHO FARSKÉHO ÚRADU HRNČIAROVCE NAD PARNOU

fond: Rukopisy

KATASTRÁLNÍ ÚŘAD PRO JIHOČESKÝ KRAJ

Katastrální pracoviště Prachatice, Pozemkové knihy, katastrální území Mahouš
Katastrální pracoviště Prachatice, Pozemkové archy, katastrální území Mahouš

KATASTRÁLNÍ ÚŘAD PRO VYSOČINU

Katastrální pracoviště Žďár nad Sázavou, Postupní a darovací smlouvy

MATRIČNÍ ÚŘAD BAVOROV

Knihna narozených Velký Bor (1836–1940)

MATRIČNÍ ÚŘAD NETOLICE

Knihna narození pro obec Němčice (1877–1933)

Matrika oddaných Němčice (1885–1949)

MORAVSKÝ ZEMSKÝ ARCHIV V BRNĚ

fond: Krajská zemědělská správa Brno (1960–1989)

fond: Stabilní katastr – indikační skici (1824–1931)

fond: Matriky

fond: Moravské místodržitelství (1786–1918)

fond: Velkostatek Mikulov (1676–1949)

MORAVSKÝ ZEMSKÝ ARCHIV V BRNĚ – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV BŘECLAV SE SÍDLEM V MIKULOVĚ

fond: JZD Hustopeče u Brna (1951–1984)

fond: Okresní zemědělská správa Břeclav (1960–1990)

fond: Osobní fond Vojtěch Samec, Mikulov (1833–1996)

MORAVSKÝ ZEMSKÝ ARCHIV V BRNĚ – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV ZNOJMO

fond: Jednotné zemědělské družstvo Práche (1950–1990)

MORAVSKÝ ZEMSKÝ ARCHIV V BRNĚ – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV ŽĎÁR NAD SÁZAVOU

fond: Lidový soud Žďár nad Sázavou (1949–1960)

fond: Místní národní výbor Velká Losenice (1945–1990)

MUZEUM JUDR. OTAKARA KUDRNY V NETOLICÍCH

fond: Korespondence manželů Vojtěcha a Marie Duškových

fond: Sběrka fotografií

NÁRODNÍ ARCHIV V PRAZE

fond: Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv, Praha (1918–1987)

fond: Ministerstvo zemědělství I, Praha (1918–1951)

fond: Ministerstvo zemědělství II, Praha (1945–1992)

fond: Ministerstvo zemědělství, Vídeň (1868–1918)

fond: Policejní ředitelství Praha I (1786–1930)

fond: Policejní ředitelství Praha II (1914–1953)

fond: Svaz Němců v Čechách, Praha, Teplice (1909–1938)

fond: Svaz pro mléko, tuky a vejce, Praha (1939–1945)

fond: Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě, Praha (1939–1945)

fond: Ústřední ředitelství státních lesů a statků, Praha (1918–1951)

fond: Zemský úřad Praha (1918–1953)

ÖSTERREICHISCHES STAATSARCHIV WIEN

ALLGEMEINES VERWALTUNGSARCHIV

fond: Ministerium des Innern (1914–1918)

ARCHIV DER REPUBLIK

fond: Bundeskanzleramt/Kriegsflüchtlingsfürsorge (1914–1921)

POŠTOVNÍ MUZEUM PRAHA

fond: Václav Dragoun, výpisky k dějinám pošt

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V LITOMĚŘICÍCH – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV DĚČÍN

fond: Emil Kreibich z Tučap (1829–1942)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V LITOMĚŘICÍCH – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV LOUNY

fond: Okresní úřad Louny, Presidiální spisy (1861–1940)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV BENEŠOV

fond: Okresní úřad Benešov (1850–1945)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV Kladno

fond: Okresní úřad Slaný, Presidiální spisy I (1850–1918)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV KUTNÁ HORA

fond: Archiv města Kutná Hora (1314–1953)

fond: Berní úřad Kutná Hora (1850–1949)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV MĚLNÍK

fond: Okresní úřad Mělník (1850–1945)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV NYMBURK SE SÍDLEM V LYSÉ NAD LABEM

fond: Archiv obce Podmoky

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV PRAHA-VÝCHOD

fond: Archiv obce Květnice

fond: Archiv obce Vyšehořovice

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV PŘÍBRAM

fond: XII, Ladislav Malý

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV RAKOVNÍK

fond: Hůla Josef – osobní fond (1920–1943)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V TŘEBONI

fond: Klub českých turistů – turistická župa Písek (1924–1948)

fond: Sbírka matrik Jihočeského kraje, 1587–1949 (1952)

fond: Velkostatek Protivín (1374–1924)

fond: Základní devítiletá škola Němčice (1880–1974)

fond: Základní devítiletá škola Velký Bor (1882–1966)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V TŘEBONI – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV PRACHATICE

fond: Archiv obce Mahouš (1596–1945)

fond: Okresní úřad I, Prachatice (1850–1943)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V ZÁMRSKU

fond: Klub českých turistů – župa Českého ráje, Jičín (1922–1949)

fond: Klub českých turistů – župa Orlická, Hradec Králové (1919–1949)

fond: Klub českých turistů – župa Železnohorská, Pardubice (1921–1946)

Státní oblastní archiv v Zámrsku – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV JIČÍN

fond: Archiv města Podhradí (1640–1945)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V ZÁMRSKU – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV NÁCHOD

fond: Okresní úřad Náchod (1899–1945)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V ZÁMRSKU – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV RYCHNOV NAD KNĚŽNOU

fond: Děkanský úřad Dobruška (1604–1965)

fond: Archiv města Opočno (1548–1945)

fond: Městský úřad Solnice (1900–2010)

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V ZÁMRSKU – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV ÚSTÍ NAD ORLICÍ

fond: Děkanský úřad Žamberk (1632–1953)

ŠTÁTNY ARCHÍV V BRATISLAVE

fond: Bratislavská župa I., Kongregačné písomnosti

ŠTÁTNY ARCHÍV TRNAVA

fond: Magistrát mesta Trnavy, Militaria

fond: Missilles (1704–1708)

ÚSTŘEDNÍ ARCHIV ZEMĚMĚŘIČSTVÍ A KATASTRUaplikace: Archivní mapy (dostupné online: <<http://archivnimapy.cuzk.cz>>)**VOJENSKÝ HISTORICKÝ ARCHIV PRAHA**

fond: Vojenské kmenové listy (sbírka), 1750–1910

ZEMSKÝ ARCHIV V OPAVĚ – STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV NOVÝ JIČÍN

fond: Archiv města Frenštát pod Radhoštěm (1467–1945)

fond: Archiv města Nový Jičín (1566–1945)

fond: Archiv města Příbor (1389–1945)

TIŠTĚNÉ A VYDANÉ PRAMENY

ALBERT, Eduard – CHOTOVSKÝ, Karel, Paměti žamberské, Vídeň: vlastním nákladem 1889.

Amtsblatt des Protektorates Böhmen und Mähren / Úřední list Protektorátu Čechy a Morava, Prag [s. n.] 1939–1944.

BALETKA, Tomáš, Kniha vyznání zločinců a prodejů obecních zahrad městečka Frenštátu pod Radhoštěm z let 1580–1626, Hlasy muzea a archivu ve Frenštátě pod Radhoštěm: Vlastivědný časopis Frenštátska, 13, 1996, 1–2, Frenštát pod Radhoštěm: Muzejní a vlastivědná společnost, s. 41–50.

BARTOŠ, Josef – SCHULZ, Jindřich – TRAPL, Miloš, Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960. Svazek IX. Okresy Znojmo, Moravský Krumlov, Hustopeče, Mikulov, Ostrava: Profil 1984.

BELL, Matheus, Notitia Hungariae novae Historico-geographica. Pars II. Tomus II, Vienna 1736.

Československá statistika v prvním desetiletí republiky, Praha: Státní tiskárna 1928.

Český turista: časopis České obce turistické a pohorské jednoty „Radhošť“, Praha: Česká obec turistická 1939–1943.

Denkschrift über die von der k. k. Regierung aus Anlaß des Krieges getroffenen Maßnahmen, II. Teil, Juli bis Dezember 1915, Wien: Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei 1916.

Denkschrift über die von der k. k. Regierung aus Anlaß des Krieges getroffenen Maßnahmen, Bd. 4, Juli 1916 bis Juni 1917, Wien: Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei 1918.

Der Bund. Heimatzeitschrift des Bundes der Deutschen in Böhmen, 1931–1934, Teplitz-Schönau: Bund der Deutschen 1931–1934.

Družstevní informace: JZD Stráž n. Dyjí se sídlem Citonice, Citonice 1987.

FIALOVÁ, Vlasta (ed.), Kronika holešovská 1615–1645, Holešov: Městský národní výbor 1967.

GOTTWALD, Klement, Spisy 1949–1950, Bratislava: NPL 1952.

GOTTWALD, Klement, Spisy, 1951–1953, Bratislava: NPL 1954.

GOTTWALD, Klement, Spisy XV, Praha: NPL 1961.

HEJDA, Jiří, Žil jsem zbytečně, Praha: Melantrich 1991.

Historická ročenka českého zemědělství 1918–2010, Praha: ČSÚ 2011.

HRUBÝ, František, Moravské korespondence a akta z let 1620–1636, I., 1620–1624, Brno: Země Moravskoslezská 1934; II., 1625–1636, Brno: Země Moravskoslezská 1937.

JESSER, Franz, Innere Kolonisation in den Sudetenländern, Wien: Deutsche soziale Rundschau 1913.

JESSER, Franz, Das Wesen des nationalen Kampfes in den Sudetenländern, Wien: Deutsche soziale Rundschau 1913.

KALOUSEK, Josef (ed.), Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698, Archiv český, 23. sv., Praha: Domestikální fond království Českého 1906.

KLOSTERMANN, Karel, Na útěku: Vzpomínka na rok 1866, Praha: Jos. R. Vilímek 1927.

Österreichs Kämpfe im Jahre 1866: nach Feldacten bearbeitet durch das k. k. Generalstabs-Bureau für Kriegsgeschichte, I.–V., Wien: Verlag des K. K. Generalstabes 1867–1869.

MATOUŠ, Václav, Pamětní kniha cechu ševcovského v Dobrušce, tzv. Petrova kronika z let 1724–1843, in: Orlické hory a Podorlicko. Přírodou, dějinami a současností. Sborník vlastivědných prací, 7, 1994, s. 53–62.

MERHAUT, Antonín, Zásobování a výživa lidu v době válečné, zvláštní otisk z Národních listů z 18. a 25. 6. a 2. 7. 1916, Praha: Pražská akciová tiskárna 1916.

MILLER, Jan, Z tradic selského rodu Vínůškova: památník světové války. Kniha čtvrtá, Praha: Nákladem vlastním 1935.

Můj boj od Adolfa Hitlera, Praha: Otakar II., Michal Zítka 2000.

MÜLLER, Jan, Památník světové války 1914–1918: odstín velkých událostí v české vesnici, Praha: Nákladem vlastním 1920.

NEZBEDA, Vilém – ŠŮLA, Jaroslav (edd.), Kunvaldská kronika Antonína Kodytky 1740–1786, Choceň: Orlické muzeum 1970.

POLIŠENSKÝ, Josef (ed.), Kniha o bolesti a smutku. Výbor z moravských kronik XVII. století, Praha: ELK 1948.

Průvodce řízeným hospodářstvím Čech a Moravy. Co znáti o nových institucích a úřadech, red. Otto Müller, Praha: Grafia 1941.

První pětiletý hospodářský plán rozvoje ČSR, Praha: NPL 1949.

RATZEL, Friedrich, Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken, (hg.) Haushofer, Karl, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1940.

REICH, Edvard, Základy organizace zemědělství Československé republiky, Praha: Ministerstvo zemědělství 1934.

ROBEK, Antonín, Městské lidové kronikářství na Rychnovsku. I. Edice lidových kronikářských textů, Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1976.

ROSENBERG, Alfred, Gestaltung der Idee. Blut und Ehre, II. Band. Reden und Aufsätze avon 1933–1935, (hg.) Trotha von, Thilo, München: Zentralverlag der NSDAP 1938.

Rudé právo: orgán Československé sociálně demokratické strany dělnické, 1945–1957.

Rudý říjen: závodní časopis zaměstnanců n. p. Gottwaldov 1953.

Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava / Sammlung der Gesetze und Verordnungen des Protektorates Böhmen und Mähren 1939–1945, Praha: [s. n.] 1939–1945.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, Praha: Státní tiskárna 1945–1947.

Sbírka zákonů republiky Československé, Praha: Státní tiskárna 1948–1959.

Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, sv. 4, Rok 1917, Praha: Státní ústřední archiv 1996.

Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918, sv. 4, Rok 1917, Praha: Státní ústřední archiv 1996.

SIEMENS, Hermann Werner, Grundzüge der Vererbungslehre. Rassenhygiene und Bevölkerungspolitik, München, Berlin: Lehmanns 1937.

SKÁLA, Pavel ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře, JANÁČEK, Josef (ed.), Praha: Svoboda 1984.

Slovenská liga: úradný časopis Slovenskej ligy na Slovensku, Trnava: Slovenská liga 1924–1941.

SOBOTA, Emil, Řízené hospodaření potravinami a krmivy, Melantrišské příručky pro správní praxi sv 2., Praha: Melantrich 1940.

Staatliche Flüchtlingsfürsorge im Kriege 1914/1915, Wien: Ministerium des Innern 1915.

Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava / Statistisches Jahrbuch für das Protektorat in Böhmen und Mähren, Praha/Prag: Nákladem Ústředního statistického úřadu v Praze / Verlag des Statistischen Zentralamtes in Prag 1941–1944.

Statistická ročenka republiky Československé, Praha: Orbis, SÚS 1934–1959.

Statistical Year-Book of the League of Nations, Geneva 1941.

Sudetendeutsche Monatshefte. Zeitschrift des Bundes der Deutschen, 1935–1944, Teplitz: Deutschenheimatbund 1935–1944.

SVATOŇOVÁ, Stanislava – ŠŮLA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Petr (edd.), Válka roku 1866 na Královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu, Hradec Králové: Okresní archiv v Hradci Králové 1991.

VOLF, Josef, Vzpomínky na válku roku 1866, Hradec Králové: Novina 1934.

VOŽICKÝ-PIGL, František, Kronika světové války 1914–1919: Dokumenty válečné, politické, kulturní, hospodářské, sociální, zdravotní, společenské, 1, Praha: F. P. Vožický 1919.

Výrobní podmínky, organizace a výsledky zemědělských závodů v Československu (Průměr let 1926–1930), Praha: Zemědělský ústav účetnicko-správovedný 1935.

Vzorové stanovky JZD schválené na I. celostátním sjezdu JZD 14.–15. 2. 1953, Praha 1953.

WEYR, František, Paměti, sv. 3, Brno: Atlantis 2004.

WIARDA, Siegfried, Dobrá dojnice. Sbíрка Lepší hospodaření, sv. 64, Praha: Agrární nakladatelská společnost 1944.

WIARDA, Siegfried, Chov hospodářských zvířat v Čechách a na Moravě, Sbíрка Lepší hospodaření, sv. 39, Praha: Agrární nakladatelská společnost 1944.

Zemědělské zprávy: úřední věstník Českého odboru zemědělské rady pro království české, Praha: Český odbor rady pro království české, 1915–1916.

LITERATURA

ACKSON, Robert, Letecká válka nad Koreou 1950–1953, Praha: Nakladatelství Vašut 1999.

BAHLCKE, Joachim, Falcko-české království (Motivy a působení zahraničně politické orientace Falce od české královské volby po ulmskou smlouvu 1619–1620), Časopis Matice moravské, 111, 1992, s. 227–251.

BALCAROVÁ, Jitka, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“, Praha: Karolinum 2013.

BALCAROVÁ, Jitka, Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století, in: HOŘEJŠ, Miloš – LORENCOVÁ, Ivana (edd.), Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války, Praha: Národní technické muzeum 2009, s. 39–70.

BARRY, Quintin, The Road to Königgrätz. Helmuth von Moltke and the Austro-Prussian War 1866, Philadelphia: Helion & Company 2010.

BARTOŠ, Josef – TRAPL, Miloš, Dějiny Moravy, 4. díl. Svobodný stát a okupace, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně 2004.

BECK, Josef, Geschichte der Stadt Neutitschein (Nowý Jičín) und deren Umgebung, Nový Jičín 1854.

Bellum 1866: časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866, Hradec Králové: Komitét pro udržování památek z války roku 1866, 1992–2010.

BENEŠ, Jaroslav, Stráž obrany státu 1936–1939, Dvůr Králové nad Labem: Fortprint 2007.

BENEŠ, Jaroslav – LAKOSIL, Jan – NIČ, Martin, Zvláštní zařízení na komunikacích v letech 1936–1938, Dvůr Králové nad Labem: Fortprint 2009.

BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín, Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě, Praha: Libri 2010.

BERDING, Helmut – HELLER, Klaus – SPEITKAMP, Winfried (edd.), Krieg und Erinnerung. Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2000.

BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef, Válka 1866, Praha: Havran – Paseka 2005.

BLACK, Jeremy, Rethinking Military History, London: Routledge 2004.

BLAŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBÁLEK, Michal (edd.), Akce „K“. Vyhnání sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty, Praha: Pulchra – Česká zemědělská univerzita v Praze 2010.

BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (edd.), Sedláci si dělají, co chtějí: sborník vybraných studií a článků historika Jaroslava Čechury, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2012.

BOROVSKÝ, Tomáš – CHOCHOLÁČ, Bronislav – PUMPR, Pavel (edd.), Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století, Brno: Matice moravská 2007.

BOUDA, Ladislav, Cholera na Moravě r. 1866, in: Vlastivědný věstník moravský 1966, roč. 18, Brno: Musejní spolek, s. 205–213.

BRANDT, Karl, Management of Agriculture and Food in the German Occupied and other Areas of Fortress Europe, Stanford: Stanford University Press 1953.

BREN, Paulina, Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968, Praha: Academia 2013.

BRUCKER, Mathias, Die Kriegswirtschaft Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg. Rüstungsproduktion, Mannschafts- und Offiziersersatz, Transportsystem, Ernährungs- und Finanzwirtschaft sowie Kriegssozialismus, Uni Wien, Magisterarbeit 2010.

BRŮHA, Jan – DVOŘÁK, Jaroslav – POLÁČEK, Bohumil – VYCPÁLEK, Miroslav, Průvodce po bojišti u Hradce Králové z roku 1866, Hradec Králové: Muzeum východních Čech v Hradci Králové 1996.

BUREŠOVÁ, Jana, Kolektivizace jako destruktivní proces v životě venkova, in: KUBÁLEK, Michal – BLAŽEK, Petr (edd.), Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a střeoevropské souvislosti, Praha: Nakladatelství Dokořán – Česká zemědělská univerzita 2008.

BUREŠOVÁ, Jana, Zemědělská politika v Československu v letech 1948–1960 jako součást vývoje komunistických režimů v Evropě, in: Sborník prací moravských historiků. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967, 21, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 87–128.

BUREŠOVÁ, Jana – NAVRÁTIL, Jan, Československé zemědělství v letech 1945–1960 v kontextu vývoje evropských zemí sovětského bloku, Olomouc: [s. n.] 1991.

BURKE, Peter, Co je kulturní historie? Praha: Dokořán 2011.

BURKE, Peter, Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989), Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004.

BŮŽEK, Václav, a kolektiv, Společnost českých zemí v raném novověku: struktury, identity, konflikty, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010.

CAMBEL, Samuel, Päťdesiate roky na slovenskej dedine. Najťažšie roky kolektivizácie, Prešov: Universum 2005.

CATCHPOLE, Brian, Korejská válka 1950–1953, Praha: BB art 2003.

CERMAN, Markus – LUFT, Robert (edd.), Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 99), München: Oldenbourg 2005.

COLOMBO, Dario, Boemia. L'esodo della Val di Ledro 1915–1919, Riva del Garda: Centro studi Judicaria 2008 [souběžný čes. a ital. text].

CRAIG, Alexander Gordon, The Battle of Königgrätz. Prussia's Victory over Austria, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2007.

ČÁŇOVÁ, Eliška, Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732, in: Sborník prací východočeských archivů, 4, Zámrsrk: Státní archiv 1978, s. 133–151.

ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav, Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce, Brno: Akademické nakladatelství CERM 2005.

ČECHÁK, Vladimír, Vývoj veřejné správy v Československu a České republice (1945–2004). Praha: Vysoká škola finanční a správní, o. p. s., 2004.

ČECHURA, Jaroslav, Selské rebelie roku 1680: sociální konflikty v barokních Čechách a jejich každodenní souvislosti, Praha: Libri 2001.

ČECHURA, Jaroslav, Sex v době temna: sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660–1770), Praha: Rybka Publishers 2015.

ČECHURA, Jaroslav, Staré a nové v agraristice raného novověku – česká reflexe, *Východočeské listy historické*, 32, 2014, Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové 2014, s. 7–26.

Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994, Uherské Hradiště: Slovácké muzeum 1994.

ČTVRTNÍK, Pavel, Dědičné pošty a poštovníci, in: *Sborník poštovního muzea*, 1982, Praha: Nadas 1982, s. 135–143.

ČTVRTNÍK, Pavel – GALUŠKA, Jan – TOŠNEROVÁ, Patricia, *Poštovníctví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Liberec: Knihy 555 2008.

DANGL, Vojtech, *Bitky a bojiská*, Bratislava: Mladé letá 1984.

DANGL, Vojtech, *Slovensko v zrkadle kuruckého odboja*, 1, *Historická revue: populárno-vedecký mesačník o dejinách spoločnosti*, 9, 1999, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 7–8.

DANGL, Vojtech, *Bitka pri Trnave. Slovensko v zrkadle kuruckého odboja*, 3, *Historická revue: populárno-vedecký mesačník o dejinách spoločnosti*, 1, 2000, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 8–9.

DANGL, Vojtech – KOPČAN, Vojtech, *Vojenské dejiny Slovenska, II. (1526–1711)*, Bratislava: Ministerstvo obrany SR 1995.

DEJMEK, Jindřich – LOUŽEK, Marek (edd.), *Marshallův plán 60 let poté*, Praha: CEP 2007.

Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha: Mladá fronta 1996.

DOBEŠ, Jan – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2005.

DOBROTKOVÁ, Marta, *Bitka pri Trnave v roku 1704*, in: *Archivum Sala. Archívna ročenka*, I., Šaľa: Štátny archív v Bratislave, pobočka Šaľa 2004, s. 71–85.

DOBROTKOVÁ, Marta, *Bitka pri Trnave v povstaní Františka II. Rákociho*, in: KÓNYA, Peter (ed.), *Povstanie Františka II. Rákociho 1703–1711 (v novšom priblížení)*, Prešov: Prešovská univerzita 2005, s. 124–132.

DOLEŽAL, Jakub, *Střípky z mozaiky protektorátní společnosti. Německá okupace a její konec v politickém okrese Sedlčany (1939–1945)*, Příbram: Státní oblastní archiv v Praze et al. 2010.

DOSTÁL, František, *Valašská povstání za třicetileté války (1621–1644)*, Praha: Naše vojsko 1956.

DOSTÁL, František, *Valašské Meziříčí v pamětech třicetileté války*, Ostrava: Krajské nakladatelství 1962.

DOSTÁL, Vladimír V., *Agrární strana: její rozmach a zánik*, Brno: Atlantis 1998.

DOSTÁL, Vladimír V., Antonín Švehla: *profil československého státníka*, Praha: Státní zemědělské nakladatelství 1990.

DUDA, Pavel, *Obraz vesnic Olomoucka za druhé světové války. Diplomová práce*, Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 2010.

DUFEK, Pavel – MARŠÁLEK, Zdenko, *Hlavou zeď neprorazíš... Obtížný zápas rodiny Beniesů s předsudky a zákony dvou totalitních režimů*, in: HASIL, Jan – HRDLIČKA, Milan (edd.): *Psáno do oblak: sborník k nedožitým sedmdesátinám prof. Jana Kuklíka*, Praha: Karolinum 2011, s. 155–166.

DUFEK, Pavel, *Nástin proměn majetkové držby soukromých velkostatků na Slánsku v letech 1945 až 1949*, in: BARTONÍČEK, Pavel (ed.), *Bílá místa historie: Slaný a Slánsko ve XX. století*, Slaný: Wotrubia 2015, s. 159–172.

DVORČAK, Robert J., *Korejská válka 1950–1953: dějiny konfliktu očima korespondentů* Associated Press, Brno: Jota 1996.

EPKEHANS, Michael – FÖRSTER, Stig – HAGEMANN, Karen (edd.), *Militärische Erinnerungskultur: Soldaten im Spiegel von Biographien, Memoiren und Selbstzeugnissen*, Paderborn: Schöningh 2006.

EXNER, Franz, *Krieg und Kriminalität in Österreich*, Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A. G., Yale University Press 1927.

FEIERABEND, Ladislav Karel, *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*, Volary: Nakladatelství Stehlík 2007.

FIALOVÁ, Vlasta, Jan Adam z Víckova, moravský emigrant a vůdce Valachů 1620–1628, Brno: Moravský legionář 1935.

FONTANE, Theodor, *Der deutsche Krieg von 1866*, Berlin: Decker 1871.

FRANĚK, Rudolf, *Důsledky válečného hospodářství pro české zemědělství (1914–1918)*, in: *Sborník ÚVTI. Sociologie a historie zemědělství*, 1965, roč. 1, Praha: Ústav vědeckotechnických informací pro zemědělství 1965.

FRANKENBERGER, Otakar – KUBÍČEK, J. O., Antonín Švehla v dějinách československé strany agrární, Praha: Novina 1931.

FRIEDJUNG, Heinrich, *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866, I.–II.*, Stuttgart – Berlin: Cottaschen Buchhandlung 1907–1908.

FUČÍK, Josef, *Válka 1866. Běda poraženým*, Praha – Litomyšl: Paseka 2012.

FUKALA, Radek, *Falcká válka a hrdinná obrana Kladska*, in: *550 let hrabství kladského 1459–2009, 550 lat hrabstwa klodzkiego 1459–2009*, Trutnov: Muzeum Podkrkonoší v Trutnově 2009, s. 171–197.

FUKALA, Radek, *Kladsko a pokus stoupenců Friedricha Falckého o zvrát poměrů v letech 1621–1622*, in: *Kladský sborník*, 4, Hradec Králové: Vysoká škola pedagogická 2001, s. 43–56.

FUKALA, Radek, *Role Jana Jiřího Krnovského ve stavovských hnutích*, Opava: Slezská univerzita 1997.

FUKALA, Radek, Jan Jiří Krnovský: *Stavovské povstání a zápas s Habsburky*, 2. vydání, České Budějovice: Veduta 2005.

FUKALA, Radek, *Tažení Jana Jiřího Krnovského v roce 1621 a bitva u Nového Jičína*, in: *Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín*, 49, 1992, Nový Jičín: Vlastivědný ústav, s. 45–54.

GAŠPARÍKOVÁ, Anna, *Povstanie Františka Rákociho II. a Slovakia*, Bratislava: Univerzita Komenského, Filozofická fakulta 1930.

GODINA, Ferdo, *Spomini na partizanska leta*, Ljubljana: Slovenski knjižni zavod 1948.

GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích 2008.

GUČEK, Milan, *Bojna pot Šercerjeve brigádě*, Ljubljana: Mala knjižica NOV in POS 1982.

HÁJEK, Jan – JANCÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (edd.), *O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 1/2005, Studia historica LIX, Praha: Karolinum 2009.

HALLON, Ľudovít, *Slovensko v hospodárskom priestore Nemecka 1939–1945*, Bratislava: Veda 2015.

HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (edd.), *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, Praha: Historický ústav 2007.

HAZDRA, Zdeněk – HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan (edd.), *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Filozofická fakulta UK 2011.

HEINEMANN, Isabel – OBERKROME, Willi, *Wissenschaft, Planung, Vertreibung. Der Generalplan Ost der Nationalsozialisten. Katalog zur Ausstellung der Deutschen Forschungsgemeinschaft*, Bonn – Berlin: DFG 2006.

HELLER, Servác, *Válka z roku 1866 v Čechách, její vznik, děje a následky*, Praha: E. Beaufort 1896.

HERBEN, Jan, *Do třetího a čtvrtého pokolení*, 2. díl, Brumovice: Carpe Diem 2000.

HLAVAČKA, Milan, a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, I, II, Praha: Historický ústav 2014.

HOLAKOVSKÝ, Milan, Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách, in: Jihočeský sborník historický, 62, 1993, České Budějovice: Jihočeské muzeum, s. 70–92.

HOLMES, Richard, Obrazy války. Chování člověka v bitvě, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2011.

HORČIČKA, Václav, Konfiskace majetku knížat von und zu Liechtenstein v Československu po druhé světové válce, 1945–1946, in: PEJČOCH, Ivo – PLACHÝ, Jiří, a kol., Okupace, kolaborace, retribuice, Praha: Ministerstvo obrany 2010, s. 166–180.

HORČIČKA, Václav, Konfiskace majetku knížete z Lichtenštejna v Československu, Časopis Matice moravské, 132, 2013, suppl. 6, Brno: Matice moravská 2013, s. 81–90.

HOŘEJŠ, Miloš, Aplikace nacionálněsocialistické architektury v českých zemích v l. 1938–1945, in: Rozpravy Národního technického muzea v Praze 2013, Dějiny vědy a techniky / History of sciences and technology, 15, Praha: Společnost pro dějiny věd a techniky 2013, s. 45–72.

HOŘEJŠ, Miloš, Protektorátní Praha jako německé město. Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu, Praha: Mladá fronta 2013.

HOŘEJŠ, Miloš, Šlechta a nacistická pozemková politika v českých zemích, in: HAZDRA, Zdeněk – HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan (edd.), Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Filozofická fakulta UK 2011, s. 177–199.

HOŘEJŠ, Miloš – NĚMEC, Richard, Urbanismus a architektura Jihlavy ve službách komunální politiky nacionálního socialismu, in: Češi a Němci na Vysočině: soužití, rozdělení, dialog, spolupráce, Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod 2014, s. 357–392.

Hradec Králové – Königrätz 1866–1991. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference, I.–IV., Praha: Historický ústav Československé armády 1991.

HRAZDÍRA, Radek, Proměna selských rodů ve Vilémovicích ve 20. století na příkladu rodiny Hrazdírů. Bakalářská práce, Brno: Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity 2017.

HRUBÝ, František, Pád českého povstání na Moravě r. 1620, Český časopis historický, 29, 1923, Praha: Bursík a Kohout, s. 71–120, 358–388.

HRUBÝ, František, Z vídeňských papírů Jindřicha Matyáše hraběte z Thurnu, Český časopis historický, 34, 1928, Praha: Bursík a Kohout, s. 473–573.

HUTEČKA, Jiří, Generál a jeho historikové. Robert E. Lee a americká historiografie, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2005.

HUTEČKA, Jiří, Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016.

HUTEČKA, Jiří, Válka a společnost v evropském „dlouhém“ 19. století. Stručný přehled problematiky, in: Historica Olomucensia, 37, 2010. Sborník prací historických, XXV, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 17–42.

HUTEČKA, Jiří, Země krví zbrocená. Americká občanská válka 1861–1865, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008.

CHAURA, Edmund, Válka prusko-rakouská r. 1866, Brno: A. Píša 1903.

CHINNERY, Philip D., Korejské krutosti. Zapomenuté válečné zločiny v Koreji 1950–1953, Praha: BB art 2003.

CHOCHOLÁČ, Bronislav, K hospodaření poddaných na pernštejnském panství v druhé polovině 16. a v první polovině 17. století, Časopis Matice moravské, 109, 1990, Brno: Matice moravská, s. 83–111.

CHOCHOLÁČ, Bronislav, Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století, Český časopis historický / The Czech Historical Review, 99, 2001, Praha: Academia, s. 59–84.

CHOCHOLÁČ, Bronislav, Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století, Brno: Matice moravská 1999.

IGGERS, Georg G., Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002.

INDRA, Bohumír, Odboj města Hranic 1620–1627 a jeho povstání, Olomouc: Vlastenecký spolek muzeí 1940.

IVIČIČOVÁ, Irena, Hovorany v Protektorátu Čechy a Morava. Fakta – dokumenty – svědectví pamětníků, Hovorany: Obec Hovorany 2015.

JAKL, Jan, Bitva u Hradce Králové L. P. 1866, Hradec Králové: Gemma 1996.

JAKUBEC, Ivan – JINDRA, Zdeněk (edd.), Dějiny hospodářství českých zemí, Praha: Karolinum 2006.

JANÁČEK, Josef, Valdštejn a jeho doba, Praha: Svoboda 1978.

JANÍK, Přemysl, Poznámky k hospodářskému postavení obyvatel Bojkovic v 17. století. Diplomová práce, Brno: Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2002.

JANŠA-ZORN, Olga, Zgodovina blejskega turizma od začetka do leta 1941, Kronika. Časopis za krajevno zgodovino, 32, 1984, 2/3, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Sekcija za krajevno zgodovino, s. 182–196.

JARÁ, Karla, a kol., Všední život na Pardubicku v období nacistické okupace a druhé světové války (15. 3. 1939–květen 1945), Pardubice: Krajská knihovna 2016.

JEDLIČKA, Otakar, Boje v Čechách a na Moravě za války roku 1866, I.–III., Pardubice: F. & V. Hoblík 1883.

JECH, Karel, Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha: Vyšehrad 2008.

JECH, Karel, Soumrak selského stavu, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2001.

JINDRA, Zdeněk, Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918: Lidský potenciál na frontě a v zázemí, Historická sociologie: časopis pro historické sociální vědy, 6, 2014, 2, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, s. 93–113.

JINDRA, Zdeněk, První světová válka, Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1984.

JIRÁSEK, Alois, Za vlast a císařovnu. Povídky o válkách a osudech lidí na Náchodsku v 18. století, Liberec: Bor 2008.

JIREŠ, Jan, Průvodce historií města Žamberka, II. Od třicetileté války do roku 1848, Žamberk: Městské muzeum 1997.

JURÍKOVÁ, Erika, Trnava v čase Rákociho povstania. Preklad diela Matej Bel a Trnava, in: DUCHOŇOVÁ, Diana – RÁBIK, Vladimír (edd.), Prudentissimae dominae nobis honorandae. K životnému jubileu prof. Márie Kohútovej, Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave 2015, s. 272–281.

JUROK, Jiří, Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku, Nový Jičín: [Jiří Jurok] 2000.

JUROK, Jiří, Frenštát od husitské revoluce k českému stavovskému povstání, in: Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín, 28, 1981, Nový Jičín: Vlastivědný ústav 1981, s. 20–35.

JUROK, Jiří, Hospodářský a každodenní život města Příbora v 16.–18. století na podkladě městských účtů, in: Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín, 50, 1996, Nový Jičín: Vlastivědný ústav 1996, s. 7–24.

JUROK, Jiří, J. A. Komenský a česko-bratrsko-kalvínská feudální společnost Moravy (Přerov, Fulnek a Hranice), Časopis Slezského zemského muzea. B. Vědy historické, 46, 1997, Opava: Slezské zemské muzeum 1997, s. 97–119.

JUROK, Jiří, a kol., Dějiny města Příbora, Nový Jičín – Příbor: Město Příbor 2002.

JUROK, Jiří, a kol., Nový Jičín. Historie, kultura, lidé, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2011.

KAMAS, Daniel, Křídla nad Koreou, Olomouc: Votobia 1999.

KAVKA, František, Bílá hora a české dějiny, Praha: SNPL 1964.

KAZIMÍR, Štefan, Trnava v rokoch 1526–1849, in: ŠIMONČIČ, Jozef – WATZKA, Jozef (edd.), Dejiny Trnavy, Bratislava: Obzor, 1988, s. 73–132.

KEEGAN, John, Historie válečnictví. Vývoj válečnictví od ritualizovaných kmenových bojů doby kamenné až po destruktivní masové války v moderní době, Praha – Plzeň: Beta 2004.

KEEGAN, John, The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme, New York: Penguin Books 1976.

KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef, Obrazy války v historii aneb Mantinely recepce válečných událostí na příkladu války roku 1866, Marginalia historica: časopis pro dějiny vzdělanosti a kultury, 2, 2016, Praha: Univerzita Karlova v Praze 2016, s. 39–65.

KILIÁN, Jan, Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648, České Budějovice: Veduta 2008.

KILIÁN, Jan, Vojenské násilí ve městech za třicetileté války. Se zvláštním přihlédnutím k Plzeňsku, Folia Historica Bohemica, 29, 2014, 1, Praha: Historický ústav AV ČR 2014, s. 5–29.

KLÍMA, Vojtěch, Každodennost poštovních stanic na trase Brno–Hodonín (1785–1897). Diplomová práce, Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2015.

KLÍMA, Vojtěch, Stará pošta v Pozořicích (1785–1911). Diplomová práce, Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2012.

KOHÚTOVÁ, Mária, Hospodárske dejiny Slovenska v novoveku, Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity 2010.

KONEČNÝ, Stanislav, Polička za pruské okupace v roce 1866, Litomyšl: Státní okresní archiv Svitavy 2004.

KÓNYA, Peter (ed.), Povstanie Františka II. Rákociho, 1703–1711 (v novšom priblížení), Prešov: Prešovská univerzita 2005.

KÓNYA, Peter, Za boha, vlast a slobodu. Pohnuté osudy kuruckého generála Juraja Ottlyka. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2009.

KOPECKÝ, František, O slavkovské bitvě. Dopady a tradice, Brno: Onufrius 2009.

KOPEČEK, Martin, JZD Chelčice – příklad úspěšného JZD období „normalizace“? Diplomová práce, Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 2015.

KORDIOVSKÝ, Emil (ed.), Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost 1998.

KOŘÁN, Ivo, „Opočenská rebelie“ r. 1732, in: Práce Muzea v Hradci Králové. Řada B, Vědy společenské / Acta Musei Reginaehradecensis. Serie B, Scientiae sociales, 12, Hradec Králové 1970, s. 93–137.

KOSTLÁN, Antonín, Finanční zhroutení ve střední Evropě na počátku třicetileté války, Folia Historica Bohemica, 8, 1985, Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV 1985, s. 265–316.

KOŠŤÁL, Petr, Okupace Moravy pruskými vojsky v roce 1866, Historie a vojenství: Časopis Historického ústavu Armády ČR, 51, 2002, 4, Praha: Historický ústav Armády ČR, s. 822–859.

KOŠŤÁL, František Jiří, Z dějin rodného kraje, Rychnov nad Kněžnou: Karel Rathouský 1888.

KOUMAR, Jiří, „... k velikému ztenčení skrze vojáky a jinou vojenskou zběř týž statek přišel...“ Odraz třicetileté války v transferu poddanských nemovitostí na mělnickém panství, Historie – Otázky – Problémy, 3, 2011, 1, Praha: Univerzita Karlov v Praze 2011, s. 77–91.

KOUMAR, Jiří, „Má zapláceno, žádnému nic nedluží...“ Finanční aspekty majetkového transferu poddanské nemovitosti na mělnickém panství v 17. století, in: Ústecký sborník historický, 2011, 1, Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, s. 7–43.

KOŽANÝ, Jan, Knihovní zadlužení a exekuční prodeje nemovitostí, Chrudim: St. Pospíšil zeť 1906.

Královéhradecko 3. Rok 1866 a česká společnost. Středoevropské, národní a regionální souvislosti, Hradec Králové: Státní okresní archiv Hradec Králové – Muzeum východních Čech v Hradci Králové – Studijní a vědecká knihovna v Hradci Králové – Galerie moderního umění v Hradci Králové 2006.

KROCKOW VON, Christian, Hodina žen, Praha: Naše vojsko 1996.

KROLL, Stefan – KRÜGER, Kersten (edd.), Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Münster: LIT Verlag 2000.

KRUSENSTJERN VON, Benigna – MEDICK, Hans (edd.), Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1999.

KŘIVKA, Josef, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, Historická demografie, roč. 4, 1970, Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV 1970, s. 50–58.

KŘIVKA, Josef, Zadlužení poddanského zemědělství na roudnickém panství v 18. století, Rozpravy Československé akademie věd, řada společenských věd, roč. 96, č. 2, Praha: Academia 1986.

KUBAČÁK, Antonín, Dějiny zemědělství v českých zemích, II. díl, 1900–1989, Praha: Ministerstvo zemědělství 1995.

KUBÁLEK, Michal – BLAŽEK, Petr (edd.), Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti, Praha: Nakladatelství Dokořán a Česká zemědělská univerzita 2008.

KUBŮ, Eduard – LORENZ, Torsten – MÜLLER, Uwe – ŠOUŠA, Jiří (edd.), Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa, Praha: Dokořán – Berlin: BWV 2013.

KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – ZÁŘICKÝ, Aleš (edd.), Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948, Praha: Dokořán 2014.

KUČERA, Rudolf, Život na příděl: válečná každodennost a politika dělnické třídy v českých zemích 1914–1918, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2013.

KUDR, Karel, Válka rakousko-pruská 1866 v Čechách a na Moravě, Praha: Augustin Habr 1936.

KÜHNE, Thomas – ZIEMAN, Benjamin (edd.), Was ist Militärgeschichte? Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 2000.

KUKLÍK, Jan, Znárodně Československo, Praha: Auditorium 2010.

LACINA, Vlastislav, Zadlužení kapitalistického zemědělství v českých zemích v letech 1918–1938, Praha: Academia 1978.

LAKOSIL, Jan – SVOBODA, Tomáš – ČERMÁK, Ladislav, Souboj bez vítěze, Praha: Mladá fronta 2010.

LAPKA, Miloslav – GOTTLIEB, Miroslav, Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků, Praha: Sociologické nakladatelství 2000.

LEONI, Diego – ZADRA, Camillo, La città di legno, profughi trentini in Austria 1915–1918, Trento: Materiali di Lavoro 1995.

Lidová kultura. Velké dějiny zemí Koruny české, Praha – Litomyšl: Paseka 2014.

LYNN, John A., Battle. A History of Combat and Culture, New York: Basic Books 2003.

MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří, Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914, Opava: Cleo, Kutná Hora 2002.

MAI, Uwe, „Rasse und Raum“. Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat, Paderborn, München – Wien – Zürich: Schöningh Paderborn 2002.

MAINUŠOVÁ, Helena, Obchod gruntovními penězi na strážnickém panství na konci 16. a počátkem 17. století, in: Ceny, mzdy a měna, 1965, č. 10, Brno: Komise pro dějiny cen, mezd a měny 1965, s. 1–10.

MAKOWSKI, Andrzej, Korea 1950–1953. Boje na moři, Praha: Naše vojsko 2016.

Malé dějiny obce Velká Losenice. Velká Losenice: Obecní úřad ve Velké Losenicí 2003.

MALÍŘ, Jiří (ed.), Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století, Brno: CDK 2008.

MALNI, Paolo, Gli Spostati. Profughi, Flüchtlinge, Uprchlíci 1914–1919. Volume II – La Storia. Laboratorio di Storia di Rovereto, Rovereto: Laboratorio di Storia di Rovereto 2015.

MARBOT DE, Marcellin, Paměti, Praha: Elka Press 1999.

MARKÓ, Arpád, Nagyszombati csata, - Századok: Magyar Tortnelmi Tarsulat, 67, 1933, Budapest: Akadémiai Kiadó 1933, s. 401–429.

MARSINA, Richard – ČIČAJ, Viliam – KOVÁČ, Dušan – LIPTÁK, Lubomír, Slovenské dejiny, Martin: Matica slovenská 1993.

MASTNÝ, Vojtěch, Studená válka a sovětský pocit nejistoty. Stalinova léta 1947–1953, Praha: Aurora 2001.

MAUR, Eduard, Základy historické demografie, Praha: SNP 1978.

MAUR, Eduard – GRULICH, Josef (edd.), Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Praha: Sociologický ústav AV ČR 2006.

MENTZEL, Walter, Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg. Dissertation, Wien: Universität Wien 1997.

MILLER, Daniel E., Antonín Švehla – mistr politických kompromisů, Praha: Argo 2001.

MRVA, Ivan, Kurucká vojna na Slovensku a jej dôsledky v r. 1704–1711, Historický časopis, 44, 1996, 4, Bratislava: Slovenská akadémia vied 1996, s. 583–611.

MRVA, Ivan, Povstanie Františka II. Rákociho na území Bratislavskej stolice, in: Archivum Sala. Archivna ročenka, I., Šala: Štátny archív v Bratislave, pobočka Šala 2004, s. 43–69.

MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír (edd.), Dejiny Uhorska a Slováci, Bratislava: Perfekt 2012.

MUSILOVÁ, Dana, Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945), in: Slezský sborník: čtvrtletník pro vědy o společnosti, 89, 1991, 3–4, Praha: Academia, s. 255–265.

MYŚLIŃSKI, Stanisław, Ve stínu trojzubce, Praha: Naše vojsko 1973.

NÁHLOVSKÝ, Jiří, Chrastava v prusko-rakouské válce roku 1866, Chrastava: Město Chrastava 2009.

NÁLEVKA, Vladimír, Stalinova hra o Zemi jitřní svěžesti. Korejská válka 1950–1952, Praha: Epoque 2008.

NÁLEVKA, Vladimír, Světová politika ve 20. století, II., Praha: Aleš Skřivan 2000.

NEMCOVÁ, Zuzana, Život a správa Bratislavskej stolice v 16.–18. storočí na základe obsahovej analýzy jej písomných prameňov, Slovenská archivistika, 39, 2004, 2, Bratislava: Slovenská archívna správa, s. 11–27.

NERUDA, Jan, Dílo Jana Nerudy, 14, Válečný rok 1866, Praha: Kvasnička a Hampl 1924.

NOVÁK, Pavel, a kol., Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století, Praha: Národní zemědělské muzeum 2007.

NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří, Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911–1938 (1948), Praha: Karolinum 1996.

ODEHNAL, Petr, „Paměť se činí, že se peníze gruntovní pasírují“. K hospodaření poddaných na východní Moravě v 17. a počátkem 18. století, Východní Morava: dějiny, lidé, krajina, 1, 2011, Brno: Moravský zemský archiv v Brně 2011, s. 43–64.

ODEHNAL, Petr, Po spálení města Klobouk. Hospodaření poddaných na jihovýchodní Moravě ve stínu válečných událostí 17. a počátku 18. století. Disertační práce, Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého 2007.

PARET, Peter, The New Military History, Parameters, 1991, 31, Carlisle Barracks, Pa.: U. S. Army War College, s. 10–18.

PAVEL, Bohuslav – ŠŮLA, Jaroslav, Ruská vojska v Podorlicku v letech 1735 a 1748–1749, in: Orlické hory a Podorlicko. Přírodou, dějinami a současností. Sborník vlastivědných prací, 5, 1973, s. 111–120.

PEJŠA, Jaroslav, Kolín a prusko-rakouská válka roku 1866, in: Archivní prameny Kolínska 15, Kolín: Státní okresní archiv Kolín 2009, s. 73–132.

PERNES, Jiří, František Josef I. Nikdy nekorunovaný český král, Praha: Brána 2005.

PETRAŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (edd.), Československo v letech 1954–1962, Praha: ÚSTR, České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích 2015.

PETRÁŇ, Josef, a kol., Dějiny hmotné kultury. Kultura každodenního života od 16. do 18. století, I, II, Praha: Karolinum 1995.

PETRÁŇ, Josef, Staroměstská exekuce, 2. vydání, Praha: Mladá fronta 1985.

PIMPER, Antonín, České obchodní banky za války a po válce. Nástin vývoje z let 1914–1928, Praha: Zemědělské knihkupectví A. Neubert 1929.

Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918, kol. autorů, Praha: Elka Press 2003.

POJAR, Miloš, Jindřich Matyáš Thurn: muž činu, Praha: Ivo Železný 1998.

POLIŠENSKÝ, Josef, Třicetiletá válka a evropské krize 17. století, Praha: Svoboda 1970.

POLIŠENSKÝ, Josef, Valaši a Valašsko v anglických pramenech 17. století, in: Naše Valašsko: kulturní věstník o jeho životě a potřebách 10, 1947, Vsetín: vl. n. 1947, s. 101–107.

PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, Markéta, Život poddaných v 18. století: osud nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police, Praha: Togga 2015.

PRCHAL, Vítězslav, a kol., Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16.–19. století, Pardubice: Univerzita Pardubice 2011.

PRCHAL, Vítězslav, Společenstvo hrdinů. Válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550–1750, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2015.

PROCHÁZKA, Vladimír, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1963.

PROKOP, Ladislav, Zápisky, Hradec Králové: Blok 1981.

PRŮCHA, Václav a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 1. díl. Období 1918–1945, Brno: Nakladatelství Doplněk 2004.

PRŮCHA, Václav, Hospodářské a sociální dějiny Československa, 2. díl. Období 1945–1992, Brno: Nakladatelství Doplněk 2009.

PUSCHNER, Uwe, Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache-Rasse-Religion, Darmstadt: Wiss. Buchges. 2001.

RAJLICH, Jiří – SEHNAL, Jiří, Vzduch je naše moře: Československé letectví 1918–1939, Praha: Naše vojsko 2002.

RAK, Jiří – VESELÝ, Martin (edd.), Armáda a společnost v českých zemích v 19. a první polovině 20. století, Ústí nad Labem: Albis International 2004.

RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.), České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996, Uherské Hradiště 1996.

RAŠTICOVÁ, Blanka – SLEZÁK, Lubomír (edd.), České a slovenské zemědělství na rozcestí: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998, Uherské Hradiště: Slovácké muzeum 1998.

RAUCHENSTEINER, Manfred, Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger-Monarchie, Wien: Boehlau Verlag 2013.

REJDA, Zdeněk, Slovinská domobrana 1943–1945, Diplomová práce, Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2007.

RICHTER, Václav, Třeba i železem a krví. Prusko-rakouské války 1740–1866, Praha: Epoque 2007.

ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (edd.), Kolektivizace v Československu, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů 2013.

ROLLEDER, Anton, Dějiny města a soudního okresu Odry, Odry: Město Odry 2002.

ŘEHÁČEK, Karel, Dopady války na každodenní život obyvatelstva Plzně a okolních obcí (1914–1918), in: Minulostí Západočeského kraje, XLII, 2007, 1, Plzeň: Albis international, s. 277–336.

SALDERN VON, Adelheid, Häuserleben. Zur Geschichte städtischen Arbeiterwohnens vom Kaiserreich bis heute, 2. Aufl., Bonn: J. H. W. Dietz 1997.

Sborník vojenské akademie v Brně. Sovětizace armád střední a jihovýchodní Evropy po 2. světové válce, Řada C–D, zvl. číslo, Brno: Vojenská akademie 1994.

SCHELLE, Karel, Vývoj veřejné správy. Ostrava: KEY Publishing 2008.

SKORZENY, Otto, Mé velitelské operace, Praha: Naše vojsko 1994.

SLINTÁK, Petr – ROTTOVÁ, Hana, Venkov v českém filmu 1945–1969: Filmová tvář kolektivizace, Praha: Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2013.

Slovensko v 20. storočí. V medzivojnovom Československu 1918–1939, 3. zväzok, Bratislava: Veda 2012.

SMETANA, Vít, Ani vojna, ani mír: Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016.

SMOLKOVÁ, Anna, Vznik a vývoj fondu panství a velkostatku Protivín, jeho pořádání, archivní uložení a dosavadní badatelské využití, in: Archivum Trebonense: sborník studií pracovníků archivu a jeho badatelů, 1991, 7, Třeboň: Státní oblastní archiv Třeboň, s. 30–70.

STARÝ, Marek, a kol., Dějiny daní a poplatků, Praha: Havlíček Brain team 2009.

STOLZMAN, Karol, Bogumir, Partyzantka czyli Wojna dla ludów powstających najwłaściwsza, Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej 1959.

SVOBODA, Miroslav, Pruští vojáci v Kobylí v roce 1866, in: Jižní Morava: vlastivědný sborník, 2008, 44, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost 2008, s. 55–67.

SVOBODA, Miroslav, Rok 1866 na jižní Moravě. K 150. výročí prusko-rakouské války, Jižní Morava: vlastivědný sborník, 2016, 52, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost 2016, s. 7–38.

SVOBODA, Miroslav, Zřizování zeměbrany na jižní Moravě r. 1808, in: SVOBODA, Miroslav (ed.), Hranice na jižní Moravě a její obrana od doby římské. XXX. mikulovské sympozium, 22.–23. října 2008, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost 2008, s. 227–248.

ŠEDIVÝ, Ivan, Česká historiografie vojenství 1989–2002: Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty, Český časopis historický, 100, 2002, 4, Praha: Academia, s. 868–901.

ŠEDIVÝ, Ivan, Češi, české země a Velká válka 1914–1918, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2001.

ŠEDIVÝ, Ivan – KOLDINSKÁ, Marie, Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008.

ŠOUKAL, Jiří, Fenomén letních bytů v první polovině 20. století. Bakalářská práce, Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011.

ŠOUŠA, Jiří, Mezi brázdou a bankovním úvěrem. O agrárních a peněžních dějinách 19. a 20. století. K vydání připravili KAHUDA, Jan – KUBŮ, Eduard – JUNĚCOVÁ, Jiřina – NOVOTNÝ, Jiří, Praha – Pelhřimov: Národní archiv v Praze – Nová tiskárna Pelhřimov 2012.

ŠOUŠA, Jiří – MILLER, Daniel E. – HRABÍK SAMAL, Mary (edd.), K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách, Praha: Karolinum 2001.

ŠPIRITOVÁ, Alexandra, Válečné odškodnění obyvatelstva v Čechách, zejména na Boleslavsku po roce 1866, in: Paginae historiae: sborník Státního ústředního archivu v Praze, 4, Praha: Státní ústřední archiv 1996, s. 193–217.

ŠPRYSL, Jaroslav, K problematice postavení českého rolnictva v letech 1939–1941, Historie a vojenství: Časopis Historického ústavu Armády ČR, 1967, 16, Praha: Magnet Press 1967, s. 593–630.

ŠPRYSL, Jaroslav, Zemědělské dělnictvo v Čechách za okupace, Praha: Vysoká škola zemědělská 1971.

ŠRÁMEK, Josef, Proměna královéhradeckého bojiště z prusko-rakouské války v pietní památkové území v letech 1866–1936, in: Monumenta vivent: sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Josefově, Jaroměř: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Josefově 2017, s. 23–58.

ŠRÁMEK, Josef, Ve vojenském kabátě, pod císařským praporem: Prožitek na bojištích z roku 1866 v řadách 21. pěšího pluku, in: Havlíčkovobrodsko 30, Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod – Státní oblastní archiv v Brně – Státní okresní archiv Havlíčkův Brod 2016, s. 113–143.

ŠRÁMEK, Josef, Venkov za prusko-rakouské války roku 1866: Selské paměti jako historický pramen a podnět pro další bádání, Východočeské listy historické 2014, 32, Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, s. 183–191.

ŠRÁMEK, Josef, Význam deníku Vojtěcha Weidenhoffera pro dějiny prusko-rakouské války z roku 1866, in: Havlíčkovobrodsko 27, Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod – Státní oblastní archiv v Brně – Státní okresní archiv Havlíčkův Brod 2013, s. 130–168.

ŠTEFANOVÁ, Dana, Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750, Sozial- und wirtschaftshistorische Studien, Band 34, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 2009.

ŠTEMBERK, Jan, Fenomén cestovního ruchu. Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu, Pelhřimov – Praha: Nová tiskárna Pelhřimov 2009.

ŠTEMBERK, Jan, Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století, Praha: Karolinum 2010.

ŠTEMBERK, Jan, a kol., Kapitoly z dějin cestovního ruchu, Pelhřimov – Praha: VŠO Praha 2012.

ŠTĚPEK, Jiří, Přídělové doklady z období tzv. protektorátu, Praha: Odbor archivní správy a spisové služby 2010.

ŠTĚPEK, Jiří, Sto let přídělových systémů na území bývalého Československa 1915–2015, 1. část (1915–2015), Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky 2014.

ŠTĚPEK, Jiří, Sto let přídělových systémů na území bývalého Československa, 2. část (1945–2015), Praha: Národohospodářský ústav Josef Hlávky 2015.

ŠTOLLEOVÁ, Barbora, Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava, Praha: Karolinum 2014.

ŠVEC, Luboš, Dějiny pobaltských zemí, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1996.

ŠŮLA, Jaroslav, Boj o Kladsko (1740–1742–1763) v kontextu válečných událostí viděný očima podorlických kronikářů, in: Supplementum, Kladský sborník, 6, Trutnov: Lupus 2009, s. 199–235.

ŠŮLA, Jaroslav, Četba tajných nekatolíků třebechovické farnosti v XVIII. století, in: Východočeský sborník historický, 4, Pardubice: Východočeské muzeum, Historický klub, Muzejní spolek 1994, s. 103–108.

ŠŮLA, Jaroslav, Druhý nálezný tolarů v Dobrušce, in: Numismatický sborník, 10, Praha: Academia 1968, s. 274–276.

ŠŮLA, Jaroslav, Jiráskovo Temno, Skalka a „myslivec Machovec“, in: Strahovská knihovna: sborník Památníku národního písemnictví, 4, Praha: Památník národního písemnictví 1969, s. 246–268.

ŠŮLA, Jaroslav, Literatura o kronikách, kronikářích a kronikářství v Podorlicku, in: Orlické hory a Podorlicko: přírodou, dějinami, současností: sborník vlastivědných prací, 5, 1973, Rychnov nad Kněžnou: Okresní muzeum Orlických hor a Státní okresní archiv, s. 335–345.

ŠŮLA, Jaroslav, Nejstarší dobrušská kronika, in: Kulturní kalendář Dobruška, březen 1967, Dobruška: MěstNV, s. 3–7.

ŠŮLA, Jaroslav – WOLF, Vladimír, Kladsko v kronice Josefa Kubína (1900–1975) z Olešnice v Orlických horách, in: Kladský sborník, 11, Trutnov: Lupus 2016, s. 245–262.

TEICHOVÁ, Alice, Marshallův plán a Československo: pro a proti. Referát na kolokviu „Marshallův plán a hospodářská obnova Evropy“ (21.–23. března 1991), in: Studie k moderním dějinám: sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny, Praha: Historický ústav AV ČR 2001, s. 393–408.

TEJCHMAN, Miroslav, Ve službách Třetí říše, Praha: Mladá fronta 1999.

TORNOW, Werner, Chronik der Agrarpolitik und Agrarwirtschaft des Deutschen Reiches von 1933–1945, Berichte über Landwirtschaft, 188. Sonderheft, Hamburg und Berlin: Parey 1972.

TRINIUS, August, Geschichte des Krieges gegen Österreich und des Mainfeldzugs 1866, Berlin: G. Hempel 1886.

TUHÝ, Bohumír – ŠRAMAR, Jiří – ŠRÁMEK, Josef, a kol., Prusko-rakouská válka roku 1866: Výzbroj a výstroj, Hradec Králové: Muzeum východních Čech v Hradci Králové 2016.

Turek, Švéd a Praž. Vojenský živel versus město a venkov českého raného novověku, Historie – Otázky – Problémy, 3, 2011, 1, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2011.

URBAN, Otto, Vzpomínka na Hradec Králové (Drama roku 1866), Praha: Panorama 1986.

VÁCLAVÍKOVÁ, Táňa, Uprchlíci z jižního Tyrolska v Čechách a na Moravě 1915–1919, in: ZEMANOVÁ, Marcela – ZEMAN, Václav (edd.), První světová válka a role Němců v českých zemích, Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 2015, s. 74–91.

VÁCLAVŮ, Antonín, Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu, Studie z hospodářských dějin, 10, Praha: VŠE, Fakulta národohospodářská 1999, s. 51–66.

VELKOVÁ, Alice, Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a v první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy, Praha: Historický ústav 2009.

VALŮŠEK, David, Zákupní držba na Telčsku od konce 16. století do roku 1800 (na základě rozboru pozemkových knih vesnic Nevcehle, Strachonovice a Doupě). Diplomová práce, Brno: Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 1998.

VANĚK, Pavel, Postavení poddaných na boskovickém panství na konci 16. a v 1. polovině 17. století ve světle pozemkových knih. Diplomová práce, Brno: Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 1997.

VEBER, Václav, Osudové únorové dny, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008.

VENCLOVSKÝ, František (ed.), Vzestupy a propady československé koruny: historie československých měnových poměrů 1918–1992, Praha: Economica 2003.

VESELÝ, Zdeněk, Začátek studené války a Marshallův plán, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1, 1981, Studia Historica XX, Praha: Karolinum 1983, s. 89–128.

VOHNICKÝ, Aleš, „Léta Páně koupil jest dům za sumu področní...“ Proměny ekonomických a sociálních poměrů obyvatel městečka Dřevohostice od konce 16. do začátku 18. století, in: Sborník Státního okresního archivu Přerov 2014, Přerov: Zemský archiv v Opavě – Státní okresní archiv Přerov 2014, s. 49–61.

VOHRYZKA-KONOPA, František Josef, Venkov v temnu, Mnichov: Mezinárodní rolnická unie 1989.

Vojenské dějiny Československa, I–IV, Praha: Naše vojsko 1985–1989.

VOREL, Petr, Od pražského groše ke koruně české 1300–2000. Průvodce dějinami peněz v českých zemích, Praha: Rybka Publishers 2000.

WAIC, Marek – KÖSSL, Jiří, Český tramping 1918–1945, Liberec: Ruch 1992.

WAWRO, Geoffrey, The Austro-Prussian War. Austria's War with Prussia and Italy 1866, Cambridge: Cambridge University Press 1996.

WEINER, Amir, Making Sense of War: The Second World War and the fate of Bolshevik Revolution, Princeton: Princeton University Press 2001.

WINKELBAUER, Tomas, Nervus belli Bohemici. Die finanziellen Hintergründe des Scheiterns des Ständeaufstands der Jahre 1618 bis 1620, Folia historica Bohemica, sv. 18, 1997, Praha: Historický ústav AV ČR 1997, s. 173–223.

WONDRÁK, Eduard, Krev smyly deště. Osudy a utrpení roku 1866, Hradec Králové: Kruh 1989.

ZÁLOHA, Jiří, Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejích orgánů v 19. století, in: Archivum Trebonense: sborník studií pracovníků archivu a jeho badatelů, 1991, 7, Třeboň: Státní archiv 1991, s. 71–99.

Zemědělství a 50. léta, Prameny a studie 41, Praha: Národní zemědělské muzeum Praha 2008.

Zemědělství na rozcestí 1945–1948: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998, Uherské Hradiště: Slovácké muzeum 1998.

ZIMÁKOVÁ, Alena, Národnostní hnutí na Kloboucku v polovině 19. století, in: Jižní Morava: vlastivědný sborník 1972, 8, Brno: Musejní spolek 1972, s. 167–168.

ZÍTKA, Lukáš, Keřas a keřasení na stránkách českého denního tisku po 1. světové válce. Bakalářská práce, Masarykova univerzita Brno, Brno 2015.

ŽUDEL, Juraj, Stolice na Slovensku, Bratislava: Obzor 1984.

ŽUDEL, Juraj – KRAJČOVIČ, Rudolf – RUDOHRADSKÝ, Štefan, Slovenská historická pieseň o bitke pri Trnave v roku 1704, Slovenská archivistika, 1, 1966, 1, Bratislava: Ministerstvo vnútra SR, s. 103–121.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Český statistický úřad, dostupné online: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=profiluzemi&uzemiprofil=31588&u=__VUZEMI__43__596981#> [12. 3. 2017].

ČSLA ve filmu, dostupné online: <<http://csla.cz/armada/vefilmu/index.htm>> [11. 12. 2016].

Food and Agriculture Organization of United Nations: The State of Food and Agriculture 1947, Geneva, August 1947, s. iii–iv a s. 2–5, dostupné online: <<http://www.fao.org/docrep/016/ap635e/ap635e.pdf>> [10. 1. 2016].

Heslo: Innere Kolonisation, dostupné online:

<http://universal_lexikon.deacademic.com/253645/innere_Kolonisation> [13. 2. 2017].

Kronika obce Velká Losenice 1930–2001, dostupné online:

<<http://www.losenice.cz/kronika/>> [12. 3. 2017].

Matrika narozených Němčice 1851–1876, kniha 9, inv. č. 3615, fol. 252, dostupné online:

<<https://digi.cesearchivy.cz/DA?menu=3&id=5791>> [30. 11. 2016].

Nová skupina vlastních pojmenování, dostupné online:

<<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5092>> [10. 12. 2016].

Pamětní kniha obce nezvěstické, s. 315, dostupné online: <http://www.portafontium.eu/iipimage/30560378/soap-pj_00655_obec-nezvestice-1925-1944_3150> [1. 3. 2017].

Potomci a předkové – čas rozhodnutí, dostupné online:

<<https://www.youtube.com/watch?v=3UBb1f2LC9c>> [10. 10. 2016].

PRŮŠOVÁ, Linda, Osudy pracovních koní v ČR – jak žijí a dožívají? Nепublikovaná bakalářská práce,

Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity 2010, s. 15, dostupné online:

<http://is.muni.cz/th/220241/fss_b/?id=121245> [14. 3. 2017].

Sčítání lidu 1910, Soudní okres Netolice, Mahouš, inv. č. 2806, dům čp. 55, dostupné online:

<<https://digi.cesearchivy.cz/DA?menu=3&id=635449>> [30. 11. 2016].

TRINKEWITZ, Zdeněk, Z mého života, s. 6. Svedectví-soucasnika-zivotopis-(1), dostupné online:

<<http://www.sensen.cz/narodni-kronika/listovat-kronikou/narodni-kronika/svedectvi-soucasnika>> [21. 1. 2017].

VANÁČEK, Lukáš, Byla to hrozná doba, vzpomíná pamětník na březnovou okupaci, Jičínský deník, 16. 3. 2013, dostupné online: <<http://www.denik.cz/pardubicky-kraj/byla-to-hrozna-doba-vzpomina-pametnik-na-breznovou-okupaci-20130315-spo3-mdop.html>> [18. 2. 2007].

Vítězný lid, dostupné online: <<https://www.youtube.com/watch?v=KDpIMohYSmo>> [10. 10. 2016].

Vítězný lid, dostupné online: <<https://www.youtube.com/watch?v=KDpIMohYSmo>> [10. 10. 2016].

Zítřka se bude tančit všude, dostupné online:

<<http://www.csfd.cz/film/9331-zitra-se-bude-tancit-vsude/prehled/>> [9. 12. 2016].

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

Adam z Víckova, Jan 134, 140
 Albert, Eduard 170
 Albrecht Fridrich Rakousko-Těšínský 214
 Aldinger, Traugot 233
 Alexandr I. 186
 Augustin, Jan 371

B

Bedňáková 230
 Bagration, Pjotr Ivanovič 184
 Bakaralz, Karl von 293
 Balog 153
 Baloušek, Matěj 33
 Baloušek, Vojtěch 34
 Bärner, Hans 135–136, 144
 Bauch, Vlastislav 287
 Beck, Josef 135–136, 144
 Bedřich (Friedrich) Karel 209, 214
 Bedřich (Friedrich) Vilém 214, 217, 224
 Behrends, Hermann 324
 Bel, Matthias 147, 156
 Bělina, Pavel 189
 Benedek, Ludwig von 195, 209, 214
 Benediktov, Ivan Alexandrovič 355
 Beneš, Vladimír 96
 Beranová, Eva 69
 Beranová, Magdalena 13, 17, 54
 Berbisdorf, Ehrenfried von 134
 Berčáni, Mikuláš 149, 151–153, 156–157
 Berger, Vojtěch 57
 Berchtold, Karel 186
 Beurs, Dieudonné de 186
 Bezděk, František 217
 Bítovský z Bítova, Václav 134, 138
 Bittenfeld, Herwarth von 108
 Blažek, Petr 358
 Bockskai 148
 Bokes, František 155
 Borchardt, Karl 328
 Borský Mikuláš 166
 Borský Peter 166
 Bouda 231, 235
 Brandejs, Josef 169
 Brandes, Detlef 317
 Brucano, Silvio 346
 Büber, Rudolf 333
 Buďonnyj, Semjon Michajlovič 355
 Budovec z Budova, Václav 138
 Buhl, Anton 224
 Buchsch, Eduard 224

Buntra, Alfred 335
 Buquoy, Karel Bonaventura 133
 Burgsdorff, Kurt von 336

C

Cambel, Samuel 287
 Caraccioli, Tamass 134
 Celder 151
 Cerman, Markus 257
 Cerman-Štefanová, Dana 130, 257
 Cetryš z Kinšperka, Baltazar 145
 Citta, Antonín 198
 Class, Reinhold 362
 Clausewitz, Karl Friedrich Wilhelm von 191, 217
 Clereq, Franciscus de 135
 Coudenhove, Max 77
 Culík, Josef 196–197
 Czingler 135

Č

Černý, Tomáš 33
 Čerych, Antonín 199
 Čížek, Jan Josef 170–171, 182

D

Dampierre, Jindřich Duval 133
 Dangl, Vojtech 148
 Darré, Richard Walther 306, 328
 Darvaš, Michal 157
 Dietrichštejn, František 137, 144
 Dohnalová, Růžena 378
 Doležal, Jakub 283
 Domin, Jan 33
 Dostál, Vladimír V. 50, 55
 Dóža, Juraj 147
 Dráb, P. 339
 Drtina, Prokop 346
 Duda, Pavel 283–284
 Dula, Adam 152
 Dušek, František (Frantík) 229–232, 237–238
 Dušek, Matěj 230
 Dušek, Stanislav (Slávek) 229–232, 235
 Dušek, Vojtěch 229–233, 235–237
 Dušková, Anežka 230
 Dušková, Ludmila 230, 234, 237
 Dušková, Marie (roz. Krejčová) 229–238
 Dvořák, Josef 197–198

E

Eggenberkové (rod) 252
 Engels, Friedrich 367
 Esterházy, Anton 152–153
 Esterházy, Daniel 157
 Esterházy, Josef 157
 Esterházy, Mikuláš 176
 Esterka, Jan 284

F

Falta, Václav 205
 Fejgl, Jan 202
 Feldmann, Gerhard 335
 Ferdinand II. 133, 138
 Ferdinand III. 111, 120, 124
 Fiamová Martina 287
 Fischer, Ferdinand 329, 339, 335, 340
 Fišar, František 378
 Fišar, Josef (ml.) 380–381
 Fišar, Josef (nejst.) 371–372, 376–378, 380
 Fišar, Josef (st.) 371–372, 378, 381
 Fišar, Zdeněk 372
 Fišarová Františka 372, 377, 381
 Fišarová, Berta (roz. Plevová) 371–374, 376–381
 Fišarová, Božena 372
 Fišarová, Helena 372
 Fišarová, Marie 372
 Flejberk, Jan 194
 Flesar, A. 173
 Fochler-Hauke, Gustav 305
 Forgáč, Štefan 149
 Franěk, Rudolf 54
 Frank, Karl Hermann 327–329, 333, 337
 František I. (II.) 27
 František II. Rákoczi 147–150, 159–160, 167
 František Josef I. 191, 203, 213, 222, 228
 František Lotrinský 178
 Fridrich Falcký 133, 138
 Friedrich, Jan 211–213, 216–217, 220–221
 Fučík, Josef 189
 Fukala, Radek 135–137

G

Gábor Bethlen 134, 137–139
 Galan, František 293
 Gauchier, Jean 134–138, 144
 Gebert, Erich 290
 Gies, Robert 333
 Glanz 338
 Gojda, Martin 121
 Göring, Hermann 287, 306
 Gottberg, Curt von 328
 Gottwald, Klement 346–350
 Gross, Theodor 328

H

Hájková, Františka 33
 Hamscha, Hans 290, 293
 Hapala, N. 293
 Hasse, Lev 375
 Haushofer, Karl 305
 Heidrich, Arnošt 346
 Heinemann, Isabel 317
 Heister, Siegbert 150–155
 Hejda, Jiří 95–96
 Hejdová, Louisa 95–96
 Herzig z Herzfeldu, Antonín 170, 179, 182
 Heumos, Peter 58
 Heydrich, Reinhard 94, 97, 105, 329
 Himmler, Heinrich 306, 317, 324–326, 328–329, 334–335
 Hitler, Adolf 304–306, 315, 322–324, 336
 Hlava (starosta Neveklova) 268
 Hlavačka, Milan 13, 17
 Hlavatý, Josef 194–196
 Hlubuček, Václav 197
 Hofer, Andreas 39
 Hoffmann, Baltazar 137
 Hohenlohe, Jiří Fridrich 133
 Holub, Alexandr 141
 Holzapfel (Holzappel), Peter Melander von 111
 Horáček, Petr 101
 Horák, Jiří 346
 Horn, August von 220
 Höß, Konstantin 327
 Hostka, Jiří 143
 Hrazdíra, Josef 281
 Hrazdíra, Radek 281
 Hůla, Josef 96

CH

Chaloupka, Jakub 311
 Chamberlain, Houston Stewart 303
 Chocholáč, Bronislav 126
 Choryňský z Ledské, Karel 142
 Chotovský, Karel 170

I

Iversen, Hans 328

J

Jäger, Josef 150
 Jakubec, Ivan 13, 55
 Jakubec, Martin 227
 Jakubík, Jozef 293
 Jan III. Sobieski 240
 Janáček, Jan 378
 Janáček, Josef 136–137

Janík, Přemysl 126
 Jánský, Jan 170–171, 182
 Jareš, František 34
 Jasný, Vojtěch 243
 Javorka, Adam 151
 Jech, Karel 358
 Jesser, Franz 308, 311
 Ježek, Vojtěch 96
 Jindra, Zdeněk 13, 18, 54–55, 62–63
 Jirásek, Alois 169
 Josef I. 158
 Josef II. 183

K

Kadečka 202
 Kaienburg, Hermann 317
 Kalenda, Václav 195, 201–203
 Kalousová, Václava 50
 Kameníček, Ladislav 284
 Kämpf, Rudolf Manfred von 186
 Kapy, Gabriel 165
 Karel III. (VI.) 160, 167, 183
 Karel Ludvík Rakousko-Těšínský 27
 Károly, A. 151–152
 Kateřina II. Veliká 319
 Keppler, Wilhelm 287
 Killinger, Manfred von 290
 Kinský, František 348
 Kinský, Franz Ulrich 343
 Kinský, Ulrich 348
 Kirchmanová, Terezie 226
 Klebeta, František 186
 Knauer, Emil 333
 Knúr, Jakub 143
 Kodytka, Antonín 169
 Kondra, Josef 71–72
 Koniáš, Antonín 173, 178
 Konický, Jan 142
 Koníček, Jan Madar neb 33
 Königer, Antonín 184–186
 Konopáč, Václav 61
 Kostovov, Trajčo 355
 Kouba, F. 338–339
 Koudelka 30
 Koumar, Jiří 129
 Kováč, Dušan 58
 Kovář, Podla 236
 Kožaný, Jan 50
 Krajčovič, Rudolf 154
 Kraus, Emil 333
 Kraus, Otakar 268
 Kreibich, Emil 58
 Krejčí, Anna 229
 Krejčí, Jan Nepomuk 229
 Krejčí, Jiří 191
 Krejčí, Josef 194, 204
 Krejčí, Matěj 229

Křištof z Němčic 235
 Krnovský, Jáchym Fridrich 134
 Krnovský, Jan Jiří 134–136, 138
 Krofta, Kamil 67
 Křivka, Josef 130
 Kubačák, Antonín 13, 17, 55
 Kubín, Josef 169
 Kučera, Antonín 102
 Kučera, Rudolf 55, 57
 Kudrna, Otakar 229
 Kuliš 233
 Kunášek, Zikmund 169
 Kuneš, František 30

L

Lacina, Antonín 198
 Lacina, Vlastislav 54, 59
 Lehmann, Gottfried 148
 Lenin, Vladimir Iljič 42, 367
 Leopold Habsbursko-Lotrinský 214
 Leopold I. 158, 160
 Leskovská, Judita 153
 Liechtenstein (rod) 343
 Lieskovská, Judita 154
 Liml, František 376
 Lobkovic, Václav 124
 Lodr, Josef 71
 Löffler, Karel 186
 Lorenz, Werner 324
 Lukavský, Ondřej Antonín 170–171, 175, 177–179, 182
 Lumans, Valdis O. 316
 Lysenko, Trofim Děnisovič 355

M

Madák, František 284
 Mach, Jan 378
 Mácha, Karel Hynek 350
 Machovec 173
 Maie, Uwe 317
 Majer, Václav 346–347
 Malíř, Jiří 58
 Malý, Ladislav 63–64
 Mansfeld, Arnošt 136, 139–141, 143
 Mao, Ce-tung 39
 Mareček 193
 Mareš, Václav 33
 Marie Terezie 172, 181–183, 216
 Marradas, Bartholomeus Soler 251
 Marx, Karl 367
 Masaryk, Jan 346
 Masaryk, Tomáš Garrigue 213
 Matule, Jiří 143
 Matyáš II. 133
 Maxa, F. 338

Medrizer, Josef 186
 Meltzel, Jan 137–138
 Merhaut, Antonín 66
 Merian, Matthäus 114
 Mikovín, Samuel 161
 Miller (Müller), Jan 52, 62–63, 66
 Míšek, Antonín 71
 Mitzlaff, Joachym 142
 Mlýnek, Jiří 138
 Möller, Fritz 336
 Molotov, Vjačeslav Michajlovič 323, 346
 Moltke, Helmut von 214
 Mommsen, Hans 58
 Montecuccoli 148
 Mrva, Ivan 153
 Müller, Rolf-Dieter 316
 Mundina 212
 Murat, Joachim 184
 Mutius, Louis von 224

N

Napoleon Bonaparte 185, 239–240
 Neisser 135
 Nepomucký, Jan 178
 Neurath, Konstantin von 327–329
 Neuwall, Albert von 209
 Novák, Pavel 13, 17
 Novotný 233
 Novotný, Jan 195, 198

O

Očkaj, Ladislav 151, 153, 155
 Odehnal, Petr 126, 129
 Ogilvie, Sheilagh 257
 Ortenburk, Jan Filip 138
 Ortmann, Martin 123
 Ottlik, Juraj 157

P

Paar (rod) 183
 Paar, Jan Kryštof 183
 Padalík 377
 Paleček, Josef 368
 Pálffy, Karel 176
 Pálfi, Jan 157
 Palšovič, Martin 154
 Pašek, Bartoloměj 34
 Pátková, Hana 57
 Pekař, Josef 52
 Pelantová, Květuše 339
 Pellici, Silvio 211

Pešina, Tomáš 135
 Peták, Václav 70
 Petr, Antonín Duchoslav František 171
 Petráň, Josef 13, 17, 56–57
 Pikola 197
 Pimper, Antonín 53, 60
 Pleva, Josef (ml.) 372
 Pleva, Josef (st.) 372, 378
 Plevová, Blanka 372, 380
 Plevová, Pavlína 372
 Polenz, Karel von 184
 Polišínský, Josef 136–137
 Popler, Rudolf 243
 Pospíšil, Josef 197
 Prager, František Xaver 186
 Pražma z Bílkova, Beneš 134
 Procházka, Vladimír 127
 Prokop, Ladislav 214–215
 Průcha, Václav 13, 18, 85, 89
 Pruskauer (Pruškovský)
 z Freyenfelsu, Martin Friedrich 254–255
 Pták, Martin 229
 Pyber, Ladislav 156

R

Rádaj, Pavel 150
 Rajk, László 355
 Rašín, Alois 60
 Ratzel, Friedrich 305
 Reagan, Ronald 365
 Rein, František 185–186
 Reith, Jiří Balthasar 172
 Reitter z Hornberku, Jan Mikuláš 254
 Remek, Antonín Jan Nepomuk 170
 Renner, Jan 113
 Révai, Kašpar 157
 Ribbentrop, Joachim von 323
 Rinnebach, Helmuth 331
 Rohan, Pavel 212, 216
 Rosecká, Božena 378
 Rosecký, Leopold 371
 Rosenberg, Alfred 303
 Rössler, Mechtild 316
 Rožmberk (rod) 249
 Rožmberk, Petr Vok 250
 Rožnovský, Jakub 210
 Ručka, Štefan 152
 Rudohradský, Štefan 154

Ř

Řehák, Jan 179
 Říb, Josef 197

S

Sarkander, Jan 142
 Sarkander, Pavel 142–143
 Savojský, Evžen 149
 Sedláková, Marie 378
 Seidler, Ernst 55
 Schacherle, Ferdinand 209, 228
 Scharudi 153
 Scheithauer, Matyáš 136, 145
 Schleiermacher, Sabine 316
 Schlick, Leopold 149–150
 Schmidt, Karl 293
 Schmidt, Wolfgang 116
 Schön, Adolf 293
 Schulz, Hermann 137
 Schütz, František 184, 186
 Schwarzenberk (rod) 22, 247, 249, 254
 Schwarzenberk, Ferdinand Vilém 247
 Schwarzenberk, Ferdinand 22
 Schwarzenberk, Jan Adolf 251–253
 Simon, Josef 169
 Sis, Maria 271
 Sívý, Ondřej 136
 Skorzeny, Otto 45
 Skrbenský z Hřiště, Jan 134
 Smolová, Věra 57
 Sölöši ze Seredě, Kašpar 157
 Souches, Jean-Louis Raduit de 239
 Spee, Seger 138
 Spielberg, Steven 241
 Spinelli, Carlo 134
 Staehly 328
 Stahremberg, Guido 157
 Stalin, Josif Vissarionovič 42, 346, 348, 355, 361
 Stalmann, Otto 293
 Steyer 328
 Stluka z Volšovic 236
 Stubenvoll, Jan 138
 Suchý, Karel 184–186
 Sundhausen, Holm 288
 Svoboda 377
 Svoboda, Karel 66
 Sýkorová, Barbora 76, 78–79

Š

Šafránková, Libuše 243
 Šálka, Václav 32
 Šálka, Vojtěch 32
 Šatava, Jakub 30
 Šedivý, Ivan 55
 Šimák, Josef Vítězslav 170
 Šimánová, Hana (roz. Bürgerová) 101
 Šimůnek, Michal 324
 Šlik, František Arnošt 124

Šmejkal, Josef 339
 Špaček, Václav 216, 222, 226–227
 Štefan, Anton 217
 Štefan, Karel 217
 Štefanová, Dana viz *Cerman-Štefanová, Dana*
 Štěkava, Václav 142
 Šůla, Jaroslav 169
 Šuran, Josef 350
 Švamberk, Jan Bedřich 124
 Švantner, Josef 33
 Švantner, Matouš 33
 Švehla, Antonín 50

T

Táborský 212
 Talafous, Jan 22
 Talafous, Václav 22
 Těhle, Vavřinec 34
 Těhle, Vít 33
 Thaly, Kálmán 152
 Thun-Hohenstein, Franz Anton 343
 Thurn, František Bernard 134–135, 138
 Thurn, Jindřich Matyáš 133–134
 Tiefenbach, Fridrich 133, 138
 Tito, Josip Broz 42, 355
 Tlamička, Matěj 142
 Tököli, Imrich 147, 149
 Tomek, Václav 191
 Torstenson, Lennart 239
 Totušek, Josef 212
 Totušek, Karel 212
 Trapl Vojtěch 350
 Trinkewitz, Zdeněk 102
 Tuka, Vojtech 290
 Tylová, Matylda 71

U

Ulrich, Josef 137
 Urban, Otto 189

V

Vala, Daniel 137–138
 Valúšek, David 126–127
 Vaněček, František 173
 Vaněk, Pavel 126–127
 Varkoč, Martin 142
 Velková, Alice 28
 Vilém I. 202
 Vlček, Vašek 235
 Vlk, Lukáš 30
 Vlk, Václav 30

Vodsedalková, Eliška 212
 Vohnický, Aleš 126–127
 Volf, Josef 192, 199, 202–203
 Vondrášková, Anna 230
 Vožický, František Pígl 62, 66
 Vrba, František 211
 Vrba, Jan 61
 Vrba, Jiří 211–212, 224
 Vrbas, Jakub 216–219, 221–222, 227–228

W

Waraus 224
 Weychl, Ondra 143
 Weyr, František 96
 Wiertenberg, Artwedt 140
 Wiesner, Filip 184
 Wolf, Paul Martin 331
 Wrangel, Carl Gustav 111–112, 118
 Wrangel, Wilhelm 123
 Wurm, Josef 209–212, 217, 219, 225, 228
 Wurmová, Anna (roz. Weinhoferová) 225

Z

Zastrow, Heinrich von 224
 Zavřel, František 65, 68
 Zeitlhofer, Hermann 257
 Zenker, Franz 264
 Zezulčík, Jaroslav 136
 Zítka, Lukáš 56
 Zrinská, Helena 147
 Zrinský, Petr 147

Ž

Žáček 224
 Žernovský z Žernova, Ctibor 134
 Žerotín, Ladislav Velen 133–134
 Žudel, Juraj 154

MÍSTNÍ REJSTŘÍK**A**

Akkerman 320
 Hesensko 214
 Albánie 237
 Alcázar 42
 Alpy 45, 338
 Anglie 133
 Apeninský poloostrov 213
 Aš 113, 123

B

Babadag 320
 Bádensko 214
 Badeuti 322
 Balkán 143, 145, 229, 292, 302, 315, 319, 350
 Bamberk 111
 Banát 317, 319, 322
 Bánská Štiavnice 158
 Bavorsko 124, 151, 171, 181, 214, 249, 322, 339, 350, 371
 Bedřichovice 267
 Bělá pod Bezdězem 330
 Belluno 322, 324
 Benešov (Benešovsko) 96, 268, 328
 Bergdorf 327
 Berlín 288, 291, 296, 327, 329
 Bernardov 83–91
 Bernartice 229
 Bernolákov 162, 164
 Berounka 104
 Besarábie 313, 317–323, 325, 327–330, 333, 336–337, 339, 388
 Beskydy 43, 64
 Biale 269
 Biely Kostol 151, 165
 Bieszczad 41
 Bílá hora 113, 133, 136, 138
 Bílé Karpaty 43
 Bilhorod-Dnistrovskij viz *Akkerman*
 Bílovec 134, 138, 140
 Bíňovce 165
 Bítov 134, 138
 Blatná 165
 Bled 93
 Bobrová 128, 130
 Bodszezh 167
 Bohemia viz *Čechy*
 Bohumín 134
 Bojkovice 128
 Bolehošť 178

Boleslav (Boleslavsko) 171, 203
 Bor 231
 Borová 165
 Borovec 141
 Borská nížina 162
 Borša 147
 Boršín 337
 Bory 96, 376–377
 Boskovice (Boskovicko) 126–127, 129, 131
 Brandýs nad Labem 330
 Braniborsko 134, 139, 171–175, 178, 180
 Bratislava 149, 157–167, 183–184, 222, 288, 290–291, 293
 Bratislavská župa viz *Bratislava*
 Brestovany 154
 Brno 43, 50, 96, 102–103, 183–184, 186, 209–212, 214–218, 221, 223–228, 239–240, 243–244, 263, 269, 282, 318, 329–330, 333, 335, 373, 376
 Brno-Dvorská 243
 Brocný 176
 Brodec 267
 Brozánky 271
 Bruck an der Leith 263
 Brumov 126
 Bruntál 134, 138
 Brušperk 139
 Břeclav 209–210
 Březí 345
 Bříza 195
 Bubeneč (Praha) 260
 Budín 184
 Budmerice 165
 Budschak 320
 Budyšín 138
 Buchenhain (Poiana Micului) 322
 Bukovina 72, 80, 259, 261, 272, 317–319, 321–323, 327
 Bukovský průsmyk 159
 Bulharsko 274, 288, 320, 323, 355

C

Cansiglio 322
 Cífer 151, 162
 Cimbrý 322
 Cítoliby 267
 Cítonice 363
 Cítov 345
 Cogelac 320
 Concei 270
 Crišana-Maramures (Sathmar) 319

Č

Čáslav 133, 214, 379
 Častá 162, 165
 Čechy 12–13, 16–17, 21–22, 54, 58, 63, 77, 89, 97, 111–112, 130, 138, 171–175, 178–184, 192, 195, 197, 203, 205–207, 214–215, 247, 252–253, 256–265, 267, 269–272, 304, 308, 327, 339, 343–344, 348–349, 371, 391
 Čejč 224
 Čejkovice 210
 Černá Hora 72
 Černilov 193–194, 198
 Černochoh 267
 Černošín 112, 115–116, 120, 124
 Černovice 126, 322
 Česká Kamenice 343
 Česká Sibiř 57
 Česká Skalice 209
 České Budějovice 21, 230, 235, 269, 318, 326–327, 329–330, 333, 335, 338, 371
 Českomoravská vrchovina 63, 222
 Československá republika viz *Československo*
 Československo 13, 44, 53 60, 93, 100, 241–242, 287–288, 312, 328, 341–344, 346–350, 353, 355–359, 361–363, 366–367, 369, 373, 380–382, 387–388
 Český Brod (Českobrodsko) 52, 58
 Český Krumlov 129, 147, 252, 315
 Český ráj 100
 Číbuz 197–198, 200, 203
 Čierná Voda 162
 Čína 356
 Čížice 96

D

Dánsko 139–140, 191, 263–264, 274
 Děčín 343
 Dechtice 162, 165
 Devín 162
 Devínská Nová Ves 166
 Dobeš 33
 Dobroměřice 267
 Dobruška (Dobrušcha) 317–323, 325, 333, 339
 Dobruška 169–170, 172–175, 177–178, 182, 347–348
 Doňany 162, 165
 Dolná Streda 166
 Dolné Orešany 162
 Dolní Bobrová 126
 Dolní brána 135
 Dolní Rakousko 262
 Dolní Slezsko 224
 Dolní Věstonice 133
 Domoušice 267
 Donín 267
 Doubravka 83
 Doudlevice 76

Doupě 126
 Drač 237
 Dražanská vrchovina 43
 Drahonice 22, 247–248
 Drahotuše 134
 Dřevohostice (Dřevohosticko) 126–127
 Dubná 337–338
 Dunaj 162, 166, 319–320, 325, 329
 Dunajská Streda 162
 Durynsko 371
 Dvůr Králové 347
 Dymokury 343

E

Estonsko 324
 Evropa 11, 37–41, 44–45, 65, 93, 100, 122, 125, 143, 147–148, 159, 181, 223, 239, 258–259, 274, 287–290, 295, 301–305, 312–313, 315–317, 321, 325, 329, 337–338, 341, 346–347, 353, 361, 364, 385

F

Fersental 318, 322, 324, 339–340
 Fogliano 269
 Francie 11, 24, 39–40, 148–149, 157, 171–173, 184, 186, 190, 239, 242
 Frenštát 139, 142
 Frýdek 141, 329
 Frýdlanstské panství viz *Frýdlant*
 Frýdlant 130, 257, 269
 Fulnek 134, 138–140
 Furlánsko 265
 Fürstenthal (Voivodeasa) 322

G

Gajary 162
 Gdaňsk 337–338
 Gmünd 261, 263
 Gorice 265, 269
 Gradiška 265
 Gurahumora 322

H

Hájek 218
 Hájov 141
 Halič 41, 72, 80, 82, 259, 261–265, 268, 270–272, 322–324
 Hamry nad Sázavou 374
 Hamry u Trenčína 157
 Havlíčkův Brod 262–263, 376
 Helfštejn 134
 Hlodačky 231

Hlohovec 151
 Hlubčice 134, 181
 Hlubočepy 51
 Hluboká nad Vltavou 237, 247–249, 251–252, 254–255
 Hluboká viz *Hluboká nad Vltavou*
 Hodonín 219, 221
 Hohensalza 323
 Holešov 134
 Holštýnsko 191, 214, 249
 Holubov 338–339
 Horné Lovčice 166
 Horné Orešany 162, 165
 Horní Dvory (Holerhof) 311
 Horní Falc 112, 115, 371
 Horní Podunají 327
 Horní Rakousko 262–263, 265
 Horní Ročov 267, 270
 Horní Slezsko 338
 Hornodunajská župa 337
 Horšovský Týn 115
 Hostěnice 126
 Hoštěradic 128
 Hovorany 284
 Hradec Králové (Královéhradecko) 174, 181, 189, 191–192, 195–196, 199, 202, 209, 214–216, 227
 Hradec nad Moravicí 134
 Hradecký kraj 171
 Hradisko 284
 Hranice 134, 139–140
 Hraštice 180
 Hrnčiarovce nad Parnou 147, 151, 153–155, 157
 Hrotek 118, 122
 Hrušky 368
 Hříškov 267
 Hřivice 267
 Hubertsburg 181
 Hubiles 197
 Hukvaldy 141–142
 Hurbanovo 345
 Hustopeče 183, 210, 214, 361, 363

CH

Cheb (Chebsko) 111–112, 115, 311, 313
 Chlébské 126
 Chlum 191, 193–196, 206
 Chlumčany 267
 Choceň 261–262
 Chorvatsko 42, 141, 147, 237, 259, 262, 274
 Chotusice 172–173
 Chrudim 101

I

Innsbruck 269
 Istrie 259, 261, 265, 272
 Itálie 42, 143, 145, 212–213, 318, 323, 339

J

Jablonica 166
 Jablonné 174
 Jablonové 166
 Jablunkov 134
 Jaronice 339
 Jaslovce 165
 Jelka 167
 Jesení 345
 Jeseník 347
 Jičín (Jičínsko) 100, 194, 270, 336
 Jihlava (Jihlavsko) 185, 327, 329, 376–377
 Jílové 347–348
 Jindřichův Hradec 133, 147
 Jižní Tyrolsko (Jižní Tyroly) 39, 313, 315, 318, 323, 337, 388, 394
 Josefov 192
 Jugoslávie 41–42, 288, 317, 355
 Jugoslávské království viz *Jugoslávie*

K

Kadaň 112
 Kamenice 348
 Kamenný mlýn 152
 Kanada 350
 Kanaltal 322
 Kaplička 257
 Karlín 103
 Karlsberg (Gura Putnei) 322
 Karlštejn 98, 104
 Kátlovce 165
 Kelč 134, 140
 Kestřany 21–24, 28–30, 33–34
 Kladno (Kladensko) 267, 269, 331
 Kladsko 134, 138, 169, 171, 178, 181–182
 Klatovy 345, 347
 Klobouky u Brna 209–212, 214–228
 Kobylí 217
 Kočevje 42–43
 Kolín 90, 330
 Komárno 149, 157
 Konstanc 320
 Kopřivnice 140
 Korea 356, 358–359, 363
 Korejský poloostrov viz *Korea*
 Korutany 263, 323
 Kořen 121
 Kosí potok 111–112, 117–118, 120–1201
 Košátky 327, 329–330, 333–334, 336–339
 Košice 149
 Košolná 165
 Kounice 58
 Krakov 143, 183, 259
 Kraljevice 237
 Králové při Senci 157, 166
 Krásno 139–141
 Krhov 126
 Křižovany nad Dudváhom 166

Krmeš 166
 Krnov 134
 Kroměříž 141–142, 210, 330
 Kropáčova Vrutice 330
 Krouná 98
 Krtely 230
 Krvavá pole (Blutacker) 123
 Krym 319
 Křínov 117–118, 121–122
 Křivoklát (Křivoklátsko) 95, 253
 Kukleny 195, 200–203
 Kuklov 166
 Kunín 136, 140
 Kunvald 169, 181
 Kutná Hora 83, 90, 269
 Květnice 51–52
 Kvetoslavov 167
 Kyjov 262–263
 Kynžvart 111

L

Láb 166
 Labe 258
 Lamač 166, 222
 Lanžhot 363
 Leibnitz 262, 267
 Lenešice 267
 Leopoldov 149, 151
 Leuthen 179
 Levoča 139
 Lhota u Kestřan 33
 Liberec 62
 Lípa 204
 Lipina 126
 Lipník 134, 139
 Lipsko 96
 Litoměřice 330
 Litva 40
 Litzmannstadt 323
 Locca 269
 Lochenice 198
 Loket 347
 Lomec 231
 Lomnice nad Lužnicí 133
 Lošonec 165
 Lotrinsko 323
 Lotyšsko 324
 Louny (Lounsko) 264, 267, 269–270
 Lukov 134, 140
 Lusern 318, 322, 324, 339–340
 Lužice 133
 Lvov 184, 186
 Lymburk 172

M

Maďarsko 147, 152, 282, 299, 317, 319, 321, 350, 355
 Mahouš 50, 229, 230–231, 234, 236–237
 Maierhof 122
 Majcichovq 157, 167
 Malacky 162
 Malé Karpaty 162–163, 165
 Malé Leváry 166
 Malenovice 134, 140
 Malý Bor 230
 Malý Dunaj 162
 Mangalia 320
 Mariano 269
 Mariánské lázně 112
 Martinice 209, 211, 219–220, 222
 Máslojedy 192, 199, 202–203
 Mást 166
 Maškov (Matzelbach) 311
 Medzivodie (Vizköz) 162
 Mělník (Mělnicko) 129, 264, 271, 315, 319, 329–330, 334–335, 339, 345
 Merkeldorf 174
 Merny (Miren) 269
 Městec Králové 63
 Metylovice 64
 Mikulov 198, 211, 216, 221–222, 226, 262–263
 Minsterberk 134
 Mirošov 126
 Míšeňsko 249
 Mittendorf 262
 Mladá Boleslav 172–173, 315, 329–330
 Mnichov 104
 Mnichovo Hradiště 209, 330
 Mníšek pod Brdy 96
 Modra 154, 162
 Modranka 157, 166
 Morava (řeka) 162
 Morava 17, 43–44, 50, 54, 61, 94, 97–98, 101, 125–126, 128–131, 133–134, 137–140, 143, 145, 151, 159, 179–185, 187, 193, 203, 209–217, 221–224, 228, 239–240, 243, 250, 254, 259, 261–265, 267, 270, 272, 304, 308, 327, 343–344, 348–349, 368, 371, 376, 388, 395
 Moravská Ostrava (Mährisch Ostrau) viz *Ostrava*
 Moravská Třebová 263
 Moravská vrchovina 43
 Moravskoslezské Beskydy 43, 64
 Moravský Svätý Ján 162
 Moskevská Rus 143
 Moskva 359
 Mrákotín 126
 Mšeno 345
 Mukačevo 148
 Mutěnice 211
 Myjavka 219
 Myslenice 162

Myšelec 23
 Mžany 191, 194, 204
 Mže 121

N

Nadějov 141
 Náchod (Náchodsko) 138, 169, 209
 Neapol 134–136, 139–140, 144
 Nebesa (Himmelreich) 110, 123
 Nechanice 199
 Němčice 229
 Německo 41–45, 51, 58–59, 91, 93–94, 96–97, 100–101, 111–112, 124, 134, 143, 147, 178, 203, 213–214, 216, 221, 224, 241, 258, 262–264, 274, 284, 287–299, 301–313, 315–340, 371, 385, 387–388
 Nepomuk 96, 365
 Netolice 229–231, 233–234
 Neu-Sarata 327
 Nevcehle 126
 Neveklov 268
 Nezvěstice 102
 Nisa 134, 137
 Nitra 149, 155, 160
 Nizozemí 133, 135, 292
 Norimberk 115
 Nová Paka 347
 Nová Ves 267
 Nové Dvory 378
 Nové Veselí 380
 Nové Zámky 149, 151
 Novohradsko 129
 Nový Jičín 133–141, 143–144, 345
 Nový Knín 268–270
 Nový Světlov 126, 129
 Nürnberg viz *Norimberk*
 Nymburk 173

O

Oberhollabrunn 262
 Obora 267
 Očelice 178
 Oděsa 320
 Odry 134, 138, 140
 Ohnišová 170
 Olbramov 120–122
 Olešnice 169
 Olešnička 126
 Olomouc 134, 137–138, 183, 240, 254, 283–284, 318, 329–330, 333, 335, 345, 381
 Onod 158
 Opava (Opavsko) 134, 137, 142, 269, 305, 307
 Opočno 170–174, 177–179, 182
 Opolí 134
 Orlické hory 169

Orlík 98
 Osek 34
 Osmanská říše viz *Turecko*
 Ostrava 64, 282, 311
 Ostrý Kamen 157
 Ostřihom 156
 Otín 117, 121–122
 Otomanská říše viz *Turecko*
 Ouběnice 57
 Ozorovce 157

P

Panenský Týnec 267
 Pardubice 83, 98, 172–174, 214, 243, 282
 Parná 152
 Paříž 172, 346–347
 Pelhřimov 133
 Pernštejn (Pernštejnsko) 126, 129, 131
 Peruc 267, 343
 Petrovský dvůr 141
 Pezinok 162
 Picina 237
 Pieris 269
 Písek 21, 229
 Planá 111–112, 115–116, 120, 123–124
 Plavecké Podhradie 166
 Plavecký hrad 166
 Plavecký Peter 166
 Ploština (valašské Lidice) 44
 Plotička nad Labem 195, 199
 Plzeň (Plzeňsko) 64, 69–74, 76–82, 96, 101–102, 111, 282, 330, 365, 376–377
 Pnětluky 267
 Pobaltí 315, 317, 323
 Počítky 126
 Podbrdsko 63
 Poděbrady (Poděbradsko) 52, 173
 Podhradí 270
 Podkarpatská Rus 349
 Podkozí 271
 Podmoky 52, 57–58, 63
 Podolí u Brna 239–240, 242
 Podorlicko 169, 171, 178
 Podunajská nížina 162
 Podunajské Biskupice 162
 Pohořelice 262–263
 Pohoří 177, 179
 Pojizeří 98
 Polabí 58, 63, 334
 Polsko 40–41, 113, 138, 143–144, 148–149, 175, 218, 221, 240, 262–264, 274, 289, 303, 305–306, 315, 323, 335, 337, 350
 Pomořansko 45
 Porýní 319
 Pořežín 378
 Posázaví 101
 Postupice na Benešovsku 96

Potštát 140
 Pottendorf-Landegg 262
 Povartí 323
 Povltaví 63, 98
 Poznaň (Poznaňsko) 302
 Pozořice 183–187, 239
 Práche 362, 365, 368
 Praha (Prag) 50–52, 57, 61–63, 65, 68, 70, 75, 80, 95–96, 98–99, 103, 133, 138, 147, 172, 183, 226, 235–236, 239, 242, 244, 247, 259, 269–271, 273, 282, 311, 315, 326–330, 335, 340–341, 348
 Praha-sever 318, 329, 333–334, 338
 Prachatice 50, 229–230, 238
 Prešov 149
 Prešpurk viz Bratislava
 Prievoz 167
 Probluz 195
 Prosiměřice 364
 Prostějov 64, 186
 Protektorát Čechy a Morava 43, 273, 277, 289, 292, 312, 315–316, 318, 322–323, 329–330, 340
 Protivín (Protivínsko) 21–23, 26, 34–35, 248
 Prusko 40, 45, 65, 170–176, 178–179, 181–182, 189–191, 193, 195–203, 205–207, 209–210, 212–222, 224–228, 240, 302–303, 306–308, 312, 319, 337–338, 386
 Předlitavsko 259, 319, 322
 Přelouč 83
 Přepychy 178
 Přerov 134, 140
 Přeštice 76
 Příbor 134, 139–145
 Přím 195
 Přímoří 261, 270, 272
 Psinky 218–219, 221–222
 Púchov 138
 Pyrenejský poloostrov 41

R

Rab 42
 Rača 162
 Radautz 322
 Radešín 126, 130
 Raduň 134, 137–139
 Rakousko 24, 39, 54–55, 59–60, 65, 77, 123, 141, 151, 159, 166, 169–171, 173–175, 177, 178–179, 181–183, 187, 189–191, 193–195, 198, 201, 203, 205–207, 209–210, 212–217, 225–228, 239, 259, 260, 262, 264–265, 272, 295, 302–303, 315, 319, 323, 329, 386
 Rakousko-Uhersko viz *Rakousko*
 Rakovník 113–114
 Radešín 126
 Rané 267
 Rasošky 197

Rastice 157
 Ratibořsko 181
 Rohožník 166
 Rochlice 62
 Rokycany 229, 347
 Roudnice 203, 205
 Rovereto 267, 269
 Rovinj 269
 Rozběřice 195
 Rozvadov 123
 Rumunsko 288, 319–323, 336, 346
 Rusko 39, 178, 184, 186, 315, 319–320, 373
 Růžená 126
 Ružindol 157
 Rychnov 175, 180
 Rýmařov 347
 Rýn (Rajn) 172, 322
 Rýnská Falc 321

Ř

Řecko 274
 Řešánov 122–123
 Řež u Prahy 95
 Řím 143

S

Sadová 195
 Santon 239
 Sappada 322
 Sasko 113, 138, 178, 191, 214, 222, 226, 350
 Satu Mare 149
 Sauris 322
 Sázava 376
 Sedlčany (Sedlčansko) 283
 Sedlec u Kutné Hory 269
 Sedlnice 143
 Sedmíhradsko 134, 138, 147–149, 155, 159, 317, 319, 324
 Sehradice 126, 129
 Sejřek 126
 Sekule 166
 Selibov 21–25, 27–32, 34
 Senec 157, 162, 166
 Sered' 151, 157, 162, 166
 Seredí 151
 Severní Korea viz Korea
 Schwarzenau 151
 Schweinfurt 111
 Skalice 126
 Skalky 137
 Skály 267
 Skuhrov 170–171, 175, 177, 180, 182
 Skvrňany u Plzně 71
 Slaná 158
 Slaný (Slánsko) 265, 267, 343, 347, 349

Slavětín 267
 Slavkov 37, 183–184, 224, 239–240
 Slezsko 50, 113, 133–134, 143–144, 148, 169, 170–171, 175–182, 185, 222, 224, 307, 319, 329, 334
 Slovensko 11, 13, 43–44, 103, 138, 147, 149–152, 155, 157, 159–160, 162–165, 287–299, 342–343, 349, 351, 355–356, 358, 363, 384–385
 Slušovice 243, 362
 Smolenice 151, 162, 165
 Smolenice 151, 162, 165
 Smolina 126
 Solnice 172–173, 175–176, 180
 Solopysky 267
 Sovětský svaz 40–41, 44–45, 274, 291, 305, 317, 323, 341, 346–347, 349–350, 353, 355–357, 359, 364, 366, 372–375, 380–381
 Spačince 162
 Spišská Nová Ves 298
 SSSR viz *Sovětský svaz*
 St. Kříž 143
 Stan 121
 Stará Huť u Dobříše 63
 Stará Lhota 90
 Stará pošta u Pozoříč 183–187, 239
 Starý Jičín 140–141
 Stikovecký dvůr 141
 Stradonice 267
 Strachonovice 126
 Strakonice 21
 Stráž nad Dyjí 362
 Strážnice (Strážnicko) 129, 131, 135, 363
 Stříbro 96
 Stupava 162, 166
 Suczawa 322
 Sudety 318–319, 323, 325, 339
 Sudice 126
 Sudovice 269
 Suchá nad Parnou 162, 165
 Svahy 117, 120–122
 Světy Jur 162
 Svatý Kopeček u Olomouce 284
 Svět 195
 Svíb 199
 Svídnice 134

Š

Šamorín 162
 Šenov 140
 Šintava 153, 157
 Šlapanice 243
 Šluknov 269
 Šoporň 157
 Španělsko 39, 42, 133, 139, 148–149, 159–160
 Špilberk 211, 239
 Štáhlavsko 28

Štěkeň 21–23
 Štěpánov 126, 283–284
 Štěpánové 250
 Šternberk 134, 138
 Štramberk 140
 Štvrtok na Ostrove 162
 Štýrsko 151, 236, 262–263, 267, 323
 Šumava 322
 Švédsko 111, 112, 115, 116–118, 120–123, 139–140, 148, 173, 239, 263–264

T

Tábor (Táborsko) 58, 269
 Tachov (Tachovsko) 113
 Tekirdág 147
 Telce 267
 Telč (Telčsko) 127–131
 Teplá 112
 Teplice (Teplitz) 311
 Terst 259, 272
 Těšín 134, 138, 144, 181
 Tichov 126
 Timau 322
 Toledo 42
 Touchovice 267
 Toužetín 267
 Tovačov 140, 209
 Trenčianská Turná 147, 159
 Trenčín 138, 141, 147, 149, 157, 160
 Trenčínská župa viz Trenčín
 Trentino 259, 261, 264–265, 267, 270, 272
 Trento 269
 Trident (Tridentsko) 259, 268–270, 318, 322, 324, 336–339
 Trnava 134, 147, 150–159, 165
 Trnávka 152
 Trstín 165
 Trutnov 209, 215
 Třebechovice 178, 193
 Třebel 109, 111–116, 118–121, 123–124, 386, 393
 Třeboň 247–254
 Třebš 194
 Tučapy 58
 Tulcea 320
 Turčianská župa 158
 Turčianský sv. Martin 345
 Turecko 24, 143–144, 147–149, 159, 162, 326
 Týn nad Vltavou 26, 32
 Týnec 116, 120–121
 Tyrolsko (Tyroly) 39, 322, 338–339

U

Udine 322, 324
 Uherce 267
 Uherské Hradiště 186, 263

Uherský Brod 134
 Uherský Ostroh 134
 Uhry 80, 113, 136, 143–144, 147–151, 154–155, 158–161, 163, 167, 176–177, 221, 236, 319
 Ukrajina 41, 315, 320
 USA 242, 289, 346, 356

V

Váh 149, 157, 162, 166
 Váhovce 166
 Valašské Klobouky 126, 284
 Valašské Meziříčí 134, 136–137, 139–141
 Valle San Felice 264
 Valsugana 265
 Vamberk 178
 Varnsdorf 312
 Varšava 319
 Velká Británie 133, 289
 Velká Losenice 371–374, 376–382
 Velká Skalice 197
 Velké Bílovice 183
 Velké Břestovany 157
 Velké Leváry 162
 Velký Bor 230
 Velký Meder 162
 Veltěže 267
 Vendée 39
 Verona 322
 Veselí nad Lužnicí 250
 Veselí nad Moravou 134
 Vicenza 322
 Videň 33–34, 62, 80, 149–150, 159, 161, 181, 183–184, 212, 227, 240, 260–263, 265, 269, 288–289, 299, 308, 329
 Vídeňské Nové Město 148
 Vilémovice 281
 Vimperk 260
 Vinařice 267
 Vinohrady 62
 Vísky 121
 Visla 41
 Vištuk 165
 Vítkov 21–24, 28–30, 33, 64
 Vítkovice 64
 Vizovice 134, 140
 Vížka/Vížky 117, 121
 Vlčí hora 112
 Vlkov 197
 Volyň 323–324
 Vrakuňa 167
 Vratislav 170, 329
 Vrbno 267, 270
 Vrchlice 90
 Vršovice 66
 Vsetín 134, 139
 Všestary 193, 195, 197, 199–200, 202–203

Výmarská republika 303, 305
 Vysočina 371–372
 Vysoká pri Morave 166
 Vysoké Sedliště 116, 120–122
 Vyšebrodsko 257
 Vyškov 239

W

Wagna 262, 267
 Waidhaus 144
 Warta 337, 338
 Wartheland 323, 337–338
 Wolfsburg 263
 Württembersko 214

Z

Záhorská Bystrice 166
 Záhorská Ves 166
 Záhoří 159, 162–164, 166
 Zahrádka u Nepomuka 96
 Západní Prusko viz *Prusko*
 Zátisí 149
 Zbrašín 267
 Zeměchy 267
 Zlín 134, 140
 Zlív 117, 121–122
 Zlonice 343, 348
 Znojmo (Znojemsko) 186, 362–363
 Zvíkov 98
 Žabovřesky 338
 Žamberk 171, 174, 176
 Žárošice (Žarošicko) 183–184, 186–187
 Zatec 112
 Žďánický les 209
 Žďár nad Sázavou (Žďársko) 126–128, 130, 269, 371, 376–377, 379
 Žďárná 126
 Železné hory 83
 Žerotín 267
 Židlochovice 210
 Žitný ostrov 162–163, 165, 167
 Žuráň 239

SEZNAM AUTORŮ**PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D. (nar. 1979)**

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

jitka.balcarova@nzm.cz

Historii a germanistiku studovala na univerzitách v Praze, Opavě, Würzburgu a Mnichově. Soustavně se věnuje moderním hospodářským a sociálním dějinám 19. a 20. století ve střední Evropě s akcentem na výzkum elit, nacionální problematiky a formování kolektivních identit v prostoru českých zemí. Zvláště se komparativním způsobem specializuje na spolkový fenomén jako na ústřední modernizační prvek novodobého vývoje společnosti.

Prof. PhDr. Jana Burešová, CSc. (nar. 1959)

Národní zemědělské muzeum, s.p.o.

buresovaja@seznam.cz

Vystudovala historii na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Ve vědecké práci se zabývá vybranými problémy z dějin 20. století, zejména proměnami života na venkově po nástupu komunistické vlády, otázkami emigrace a exilu, genderovou problematikou v dějinách 19. a 20. století, regionálními dějinami střední Moravy. Pedagogicky působí jako profesorka historie se zaměřením na novodobé dějiny na FF UP v Olomouci a dlouhodobě spolupracuje s Národním zemědělským muzeem.

prof. PhDr. Jaroslav Čechura, DrSc. (nar. 1952)

Univerzita Karlova, Katolická teologická fakulta, Ústav dějin křesťanského umění

info@jaroslav-cechura.cz

Vystudoval FF Univerzity Karlovy, obory historie – politická ekonomie – dějiny umění. Byl pracovníkem Státního ústavu památkové péče a ochrany přírody v Praze, vedl Archiv Národního muzea a redakci historické řady Časopisu Národního muzea. Jeho současným působištěm je Univerzita Karlova. Autor se specializuje na hospodářské a sociální dějiny raného novověku. Zvláště se zaměřuje na jihočeský venkov za využití neobyčejného archivní bohatství SOA Třeboň. Náleží k nejvýznamnějším současným českým představitelům mikrohistorie.

Mgr. Václav Černý (nar. 1990)

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta

wencacerny@seznam.cz

Autor je doktorandem Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích v oboru české dějiny. Ve svých výzkumech zaměřených na sociální dějiny a dějiny rodiny v 18. a 19. století propojuje postupy historické demografie s genealogií.

prof. PhDr. Marta Dobrotková, CSc. (nar. 1954)

Trnavská univerzita v Trnavě, Filozofická fakulta, katedra historie

marta.dobrotkova@truni.sk

Je profesorkou a garantkou studijních programů Historie a Slovenské dějiny na katedře historie FF Trnavské univerzity. Věnuje se novodobým slovenským dějinám, archivnictví, dějinám zahraničních Slováků, rovněž tak regionální historii Trnavy a jejího okolí.

Ing. Jan Drlík (nar. 1951)

Ústav zemědělské ekonomiky a informací Praha, pracoviště Brno

drlik.jan@uzei.cz

Vzdělání získal v oboru zemědělské ekonomiky. Pracoval v ekonomických odděleních zemědělských podniků na Brněnsku a od roku 1994 působí v Ústavu zemědělské ekonomiky a informací. Dlouhodobě se věnuje regionální historii (Podolí u Brna), speciálně historii vojenské.

PhDr. Pavel Dufek, Ph.D. (nar. 1968)

Národní archiv Praha

pavel.dufek@nacr.cz

Absolvent magisterského studia na FF UK v Praze, obor učitelství českého jazyka, literatury a dějepisu. Doktorské studium absolvoval tamtéž v oboru obecných dějin. Od roku 2007 je zaměstnán v Národním archivu, v Oddělení státní správy z let 1918–1945. Odborně se věnuje hospodářským a politickým dějinám Československa a Německa ve 20. století.

Mgr. Jiří Fialka (nar. 1986)

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin
fialka.jiri@gmail.com

Absolvoval magisterská studia oboru obecná antropologie na FHS UK a oboru etnologie na FF UK v Praze se zaměřením na dějiny každodennosti, zkoumané pomocí kombinace obsahové a sémiotické analýzy. Tematicke družstevnictví v období „normalizace“ se věnoval v diplomové práci a v současné době ji zpracovává na příkladu JZD Slušovice ve svém doktorandském studiu na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK.

Bc. Alena Fišarová (nar. 1993)

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta,
Ústav česko-německých areálových studií a germanistiky
fisarova.alena15@seznam.cz

Je absolventkou bakalářského oboru česko-německá areálová studia na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity. Dlouhodobě se věnuje problematice „kulackého stavu“ v Československu. Uvedenou problematiku zpracovala v rámci své bakalářské práce a se svým výzkumem pokračuje v navazujícím magisterském studiu.

PhDr. Jan Hájek, CSc. (nar. 1954)

Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny, Ostrava
hajek.jan@cmail.cz

Studium na Filozofické fakultě UK v Praze, obory historie a ekonomie, ukončil v diplomovém semináři prof. Josefa Petráně. Od 1979 působil v Oddělení hospodářských dějin a historické geografie Ústavu českých a světových dějin ČSAV, později v Oddělení 19. století Historického ústavu AV ČR. Od 2014 je členem Centra pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Zabývá se hospodářskými dějinami od 18. do 1. poloviny 20. století, zejména ekonomickou stránkou procesu formování moderního českého národa, prostorovými souvislostmi ekonomického vývoje českých zemí a okrajově též dějinami sportu.

PhDr. Ludovít Hallon, DrSc. (nar. 1958)

Historický ústav Slovenské akademie věd
ludovit.hallon@savba.sk

Absolvent Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, oboru slovenský jazyk – dějepis (1983). Od roku 1986 pracuje v Historickém ústavu Slovenské akademie věd, kde se stal roku 2009 vedoucím Oddělení dějin věd a techniky. Věnuje se hospodářským dějinám a dějinám techniky na Slovensku a ve střední Evropě první poloviny 20. století. Je autorem a spoluautorem desítek monografií a odborných studií.

PhDr. Miloš Hořejš (nar. 1976)

Národní technické muzeum
milos.horejs@ntm.cz

Absolvent Filozofické fakulty UK v Praze, oboru historie a politologie, současně doktorand Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK. Specializuje se na hospodářské a sociální dějiny 19. a 20. století, dějiny vědy, techniky a architektury. Od roku 2002 pracuje v Národním technickém muzeu a od roku 2008 zde působí na pozici vědeckého tajemníka. Je autorem řady studií, editorem sborníků a autorem dvou monografií.

PhDr. Bronislav Chocholáč, Dr. (nar. 1965)

Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta, Historický ústav
bronek@phil.muni.cz

Odborně se zabývá dějinami českých zemí v raném novověku, zejména hospodářskými a sociálními dějinami poddanského obyvatelstva. Je autorem pěti desítek domácích a zahraničních studií, publikace *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století*, spoluautorem monografie *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století* a editorem nebo spolueditorem několika sborníků.

prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc. (nar. 1960)

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin
ivan.jakubec@ff.cuni.cz

Odborně se zabývá moderními hospodářskými dějinami 19. a 20. století, dějinami techniky, dopravy a infrastruktury. Nejnověji zpracovává problematiku cestování za protektorátu. Přednáší na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK v Praze.

PhDr. Jiří Jurok, CSc. (nar. 1952)

Muzeum Novojičínska, Nový Jičín
jiri.jurok@muzeumnj.cz

Absolvoval obor archivnictví a historie na Filozofické fakultě UK v Praze. Od roku 1977 je pracovníkem Muzea Novojičínska v Novém Jičíně. Odborně se zabývá českými a regionálními dějinami ve 14. až 17. století, husitologií a komeniologií. Je autorem šesti monografií a asi jednoho sta odborných studií a článků.

Mgr. Vojtěch Klíma (nar. 1988)

Národní zemědělské muzeum, s.p.o.
322538@mail.muni.cz

Doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a spolupracovník Národního zemědělského muzea. Zabývá se dějinami poštovníctví v českých zemích od raného novověku do současnosti, zvláště vývojem poštovní sítě na Moravě v 18. a 19. století.

PhDr. Miroslava Kubatová Pitrová, Ph.D. (nar. 1981)

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta,
Ústav česko-německých areálových studií a germanistiky
mpitrova@ff.jcu.cz

Absolventka Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, obor politologie. V doktorském studiu tamtéž se specializovala na politologické aspekty veřejné správy v ČR a v německy mluvících zemích. Současně působí jako odborný asistent a tajemnice na Ústavu česko-německých areálových studií a germanistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Ve své výzkumné, vědecké a pedagogické praxi se dlouhodobě věnuje komparativní politologii, veřejné správě v ČR a v německy mluvících zemích, zejména jejím politologickým aspektům, stejně jako evropské komunální politice.

prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc. (nar. 1951)

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

Absolvent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, oboru archivnictví a dějepis. Specializuje se na moderní politické, hospodářské a sociální dějiny střední Evropy s akcentem na problematiku zahraniční politiky, nacionalismu, dějiny peněžnictví, fenomén agrarismu, problematiku holocaustu a s ním spojeného vyvlastňování židovského majetku. Je autorem a editorem řady monografií, sborníků a cca 130 vědeckých studií publikovaných doma i v zahraničí. Přednáší na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK v Praze, na katedře mikroekonomie Vysoké školy ekonomické v Praze a Unicorn College v Praze, podílí se na vědecké práci Národního zemědělského muzea.

doc. PhDr. Zuzana Lopatková, Ph.D. (nar. 1977)

Národní zemědělské muzeum, s.p.o.
lopatkova@gmail.com

Absolventka Filozofické fakulty Trnavské univerzity v Trnavě, oboru historie, kde je rovněž habilitovaná v oboru slovenské dějiny. Věnuje se novověkým slovenským dějinám se specializací na dějiny církevní, regionální a na dějiny osobností. Přednáší na katedře historie Filozofické fakulty TU v Trnavě a spolupracuje s Národním zemědělským muzeem.

prof. PhDr. Václav Matoušek, CSc. (nar. 1954)

Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, katedra sociální a kulturní ekologie
matousek@fhs.cuni.cz

Absolvent Filozofické fakulty UK v Praze, obor prehistorie a historie. Jako archeolog pracoval postupně v Okresním muzeu v Berouně, v Národním muzeu v Praze a v Archeologickém ústavu AV ČR v Praze. Od roku 2000 je zaměstnancem Univerzity Karlovy. Dlouhodobě se věnuje archeologii novověku a industriální archeologii.

PhDr. Pavel Novák, CSc. (nar. 1960)

Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

pavel.novak@nzm.cz

Absolvent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, oboru historie a vědecký komunismus.

Od ukončení studia v roce 1984 pracuje v Národním zemědělském muzeu jako kurátor

a vědecko-výzkumný pracovník. Specializuje se na hospodářské a sociální dějiny venkova, dějiny krajiny a na venkovské stavby, nejnověji na dějiny rodu Chotků.

Mgr. Bohuslav Rejzl (nar. 1981)

Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta

rejzl@muzeumprahy.cz

Od roku 2015 doktorand v oboru české a československé dějiny na katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty UK. Od roku 2017 působí rovněž jako kurátor a historik v Oddělení historických sbírek Muzea hlavního města Prahy. Mezi oblasti jeho badatelského zájmu patří sociální aspekty první světové války a problematika migrace ve střední Evropě na konci 19. a v první polovině 20. století.

PhDr. Karel Řeháček (nar. 1972)

Národní zemědělské muzeum, s.p.o.

rehacek@soaplzen.cz

Archivář Státního oblastního archivu v Plzni, pedagog katedry historie Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni a spolupracovník Národního zemědělského muzea. Odborně se zaměřuje na dějiny česko-německého soužití na západě Čech v 19. a 20. století (menšiny, menšinové školství a spolky, poválečné osudy obyvatelstva německé národnosti a konfiskace jeho majetku), na politické a sociální dějiny Plzně a západních Čech v letech 1914–1938 a na významné osobnosti dějin regionu.

PhDr. Miroslav Sabol, Ph.D. (nar. 1974)

Historický ústav Slovenské akademie věd

miroslav.sabol@savba.sk

Absolvent Univerzity Komenského v Bratislavě (2002). Od roku 2003 pracuje v Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, Oddělení dějiny věd a techniky. Věnuje se hospodářským a sociálním dějinám Slovenska a Československa ve 20. století, zvláště se zaměřuje na problematiku slovenského průmyslu a infrastruktury. Je autorem několika monografií, spoluautorem 15 kapitol v domácích a zahraničních publikacích a více než 70 odborných studií.

Mgr. Richard Stojar, Ph.D. (nar. 1970)

Univerzita obrany, Centrum bezpečnostních a vojenskostrategických studií, Brno

richard.stojar@unob.cz

Studium historie absolvoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Od roku 2002 působil jako vědecký pracovník Vojenské akademie v Brně, současně je odborným asistentem na Univerzitě obrany. Zabývá se problematikou ozbrojených konfliktů, vojenské strategie, bezpečnostním prostředím a bezpečnostní politikou ve státech střední a jihovýchodní Evropy.

Mgr. Miroslav Svoboda, Ph.D. (nar. 1974)

Moravský zemský archiv v Brně

svoboda@mza.cz

Pracuje v Moravském zemském archivu v Brně, Státním okresním archivu Břeclav se sídlem v Mikulově, od 2007 jako ředitel. Specializuje se na hospodářské dějiny středověku a raného novověku, dějiny rodu Lichtenštejnů a na dopady válek 18. a 19. století na život jižní Moravy. Je autorem několika monografií a pravidelně přispívá do regionálních periodik a publikací.

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc. (nar. 1952)

Národní zemědělské muzeum, s.p.o.

doc.sousa@seznam.cz

Absolvent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, oboru archivnictví a dějepisu. Specializuje se na pomocné vědy historické nové doby, dějiny správy, hospodářské dějiny, zejména dějiny agrární a bankovní. Je autorem a editorem řady monografií, sborníků a dvou set odborných studií doma i v zahraničí. Přednáší na katedře pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty UK v Praze a spolupracuje s Národním zemědělským muzeem.

Mgr. Josef Šrámek, Ph.D. (nar. 1982)

Muzeum východních Čech v Hradci Králové

j.sramek@muzeumhk.cz

Po studiích historie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci začal působit v Muzeu východních Čech v Hradci Králové a na Historickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Odborně se věnuje především událostem prusko-rakouské války 1866 s důrazem na každodenní život a budování a udržování paměti na válečný rok 1866.

doc. PhDr. et JUDr. Jan Štemberk, Ph.D. (nar. 1977)

Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií

stemberk@vso-praha.eu

Působí na pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

Ve své badatelské činnosti se věnuje oblasti dějin dopravy, se zaměřením na automobilismus, dějiny cestovního ruchu, cestování a každodennosti v 19. a 20. století.

PhDr. Barbora Štolleová, Ph.D. (nar. 1976)

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin

bhoffmannova@yahoo.com

Absolventka doktorského studia historických věd na Filozofické fakultě UK v Praze se soustavně zabývá moderními hospodářskými dějinami 19. a 20. století v českých zemích a ve střední Evropě, především otázkami vývoje zemědělského sektoru v éře kapitalismu, dějinami podnikání a konzumu, hospodářským vývojem českých zemí v letech nacistické okupace (válečná ekonomika, arizace a germanizace) a problematikou hospodářského nacionalismu. Od roku 2004 se podílí na výuce Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK v Praze, od 2015 zde působí jako odborný asistent.

PhDr. Jaroslav Šůla, CSc. (nar. 1938)

Národní zemědělské muzeum, s.p.o.

jakubnevidsky@seznam.cz

V letech 1960 až 1980 pracoval v Krajském muzeu v Hradci Králové, v letech 1980 až 1990 ve Výzkumném ústavu bavlnářském v Ústí nad Orlicí, poté až do svého penzionování ve Státním okresním archivu v Hradci Králové a nyní spolupracuje s Národním zemědělským muzeem. Předmětem jeho zájmu jsou agrární dějiny, hospodářské dějiny Československa 2. poloviny 20. století, numismatika, literární historie, dějiny československého I. a II. zahraničního odboje, moderní dějiny Lužických Srbů, dějiny Orlických hor a Podorlicka a kronikářství. Jeho bohatá bibliografie je uveřejněna ve sbornících k jeho kulatým výročím.

Mgr. Václava Vondrovská, DiS., roz. Kalousová (nar. 1986)

Muzeum Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech, pobočka Západočeského muzea v Plzni, p. o.

vvondrovska@zcm.cz

Historii studovala na Filozofické fakultě v Českých Budějovicích a na Universitát Passau v Německu.

Od roku 2012 pracuje v Muzeu Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech jako historička a kurátorka.

Odborně se zabývá každodenním životem rokycanských měšťanů v raném novověku a korespondencí z období první světové války.

**VENKOV, ROLNÍK A VÁLKA
V ČESKÝCH ZEMÍCH A NA SLOVENSKU
V MODERNÍ DOBĚ**

EDITOŘI

PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D.

prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

Vydalo: Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

Kostelní 44, 170 00 Praha 7

Praha 2017

Redakce: PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D.

Grafická úprava, sazba a obálka: Dauphin

Jazyková korektura: PhDr. Lucie Zikmundová

Překlad do anglického jazyka: Anna Bryson

Vytiskla tiskárna ASTRON Studio CZ, a.s., Praha – Letňany

Vydání první

ISBN 978-80-86874-87-6

